DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

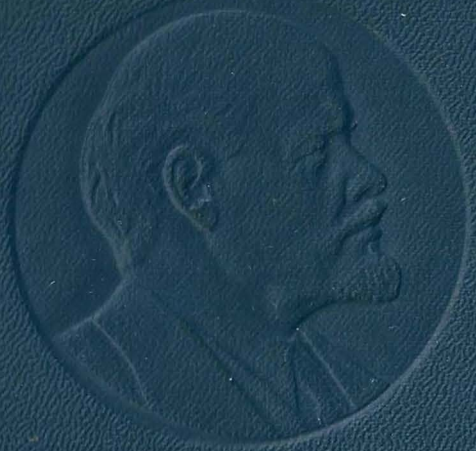
• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ЛЕНИН

ВСЕРАБРИЛЕНИ ТАМ КУЛЛИЙАТЫ

2



В. Ульянов (Ленин)

МАРКСИЗМ ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУ

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН
ТАМ
КҮЛЛИЈЈАТЫ

2

СОВЕТ ИТТИФАГЫ
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

*

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
ГӘРАРЫ ИЛӘ
ЧАП ЕДИЛИР

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА · 1971

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЈЧАН ФИЛИАЛЫ

В. И. ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫ

РУСЧА
БЕШИНЧИ НӘШРИНДӘН
ТӘРЧҮМӘ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1974

1–1–2
2–74

В. И. ЛЕНИН

ЧИЛД

2

1895–1897

МҮГӘДДИМӘ

В. И. Ленинин Әсәрләриниң там күллиҹатының икинҹи чилдинә онун 1895—1897-чи илләрдә ҹаздығы әсәрләр дахилдир.

90-чы илләрин икинҹи ҹарысы Русиҹада капитализмин сүр'әтли инкишафы илә, фәһлә синфинин сајча артмасы вә тә'тил һәрәкатынын күввәтләнмәси илә сәчиҹәләнир. Русиҹа сосиал-демократиҹасынын тарихиндә бу, Ленин тәрәфиндән «ушаглыг вә ҹенидәтмәлик» дөврү адландырылан икинҹи дөвр иди вә бу заман сосиал-демократиҹа әмәли фәалиҹәти кенишләндириб габагчыл фәһләләрин кичик бир даирәси ичәрисиндә марксизмин тәблиғиндән күтләви сиҹаси тәшвигата кечмәҹә башлаҹырды. 1895-чи илин паҹызында Ленин тәрәфиндән марксист фәһлә дәрнәкләриндән тәшкил едилән Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» күтләви фәһлә һәрәкаты илә әлагә ҹарадыб сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәҹә башламышды. «Мүбаризә иттифагы» Русиҹада ингилабчы пролетар партиҹасынын илк рүшеҹми иди вә өз тә'сирини Петербургдан хеҹли узаглара ҹајмышды. Русиҹанын башга шәһәрләриндә вә вилаҹәтләриндә дә: Москвада, Иваново-Вознесенскдә, Киҹевдә, Самарада, Сибирдә вә и. а. белә иттифаглар вә сосиал-демократ груплары ҹарадылмышды. Марксист тәшкилатлары өз ваһид мәркәзи вә марксист програмы олан ваһид партиҹа һалында бирләшдирмәк вәзифәси гаршыҹа чыхмышды.

Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә В. И. Ленинин 1895—1897-чи илләрдәки әсәрләри чох бөјүк рол ојнады. Һәмин әсәрләр пролетариатын мүбаризәсинин ән јахын вә сон мәгсәдләрини көстәрир, рус сосиал-демократларынын гаршысына конкрет вәзифәләр гојурду вә о дөврдә сосиал-демократ һәрәкатынын јолу үзәриндә һәлә дә чидди идеја манеәси олан халгчылыға гаршы мүбаризәдә нәзәри силаһ иди.

Чилддә верилән әсәрләрин бөјүк бир групу рус марксистләринин програм, тактика вә тәшкилат вәзифәләрини ишләјиб һазырламаға һәср едилмишдир. Бунларын сырасында: «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы», «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» вә «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» әсәрләрини көстәрмәк олар.

Чилдин хејли һиссәсини Ленинин күтләви фәһлә охучусуна мүрачиәтлә јаздығы әсәрләр: «Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы» вә «Јени фабрик гануну» китабчалары, «Торнтон фабрики фәһләләринә вә фәһлә гадынларына», «Чар һөкумәтинә» вәрәгәләри, «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?» мәгаләси тәшкил едир.

Чилддә Ленинин игтисади әсәрләри: «Игтисади романтизмин характеристикасына даир (Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри)», «Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри», «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри», «Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары» вә «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» әсәрләри мәркәзи јер тутур. Бу әсәрләрдә Ленин Русијада капитализмин инкишафы имканыны инкар едән хырда буржуа халгчы нәзәријјәләрини тәкзиб едир вә кениш фактик материал әсасында көстәрир ки, Русија капитализм јолу илә кедир.

Чилд 1895-чи илин пајызында јазылан «Фридрих Енкелс» некролог мәгаләси илә башланыр. Мәгаләдә К. Марксдан сонра пролетариатын ән көзәл мүәллими олуб бүтүн һәјаты фәһлә синфинин мүбаризәси илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан Ф. Енкелсин дәрин вә һәртәрәфли характеристикасы верилир. Ф. Енкелсин

һәјат вә фәалијјәтинин гыса очеркиндә Ленин онун әдәби әсәрләринин әһәмијјәтини гејд едир вә Маркс илә Енкелсин бөјүк достлуғуну сәчијјәләндирир. Ленин марксизмин әсас идеjаларыны шәрһ едәрәк көстәрир ки, пролетариатын рәһбәрләри олан Маркс вә Енкелс рус ингилабчыларынын гәһрәман мүбаризәсинә рәғбәтлә јанашырдылар; онлар сијаси азадлыг әлдә едилмәсини рус сосиал-демократијасынын билаваситә вә ән мүһүм вәзифәси һесаб едир, азад, ингилабчы Русијанын Гәрбдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгијјәтләри үчүн нечә бөјүк әһәмијјәти олачағыны ирәлиҹәдән көрүрдүләр.

Ленин марксизми јарадычылыгла тәтбиг едиб инкишаф етдирәрәк, рус сосиал-демократларынын програм вәзифәләрини ишләјиб һазырлајыр. 1895-чи илин ахырларында һәбсханада оларкән о, сосиал-демократ партијасынын илк «Програм лајиһәси»ни, 1896-чы илин јајында исә програмын әсас бәндләринин мә'на вә әһәмијјәтини изаһ едән «Програмын изаһы»ны јазыр. Бу әсәрләр чилддә «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы» башлығы илә бүтөв әсәр кими чап едилир. Бурада Ленин Русијада капитализмин инкишафынын тәһлилини верир вә пролетариатын синфи мүбаризәсинин әсас мәгсәд вә вәзифәләрини ирәли сүрүр. О, програмын һәлә биринчи лајиһәсиндә пролетариатын сон мәгсәдини — сијаси һакимијјәти әлдә етмәк, истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти мәһв етмәк вә сосиализм чәмијјәти јаратмаг мәгсәдини ифадә едир. «Програм лајиһәси»ндә сосиал-демократијанын әмәли тәләбләри дә: үмумдөвләт тәләбләри, фәһлә синфинин тәләбләри вә кәндлиләрин тәләбләри дә верилир.

1897-чи илин ахырларында Сибир сүркүнү заманы јазылан «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында Ленин Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын иш тәчрүбәсини үмумиләшдирмиш вә рус сосиал-демократларынын сијаси програмыны вә тактикасыны әсасландырмышды. Рус сосиал-демократларынын сосиалист фәалијјәтинин (елми сосиализмин тәблиғи вә сосиа-

лизм чәмиjjәти ғурмаг уғрунда мүбаризә) демократик фәалиjjәт (демократик идеjаларын тәблиғи вә чаризмә гаршы мүбаризә) илә гырылмаз әлагәсини гejд едиб бунларын арасындакы мүһүм фәрги дә көстәрмишди.

Ленин народнаjаволjачыларын гәсдчи тактикасыны ифша едәрәк гejд едирди ки, мүтләгиjjәтә гаршы мүбаризәни гәсдчиләр дejил, фәһлә һәрәкатына архаланан ингилабчы марксист партиjа апармалыдыр. «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында Ленин пролетариатын азадлыг мүбаризәсиндә ингилаби нәзәриjjәнин чох бөjүк әһәмиjjәтини гejд етмиш вә илк дәфә олараг өзүнүн сонралар «Нә етмәли?» китабында даһа да инкишаф етдирилән белә бир мәшһур тезисини ирәли сүрмүшдү: «Ингилаби нәзәриjjә олмадан ингилаби һәрәкат да ола билмәз» (бу чилд, сәһ. 496). Китабча Ленинин габагчыл фәһләләрә, бүтүн сосиал-демократ дәрнәкләринә вә групларына баһид марксист партиjа һалында бирләшмәк чағырышы илә битир.

Бу чилддә «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасы онун икинчи вә үчүнчү нәшрләринә 1902-чи вә 1905-чи илләрдә Ленин тәрәфиндән jазылмыш ики мүгәддимә илә бирликдә чап едилир. Мүгәддимәләрдә Ленин гejд едир ки, китабчада рус сосиал-демократларынын вәзифәләринин анчаг үмуми очерки верилир. Ленин сосиал-демократиjанын инкишафыны сәчиjjәләндирәрәк онун конкрет вәзифәләринин нечә дәjишилдиjини көстәрир.

Ленинин чилддә верилән китабчалары вә вәрәгәләри марксист тәшвигат әдәбиjjаты нүмунәси олуб ән һазырлыгсыз охучуjа да мүjәссәрдир. Ленин фәһләләр үчүн һәмишә мәмнуниjjәтлә вә бөjүк бир һәвәслә jазырды. О дejирди: «Мәним ән чох арзу етдиjим, ән чох һәсрәтиндә олдуғум бир шеj варса, о да фәһләләр үчүн jаза билмәкдир». (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 6). О, фабрик һәjатындан алынан конкрет фактлары Русиjанын бүтүн ичтимаи гурулушу илә әлагәләндирир, бунунла да фәһлә синфинин сиjаси шүуруну оjадырды. Ленин бу әсәрләриндә чар Русиjасында пролетариатын һүгугсуз вәзиjjәтини, онун капита-

листләр тәрәфиндән чох амансыз истисмар едилдијини, зәһмәткеш күтләләрин сәфаләтини вә әсарәтини көстәрир, фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда мүбаризә јолларыны мүәјјән едирди. 1895-чи илин ахырларында чапдан чыхан «Чәримәләр һаггында ганунун изаһы» китабчасы фәһләләрә фабрикчиләр әлејһинә нечә мүбаризә апармаг лазым кәлдијини өјрәдир вә онлары капиталистләрә вә чар мүтләгијјәтинә гаршы ингилаби мүбаризә үчүн бирләшмәјә чағырырды. Торнтон фабрикиндә тохучуларын тә'тили мүнасибәти илә 1895-чи илин нојабрында јазылан «Торнтон фабрики фәһләләринә вә фәһлә гадынларына» вәрәгәси фәһләләрә изаһ едирди ки, онлар өз вәзијјәтини «анчаг үмуми әлбир сә'јләрлә» јахшылашдыра биләрләр (бу чилд, сәһ. 76).

1896-чы илин нојабрында һәбсханада оларкән Ленин 1895-чи вә 1896-чы илләрдәки рус тә'тилләринә вә чар һөкумәтинин бу тә'тилләрә мүнасибәтинә гијмәт верән вәрәгәни — «Чар һөкумәтинә» вәрәгәсини јазмышды. Илк дәфә чап едилән ««Гочалар» адындан Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләринә мә'лумат» да һәбсханада јазылмышдыр. «Мә'лумат»дан мәгсәд азадлыгда галан «Мүбаризә иттифагы» үзвләрини фитнәкар Н. Михајлов барәсиндә хәбәрдар етмәк иди, чүнки онун хәбәрчилији әсасында 1895-чи илин декабрында Ленин вә Петербург «Мүбаризә иттифагы»нын үзвләри олан бир груп «гоча» һәбсә алынмышды.

Чилдә дахил олан игтисади әсәрләр сырасында 1897-чи илин јазында Сибир сүркүнүндә јазылан «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» әсәри ән мүһүм јер тутур. Бу әсәр Исвечрә игтисадчысы Сисмондијә вә онун рус ардычылларына — халгчылардан В. В.-јә (В. П. Воронтсова), Николај — она (Н. Ф. Данијелсона) вә башгаларына гаршы јөнәлдилмишди. Ленин капитализм чәмијјәтиндә зиддијјәтләр олдуғуну көстәрән Сисмондинин хидмәтини гејд едәрәк, онун бахышларынын утопиклијини вә мүртәчелијини ашкара чыхармыш вә көстәрмишди ки, Сисмонди капитализми хырда буржуа нөгтеји-нәзәриндән

тәнгид едәрәк, сәнајенин көһнәлмиш сех гурулушуну вә патриархал кәндли тәсәррүфатыны идеаллашдырырды. Ленин изаһ етди ки, Сисмондинин идејаларындан рус халгчылары Русијанын игтисади инкишафынын «орижиналлығыны» әсасландырмаг үчүн истифадә етмишдиләр. Хүсусилә дә халгчылар капитализмдә хырда истеһсалчыларын вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә дахили базарын кичилмәси һаггында Сисмондинин дүзкүн олмајан мүддәасыны көтүрмүшдүләр. Ленин Сисмондинин бахышларыны халгчыларын көрүшләри илә мүгајисә едәрәк белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, *«халгчыларын игтисади тә'лими јалныз, үмумавропа романтизминин Русијада олан бир нөвүдүр»* (сәһ 264). О, халгчыларын Марксын игтисади нәзәриҗҗәсини гәбул етмәк һаггындакы ибарәләрлә өз көрүшләринин хырда буржуа маһиҗҗәтини пәрдәләмәк чәһдләрини ифша етмиш вә капитализмин керчәк зиддиҗҗәтләринин елми тәһлилини вермишди.

1897-чи илин август — сентјабрында јазылан «Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри» адлы дикәр игтисади әсәриндә Ленин 1894/95-чи ил кустар сијаһысынын Перм халгчылары тәрәфиндән «Перм губернијасында кустар сәнајеси вәзиҗҗәтинин очерки» китабында арашдырылан мә'луматыны тәнгиди сурәтдә тәһлил едирди. Ленинин бу китабы тәһлил етмәклә мәшғул олмасына сәбәб Перм губернијасында кустар сәнајесинин вәзиҗҗәтинин бүтүн Русија кустар пешәләри үчүн сәчиҗҗәви олмасы иди. О, сијаһыјаалма материаллларына халгчыларын субјектив мүнасибәтини тәнгид едирди, онларын орта рәгәмләр дејилән рәгәмләр васитәси илә керчәклиҗи тәһриф етмәк вә капитализмин куја кустар сәнајесинә нүфуз етмәдијини, кустар сәнајесинин капиталист сәнајесиндән фәргли олдуғуну сүбут етмәк чәһдләрини ифша етмишди. Ленин әјани сурәтдә, конкрет материал әсасында капитализмин кустар сәнајесинә нүфуз етдијини вә кустарларын синфи тәбәгәләшмәсинә сәбәб олдуғуну көстәрмишди. Бу әсәрин материалларындан В. И. Ленин халгчылығын идеја чәһәтчә дармадағын едилмәсини

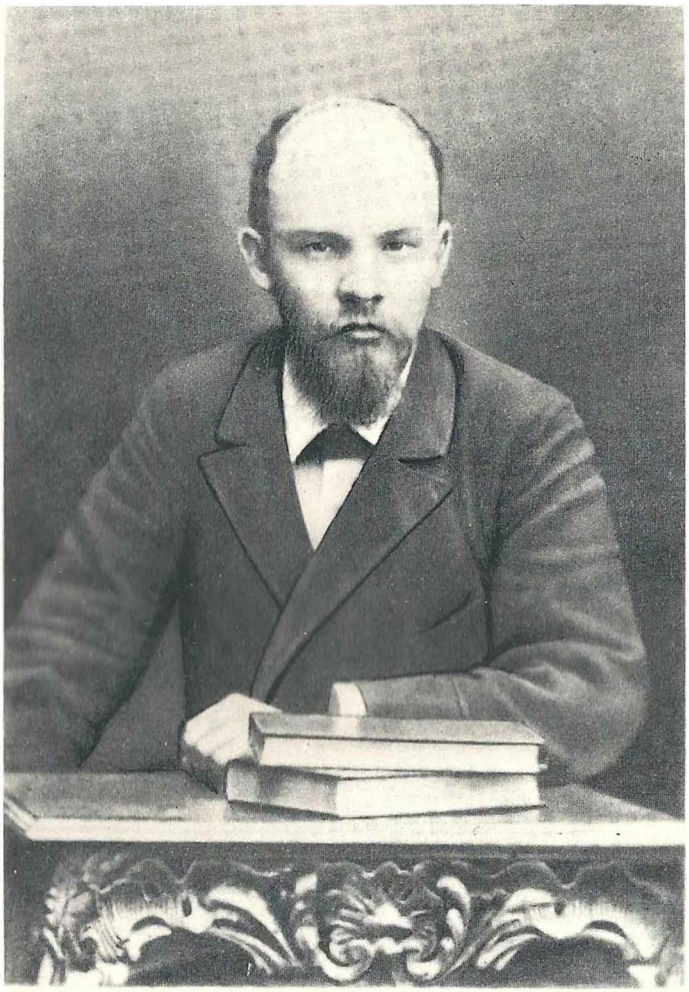
баша чатдыран «Русијада капитализмин инкишафы» китабында истифадә етмишди.

«Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары» вә «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» мәгаләләриндә истеһсалы ичтимаиләшдирмәк үчүн либерал халгчы С. Н. Јужаков тәрәфиндән ирәли сүрүлән лајиһә дәрин вә һәртәрәфли тәнгид едилир. Һәмин лајиһә васитәси илә куја Русија капиталист инкишафы јолундан јан кечә биләрди. Ленин әкинчилик кимназијаларында ичбари орта тәһсилин һәјата кечирилмәсини, јохсул шакирдләрин өз тәһсилинин әвәзини ишләмәклә өдәмәсини тәклиф едән Јужаковун лајиһәсинин утопиклијини вә мүртәчелијини көстәрди. 1897-чи илин сентјабрында јазылан «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» мәгаләсиндә дә бүтүн кәндли әһалинин һәјатыны гаршылыглы сурәтдә мәчбури сығорта етмәк һаггында либерал халгчы Н. В. Левитскинин лајиһәбаз игтисади планлары ифша едилир.

Икинчи чилд 1897-чи илин ахырларында јазылан «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» мәгаләси илә битир. Бу мәгаләдә Ленин пролетар партијасынын өз өлкәсинин ингилаби ән'әнәләринә мүнасибәтини мүәјјән едир. Өзләрини 60-чы илләрдән галан ирсин давамчылары һесаб едән халгчылар иддиа едирдиләр ки, куја марксистләр ән јахшы ән'әнәләрлә, рус чәмијјәтинин габагчыл һиссәсинин идеја «ирси» илә әлагәни кәсирләр. Ленин 60-чы илләрдәки рус маарифчиләринин, халгчыларын вә сосиал-демократларын бахышларыны мүгајисә едәрәк сүбут едир ки, ән көркәмли нүмајәндәси Н. Г. Чернышевски олан рус ингилабчы маарифчиләринин ирсинин даһа чох ардычыл мүһафизәчиләри әслиндә халгчылар дејил, мәһз марксистләрдир. Ленин марксист партијаны Русија халгларынын бүтүн мүтәрәгги наилијјәтләринин вә ингилаби-демократик ән'әнәләринин гануни вариси һесаб едирди. Лакин о көстәрирди ки, ирси мүһафизә етмәк јалныз әлдә едилән ирслә кифајәтләнмәк демәк дејилдир; даһа ирәлиләрә кетмәк, ингилаби мүбаризә јолларыны вә васитәләрини мүстәгил сурәтдә мүәјјән етмәк лазымдыр.

Бу чилдин «Һазырлыг материаллары» бөлмәсиндә ««Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» китабчасының икинчи нәшринә мүгәддимәнин гараламасы» вә ««Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» китабчасынын икинчи нәшринә мүгәддимәнин тамамланмамыш варианты» верилмишдир, буплар илк дәфә чап едилир.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту



В. И. ЛЕНИН

1897

ФРИДРИХ ЕНКЕЛС[1]

1895-чи илин пајызында јазылмышдыр

Илк дәфә 1896-чы илдә «Работник» мәчмуәсинин 1—2-чи №-синдә чап едилмишдир

«Работник» мәчмуәсинин мәтниндән чап олунур

ПРОЛЕТАРІИ ВСѢХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

РАБОТНИКЪ

№№ 1 и 2.

НЕПЕРІОДИЧЕСКІЙ СБОРНИКЪ

Съ портретомъ Фридриха Энгельса.

Изданіе „Союза Русскихъ Соціальдемократовъ".

ЖЕНЕВА
Типографія „Союза Русскихъ Соціальдемократовъ".
1896

В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» некролог мәгаләсинин илк дәфә чап едилдији «Работник» мәчмуәсинин титул сәһифәси. — 1896-чы ил.

Нә бөјүк бир зәка мәш'әли сөндү,
Нә бөјүк бир үрәк дөјүнмәз олду![2]

1895-чи илдә јени үсулла августун 5-дә (ијулун 24-дә) Фридрих Енкелс Лондонда вәфат етмишдир. Енкелс өз досту (1883-чү илдә вәфат етмиш) Карл Марксдан сонра бүтүн сивилизасијалы дүнјада ән көзәл алим вә мүасир пролетариатын ән көзәл мүәллими иди. Тале Карл Марксы Фридрих Енкелсә раст кәтирдији замандан е'тибарән һәјатда бу ики достун фәалијјәти онларын үмуми иши олмушду. Буна көрә дә Фридрих Енкелсин пролетариат үчүн нәләр етдијини анламагдан өтрү, мүасир фәһлә һәрәкатынын инкишафында Марксын нәзәријјә вә фәалијјәтинин әһәмијјәтини ајдын баша дүшмәк лазымдыр. Маркс вә Енкелс биринчи олараг көстәрмишләр ки, фәһлә синфи вә онун төләбләри мүасир игтисади гурулушун зәрури төрәмәсидир, бу игтисади гурулуш буржуазија илә бирликдә, лабүд олараг пролетариаты да јарадыр вә тәшкил едир; онлар көстәрмишләр ки, инди бәшәријјәти әзән бәлалардан ону ајры-ајры нәчиб сималарын хејирхаһ тәшәббүсләри дејил, мүтәшәккил пролетариатын синфи мүбаризәси хилас едәчәкдир. Маркс вә Енкелс өз елми әсәрләриндә биринчи олараг изаһ етмишләр ки, сосиализм хәјалпәрәстләрин ујдурмасы дејил, мүасир чәмијјәтдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын сон мәгсәди вә зәрури нәтичәсидир. Индијәдәк јазылмыш бүтүн тарих синфи мүбаризә тарихи олмушдур, бир гисим ичтимаи синифләрин дикәр ичтимаи синифләр үзәриндә һөкмранлығынын дәјишилмәсиндән, онлар-

дан бириниң дикәринә галиб кәлмәсиндән ибарәт олмушдур. Һәм дә бу һал, синфи мүбаризәнин вә синфи һөкмранлығын әсаслары олан хүсуси мүлкиҗҗәт вә низамсыз ичтиман истеһсал јох олана гәдәр давам едәчәкдир. Пролетариатын мәнафеји бу әсасларын мәһв едилмәсини тәләб едир, буна көрә дә мүтәшәккил фәһләләрин шүурлу синфи мүбаризәси һәмин әсасларла гаршы јөнәлдилмәлидир. Һәр чүр синфи мүбаризә исә сиҗаси мүбаризәдир.

Өз азадлыгы уғрунда мүбаризә едән бүтүн пролетариат инди Марксын вә Енкелсин бу бахышларыны баша дүшмүшдүр, лакин 40-чы илләрдә ики дост өз заманынын сосиалист әдәбиҗҗатында вә ичтимаи һәрәкатларында иштирак етмәјә башладыгы вахт бу кими бахышлар тамамилә јени бир шеј иди. О заман бир чох исте'дадлы вә бачарыгсыз, намуслу вә намуссуз адамлар вар иди ки, онлар сиҗаси азадлыг уғрунда мүбаризәјә, падшаһларын, полисин вә кешишләрин мүтләгиҗҗәтинә гаршы мүбаризәјә ујараг, буржуазиҗанын мәнафеји илә пролетариатын мәнафеји арасындакы экслиҗи көрмүрдүләр. Бу адамлар фәһләләрин мүстәгил ичтимаи гүввә кими чыхыш едәчәјини һеч фикирләринә дә кәтирмирдиләр. Дикәр тәрәфдән, бир чох хәјалпәрәстләр, бә'зән даһи хәјалпәрәстләр дә белә дүшүнүрдүләр ки, һөкмдарлары вә һөкмран синифләри мүасир ичтиман гурулушун әдаләтсиз гурулуш олдугуна анчаг инандырмаг лазымдыр вә о заман асанлыгла јер үзүндә асајиш вә үмуми бир фираванлыг јаратмаг олар. Онлар сосиализмә мүбаризәсиз наил олмаг хәјалында идиләр. Нәһајәт, о заманкы сосиалистләрин аз гала һамысы вә үмуминҗәтлә фәһлә синфинин достлары пролетариаты анчаг *бәла* һесаб едирдиләр, сәнаје артдыгча бу бәланын да артдығына онлар дәһшәтлә бахырдылар. Буна көрә дә онларын һамысы дүшүнүрдү ки, бир чарә тапыб сәнајенин вә пролетариатын инкишафыны дајандырсынлар, «тарихин чархыны» дајандырсынлар. Пролетариатын инкишафы гаршысында һамынын горхуја дүшмәсинин әксинә олараг, Маркс вә Енкелс бүтүн үмидләрини пролетариатын фасиләсиз артмасына бағлајырдылар.

Пролетарлар нә гәдәр чохалырса, ингилабчы синиф олмаг е'тибары илә онларын күчү дә бир о гәдәр артыр, сосиализм дә бир о гәдәр јахын вә мүмкүн олур. Марксын вә Енкелсин фәһлә синфи гаршысындакы хидмәтләрини бир нечә сөзлә белә ифадә етмәк олар: онлар фәһлә синфинә өзүнү дәрк етмәји вә мәнлик шүуруну өјрәтмиш вә хәјалларын јеринә елм гојмушлар.

Бах буна көрә дә һәр бир фәһлә Енкелсин адыны билмәли вә һәјатына бәләд олмалыдыр, бах буна көрә дә биз рус фәһләләриндә синфи мәнлик шүуру ојатмағы бүтүн нәшрләримиз кими өз гаршысына мәгсәд гојан мәчмуәмиздә мүасир пролетариатын ики бөјүк мүәллиминдән бири олан Фридрих Енкелсин һәјат вә фәалијјәтинин очеркини вермәлијик.

Енкелс 1820-чи илдә Пруссија краллығынын Рејн әјаләтиндә, Бармен шәһәриндә анадан олмушдур. Атасы фабрикчи иди. Енкелс өз аилә вәзијјәтинә көрә, 1838-чи илдә кимназијаны гуртармадан Бремен тичарәтханаларындан биринда приказчик вәзифәсиндә ишләмәјә мәчбур олду. Енкелсин тичарәт иши илә мәшғул олмасы онун өз елми вә сијаси тәһсили үзәриндә чалышмасына мане олмады. Енкелс һәлә кимназист икән мүтләгијјәтә вә мә'мурларын азғынлығына нифрәт едирди. Фәлсәфә илә мәшғул олмаг ону даһа да ирәлиләтди. О заманлар алман фәлсәфәсиндә Һекел нәзәријјәси һөкмран иди вә Енкелс дә онун ардычылы олду. Мүтләгијјәтчи Пруссија дөвләтинин хидмәтиндә олуб Берлин университетинин профессору вәзифәсиндә чалышан Һекелин өзү бу дөвләтин пәрәстишкары олса да, онун *нәзәријјәси* ингилаби нәзәријјә иди. Һекелдә инсан зәкасына вә инсан һүгугларына олан е'тигад вә Һекел фәлсәфәсинин дүнјада даими бир дәјишилмә вә инкишаф просеси кетмәси һаггындакы әсас мүддәасы Берлин философунун керчәкликлә барышмаг истәмәјән шакирдләриндә белә бир фикир доғурурду ки, керчәклијә гаршы мүбаризәнин, мөвчуд һагсызлыға вә һөкмран бәлаја гаршы мүбаризәнин көкү дә дүнјанын әбәди инкишаф ганунундадыр. Әкәр һәр шеј инкишаф едирсә, әкәр бир гисим тә'сисатлар башгалары

илә әвәз олунурса, о һалда Пруссија кралының вә ја рус чарынын мүтләгијјәти, чүз'и бир азлығын бөјүк әксәријјәт һесабына варланмасы, бурҗуазијанын халг үзәриндә һөкмранлығы нә үчүн әбәди давам етмәлидир? Һекелин фәлсәфәси руһун вә идејаларын инкишафындан бәһс едирди, о, *идеалист* фәлсәфә иди. Бу фәлсәфә тәбиәтин вә инсанын, инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин, ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафыны руһун инкишафындан доған бир нәтичә һесаб едирди. Маркс вә Енкелс Һекелин әбәди инкишаф просеси һаггындакы фикрини сахлајараг*, онун әсассыз идеалист бахышыны кәнара атдылар; онлар һәјата нәзәр саларағ көрдүләр ки, тәбиәтин инкишафыны руһун инкишафы изаһ етмир, әксинә, руһу тәбиәтлә, материја илә изаһ етмәк лазымдыр... Һекелин вә башга Һекелчиләрин әксинә олараг, Маркс вә Енкелс материалист идиләр. Онлар дүнјаја вә бәшәријјәтә материалист нәзәри илә бахыб көрдүләр ки, бүтүн тәбиәт һадисәләри мадди сәбәбләрә әсасландығы кими, инсан чәмијјәтинин инкишафы да мадди, мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан асылыдыр. Инсанын тәләбатыны өдәмәк үчүн зәрури олан шејләр истеһсал едиләркән инсанларын өз араларында әмәлә кәлән мүнасибәтләр мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан асылыдыр. Ичтимаи һәјатын бүтүн һадисәләри, инсан арзулары, идејалар вә ганунлар да һәмин мүнасибәтләрин нәтичәсидир. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы хүсуси мүлкијјәтә архаланан ичтимаи мүнасибәтләр јарадыр, лакин инди биз көрүрүк ки, мәһсулдар гүввәләрин һәмин инкишафы мүлкијјәти чохлуғун әлиндән алыб чүз'и бир азлығын әлиндә топлајыр. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы мүасир ичтимаи гурулушун әсасы олан мүлкијјәти мәһв едир, бу инкишаф өзү сосиалистләрин өз гаршыларына гојдуглары ејни мәгсәдә доғру кедир. Сосиалистләр мүасир чәмијјәтдә һансы ичтимаи гүввәнин өз вәзијјәтинә көрә сосиализм гурулмасында

* Маркс вә Енкелс дәфәләрлә көстәрмишләр ки, онлар өз әгли инкишафларында бир чох чәһәтдән бөјүк алман философларына, хүсусән Һекелә миннәтдардырлар. Енкелс дејир: «Алман фәлсәфәси олмасајды, елми сосиализм дә олмазды»[3].

марағы олдуғуну анчаг башa дүшмәли вә һәмин гүввәдә өз мәнафејини вә тарихи вәзифәсини анламаг шүуру јаратмалыдырлар. Белә бир гүввә пролетариатдыр. Енкелс пролетариатла Инкилтәрәдә, инкилис сәнајесинин мәркәзиндә, Манчестердә таныш олмушду; Енкелс ораја 1842-чи илдә көчмүш вә атасынын пајчы олдуғу тичарәтханада гуллуға кирмишди. Енкелс бурада тәкчә фабрик конторунда отурмајыб, фәһләләрин јашадығы зибилли мәһәлләләри кәзир, фәһләләрин диләнчи вәзијјәтини вә мүсибәтләрини өз көзү илә көрүрдү. Лакин Енкелс өз көрдүкләри илә кифајәтләнмәмишди, о, инкилис фәһлә синфинин вәзијјәти һаггында о вахта гәдәр ашкара чыхарылмыш нә вардыса һамысыны охумуш, әлдә едә билдији рәсми сәнәдләрин һамысыны диггәтлә өјрәнмишди. Онун 1845-чи илдә чыхан «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»[4] адлы китабы һәмин өјрәнмә вә мүшаһидәләрин мәһсулу иди. «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабының мүәллифи олмаг е'тибары илә Енкелсин башлыча хидмәтинин нәдән ибарәт олдуғуну биз артыг јухарыда гејд етмишдик. Енкелсә гәдәр дә бир чохлары пролетариатын изтирабларыны тәсвир етмиш вә пролетариата јардым етмәк лүзумуну көстәрмишдиләр. Енкелс *биринчи* олараг демишдир ки, пролетариат *тәкчә* изтираб чәкән бир синиф дејилдир; пролетариатын мәһз һәмин биабырчы игтисади вәзијјәти ону дајанмадан ирәлиләдир вә өзүнүн тамам азад олмасы уғрунда мүбаризәјә мәчбур едир. Мүбаризә едән пролетариат исә *өзү өзүнә көмәк едәчәкдир.* Фәһлә синфинин сијаси һәрәкаты нәтичәсиндә фәһләләр лабүд олараг башa дүшәчәкләр ки, онларын сосиализмдән башга бир чарәләри јохдур. Дикәр тәрәфдән, сосиализм анчаг о заман гүввә олачагдыр ки, о, фәһлә *синфинин сијаси* мүбаризәси үчүн мәгсәд көтүрүлсүн. Енкелсин Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти һаггында китабының инди дүшүнән вә мүбаризә едән бүтүн пролетариат тәрәфиндән мәнимсәнилмиш, о заман исә тамамилә јени олан әсас фикирләри бунлардыр. Һәмин фикирләр, мараглы јазылмыш вә инкилис пролетариатының

мүсибәтләринин там һәгиги вә сарсыдычы мәнзәрәләри илә долу олан китабда шәрһ едилмишди. Бу китаб капитализмә вә буржуазијаја гаршы дәһшәтли бир иттиһам иди. Һәмин китабын бағышладығы тә'сир олдугча бөјүк иди. Енкелсин бу китабына мүасир пролетариатын вәзијјәтини ән јахшы тәсвир едән бир китаб олараг һәр јердә истинад етмәјә башладылар. Һәгигәтдә дә нә 1845-чи илədәк, нә дә сонралар фәһлә синфинин мүсибәтләри бу гәдәр ајдын вә доғру бир шәкилдә тәсвир едилмәмишдир.

Енкелс ашчаг Инкилтәрәдә сосиалист олду. Манчестердә Енкелс о заманкы инкилис фәһлә һәрәкатынын хадимләри илә әлагәјә кирир вә инкилис сосиалист нәшрләриндә јазмаға башлајыр. 1844-чү илдә о, Алманијаја гајыдаркән јолда, Парисдә Маркс илә таныш олур; Маркс илә о һәлә әввәлдән јазышмаға башламышды. Парисдә франсыз сосиалистләринин вә Франса һәјатынын тә'сири алтында Маркс да сосиалист олмушду. Достлар бурада бирликдә «Мүгәддәс аилә вә ја тәнгиди тәнгидин тәнгиди»[5] китабыны јазырлар. «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» китабындан бир ил әввәл чыхан вә чох һиссәси Маркс тәрәфиндән јазылмыш олан бу китабда, әсас фикирләрини јухарыда сөјләдијимиз ингилаби-материалист сосиализмин әсаслары гојулмушдур. «Мүгәддәс аилә» философ Бауер гардашларына вә онларын ардычылларына мәсхәрә илә верилмиш ләгәбдир. Бу чәнаблар һәр чүр керчәкликдән јүксәкдә дуран, партијалардан вә сијасәтдән јүксәкдә дуран, һәр чүр әмәли фәалијјәти инкар едән, әтрафдакы аләми вә бу аләмдә баш верән һадисәләри јалныз «тәнгиди сүрәтдә» сејр едән бир тәнгиди тәблиғ едирдиләр. Чәнаб Бауерләр пролетариата хор бахыб ону сејри-тәнгиди бир күтлә һесаб едирдиләр. Маркс вә Енкелс бу мә'насыз вә зәрәрли мәсләки гәтијјәтлә рәдд етдиләр. Һәгиги инсан шәхсијјәти олан, һөкмран синифләр вә дөвләт тәрәфиндән тапдаланан фәһләнин наминә Маркс вә Енкелс чәмијјәти сејр етмәји дејил, ону даһа јахшы гурмаг уғрунда мүбаризә апармағы тәләб едирләр. Белә бир мүбаризә апармаг бачарығы вә бу мүбаризә-

дә марағы олан бир гүввә, онларын фикринчә, әлбәттә, пролетариатдыр. Енкелс һәлә «Мүгәддәс аилә»дән әввәл Маркс илә Рукенин «Алман—Франсыз Журналы»нда[6] «Сијаси игтисада даир тәнгиди очеркләр»[7] чап етдирәрәк, мүасир игтисади гурулушун әсас һадисәләрини сосиализм бахымындан тәдгиг етмиш вә көстәрмишди ки, бунлар хүсуси мүлкијјәт һөкмранлығының зәрури нәтичәләридир. Марксын Енкелслә әлагәси, шүбһәсиз ки, Марксын сијаси игтисад илә мәшғул олмаг гәрарына кәлмәсинә көмәк етди вә Марксын әсәрләри сијаси игтисад елминдә там бир чеврилиш јаратмыш олду.

Енкелс 1845-чи илдән 1847-чи илин ахырларынадәк Брүсселдә вә Парисдә јашајыр, өз елми мәшғәләләрини Брүсселдәки вә Парисдәки алман фәһләләри арасында әмәли фәалијјәтлә бирләшдирир. Енкелс вә Маркс бурада кизли алман «Коммунистләр иттифагы»[8] илә әлагәјә кирирләр вә бу иттифаг онлара тапшырыр ки, ишләјиб һазырладыглары сосиализмин башлыча әсасларыны јазсынлар. Маркс илә Енкелсин 1848-чи илдә чап едилмиш «Коммунист партијасының манифести» адлы мәшһур әсәри бу чүр мејдана кәлир. Бу кичик китабча чилдләрлә китаблара дәјәр: сивилизасијалы дүнјанын бүтүн мүтәшәккил вә мүбаризә едән пролетариаты индијәдәк бу китабын руһу илә јашајыр вә һәрәкәт едир.

Әввәлчә Франсада башланан, сонра исә Гәрби Авропанын башга өлкәләринә дә јајылмыш олан 1848-чи ил ингилабы Марксы вә Енкелси өз вәтәнләринә кәтирир. Бурада, Рејн Пруссијасында онлар Көлндә нәшр олунан демократик «Јени Рејн Гәзети»нә[9] башчылыг едирләр. Бу достларын һәр икиси Рејн Пруссијасындакы бүтүн ингилаби-демократик һәрәкатын чаны идиләр. Онлар бүтүн имканлардан истифадә едиб халгын вә азадлыгын мәнафејини иртичачы гүввәләрдән мүдафиә едирдиләр. Мә'лум олдуғу кими, иртичачы гүввәләр галиб кәлмишди. «Јени Рејн Гәзети» гадаган едилмишди, мүһачирәтдә јашадығы заман Пруссија тәбәәлији һүгугуну итирән Маркс сүркүн олунмушду; Енкелс исә силаһлы халг үсјанында иш-

тирак едир, үч дөјүшдә азадлыг уғрунда вурушур вә үсјанчылар мәғлуб оландан сонра Исвечрәдән кечиб Лондона гачыр.

Маркс да ораја көчүр. Чох кечмәдән Енкелс Манчестердә јенә дә, 40-чы илләрдә гуллуг етдији һәмин тичарәтхананын приказчики, сонра исә һәмчинин бу тичарәтхананын пајчысы олур. Енкелс 1870-чи илләдәк Манчестердә, Маркс исә Лондонда јашајырды, лакин бу онларын бир-бири илә чанлы мә'нәви әлагә сахламасына мане олмурду: онлар, демәк олар, һәр күн јазышырдылар. Бу јазышмада достлар өз бахыш вә биликләрини бир-биринә билдирир вә биркә чалышыб елми сосиализми ишләјиб һазырламагда давам едирдиләр. Енкелс 1870-чи илдә Лондона көчүр вә 1883-чү иләдәк, јә'ни Маркс вәфат едәнә гәдәр, онларын көркин фәалијјәтлә долу олан биркә мә'нәви һәјаты давам едир. Бу биркә мә'нәви һәјатын нәтичәсиндә Марксын јаздығы вә әсримизин ән бөјүк сијаси игтисад әсәри олан «Капитал» вә Енкелсин јаздығы бир сыра ири вә хырда әсәрләр мејдана кәлир. Маркс капиталист тәсәррүфатынын мүрәккәб һадисәләрини арашдырмаг үзәриндә чалышырды. Енкелс сон дәрәчә садә јазылмыш вә чох заман мүбаһисә шәклиндә олан әсәрләриндә ән үмуми елми мәсәләләри, кечмишин вә һазырын мүхтәлиф һадисәләрини тарихин материалист анлајышы вә Марксын игтисади нәзәријјәси руһунда ишыгландырырды. Енкелсин һәмин әсәрләриндән бунлары көстәрәк: Дүрингә гаршы мүбаһисә шәклиндә јазылмыш әсәр (бурада фәлсәфә, тәбиијјат вә ичтимаи елмләр саһәсиндән ән бөјүк мәсәләләр тәһлил едилмишдир)*, «Аиләнин, мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји»[12] (рус дилинә тәрчүмә едилмиш вә С.-Петербургда чап олунмушдур, 3-чү нәшри, 1895), «Лудвиг Фејербах»[13] (рус дилинә тәрчүмәси вә гејдләри К. Плехановундур, Ченеврә, 1892), рус һөкумәтинин харичи сијасәти һаггында мәгалә (Ченеврә «Сосиал-Демократ»ында[14] рус

* Бу олдугча мәзмунлу вә ибрәтли бир китабдыр[10]. Рус дилинә онун, тәәссүф ки, анчаг кичик бир һиссәси, сосиализмин инкишаф етмәси тарихинә даир очеркин верилдији һиссә тәрчүмә едилмишдир («Елми сосиализмин инкишафы»[11], 2-чи нәшри Ченеврә, 1892).

дилинә тәрчүмә едилмишдир, № 1 вә 2), мәнзил мәсәләси һаггында көзәл мәгаләләр[15], нәһајәт, Русијанын игтисади инкишафы һаггында ики кичик, лакин чох гијмәтли мәгалә («Фридрих Енкелс Русија һаггында», рус дилинә В. И. Засулич тәрчүмә етмишдир, Ченеврә, 1894)[16]. Маркс капитал һаггындакы өз чох бөјүк әсәрини ахыра гәдәр һазырлајыб гуртармадан вәфат етмишди. Лакин бу әсәрин гараламасы артыг һазыр иди, одур ки, Енкелс өз досту вәфат етдикдән сонра «Капитал»ын II вә III чилдләрини һазырламаг вә нәшр етмәк кими ағыр бир ишә башлајыр. 1885-чи илдә II чилди, 1894-чү илдә исә III чилди нәшр едир (IV чилди һазырламаға өмрү чатмады[17]). Бу ики чилд үзәриндә олдугча чох ишләмәк лазым кәлмишди. Австрија сосиал-демократы Адлер дүзкүн көстәрир ки, Енкелс «Капитал»ын II вә III чилдләрини нәшр етмәклә өз даһи достуна әзәмәтли бир абидә гојмуш вә бу абидә үзәриндә истәр-истәмәз өз адыны да әбәди чизкиләрлә јазмышдыр. Доғрудан да «Капитал»ын бу ики чилди ики адамын: Маркс илә Енкелсин әсәридир. Гәдим рәвајәтләрдә мүхтәлиф вә тә'сирли достлуг нүмунәләриндән данышылыр. Авропа пролетариаты дејә биләр ки, онун елмини инсан достлуғуна даир бүтүн ән тә'сирли гәдим рәвајәтләрдәкиндән даһа сәмими бир достлугла јашамыш олан ики алим вә мүбариз јаратмышдыр. Енкелс һәмишә, — һәм дә үмумијјәтлә, лап һаглы олараг, — өзүнү Марксдан керидә тутурду. О бир нәфәр көһнә достуна јазмышды: «Марксын јанында мән икинчи рол ојнајырдым»[18]. Маркс сағ икән Енкелс ону һәдсиз дәрәчәдә севир, вәфат етдикдән сонра исә онун хатирәсинә ән јүксәк бир һөрмәт бәсләјирди. Бу гәтијјәтли мүбаризин вә тәләбкар мүтәфәккирин дәриндән севән бир гәлби вар иди.

1848—1849-чу илләр һәрәкатындан сонра Маркс вә Енкелс мүһачирәтдә јалныз елми ишлә кифајәтләнмирдиләр. Маркс 1864-чү илдә «Бејнәлхалг фәһлә чәмијјәти»[19] јаратмыш вә там он ил бу чәмијјәтә рәһбәрлик етмишдир. Онун ишләриндә Енкелс дә фәал иштирак етмишдир. Марксын фикринчә, бүтүн өлкәләрин пролетарларыны бирләшдирән «Бејнәлхалг чә-

мијјәт»ин фәалијјәти фәһлә һәрәкатының инкишафында чох бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Лакин 70-чи илләрдә «Бејнәлхалг чәмијјәт» бағландыгдан сонра да Марксын вә Енкелсин бирләшдиричи фәалијјәти дајанмамышды. Әксинә, фәһлә һәрәкатының мә'нәви рәһбәрләри олан Марксын вә Енкелсин әһәмијјәти, демәк олар ки, даим артырды, чүнки һәрәкатын өзү дә дајанмадан артырды. Маркс вәфат едәндән сонра Енкелс тәк өзү Авропа сосиалистләринин мәсләһәтчиси вә рәһбәри олмагда давам едирди. Һөкумәтин тә'гибләринә бахмајараг, гүввәләри сүр'әтлә вә дајанмадан артан алман сосиалистләри дә, керидә галмыш өлкәләрин нүмајәндәләри, мәсәлән, өз илк аддымларыны дүшүнмәли вә өлчүб-бичмәли олан испанлар, румынлар, руслар да мәсләһәт вә көстәришләр алмаг үчүн Енкелсә ејни дәрәчәдә мүрачиәт едирдиләр. Опларын һамысы гоча Енкелсин зәнкин билик вә тәчрүбә хәзинәсиндән дәрс алырдылар.

Рус дилини билән вә рус китабларыны охујан Маркс вә Енкелс Русија илә дәриндән марагланыр, рус ингилаби һәрәкатыны рәғбәтлә изләјир вә рус ингилабчылары илә әлагә сахлајырдылар. Онларын һәр икиси *демократлыгдан* јетишиб сосиалист олмушдулар вә сијаси азғынлыға гаршы демократик *нифрәт* дујғусу онларда олдугча күчлү иди. Марксын вә Енкелсин бу тәбии сијаси дујғусу, сијаси азғынлыг илә игтисади зүлм арасындакы әлагәни нәзәри чәһәтчә дәриндән баша дүшмәләри, һабелә зәнкин һәјат тәчрүбәси онлары мәһз *сијаси* чәһәтдән сон дәрәчә һәссас етмишди. Буна көрә дә гүдрәтли чар һөкумәтинә гаршы аз бир мигдар рус ингилабчыларының гәһрәманлыгла апардыглары мүбаризә бу сынанмыш ингилабчыларын гәлбиндә ән бөјүк бир рәғбәт дујғусу ојадырды. Әксинә, тәбиидир ки, заһири игтисади фајдалар хатиринә рус сосиалистләринин билаваситә вә мүһүм вәзифәсиндән — сијаси азадлыг әлдә етмәк вәзифәсиндән — үз дөндәрмәк мејлләри Марксын вә Енкелсин көзүнә шүбһәли көрүнүрдү вә онлар буну һәтта бөјүк ичтимаи ингилаб ишинә ачыгча хәјанәт һесаб едирдиләр. Маркс вә Енкелс һәмишә өјрәдирдиләр: «Пролетариатын

азадлыға чыхмасы онун өз иши олмалыдыр»[20]. Өз иг-тисади азадлығы уғрунда мүбаризә етмәкдән өтрү исә пролетариат өзү үчүн мүәјјән *сијаси* һүгуглар әлдә етмәлидир. Бундан башга, Маркс да, Енкелс дә ајдын көрүрдүләр ки, Русијада сијаси ингилабын Гәрби Авро-па фәһлә һәрәкаты үчүн дә чох бөјүк әһәмијјәти олачагдыр. Мүтләгијјәтчи Русија һәмишә бүтүн Авро-па иртичасынын дајағы олмушдур. Алманија илә Франса арасына узунмүддәтли бир чәкишмә салмыш олан 1870-чи ил мүһарибәсинин Русија үчүн јаратды-ғы сон дәрәчә әлверишли бејнәлхалг вәзијјәт, әлбәттә, мүртәче гүввә олмаг е'тибары илә мүтләгијјәтчи Русија-нын әһәмијјәтини јалныз артырмыш олду. Анчаг азад Русија, нә полјаклары, финландијалылары, ал-манлары, ермәниләри вә башга хырда халглары әса-рәтдә сахламаға, нә дә Франсаны даим Алманија илә вурушдурмаға еһтијачы олмајан азад Русија мүасир Авропанын мүһарибә әзабларындан гуртарыб азад нәфәс алмасына имкан верәр, Авропада бүтүн иртича үнсүрләрини зәифләдәр вә Авропа фәһлә синфинин гүввәсини артырар. Мәһз буна көрәдир ки, Енкелс Гәрбдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгијјәтләри үчүн дә Русијада сијаси азадлыг јарапмасыны һәрарәтлә арзу едирди. Енкелсин вәфаты нәтичәсиндә рус инги-лабчылары өзләринин ән јахшы достуну итирмиш олдулар.

Гој пролетариатын бөјүк мүбаризи вә мүәллими Фридрих Енкелсин хатирәси әбәди јашасын!

ФАБРИК ВӘ ЗАВОДЛАРДА ФӘҺЛӘЛӘРДӘН АЛЫНАН ЧӘРИМӘЛӘР ҺАГГЫНДА ГАНУНУН ИЗАҺЫ[21]

1895-чи илин паjызында jазылмышдыр

1895-чи илдә Петербургда аjрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир

Китабчанын 1897-чи ил нәшри илә jохланылмыш 1895-чи ил нәшринин мәтниндән чап олунур

ОБЪЯСНЕНІЕ

ЗАКОНА

О

ШТРАФАХЪ, ВЗИМАЕМЫХЪ

съ

рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ

ХЕРСОНЪ
Типографія К. Н. Субботина, Екатерин ул. д. Калинина
1895

В. И. Ленинин «Фабрик вə заводларда фəһləләрдən алынан чəримələр һаггында ганунун изаһы» китабчасынын титул вəрəги. — 1895-чи ил.

I

ЧӘРИМӘ НӘДИР?

Әкәр фәlıләдән сорушулса ки, чәримәнин нә олдуғуну билир ја јох, белә бир суала о јәгин тәәччүб едәр. Нечә ола биләр ки, һәмишә чәримә вермәли олан фәһлә чәримәнин нә олдуғуну билмәсин? Бурада нә суал ола биләр?

Лакин бурада анчаг заһирән елә көрүнүр ки, суал сдиләчәк һеч бир шеј јохдур. Һәгигәтдә исә фәһләләрин чоху чәримәнин нә олдуғуну дүзкүн баша дүшмүр.

Адәтән, белә дүшүнүрләр ки, чәримә — фәһләнин саһибкара вурдуғу зәрәрин әвәзидир. — Бу доғру дејилдир. — Чәримә вә зәрәрин әвәзи — мүхтәлиф шејләрдир. Әкәр бир фәһлә башга бир фәһләјә зәрәр вурмушса, — о, чәкдији зәрәрин (мәсәлән, хараб едилмиш парчанын) әвәзини төләб едә биләр, лакин һәмин фәһләни чәримә едә билмәз. Еләчә дә, әкәр бир фабрикчи башга бир фабрикчијә зәрәр вурса (мәсәлән, вахтында мал көндәрмәсә), фабрикчи чәкдији зәрәрин әвәзини төләб едә биләр, лакин о бири фабрикчини чәримә едә билмәз. — Зәрәрин әвәзини бәрабәр адамдан төләб едирләр, чәримәни исә анчаг табе адамдан алмаг олар. Буна көрә, зәрәрин әвәзини мәһкәмә васитәси илә төләб етмәк лазымдыр, чәримәни исә саһибкар мәһкәмәсиз гојур. Бә'зән саһибкара һеч бир зәрәр вурулмадығы һалларда да: мәсәлән, папирос чәкмәк үстүндә чәримә гојулур. Чәримә зәрәрин әвәзини алмаг дејил, чәзадыр. Мисал үчүн, әкәр бир фәһлә папирос чәкдији заман папиросдан од салыб саһибкарын парчасыны

јандырса, саһибкар фәһләни папирос чәкмәк үстүндә чәримә етмәкдән башга, јандырылмыш парчанын пулуну да ондан чыхачагдыр. Зәрәрин әвәзи илә чәримә арасындакы фәрг бу мисалда ајдын көрүнүр.

Чәримә гојмагдан мәгсәд вурулан зәрәрин әвәзини алмаг дејил, интизам јаратмагдыр, јә'ни фәһләләри саһибкара табе етмәкдир, фәһләләри саһибкарын әмрләрини јеринә јетирмәјә, иш вахты онун сөзүнә гулаг асмаға мәчбур етмәкдир. — Чәримәләр һаггында ганунда да елә бу чүр дејилир: чәримә «низам-интизам сахламаг үчүн фабрик мүдирләринин өз һөкмү илә тә'јин олунан пул тәнбеһидир». Буна көрә чәримәнин гәдәри дә вурулан зәрәрин гәдәриндән асылы олмајыб фәһләнин пис ишләмәси дәрәчәсиндән асылыдыр: фәһлә нә гәдәр пис ишләјирсә, саһибкара гаршы нә гәдәр чох итаәтсизлик көстәрирсә, саһибкарын тәләбләрини нә гәдәр пис јеринә јетирирсә, чәримә дә бир о гәдәр чох олур. Ајдындыр ки, саһибкар үчүн ишләмәјә кедән бириси саһибкара табе олур; о, саһибкарын сөзүнә гулаг асмалыдыр вә саһибкар ону чәзаландыра биләр. — Тәһкимли кәндлиләр мүлкәдарлар үчүн ишләјирдиләр вә мүлкәдарлар онлара чәза верирдиләр. — Фәһләләр капиталистләр үчүн ишләјирләр вә капиталистләр онлара чәза верирләр. — Бүтүн фәрг анчаг ондадыр ки, кечмишдә асылы олан адамы ағачла дөјүрдүләр, инди исә манатла дөјүрләр.

Ола билсин ки, буна е'тираз едәрләр: дејәрләр ки, интизам олмаса, бир чох фәһләнин фабрикдә вә ја заводда бир јердә ишләмәси мүмкүн дејилдир: ишдә интизам олмалыдыр, бу интизама нәзарәт етмәк вә ону позанлара чәза вермәк лазымдыр. Буна көрә дә — дејәрләр ки, — чәримә фәһләләрин асылы адам олдугларына көрә алынмыр, биркә ишләмәк үчүн интизам тәләб олундуғуна көрә алыныр.

Белә бир е'тираз илк бахышда фикри чашдыра билсә дә, гәтијјән доғру дејилдир. Јалныз, фәһләләрин асылы вәзијјәтини онлардан кизлөтмәк истәјәнләр бу чүр е'тираз едирләр. Доғрудан да, һәр чүр биркә иш үчүн интизам лазымдыр. Лакин ишләјән адамлары фабрикчиләрин, јә'ни өзләри ишләмәјән вә анчаг

бүтүн машынлары, алət вə материаллары өз əлляриnə алдыглары үчүн күчлү олан адамларын өзбашыналыгына табе етмək мəкəр лазымдырмы? Интизам олмаса, hамы бу интизама табе олмаса, биркə ишləмək мүмкүн дејилдир; лакин фəhlələr фабрикчиларə вə заводчулара табе едилмəсə дə биркə ишləмək мүмкүндүр. Биркə ишləмək, доғрудан да, интизама нəзарəт олунмасыны тələб едир, лакин hеч дə тələб етмир ки, башгаларына нəзарəт етмək ихтијары həмишə, өзү ишləмəјиб башгасынын əмəји илə јашајан адама верилмиш олсун. — Бурадан көрүнүр ки, чəримə алынмасынын сəбəби адамларын биркə ишləмəси дејилдир, бунун сəбəби одур ки, индики капитализм гурулушунда бүтүн фəhлə күтləсинин hеч бир мүлкиҗəти јоxдур: бүтүн машынлар, алətlər, xам материаллар, торпаг, тахыл варлыларын əлиндəдир. Фəhlələr ачындан өлмəмək үчүн өзlərини варлылара сатмалыдырлар. Фəhlələr өзlərини сатдыгдан сонра исə, ајдындыр ки, онлара табе олмаға вə онларын чəзаларына дөзмəјə мəчбурдурлар.

Чəримənин нə олдуғуну билмək истəјən həр бир фəhlə буну баша дүшмəлидир. Буну билмək, белəликлə дə, адətən сөјləнилəн (вə чох сəhв олан) белə бир фикри рədd етмək лазымдыр ки, куја чəримə зəруридир, куја бунсуз биркə ишləмək мүмкүн дејилдир. Буну билмək, белəликлə дə бачарыб həр бир фəhləни баша салмаг лазымдыр ки, зəрəрин əвəзи илə чəримə арасындакы фəрг нədən ибарətдир вə нə сəбəбə чəримə, фəhlələrин асылы вəзиҗҗətдə олмасы демəкдир, онларын капиталистlərə табе едилмəси демəкдир.

II

КЕЧМИШДӘ ЧӘРИМӘЛӘР НЕЧӘ ГОЈУЛУРДУ ВӘ ЧӘРИМӘЛӘР ҺАГГЫНДА ЈЕНИ ГАНУНЛАР ВЕРИЛМӘСИНӘ СӘБӘБ НӘ ИДИ?

Чəримələр hаггында ганунлар јахын заманларда чəми доггуз илдир ки, верилмишдир. 1886-чы илədək чəримələр hаггында hеч бир ганун јох иди. — Фабрик-

чиләр истәдикләри шеј үчүн вә истәдикләри гәдәр чәримә ала билирдиләр. Фабрикчиләр о заман биабырчы дәрәчәдә чәримә алыр вә чәримә пулларындан чохлу кәлир әлдә едирдиләр.—Чәримә бә'зән, садәчә олараг, «саһибкарын мүлаһизәси илә» вә чәримәнин сәбәби көстәрилмәдән гојулурду. — Чәримәләр бә'зән *әмәк һаггынын јарысына* чатырды, белә ки, фәһлә газандығы һәр манатын әлли гәпијини саһибкара чәримә верирди. — Елә һаллар олурду ки, чәримәдән әлавә пешман пулу да гојулурду; мәсәлән, фабрики бурахыб кетмәк үстүндә 10 манат алынырды. Һәр дәфә фабрикчинин иши хараблашдыгда о, асанлыгла шәрти позуб әмәк һаггыны азалда билирди. — Фабрикчи, усталары мәчбур едирди ки, фәһләләрдән чәримә алмагда вә малы брак етмәкдә амансыз олсунлар: нәтичә е'тибары илә бу да фәһләнин һаггыны азалтмаг демәк иди.

Фәһләләр бүтүн бу тәзјигләрә узун мүддәт дөзүрдүләр, лакин ири завод вә фабриклər, хүсусән тохучу фабрикләри кет-кедә инкишаф едәрәк, хырда мүәссисәләри вә әл илә ишләјән тохучулары сыхышдырыб арадан чыхартдыгча, өзбашыналыға вә тәзјигләрә гаршы фәһләләрин гәзәби күчләнирди. Он ил бундан габаг тачирләрин вә фабрикчиләрин иши *әнкәлә* дүшмүшдү, бөһран дејилән шеј баш вермишди: мал сатылмырды; фабрикчиләр зәрәр чәкирдиләр, буна көрә дә чәримәләри күчләндирмәјә башламышдылар. Онсуз да чох аз әмәк һаггы алан фәһләләр јени тәзјигләрә даһа дөзә билмәдиләр, одур ки, 1885—1886-чы илләрдә Москва, Владимир вә Јарославл губерниjаларында фәһлә гијамлары башланды. Сәбри түкәдилмиш фәһләләр иши дајандырыр, фабрик биналарыны вә машынлары дағыдыр, сындырыр, бә'зән јандырыр, мүдирләри дејүр вә саир бу кими һәрәкәтләрлә зүлмкарлардан шиддәтли интигам алырдылар.

Бүтүн бу тә'тилләрдән ән чох диггәтәлајиг оланы — Тимофеј Саввич Морозовун мәшһур Николскоје мануфактурасында (Москва — Нижни Новгород дәмир јолунун Орехово стансијасы јанындакы Николскоје кәсәбәсиндә) баш верән тә'тилдир. Морозов 1882-чи

илдән фәһләләрин һаггыны әскилтмәјә башлајыр; 1884-чү иләдәк беш дәфә әмәк һаггы азалдылыр. Ејни заманда чәримәләр кетдикчә ағырлашырды: бүтүн фабрикдә чәримәләр әмәк һаггынын, демәк олар, дөрдә бир һиссәсини тәшкил едирди (газанылан һәр маната 24 гәпик чәримә дүшүрдү), бә'зән исә ајры-ајры фәһләләрин әмәк һаггынын јарысына чатырды. Бу чүр бинабырчы чәримәләри кизләтмәк үчүн, гијамдан габагкы сон илдә контор белә едирди: вердикләри чәримә алдыглары әмәк һаггынын јарысына чатан фәһләләри һагг-һесаб алыб ишдән чыхмаға мәчбур едирди, сонра исә бу фәһләләр һәтта һәмин күн тәкрар ишә кириб јени китабча ала биләрдиләр. Беләликлә, чох бөјүк чәримәләр јазылмыш олан китабчалар мәһв едилирди. — Прогул һалларында прогулун бир күнү үчүн 3 күн чыхырдылар, һәр дәфә папирос чәкмәк үстүндә 3, 4 вә 5 манат чәримә алырдылар. Сәбри түкәдилмиш фәһләләр 1885-чи ил јанвары 7-дә иши дајандырдылар вә бир нечә күнүн ичиндә фабрик дүканыны, уста Шорининин мәнзилини вә фабрикин бә'зи башга биналарыны дағытдылар. Он мин фәһләнин (фәһләләрин сајы 11 000 нәфәрә чатырды) бу дәһшәтли гијамы һөкумәти сон дәрәчә горхутду: Ореховo-Зујевоја дәрһал гошун кәлди, губернатор кәлди, Владимирдән прокурор кәлди, Москвадан прокурор кәлди. — Тә'тилчиләр илә данышыг заманы чамаат ичиндән рәисләрә «фәһләләрин өзләри тәрәфиндән тәртиб олунмуш шәртләр»[22] верилмишди; ирәли сүрүлән бу шәртләрдә фәһләләр тәләб едирдиләр ки, 1884-чү ил пасхасындан бәри алынмыш чәримәләр өзләринә гајтарылсын, бундан сонра чәримәләр әмәк һаггынын 5%-индән артыг олмасын, јә'ни газанылан һәр маната 5 гәпикдән артыг тәшкил етмәсин, бир күн прогул үчүн 1 манатдан артыг чәримә алынмасын. Бундан башга, фәһләләр 1881—1882-чи илләрдәки гәдәр әмәк һаггы верилмәсини тәләб едирдиләр, онлар тәләб едирдиләр ки, сәһибкарын тәгсири үзүндән олан прогул күнләри үчүн әмәк һаггы верилсин, фәһләни ишдән чыхартдыгда 15 күн габагдан хәбәрдарлыг едилсин,

мал гәбул едиләндә фәһләләрдән шаһидләр олсун вә и. а.

Бу бөјүк тә'тил һөкумәтә чох күчлү тә'сир көстәрди; һөкумәт көрдү ки, фәһләләр әлбир һәрәкәт едәндә, хүсусилә дә әлбир һәрәкәт едән фәһлә күтләси өз тәләбләрини ачыгча ираәли сүрәндә фәһләләр горхулу бир гүввә олур. Фабрикчиләр дә фәһләләрин күчүнү дүјдулар вә бир гәдәр еһтијатлы олмаға башладылар. — Мәсәлән, «Новоје Время»[23] гәзетиндә Орехово-Зујеводан хәбәр веридиләр: «Кечән илки гијамын (јә'ни 1885-чи илин јанварында Морозовун мануфактурасындакы гијамын) әһәмијјәти ондадыр ки, бу гијам һәм Орехово-Зујево фабрикләриндә, һәм дә әтрафда көһнә фабрик гајдаларыны бирдән-бирә дәјишдирди». Демәли, фәһләләр әлбир олуб биабырчы гајдаларын дәјишдирилмәсини тәләб етдикдә, нәинки тәкчә Морозов фабрикинин саһибləри бу гајдалары дәјишдирмәли олмушдулар, һәтта гоншу фабрикчиләр дә өз фабрикләриндә гијамлар баш верәчәјиндән горхуб күзәштә кетмишдиләр. Јенә дә һәмин гәзетдә јазмышдылар: «Башлычасы одур ки, фәһләләрлә инди нисбәтән инсанчасына рәфтар етмәјә башламышлар, кечмишдә исә бу чүр рәфтар фабрик мүдирләринин чох азында көрүнүрдү».

Һәтта «Московскије Ведомости»[24] дә (бу гәзет һәмишә фабрикчиләри мүдафиә едир вә һәр шејдә фәһләләрин өзләрини тәгсирләндирир) көһнә гајдалары сахламаг мүмкүн олмадығыны анламыш вә е'тираф етмәли олмушду ки, өзбашыналыгла алынан чәримәләр — «ән биабырчы ганунсузлуглара сәбәб олан бир бәладыр», «фабрик дүканлары әсил сојғунчулугдур», буна көрә дә чәримәләр һаггында ганун вә гајда гојмаг лазымдыр.

Бу тә'тилин бағышладығы чох бөјүк тә'сир фәһләләрин мүһакимә едилмәси нәтичәсиндә даһа да артды. Тә'тил заманы галмагал салмаг вә һәрби гаровула һүчум етмәк үстүндә (тә'тил заманы фәһләләрин бир гисмини һәбс едиб бир дама салмышдылар, фәһләләр исә гапыны сындырыб кетмишдиләр) 33 фәһлә мәһкәмәјә верилмишди. Мүһакимә 1886-чы илин мајында

Владимирдә олмушду. Андлылар мүгәссирләрин һамысына бәраәт газандырдылар, чүнки мәһкәмәдә шаһидләрин, — о чүмлədән фабрик саһиби Т. С. Морозовун, директор Диановун вә бир чох тохучу фәһләләрин вердији ифадәләр фәһләләрә едилән биабырчы тәзјигләрин һамысыны ачыб көстәрмишди. Мәһкәмәнин бу һөкмү тәкчә Морозова вә онун мүдириҗҗәтинә гаршы дејил, үмумиҗҗәтлә бүтүн көһнә фабрик гајдаларына гаршы ачыг иттиһам олду.

Фабрикчиләрин мүдафиәчиләри бәрк әл-ајаға дүшдүләр вә һиддәтләндиләр. Гијамдан сонра көһнә гајдаларын биабырчы олдугуну е'тираф едән һәмин «Московскије Ведомости» инди тамамилә башга чүр данышмаға башламышды: «Николскоје мануфактурасы ән јахшы мануфактуралардан биридир. Фабрикдә фәһләләрә гаршы һеч бир тәһкимчилик вә ја мәчбуриҗҗәт мүнасибәти јохдур, онлар көнүллү колиб манеәсиз кедирләр. Чәримәләрә кәлинчә — бунлар фабрикләрдә зәрури бир шејдир; чәримә олмасајды, фәһләләрлә гәтиҗҗәи јола кетмәк олмазды, лап фабрики бағламаг лазым кәләрди». — Куја тәгсирин һамысы, «интизамсыз, сәрхош вә сәһләнкар» фәһләләрин өзүндәдир. Мәһкәмәнин һөкмү анчаг «халг күтләләрини позғунлашдыра биләр»*. — «Лакин халг күтләләри илә зарафат етмәк горхулудур—дејә «Московскије Ведомости» јазырды. — Владимир мәһкәмәсинин бәраәт һөкмүнү көрдүкдә фәһләләр нә дүшүнәчәкләр? Һәмин һөкмүн хәбәри дәрһал бүтүн бу мануфактура дијарына јајылмышдыр. Һөкм чыхарылandan сонра дәрһал Владимирдән јола дүшән мүхбиримиз бүтүн стансијаларда бу һөкмдән данышылдығыны ешитмишдир...»

Белəликлə, фабрикчиләр һөкүмəти горхутмаға чалышырдылар, дејирдиләр ки, әкәр фәһләләрə бир шејлə күзәшт едилсə, онлар сабаһ башга бир шеј тәләб едәчәкләр.

---

* Фабрикчиләр вә онларын мүдафиәчиләри һәмишә белə зәнн етмиш вә белə зәнн едирләр ки, әкәр фәһләләр өз вәзиҗҗәтләрини дүшүнмәјә башлајырларса, өз һүгугларыны әлдә етмәјә чалышырларса вә әлбир олуб саһибкарларын биабырчылыгларына вә тәзјигләринә гаршы мүгавимәт көстәрирләрсә, — бунларын һамысы анчаг «пөзгунлугдур». — Әлбәттә, саһибкарлар үчүн даһа фајдалы оларды ки, фәһләләр өз вәзиҗҗәтләрини дүшүнмәсинләр вә өз һүгугларыны башa дүшмәсинләр.

Лакин фəһлəләрин гијамлары даһа дəһшətли иди, буна көрə дə һөкумət күзəштə кетмəли олду.

1886-чы илин ијунунда чəримəләр һаггында јени ганун чыхды; бу ганун һансы һалларда чəримə алынмасына јол верилдијини көстərди, чəримəләрин сон һəддини мүəјјənləшдирди вə гət етди ки, чəримə пуллары фабрикчинин чибинə кетмəмəлидир, фəһлəләрин өз еһтијачларына сəрф олунмалыдыр.

Бир чох фəһлəләрин бу ганундан хəбəри јохдур, хəбəри оланлар да елə дүшүнүрлəр ки, чəримəләрин јүнкүлləшмəсинə сəбəб һөкумətдир вə бунун үчүн рəисləрə тəшəккүр етмək лазымдыр. Биз көрдүк ки, бу доғру дејилдир. — Көһнə фабрик гајдалары нə гəдəр биабырчы олса да, — нə гəдəр ки, фəһлəләр бу гајдалар əлејһинə гијам етмəмишдиләр, нə гəдəр ки, һиддətлənмиш фəһлəләр фабрикləри вə машынлары дағыдыб сындырмаг, маллары вə материаллары јандырмаг, мүдирləри вə фабрикчиləри дөјмək дəрəчəсинə чатмамышдылар, — рəисләр фəһлəләрин вəзијјətини јүнкүлləшдирмək үчүн гətијјən һеч бир шеј етмирдиләр. — *Анчаг фəһлəләр гијам етдикдə һөкумət горхду вə күзəштə кетди.* — Вəзијјətин јүнкүлləшмəси үчүн фəһлəләр рəисləрə дејил, биабырчы тəзјигləрин арадан галдырылмасы үчүн чалышан вə буна наил олан өз јолдашларына тəшəккүр етмəлидирләр.

1885-чи илдəки гијам һадисələри бизə, фəһлəләрин əлбир протестинин нə гəдəр бөјүк бир гүввə олдуғуну көстərир. — Анчаг чалышмаг лазымдыр ки, бу гүввə даһа шүурлу сəрф едилсин, бош јерə сəрф едилмəсин, бу вə ја башга бир ајрыча фабрикчидən вə ја заводчудан интигам алмаға, фəһлəләрин нифрət етдији бу вə ја башга бир фабрики вə ја заводу дағытмаға сəрф едилмəсин; чалышмаг лазымдыр ки, бүтүн бу һиддət вə нифрət гүввəси бирликдə бүтүн фабрикчиләрə, заводчулара гаршы, бүтүн фабрикчиләр вə заводчулар *синфинə* гаршы чеврилсин вə онлара гаршы даими, инадлы мүбаризəјə сəрф едилсин.

Инди чəримəләр һаггында бизим ганунлары этрафлы сурətдə көздən кечирək. Бу ганунларла таныш олмаг үчүн ашағыдакы мəсəләləри арашдырмаг лазым-

дыр: 1) Ганун һансы һалларда вә ја һансы сәбәбләрә көрә чәримә етмәјә ичазә верир? —2) Гануна көрә чәримә нә гәдәр олмалыдыр? 3) Чәримә етмәк үчүн ганунда нә кими бир гајда көстәрилир? — ја'ни гануна көрә чәримәни ким тә'јин едә биләр? бундан шикајәт етмәк олармы? чәримә чәдвәли фәһләјә габагчадан нечә е'лан едилмәлидир? чәримәләр китабчаја нечә јазылмалыдыр?—4) Гануна көрә чәримә пуллары нәјә сәрф олунмалыдыр? бу пуллар һарада сахланылыр? фәһләләрин еһтијачларына нечә сәрф олунур вә мәһз һансы еһтијачларына сәрф олунур? Нәһајәт, сонунчу мәсәлә 5) Чәримәләр һаггында ганун фәһләләрин һамысынамы аиддир?

Бүтүн бу мәсәләләри арашдырдыгдан сонра биз тәкчә чәримәнин нә олдуғуну дејил, Русијанын чәримәләр һаггындакы гануларынын бүтүн хүсуси гајдаларыны вә мүфәссәл көстәришләрини дә биләчәјик. Фәһләләр исә буну билмәлидирләр, онлар буну ондан өтрү билмәлидирләр ки, һәр дәфә һагсыз чәримә алындыгда буна шүурлу јанашсынлар, бу вә ја башга әдаләтсизлијин нә үчүн мөвчуд олдуғуну — фабрик мүдириҗҗәтинин ганунлары поздуғуна көрәми, јохса ганунун өзүндә бу чүр әдаләтсиз гајдалар олдуғуна көрә мөвчуд олдуғуну јолдашларына изаһ едә билсинләр вә буна үјғун олараг чалышыб тәзјигләрә гаршы мүвафиг мүбаризә формасы тапа билсинләр.

III

ФАБРИКЧИ ҺАНСЫ СӘБӘБЛӘРӘ КӨРӘ ЧӘРИМӘ ЕДӘ БИЛӘР?

Ганун дејир ки, ашағыда көстәрилән сәбәбләрә көрә чәримә алына биләр, ја'ни фабрик вә ја завод саһиби ашағыдакы тәгсирләри әсас тутуб фәһләләри чәримә едә биләр: 1) пис ишләмәк; 2) прогул; 3) интизамы позмаг. Ганунда дејилир ки, «башга сәбәбләрә көрә һеч бир чәримә алына билмәз»*. Бу үч сәбәбин һәр бирини ајрылыгда диггәтлә көздән кечирәк.

* Һаггында бәһс етдијимиз ганун Русија «Ганунлар мәчмуәси»нин он биринчи чилдинин икинчи һиссәсинә дахил олан «Сәнаје низамнамәси» дир.—

Биринчи сәбәб — пис ишләмәкдир. Ганунда дејилир: «Фәһләнин диггәтсизлик едиб пис кејфијјәтли мал истеһсал етмәси, ишләркән материаллары, машынлары вә башга истеһсал аләтләрини хараб етмәси — пис ишләмәк һесаб олунур». Бурадакы: «диггәтсизлик едиб» сөзләрини јадда сахламаг лазымдыр. Бунлар чох мүһүмдүр. — Демәли, анчаг диггәтсизлијә көрә чәримә етмәк олар. Әкәр фәһләнин диггәтсизлији үзүндән дејил, мәсәлән, саһибкарын пис материал вермәси үзүндән мал пис чыхмышса, — онда фабрикчинин чәримә етмәјә ихтијары јохдур. Фәһләләр буну јахшы баша дүшмәли вә ишин пис чыхмасы фәһләнин тәгсири үзүндән олмадыгы, онун диггәтсизлији үзүндән олмадыгы һалда чәримә алынса, протест етмәлидирләр, чүнки бу һалда чәримә етмәк ачыгча ганунсуздур. — Бир мисал да кәтирәк: заводда бир фәһлә електрик лампасынын јанындакы дәзкаһда ишләјир. Бир дәмир гырынтысы гопуб сычрајыр вә дүз лампаја дәјиб сындырыр. Саһибкар: «материаллар хараб едилдијинә көрә» чәримә јазыр. Саһибкарын буна ихтијары вармы? Јох, ихтијары јохдур, чүнки фәһлә лампаны диггәтсизлији үзүндән сындырмамышдыр: лампаны һәмишә иш вахты гопуб сычрајан дәмир гырынтыларындан һеч бир шејлә горумамышлар, фәһлә дә буна мүгәссир дејилдир*.

Инди суал олунур, бу ганун фәһләни лазымынча мүдафиә едирми? бу ганун фәһләни саһибкарын өзбашыналыгындан вә һагсыз чәримә алынмагдан горујурму? Әлбәттә горумур, чүнки истеһсал едилән малын јахшы кејфијјәтли олуб-олмадыгыны саһибкар өз истәдији кими мүәјјән едир; о һәмишә бәһанә тапа биләр, саһибкар һәмишә малын кејфијјәти писдир дејә чәримәләри артыра биләр вә бу чәримәләр васитәси илә

Бу ганун, нөмрәләнмиш олан ајры-ајры маддәләрдә шәрһ едилир. — Чәримәләрдән 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151 вә 152-чи маддәләрдә бәһс олунур.

* Мәһз белә бир һадисә Петербургда, лиманда (јени Адмиралтејствода) олмушдур; бу лиманын командири Верховски фәһләләри сыхышдырмасы илә мәшһурдур. Фәһләләрин тә'тилиндән сонра Верховски лампа сындырмаг үчүн алынан чәримәнин әвәзиндә, сындырылмыш лампа үчүн с'малатханаһын бүтүн фәһләләринин маашындан пул тутурду. Ајдындыр ки, чәримә ганунсуз олдугу кими маашдан бу чүр пул тутмаг да ганунсуздур.

еjни музд әвәзиндә даһа чох иш көрдүрә биләр. — Ганун фәһләни мүдафиә етмир, саһибкара исә фәһләни сыхышдырмаг имканы верир. Ајдындыр ки, бу ганун биртәрәфлидир, фабрикчиләрин хејринә тәртиб едилмишдир вә әдаләтсиз бир ганундур.

Фәһләни нечә мүдафиә етмәк лазым кәлир? Фәһләләр буну чохдан көстәрмишләр: Морозовун Николскоје фабрикиндә тохучулар 1885-чи ил тә'тили заманы белә бир тәләб дә ирәли сүрмүшдүләр: «мал тәһвил верилəндә онун јахшы вә ја пис кејфијјәтли олмасы, әкәр бу барәдә ихтилаф олса, јахынлыгда ишләјән фәһләләрдән шаһидләр чағырылыб онларла бирликдә мүәјјән едилсин вә бунларын һамысы мал гәбулу дәфтәринә јазылсын». (Бу тәләб «фәһләләрин үмуми разылығы илә» тәртиб едилән вә тә'тил заманы чамаат ичәрисиндән прокурора верилән дәфтәрдә јазылмышды. — Һәмин дәфтәр мәһкәмәдә охунмушду.) Бу тәләб тамамилә әдаләтли тәләбдир, чүнки малын јахшы кејфијјәтли олуб-олмамасы һаггында мүбаһисә галхдыгда, саһибкарын өзбашыналығынын габағыны алмаг үчүн шаһидләр чәлб етмәкдән башга һеч бир чарә јохдур, һәм дә бу шаһидләр һөкмән фәһләләрдән олмалыдыр: усталар вә ја гуллугчулар һеч вахт чүр'әт едиб саһибкарын зиддинә чыха билмәзләр.

Чәримә етмәк үчүн икинчи сәбәб—прогулдур. Ганун нәјә прогул адландырыр? Ганунда дејилир: «Вахтында ишә кәлмәмәк вә ја өзбашына иши бурахыб кетмәкдән фәргли олараг, азы иш күнүнүн јарысыны ишә кәлмәмәк прогул һесаб олунур». Инди көрәчәјик ки, вахтында ишә кәлмәмәк вә ја өзбашына иши бурахыб кетмәк, гануна көрә, «интизамы позмаг» һесаб олунур вә бунун үчүн аз чәримә гојулур. Әкәр фәһлә завода бир нечә саат кечиксә, лакин һәр һалда күнортадан габаг кәлсә, бу, прогул дејил, анчаг интизамы позмагдыр; әкәр күнорта кәләрсә, бу — прогулдур. — Елә чә дә, әкәр фәһлә күнортадан сонра ичазәсиз, өзбашына ишдән кетсә, јә'ни иши бир нечә саат бурахса, бу — интизамы позмагдыр, күнүн там јарысыны бурахыб ишдән кетдикдә исә, бу — прогулдур. — Ганунда көстәрилмишдир ки, әкәр фәһлә далбадал үч күндән чох

вә ја ајда, үмумијјәтлә, алты күндән чох прогул етсә, фабрикчи ону ишдән чыхара биләр. — Суал олунур, һәмишәми јарым күн вә ја бүтүн күн ишин бурахылмасы прогул һесаб олунур? — Јох. — Анчаг, ишә кәлмәмәк үчүн үзүрлү сәбәбләр олмадыгда. Ишә кәлмәмәк үчүн үзүрлү сајылан сәбәбләр ганунда бир-бир көстәрилмишдир. Һәмин сәбәбләр бунлардыр: 1) «фәһләнин азадлыгдан мәһрум едилмәси». Демәк, мәсәлән, әкәр фәһләни (полисин әмри вә ја мәһкәмәнин һөкмү илә) һәбс етсәләр, фабрикчи онунла һагг-һесаб кәсәндә прогул үчүн чәримә ала билмәз, 2) «бәдбәхт бир һадисә нәтичәсиндә гәфләтән хәсарәт үз вермәси», 3) «јанғын», 4) «чај дашгыны». Мәсәлән, әкәр фәһлә јазда дашгын заманы чајдан кечә билмәсә, фабрикчинин ону чәримә етмәјә ихтијары јохдур, 5) «евдән чыхмаға имкан вермәјән хәстәлик» вә 6) «ата-ананын, әрин, арвадын вә ушагларын өлүмү вә ја ағыр хәстәлији». Бу алты һалын һамысында фәһләнин ишә кәлмәмәси үзүрлү сајылыр. Прогул үстүндә чәримә олунмамаг үчүн фәһлә чалышыб бир шәһадәтнамә кәтирмәлидир: конторда онун сөзүнә инанмајачаглар ки, үзүрлү сәбәбә көрә ишә кәлмәмишдир. Һәкимдән (мәсәлән, хәстәләндикдә) вә ја полисдән (мәсәлән, јанғын олдугда) шәһадәтнамә алмаг лазымдыр. Әкәр дәрһал шәһадәтнамә алмаг мүмкүн дејилсә, ону кеч дә олса кәтирмәк вә гануна әсасән тәләб етмәк лазымдыр ки, чәримә гојулмасын, әкәр гојулмушса, ләғв едилсин.

Ишә кәлмәмәјин үзүрлү сәбәбләринә даир ганунда јазылмыш бу гајдалар һаггында гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин гајдалар олдугча сәртдир, елә бил азад адамлар үчүн дејил, казармадакы солдатлар үчүн јазылмышдыр. Бу гајдалар мәһкәмәјә кәлмәмәјин гануни сәбәбләри һаггындакы гајдалардан көчүрүлмүшдүр: бириси бир чинајәтдә мүгәссир едилирсә, ону мәһкәмә мүстәнтиги чағырыр, мүгәссир дә борчлудур кәлсин. Бу мүгәссирин дә мәһз, фәһләләрин ишә кәлмәмәси үчүн ичазә верилдији ејни һалларда* кәлмәмәсинә ичазә верилир. Демәли, ганун фәһләләрә дә һәр

* Мүгәссирләри чағырмаг һаггындакы ганунда анчаг бир һал — «јанғын» көстәрилмир.

чүр фырылдагчылара, оғрулара вә гејриләринә јанашдығы кими сәрт јанашыр. Мәһкәмәјә кәлмәк гајдаларының нәјә көрә белә сәрт олдуғуну һамы баша дүшүр, — она көрә ки, чинајәтләрин тә'гиб едилмәсинин бүтүн чәмијјәтә дәхли вардыр. Фәһләнин ишә кәлмәсинин исә һеч дә бүтүн чәмијјәтә дәхли јохдур, бунун анчаг тәкчә фабрикчијә дәхли вардыр, һәм дә бир фәһләни башгасы илә асанча әвәз етмәк олар вә ишдә јанмаз. Демәли, ганунларын һәрби ганун кими бу чүр сәрт олмасына һеч бир еһтијач јох иди. Лакин капиталистләр фәһләнин бүтүн вахтыны әлиндән алыб ону анчаг фабрикдә ишләтмәклә кифајәтләнмирләр; онлар фәһләнин бүтүн ирадәсини, фабрик илә әлагәдар олмајан бүтүн башга мараг вә фикирләрини дә әлиндән алмаг истәјирләр. Фәһлә илә бир асылы адам кими рәфтар едирләр. — Она көрә дә дәфтәрхана өчәшкәнлији илә бу чүр сәрт казарма гајдалары тәртиб едирләр. Мәсәлән, биз индичә көрдүк ки, ганун «ата-ананын, әрин, арвадын вә ушагларын өлүмүнү вә ја ағыр хәстәлијини» ишә кәлмәмәк үчүн үзүрлү сәбәб сајыр. — Мәһкәмәјә кәлмәк һаггындакы ганунда белә јазылмышдыр. — Фәһләнин ишә кәлмәси һаггындакы ганунда да ејни илә о чүр јазылмышдыр. Демәли, фәһләнин арвады дејил, мәсәлән, бачысы өлсә, фәһләнин өз иш күнүнү бурахмага ихтијары јохдур, дәфн үчүн вахт сәрф етмәјә ихтијары јохдур: онун вахты өзүнүн дејил, фабрикчинин сәрәнчамындадыр. Полис дә дәфн едә биләр, — бу нәдир ки, онун фикрини чәкәсән. Мәһкәмәјә кәлмәк һаггындакы гануна көрә, аилә мәнафеји чәмијјәтин мәнафејинә табе едилмәлидир, чүнки чәмијјәтә чинајәткарларын тә'гиб олунмасы лазымдыр. — Ишә кәлмәк һаггындакы гануна көрә, фәһләнин аилә мәнафеји фабрикчинин мәнафејинә табе едилмәлидир, чүнки фабрикчијә мәнфәәт көтүрмәк лазымдыр. — Бундан сонра да, бу чүр ганунлары јазан, јеринә јетирән вә мүдафиә едән нәчиб ағалар чәсарәт едиб фәһләләри тәгсирләндирирләр ки, куја онлар аилә һәјатының гәдрини билмирләр!..

Көрәк, прогул үстүндә чәримә етмәк һаггындакы ганун әдаләтли ганундурму? Әкәр фәһлә бир күн, ики

күн ишә кәлмәсә, бу, прогул һесаб олунур, бунун үстүндә фәһләјә чәза верилир, далбадал үч күндән артыг прогул етдикдә исә ону гова биләрләр.—Бәс фабрикчи иши дајандырса (мәсәлән, сифариш олмадығына көрә дајандырса) вә ја мүәјјән едилмиш алты күн әвәзинә һәфтәдә анчаг беш күн иш версә, онда нечә? Әкәр фәһләләр доғрудан фабрикчиләрлә бәрабәр һүгуглу олсајдылар, онда фабрикчи үчүн олан ганун да фәһлә үчүн олан ганун кими олмалы иди.—Әкәр фәһлә иши дајандырса, музд алмыр вә чәримә верир. Демәли, фабрикчи өзбашына иши дајандырса, биринчиси, фабрикин дајандығы бүтүн вахт үчүн фәһләјә тамам әмәк һаггы вермәлидир, икинчиси дә, чәримә едилмәлидир. — Лакин ганунда бунларын һеч бири көстәрилмәмишдир. Бу мисал чәримәләр һаггында јухарыда дедикләримизи ајдын сүбут едир, јә'ни сүбут едир ки, чәримәләр фәһләләри капиталистин әсарәт алтына алмасы демәкдир, о демәкдир ки, фәһләләр бүтүн өмрү боју капиталистләр үчүн ишләјиб онлара сәрвәт јарадан вә әвәзиндә һәтта азачыг бабат јашамаг үчүн дә кифајәт етмәјәчәк гәпик-гуруш алан ашағы бир синифдир, асылы синифдир. — Фабрикчиләр иши өзбашына дајандырдыгда онларын чәримә вермәси һаггында һеч сөһбәт ола билмәз. Лакин фәһләләрин тәгсири олмадан иш дајандырылдыгда фабрикчиләр онлара һеч әмәк һаггы да вермирләр. Бу биабырчы бир һагсызлыгдыр. Ганунда анчаг бу јазылмышдыр ки, фабрикчи илә фәһлә арасындакы мүгавилә «јанғын, дашгын, бухар газанынын партламасы вә башга бу кими һадисәләр үзүндән фабрикдә вә ја заводда иш 7 күндән артыг дајандырылдыгда» күчдән дүшүр. Фәһләләр чалышыб белә бир гајда гојулмасына наил олмалыдырлар ки, иш дајандырылдығы вахт әрзиндә фабрикчиләр фәһләләрә әмәк һаггы вермәјә мәчбур олсунлар. — Бу тәләби рус фәһләләри һәлә 1885-чи ил јанварын 11-дә, Т. С. Морозов мануфактурасындакы мәшһур тә'тил заманы ачыгча ирәли сүрмүшдүләр*.

* Гејд етмәк лазымдыр ки, о заман (1884/85-чи илдә) фәһләләрин тәгсири олмадан фабрикләр чох тез-тез дајанырды, чүнки о заман тичарәт вә сәнаје бөһраны вар иди: фабрикчиләрин маллары сатылмырды, онлар

Фәһләләрин тәләбләри сырасында белә бир тәләб вар иди: «прогул үчүн чыхылан пул кәрәк бир манатдан артыг олмасын вә саһибкарын тәгсири үзүндән иш олмајан күнләрин, мәсәлән, машынлар дајандырылдығы вә тә'мир едилдији мүддәтин һаггы верилсин, бу мәгсәдлә дә кәрәк һәр бир прогул күнү һагг-һесаб дәфтәринә јазылсын». — Фәһләләрин биринчи тәләби (прогул үчүн чәримәнин бир манатдан артыг олмамасы тәләби) јеринә јетирилмиш вә чәримәләр һаггында 1886-чы ил ганунуна дахил едилмишдир. Икинчи тәләб (саһибкарын тәгсири үзүндән иш олмајан күнләрин һаггыны саһибкарын вермәси тәләби) јеринә јетирилмәмишдир, одур ки, фәһләләр чалышыб һәлә бу тәләбин дә јеринә јетирилмәсинә наил олмалыдырлар. Белә бир тәләб уғрунда апарылан мүбаризәнин мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн кәрәк бүтүн фәһләләр ганунун әдаләтсиз олдуғуну јахшыча баша дүшсүнләр, нә тәләб етмәк лазым кәлдијини јахшыча баша дүшсүнләр. Һәр дәфә бир фабрик вә ја завод дајандыгда вә фәһләләрә әмәк һаггы верилмәдикдә, фәһләләр бунун һагсызлыг олдуғуна даир мәсәлә галдырмалы вә тә'кид етмәлидирләр ки, фабрикчи илә багланмыш мүгавилә нә гәдәр ки ләғв олунмамышдыр, фабрикчи һәр күнүн һаггыны вермәјә борчлудур; фәһләләр буну мүфәттишә билдирмәлидирләр; мүфәттишин изаһындан фәһләләрә мә'лум олар ки, ганунда һәгигәтән бу барәдә бир шеј јазылмамышдыр, фәһләләр дә буну көрүб гануну мүзакирә етмәјә башларлар. Онлар мүмкүн олдугда мәһкәмәјә мүрачиәт едиб көтүрә иш һаггының фабрикчидән алынмасыны хаһиш етмәли, — нәһајәт, иш олмајан күнләр үчүн әмәк һаггының верилмәсини бирликдә тәләб етмәлидирләр.

Чәримә алмаг үчүн үчүнчү сәбәб — «интизамы позмагдыр». — Ганун ашағыдакы 8 һалы интизамын позулмасы һесаб едир: 1) «ишә вахтында кәлмәмәк вә

истеһсалы азалтмаға чалышырдылар. Мәсәлән, 1884-чү илин декабрында бөјүк Вознесенск мануфактурасы (Москва губернијасында Москва—Јарославл дәмир јолунун Талитсы стансијасы јахынлығында) иш күнүнүн сајыны азалдыб һәфтәдә 4 күн еләмишди. Ишәмуздчу фәһләләр буна тә'тиллә чаваб вермишдиләр вә нәтичәдә 1885-чи ил јанварын әввәлләриндә фабрикчи күзәштә кетмишди.

ја ишдән өзбашына кетмәк» (бу бәнд илә прогулун фәргини биз индичә сөјләдик), 2) «завод вә ја фабрик биналарында одла еһтијатлы олмаг гајдаларына риајәт едилмәмәси, о һалда ки, фабрик вә ја завод мүдири фәһләләрлә бағланмыш муздлу иш мүгавиләсини ганунун 105-чи маддәсиндәки 1-чи гејдә әсасән ләғв етмәк истәмәсин». — Бу о демәкдир ки, фәһлә еһтијатлы олмајыб од јандырмаг гајдаларыны поздугда, ганун фабрикчијә ихтијар верир ки, истәсә фәһләни чәримә етсин, истәсә ишдән говсун (ганунда дејилдији кими, «муздлу иш мүгавиләсини ләғв етсин»); 3) «завод вә ја фабрик биналарында тәмизлик вә сәлигә көзләнилмәмәси»; 4) «иш вахты сәс-күј салмаг, гышгырмаг, сөјүшмәк, далашмаг вә ја савашмагла сакитлијин позулмасы»; 5) «итаәтсизлик». Бу бәнд барәсиндә демәк лазымдыр ки, фәһлә анчаг гануни тәләби, јә'ни мүгавиләдә көстәрилмиш тәләби јеринә јетирмәдикдә фабрикчи ону «итаәтсизлик» үстүндә чәримә едә биләр. — Әкәр фәһлә илә саһибкар арасындакы мүгавиләјә әсасланмајан ганунсуз бир тәләб ирәли сүрүлсә, онда «итаәтсизлик» үстүндә чәримә алына билмәз. — Тутаг ки, фәһлә ишәмузд гајдасы илә ишләјир. Уста ону чағырыб дејир ки, бу иши бурахыб башга бир иш көрсүн. Фәһлә имтина едир. — Бу һалда итаәтсизлик үстүндә чәримә етмәк дүзкүн олмаз, чүнки фәһлә анчаг бирчә иш көрмәји данышмышдыр вә ишәмузд ишләдијинә көрә башга ишә кечмәк онун үчүн һавајы ишләмәк демәкдир; 6) «ишә сәрхош кәлмәк»; 7) «ичазә верилмәјән гумар ојунлары (карт, арјол-решка ојунлары вә и. а.)» вә 8) «фабрикләрдә дахили интизам гајдаларына әмәл едилмәмәси». Бу гајдалары һәр бир фабрикин вә заводун саһиби дүзәлдир, фабрик мүфәттиши дә тәсдиг едир. — Бу гајдаларын ајры-ајры јерләри һагг-һесаб китабчаларында чап олунур. — Фәһләләр бу гајдалары охумалы вә бунлара бәләд олмалыдырлар ки, дахили интизам гајдаларына әмәл етмәмәк үстүндә гојулан чәримәләрин дүзкүн олуб-олмадығыны јохлаја билсинләр.—Бу гајдаларла ганун арасындакы фәрги билмәк лазымдыр. Ганун бүтүн фабрик вә заводлар үчүн бирдир, дахили

интизам гајдалары исә һәр бир фабрикдә ајрыдыр. — Ганун падшаһын һөкмү илә тәсдиг едилир вә ја ләғв олунур; дахили интизам гајдалары исә — фабрик мүфәттиши тәрәфиндән. — Буна көрә дә, бу гајдалар фәһләләр үчүн ағыр олса, мүфәттишә шикајәт едиб бунларын ләғв едилмәсинә наил олмаг олар (мүфәттиш рәдд етдикдә исә, ондан фабрик комиссијасына шикајәт етмәк олар). — Ганун илә дахили интизам гајдаларынын фәргини билмәјин лазым олдуғуну көстәрмәк үчүн мисал кәтирәк. Тутаг ки, устанын тәләбинә көрә фәһлә бајрам күнү вә ја иш саатларындан сонра ишә чыхмадығы үчүн ону чәримә едирләр. — Белә бир чәримә дүзкүндүр ја јох? — Буна чаваб вермәк үчүн дахили интизам гајдаларыны билмәк лазымдыр. — Әкәр дахили интизам гајдаларында фәһләнин тәләб олундуғу заман иш саатларындан сонра ишә чыхмалы олдуғуна даир һеч бир шеј јазылмамышса, онда чәримә ганунсуздур. Јох, әкәр дахили интизам гајдаларында көстәрилмишсә ки, мүдириҷҷәт тәләб етдикдә фәһлә бајрам күнләриндә вә иш саатларындан сонра ишә кәлмәјә мәчбурдур, — онда чәримә ганунидир. Бу мәчбуриҷҷәтин арадан галдырылмасына наил олмаг үчүн фәһләләр чәримәләрдән шикајәт етмәк дејил, дахили интизам гајдаларынын дәјишдирилмәсини тәләб етмәлидирләр. — Бүтүн фәһләләр дилбир олмалыдырлар вә онда әлбир һәрәкәт едиб белә бир гајданын ләғв едилмәсинә наил ола биләрләр.

IV

ЧӘРИМӘ ПУЛЛАРЫ НӘ ҮЧҮН ОЛА БИЛӘР?

Инди биз билирик ки, гануна көрә фәһләләри нә кими һалларда чәримә етмәк олар. — Көрәк, чәримәләрин үчүн һаггында ганун нә дејир? Ганун бүтүн фабрик вә заводларда ејни мигдарда чәримә алынмасыны мүәјјән етмир. Ганун анчаг бир һәдд гојур ки, бу һәддән артыг чәримә алмаг олмаз. Чәримә алынан үч һалын һәр бири үчүн (пис ишләмәк, прогул етмәк вә интизамы позмаг үчүн) ајрыча һәдд көстәрилир. —

Мәсәлән, прогул үстүндә алынан чәримәләр үчүн белә һәдд гојулмушдур: әмәк һаггы күнәмүзд үсулу илә верилдикдә — чәримә көрәк алты күнлүк әмәк һаггындан артыг олмасын (бүтүн ај әрзиндә алынан чәримәләр көтүрүлүр), јә'ни прогул үчүн бир ајда алты күнлүк әмәк һаггы мигдарындан артыг чәримә гојмаг олмаз*. Әмәк һаггы ишәмүзд үсулу илә верилдикдә исә, прогул үчүн чәримәнин һәдди — бир күн үчүн 1 манат вә ајда ән чоху 3 манат олмалыдыр. Бундан әлавә, фәһлә прогул етдикдә бүтүн прогул мүддәтиндә музд алмыр. Сонра, интизамы позмаг үчүн чәримәнин һәдди һәр дәфә үчүн бир манатдыр. Нәһајәт, пис ишләмәк үстүндә алынан чәримәләрә кәлинчә, бу чәримәләрин һәдди ганунда һеч көстәрилмәмишдир. — Бирликдә бүтүн чәримәләр үчүн: прогул етмәк, интизамы позмаг вә пис ишләмәк үстүндә алынан чәримәләр үчүн үмуми бир һәдд дә көстәрилмишдир. Бирликдә көтүрүлән бу чәримәләрин һамысы, «әмәк һаггы верилмәк үчүн мүәјјән олунмуш мүддәтдә фәһләјә һәгигәтән чатмалы олан әмәк һаггынын *үчдә бириндән* артыг олмамалыдыр». Јә'ни фәһлә, мәсәлән, 15 манат алмалыдырса, интизамы позмаг, прогул етмәк вә пис ишләмәк үстүндә — бунларын һамысы үчүн ондан, гануна көрә, чоми 5 манатдан артыг чәримә алына билмәз. Әкәр бундан чох чәримә јығылса, фабрикчи көрәк ону азалтсын. Лакин бу һалда ганун фабрикчијә башга бир ихтијар да верир: әкәр фәһләдән алынасы чәримәләр онун әмәк һаггының үчдә бириндән артыгдырса, онда фабрикчи мүгавиләни ләғв едә биләр**.

Ганунун бу гајдалары һаггында, чәримәләрин сон һәдди барәсиндә демәк лазымдыр ки, бу гајдалар фәһлә үчүн сон дәрәчә ағырдыр, фәһлә үчүн зәрәрлидир вә анчаг фабрикчини мүдафиә едир. — Әввәлән, ганун олдугча јүксәк — әмәк һаггының үчдә бириндә гәдәр

* Әмәк һаггы күнәмүзд үсулу илә верилдикдә бир күнлүк прогул үчүн чәримәнин һәдди көстәрилмәмишдир. Анчаг јазылмышдыр ки: «фәһләнин әмәк һаггына көрә». Чәримәләрин гәдәри һәр фабрикин чәримә чәдвәлиндә дүрүст көстәрилир, буну биз индн көрәчәјик.

** Мүгавиләнин бу чүр ләғв олунмасыны дүзкүн һесаб етмәјән фәһлә мәһкәмәјә шикајәт едә биләр, лакин белә шикајәтләр үчүн чох аз — бир ај вахт верилир (әлбәттә, һагг-һесаб верилән күндән е'тибарән).

чәримәләр алынмасына јол верир. Бу лап биабырчы дәрәчәдә јүксәк чәримәләрдир. Бу һәдди, мә'лум олан ән јүксәк чәримәләрлә мүгајисә едәк. Владимир губернијасынын фабрик мүфәттиши (1886-чы илдәки јени ганун һаггында китаб јазан) ч. Микулин бу гапыдан габаг фабрикләрдә чәримәләрин нә гәдәр јүксәк олдуғундан данышыр. Ән јүксәк чәримәләр тохучулуг истеһсалында олмушдур, һәм дә тохучулуг фабрикиндә ән јүксәк чәримәләр фәһләләрин әмәк һаггының 10%-и гәдәр, јә'ни *әмәк һаггының онда бири* гәдәр олмушдур. — Владимир губернијасынын фабрик мүфәттиши ч. Песков өз һесабатында* хүсусилә јүксәк чәримәләрә даир мисаллар көстәрир: бунларын ән јүксәји — 32 манат 31 гәпик әмәк һаггындан алынан 5 манат 31 гәпик чәримәдир. Бу, 16,4% (маната 16 гәпик) тәшкил едир, јә'ни *әмәк һаггының алтыда бир һиссәсиндән аздыр.* Белә бир чәримәни јүксәк чәримә адландырырлар, һәм дә фәһлә дејил, мүфәттиш белә адландырыр. Бизим ганун исә *икигат* јүксәк чәримә алмаға, *әмәк һаггының үчдә бири гәдәр,* маната $33^1/_3$ гәпик чәримә алмаға ихтијар верир! Көрүнүр ки, азчох фәрли фабрикләрдә бизим гануларын јол вердији гәдәр чәримә олмамышдыр. — 1885-чи ил 7 јанвар тә'тилиндән габаг Т. С. Морозовун Николскоје мануфактурасындакы чәримәләр һаггында рәгәмләри көтүрәк. Шаһидләрин дедијинә көрә, бу фабрикдәки чәримәләр әтраф фабрикләрдәкиндән јүксәк имиш. Бу чәримәләр о гәдәр биабырчы имиш ки, 11 000 адамы лап тәпкә кәтирибмиш. — Биз бу фабрики, биабырчы дәрәчәдә јүксәк чәримә алынан бир фабрик кими нүмунә көтүрсәк, јәгин ки, сәһв етмәрик. — Бу фабрикдә нә гәдәр чәримә алынырмыш? — Тохучу уста Шорин мәһкәмәдә көстәрмишди ки, јухарыда дедијимиз кими, чәримәләр әмәк һаггынын јарысына чатырды вә үмумијјәтлә 30%-дән 50%-ә гәдәр, 1 маната 30 гәпикдән 50 гәпијә гәдәр иди. — Лакин бу дејиләнләр, әввәлән,

* 1885-чи илин илк һесабаты. Фабрик мүфәттишләринин анчаг илк һесабатлары чап олунмушду. Һөкумәт бу һесабатларын чап олунмасыны дәрһал дајандырмышды. — Бу фабрик гајдаларынын тәсвирини чап етмәкдән горхмушларса, демәли, әчәб гајдалармыш.

дүрүст рәгәмләрлә тәсдиг олунмамышдыр, икинчиси дә, ја ајры-ајры һаллара, ја да тәк бир с'малатханаја аиддир. — Тә'тилчиләрин мүһакимәсиндә чәримәләр һаггында бә'зи мә'лумат е'лан едилмишди. — 17 һалда верилән (ајлыг) әмәк һаггы вә алынан чәримәләр мисал көстәрилмишди: әмәк һаггы чәми 179 манат 6 гәпик, чәримәләр исә 29 манат 65 гәпик тәшкил едир. Бурада 1 манат әмәк һаггына 16 гәпик чәримә дүшүр. Бүтүн бу 17 һалда ән јүксәк чәримә 12 манат 40 гәпик әмәк һаггындан алынан 3 манат 85 гәпик чәримәдир. Бу — маната 31 $^1/_2$ гәпикдир. — Һәр һалда, бизим ганунун јол вердијиндән аздыр. — Лакин ән јахшысы одур ки, бүтүн фабрикә аид олан мә'луматы көтүрәк. — 1884-чү илдәки чәримәләр әввәлки илләрдәкиндән јүксәк олмушдур: бу чәримәләр маната 23$^1/_4$ гәпикдир (бу ән бөјүк бир рәгәмдир: чәримәләр 20$^3/_4$%-дән 23$^1/_4$%-ә гәдәр олмушдур). Беләликлә, биабырчы дәрәчәдә јүксәк чәримәләр алынмасы илә ад чыхармыш олан бир фабрикдә чәримәләр, һәр һалда рус ганунунун јол вердијиндән ашағы олмушдур!.. Нә дејәсән, бу ганун фәһләләри әчәб мүдафиә едир!—Морозов мануфактурасындакы тә'тилчиләр тәләб едиб дејирдиләр: «чәримәләр кәрәк әмәк һаггынын бир манатына 5%-дән артыг олмасын, һәм дә фәһлә, пис ишләмәси һаггында кәрәк хәбәрдар едилсин вә ајда 2 дәфәдән артыг чағырылмасын». Бизим ганунларын ичазә вердији чәримәләри анчаг сәләм фаизләри кими бир шејлә мүгајисә етмәк олар. Чәтин ки, бир фабрикчи чүр'әт едиб чәримәни бу дәрәчәјә чатдыра билсин: ганун ичазә верирсә дә, фәһләләр јол вермәзлər*.

Чәримәләрин гәдәри һаггындакы ганунларымыз нә-

* Бу мүнасибәтлә гејд етмәмәк олмаз ки, Петербург дарәсинин кечмиш баш фабрик мүфәттиши ч. Михајловски бу чүр гануну «фәһлә синифләринин гајғысына галмагда рус император һөкумәтинә јүксәк шәрәф газандыран һәгигәтән һуманист (инсанпәрвәр) бир ислаһат» адландырмағы һаглы һесаб едир. (Бу рә'ј 1893-чү илдә Чикагода ачылан үмумдүнја сәркиси үчүн рус фабрик-завод сәнајеси һаггында рус һөкумәтинин һазырладығы китабда јазылмышдыр.) Көр, рус һөкумәти нә гәдәр гајғыкешдир!!! Һәлә ганундан әввәл вә һеч бир ганун јох икән фабрикчиләр арасында елә сојғунчулар вар иди ки, фәһләдән маната 23 гәпик тутурду. Ганун исә фәһләләрин гајғысына галараг, гәт етмишдир: маната 33$^1/_3$ (отуз үч үчдә бир) гәпикдән артыг тутулмасын! Инди исә гануна әсасән, үчдә бир гәпиксиз отуз үч гәпик тутмаг олар. — Догрудан да «әсил һуманист ислаһатдыр»!

инки чох пул чыхылмаг чәһәтдән биабырчыдыр, һабелә олдугча әдаләтсиздир. Әкәр чәримә чох бөјүкдүрсә (үчдә бирдән артыгдырса), фабрикчи мүгавиләни ләғв едә биләр, фәһләјә исә белә бир һүгуг верилмир, ја'ни ихтијар верилмир ки, она әмәк һаггының үчдә бириндән артыг чәримә гојулдугда фабрикдән чыхыб кетсин. Ајдындыр ки, ганун анчаг фабрикчинин гејдинә галыр, сапки чәримә јалныз фәһләләрин тәгсири үзүндән алыныр. Һәгигәтдә исә һәр кәс билир ки, фабрикчиләр вә заводчулар чох вахт фәһләләрин һеч бир тәгсири олмадыгда, белә, мәсәлән, фәһләләри даһа кәркин ишләмәјә мәчбур етмәк үчүн чәримәләрә күч верирләр. Ганун анчаг фабрикчини јахшы ишләмәјән фәһләдән горујур, фәһләни исә һәддән артыг ачкөз фабрикчиләрдән горумур. Белә олдугда, демәк, фәһләләр һеч кәсдән имдад көзләјә билмәзләр. Онлар өзләри өз гајғыларына галмалы вә фабрикчиләрлә мүбаризә һаггында дүшүнмәлидирләр.

V

ЧӘРИМӘЛӘР НӘ ГАЈДА ИЛӘ ГОЈУЛУР?

Биз артыг јухарыда дедик ки, гануна көрә чәримәни фабрик вә ја завод мүдири «өз ихтијары илә» гојур. Ганун онларын вердиҗи сәрәнчамлардан шикајәт етмәк һаггында белә дејир: «Фәһләләрин чәримә едилмәси һаггында фабрик вә ја завод мүдиринин сәрәнчамларындан шикајәт етмәк олмаз. Лакин фабрик мүфәттишлијинин мә'мурлары фабрикә кәләндә фәһләләрин дедијиндән мә'лум олса ки, онларын чәримә едилмәси ганундакы тәләбләрә ујғун дејилдир, онда мүдир мәс'улијјәтә чәлб едилир». — Көрүрсүнүз ки, бу гәрар чох анлашылмаз вә зиддијјәтлидир: бир тәрәфдән, фәһләјә дејирләр ки, чәримә олунмагдан шикајәт етмәк олмаз. Дикәр тәрәфдән исә дејирләр ки, фәһләләр онларын чәримә едилмәсинин «гануна ујғун олмадығыны» мүфәттишә «дејә» биләрләр. Рус ганунлары илә таныш олмајан адам сорушарды ки, «ганунсуз олдуғуну демәк» илә «ганунсуз олмасындан шикајәт етмәк» ара-

сында нә фәрг вар? Фәрг јохдур, лакин ганунда олан бу долашыг гәрарын мәгсәди чох ајдындыр: ганун һагсыз вә ганунсуз чәримә едән фабрикчиләрдән фәһләнин шикајәт етмәк һүгугуну мәһдудлашдырмаг истәмишдир. Инди фәһлә чәримәнин ганунсузлуғундан мүфәттишә шикајәт етсә, мүфәттиш она белә чаваб верә биләр: «Ганун чәримә олунмагдан шикајәт етмәјә ичазә вермир». — Чохму фәһлә тапылар ки, бу һијләкәр гануна бәләд олсун вә чавабында десин: «Мән шикајәт етмирәм, мән анчаг дејирәм». — Мүфәттишләр мәһз онун үчүн тә'јин олунмушлар ки, фәһләләрин фабрикчиләрә мүнасибәти һаггындакы ганунларын јеринә јетирилмәсинә көз гојсунлар. Мүфәттишләр гануна әмәл олунмадығына даир һәр чүр әризәни гәбул етмәјә борчлудурлар. Гајдаја көрә (бах: малијјә назири тәрәфиндән тәсдиг олунмуш «Фабрик мүфәттишлији мә'мурларына тапшырыг»[25]), ehtијачы оланларла дилчавабы данышмаг үчүн мүфәттишин һәфтәдә азы бир дәфә гәбул күнләри олмалы вә бу күнләр һаггында һәр фабрикдә е'лан вурулмалыдыр.— Белоликлә, әкәр фәһләләр гануна бәләд олсалар вә мәһкәм гәрара кәлсәләр ки, ганундан кәнара чыхылмасына әсла јол вермәјәчәкләр, онда индичә көстәрдијимиз ганунун һијләләри һечә чыхмыш олар вә фәһләләр ганунун јеринә јетирилмәсинә наил ола биләрләр. — Әкәр чәримә дүзкүн алынмаса, онда чәримә пулларыны фәһләләрин кери алмаға һаггы вармы? Сағлам дүшүнчә илә јанашылса, әлбәттә, чавабында демәк лазымдыр ки, вар. Ахы јол вермәк олмаз ки, фабрикчи фәһләни ганунсуз чәримә етсин вә ганунсуз тутдуғу пуллары гајтармасын. Лакин белә мә'лум олур ки, Дөвләт шурасында бу ганун мүзакирә едилиркән бу барәдә *гәсдән* сусмаг гәрарына кәлмишләр. Дөвләт шурасының үзвләри белә һесаб етмишләр ки, фәһләләрә онлардан дүзкүн тутулмајан пуллары кери төләб етмәк ихтијары верилмәси «фәһләләр арасында интизам сахламаг мәгсәди илә фабрик мүдири үчүн јарадылачаг нүфузу фәһләләрин нәзәриндә зәифләдәр». Дөвләт адамлары фәһләләр һаггында бах белә дүшүнүрләр! Әкәр фабрикчи фәһләдән ганунсуз пул

тутмушса, онда фәһләјә бу пулу кери тәләб етмәк ихтијары вермәк лазым дејилдир. Нә сәбәбә кәрәк фәһләнин пулу әлиндән алынсын? — О сәбәбә ки, шикајәт «мүдирләрин нүфузуну зәифләдәр»! Демәли, «мүдирләрин нүфузу» вә «фабрикләрдә интизам сахланмасы» үчүн зәмин анчаг ондан ибарәтдир ки, фәһләләр өз һүгугларыны билмирләр вә мүдириҗҗәт гануну позса да, онларын шикајәт етмәјә «ихтијары јохдур»! Демәли, дөвләт адамлары ачыгча горхурлар ки, бирдән фәһләләр чәримәләрин дүзкүн гојулмасына көз јетирмәк фикринә дүшәрләр! Белә ачыг данышан Дөвләт шурасы үзвләриндә фәһләләр тәшәккүр етмәлидирләр, онларын бу чүр ачыг данышмасы көстәрир ки, фәһләләр һөкүмәтдән нә ума биләрләр. Фәһләләр көстәрмәлидирләр ки, онлар өзләрини фабрикчи кими бир адам һесаб едирләр вә өзләри илә дилсиз-ағызсыз һејван кими рәфтар едилмәсинә јол вермәк фикриндә дејилдирләр. Буна көрә фәһләләр өз гаршыларына вәзифә гојмалыдырлар ки, чәримәнин дүзкүн гојулмадығы һаллардан һеч бирини шикајәтсиз бурахмасынлар вә пулларын гајтарылмасыны ја мүфәттишдән, ја да, мүфәттиш рәдд етдикдә, мәһкәмәдән һөкмән тәләб етсинләр. — Фәһләләр нә мүфәттишләрдән, нә дә мәһкәмәдән һеч бир шеј әлдә етмәсәләр дә, — јенә онларын сә'ләри һәдәр кетмәз: бу сә'ләр фәһләләрин көзүнү ачар вә онлара көстәрәр ки, бизим ганунлар фәһләләрин һүгугуна нечә јанашыр.

Беләликлә, биз инди билирик ки, чәримәләри мүдирләр «өз ихтијары илә» гојурлар. — Лакин чәримәләрин гәдәри һәр фабрикдә мүхтәлиф ола биләр (чүнки ганун анчаг һадд көстәрир вә бу һәддән артыг чәримә гојмаг олмаз), дахили интизам гајдалары мүхтәлиф ола биләр. Буна көрә ганун тәләб едир ки, чәримә гојулачаг бүтүн хаталар вә бу һаллардан һәр бири үчүн чәримәнин гәдәри габагчадан *чәримәләр чәдвәлиндә* көстәрилмиш олсун. Бу чәдвәл ајрылыгда һәр фабрикчи вә заводчу тәрәфиндән тәртиб едилир вә фабрик мүфәттиши тәрәфиндән тәсдиг олунур. Гануна көрә бу чәдвәл һәр бир е'малатханада асылмалыдыр.

Чәримәләрин дүзкүн гојулдуғуна вә нә гәдәр гојул-

дуғуна көз јетирә билмәк үчүн истисnасыз олараг бүтүн чәримәләр дүрүст гејд едилмәлидир. Гануn тәләб едир ки, чәримә «гојулан вахтдан әn чоху үч күн кечәнәдәк» ону фәһләнин һагг-һесаб китабчасында гејд етсинләр. Бу гејддә, әввәлән, чәримәнин сәбәби (јә'ни фәһләнин нә үстүндә чәримә едилдији, — пис ишләмәк вә мәһз нә кими пис ишләмәк үстүндә, прогул етмәк үстүндә вә ја интизамы позмаг вә нә шәкилдә позмаг үстүндә гојулдуғу) вә икинчиси, чәримәнин гәдәри көстәрилмәлидир. — Чәримәләрин һагг-һесаб китабчасында гејд едилмәси ондан өтрү лазымдыр ки, фәһләләр чәримәләрин нә дәрәчәдә дүзкүн гојулдуғуну јохлаја билсинләр вә әкәр бир ганунсузлуг олса, вахтында шикајәт едә билсинләр. Сонра, чәримәләрин һамысы гајтанла тикилмиш хүсуси дәфтәрә јазылмалыдыр; чәримәләри мүфәттишләрин јохламасы үчүн һәр бир фабрикдә вә ја заводда бу дәфтәрдән олмалыдыр.

Бу мүнасибәтлә, фабрикчиләрдән вә мүфәттишләрдән шикајәт етмәк барәсиндә бир-ики кәлмә данышмаг, кәрәк ки артыг олмаз, чүнки фәһләләрин чоху нечә вә кимә шикајәт етмәк лазым көлдијини билмир. — Гануна көрә, фабрикдә вә ја заводда гануnун һәр чүр позулмасы барәсиндә фабрик мүфәттишинә шикајәт едилмәлидир. Фабрик мүфәттиши наразылыг һаггындакы шифаһи вә јазылы әризәләри гәбул етмәјә борчлудур. Әкәр фабрик мүфәттиши фәһләләрин хаһишини јеринә јетирмәсә, онда баш мүфәттишә шикајәт етмәк олар, шикајәтләри динләмәк үчүн онун да гәбул күнләри олмалыдыр. — Бундан әлавә, баш мүфәттишин дәфтәрханасы арајыш вә ја изаһат алмага еһтијачы олан, јахуд әризә вермәк истәјән шәхсләр үчүн *һәр күн* ачыг олмалыдыр (бах «Фабрик мүфәттишлији мә'мурларына тапшырыг», маддә 18). Мүфәттишин гәрарындан Фабрик ишләринә бахан губернија комиссијасына шикајәт етмәк олар*. Бу шикајәтләр

* Фабрик ишләринә бахан комиссија кимләрдән ибарәтдир? Губернатордан, прокурордан, жандарм идарәси рәисиндән, фабрик мүфәттишиндән вә *ики нәфәр фабрикчидән*. — Әкәр һәбсхана рәиси вә казакларын командаһы да бураја әлавә едилсәјди, «фәһлә синифләринә рус император һөкумәтинин гајгыкешлијини» һәјата кечирән мә'мурларын һамысы мејданда оларды.

үчүн ганунда, мүфәттиш өз сәрәнчамыны е'лан етдији күндән е'тибарән бир ај вахт гојулмушдур. Сонра, фабрик ишләринә бахан комиссијанын гәрарларындан да ејни мүддәт әрзиндә малијјә назиринә шикајәт етмәк олар.

Көрдүјүнүз кими, шикајәтлә мүрачиәт едилә биләчәк шәхсләр ганунда олдугча чох көстәрилмишдир. Шикајәт етмәк үчүн фабрикчинин ихтијары олдуғу кими, фәһләнин дә ејни дәрәчәдә ихтијары вардыр. Бәла орасындадыр ки, бу мүдафиә анчаг кағыз үзәриндә галыр. Фабрикчинин шикајәт етмәк үчүн һәр чүр имканы вардыр, — бош вахты вардыр, вәкил тутмаг вә с. үчүн пулу вардыр, буна көрә фабрикчиләр, догрудан да, мүфәттишләрдән шикајәт едирләр, сөзләрини назирә чатдырырлар вә артыг мүхтәлиф күзәштләрә наил ола билмишләр. Фәһлә үчүн исә бу шикајәт етмәк ихтијары — һеч бир әһәмијјәти олмајан бош сөздүр. Әввәлән, онун вахты јохдур ки, мүфәттишләрин јанына вә дәфтәрханалара кетсин! О ишләјир, вә «прогул» үстүндә ону чәримә едирләр. Онун вәкил тутмаға пулу јохдур. О, ганунлара бәләд дејилдир, буна көрә дә өз һүгугуну мүдафиә едә билмир. Рәисләр исә нәинки фәһләләрин ганунлара бәләд олмасына чалышмыр, әксинә, ганунлары фәһләләрдән кизләтмәјә чалышырлар. Буна инанмајан олса, биз «Фабрик мүфәттишлији мә'мурларына тапшырыг»да олан ашағыдакы бир гајданы көстәрәрик (назир тәрәфиндән тәсдиг олунмуш бу тапшырыг фабрик мүфәттишләринин һүгуг вә вәзифәләрини изаһ едир): «Фабрик мүфәттиши ганунун позулмасы һалларына даир вә ганунун шәрһ едилмәси үчүн нәшр едилмиш ичбари гәрарларын позулмасына даир сәнаје мүәссисәси саһибинә вә ја мүдиринә вердији һәр чүр изаһаты анчаг фәһләләр олмадығы заман верә билөр»*. Демәк, белә. Әкәр фабрикчи гануну позса, мүфәттиш буну *фәһләләрин јанында* она дејә билмәз: назир гадаған едир! Јохса фәһләләр, догрудан да, гануну өјрәниб она әмәл олунмасыны тәләб етмәк истөрләр! «Московскије Ведомос-

* «Тапшырығын» 26 чы маддәсинә бах.

ти» әбәс јерә јазмырды ки, бу анчаг «позғунлуг» оларды!

Һәр бир фәһлә билир ки, шикајәт етмәк, хүсусән дә мүфәттишдән шикајәт етмәк фәһләләр үчүн, демәк олар, гәтијјән мүмкүн дејилдир. Әлбәттә, биз демәк истәмирик ки, фәһләләр шикајәт етмәмәлидирләр: әксинә, азачыг имкан олдугда һөкмән шикајәт етмәк лазымдыр, чүнки фәһләләр анчаг бу јолла өз һүгугларыны өјрәнә билөрләр вә фабрик ганунларының кимин хејринә јазылдығыны анламаға башларлар. Биз анчаг буну демәк истәјирик ки, шикајәт етмәк јолу илә фәһләләрин вәзијјәтини чидди сурәтдә вә үмуми мигјасда јахшылашдырмаг әсла мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн тәкчә бир јол вардыр — фәһләләр өз һүгугларыны мүдафиә етмәк үчүн, саһибкарларын тәзјигинә гаршы мүбаризә апармаг үчүн, нисбәтән бабат бир әмәк һаггы вә гыса иш күнү әлдә етмәк үчүн бирләшмәлидирләр.

VI

ГАНУНА КӨРӘ ЧӘРИМӘ ПУЛЛАРЫ НӘЈӘ СӘРФ ЕДИЛМӘЛИДИР?

Инди чәримәләрә аид олан сонунчу мәсәләни көтүрәк: чәримә пуллары нечә сәрф едилир? — Биз јухарыда демишдик ки, 1886-чы илә гәдәр бу пуллар фабрикчиләрин вә заводчуларын чибинә кедирди. Лакин бу гајдалар о гәдәр ганунсуз һәрәкәтләрә сәбәб олурду вә фәһләләри о дәрәчә әсәбиләшдирирди ки, һәмин системи ләғв етмәк лүзумуну саһибкарлар өзләри дә анламаға башламышдылар. Бә'зи фабрикләрдә өз-өзүнә белә бир гајда јарапмышды ки, чәримә пулларындан фәһләләрә мүавинәт верилирди. Мәсәлән, һәмин Морозов мануфактурасының өзүндә һәлә 1885-чи ил тә'тилиндән габаг гәрара алынмышды ки, папирос чәкмәк вә ишә араг көтирмәк үстүндә алынан чәримәләр шикәстләрә мүавинәт үчүн сәрф олунсун, пис ишләмәк үстүндә алынан чәримәләр исә саһибкарын олсун.

1886-чы илдә верилән јени гануна көрә үмуми бир гајда гојулду ки, чәримәләр саһибкарын чибинә кедә билмәз. Ганунда дејилир: «Фәһләләрдән алынан чәримәләрдән һәр фабрикдә хүсуси бир капитал јарадылыр вә бу капитал фабрик идарәсинин ихтијарында олур. Һәмин капитал, дахили ишләр назиринин разылығы илә малијјә назири тәрәфиндән гојулан гајдалар әсасында, мүфәттишин ичазәси илә, анчаг фәһләләрин өз еһтијачларына сәрф олуна биләр». Демәли, ганына көрә чәримәләр анчаг фәһләләрин өз еһтијачларына сәрф олунмалыдыр. Чәримә пуллары фәһләләрин өз пулларыдыр, онларын әмәк һаггындан тутулан пуллардыр.

Ганунда, чәримә капиталынын хәрчләнмәси һаггында көстәрилән гајдалар анчаг 1890-чы илдә (декабрын 4-дә), јә'ни ганун верилəндән там $3^1/_2$ ил сонра е'лан олунду. Һәмин гајдаларда дејилир ки, чәримә пуллары фәһләләрин *әсасән* бу еһтијачларына сәрф едилир: «а) әмәк габилијјәтини һәмишәлик итирән вә ја хәстәлијә көрә мүвәггәти олараг ишләмәк имканы олмајан фәһләләрә мүавинәт үчүн». Шикәст олмуш фәһләләрин јашамаг үчүн инди, адәтән, һеч бир вәсаити олмур. Онлар мәһкәмәдә фабрикчи илә иши һәлл етмәк үчүн, адәтән, тутдуглары вәкилләрдән пул алыб доланырлар, вәкилләр исә фәһләјә вердикләри бу сәдәгә әвәзиндә, мәһкәмә тәрәфиндән фәһләнин хејриня кәсилән пулун бөјүк бир һиссәсини өзләри көтүрүрләр. Фәһләнин мәһкәмә васитәси илә алачағы пул аз олдугда исә, о һеч вәкил дә тапа билмәз. Бу һалларда һөкмән чәримә пулларындан истифадә олунмалыдыр; чәримә капиталындан верилән мүавинәтлә фәһлә бир мүддәт бир тәһәр доланар, саһибкарла олан мәһкәмә ишини апармаг үчүн өзүнә вәкил тапа биләр вә саһибкарын әсарәтиндән сонра, еһтијач үзүндән, вәкилин әсарәти алтына дүшмәз. Хәстәләниб ишләјә билмәјән фәһләләр дә өзләринин чәримә капиталындан мүавинәт алмалыдырлар*.

* Өзлүјүндә ајдындыр ки, чәримә капиталындан мүавинәт алмаг фәһләнин, мәсәлән, шикәст оланда фабрикчидән хәсарәт пулу тәләб етмәк һүгугундан мәһрум етмир.

Гајдаларын бу бирinчи бөндини изаһ едән С.-Петербург фабрик комиссијасы гәрара алмышдыр ки, мүавинәт һәкимин шәһадәтнамәсинә әсасән вә ән чохү әввәлки әмәк һаггының јарысы мигдарында верилмәлидир. Сөзарасы гејд едәк ки, СПБ. фабрик комиссијасы бу гәрары 1895-чи ил апрелин 26-дакы ичласда чыхартмышдыр. Демәли, изаһат, гајдаларын е'лан олунмасындан $4^1/_2$ ил сонра верилмиш, гајдалар исә ганун гәбул олунандан $3^1/_2$ ил сонра е'лан олунмушдур. Демәли, *ганунун анчаг, кифајәт гәдәр изаһ едилмәси үчүн сәккиз ил лазым кәлмишдир!!* Бәс онда ганунун һамыја мә'лум олмасы вә доғрудан да тәтбиг едилмәси үчүн нечә ил тәләб олуначагдыр?

Икинчиси, чәримә капиталындан «б) һамиләлијин сон дөврүнә чатан вә доғмагдан 2 һәфтә габаг даһа ишләмәјән фәһлә гадынлара мүавинәт верилир». Петербург фабрик комиссијасынын изаһына көрә, бу мүавинәт анчаг 4 һәфтә әрзиндә (ики һәфтә доғандан әввәл, ики һәфтә дә сонра) вә ән чохү әввәлки әмәк һаггынын јарысы мигдарында верилмәлидир.

Үчүнчүсү, мүавинәт «в) јанғын вә ја башга бир бәдбәхт һадисә үзүндән фәһләнин әмлакы әлиндән кетдикдә вә ја хараб олдугда» верилир. Петербург комиссијасынын изаһына көрә, бу чүр бир һадисәнин баш вердијини сүбут етмәк үчүн полисдән шәһадәтнамә кәтирмәк лазымдыр вә мүавинәтин мигдары јарым илдик әмәк һаггының $^2/_3$ һиссәсиндән артыг (јә'ни дөрд ајлыг әмәк һаггындан артыг) олмамалыдыр.

Нәһајәт, дөрдүнчүсү, мүавинәт «г) дәфн үчүн» верилир. СПБ. комиссијасынын изаһына көрә, бу мүавинәт анчаг, һәмин фабрикдә ишләјән фәһләләрин өзү вә ја онларын ата-анасы вә ушаглары өләндә верилмәлидир. — Мүавинәтин мигдары 10 манатдан 20 маната гәдәрдир.

Гајдаларда көстәрилдијинә көрә мүавинәт һәмин 4 һалда верилир. — Лакин фәһләләрин башга һалларда да мүавинәт алмаг ихтијары вардыр: гајдаларда көстәрилмишдир ки, мүавинәт «әсасән» бу 4 һалда верилир. Фәһләләрин, јухарыда көстәрилән еһтијачлардан әлавә һәр чүр башга еһтијачлар үчүн дә мүавинәт ал-

маг ихтијары вардыр. Петербург комиссијасы да чәримәләр һаггындакы гајдаларын изаһатында (фабрикләрдә вә заводларда асылмыш олан бу изаһатда) дејир: «Бүтүн башга һалларда мүавинәт мүфәттишлијин ичазәси илә тә'јин едилир»; Комиссија бурадача әлавә етмишдир ки, мүавинәт верилмәси фабрикин мүхтәлиф тәдбирләр үчүн (мәсәлән, мәктәб, хәстәхана вә с. үчүн) олан хәрчләрини, һабелә ичбари мәсарифи (мәсәлән, фәһлә биналарыны гајдаја салмаг, тибби јардым вә и. а. мәсарифини) һеч бир һалда кәрәк азалтмасын. Бу о демәкдир ки, чәримә капиталындан мүавинәт верилмәсини фабрикчи өз хәрчи һесаб едә билмәз; бу — ондан чыхан хәрч дејил, һәмин фәһләләрдән чыхан хәрчдир. Фабрикчинин чәкдији хәрчләр әввәлки кими галмалыдыр.

Петербург комиссијасы белә бир гајда да гојмушдур: «верилән даими мүавинәтләрин мәбләғи кәрәк бир илдә алынмыш чәримәләрин јарысындан артыг олмасын». Бурада даими мүавинәтләр (мәсәлән, хәстәјә вә ја шикәстә мүәјјән вахт әрзиндә верилән мүавинәтләр) бирдәфәлик мүавинәтләрдән (мәсәлән, дәфн үчүн вә ја јанғын мүнасибәти илә бир дәфә верилән мүавинәтләрдән) фәргләндирилир. Бирдәфәлик мүавинәтләр үчүн пул сахламагдан өтрү, даими мүавинәтләрин мәбләғи кәрәк бүтүн чәримәләрин јарысындан артыг олмасын.

Чәримә капиталындан мүавинәт нечә алмаг олар? Гајдаја көрә, фәһләләр кәрәк саһибкара мүрачиәт едиб мүавинәт истәсинләр, саһибкар да мүфәттишлијин ичазәси илә мүавинәт верир. Саһибкар вермәдикдә мүфәттишә мүрачиәт етмәк лазымдыр; мүфәттиш өз ихтијары илә мүавинәт тә'јин едә биләр.

Фабрик комиссијасы инанылмыш фабрикчиләрин мүфәттишдән ичазә алмадан аз мигдарда (15 маната гәдәр) мүавинәт вермәсинә ичазә верә биләр.

100 маната гәдәр олан чәримә пулларыны саһибкар сахлајыр, артыг олдугда исә әманәт кассасына гојулур.

Әкәр бир фабрик вә ја завод бағланса, онда чәримә капиталы губернијанын үмуми фәһлә капиталына ке-

чирилир. Гајдаларда һәмин «фәһлә капиталының» (бу капиталын олдуғу барәсиндә фәһләләр һәтта һеч бир шеј билмир вә билмәк имканлары да јохдур) нә чүр хәрчләнмәсинә даир бир шеј дејилмир. Анчаг јазылмышдыр ки, бу капиталы «хүсуси сәрәнчам оланадәк» Дөвләт банкында сахламаг лазымдыр. Әкәр ајры-ајры фабрикләрдә чәримә капиталларыны хәрчләмәк үчүн гајда гојмагдан өтрү һәтта пајтахтда 8 ил лазым кәлмишсә, онда «губернијаның үмуми фәһлә капиталыны» хәрчләмәк гајдалары дүзәлдилмәнә гәдәр, јәгин ки, он илләр көзләмәк лазым кәләчәкдир.

Чәримә пулларының хәрчләнмәси гајдалары белә дир. Көрдүјүнүз кими, бу гајдалар сон дәрәчә мүрәккәб вә долашыгдыр, буна көрә дә тәәччүблү дејилдир ки, фәһләләр һәмин гајдаларын олдуғуну бу вахтадәк, демәк олар, гәтијјән билмирләр. Һәмин гајдалар һаггында бу ил (1895) Петербург фабрик вә заводларында е'ланлар вурулур*. Инди кәрәк фәһләләр өзләри чалышсынлар ки, һамы бу гајдалары билсин, фәһләләр кәрәк чәримә капиталындан алынан мүавинәти дүзкүн баша дүшсүнләр вә билсинләр ки, бу мүавинәт фабрикчиләр тәрәфиндән верилән бир сәдәгә дејил, диләнчи пајы дејил, фәһләләрин өз әмәк һаггындан тутулмуш пуллардан топланан вә анчаг онларын өз еһтијачларына сәрф едилән өз пулларыдыр. Бу пулларын өзләринә верилмәсини фәһләләрин тәләб етмәјә тамамилә һаггы вардыр.

Бу гајдалар һаггында, биринчиси, ону демәк лазымдыр ки, бунлар нечә тәтбиг едилир вә бунунла әлагәдар олараг нә кими ујғунсузлуглар вә ганунсуз һәрәкәтләр мејдана чыхыр. Икинчиси, көрәк, бу гајдалар әдаләтләми дүзәлдилмишдир, фәһләләрин мәнафејини лазымынча мүдафиә едирми?

Гајдаларын тәтбиг едилмәсинә кәлинчә, ән әввәл, Петербург фабрик комиссијасының белә бир изаһыны

* Беләликлә, чәримәләр һаггында 1886-чы ил ганунуну Петербургда анчаг 1895-чи илдә јеринә јетирмәјә башламышлар. Јухарыда адыны чәкдијимиз баш мүфәттиш ч. Михајловски исә 1893-чү илдә демишди ки, 1886-чы ил гануну «инди дүрүст јеринә јетирилмәкдәдир». — Бу кичик мисалдан көрүрүк ки, америкалылары Русијадакы фабрик гајдалары илә таныш етмәк үчүн бурахылмыш китабда баш фабрик мүфәттиши нә гәдәр бөјүк вә һәјасыз бир јалан јазмышдыр.

көстәрмәк лазымдыр: «Әкәр һазырда чәримә пулу јохдурса.., онда фәһләләр фабрик идарәләриндән һеч бир шеј тәләб едә билмәзләр». Лакин суал олунур, чәримә пулунун олуб-олмадығыны вә әкәр варса, нә гәдәр олдуғуну фәһләләр нечә биләчәкләр? Фабрик комиссијасы елә данышыр ки, куја фәһләләрә бу мә'лумдур, — һалбуки һәмин комиссија зәһмәт чәкиб бир тәдбир көрмәмишдир ки, чәримә капиталынын нә вәзијјәтдә олмасы һаггында фәһләләрә мә'лумат верилсин; фабрикчиләри вә заводчулары мәчбур етмәмишдир ки, чәримә пуллары һаггында е'лан вурсунлар. — Олмаја Фабрик комиссијасы бу фикирдәдир ки, фәһләләр бу барәдә мә'луматы чәримә пулу олмадыгда хаһишчиләри говаг саһибкардан алсалар, кифајәтдир? Бу, биабырчылыг оларды, чүнки бу һалда саһибкарлар мүавинәт истәјән фәһлә илә диләнчи кими рәфтар етмиш олардылар. — Фәһләләр чалышыб наил олмалыдырлар ки, һәр фабрикдә вә ја заводда һәр ај чәримә капиталы һаггында е'лан вурулсун: нә гәдәр нағд пул вардыр, сон ајда нә гәдәр чәримә алынмышдыр, «нә кими еһтијачлара» нә гәдәр сәрф едилмишдир? Белә олмаса фәһләләр нә гәдәр јардым ала биләчәкләрини билмәзләр; чәримә капиталы илә тәләбләрин һамысыны, јохса бунларын анчаг бир гисмини тә'мин етмәк мүмкүн олдуғуну билмәзләр, — тәләбләрин анчаг бир гисмини тә'мин етмәк мүмкүн олдуғу һалда исә ән зәрури еһтијачлары сечмәк даһа дүзкүн оларды. Јахшы тәшкил олунмуш заводлар өзләри бә'зи јерләрдә бу чүр е'ланлар вурурлар: С.-Петербургда, көрәк ки, Сименс вә Галске заводунда вә дөвләт патрон заводунда белә е'ланлар вурулур. Әкәр фәһлә һәр дәфә мүфәттишлә сөһбәт едәндә онун нәзәрини бу мәсәләјә тә'кидлә чәлб етсә вә е'лан вурмаг лазым көлдијини сөјләсә, онда фәһләләр, јәгин ки, бунун һәр јердә тәтбиг едилмәсинә наил оларлар. Сонра, фабрик вә заводларда чәримә капиталындан мүавинәт алмаг һаггында әризә вермәк үчүн чап едилмиш бланклар*

* Ја'ни чап едилмиш әризәләр: бу бланкларда әризәнин өзү чап едилмиш олур вә анчаг фабрикин ады, нәјә көрә мүавинәт истәнилдији, јашајыш јери, имза вә и. а. јазмаг үчүн бош јерләр гојулур.

ишләдилсә, фәһләләр үчүн чох јахшы олар. Мәсәлән, Владимир губерниjасында бу чүр бланклар ишләдилир. Әризәни тамам јазмаг фәһлә үчүн асан дејилдир, һәм дә тәләб олунанларын һамысыны о јаза билмәjәчәкдир, бланкда исә һәр шеј көстәрилмишдир, фәһлә дә бланкын аг бурахылмыш jерләриндә јалныз бир нечә сөз јазмалыдыр. Әкәр бланк олмаса, бир чох фәһләләр әризә јаздырмаг үчүн мирзәләрә мүрачиәт етмәли олачаглар, бу исә хәрч истәjир. Гајдаларда көстәрилдиjинә көрә мүавинәти, әлбәттә, дилчababы да истәмәк олар, лакин, бириичиси, фәһлә онсуз да полисдән вә ја һәкимдән гајдаларда тәләб едилән јазылы вәсигә алмалыдыр (бланкда әризә верәндә һәмин бланкын өзүндәчә вәсигә дә јазылыр), икиичиси исә, дилчababы хаһишә бә'зи саһибкар бәлкә дә һеч чаваб вермәсин, һалбуки јазылы хаһишә саһибкар чаваб вермәjә борчлудур. Фабрик вә ја завод конторуна верилән әризәләр чап едилмиш шәкилдә олса, онда саһибкарлар мүавинәт истәнилмәсини даһа бир сәдәгә кими гәләмә верә билмәзләр. Бир чох фабрикчиләр вә заводчулар олдугча наразыдырлар ки, гануна көрә, чәримә пуллары онларын чибинә кетмәjиб фәһләләрин еһтиjачларына сәрф олунур. Буна көрә, фәһләләри вә мүфәттишләри алдатмаг вә гануна әмәл етмәмәк үчүн бир чох һијлә вә кәләк ишләдилирди. Фәһләләри хәбәрдар етмәк үчүн биз бу кәләкләрин бә'зиләрини көстәрәчәjик.

Бә'зи фабрикчиләр чәримәләри китабчаја чәримә кими дејил, фәһләjә верилмиш пул кими јазырдылар. Фәһләни бир манат чәримә едирдиләр, дәфтәрә исә јазырдылар ки, фәһләjә бир манат верилмишдир. Мааш заманы бу бир манаты тутдугда, һәмин манат саһибкарын чибиндә галыр. Бу — јалныз гануна әмәл етмәмәк дејил, ачыгча алдатмадыр, сахтакарлыгдыр.

Башга фабрикчиләр прогул чәримәләри әвәзиндә фәһләнин иш күнләрини әскик јазырдылар, jә'ни тутаг ки, фәһлә һәфтәнин бир күнүнү прогул етмишсә, онун үчүн беш күн дејил, дөрд күн јазырдылар: бир күнүн әмәк һаггы (прогул чәримәси һесаб олунан вә чәримә капиталына дахил едилмәли олан бу пул) са-

һибкара галыр. Бу да јенә кобуд алдатмадыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, фәһләләр бу кими алдатмалара гаршы гәтијјәи мүбаризә едә билмирләр*, чүнки чәримә капиталынын вәзијјәти һаггында онлара мә'лумат верилмир. Анчаг һәр ај мүфәссәл е'ланлар верилсә (һәр бир е'малатханада һәр һәфтә нә гәдәр чәримә алындығы бу е'ланларда ајрыча көстәрилсә) фәһләләр көз гоја биләрләр ки, чәримәләр, доғрудан да, чәримә капиталына дахил олсун. Бүтүн бу гејдләрин дүзкүн јазылмасына фәһләләрин өзләриндән башга ким көз јетирәчәкдир? Фабрик мүфәттишләрими? Лакин мүфәттиш һарадан билсин ки, мәһз филан рәгом дәфтәрә јаландан јазылыбдыр? Фабрик мүфәттиши ч. Микулин бу фырылдаглардан данышаркән дејир:

«Бүтүн бу кими һалларда фәһләләр өз шикајәтләриндә фырылдаглары ачыг көстәрмәдикдә, онларын үстүнү ачмаг сон дәрәчә чәтин олурду». Мүфәттиш өзү бојнуна алыр ки, фәһләләр көстәрмәсәләр, фырылдағын үстүнү ача билмир. Лакин фабрикчиләр чәримәләр һаггында е'лан вурмаға мәчбур едилмәсәләр, фәһләләр дә бу фырылдағын олдуғуну көстәрә билмәзләр.

Фабрикчиләрин үчүнчү бир гисми фәһләләри алдатмаг вә гануну јеринә јетирмәмәк үчүн даһа инчә үсуллар тапмышды, — о гәдәр һијләкәр вә долашыг үсуллар тапмышды ки, бунлары тутмаг асан дејилди. Владимир губерниjасында памбыг парча фабрикләри саһибләринин чоху гијмәтләри мүфәттишин тәсдигинә верәндә, һәр чешид парча үчүн бир гијмәт дејил, ики гијмәт вә һәтта үч гијмәт көстәрирди; бу гијмәтләрин гејдиндә дејилирди ки, әлиндән јахшы мал чыхаран тохучулара јүксәк гијмәтлә, буна нисбәтән бир гәдәр пис мал чыхаранлара — икинчи гијмәтлә әмәк һаггы верилир, зај һесаб едилән мал исә ән ашағы дәрәчә илә гијмәт едилир**. Белә бир кәләјин нә мәгсәдлә гурулдуғу ајдындыр: јүксәк гијмәтлә ашағы гијмәт арасындакы фәрг саһибкарын чибинә кедирди.

* Бу чүр алдатмалар олдуғуну исә башгасы дејил, Владимир губерниjасынын *фабрик мүфәттиши* ч. Микулин өзү 1886-чы илин јени гануну һаггындакы китабында нагыл едир.

** Бу чүр гијмәтләр Петербург фабрикләриндә дә олур; мәсәлән, јазырлар ки, филан гәдәр мал үчүн фәһлә 20 гәпикдән 50 гәпијәдәк алыр.

һалбуки бу фәрг әслиндә пис ишләмәк чәримәси иди, буна көрә дә чәримә капиталына дахил олмалы иди. Ајдындыр ки, бу һал—ганундан, һәм дә анчаг чәримә гануныидан дејил, һабелә гијмәтләрин тәсдиг едилмәси гануныидан да кобудчасына кәнара чыхмаг демәкди; гијмәт оиа көрә тәсдиг олунур ки, саһибкар әмәк һаггыны өзбашына дәјишдирә билмәсин, гијмәт бир дејил, бир нечә олдугда исә, ајдындыр ки, саһибкар тамамилә өз билдијини едәчәкдир.

Фабрик мүфәттишләри көрүрдүләр ки, бу чүр гијмәтләр *«ачыгча* гануна кәләк кәлмәк үчүн дүзәлдилмишдир» (бунларын һамысыны һәмин ч. Микулин јухарыда көстәрилмиш олан китабда сөјләјир), лакин бунунла белә, мөһтәрәм «чәнаб» фабрикчиләрә рәдд чавабы вермәјә *«өзләрини һаглы сајмырдылар».*

Кәлсин белә олмасын. Фабрикчиләрә рәдд чавабы вермәк асанмыдыр (бу кәләји бир фабрикчи дејил, нечәси бирдән гурмушду!). Бәс «чәнаб» фабрикчиләр дејил, фәһләләр гануидан кәнара чыхмаг истәсә идиләр, онда нечә? Көрәсән, онда бүтүн Русија империјасында бирчә фабрик мүфәттиши тапылардымы ки, фәһләләрин гануидан кәнара чыхмаг *нијјәтини* рәдд етмәјә *«өзүнү һаглы сајмасын»?*

Беләликлә, бу икимәртәбә вә үчмәртәбә гијмәтләр фабрик мүфәттишлији тәрәфиндән тәсдиг олунуб ишә салынмышды. Лакин мә'лум олду ки, гијмәт мәсәләси илә марагланан јалныз, гануна кәләк кәлмәк үчүн үсуллар тапан чәнаб фабрикчиләр вә онларын хош нијјәтләринә мане олмаға өзләрини һаглы сајмајан чәнаб мүфәттишләр дејилдир, бунунла... фәһләләр дә марагланырлар. Фәһләләр чәнаб фабрикчиләрин фырылдагларына гаршы бу чүр бир нечә мәрһәмәт көстәрмәдиләр вә бу фабрикчиләрин фәһләләри алдатмасына мане олмаға «өзләрини һаглы сајдылар».

Бу гијмәтләр — ч. мүфәттиш Микулин дејир--«фәһләләр арасында елә бир чаразылыг төрәтди ки, бу чаразылыг силаһлы гүввәнин ишә гарышмасыны *тәләб едән* вурушма вә низамсызлыгларын әсас сәбәбләриндән бири олду».

Бир ишә бах! Әввәлчә ч. фабрикчиләрин гануну поз-

масына вә фәһләләри алдатмасына мане олмаға өзләрини «һаглы сајмадылар», бу чүр биабырчылыглардан һиддәтләнмиш фәһләләр үсјан етдикдә исә, силаһлы гүввә «тәләб етдиләр»! Бәс нә үчүн бу силаһлы гүввә, ганону ачыгча позан фабрикчиләрә гаршы дејил, өз *гануни* һүгугларыны мүдафиә едән фәһләләрә гаршы «тәләб олунду?» Лакин һәр нә олмушса да, анчаг фәһләләрин үсјанындан сонра «бу чүр гијмәтләр губернаторун сәрәнчамы илә ләғв едилди». Фәһләләр өз дедикләрини јеритдиләр. Ганону чәпаб фабрик мүфәттишләри дејил, фәһләләрин өзләри һәјата кечиртдиләр; фәһләләр сүбут етдиләр ки, өзләринин әлә салынмасына дөзмәјәчәкләр вә өз һүгугларыны мүдафиә едә биләчәкләр. Ч-б Микулин дејир ки, «сонралар фабрик мүфәттишлији даһа бу чүр гијмәтләри тәсдиг етмәкдән бојун гачырырды». Беләликлә, фәһләләр ганону тәтбиг етмәји мүфәттишләрә өјрәтмиш олдулар.

Лакин бу анчаг Владимир фабрикчиләри үчүн ибрәт олду. Һалбуки фабрикчиләр һәр јердә: Владимирдә дә, Москвада да, Петербургда да бир чүрдүрләр. Владимир фабрикчиләринин гануна кәләк кәлмәк чәһди баш тутмады, лакин онларын тапдыглары үсул нәинки галды, һәтта бир маһир Петербург заводчусу тәрәфиндән даһа да тәкмилләшдирилди.

Владимир фабрикчиләринин үсулу нәдән ибарәт иди? Ондан ибарәт иди ки, чәримә сөзү ишләдилмәсин, башга сөзләрлә әвәз едилсин. Мән десәм ки, фәһлә пис ишләдијинә көрә бир манат әскик алыр, — бу, чәримә олачаг вә ону чәримә капиталына вермәк лазым кәлә-чәкдир. Амма десәм ки, фәһлә пис ишләдијинә көрә ашағы гијмәтлә әмәк һаггы алыр, — онда бу, чәримә олмајачаг вә бир манат мәним чибимә кедәчәкдир. Владимир фабрикчиләри белә дүшүнүрдүләр, лакин фәһләләр бунун габағыны алдылар. Бир гәдәр башга чүр дә фикир јеритмәк олар. Демәк олар ки, фәһлә пис ишләдијинә көрә *мүкафатсыз* әмәк һаггы алыр, онда бу јенә дә чәримә олмајачаг вә бир манат саһибкарын чибинә кедәчәкдир. Петербургда бир һијләкәр заводчу, механизм заводунун саһиби Јаковлев дә мәһз бу чүр фикир јеритмәк гәрарына кәлмишдир. О белә де-

jир: сизин һәрәниз күндә бир манат алачагсыныз, амма сизин тәрәфиниздән һеч бир нөгсан, нә прогул, нә кобудлуг олмаса, әлиниздән чыхан иш пис олмаса, һәрәниз әлавә 20 гәпик «мүкафат» алачагсыныз. Бир нөгсан олдугда исә саһибкар бу аббасылары тутачаг вә әлбәттә, өз чибинә гојачагдыр, — чүнки бу, чәримә дејил, «мүкафатдыр». Мә'лум олур ки, һансы тәгсирләрә көрә вә нә гәдәр чәримә етмәк мүмкүн олдуғу, бу пуллары фәһләләрин еһтијачларына нечә сәрф етмәк лазым кәлдији һаггындакы гануплары һеч бири ч. Јаковлев үчүн мөвчуд шеј дејилдир. Ганунлар «чәримәләр» һаггында јазылмышдыр, онун заводундакы исә «мүкафатдыр». Бу һијләкәр заводчу кәләк кәләрәк фәһләләри бу вахта гәдәр алдатмагдадыр. Петербург фабрик мүфәттиши дә, көрүнүр, гануна кәләк кәлән бу фабрикчинин габағыны алмаға *«өзүнү һаглы сајмамышдыр»*. Үмид едирик ки, Петербург фәһләләри дә Владимир фәһләләриндән кери галмазлар вә гануна лазымынча әмәл етмәји мүфәттишә вә заводчуја өјрәдәрләр.

Чәримәләрин нә гәдәр бөјүк мәбләғ тәшкил етдијини көстәрмәк үчүн Владимир губернијасында чәримә капиталларының мигдарына даир мә'луматы көтүрәк.

Орада мүавинәт верилмәјә 1891-чи илин февралындан башланмышдыр. 1891-чи илин октјабрынадәк 3665 адама 25 458 манат 59 гәпик мүавинәт верилмишдир. Чәримә капиталы 1891-чи ил октјабрын 1-дәк 470 052 манат 45 гәпик олмушдур. Јери кәлмишкән, чәримә пулларындан бир јерә дә хәрчләнмәси һаггында сөјләмәк лазымдыр. Фабрикләрдән биринде чәримә капиталы 8242 манат 46 гәпик иди. Бу фабрик сыныг чыхмыш, фәһләләр гышда ач вә ишсиз галмышдылар. Онда һәмин капиталдан сајы 800-ә гәдәр олан бу фәһләләрә 5820 манат мүавинәт верилмишди.

1891-чи ил октјабрын 1-дән 1892-чи ил октјабрын 1-дәк 94 055 манат 47 гәпик чәримә пулу алынмыш, бундан исә 6312 адама 45 200 манат 52 гәпик мүавинәт верилмишдир. Бу мүавинәтләр ајры-ајры маддәләр үзрә белә бөлүнүрдү: ишләмәк габилијјәтини итирдијинә көрә 208 адама ајлыг пенсија олараг 6198 манат 20 гә-

пик верилмишдир, демәли, орта һесабла бир адама илдә 30 манат дүшүр (он мин манатларла чәримә пулу сәрф олунмамыш галдығы бир һалда диләнчи пајы гәдәр белә аз мүавинәтләр верирләр!). Сонра, әмлакы әлиндән чыхдығына көрә 1037 адама 17 827 манат 12 гәпик, орта һесабла һәр нәфәрә 18 манат верилмишдир. Һамилә гадынлара 2669 һалда 10 641 манат 81 гәпик, орта һесабла һәрәсинә 4 манат верилмишдир (бу, үч һәфтә үчүн верилмишдир, бир һәфтә доғандан габаг, ики һәфтә дә доғандан сонра). Хәстәлијә көрә 877 фәһләјә 5380 манат 68 гәпик, орта һесабла һәрәсинә 6 манат верилмишдир. Дәфн үчүн 1506 фәһләјә 4620 манат (һәрәсинә 3 манат) вә мүхтәлиф һалларда 15 нәфәрә 532 манат 71 гәпик верилмишдир.

Инди биз чәримә пуллары һаггындакы гајдаларла вә бу гајдаларын нечә тәтбиг едилмәси илә тамам таныш олдуг. Көрәк, бу гајдалар әдаләтлидирми вә фәһләләрин һүгугуну лазымынча мүдафиә едирми?

Биз билирик ки, ганунда көстәрилдијинә көрә, чәримә пуллары саһибкара чатмыр, бу пуллар анчаг фәһләләрин еһтијачларына сәрф едилә биләр. Пулларын хәрчләнмәси гајдаларыны назирләр тәсдиг етмәли идиләр.

Бу гајдалардан нә чыхды? Бу пуллар фәһләләрдән јығылмышдыр вә онларын еһтијачларына сәрф олунур, — гајдаларда исә һәтта дејилмәмишдир ки, саһибкарлар чәримә капиталы һаггында фәһләләрә мә'лумат вермәлидирләр. Пулларын чәримә капиталына дүзкүн дахил олмасына нәзәр јетирмәк үчүн, фәһләләрдән әризәләр гәбул етмәк вә мүавинәти бөлүшдүрмәк үчүн фәһләләрә өзләриндән нүмајәндә сечмәк ихтијары верилмәмишдир. Ганунда дејилмишди ки, мүавинәт «мүфәттишин ичазәси илә» верилир, назирләр тәрәфиндән гојулан гајдалара көрә исә елә олмуш ки, мүавинәт алмаг үчүн *саһибкара* мүрачиәт етмәк лазымдыр. Нә үчүн кәрәк саһибкара мүрачиәт едилсин? Ахы бу пуллар саһибкарынкы дејил, фәһләләрин өзүнүнкүдүр, онларын әмәк һаггындан тутулмуш пуллардыр. Саһибкарын өзүнүн бу пуллара тохунмаға ихтијары јохдур: әкәр бу пуллары о хәрчләсә, өзкәнин

пулуну хәрчләмиш кими олур, мәнимсәмиш вә исраф етмиш олур вә бунун үчүн чаваб вермәлидир. Көрүнүр, назирләр сащибкарлара гуллуг көстәрмәк истәдикләри үчүн бу чүр гајдалар гојмушлар: инди фәһләләр сащибкардан мүавинәти бир сәдәгә кими *хаһиш* етмәлидирләр. Доғрудур, әкәр сащибкар рәдд етсә, мүфәттиш өзү мүавинәт тә'јин едә биләр. Лакин мүфәттиш өзү ахы һеч бир шеј билмир, буна көрә сащибкар она десә ки, бу фәһлә филан чүр адамдыр, мүавинәт верилмәјә лајиг дејилдир, онда мүфәттиш она инаначагдыр*. Бир дә, чохму фәһлә тапылар ки, шикајәт үчүн мүфәттишә мүрачиәт етсин, онун јанына кетмәк, әризә јазмаг вә бу чүр шејләр үчүн өз иш вахтыны итирсин? Һәгигәтдә, назирләрин гојдуғу гајдалар сајәсиндә фәһләләрин сащибкарлардан асылылығынын ачыг јени бир формасы мејдана кәләчәкдир. Өз һүгугларының тапдаланмасына јол вермәјән вә бәлкә дә, буна көрә сащибкарларын хошуна кәлмәјән фәһләләри сыхышдырмаг үчүн сащибкарларын әлинә фүрсәт дүшәчәкдир: сащибкарлар белә бир фәһләнин хаһишини рәдд етмәклә онун үчүн, әлбәттә, бир јығын иш ачачаг, бәлкә дә елә едәчәкләр ки, о һеч мүавинәт ала билмәјәчәкдир. Сащибкара гуллуг көстәрән вә она јалтаглыг едиб јолдашларыны шејтанлајан фәһләләрә исә, әксинә, һәтта башга бир фәһләнин хаһиши рәдд едилдији һалларда да сащибкарлар чох јүксәк мүавинәт алмаға ичазә верә биләрләр. Чәримә ишләриндә фәһләләрин сащибкарлардан асылылығыны арадан галдырмаг әвәзиндә, фәһләләри бир-бириндән ајыран, јалтаглыг вә һиҹләкәрлик доғуран јени бир асылылыг мејдана чыхар. Сонра бир дә, мүавинәт алмаг үчүн, гајдалара әсасән јарадылмыш биабырчы сүрүндүрмәјә фикир верин: фәһлә һәр дәфә вәсигә алмаг үчүн кан

* Јухарыда сөјләдијимиз кими, мүавинәт алмаг һаггында Владимир фабрик комиссијасы тәрәфиндән фабрик вә заводлара көндәрилән вә «гајдаларын» тәтбиги ишиндә фәһләләр үчүн ән әлверишли олан һазыр әризә бланкында белә јазылмышдыр: «фабрик контору имзаны вә әризәдә көстәрилән ләри тәсдиг едир вә әлавә олараг көстәрир ки, конторун фикринчә, әризә верән шәхс филан гәдәр мүавинәт алмаға лајигдир».

Демәли, контор һәмишә, һеч сәбәбини дә изаһ етмәдән, јаза биләр ки, «онун фикринчә», әризә верән шәхс мүавинәт алмаға лајиг дејилдир.

Мүавинәти, еһтијачы оланлар дејил, «фабрикчиләрин фикринчә буна лајиг оланлар» алмыш оларлар.

һәкимә мүрачиәт етмәлидир, һәким дә ону, јәгин ки, кобудлугла гаршылајачаг, каһ да полисә мүрачиәт етмәлидир, полис исә рүшвәтсиз һеч бир иш көрмүр. Тәкрар едирик ки, ганунда бунларын һеч бири јохдур; бунлар назирләрин гојдуғу гајдалардадыр, бу гајдалар исә ачыгча фабрикчиләрин хејринә дүзәлдилмишдир, мәгсәд ачыгча ондан ибарәтдир ки, фәһләләр саһибкарлардан асылы олмагдан әлавә мә'мурлардан да асылы олсунлар, фәһләләр өзләриндән алынмыш чәримә пулларынын өз еһтијачларына сәрф олунмасында гәтијјән иштирак едә билмәсинләр вә фәһләләри күтләшдирән, онларын мә'нәвијјатыны позан* мә'насыз бүрократ рәсмијјәтчилији тору дүзәлдилсин.

Чәримә пулларындан мүавинәт верилмәси ихтијарыны саһибкара һәвалә етмәк биабырчы нагсызлыгдыр. Фәһләләр чалышыб наил олмалыдырлар ки, ганунда онлара депутатлар (нүмајәндәләр) сечмәк һүгугу верилсин вә бу депутатлар чәримәләрин чәримә капиталына дахил олмасына нәзәр јетирсинләр, фәһләләрин мүавинәт алмаг һаггындакы әризәләрини гәбул етсинләр вә јохласынлар, чәримә капиталынын вәзијјәти вә хәрчләнмәси һаггында фәһләләрә һесабат версинләр. Һазырда депутатлар олан заводларда бу депутатлар чәримә пулларына нәзәр јетирмәлидирләр, онлара чәримәләр һаггында һәр чүр мә'лумат верилмәсини тәләб етмәлидирләр, онлар фәһләләрин әризәләрини гәбул едиб мүдириҗҗәтә вермәлидирләр.

VII

ЧӘРИМӘЛӘР ҺАГГЫНДА ГАНУНЛАР ФӘҺЛӘЛӘРИН ҺАМЫСЫНАМЫ АИДДИР?

Башга рус ганунларының чоху кими, чәримәләр һаггында ганунлар да фабрик вә заводларын һеч дә һамысына, фәһләләрин һеч дә һамысына аид дејилдир. Рус һөкүмәти һәмишә ганун верәндә горхур ки, чәнаб фабрикчиләр вә заводчулар бу ганундан инчисинләр,

* Бир-бириндән ајыран, јалтаглыг төрәдән, пис адәтләр ајан.

горхур ки, дәфтәрхана гајдаларыныи вә мә'мур һүгуг вә вәзифәләриниин кәләкләри башга бир дәфтәрхана гајдалары илә (бу чүр гајдалар исә биздә сајсыз-һесабсыздыр), башга бир гисим мә'мурларын һүгуг вә вәзифәләри илә тоггушсун, бу мә'мурларын сәһәсинә јени бир мә'мур сохулдугда онларын бәрк ачыгы тутсун, дөвләтин бочкаларла мүрәккәбини, галаг-галаг кағызыны ишләдиб, «идарә һүдудунун ајырд едилмәсиндән» јазсынлар. Буна көрә биздә чох аз ганун олур ки, бүтүн Русија үчүн бирдән тәтбиг едилсин, истисналар олмадан, горхагчасына ләнкидилмәдән, назирләрә вә башга мә'мурлара ганундан кәнара чыхылмасына јол вермәк ихтијары верилмәдән тәтбиг едилмиш олсун.

Бүтүн бунлар чәримәләр һаггында ганунда өзүнү хүсусилә көстәрмишдир; бу ганун, көрдүјүмүз кими, чонаб капиталистләрин бөјүк наразылығына сәбәб олмуш вә анчаг зәһмли фәһлә үсјанларынын тәзјиги алтында кечирилмишдир.

Биринчиси, чәримәләр һаггында ганун Русијанын анчаг кичик бир һиссәсинә аиддир*. Дедијимиз кими, бу ганун 1886-чы ил ијунун 3-дә верилмиш вә 1886-чы ил октјабрын 1-дән е'тибарән *анчаг үч губернијада:* Петербург, Москва вә Владимир губернијаларында гүввәјә минмишдир. *Беш илдән* сонра бу ганун Варшава вә Петроков губернијаларына аид едилди (1891-чи ил ијунун 11-дә). Даһа *үч ил* кечәндән сонра һәмин ганун 1894-чү ил 14 март ганунуна әсасән даһа 13 губернијаја (јә'ни: мәркәзи губернијалардан — Твер, Кострома, Јарославл, Нижни Новгород вә Рјазан губернијаларына; Остзеје губернијаларындан — Естландија вә Лифландија губернијаларына; гәрб губернијаларындан — Гродно вә Кијев губернијаларына; чәнуб губернијаларындан — Волын, Подолск, Харков вә Херсон губернијаларына) аид едилди. 1892-чи илдә чәримә гајдалары хүсуси шәхсләрин мә'дән заводларына вә мүәссисәләринә аид едилди.

* Бу ганун «фабрикчиләрлә фәһләләрин гаршылыглы мүнасибәтинә даир хүсуси гајдалар» адланан гајдаларын бир һиссәсини тәшкил едир. Бу «хүсуси гајдалар» анчаг «фабрик-завод сәнајесинин ән чох инкишаф етдији јерләрә» аиддир; бу јерләри биз сонра мәтндә көстәрәчәјик.

Русијанын чәнубунда капитализмин сүр'әтли инкишафы вә мә'дән ишинин олдугча артмасы ораја чохлу фәһлә топлајыр вә һөкумәти тәләсмәјә мәчбур едир.

Көрүндүјү кими, һөкумәт көһнә фабрик гајдаларыпдан чох ләнк әл чәкир. Опу да гејд етмәк лазымдыр ки, һөкумәт бу көһнә гајдалардан анчаг фәһләләрин тәзјиги алтында әл чәкир: Полшада фәһлә һәрәкатының күчләнмәси вә тә'тилләр ганунун Варшава вә Петроков губернијаларына (Лодз шәһәри Петроков губернијасына дахилдир) аид едилмәсинә сәбәб олду. Рјазан губернијасынын Јегорјевск гәзасында Хлудов мануфактурасындакы чох бөјүк тә'тил ганунун дәрһал Рјазан губернијасына аид едилмәсинә сәбәб олду[25]. Ајдындыр ки, фәһләләр өзләри ишә гарышмајынча һөкумәт дә нәзарәтсиз (өзбашына) чәримә етмәк ихтијарыны чәнаб капиталистләрин әлиндән алмаға «өзүнү һаглы сајмыр».

Икинчиси, фабрик вә заводлар үзәриндә нәзарәт һаггындакы бүтүн гајдалар кими, чәримәләр һаггында ганун да дөвләтин вә һөкумәт идарәләринин мүәссисәләринә аид дејилдир. Дөвләт заводларынын фәһләләрә «гајғы көстәрән» өз мүдириjjәти вардыр вә ганун бу мүдириjjәти чәримә гајдалары илә нараһат етмәк истәмир. Доғрудан да, дөвләт заводу рәисинин өзү мә'мур олдуғу һалда, бу заводлара нәзарәт етмәк нәјә лазымдыр? Фәһләләр опун өзүндән өзүнә шикајәт едә биләрләр. Буна көрә һәмин дөвләт заводларынын рәисләри арасында, мәсәлән, Петербург лиманының командири ч. Верховски кими абырсыз адамларын олмасы тәәччүблү дејилдир.

Үчүнчүсү, фәһләләрин өз еһтијачларына хәрчләнән чәримә капиталлары һаггындакы гајдалар пенсија кассалары вә ја әманәт-јардым кассалары олан дәмирјол е'малатханаларынын фәһләләринә аид дејилдир. Чәримә пуллары һәмин кассалара дахил олур.

Бүтүн бу истисналар јенә дә бәс етмәмиш вә ганунда көстәрилмишдир ки, назирләрин (малиjjә назиринин вә дахили ишләр назиринин), бир тәрәфдән, «доғрудан да лазым олдуғу һалларда кичик фабрик вә

заводлары» бу гајдалара «табе олмагдан азад етмәк», дикәр тәрәфдән исә, бу гајдалары «ири» сәнәт мүәссисәләринә аид етмәк ихтијары вардыр.

Бәләликлә, ганун назиро чәримә пуллары һаггында гајда тәртиб етмәји тапшырмагдан әлавә, назирләрә бә'зи фабрикчиләри бу гануна табе олмагдан азад етмәк ихтијары да вермишдир! Бизим ганунун чәнаб фабрикчиләрә олан илтифаты бах бу дәрәчәјә чатыр! Назирин бир изаһатында дејилдијинә көрә, о анчаг елә фабрикчиләри гануна табе олмагдан азад едир ки, фабрик комиссијасы *«фәһләләрин мәнафејини бу мүәссисә саһибинин позмајачағына әминдир»*. Фабрикчиләрлә фабрик мүфәттишләри о гәдәр јахын достлашдырлар ки, бир-бириниң сөзүнә инанырлар. Әкәр фабрикчи «әмин едирсә» ки, фәһләләрин мәнафејини позмајачагдыр, даһа бундан сонра ону гајдаларла нараһат етмәјин нә мә'насы вар? Әкәр инди фәһлә дә мүфәттиши вә ја назири «әмин едиб» дәсәјди ки, фабрикчинин мәнафејини позмајачаг вә хаһиш етсәјди ки, ону гајдалардан азад етсинләр, — онда нечә? Јәгин ки, бу фәһләни дәли һесаб едәрдиләр.

Буна да дејирләр ки, фәһләләрлә фабрикчиләр «бәрабәрһүгуглудур».

Чәримә гајдаларының ири сәнәт мүәссисәләринә аид едилмәсинә кәлинчә, мә'лум олдуғу үзрә, бу гајдалар индијәдәк анчаг (1893-чү илдә) евдә ишләјән тохучулара әриш пајлајан конторлара аид едилмишди. Назирләр чәримә гајдаларының кениш тәтбиг олунмасына тәләсмирләр. Саһибкарлар үчүн, бөјүк мағазалар вә с. үчүн евдә ишләјән фәһлә күтләсинин һамысы индијәдәк јенә әввәлки вәзијјәтдә, тамамилә саһибкарларын өзбашыналығына табе вәзијјәтдә галмагдадыр. Һәмин фәһләләрин бир јердә бирләшмәси, өз еһтијачлары барәсиндә данышыб мәсләһәтләшмәси, саһибкарларын тәзјигләринә гаршы үмуми мүбаризәјә галхмасы даһа чәтиндир, — бу сәбәбдән дә онлара фикир вермирләр.

VIII

НӘТИЧӘ

Биз инди чәримәләр һаггында гапун вә гајдаларымызла, гуру вә сәрт дәфтәрхана дилиндә јазылыб фәһләни горхудан бүтүн бу сон дәрәчә мүрәккәб системлә таныш олдуг.

Биз инди јенә, әввәлдә гојулмуш мәсәләјә гајыда биләрик ки, чәримәләри төрәдән капитализмдир, јә'ни елә бир ичтимаи гурулушдур ки, бу гурулушда халг ики синфә — торпаг, машын, фабрик-завод, материал вә еһтијат материаллар мүлкијјәтчиләринә вә һеч бир мүлкијјәти олмајан, буна көрә дә өзләрини капиталистләрә сатмаға вә онлар үчүн ишләмәјә мәчбур олан адамлара бөлүнүр.

Саһибкар үчүн ишләјән фәһләләр һәр заманмы һәр чүр нөгсан үчүн саһибкара чәримә вермәли олмушлар?

Хырда мүәссисәләрдә, — мәсәлән, шәһәр сәнәткарларында вә ја фәһләләрдә, — чәримә јохдур. Орада фәһлә илә саһибкар арасында там ајрылыг јохдур, онлар биркә јашајыр вә ишләјирләр. Саһибкар чәримә тәтбиг етмәји һеч фикринә дә кәтирмир, чүнки ишә о өзү нәзарәт едир вә нәји бәјәнмәсә, фәһләни һәмишә мәчбур едә биләр ки, дүзәлтсин.

Лакин бу чүр хырда мүәссисә вә истеһсаллар тәдричлә арадан чыхыр. Јахшы аләт вә машынлар тәтбиг едән вә бир јердә чохлу фәһлә ишләдән ири фабрикләрин, заводларын вә ири саһибкарларын рәгабәти гаршысында кустар вә сәнәткарлар, һабелә хырда кәндлиләр дајана биләмәзләр. Буна көрә дә көрүрүк ки, кустарлар, сәнәткарлар вә кәндлиләр кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә вар-јохдан чыхыр, фабрик вә заводларда фәһләлијә кедир, кәндләри бурахыб шәһәрләрә үз гојурлар.

Ири фабрик вә заводларда саһибкар илә фәһләләр арасындакы мүнасибәт һеч дә хырда е'малатханаларда олдуғу кими дејилдир. Саһибкар өз сәрвәти, өз ичтимаи вәзијјәти чәһәтчә фәһләдән о гәдәр јүксәкдә дурур ки, онларын арасында там бир учурум вардыр, онлар һәтта чох вахт бир-бирини танымыр вә бир-бири илә

heч бир әлагәси дә олмур. Фәһләнин heч бир имканы јохдур ки, артыб саһибкар олсун: о, әбәди јохсул галмаға вә танымадығы варлылар үчүн ишләмәјә мәһкумдур. Хырда бир саһибкарын јанында ишләјән икиүч фәһләнин јеринә инди, мүхтәлиф јерләрдән кәлән вә даим бир-бирини әвәз едән чохлу фәһлә кечир. Саһибкарын ајры-ајры сәрәнчамлары әвәзиндә инди, бүтүн фәһләләр үчүн мәчбури олан үмуми гајдалар мејдана чыхыр. Саһибкар илә фәһлә арасындакы мүнасибәтләрин әввәлки сабитлији арадан галхыр: саһибкар фәһләнин әсла гәдрини билмир, чүнки һәр кәс үчүн ишләмәјә һазыр олан бир јығын ишсизләр арасындан о һәмишә вә асанлыгла башгасыны тапа биләр. Беләликлә, саһибкарын фәһләләр үзәриндә һакимијјәти артыр вә о өз һакимијјәтиндән истифадә едиб чәримәләр васитәси илә фәһләни фабрик ишинин сәрт чәрчивәси ичәрисинә алыр. Фәһлә инди саһибкар гаршысында ачиздир, буна көрә дә өз һүгугларынын вә әмәк һаггынын јенидән бу чүр мәһдудлашдырылмасына табе олмалы иди.

Беләликлә, чәримәләр бу јахын вахтларда — ири фабрик вә заводларла бирликдә, ири капитализмлә бирликдә, варлы саһибкарлар илә лүт фәһләләр арасында там ајрылыг јаранмасы илә бирликдә дүнјаја кәлмишдир. Чәримәләр капитализмин там инкишаф етмәси вә фәһләнин там әсарәт алтына алынмасының нәтичәси олмушдур.

Лакин ири фабрикләрин бу инкишафы вә саһибкарлар тәрәфиндән едилән тәзјигин күчләнмәси башга нәтичәләрә дә сәбәб олду. Фабрикчиләрин гаршысында тамамилә ачиз галан фәһләләр анламаға башладылар ки, әкәр онлар јенә дә бир-бириндән ајры олсалар, вәзијјәтләри тамамилә писләшәчәк вә диләнчи көкүнә дүшәчәкләр. Фәһләләр анламаға башладылар ки, капитализмин онлар үчүн төрәтдији ачындан өлмәк вә нәсил позғунлуғу тәһлүкәсиндән хилас олмаг үчүн анчаг бирчә чарәләри вар, о да әмәк һаггы вә јахшы һәјат шәраити уғрунда фабрикчиләрлә мүбаризә апармагдан өтрү бирләшмәкдир.

Биз көрдүк ки, 80-чы илләрдә бизим фабрикчиләр

фәһләләри нә гәдәр биабырчасына сыхышдырмышлар, тәкчә иш гиjмәтләрини ашағы салмагла кифajәтләнмәмишләр, чәримәләри фәһләләрин әмәк һаггыны азалтмаг васитәсинә чевирмишләр. Капиталистләрин фәһләләрә етдикләри зүлм ән jүксәк дәрәчәjә чатмышдыр.

Лакин бу зүлм фәһләләрин мүгавимәтинә дә сәбәб олду. Фәһләләр залымлара гаршы үсjан етдиләр вә галиб кәлдиләр. Горхуjа дүшән һөкумәт фәһләләрин тәләбләри гаршысында күзәштә кетди вә чәримәләри ләғв етмәк һаггында тез ганун верди.

Бу, фәһләләрә күзәшт иди. Һөкумәт белә дүшүнүрдү ки, чәримәләр һаггында ганун вә гajдалар вермәклә, чәримә пулларындан мүавинәт верилмәси гajдасыны гоjмагла дәрһал фәһләләри разы салачаг вә онлары өз үмуми фәһлә ишини, фабрикчиләр әлejһинә өз мүбаризәсини унутмаға мәчбур едәчәкдир.

Лакин өзүнү фәһләләрин мүдафиәчиси кими гәләмә верән һөкумәтин бу үмидләри боша чыхачагдыр. Биз көрдүк ки, jени ганун фәһләләрә гаршы нә гәдәр әдаләтсиздир, фәһләләрә едилән күзәштләр һәлә Морозов тә'тилчиләрinin ирәли сүрдүкләри тәләбләрә нисбәтән нә гәдәр аздыр; биз көрдүк ки, гануну позмаг истәjән фабрикчиләр үчүн һәр jердә кәләк jолу сахланмышдыр, мүавинәтләр һаггында гajдалар фабрикчиләрин хejринә тәртиб едилмишдир вә саһибкарларын өзбашыналығына үстәлик олараг мә'мурлара да өзбашыналыг имканы верилмишдир.

Белә ганун, белә гajдалар тәтбиг едилдикдә, фәһләләр бунларла таныш олдугда вә ганунун фәһләләри нечә сыхышдырдығыны рәисләрлә тоггушмалар нәтичәсиндә анламаға башладыгда, онлар зүлм алтында олдугларыны jаваш-jаваш дәрк едәчәкләр. Фәһләләр баша дүшәчәкләр ки, анчаг диләнчи вәзиjjәтиндә олмаг онлары варлылар үчүн ишләмәjә вә өз ағыр зәһмәтләринин әвәзиндә гәпик-гурушла кифajәтләнмәjә мәчбур етмишдир. Онлар баша дүшәчәкләр ки, һөкумәт вә онун мә'мурлары фабрикчиләрин тәрәфини сахлajыр, ганунлар исә елә дүзәлдилир ки, фәһләни сыхышдырмаг саһибкар үчүн асан олсун.

Нəhajət, фəhlələr билəчəкlər ки, нə гədər ки онлар капиталистlərdən асылыдырлар, гanyн онларын вəзиjjətini jахшылашдырмаг үчүн hеч бир шеj етмəjəчəк, чүнки гanyн həмишə фабрикчи капиталистlərin тəрəфini сахлаjачаг, чүнки фабрикчиlər гanyндан кənара чыхмаг үчүн həмишə кələk тапа билəчəкlər.

Фəhlələr буnу баша дүшүб көрəчəкlər ки, өзlərini мүдафиə етмək үчүн онларын тəкчə бир чарəси галыр, о да фабрикчиlərə вə ганунун гоjдуғу əдалətсиз гajдалара гаршы мүбаризə етмək үчүн бирləшмəкдən ибарətдир.

КИМНАЗИЈА ТӘСӘРРҮФАТЛАРЫ ВӘ ИСЛАҺ КИМНАЗИЈАЛАРЫ[27]

(«РУССКОЈЕ БОГАТСТВО»[28])

Русијада капитализм мәсәләсинин һәлл едилмәси үчүн халгчылар тәрәфиндән тәклиф олунан вә сон заманлар «Русскоје Богатство» тәрәфиндән ән габарыг бир сурәтдә ифадә едилән үсул чохдан мә'лумдур. Халгчылар капитализмин мөвчуд олдуғуну инкар етмирләр, онун инкишафыны е'тираф етмәјә мәчбурдурлар, лакин белә һесаб едирләр ки, бизим капитализм Русијада әмтәә тәсәррүфатынын гәдимләрдән давам етмиш инкишафыны баша чатдыран тәбии вә зәрури бир просес дејил, мөһкәм көкләри олмајан вә анчаг милләтин бүтүн тарихи һәјатының тәләб етдији јолдан кәнара чыхылдығыны көстәрән бир тәсадүфдүр. Халгчылар дејирләр: «Вәтән үчүн биз башга јоллар сечмәлијик», капитализм јолундан чыхмалы вә куја капитализмин әсассызлығыны артыг јәгин етмәјә башлајан «бүтүн» «чәмијјәтин» мөвчуд гүввәләриндән истифадә едиб истеһсалы «елликләшдирмәлијик».

Јәгин ки, әкәр вәтән үчүн башга бир јол сечмәк мүмкүндүрсә, әкәр бунун зәрури олдуғуну бүтүн чәмијјәт анламаға башлајырса, онда истеһсалын «елликләшдирилмәси» чох да чәтин бир шеј дејилдир вә мүәјјән бир тарихи һазырлыг дөврү тәләб етмир. Јалныз бу чүр бир елликләшдирмә планы дүзәлдилсә вә лазыми адамлар бу планын һәјата кечирилә биләчәјинә инандырылса, кифајәтдир — онда «вәтән» јанлыш јол олан капитализм јолундан чыхыб ичтимаиләшмә јолуна дүшәр.

Бу гәдәр парлаг перспективләр вә'д едән белә бир планын нә гәдәр бөјүк бир мараг тәшкил етмәли олдуғуну һәр кәс баша дүшүр, буна көрә дә рус чамааты «Рус. Богатство»нун даими әмәкдашларындан ч. Јужакова чох минnәтдар олмалыдыр ки, о белә бир план һазырламаг зәһмәтини өз үзәринә көтүрмүшдүр. «Русское Богатство»нун мај нөмрәсиндә онун: «Маариф-чилик утопијасы» ады алтында «Үмумхалг ичбари орта тәһсили планы» јарымсәрләвһәли бир мәгаләсини көрүрүк.

Охучу сорушар ки, бунун истеһсалы «елликләшдирмәјә» нә дәхли вардыр? Лап билаваситә дәхли вардыр, чүнки ч. Јужаковун планы чох кенишдир. Мүәллиф һәр волостда мәктәб јашында (8—20 јашында, maximum исә 25 јашынадәк) олан бүтүн оғланлары вә гызлары әһатә едәчәк кимназија тәшкил олунмасы үчүн лајиһә дүзәлдир. Бу кимназијалар әкинчилик вә әхлаг тәсәррүфаты илә мәшғул олан вә өз әмәји илә кимназијаларын әһалисини (ч. Јужакова көрә, бүтүн әһалинин *бешдә бир һиссәсини* тәшкил едәчәк бу әһалини) сахламагдан башга, *бүтүн ушаг әһалисинин* сахланмасы үчүн дә вәсаит верән истеһсал ширкәтләриндән ибарәт олмалыдыр. Мүәллифин бир нүмунәви кимназија-волост (јахуд «кимназија-ферма», «кимназија тәсәррүфаты» вә ја «әкинчилик кимназијасы») үчүн етдији мүфәссәл һагг-һесаб көстәрир ки, кимназија чәми-чүмләтаны *бүтүн јерли әһалинин јарысындан чохуну* сахлајачагдыр. Әкәр һәр бир белә кимназијанын (Русијада бунлардан чәми 20 000 гоша кимназија, јә'ни 20 000 киши вә 20 000 гадын кимназијасы дүзәлдилмәси үчүн лајиһә һазырланыр) торпагла вә истеһсал васитәләри илә тәчһиз сдиләчәјини нәзәрә алсаг (һөкумәт тә'минаты илә 4½% тә'дијәли вә ½% өдәнишли земство истигразлары бурахмаг нәзәрдә тутулур), — ч. Јужаковун тутдуғу «планын» доғрудан да нә гәдәр «бөјүк» олдуғуну баша дүшмүш оларыг. Әһалинин там јарысы үчүн истеһсал ичтимаиләшдирилир. Демәли, вәтән үчүн дәрһал башга јол сечилмиш олур! Һәм дә бу, «һөкумәт, земство вә халг тәрәфиндән һеч

бир хәрҹ чәкилмәдән» (sic!*) әлдә едилир. Бу «анҹаг илк бахышда утопија көрүнүр», һәгигәтдә исә «үмумхалг ибтидаи тәһсилиндән хејли асанлыгла һәјата кечирилә биләр». Ч-б Јужаков дејир ки, бунун үчүн лазым олан малијјә әмәлијјаты «хәјал вә утопија дејилдир» вә көрдүјүмүз кими, нәинки хәрҹ чәкилмәдән, һеч бир хәрҹ чәкилмәдән, һәтта «мөвчуд дәрс планларыны» да дәјишдирмәдән әлдә едилир!! Ч-б Јужаков тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, «тәкҹә тәчрүбә илә кифајәтләнмәјиб һәгигәтән бүтүн халгын тәһсил алмасына наил олмаг арзу едилдији тәгдирдә, бүтүн бунларын бөјүк әһәмијјәти вардыр». Доғрудур, о дејир ки, «өз гаршыма ичра лајиһәси дүзәлтмәк мәгсәди гојмамышам», лакин онун шәрһиндә һәм кимназијада олачаг шакирдләрин — оғлан вә гызларын — сајы, һәм кимназијаларын бүтүн әһалисини доландырмаг үчүн тәләб олунан иш гүввәсинин һесабы, һәм дә педагожи вә инзибати ишчиләрин сијаһысы верилмәклә бәрабәр, истәр кимназија үзвләринин әрзаг вә шејлә тә'минаты, истәрсә педагогларын, һәкимләрин, техникләрин вә усталарын пул илә алачағы мааш көстәрилир. Мүәллиф әкинчилик ишләри үчүн лазым олан иш күнләрини, һәр кимназија үчүн лазым олан торпағын ғәдәрини вә әввәлдә алыначаг ләвазимат үчүн тәләб олунан пул вәсаитини мүфәссәл сурәтдә һесаблајыр. О, бир тәрәфдән, үмумхалг орта тәһсилинин не'мәтләриндән истифадә едә билмәјәчәк өзкә халглардан оланларын вә тәригәтчиләрин, дикәр тәрәфдән исә, пис давранышына көрә кимназијалардан кәнар едиләчәк шәхсләрин нечә олачағыны нәзәрдә тутур. Мүәллифин өз һесабламалары тәкҹә бир нүмунәви кимназија илә кифајәтләнмир. Гәтијјән јох. О, бүтүн 20 000 гоша кимназијанын јарадылмасы мәсәләсини ирәли сүрүр вә бунун үчүн лазым олан торпағын һарадан әлдә едилмәси, «ғәнаәтләндиричи бир мүәллим, инзибати ишчи вә тәсәррүфатчылар һеј'әти» олмасының нечә тә'мин едилмәси һаггында көстәришләр верир.

Бу чүр планын нә дәрәчә бөјүк бир мараг тәш-

* — белә! *Ред.*

кил етдији — јалныз нәзәри мараг дејил (јәгин ки, истеһсалын елликләшдирилмәсинә даир бу гәдәр конкрет шәкилдә һазырланмыш бир план инанмајанларын һамысыны гәти инандырмалы вә бу чүр планларын һәјата кечирилә биләчәјини инкар едәнләри сусдурмалыдыр), һабелә чаплы, әмәли мараг тәшкил етдији ајдындыр. Тәәччүблү оларды ки, үмумхалг ичбари орта тәһсилнин тәшкил едилмәси лајиһәсинә али һөкумәт тәрәфиндән диггәт јетирилмәсин, хүсусән она көрә ки, тәклифин мүәллифинин гәтијјәтлә сөјләдијинә көрә бу иш «һеч бир хәрч тәкилмәдән» баша кәләчәкдир вә «мәсәлənin малијјә вә игтисади шәраити чәһәтиндән даһа артыг мәдәни шәраити чәһәтиндән манеәләрә тәсадүф едиләчәкдир» ки, бунлар да «гаршысыалынмаз» дејилдир. Бу чүр лајиһә билаваситә јалныз халг маариф назирлијинә аид олмагла галмајыб, ејни дәрәчәдә дахили ишләр назирлијинә, малијјә назирлијинә, торпаг назирлијинә вә һәтта, ашағыда көрәчәјик ки, һәрбијјә назирлијинә дә аиддир. Тәшкил олунмасы нәзәрдә тутулан «ислаһ кимназијалары», чох еһтимал ки, әдлијјә назирлијинә кечмәли олачагдыр. Шүбһә едилә билмәз ки, ч. Јужаковун сөзләринә көрә, «јухарыда көстәрилән бүтүн тәләбләри (јә'ни тәһсил вә сахланма тәләбләрини) вә еһтимал ки, бир чох башга тәләбләри өдәјәчәк» бу лајиһә илә галан назирликләр дә марагланачагдыр.

Буна көрә биз әминик ки, чох диггәтәлајиг олан бу лајиһәни әтрафлы тәһлил етмәјә башласаг охучу биздән килејләнмәз.

Ч-б Јужаковун әсас фикри бундан ибарәтдир: јај вахты дәрс мәшғәләләри тамамилә кәсилир вә һәмин вахт әкинчилик ишинә һәср олунур. Сонра, кимназијаны битирән шакирдләр бир мүддәт ишчи сифәти илә кимназијада сахланылыр; онлар гыш ишләри илә мәшғул олур вә сәнәт ишләриндә ишләдилир; әкинчилик ишләрини тамамлајан бу ишләр һәр кимназијаја өз адамларынын әмәји илә бүтүн шакирдләри вә фәһләләри, бүтүн мүәллимләри вә инзибати ишчиләри сахламаг вә тәһсил хәрчләрини өдәмәк имканы верир. Ч-б Јужаков һаглы олараг дејир ки, бу чүр кимнази-

јалар бөјүк әкинчилик артелләри оларды. Бу сонунчу ифадә азачыг да олса шүбһә јери гојмур ки, биз ч. Јужаковун планыны истеһсалын халгчылыг үсулу илә «елликләшдирилмәси» јолунда атылан илк аддымлар, капитализм чәтинликләринә дүшмәмәк үчүн Русијанын сечмәли олдуғу јени јолун бир һиссәси һесаб етмәјә һаглыјыг.

Ч-б Јужаков дејир: «Инди кимназијаны 18—20 јашларында гуртарырлар, бә'зән дә 1—2 ил кечикирләр. Тәһсил ичбари олдугда... кечикмә һаллары даһа чох олачагдыр. Кимназијаны кеч гуртарачаглар вә әкәр тәһсили гуртармамыш кимназијадан чыхарылмаг үчүн мәһз 25 јаш ән јухары һәдд олса, үч јухары синиф 16 јашындан 25 јашынадәк шакирдләрдән ибарәт олачагдыр. Белә ликлә, јухары јашлы бешинчи синиф шакирдләриндән ибарәт әлавә һеј'әти нәзәрә алсаг, чәсарәтлә демәк олар ки, кимназијада охујанларын тәгрибән үчдә бири... ишчи јашларында олачагдыр». Мүәллифин сонра фәрз етдији кими, әкәр кимназијаның 8 синфинә ибтидаи һазырлыг мәктәби үчүн 2 синиф дә әлавә олунараг (сәккиз јашлы савадсыз ушаглар гәбул едилмәклә) һәмин фаиз азалдылыб дөрддә бирә ендирилсә дә, һәр һалда, јенә чох бөјүк мигдарда фәһлә әлдә етмиш оларыг ки, бунлар јарымфәһләләрин көмәји илә јај ишләринин өһдәсиндән кәлә биләрләр. Лакин ч. Јужаков гәтиҹәтлә гејд едир ки, «он синифли кимназија-ферма үчүн һөкмән мүәјјән мигдарда гыш фәһләләри тәләб олуначагдыр». Бәс бунлар һарадан алынмалыдыр? Мүәллиф ики чарә тәклиф едир: 1) фәһлә тутмаг лазымдыр («бунлардан лајиг олан бә'зиләри кәлирләрдә иштирак едә биләр»). Кимназија тәсәррүфаты кәлирли тәсәррүфат олмалы вә бу чүр муздлу фәһлә сахламаг хәрчләрини чыхартмалыдыр. Лакин мүәллифә «дикәр бир чарә даһа әһәмијјәтли көрүнүр»: 2) кимназијаны гуртаранлар ашағы синифләрдә өзләринин охудулмасына вә сахланмасына гојулмуш хәрчләри ишләјиб өдәмәлидирләр. Бу онларын «билаваситә вәзифәсидир», — дејә ч. Јужаков әлавә едир, — ајдындыр ки, бу анчаг, тәһсил һаггыны верә билмәјәнләрин вәзифәсидир. Лазыми мигдарда

ғыш фәһләләри вә әлавә јај фәһләләри дә мәһз бунлардан ибарәт олачагдыр.

Лајиһәси дүзәлдилән вә әһалинин бешдә бир һиссәсини әкинчилик артелләриндә «елликләшдирмәли» олан тәшкилатын биринчи хүсусијјәти белә дир. Биз артыг бундан көрә биләрик ки, вәтән үчүн сечилән башга јол һә чүр олачагдыр. Јашамасының вә «тәһсилинин һагғыны верә билмәјән» шәхсләр үчүн һазырда јеканә јашајыш мәнбәји олан муздлу әмәк ичбари пулсуз әмәклә әвәз едилир. Лакин бу кәрәк бизи нараһат етмәсин: унутмаг лазым дејилдир ки, бунун әвәзиндә әһали үмуми орта тәһсил не'мәтләриндән истифадә едәчәкдир.

Сонрасына бахаг. Мүәллиф оғланларла гызларын бирликдә охумасы әлејһинә Авропа континентиндә һөкм сүрән фикрә шәрик олараг оғланлар вә гызлар үчүн ајрыча кимназијалар ачмаг лајиһәси дүзәлдир, һалбуки онларын бир јердә охумасы әслиндә даһа сәмәрәли оларды. Орта кимназија үчүн «һәр синифдә 50 вә ја бүтүн он синифдә 500, јахуд кимназија тәсәррүфатында 1000 шакирд (500 оғлан вә 500 гыз) тамамилә нормал бир һеј'әт олар». Бу кимназијада 125 «чүт фәһлә» вә мүвафиг мигдарда јарымфәһлә олар. Јужаков дејир ки, «әкәр мән бу гәдәр фәһләнин, мәсәлән, Малорусијада 2500 десјатин әкин јерини бечәрә билдијини сөјләсәм, кимназија әмәјинин нә гәдәр бөјүк бир гүввә олдуғуну һәр кәс анлар»!..

Лакин бу фәһләләрдән әлавә, өз тәһсили вә сахланмасының әвәзини «ишләјиб өдәјән» «даими фәһләләр» дә олачагдыр. Бунлар нә гәдәр олачагдыр? Һәр ил оғланлы-гызлы 45 шакирд бурахылачагдыр. Оғланларын үчдә бири 3 ил һәрби мүкәлләфијјәт дашыјачагдыр (инди дөрддә бири дашыјыр. Мүәллиф хидмәт мүддәтини азалдыб 3 ил етмәклә бу рәгәми артырыб үчдә бир едир). «Галан үчдә ики һиссәни дә һәмин шәраитә табе етмәк, ја'ни өз тәһсилинин дәјәрини, һәмчинин ордуја кетмиш јолдашларының тәһсилинин дәјәрини ишләјиб өдәмәк үчүн кимназијаларда сахламаг һагсызлыг олмаз. Гызларын да һамысыны ејни мәгсәд үчүн сахламаг олар».

Башга јол сечмиш вәтәндә дүзәлдилән јени гајдаларын тәшкили кетдикчә даһа мүәјјән бир шәкил алыр. Инди бүтүн рус тәбәәләри һәрби мүкәлләфијјәт дашымалы һесаб олунурлар вә чағырыш јашлы шәхсләрин сајы тәләб олунан әскәрләрин сајындан артыг олдуғуна көрә, әскәрлијә кетмәли оланлары пүшк илә сечиб апарырлар. Елликләшдирилмиш истеһсалда да әскәрлијә кедәнләр пүшк илә сечилиб апарылачаглар, лакин галанларыны да «ејни шәраитә табе етмәк», јә'ни үч ил хидмәтдә галмаға, доғрудур, һәрби хидмәтдә галмаға дејил, кимназија үчүн ишләмәјә мәчбур етмәк нәзәрдә тутулур. Онлар ордуја кетмиш јолдашларынын сахланма хәрчләринин әвәзини ишләјиб өдәмәлидирләр. Һамысымы ишләјиб өдәмәлидир? Јох. Анчаг тәһсил һаггыны верә билмәјәнләр. Мүәллиф артыг јухарыда бу чәһәти көстәрмишди, ашағыда исә көрәчәјик ки, тәһсил һаггыны верә билән шәхсләр үчүн о, көһнә типдә олан үмумијјәтлә ајрыча кимназијалар лајиһәси дүзәлдир. Суал олунур, бәс сәбәб нәдир ки, ордуја кедән јолдашларынын сахланма хәрчләрини ишләјиб өдәмәк вәзифәси тәһсил һаггыны верә билмәјәнләрин үзәринә гојулур? тәһсил һаггыны верә биләнләрин үзәринә гојулмур? Сәбәб нә олдуғу чох ајдындыр. Әкәр кимназистләр пулла вә пулсуз охујанлара ајрылачагдырса, онда ајдындыр ки, ислаһат чәмијјәтин һазыркы гурулушуна тохунмур: буну ч. Јужаков өзү дә көзәл дәрк едир. Белә олдугда, ајдындыр ки, дөвләтин (әскәрләрә гојулан) үмуми хәрчләрини јашајыш вәсаити олмајанлар верәчәкләр*, — нечә ки, онлар елә инди дә бу хәрчләри долајы верки вә с. шәклиндә верирләр. Бәс јени гурулушун фәрги нәдәдир? Ондадыр ки, инди вәсаити олмајанлар иш гүввәсини сата билирләр, јени гурулушда исә онлар *пулсуз* (јә'ни анчаг сахланма мүгабилиндә) ишләмәјә *мәчбур* олачаглар. Әсла шүбһә ола билмәз ки, беләликлә Русија капитализм гурулушунун бүтүн чәтинликләриндән өзүнү гуртармыш олур. «Пролетариат бәласы» горхусу

* Јохса јашајыш вәсаити оланларын јашајыш вәсаити олмајанлар үзәриндәки һакимијјәти давам едә билмәзди.

төрәдән азад муздлу әмәк арадан галдырылыр вә онун јерини... пулсуз ичбари әмәк тутур.

Буна көрә һеч дә тәәччүблү дејилдир ки, пулсуз ичбари әмәк мүнасибәтләринә табе едилән адамлар бу мүнасибәтләрә ујгун шәраитә табе едилмиш олурлар. Көрүн бу халгчы («халг досту») билаваситә јухарыдакындан сонра нә дејир:

«Әкәр дәрси битирән вә 3 ил мүддәтинә кимназијада галан бу чүр чаванлар арасында евләнмәјә ичазә верилсә; әкәр аиләли фәһләләр үчүн ајрыча биналар тикилсә; вә әкәр онлары кимназијадан чыхартдыгда кимназијанын мәдахилиндән онлара пул вә шејлә һеч олмаса азачыг јардым етмәк мүмкүн олса, кимназијада үч ил галмаг, һәрби мүкәлләфијјәтдән чох-чох јүнкүл олар...»

Ајдын дејилми ки, бу чүр үстүн бир шәраити көрән әһали вар гәлби илә чалышыб кимназијаја кирмәк истәјәчәкдир. Өзүнүз дүшүнүн: әввәлән, евләнмәјә ичазә вериләчәкдир. Доғрудур, инди гүввәдә олан мүлки ганунлара көрә евләнмәк үчүн (мүдириҗҗәтдән) бу чүр ичазә алмаг үмумијјәтлә тәләб олунмур. Лакин нәзәрә алын ки, ахы бу *оғлан* вә *гызлар кимназистдирләр* — доғрудур, 25 јашына чатмыш кимназистдирләр, амма јенә дә кимназистдирләр. Евләнмәк үчүн университет тәләбәләринә ичазә верилмәдији бир һалда, кимназистләрә нечә верилә биләр. Һәм дә ахы ичазә верилмәси кимназија мүдириҗҗәтиндән, демәли, али тәһсилли адамлардан асылы олачагдыр: ајдындыр ки, ганунсуз һәрәкәтләр олачағындан горхмаға әсас јохдур. Лакин кимназијаны битириб даими фәһлә сифәти илә орада галанлар даһа кимназист дејилдирләр. Анчаг, буна бахмајараг, 21—27 јашында олан бу шәхсләрин дә евләнмәсинә ичазә вермәк мәсәләсиндән бәһс олунур. Е'тираф етмәмәк олмаз ки, вәтәнин сечдији јени јол рус вәтәндашларынын мүлки һүгуг габилиҗҗәтини бир гәдәр азалтмыш олачагдыр, лакин ону да дүзкүн һесаб етмәк лазымдыр ки, ахы гурбан верилмәдән үмуми орта тәһсил не'мәтləри әлдә едилә билмәз. Икинчиси, аиләли фәһләләр үчүн ајрыча биналар тикиләчәк вә јәгин ки, бу биналар

фабрик фәһләләринин һазырда јашадығы дахмалардан пис олмајачагдыр. 3-чүсү дә, даими фәһләләр бунун үчүн «азачыг мүавинәт» алырлар. Шүбһәсиз ки, мүдириҗҗәтин ганады алтында бу чүр раһат һәјат үстүнлүкләрини әһали капитализм изтирабларындан јүксәк тутачагдыр, о гәдәр јүксәк тутачагдыр ки, бә'зи фәһләләр һәмишәлик кимназијаларда галачаглар (јәгин ки, онлара евләнмәк үчүн ичазә верилдијинә тәшәккүр әламәти олараг галачаглар): «Тамамилә кимназијада галан вә она говушмуш олан (sic!!) аз бир мигдар даими фәһләләр кимназија тәсәррүфатынын бу иш гүввәләрини тамамлајыр. Бизим әкинчилик кимназијамызын малик ола биләчәји вә һеч дә утопија олмајачаг иш гүввәләри бунлардыр».

Инсаф един! Бурада нә «утопија» вар? Евләнмәләри үчүн ичазә верән саһибкарлара «говушмуш» даими мүфтә фәһләләр олачагдыр — буҗурун, дүнја көрмүш һәр бир кәндлидән сорушун, о өз тәчрүбәсинә әсасән деҗәр ки, бунларын һамысы тамамилә һәјата кечирилә биләр.

(Арды вар.)*

1895-чи илин җанызында җазылмышдыр

«Самарски Вестник» гәзетинин 1895-чи ил 25 нојабр тарихли 254-чү №-синдә дәрч едилмишдир
Имза: К. Т-ин

«Самарски Вестник» гәзетинин мәтниндән чап олунур.

* «Самарски Вестник» гәзетиндә арды чыхмамышдыр. *Ред.*

ТОРНТОН ФАБРИКИ ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ ВӘ ФӘҺЛӘ ГАДЫНЛАРЫНА[29]

Торнтон фабрикинин фәһләләри вә фәһлә гадынлары!

Нојабрын 6-сы вә 7-си һамымыз үчүн унудулмаз күнләр олмалыдыр... Тохучулар саһибкарын тәзјигини әлбир дәф етмәклә сүбут етдиләр ки, ағыр дәгигәдә арамызда үмуми фәһлә мәнафејимизи мүдафиә едә билән адамлар һәлә тапылыр; тохучулар сүбут етдиләр ки, бизим фәзиләтли саһибкарлар өз долмаз кисәләрини долдурмаг үчүн бизи һәлә тамамилә ачыз гул һалына сала билмәмишләр. Јолдашлар, кәлин өз хәттимизи ахырадәк мөһкәм сурәтдә вә дөнмәдән давам етдирәк вә јадда сахлајаг ки, биз өз вәзијјәтимизи анчаг үмуми әлбир сә'јләрлә јахшылашдыра биләрик. Јолдашлар, һәр шејдән әввәл, чалышын ч. Торнтонларын чох һијләкәрликлә гурдуглары тора дүшмәјин. Онлар белә дүшүнүрләр: «инди әмтәә сатышынын касад вахтыдыр, она көрә дә фабрикдә иш шәраити габагкы кими олса, биз әввәлки гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәјәчәјик... Аз мәнфәәтә исә биз разы дејилик... Демәли, кәрәк фәһлә гардашлара күч вураг, базарда гијмәтләрин ашағы олмасынын чәфасыны гој онлар чәксинләр... Анчаг бу иши нечә кәлди јох, бачарыгла гурмаг лазымдыр ки, авам фәһлә она нә кәләк гурдуғумузу һеч баша дүшмәсин... Һамысына бирдән тохунсан, дәрһал һамысы баш галдырар вә онлара һеч бир шеј етмәк олмаз, одур ки, биз әввәлчә фағыр тохучуларын башыны алдадарыг, онда башгалары да јахасыны гуртара билмәз... Биз бу адамчыгазлардан чә-

кинмәјә алышмамышыг, нә үчүн дә чәкинәк? Бизим тәзә сүпүркәләр даһа тәмиз сүпүрүр...» Белә ликлә, фәһләнин гајғысыны чәкән саһибкарлар истәјирләр ки, тохучуларын башына кәтирдикләрини хәлвәтчә вә асанлыгла фабрикин бүтүн шө'бәләриндәки фәһләләрин дә башына кәтирсинләр... Буна көрә дә әкәр биз һамымыз тохучу шө'бәсинин талејинә гаршы лагејд галсаг, өз әлимизлә гују газмыш оларыг вә тезликлә өзүмүзү бу гујуја саларлар. Сон заманларда тохучулар јарым ајда орта һесабла 3 м. 50 г. әмәк һаггы алыр вә бу мүддәтдә 7 нәфәрлик аиләләрини 5 манатла, әр, арвад вә бир ушагдан ибарәт аиләни исә чәми 2 манатла доландырмалы олурдулар. Сәхавәтли Торнтонлар милјону милјон үстүнә јыгдыглары бир вахтда бу фәһләләр сонунчу палтарларыны сатмыш, чәһәннәм әзабы илә газандыглары сонунчу гәпик-гурушларыны хәрчләмишдиләр. Лакин бүтүн бунлар да аз имиш; онларын көзүнүн габағында јени-јени адамлар саһибкарын тамаһкарлыгынын гурбаны олуб бајыра атылыр, тәзјиг исә өз гајдасы илә ән рәһимсиз бир гәддарлыгла артырды... Һеч бир шәрт гојмадан јуна ноллес вә кноп[30] гатмаға башладылар, нәтичәдә малын һазырланмасы сон дәрәчә ләнкијирди; әриш алмаг ишиндәки әнкәлләр, куја тәсадүфи олараг артды, нәһајәт, ишә сәрф олунан саатлары ачыгча әскилтмәјә башладылар, инди дә парча топларыны 9 шмислик[31] әвәзинә 5 шмислик едибләр ки, тохучу әриш алмаг вә тохумаға башламаг үчүн даһа чох әлләшиб зәһмәт чәксин, бу ишләр үчүн исә, мә'лумдур ки, бир гәпик дә вермирләр. Бизим тохучулары әзабла табе етмәк истәјирләр, бә'зи тохучуларын һагг-һесаб китабчаларында јарым ај үчүн 1 м. 62 г. әмәк һаггы алмаг кими гејдләр көрүнмәјә башламышдыр вә тезликлә тохучу шө'бәсиндә һамынын әмәк һаггы бу гәдәрә енә биләр... Јолдашлар, саһибкарын бу илтифатыны сиздәми көрмәк истәјирсиниз? Әкәр истәмирсинизсә, нәһајәт, әкәр өзүнүз кими јохсулларын изтирабына гаршы гәлбиниз даша дөнмәмишдирсә, бизим тохучуларын этрафында топлашыб әлбир олун, өз үмуми тәләбләримизи ирәли сүрәк вә һәр дәфә фүрсәт дүшәндә зүлмкарлары бизим

үчүн даһа јахшы шәраит јаратмаға мәчбур едәк. Әјирмә шө'бәсинин фәһләләри, әмәк һаггынызын сабитлији вә бир гәдәр артмасы сизи алдатмасын... Ахы сизин јолдашларынызын демәк олар ⅔ һиссәси фабрикдән чыхарылмышдыр вә сизә верилән јахшы әмәк һаггы, бајыра атылмыш өз әјиричи јолдашларынызын ач галмасы һесабына верилир. Бу да јенә саһибкарларын ишләтдији бир һијләдир вә мүл-әјирмә шө'бәсинин кечмишдә вә инди нә гәдәр истеһсал етдији һесабланса, һәмин һијләнин мә'насыны баша дүшмәк чәтин дејилдир. — Јени бојагханаһын фәһләләри! Сиз тәпәдән дырнаға гәдәр зәрәрли бојаг бухарлары ичиндә ишләјиб күндә 14¼ саатлыг әмәјин мүгабилиндә елә индинин өзүндә дә ајда чәми 12 манат алырсыныз! Бизим тәләбләримизә диггәт един: биз истәјирик ки, сизин устаһын бачарыгсызлығы үстүндә сиздән ганунсуз пул чыхылмасына да нәһајәт верәк. — Фабрикдә ишләјән гара фәһләләр вә үмумијјәтлә бүтүн ихтисассыз фәһләләр! — Мүтәхәссис тохучу күндә 20 гәпик алмалы олачағы бир һалда олмаја сиз үмид едирсиниз ки, өз 60—80 гәпиклик күнәмузд һаггынызы сахлаја биләчәксиниз?—Јолдашлар, көзләриниз тутулмасын, саһибкарын торуна дүшмәјин, бир-бириниз мөһкәм мүдафиә един, јохса бу гыш һамымызын иши пис олачагдыр. Иш гијмәтләрини азалтмаг үчүн бизим саһибкарларын ишләтдикләри һијләләрә һамымыз ән ачыг көзлә бахмалы вә бизим үчүн фәлакәтли олан бу чәһдә вар гүввәмизлә мүгавимәт көстәрмәлијик... Ишләрин чәтинлији барәсиндә онларын һеч бир бәһанәсинә гулаг асмајын: бу бәһанәләр о демәкдир ки, анчаг, онларын капиталы аз мәнфәәт кәтирир, бизим исә аиләләримиз ачлыг әзабы чәкәчәк, бир парча гуру чөрәкдән дә мәһрум олачагдыр; мәкәр бу ики шеји бир тәрәзијә гојмаг олармы? Һәләлик әввәлчә тохучулары сыхышдырырлар, буна көрә биз чалышыб наил олмалыјыг:

1) тохучуларын иш гијмәти јаздакына чатдырылсын, јә'ни һәр шмисә тәхминән 6 гәп. артырылсын;

2) көрдүјү иш үчүн нә гәдәр әмәк һаггы алачағыны фәһләјә ишә башламаздан габаг билдирмәк лазым олдуғуна даир гануну тохучулар һаггында да јеринә

јетирсинләр. Гој фабрик мүфәттиши тәрәфиндән имзаланмыш чәдвәл анчаг кағыз үзәриндә галмасын, ганунун тәләб етдији кими, ишдә һәјата кечирилсин. Мәсәлән, инди тохучулуг иши үчүн олан гијмәтләрә јунун кејфијјәти вә онун ичиндәки ноллес вә кнопун мигдары һаггында көстәришләр әлавә едилмәлидир, һазырлыг ишинә кедән вахт һесаба алынмалыдыр;

3) иш вахты елә бөлүнмәлидир ки, биз өзүмүздән асылы олмајан сәбәбләрә көрә прогул етмәјәк; мәсәлән, инди иши елә гурмушлар ки, тохучу әриш алмаг үчүн һәр топа бир күн вахт итирир, парчанын топу исә, демәк олар, ики дәфә кичиләчәјиндән, тохучу, иш гијмәти чәдвәлиндән асылы олмајараг, бурада да икигат зәрәр чәкәчәкдир. Сәһибкар бу јолла әмәк һаггымызы әлимиздән алмаг истәјир, гој буну ачыг десин, биз дә биләк ки, биздән нә гопармаг истәјирләр;

4) фабрик мүфәттиши фикир вермәлидир ки, иш гијмәтләриндә алдатма олмасын, гијмәтләр ики чүр олмасын. Бу о демәкдир ки, мисал үчүн, иш гијмәтләри чәдвәлиндә ејни чешид, лакин мүхтәлиф адлы мал үчүн ики чүр гијмәт олмасына кәрәк јол верилмәсин. Мәсәлән, бибери биз 4 м. 32 гәпијә, уралы[32] исә чәми 4 м. 14 гәпијә тохујурдуг, — ишләмәк чәһәтдән мәкәр бунлар ејни шеј дејилдир? Ејни адлы бир мал үчүн иш гијмәтинин ики чүр олмасы даһа һәјасыз бир алдатмадыр. Бу јолла ч. Торнтонлар чәримә ганунларына кәләк кәлирдиләр, ганунларда исә дејилир ки, анчаг фәһләнин диггәтсизлији нәтичәсиндә әлиндән пис иш чыханда ону чәримә етмәк олар; бу һалда әмәк һаггындан тутулан пул үч күндән кеч олмајараг әмәк китабчасынын чәримә графасына јазылмалыдыр. Бүтүн чәримәләрин исә дүрүст һесабы сахланмалыдыр вә јығылан чәримә пуллары фабрикчинин чибинә кедә билмәз, бу пуллар һәмин фабрикдәки фәһләләрин еһтијачларына сәрф едилмәлидир. Биздә исә — китабчаларымыза бахсан—тәртәмиздир, чәримә јохдур, елә күман етмәк олар ки, бизим сәһибкарлар бүтүн сәһибкарларын ән мәрһәмәтлисидир. Һәгигәтдә исә онлар бизим хамлығымыздан истифадә едиб гануна кәләк кәлир вә асанча өз билдикләрини едирләр... Билирми-

сиииз, бизи чәримә етмирләр, ашағы гијмәтлә әмәк һаггы вериб пулумузу кәсирләр; нә гәдәр ки, ики чүр иш гијмәти — ашағы вә јухары гијмәт — вар, саһибкарлара һеч чүр е'тираз етмәк мүмкүн дејилдир, биздән һеј пул чыхыб чибләрини долдурачаглар;

5) иш гијмәти бир олмалыдыр, ејни заманда, әмәк һаггындан тутулан пуллар чәримә графасына јазылмалы вә бу пулларын нә үчүн тутулдуғу көстәрилмәлидир.

Онда биз чәримәнин дүзкүн алынмадығыны көрәрик, әмәјимиз аз һәдәрә кедәр вә инди бојагхана шө'бәсиндәки кими биабырчылыгларын сајы азалар; мәсәлән, бојагхана шө'бәсиндә бачарыгсыз устанын тәгсири үзүндән фәһләләр аз мәһсул веридиләр, бу исә, гануна көрә, әмәк һаггынын верилмәмәсинә сәбәб ола билмәз, чүнки бу һалда фәһләнин диггәтсизлијинин мәтләбә дәхли јохдур. Әсла тәгсиркар олмадығымыз һалда бизим һамымыздан азмы пул чыхмышлар?

6) биз тәләб едирик ки, биздән мәнзил кирајәси 1891-чи илә‌дәк алындығы гәдәр, ја'ни адамбашына ајда 1 манат алынсын, чүнки алдығымыз әмәк һаггындан һеч вахт 2 манат верә билмәрик, һәм дә нә үчүн верәк?.. Зибилли, үфунәтли, дарысгал вә јанғын горхусу олан бу дахма үчүнмү? Јолдашлар, унутмајын ки, бүтүн Питердә ајда 1 манат кирајә пулу кифајәт һесаб олунур, бунунла анчаг бизим гајғыкеш саһибкарлар кифајәтләнмир, биз онлары бурада да өз тамаһларыны бир гәдәр азалтмаға мәчбур етмәлијик. Јолдашлар, бу тәләбләри мүдафиә етмәклә биз һеч дә гијам етмирик, биз анчаг, башга фабрикләрдә бүтүн фәһләләрин ганун үзрә истифадә етдикләри шеји тәләб едирик, јалныз өз һүгугумузу мүдафиә едә билмәјәчәјимизи дүшүнүб әлимиздән алдыглары шејин верилмәсини тәләб едирик. Бу дәфә сүбут едәк, ки, бизим «сәхавәтлиләр» јанылмышлар.

1895-чи илин нојабрында, 7-дән (19-дан) сонра јазылмышдыр

Мимеографда вәрәгә шәклиндә чап едилмишдир

Вәрәгәнин мәтниндән чап олунур, бу мәтн «Работник» мәчмуәсинин 1896-чы ил 1—2-чи №-синин мәтни илә тутушдурулмушдур

БИЗИМ НАЗИРЛӘР НӘ ДҮШҮНҮРЛӘР?[33]

1895-чи илин нојабр — декабрында, 8-дән (20-дәк) кеч олмајараг «Рабочеје Дело» гәзети үчүн јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү ил јанварын 27-дә «Петроградскаја Правда» гәзетинин 22-чи №-синдә чап едилмишдир

Полис департаментинин ишләри ичәрисиндә галан, машында јазылмыш сурәтиндән чап олунур

Дахили ишләр назири Дурново, мүгәддәс синодун баш прокурору Победоностсевә бир мәктуб јазмышдыр. Бу мәктуб 1895-чи ил мартын 18-дә 2603 № илә јазылмышдыр, үзәриндә дә «тамамилә мәхфидир» сөзләри вардыр. Демәли, назир истәмишдир ки, мәктуб тамамилә кизли галсын. Лакин чәнаб назир һөкумәтин ниҹҹәтләрини рус вәтәндашларындан кизләтмәк фикриндә икән, онун бу фикри илә шәрик олмајан адамлар тапылмыш вә һәмин мәктубун әл илә көчүрүлән сурәти инди һәр јерә јајылмышдыр.

Ч-б Дурново ч. Победоностсевә нә барәдә јазмышдыр?

Ч-б Дурново она базар күнү мәктәбләри барәсиндә јазмышдыр. Мәктубда дејилир: «Сон илләрдә алынан мә'луматлар көстәрир ки, сијаси чәһәтдән е'тибарлы олмајан шәхсләр, һабелә мәктәбли кәнчләрин мүәјјән мәсләкдә олан бир гисми, 60-чы илләрдә олдуғу кими, мүәллим, мүһазирәчи, китабхапачы вә и. а. сифәти илә базар күнү мәктәбләринә дахил олмаға чалышырлар. Бу гәбил мәктәбләрдә вәзифәләр пулсуз олдуғуна көрә, һәмин адамларын, һеч јашајыш вәсаити әлдә етмәк арзусу илә дә доғрулдула билмәјән бу чүр мүнтәзәм чәһдләри сүбут едир ки, бу һәрәкәт һөкумәтә зидд үнсүрләрин Русијадакы дөвләт идарә үсулуна вә ичтимаи гурулуша гаршы легал (гануни) әсасла мүбаризә апармаг васитәләриндән биридир».

Ч-б назир бах бу чүр дүшүнүр! Елмли адамлар арасында еләләри вар ки, өз биликләрини фәһләләрә дә

өјрәтмәк истәјирләр, онлар истәјирләр ки, елм тәкчә өзләринә дејил, халга да фајда версин, — назир исә дәрһал бу гәрара кәлир ки, бурада «һөкумәтә зидд үнсүрләр» вардыр, јә'ни мүәјјән суи-гәсдчиләр адамлары базар күнү мәктәбләринә кетмәјә тәһрик едирлөр. Мәкәр тәһрик олмаса, бә'зи елмли адамларда башгаларына билик өјрәтмәк арзусу доға билмәз? Лакин назири дүшүндүрән одур ки, базар күнү мәктәбләринин мүәллимләри мааш алмырлар. Назир она гуллуг едән часусларын вә мә'мурларын анчаг мааша гуллуг етдикләрини, ким чох пул версә она гуллуг етдикләрини көрмәјә адәт етмишдир, бурада исә адамлар ишләјир, гуллуг едир, дәрс дејирләр, һамысы да... пулсуз. Шүбһәлидир! — дејә назир часуслар көндәрир ки, бу иши өјрәнсинләр. Мәктубда сонра дејилир: «Сонракы мә'луматлардан» (варлығы мааш алмагла доғрулдулан часусларын мә'луматларындан) «ајдын олур ки, мүәллимләр арасында зәрәрли мәсләкли шәхсләрә тәсадүф олунмагдан башга, һәтта чох вахт мәктәбләрин өзү дә е'тибарсыз адамлардан ибарәт там бир дәрнәјин кизли рәһбәрлији алтында олур вә һәмин дәрнәјин үзвләри, рәсми гуллугчулар һеј'әтинә гәтијјән мәнсуб олмајан бу адамлар өзләринин ишә көндәрдикләри мүәллим вә мүәллимәләрин дә'вәти илә ахшамлар мүһазирә охујур вә мәктәбдә охујанларла мәшғул олурлар... Кәнар адамларын мүһазирә охумасына јол верән белә бир гајда, мүһазирәчиләр сырасына ачыгча ингилабчы мүһитә мәнсуб адамларын кечмәси үчүн там имкан јарадыр».

Демәли, әкәр кешишләр вә часуслар тәрәфиндән бәјәнилмәмиш вә көздән кечирилмәмиш «кәнар адамлар» фәһләләрә дәрс вермәк истәјирләрсә, — бу ачыгча ингилабдыр! Назир фәһләләри барыт һесаб едир, билик вә тәһсили исә гығылчым; назир әминдир ки, барыта гығылчым дүшсә, партлајыш ән әввәл һөкумәтә тохунаҹагдыр.

Биз мәмнуниҗәтлә демәјә билмәрик ки, бу надир һалда э'лаһәзрәт назирин бахышларына тамамилә вә шүбһәсиз шәрикик.

Назир сонра мәктубунда өз «мә'луматларының»

дүзкүнлүjүнә даир «сүбутлар» көстәрир. Әчәб сүбутлардыр!

Әввәлән, «базар күнү мәктәбләриндән биринdә ишләjән вә фамилиjасы индиjәдәк мүәjjән едилмәмиш олан бир мүәллимин мәктубу». Бу мәктуб ахтарыш заманы әлә кечирилмишдир. Мәктубда тарих мүhазирәләринин програмындан, силкләрин мәhкум вә азад едилмәси идеjасындан, Разин вә Пугачов үсjанындан данышылыр.

Көрүнүр, мәрhәмәтли назири бу гәдәр горхудан да бу ахырынчы адлар олмушдур: jәгин ки, дәрhал jабалар кәлиб онун көзүнүн габағында дурмушдур.

Икинчи сүбут:

«Москва базар күнү мәктәбләриндән биринин ачыг мүhазирәләр програмы кизли jолла әлдә едилиб дахили ишләр назирлиjинә чатдырылмышдыр; програмын мәзмуну беләдир: «Чәмиjjәтин әмәлә кәлмәси. Ибтидаи чәмиjjәт. Ичтимаи гурулушун инкишафы. Дөвләт нәдир вә нә үчүн лазымдыр. Асаjиш. Азадлыг. Әдаләт. Дөвләт гурулушу формалары. Мүтләгиjjәт монархиjасы вә конститусиjалы монархиjа. Әмәк — үмуми рифаhын әсасыдыр. Фаjдалылыг вә сәрвәт. Истеhсал, мүбадилә вә капитал. Сәрвәт нечә бөлүнүр. Шәхси мәнафеjин күдүлмәси. Мүлкиjjәт вә онун зәрурилиjи. Кәндлиләрин торпагла азад едилмәси. Рента, мәнфәәт, әмәк haггы. Музд нәдән асылыдыр вә онун нөвләри. Гәнаәтчиллик».

Халг мәктәби үчүн шүбhәсиз jарамаjан бу програм үзрә мүhазирәләр охунмасы мүhазирәчинин динләjичиләри jаваш-jаваш Карл Марксын, Енкелсин нәзәриjәләри вә с. илә дә таныш етмәси үчүн там имкан jарадыр, мүhазирәдә jепархиjа башчылары тәрәфиндән иштирак едән шәхс исә, бу мүhазирәдә сосиал-демократ тәблиғаты әламәтләри олдуғуну чәтин ки гаврајa билсин».

Чl-б назир, көрүнүр, «Маркс вә Енкелсин нәзәриjjәләриндән» бәрк горхур ки, бу нәзәриjjәләрин hәтта изи дә көрүнмәjән бир програмда hәмин нәзәриjjәләрин «әламәтләрини» көрүр. Назир бу програмын hарасыны

«јарамајан» һесаб едир? Јәгин ки, дөвләт гурулушу формалары вә конститусија мәсәләсини.

Ч-б назир, истәдијиниз чоғрафија дәрслијини көтүрүн, сиз орада бу мәсәләләрин олдуғуну көрәрсиниз! Мәкәр ушаглара өјрәдилән шеји јашлы фәһләләр билә билмәзләр?

Лакин ч. назир јепархија адамларына әмин ола билмир: «јәгин ки, данышыланлары баша дүшмәзләр».

Мәктубун ахырында, Прохоров мануфактурасы ширкәтинин Москва фабрики јанында олан базар күнү мәһәллә килсә мәктәбини, Јелетс шәһәри базар күнү мәктәбинин вә Тифлис шәһәринин еһтимал едилән бир мәктәбинин «е'тибарсыз» мүәллимләринин адлары көстәрилир. Ч-б Дурново ч. Победоностсевә мәсләһәт көрүр ки, «мәктәбләрдә дәрсә бурахылан шәхсләрин чидди јохланылмасы илә» мәшғул олсун. Инди мүәллимләрин сијаһысыны охудугда адамын түкләри үрпәрир: елә һамысы кечмиш тәләбә, јенә кечмиш тәләбә вә кечмиш талибәдир. Ч-б назир истәрди ки, мүәллимләр кечмиш унтерләрдән олсун.

Ч-б назир хүсуси бир дәһшәтлә дејир ки, Јелетс шәһәриндәки мәктәб «Сосна чајынын о тајындадыр, орада јашајанлар исә әсасән гара чамаатдыр» (дәһшәт!) «вә әмәләләрдир, дәмирјол е'малатханасы да орададыр».

Мәктәбləри «гара чамаатдан вә әмәләләрдән» узагда, лап узагда сахламаг лазымдыр.

Фәһләләр! Көрүрсүнүз бизим назирләр фәһләләрин билик өјрәнмәсиндән нечә бәрк горхурлар! Һамыја көстәрин ки, һеч бир гүввә фәһләләрин шүурunu әлиндән ала билмәз! Фәһләләр биликсиз олдугда ачиздирләр, биликли олдугда исә — гүввә!

СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ПАРТИЈАСЫ ПРОГРАМЫНЫН ЛАЈИНӘСИ ВӘ ИЗАНЫ[34]

«Програмын лајиһәси» 1895-чи илин декабрында, 9-дан (21-дән) сонра вә «Програмын изаһы» 1896-чы илин ијун — ијулунда һәбсханада јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә «Пролетарскаја Революсија» журналының 3-чү №-синдә чап едилмишдир

«Програмын лајиһәси» «Научное Обозрение»[35] журналының 1900-чү ил 5-чи №-синдә сәтирләрин арасында рәнксиз мүрәккәблә јазылмыш вә һектографда чап едилмиш мәтни илә тутушдурулмуш әлјазмасындан, «Програмын изаһы» исә һектограф мәтниндән чап олунур

ПРОГРАМЫН ЛАЈИҺӘСИ

А. 1. Русијада ири фабрик вә заводлар кетдикчә даһа сүр'әтлә инкишаф едәрәк хырда кустарлары вә кәндлиләри вар-јохдан чыхарыб јохсул фәһләјә дөндәрир, кетдикчә даһа чох чамааты говуб шәһәрләрә, фабрикләри вә сәнајеси олан кәндләрә вә гәсәбәләрә көтирир.

2. Капитализмин бу инкишафы бир овуч фабрикчи, тачир вә торпаг саһибләри арасында сәрвәт вә зинәтин олдугча артмасы, фәһләләрин исә даһа сүр'әтлә јохсуллуға вә зүлмә дүчар олмасы демәкдир. Ири фабрикләрдә истеһсалын тәкмилләшдирилмәси вә машынлар тәтбиг едилмәси ичтимаи әмәк мәһсулдарлығының јүксәлмәсинә көмәк едәрәк, капиталистләрин фәһләләр үзәриндә һакимијјәтини күчләндирир, ишсизлијин артмасына, бунунла бирликдә фәһләләрин мүдафиәсиз галмасына сәбәб олур.

3. Лакин ири фабрикләр капиталын әмәк үзәриндәки зүлмүнү ән јүксәк дәрәчәјә чатдырмагла хүсуси фәһлә синфи јарадыр вә бу фәһлә синфи капиталла мүбаризә апармаг имканы әлдә едир, чүнки һәмин синфин һәјат шәраити онун өз тәсәррүфаты илә олан бүтүн әлагәләрини позур вә фәһләләри бирҝә иш зәминдә бирләшдирәрәк, фабрикдән фабрикә атараг фәһлә күтләләрини бир јерә топлајыр. Фәһләләр капиталистләрлә мүбаризәјә башлајырлар вә онларын арасында күчлү бирләшмә мејли әмәлә кәлир. Фәһләләрин ајры-ајры үсјанларындан рус фәһлә синфинин мүбаризәси мејдана кәлир.

4. Капиталистләр синфинә гаршы фәһлә синфинин бу мүбаризәси башгасының әмәји илә јашајан бүтүн синифләрә гаршы вә һәр чүр истисмара гаршы мүбаризәдир. Бу мүбаризә анчаг онунла гуртара биләр ки, сијаси һакимијјәт фәһлә синфинин әлинә кечсин, сосиалист истеһсалы гурмаг үчүн бүтүн торпаглар, аләтләр, фабрикләр, машынлар, мә'дәнләр бүтүн чәмијјәтин ихтијарына верилсин, бурада, фәһләләр нә истеһсал едирләрсә һамысы вә истеһсалдакы бүтүн тәкмилләшмәләр зәһмәткешләрин өз хејринә олмалыдыр.

5. Рус фәһлә синфинин һәрәкаты өз характери вә мәгсәди е'тибары илә бүтүн өлкәләрин фәһлә синфинин бејнәлхалг (сосиал-демократ) һәрәкатынын бир һиссәсидир вә һәмин һәрәката дахилдир.

6. Рус фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризәдә башлыча манеә мәһдудијјәтсиз мүтләгијјәт һөкүмәти вә онун мәс'улијјәтсиз мә'мурларыдыр. Торпаг саһибләринин вә капиталистләрин имтијазларына вә онларын мәнафеји үчүн көстәрдији чапфәшанлыға архаланан һәмин мүтләгијјәт һөкүмәти ашағы силкләри тамамилә һүгугсуз бир вәзијјәтдә сахлајыр, бунунла да фәһләләрин һәрәкатына мане олур вә бүтүн халгын инкишафыны ләнкидир. Буна көрә дә рус фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда апардығы мүбаризә лабүд олараг мүтләгијјәт һөкүмәтинин мәһдудијјәтсиз һакимијјәтинә гаршы мүбаризә апармаг зәрурәти доғурур.

Б. 1. Рус сосиал-демократ партијасы фәһләләрин синфи мәнлик шүуруну инкишаф етдирмәк, онларын тәшкил олунмасына јардым көстәрмәк, мүбаризәнин вәзифә вә мәгсәдләрини көстәрмәклә рус фәһлә синфинин һәмин мүбаризәсиндә она јардым етмәји өзүнә вәзифә е'лан едир.

2. Рус фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда мүбаризәси сиҗаси мүбаризәдир вә бу мүбаризәнин биринчи вәзифәси сијаси азадлыг әлдә етмәкдир.

3. Буна көрә дә рус сосиал-демократ партијасы өзүнү фәһлә һәрәкатындан ајырмајараг, мүтләгијјәт һөкүмәтинин мәһдудијјәтсиз һакимијјәтинә гаршы, им-

тијазлы задәкан торпаг саһибләри синфинә гаршы вә рәгабәт азадлығыны сыхышдыран бүтүн тәһкимчилик вә силкилик галыгларына гаршы олан һәр чүр ичтимаи һәрәката јардым едәчәкдир.

4. Рус сосиал-демократ фәһлә партијасы ејни заманда, зәһмәткеш синифләри мәһдудијјәтсиз һөкумәтин вә онун мә'мурларынын гәјјумлуғуна тапшырмаг, капитализмин инкишафыны, демәли, фәһлә синфинин дә инкишафыны ләнкитмәк јолунда едилән бүтүн чәһдләрә гаршы мүбаризә едәчәкдир.

5. Фәһләләрин азад едилмәси фәһләләрин өз иши олмалыдыр.

6. Рус халгына мәһдудијјәтсиз мүтләгијјәт һөкумәтиндән вә онун мә'мурларындан јардым көрмәк дејил, онун зүлмүндән хилас олмаг лазымдыр.

В. Бу бахышлары әсас тутараг рус сосиал-демократ партијасы, һәр шејдән әввәл, тәләб едир:

1. Конститусија һазырламаг үчүн бүтүн вәтәндашларын нүмајәндәләриндән ибарәт Земство мәчлиси чағырылсын.

2. 21 јашына чатмыш бүтүн рус вәтәндашларына дининдән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг үмуми вә мүстәгим сечки һүгугу верилсин.

3. Јығынчаг, иттифаг вә тә'тил азадлығы олсун.

4. Мәтбуат азадлығы олсун.

5. Силкләр ләғв едилсин вә бүтүн вәтәндашлар ганун гаршысында там бәрабәр олсун.

6. Динләр азад вә бүтүн милләтләр бәрабәр һүгуглу олсун. Метрика иши, полисдән асылы олмајан мүстәгил мүлки мә'мурларын ихтијарына верилсин.

7. Һәр бир вәтәндаша ихтијар верилсин ки, рәисләрә шикајәт етмәдән, һәр бир мә'муру мәһкәмәјә верә билсин.

8. Паспортлар ләғв едилсин, бир јердән башга јерә кетмәк вә көчмәк үчүн там азадлыг верилсин.

9. Пешә вә мәшғәләләр азад олсун, сехләр ләғв едилсин.

Г. Рус сосиал-демократ партијасы фәһләләр үчүн тәләб едир:

1. Бүтүн сәнаје саһәләриндә капиталистләрдән вә фәһләләрдән бәрабәр сајда сечкили һакимләри олан сәнаје мәһкәмәләри тә'сис едилсин.

2. Ганун верилиб иш күнү 8 саатла мәһдудлашдырылсын.

3. Ганун верилиб кечә иши вә нөвбәләр гадаған едилсин. 15 јашынадәк ушагларын ишләмәси гадаған олунсун.

4. Ганун верилиб бајрам истираһәти тә'јин едилсин.

5. Фабрик ганунлары вә фабрик мүфәттишлији Русијанын һәр јериндә бүтүн сәнаје саһәләринә вә дөвләт фабрикләринә, һабелә евдә ишләјән кустарлара аид едилсин.

6. Фабрик мүфәттишлији кәрәк мүстәгил мөвге тутсун вә малијјә назирлији системиндә олмасын. Фабрик ганунларынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәт етмәк чәһәтдән сәнаје мәһкәмәләринин үзвләринә фабрик мүфәттишлији илә бәрабәр һүгуг верилсин.

7. Әмәк һаггынын әмтәә илә верилмәси һәр јердә сөзсүз гадаған едилсин.

8. Иш гијмәтләринин дүзкүн тәртиб олунмасына, малын брак едилмәсинә, чәримә пулларынын хәрчләнмәсинә вә фабрикләрдәки фәһлә мәнзилләринә нәзарәт етмәк үчүн фәһләләрдән нүмајәндәләр сечилсин.

Ганун верилсин ки, фәһләләрин әмәк һаггындан һәр чүр мәгсәдлә тутулан пулларын (чәримәләр, брак үчүн тутулан пул вә саирәнин) һамысы бирликдә маната 10 гәпикдән артыг олмасын.

9. Ганун верилсин ки, фәһләләрин шикәст олмасына кәрәк фабрикчиләр чавабдеһ олсунлар вә тәгсирин фәһләләрдә олмасыны фабрикчи кәрәк сүбут етсин.

10. Ганун верилсин ки, фабрикчиләр мәктәбләрин хәрчини чәкмәли вә фәһләләрә тибби јардым көстәрмәлидирләр.

Д. Рус сосиал-демократ партијасы кәндлиләр үчүн тәләб едир:

1. Өдәнч тә'дијәләри ләғв едилсин вә кәндлиләрин вермиш олдуглары өдәнч тә'дијәләринин әвәзи верилсин[36]. Кәндлиләрин хәзинәјә артыг вермиш олдуглары пуллар гајтарылсын.

2. 1861-чи илдә кәндлиләрдән кәсилмиш торпаглар өзләринә гајтарылсын.

3. Кәндли вә мүлкәдар торпагларындан алынан төлөнч вә веркиләрдә там бәрабәрлик олсун.

4. Еллик зәманәт[37] вә кәндлиләрин өз торпагларындан истифадә етмәсини мәһдудлашдыран бүтүн ганунлар ләғв едилсин.

ПРОГРАМЫН ИЗАһЫ

Програм үч башлыча һиссәјә бөлүнүр. Биринчи һиссәдә програмын галан һиссәләринин әсасыны тәшкил едән бүтүн бахышлар шәрһ олунур. Бу һиссәдә фәһлә синфинин мүасир чәмијјәтдә нә кими мөвге тутдуғу, фабрикчиләрә гаршы онун апардығы мүбаризәнин нә кими мә'насы вә әһәмијјәти олдуғу вә рус дөвләтиндә фәһлә синфинин нә кими сијаси вәзијјәтдә олдуғу көстәрилир.

Икинчи һиссәдә *партијанын вәзифәси* шәрһ олунур вә онун Русијадакы башга сијаси чәрәјанлара олан мүнасибәти көстәрилир. Бурада ондан бәһс едилир ки, партијанын фәалијјәти вә өз синфи мәнафејини дәрк едән бүтүн фәһләләрин фәалијјәти нәдән ибарәт олмалыдыр вә онлар рус чәмијјәтиндәки башга синифләрин мәнафејинә вә арзуларына нечә јанашмалыдырлар.

3-чү һиссәдә партијанын әмәли тәләбләри јазылмышдыр. Бу һиссә 3 бөлмәјә ајрылыр. 1-чи бөлмәдә үмумдөвләт дәјишикликләри тәләби јазылмышдыр. 2-чи бөлмәдә фәһлә синфинин тәләбләри вә програмы јазылмышдыр. 3-чү бөлмәдә кәндлиләрин хејринә олан тәләбләр јазылмышдыр. Бу бөлмәләрә даир бә'зи илкин изаһатлар ашағыда, програмын әмәли һиссәсиндән әввәл верилмишдир.

А. 1. Програм, һәр шејдән әввәл, ири фабрик вә заводларын сүр'әтлә артмасындан данышыр, чүнки бу, мүасир Русијада бүтүн көһнә һәјат шәраитини, хүсусилә дә зәһмәткеш синфин һәјат шәраитини тамамилә дәјишдирән башлыча һадисәдир. Көһнә шәраитдә сәр-

вәтләрин, демәк олар һамысы, әһалинин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән хырда тәсәррүфат саһибләри тәрәфиндән истеһсал едилирди. Әһали өз јериндән тәрпәнмәјиб кәндләрдә јашајырды, мәһсулларын чох һиссәсини ја өз хүсуси истеһлакы үчүн, ја да әтраф кәндләрин башга гоншу базарларла аз әлагәдар олан кичик бир базарында сатмаг үчүн истеһсал едирди. Мүлкәдарлар үчүн дә ишләјән һәмин хырда тәсәррүфат саһибләри иди вә мүлкәдарлар онлары башлыча олараг, өз истеһлакы үчүн мәһсул һазырламаға мәчбур едирдиләр. Евдә һазырланан мәһсуллар е'мал едилмәк үчүн сәнәткарлара верилирди ки, бунлар да кәндләрдә јашајыр вә ја иш көтүрмәк үчүн этраф јерләри кәзирдиләр.

Кәндлиләр азад едилдији вахтдан халг күтләсинин бу һәјат шәраити тамамилә дәјишилди: хырда сәнәт мүәссисәләринин јериндә сон дәрәчә бөјүк бир сүр'әтлә артан ири фабрикләр мејдана кәлмәјә башлады; бу ири фабрикләр хырда тәсәррүфат саһибләрини сыхышдырыб арадан чыхарыр, онлары муздлу фәһләјә чевирир вә јүзләрлә, минләрлә фәһләни бир јердә ишләмәјә мәчбур едәрәк бүтүн Русијада сатылан күлли мигдарда әмтәә истеһсал едирди.

Кәндлиләрин азад едилмәси әһалинин һәрәкәтсизлијини арадан галдырды вә кәндлиләри елә бир вәзијјәтә салды ки, онлар әлләриндә галмыш бир парча торпагла даһа өзләрини доландыра билмирдиләр. Јығын-јығын чамаат иш ахтармаг үчүн фабрикләрә, Русијанын мүхтәлиф кушәләриндән вә ири фабрикләрин әмтәәләриндән һәр тәрәфә дашыјан дәмир јолларын чәкилдији јерләрә кедирди. Јығын-јығын чамаат кәсбкарлыг үчүн шәһәрләрә кедир, фабрик вә тичарәт биналары тикмәклә, фабрикләрә јаначаг дашымагла, онун үчүн материал һазырламагла мәшғул олурду. Нәһајәт, бир чох адам да, тачирләрдән вә өз мүәссисәләриндән һәлә кенишләндирә билмәмиш фабрикчиләрдән иш көтүрүб евдә ишләјирди. Әкинчиликдә дә бу чүр дәјишикликләр олду, мүлкәдарлар сатлыг тахыл истеһсал етмәјә башладылар, кәндлиләр вә тачирләр ичәрисиндә ири әкин саһибләри мејдана кәлди,

харичә јүз милјон пудларла тахыл сатылмаға башланды. Истеһсал үчүн муздлу фәһләләр лазым олду, јүз минләр вә милјонларла кәндли өз бир парча пај торпағыны атды вә сатлыг тахыл истеһсал едән јени саһибкарларын јанында муздурлуға вә күнәмуздчулуға кетди. Програм да көһнә һәјат шәраитиндә әмәлә кәлән мәһз бу дәјишикликләри тәсвир едиб дејир ки, ири фабрик вә заводлар хырда кустарлары вә кәндлиләри вар-јохдан чыхарыр, онлары муздлу фәһләјә чевирир. Һәр јердә хырда истеһсал ири истеһсал илә әвәз едилир вә бу ири истеһсалда фәһлә күтләләри ади муздурлуг едәрәк әмәк һаггы алыб капиталист үчүн ишләјирләр, чохлу капиталы олан капиталист исә бөјүк с'малатханалар тикдирир, күлли мигдарда материал алыр вә бирләшдирилмиш фәһләләрин бу күтләви истеһсалынын бүтүн мәнфәәтини өз чибинә гојур. Истеһсал капиталист истеһсалы олмушдур вә бүтүн хырда тәсәррүфат саһибләрини амансыз вә рәһимсиз бир сурәтдә әзир, кәндләрдә онларын даим бир јердә јашајыб галмасына имкан вермир, онлары ади гара фәһлә сифәти илә бүтүн өлкәни башдан-баша кәзәрәк өз әмәјини капитала сатмаға мәчбур едир. Кетдикчә әһалинин даһа чох һиссәси һәмишәлик олараг кәнддән вә кәнд тәсәррүфатындан ајрылыб шәһәрләрә, фабрикләри вә сәнајеси олан кәндләрә вә гәсәбәләрә топлашыр, беләликлә, һеч бир мүлкијјәти олмајан адамлардан ибарәт хүсуси бир синиф, анчаг өз иш гүввәсини сатмагла јашајан муздлу фәһләләр — пролетарлар синфи әмәлә кәлир.

Өлкәнин һәјатында ири фабрик вә заводларын әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишикликләр бах бунлардан ибарәтдир: хырда истеһсал ири истеһсал илә әвәз олунур, хырда тәсәррүфат саһибләри дөнүб муздлу фәһлә олурлар. Бу дәјишиклик бүтүн зәһмәткеш халг үчүн нә демәкдир вә нәјә доғру апарыр? Програм да сонра бундан бәһс едир.

А. 2. Хырда истеһсалын јерини ири истеһсал тутмагла бәрабәр ајрыча бир тәсәррүфат саһибинин әлиндәки кичик пул вәсаити әвәзиндә бөјүк капиталлар мејдана кәлир, хырда вә чүз'и мәнфәәтләрин әвәзиндә милјон-

ларла мәнфәәт көтүрүлүр. Буна көрә дә капитализмин артмасы һәр јердә зинәт вә сәрвәтин артмасына сәбәб олур. Русијада бөјүк пул саһибләриндән, фабрикчиләрдән, дәмирјол саһибләриндән, тачирләрдән, банкирләрдән ибарәт бүтөв бир синиф әмәлә кәлмишдир, сәнајечиләрә фаизлә вердикләри пул капиталларының кәлири илә јашајан адамлардан ибарәт бүтөв бир синиф јаранмышдыр; ири торпаг саһибләри кәндлиләрдән торпаг үчүн бөјүк мигдарда өдәнч алмагла, кәндлиләрин торпаға олан еһтијачындан истифадә едиб ичарәјә верилән торпағын гијмәтини артырмагла вә өз маликанәләриндә бөјүк чуғундур шәкәри заводлары вә араг заводлары тикмәклә варланмышлар. Бүтүн бу варлы синифләрин дәбдәбә вә исрафчылығы мисли көрүнмәмиш дәрәчәјә чатмыш вә бөјүк шәһәрләрин баш күчәләриндә онларын кнјаз имарәтләри вә дәбдәбәли гәсрләри тикилмишдир. Лакин капитализм артдыгча фәһләнин вәзијјәти даһа чох писләшмишдир. Кәндлиләр азад едиләндән сонра әмәк һаггы бә'зи јерләрдә артдыса да, чох аз артды вә бу артым аз мүддәт давам етди, чүнки ач чамаатын кәндләрдән јығын-јығын ахышыб кәлмәси музду ашағы салырды, јејинти вә јашајыш шејләри исә кетдикчә баһаланырды, белә ки, әмәк һаггы һәтта артдыгда да фәһләләр јашајыш үчүн јенә аз вәсаит әлдә едә билирдиләр; чөрәк пулу тапмаг кетдикчә даһа чох чәтинләшир, варлыларын дәбдәбәли имарәтләри илә јанашы олараг (вә ја шәһәрләрин кәнарларында) фәһлә дахмалары чохалырды; фәһләләр зирзәмиләрдә, ағзына гәдәр долу олан рүтубәтли вә сојуг мәнзилләрдә, һәтта јени сәнаје мүәссисәләринин јанында газылан лап ади газмаларда јашамаға мәчбур идиләр. Капитал кетдикчә бөјүјүб фәһләләрә даһа күчлү тәзјиг едир, онлары диләнчи көкүнә салыр, бүтүн өз вахтларыны фабрикдә сәрф етмәјә, онларын арвад-ушагларыны да ишләмәјә мәчбур едирди. Беләликлә, капитализмин артмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән биринчи дәјишиклик бах бундан ибарәтдир: чох бөјүк сәрвәтләр бир овуч капиталистин әлинә топланыр, халг күтләләри исә диләнчи көкүнә дүшүрләр.

Икинчи дәјишиклик бундан ибарәтдир ки, хырда истеһсалы ири истеһсалын әвәз етмәси истеһсалда бир чох јахшылашдырмалара сәбәб олмушдур. Һәр шеј-дән әввәл, кечмишдә һәр бир кичик е'малатханада, һәр бир хырда тәсәррүфат саһиби јанында тәк-тәк, ајрылыгда ишләјәнләрин әмәјини јерини бир фабрикдә, бир торпаг саһибинин мүлкүндә, бир подратчы јанында биркә ишләјән бирләшмиш фәһләләрин әмәји тутур. Биркә әмәк тәк-тәк адамларын әмәјиндән хејли мүвәффәгијјәтлидир (мәһсулдардыр) вә әмтәәләри хејли асанлыгла вә тез истеһсал етмәјә имкан верир. Лакин бүтүн бу јахшылашмалардан тәкчә капиталист истифадә едир вә фәһләләрә јенә дә гәпик-гуруш вермәклә онларын бирләшмиш әмәјиндән алынан бүтүн мәнфәәти һавајыча мәнимсәјир. Капиталист кетдикчә даһа күчләнир, фәһлә исә даһа зәифләшир, чүнки фәһлә мүәјјән бир ишә алышыр вә башга бир ишә кечмәк, пешәсини дәјишдирмәк онун үчүн даһа чәтин олур.

Истеһсалда даһа бөјүк әһәмијјәти олан башга бир јахшылашма капиталистин тәтбиг етдији *машынлардыр.* Машынларын ишләдилмәси нәтичәсиндә әмәјин мүвәффәгијјәти гат-гат артыр; лакин капиталист бүтүн бу мәнфәәтдән фәһләләрин өзүнә гаршы истифадә едир: машынларын аз физики әмәк тәләб етмәсиндән истифадә едән капиталист бу машынларда гадынлары вә ушаглары ишләдәрәк онлара даһа аз әмәк һаггы верир. Капиталист машынларда ишләмәк үчүн даһа аз фәһлә тәләб олундуғундан истифадә едәрәк, фәһләләри күтләви сурәтдә фабрикдән бајыра атыр вә фәһләни даһа артыг әсарәт алтына алмаг, иш күнүнү узатмаг, ону кечә истираһәтиндән мәһрум етмәк вә машынын садәчә бир әлавәсинә чевирмәк үчүн бу ишсизликдән истифадә едир. Машынларын төрәтмиш олдуғу вә кетдикчә артан ишсизлик инди фәһләнин тамамилә мүдафиәсиз галмасына сәбәб олур. Фәһләнин сәнәткарлығы гијмәтдән дүшүр, ону машынлара тез алышан вә аз әмәк һаггы алыб ишләмәјә разы олан ади гара фәһлә илә асанча әвәз едирләр. Фәһлә өзүнү капиталын артан тәзјигиндән горумаг тәшәббүсүндә олса, һәр бир белә тәшәббүс онун ишдән чыхарылмасына сәбәб

олур. Тәкликдә фәһлә капиталын гаршысында тамамилә ачыз галыр, машын ону басыб әзмәк горхусу төрәдир.

А. З. Бундан әввәлки бәндин изаһында көстәрдик ки, тәкликдә фәһлә машынлар тәтбиг едән капиталистин гаршысында ачыз вә мүдафиәсиз галыр. Фәһлә өзүнү горумаг мәгсәди илә капиталистә мүгавимәт көстәрмәк үчүн һәр нечә олурса олсун бир васитә ахтармалы олур. Бу васитәни фәһләләр *бирләшмәкдә* тапырлар. Тәкликдә күчсүз олан фәһлә өз јолдашлары илә бирләшдикдә бир гүввә олур вә капиталистә гаршы мүбаризә апарыб ону дәф етмәк имканы әлдә едир.

Артыг гаршысында ири капитал дуран фәһлә үчүн *бирләшмәк* зәрурәт олур. Лакин бир фабрикдә ишләсәләр дә, бир-биринә јад олан, тәсадүфән топлашмыш бир чох адамы бирләшдирмәк мүмкүндүрмү? Програм фәһләләри бирләшмәјә һазырлајан вә онларда бирләшмәк габилијјәти вә бачарығыны инкишаф етдирән шәртләри көстәрир. Һәмин шәртләр бунлардыр: 1) машынлы истеһсалы олан, буна көрә бүтүн ил боју даим ишләмәли олан ири фабрик фәһләнин торпагла вә өз тәсәррүфаты илә әлагәсини бүтүнлүклә кәсәрәк, ону дөндәриб тамам пролетар едир. Бир парча торпагда олан хүсуси тәсәррүфат исә фәһләләри бир-бириндән ајырыр, онларын һәр бириндә јолдашынын мәнафејиндән фәргли олан мүәјјән әлаһиддә мәнафе ојадыр, беләликлә дә онларын бирләшмәсинә мане олурду. Фәһләнин торпагла әлагәсинин кәсилмәси бу манеәләри дағыдыр. 2) Сонра, јүзләр вә минләрлә фәһләнин биркә ишләмәси өзлүјүндә фәһләләри өз еһтијачларыны биркә мүзакирә етмәјә, биркә һәрәкәт етмәјә алышдырараг, бүтүн фәһлә күтләсинин вәзијјәти вә мәнафејинин ејни олдуғуну ајдын бир сурәтдә көстәрир. 3) Нәһајәт, фәһләләрин даим бир фабрикдән башгасына көчүрүлмәси онлары мүхтәлиф фабрикләрдәки шәраит вә гајдалары тутушдурмаға, бунлары мүгајисә етмәјә, бүтүн фабрикләрдә истисмарын ејни олдуғуну јәгин етмәјә, башга фәһләләрин капиталист илә тоггушмаларда әлдә етдикләри тәчрүбәни өјрәнмәјә алышдырыр, беләликлә дә, фәһләләрин әлбирлијини вә

һәмрә'јлијини гүввәтләндирир. Бирликдә көтүрүлән мәһз бу шәртләрин нәтичәсидир ки, ири фабрик вә заводларын мејдана кәлмәси фәһләләрин бирләшмәсинә сәбәб олмушдур. Рус фәһләләри арасында бу бирләшмә ән чох вә ән гүввәтли бир сурәтдә тә'тилләрдә өзүнү көстәрир (бизим фәһләләрин нә үчүн иттифаглар вә ја кассалар шәклиндә бирләшә билмәдикләриндән биз сонра данышачағыг). Ири фабрик вә заводлар нә гәдәр күчлү инкишаф едирсә, фәһлә тә'тилләри дә бир о гәдәр тез-тез, бир о гәдәр күчлү вә инадлы олур, белә ки, капитализмин зүлмү нә гәдәр күчлү олурса, фәһләләрин әлбир мүгавимәти дә бир о гәдәр зәрури олур. Програмда дејилдији кими, фәһләләрин тә'тилләри вә ајры-ајры үсјанлары һазырда рус фабрикләриндә ән чох јајылмыш бир һадисәдир. Лакин бунлар капитализм артдыгча вә тә'тилләр чохалдыгча, даһа кифајәт етмир. Фабрикчиләр онлара гаршы үмуми тәдбирләр көрүрләр: өз араларында иттифаг бағлајырлар, башга јерләрдән фәһлә кәтирдирләр, дөвләт һакимијјәтинә мүрачиәт едиб јардым истәјирләр, о да фәһләләрин мүгавимәтини гырмагда фабрикчиләрә көмәк едир. Фәһләләрә артыг һәр бир ајрыча фабрикин ајрыча бир фабрикчиси гаршы дурмајыб, онлара *бүтүн капиталистләр синфи* вә бу синфә көмәк едән һөкумәт гаршы дурур. Бүтүн *капиталистләр синфи* бүтүн *фәһлә синфи* илә мүбаризәјә кирәрәк, тә'тилләрә гаршы үмуми тәдбирләр дүшүнүр, һөкумәт тәрәфиндән фәһләләрә гаршы ганунлар верилмәсинә наил олур, фабрик вә заводлары әлдән-ајагдан узаг јерләрә көчүрүр, иши евләрдә көрдүрмәјә вә фәһләләр әлејһинә мин чүр башга фырылдаг вә һијлә ишләтмәјә башлајыр. Ајрыча бир фабрикдәки, һәтта ајрыча бир сәнаје саһәсиндәки фәһләләрин бирләшмәси, бүтүн капиталистләр синфинә мүгавимәт көстәрмәк үчүн кифајәт етмир, һөкмән *бүтүн фәһлә синфинин* әлбир һәрәкәт етмәси зәрури олур. Белә ликлә, фәһләләрин ајры-ајры үсјанларындан бүтүн фәһлә синфинин мүбаризәси мејдана кәлир. Фәһләләрин фабрикчиләрә гаршы мүбаризәси *синфи мүбаризәјә* чеврилир. Бүтүн фабрикчиләри бир мәнафе — фәһләләри итаәтдә сах-

ламаг вә онлара мүмкүн гәдәр аз әмәк һаггы вермәк мәнафеји бирләшдирир. Фабрикчиләр көрүрләр ки, бүтүн фабрикчиләр синфи әлбир һәрәкәт етмәсә, дөвләт һакимиjjәтини өз тә'сири алтына алмаса, онлар өз ишләрини мүдафиә едә билмәjәчәкләр. Һабелә фәһләләри дә үмуми бир мәнафе бирләшдирир — капиталын онлары әзмәсинә jол вермәмәк, өзләрининн jашамаг һүгугуну, инсан кими jашамаг һүгугуну мүдафиә етмәк мәнафеји бирләшдирир. Фәһләләр дә еjни илә jәгин едирләр ки, онлар үчүн дә бүтүн синфин — фәһлә синфинин бирләшмәси, әлбир һәрәкәт етмәси лазымдыр вә бунун үчүн дөвләт һакимиjjәтинә тә'сир көстәрмәjә наил олмаг лазымдыр.

А. 4. Биз фабрик фәһләләринин фабрикчиләрә гаршы мүбаризәсинин нечә вә нә үчүн синфи мүбаризәjә чеврилдиjини, фәһлә синфинин — пролетарларын капиталистләр синфинә — буржуазиjа гаршы мүбаризәсинә чеврилдиjини изаһ етдик. Суал олунур, бу мүбаризәнин бүтүн халг вә бүтүн зәһмәткешләр үчүн нә кими әһәмиjjәти вардыр? I-чи бәнди изаһ едиркән һаггында бәһс етдиjимиз мүасир шәраитдә, муздлу фәһләләр васитәси илә апарылан истеһсал хырда тәсәррүфаты кетдикчә даһа артыг сыхышдырыб арадан чыхарыр. *Муздлу әмәклә jашаjан* адамларын саjы сүр'әтлә артыр, һәм дә анчаг даими фабрик фәһләләринин саjы дејил, һабелә доланмаг үчүн бу чүр муздлу иш ахтармалы олан кәндлиләрин саjы даһа чох артыр. Һазырда муздла ишләмәк, капиталист үчүн ишләмәк ән чох jајылмыш иш формасыдыр. Капиталын әмәк үзәриндәки һөкмранлыгы анчаг сәнаjедә дејил, әкинчиликдә дә әһали күтләсини әһатә етмишдир. Муздлу әмәjин мәһз бу истисмарыны, мүасир чәмиjjәтин әсасы олан бу истисмары ири фабриклөр сон дәрәчә инкишаф етдирир. Бүтүн сәнаје саһәләриндә бүтүн капиталистләрин ишләтдиjи вә Русиjада бүтүн фәһлә әһалиси күтләсини әзән бүтүн истисмар үсуллары бурада, фабрикдә бир jерә топланыр, күчләнир, даими бир гаjда һалына дүшүр, фәһләнин әмәк вә һәjатынын бүтүн саһәләрини әһатә едир, капиталистин фәһләни сыхыб суjуну чыхармасы үчүн там бир гаjда, там бир

систем јарадыр. Буну мисал илә изаһ едәк: һәмишә вә һәр јердә, ишә кирән һәр кәс бајрам күнү, әкәр әтрафда һәмин күн бајрам едилсә, истираһәт едир, ишләмир. Фабрикдә исә вәзијјәт тамамилә башгадыр: фабрик ишчиси ишә көтүрдүкдә онунла истәдији кими рәфтар едир, онун адәтләринә, ади һәјат тәрзинә, аилә вәзијјәтинә, зећни тәләбатына һеч фикир вермир. Ону фабрик өзүнә лазым оланда ишә гошур вә бүтүн өз һәјатыны фабрикин тәләбләринә ујғунлашдырмаға мәчбур едир, өз истираһәтини парчаламаға, нөвбә илә ишләдикдә исә кечә дә, бајрам күнләри дә ишләмәјә мәчбур едир. Фабрик, иш вахтына даир ағла кәлә биләчәк һәр чүр кәләкләр ујдурур вә ејни заманда өзү, һәр бир фәһлә үчүн мәчбури олан «гајдалар» вә «низам-интизам» гојур. Фабрик гајдасы гәсдән елә дүзәлдилир ки, ишә көтүрүлән фәһләнин верә биләчәји әмәјин һамысы ондан гопарылыб алынсын, һәм дә олдугча тез алынсын, сонра да фәһлә бајыра тулланылсын! Башга бир мисал. Ишә кирән һәр кәс, әлбәттә, өһдәсинә көтүрүр ки, саһибкара табе олсун, нә әмр олунса јеринә јетирсин. Лакин ишә кириркән мүвәггәти ишләмәк вәзифәсини өһдәсинә көтүрән бириси, һеч дә өз сәрбәстлијиндән әл чәкмир; саһибкарын тәләбини дүзкүн һесаб етмәдикдә вә ја һәддини ашан бир тәләб һесаб етдикдә онун јанындан чыхыб кедир. Фабрик исә тәләб едир ки, фәһлә өз сәрбәстлијиндән тамамилә әл чәксин; фабрик өз дахилиндә интизам јарадыр, фәһләни зәнк чалынанда ишә башлајыб, јенә дә зәнк чалынанда иши гуртармаға мәчбур едир, өзү өзүнә фәһләни чәзаландырмаг һүгугу верир вә өзү дүзәлтдији гајдаларын позулмасы үстүндә һәр дәфә фәһләни чәримә едир вә ја онун әмәк һаггындан тутур. Фәһлә дөнүб бөјүк машын апаратының бир һиссәси олур: фәһлә дә машынын өзү кими лал-кар, мәһкум вә өз ирадәсиндән мәһрум олмалыдыр.

3-чү бир мисал. Ишә кирән һәр кәс һәмишә саһибкардан наразы олур, ондан мәһкәмәјә вә ја рәисә шикајәт едир. Рәис дә, мәһкәмә дә мүбаһисәни, адәтән, саһибкарын хејринә һәлл едир, онун тәрәфини сахлајыр, лакин саһибкарын мәнафејинин бу чүр мүдафиә

едилмәси үмуми гајдаја вә ја гануна әсасланмыр, буну ајры-ајры мә'мурлар саһибкара гуллуг көстәрмәк үчүн едирләр; онлар саһибкарын мәнафејини бә'зән чох, бә'зән дә аз мүдафиә едирләр, әдаләтсизлик көстәриб иши саһибкарын хејринә кәсәндә буну ја саһибкарла танышлыға көрә, ја да фәһләнин иш шәраитинә бәләд олмадыгларына көрә вә фәһләни анлаја билмәдикләринә көрә едирләр. Ајрылыгда һәр бир бу чүр әдаләтсизлик фәһләнин саһибкарла һәр бир ајрыча тоггушмасындан, һәр бир ајрыча мә'мурдан асылыдыр. Фабрик исә о гәдәр бөјүк бир фәһлә күтләсини бирләшдирир вә тәзјиги о дәрәчәјә чатдырыр ки, һәр бир һадисәни ајрыча арашдырмаг мүмкүн олмур. Үмуми гајдалар јарадылыр, фәһләләрин фабрикчиләрә мүнасибәтләри һаггында ганун, һамы үчүн мәчбури олан ганун тәртиб олунур. Бу ганунда исә, саһибкарын мәнафејинин мүдафиә олунмасы артыг дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән тәсбит едилир. Ајры-ајры мә'мурларын әдаләтсизлијинин јерини ганунун өз әдаләтсизлији тутур. Мәсәлән, елә гајдалар гојулур ки, фәһлә прогул үстүндә өз әмәк һаггыны итирмәкдән башга, буна үстәлик чәримә дә верир, саһибкар исә фәһләни ишсиз гојдугда она һеч бир шеј вермир; саһибкар фәһләнн кобудлуг үстүндә ишдән чыхара биләр, фәһлә исә һәмин сәбәбә көрә саһибкарын фабрикиндән чыха билмәз; саһибкар фәһләни өзбашына чәримә едә биләр, ондан пул тута биләр вә ја онун вахтдан артыг ишләмәсини тәләб едә биләр вә с.

Бүтүн бу мисаллар бизә көстәрир ки, фабрик фәһләләрин истисмарыны нечә күчләндирир вә буну үмуми бир истисмара нечә чевирир, бундан там бир *«гајда»* јарадыр. Артыг инди фәһлә истәр-истәмәз ајрыајры саһибкарларла, онларын тәләб вә тәзјигләри илә дејил, бүтүн саһибкарлар синфинин өзбашыналығы вә тәзјиги илә гаршылашмалы олур. Фәһлә көрүр ки, она зүлм едән тәкчә бир нәфәр капиталист дејил, бүтүн капиталистләр синфидир, чүнки мүәссисәләрин һамысында истисмар гајдасы ејнидир; ајрылыгда бир капиталист бу гајдадан һәтта кәнара чыха билмәз: мәсәлән, о әкәр иш вахтыны азалтмаг фикринә дүшсә, онун

әмтәәләри, ејни әмәк һаггы вермәклә фәһләни даһа чох ишләмәјә мәчбур едән башга бир гоншу фабрикчининкиндән баһа баша кәләр. Фәһлә өз вәзијјәтини јахшылашдыра билмәк үчүн инди, әмәјин капитал тәрәфиндән истисмар едилмәсинә сәбәб олан там бир ичтимаи гурулушла гаршылашмалы олур. Инди фәһләјә гаршы тәк бир нәфәр мә'мурун ајрыча әдаләтсизлији дејил, бүтүн капиталистләр синфини өз һимајәси алтына алан вә бу синфин хејринә олараг һамы үчүн мәчбури ганунлар верән дөвләт һакимијјәтинин өзүнүн әдаләтсизлији дурур. Беләликлә, фабрик фәһләләринин фабрикчиләрлә мүбаризәси лабүд бир сурәтдә дөнүб бүтүн капиталистләр синфинә гаршы, әмәјин капитал тәрәфиндән истисмар едилмәсинә әсасланан бүтүн ичтимаи гурулуша гаршы мүбаризә олур. Мәһз буна көрә дә фәһләләрин мүбаризәси ичтимаи әһәмијјәт алыр, башгасынын әмәји илә јашајан бүтүн синифләрә гаршы бүтүн зәһмәткешләр адындан апарылан бир мүбаризә олур. Буна көрә дә фәһләләрин мүбаризәси рус тарихиндә јени бир дөвр ачыр вә фәһләләрин азадлыгы үчүн башланғычдыр.

Бәс капиталистләр синфинин бүтүн фәһлә күтләси үзәриндәки һөкмранлыгы нәјә әсасланыр? Она әсасланыр ки, бүтүн фабрикләр, заводлар, мә'дәнләр, машынлар, әмәк аләтләри капиталистләрин әлиндәдир, онларын хүсуси мүлкијјәтиндәдир; она әсасланыр ки, онларын әлиндә чох бөјүк мигдарда торпаглар вардыр (Авропа Русијасындакы бүтүн торпагларын $^1/_3$-индән чоху сајча јарым милјондан аз олан торпаг саһибләриниидир). Өзләринин һеч бир әмәк аләти вә материалы олмајан фәһләләр өз иш гүввәләрини капиталистләрә сатмалыдырлар, капиталистләр исә фәһләләрә анчаг онлары сахламаг үчүн лазым олан гәдәр һагг верир вә әмәклә истеһсал едилән артыг не'мәтләрин һамысыны өз чибләринә гојурлар; беләликлә, онлар фәһләнин ишә сәрф етдији вахтын анчаг бир һиссәсинин һаггыны верир, галан һиссәсини исә мәнимсәјирләр. Јығын-јығын фәһләнин бирләшмиш әмәји вә ја сәнаједәки јахшылашмалар нәтичәсиндә артан сәрвәтин һамысы капиталистләр синфинә чатыр, нәсил-

бәнәсил ишләјиб зәһмәт чәкән фәһләләр исә һәмишә јохсул пролетар һалында галырлар. Буна көрә дә, әмәји капиталын истисмар етмәсинә сон гојмаг үчүн анчаг бирчә јол вар, о да бүтүн ибарәтдир: әмәк аләтләри үзәриндә хүсуси мүлкиҗәти мәһв етмәк, бүтүн фабрикләри, заводлары, мә'дәнләри, һабелә бүтүн ири маликанәләри вә с. бүтүн чәмиҗәтин ихтијарына вермәк вә фәһләләрин өзләри тәрәфиндән идарә едилән үмуми сосиалист истеһсалы гурмаг лазымдыр. Үмуми әмәклә истеһсал едилән мәһсуллар о заман зәһмәткешләрин өз хејринә кедәчәк, онларын өз јашајыш хәрчләриндән әлавә истеһсал етдикләри исә фәһләләрин өз тәләбатыны өдәмәјә, онларын бүтүн габилиҗјәтләрини тамамилә инкишаф етдирмәјә, елм вә инчәсәнәтин бүтүн наилиҗјәтләриндән бәрабәр һүгугла истифадә олунмасына хидмәт едәчәкдир. Буна көрә дә, програмда көстәрилмишдир ки, фәһлә синфинин капиталистләрлә мүбаризәси анчаг бунунла гуртара биләр. Бунун үчүн исә кәрәк сијаси һакимиҗјәт, јә'ни дөвләти идарә етмәк һакимиҗјәти, капиталистләрин вә торпаг саһибләринин тә'сири алтында олан һөкүмәтин әлиндән, јахуд ачыгча капиталистләрин сечкили нүмајәндәләриндән ибарәт олан һөкүмәтин әлиндән фәһлә синфинин әлинә кечсин.

Фәһлә синфинин мүбаризәсинин сон мәгсәди будур, онун тамамилә азад олмасы шәрти будур. Шүүрлу, бирләшмиш фәһләләр бу сон мәгсәдә доғру чан атмалыдырлар; лакин бизим Русијада бу фәһләләр һәлә чох бөјүк әнкәлләрә раст кәлирләр вә бу әнкәлләр фәһләләрин өз азадлығы уғрунда мүбаризә апармаларына мане олур.

А. 5. Һазырда артыг бүтүн Авропа өлкәләринин фәһләләри, һабелә Америка вә Австралија фәһләләри капиталистләр синфинин һөкмранлығына гаршы мүбаризә апарырлар. Фәһлә синфинин бирләшмәси вә сых топлашмасы анчаг бир өлкә вә ја бир милләт чәрчивәси илә мәһдудлашмыр: мүхтәлиф дөвләтләрдәки фәһлә партијалары бүтүн дүнја фәһләләринин мәнафе вә мәгсәдләринин тамамилә бир чүр (һәмрә'ј) олдуғуну учадан билдирирләр. Онлар бирликдә үмуми

конгресләрә топлашырлар, бүтүн өлкәләрин капиталистләр синфи гаршысына үмуми тәләбләр гојурлар, бирләшмиш олан вә өз азадлығы уғрунда чалышан бүтүн пролетариат үчүн бејнәлхалг бајрам (1 Мај бајрамы) тә'сис едирләр, бүтүн милләтләрин вә бүтүн өлкәләрин фәһлә синфини бөјүк бир фәһлә ордусу һалында бирләшдирирләр. Бүтүн өлкәләрдәки фәһләләрин бу чүр бирләшмәси зәруридир, она көрә зәруридир ки, фәһләләр үзәриндә һөкмранлыг едән капиталистләр синфи өз һөкмранлығыны бир өлкә даирәси илә мәһдудлашдырмыр. Мүхтәлиф дөвләтләр арасында тичарәт әлагәләри кетдикчә даһа артыг мөһкәмләнир вә кенишләнир; капитал даим бир өлкәдән башгасына кечир. Капиталы һәр тәрәфдән јығараг борч шәклиндә капиталистләрә пајлајан бөјүк капитал анбарларындан ибарәт банклар, милли банк һалындан чыхыб бејнәлхалг банк олур, бүтүн өлкәләрдән капитал топлајыб Авропа вә Америка капиталистләринә бөлүшдүрүр. Бөјүк сәһмдар ширкәтләри инди артыг тәк бир өлкәдә дејил, бирдән бир нечә өлкәдә капиталист мүәссисәләри гурмаг үчүн тәшкил едилир; капиталистләрин бејнәлхалг чәмијјәтләри мејдана кәлир. Капиталын һөкмранлығы бејнәлхалг һөкмранлыгдыр. Бах буна көрә бүтүн өлкәләрин фәһләләринин азадлыг уғрунда мүбаризәси дә анчаг о заман мүвәффәгијјәтли олур ки, фәһләләр бејнәлхалг капитала гаршы биркә мүбаризә апарсынлар. Бах буна көрә капиталистләр синфинә гаршы мүбаризәдә алман фәһләси дә, полјак фәһләси дә, франсыз фәһләси дә рус фәһләсинә јолдашдыр, һабелә рус капиталистләри дә, полјак капиталистләри дә, франсыз капиталистләри дә рус фәһләсинин дүшмәнидир. Мәсәлән, сон заманларда харичи капиталистләр өз капиталларыны хүсуси бир һәвәслә Русијаја көчүрүр, Русијада өз фабрик вә заводларының шө'бәләрини тикир вә Русијада јени ишләр башламаг үчүн ширкәтләр тә'сис едирләр. Онлар ачкөзлүклә бу чаван өлкәнин чанына дарашырлар, чүнки һөкумәт бурада капитала һеч бир јердә олмадыгы гәдәр илтифат вә јалтаглыг көстәрир; чүнки бурада онлар Гәрб фәһләләринә нисбәтән даһа аз бирләшмиш

вә даһа аз мүгавимәт көстәрә билән фәһләләр тапырлар; чүнки бурада фәһләләрин һәјат сәвијјәси вә буна көрә онларын әмәк һаггы да хејли ашағыдыр, белә ки, бурада харичи капиталистләр өз вәтәнләриндә мисли көрүнмәмиш бир дәрәчәдә бөјүк мәнфәәт көтүрә билирләр. Бејнәлхалг капитал артыг өз әлини Русијаја да узатмышдыр. Рус фәһләләри өз әлләрини бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына узадырлар.

А. б. Биз јухарыда дедик ки, ири фабрик вә заводлар капиталын әмәк үзәриндәки зүлмүнү чох јүксәк дәрәчәјә чатдырыр, там бир истисмар үсуллары системи јарадыр; дедик ки, фәһләләр капитала гаршы үсјан етмәклә лабүд сүрәтдә бу фикрә кәлирләр ки, бүтүн фәһләләрин бирләшмәси лазымдыр, бүтүн фәһлә синфинин биркә мүбаризәси лазымдыр. Капиталистләр синфинә гаршы бу мүбаризәдә фәһләләр, капиталистләри вә онларын мәнафејини горујан үмуми дөвләт ганунлары илә тоггушурлар.

Лакин бир һалда ки фәһләләр бирләшәрәк капиталистләри күзәштә кетмәјә мәчбур едә билирләр, онлары дәф едә билирләр, онда фәһләләр бирләшмәклә һабелә дөвләт ганунларына да тә'сир едә биләрләр, бу ганунларын дәјишдирилмәсинә дә наил ола биләрләр. Бүтүн башга өлкәләрин фәһләләри белә дә едирләр, рус фәһләләри исә дөвләтә билаваситә тә'сир едә билмирләр. Русијада фәһләләр елә бир шәраитә табе едилмишләр ки, онлар ән ади вәтәндашлыг һүгугларындан мәһрумдурлар. Фәһләләрин нә јыгынчаг кечирмәјә, нә өз ишләрини бирликдә мүзакирә етмәјә, нә иттифаглар дүзәлтмәјә, нә дә өз бәјанатларыны чап етдирмәјә ихтијары јохдур, башга сөзлә — дөвләт ганунлары капиталистләр синфинин хејринә јазылмагдан башга, фәһләләри бу ганунлара тә'сир етмәкдә вә онларын дәјишдирилмәсинә наил олмагда һәр чүр имкандан ачыгча мәһрум едир. Бунун сәбәби одур ки, Русијада (һәм дә бүтүн Авропа дөвләтләриндән тәкчә Русијада) һәлә бу вахтадәк мүтләгијјәт һөкумәтинин мәһдудијјәтсиз һакимијјәти галмагдадыр, јә'ни елә бир дөвләт гурулушу галмагдадыр ки, бурада бүтүн халг үчүн мәчбури олан ганунлары анчаг чар өз мүлаһизәси

илә верә биләр вә бу ганунлары анчаг онун тә'јин етдији мә'мурлар ичра едә биләрләр. Вәтәндашлар ганунларын верилмәсиндә, онларын мүзакирәсиндә, јени ганунлар тәклиф едилмәсиндә, көһнәләриниң ләғв олунмасыны тәләб етмәкдә иштирак етмәк имканындан тамамилә мәһрумдурлар. Вәтәндашлар мә'мурлардан һесабат тәләб етмәк, онларын һәрәкәтләрини јохламаг, мәһкәмә гаршысында онлары тәгсирләндирмәк чәһәтчә һәр чүр һүгугдан мәһрумдурлар. Вәтәндашлар һәтта дөвләт ишләрини мүзакирә етмәк һүгугундан да мәһрумдурлар: онлар һәмин мә'мурларын ичазәси олмадан јығынчаг вә ја иттифаглар дүзәлтмәк чәсарәтиндә ола билмәзләр. Беләликлә, мә'мурлар там мә'насы илә мәс'улијјәтсиздирләр; онлар вәтәндашларын башынын үстүндә дуран бир нөв хүсуси тәбәгә тәшкил едирләр. Мә'мурларын мәс'улијјәтсизлији вә өзбашыналығы, әһалинин өзүнүн исә тамамилә һүгугсуз олмасы нәтичәсиндә мә'мурлар һакимијјәтдән елә биабырчы шәкилдә суи-истифадә едирләр вә халг күтләсинин һүгуглары о дәрәчә тапдаланыр ки, бунлар башга бир Авропа өлкәсиндә чәтин ки, мүмкүн ола.

Беләликлә, гануна көрә рус һөкумәти тамамилә мәһдудијјәтсиз һөкумәтдир, о, санки халгдан гәтијјән асылы олмајан, бүтүн силк вә синифләрдән јухарыда дуран бир һөкумәт сајылыр. Лакин бу доғрудан да белә дирсә, онда нә үчүн фәһләләрлә капиталистләрин бүтүн тоггушмаларында ганун да, һөкумәт дә капиталистләрин тәрәфини сахлајыр? Нә үчүн көрәк капиталистләрин сајы артдыгча вә сәрвәтләри чохалдыгча, онлара көстәрилән көмәк дә артсын, фәһләләр исә кетдикчә даһа артыг мүгавимәт вә тәзјиг көрсүн?

Әслиндә һөкумәт синифләрдән јүксәкдә дурмур вә бир синфә гаршы о бири синфи мүдафиә едир, јохсуллар синфинә гаршы варлылар синфини, фәһләләрә гаршы капиталистләри мүдафиә едир. Әкәр мәһдудијјәтсиз һөкумәт варлы синифләрә һәр чүр имтијаз вермәсәјди вә онлары һимајә етмәсәјди, бу гәдәр бөјүк бир дөвләти һеч идарә едә билмәзди.

Гануна көрә һөкумәт мәһдудијјәтсиз вә мүстәгил бир һакимијјәт олса да, һәгигәтдә капиталистләрин вә

торпаг сащибләринин әлиндә һөкумәтә вә дөвләт ишләринә тә'сир көстәрмәк үчүн мин чүр васитә вардыр. Онларын ганун тәрәфиндән гәбул едилмиш өз силк тәшкилатлары, задәкан вә тачир чәмиjjәтләри, тичарәт вә мануфактура комитәләри вә с. вардыр. Онларын сечкили нүмаjәндәләри ja билаваситә мә'мур олуб дөвләтин идарә олунмасында иштирак едир (мәсәлән, задәкан башчылары), ja да үзв сифәти илә бүтүн һөкумәт идарәләринә дә'вәт олунурлар: мәсәлән, гануна көрә фабрикчиләр фабрик комиссиjаларына (бунлар— фабрик мүфәттишлиjиндән jухарыда дururлар) нүмаjәндә сечиб көндәрмәклә онларын ичласларында иштирак едирләр. Лакин онлар дөвләтин идарә олунмасы ишиндә бу чүр билаваситә иштирак етмәклә кифаjәтләнмирләр. Онлар өз чәмиjjәтләриндә дөвләт ганунларыны мүзакирә едирләр, лаjиһәләр һазырлаjырлар, һөкумәт исә, адәтән, һәр бир мүнасибәтлә онларын рә'jини сорушур, бу вә ja башга бир лаjиһә тәклиф едәрәк онлардан өз мүлаһизәләрини сөjләмәjи хаһиш едир.

Капиталистләр вә торпаг сащибләри үмумрусиja гурултаjлары чағырыб бурада өз ишләрини мүзакирә едирләр, өз синфинин хеjри үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүрләр, бүтүн задәкан-мүлкәдарларын адындан, «үмумрусиja тачирләри» адындан мүрачиәтлә jени ганунлар верилмәсини вә көһнә ганунларын дәjишдирилмәсини хаһиш едирләр. Онлар өз ишләрини гәзетләрдә мүзакирә едә билирләр, чүнки һөкумәт өз сензурасы васитәси илә мәтбуаты нә гәдәр сыхышдырса да, варлы синифләри өз ишләрини мүзакирә етмәк һүгугундан мәһрум етмәjи чәсарәт едиб фикринә дә кәтирә билмир. Онлар һәр васитә вә jолларла дөвләт һакимиjjәтинин али нүмаjәндәләрини көрә билир, ашағы мә'мурларын өзбашыналығыны даһа асанлыгла мүзакирә едә билир, хүсусилә ағыр олан ганун вә гајдаларын ләғв едилмәсинә асанлыгла наил ола билирләр. Дүнjанын һеч бир өлкәсиндә бу гәдәр чохлу ганун вә гајда jохдур, һөкумәтин һәр чүр хырда чәһәтләри нәзәрдә тутан вә һәр чүр чанлы иши симасызлашдыран бу дәрәчә мисилсиз бир полис гәjjумлуғу jохдур — дүнjанын һеч бир өлкәсиндә дә һәмин буржуа гајда-

лары бу чүр асанлыгла позулмур вә али рәисләрин тәкчә бир лүтфкар разылығы илә бу полис ганунларына белә асанча кәләк кәлмирләр. Бу лүтфкар разылыг исә һеч вахт мүзајигә едилмир*.

Б. 1. Програмын бу бәнди ән мүһүм, ән башлыча бәнддир, чүнки бу бәнд көстәрир ки, фәһлә синфинин мәнафеjини мүдафиә едән партијанын фәалијjәти вә бүтүн шүурлу фәһләләрин фәалијjәти нәдән ибарәт олмалыдыр. Бу бәнд сосиализм үгрундакы сә'jләри, инсанын инсан тәрәфиндән даим истисмар едилмәсини арадан галдырмаг үгрундакы сә'jләри ири фабрик вә заводларын jаратдығы һәјат шәраити нәтичәсиндә меjдана кәлән халг һәрәкаты илә нечә бирләшдирмәк лазым олдуғуну көстәрир.

Партијанын фәалијjәти фәһләләрин синфи мүбаризәсинә jардым етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Партијанын вәзифәси фәһләләрә jардым үчүн өз башындан чүрбәчүр модалы васитәләр уjдурмаг дејил, фәһләләрин һәрәкатына гошулмаг, бу һәрәкатын jолуну ишыгландырмаг, фәһләләрин өзләринин апармаға башладыглары бу мүбаризәдә онлара jардым етмәкдир. Партијанын вәзифәси фәһләләрин мәнафеjини мүдафиә етмәк вә бүтүн фәһлә һәрәкатынын мәнафеjини тәмсил етмәкдир. Фәһләләрин мүбаризәсиндә онлара көстәрилән jардым нәдән ибарәт олмалыдыр?

Програм дејир ки, бу jардым, 1-чиси, фәһләләрин синфи мәнлик шүуруну инкишаф етдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Фәһләләрин фабрикчиләрә гаршы мүбаризәсинин нечә дөнүб пролетариатын буржуазија әлеjһинә апардығы синфи мүбаризә олдуғуну сөjләмишик.

Онда сөjләдикләримиздән бәлли олур ки, фәһләләрин синфи мәнлик шүуру дедикдә нә баша дүшүлмәлидир. Фәһләләрин синфи мәнлик шүуру фәһләләрин буну баша дүшмәси демәкдир ки, онларын өз вәзиjjәтләрини jахшылашдырмасы вә өзләрини азад етмәjә

* Сонракы бир нечә кәлмәни, көрүнүр, мәгаләнин үзүнү көчүрән адам орижиналда охуjа билмәмишдир. Һектографда чап олунмуш мәтнин бу jериндә «[* бурахылмышдыр I*]» сөзү вә белә бир jарымчыг чүмлә вардыр: «һөкумәт ишләринә чәмиjjәтин һәр чүр гарышмасынданса, мәс'улиjjәтсиз мә'мурларын һәкмранлыгы..., о,... нә гәдәр һөвәслә имкан верирсә [** бурахылмышдыр II**]». *Ред.*

наил олмасы үчүн јеканә васитә ири фабрик вә заводларын јаратдығы капиталистләр вә фабрикчиләр синфинә гаршы мүбаризәдән ибарәтдир. Сонра, фәһләләрин мәнлик шүуру буну баша дүшмәк демәкдир ки, бир өлкәдә бүтүн фәһләләрин мәнафеји ејнидир, үмумидир, бу фәһләләрин һамысы чәмијјәтдәки бүтүн башга синифләрдән ајры олан бир синиф тәшкил едир. Һәһаҗәт, фәһләләрин синфи мәнлик шүуру фәһләләрин буну баша дүшмәси демәкдир ки, дөвләт ишләринә тә'сир көстәрмәјә наил олмуш вә наил олан мүлкәдарлар вә капиталистләр кими, фәһләләр дә өз мәгсәдләринә чатмаг үчүн дөвләт ишләринә тә'сир көстәрмәјә наил олмалыдырлар.

Фәһләләр бүтүн бунларын баша дүшүлмәсини нә васитә илә әлдә едирләр? Фәһләләр бунларын баша дүшүлмәсини фабрикчиләрлә апармаға башладыглары вә ири фабрик вә заводлар инкишаф етдикчә даһа артыг инкишаф едән, кәскинләшән, даһа чох фәһләни чәлб едән мүбаризәнин өзүндән даим әлдә едирләр. Бир вахт вар иди ки, фәһләләрин капитала гаршы дүшмәнчилији өз истисмарчыларына гаршы анчаг тутгун бир әдавәт һиссиндә, өз мәзлумлуғуну вә көләлијини тутгун дәрк етмәсиндә вә капиталистләрдән *интигам алмаг* арзусунда ифадә олунурду. О заман мүбаризә фәһләләрин ајры-ајры үсјанларында ифадә олунурду, фәһләләр биналары дагыдырдылар, машынлары сындырырдылар, фабрик мүдирләрини дөјүрдүләр вә и. а. Бу, фәһлә һәрәкатынын *илк* формасы, башланғыч формасы иди вә бу форма зәрури иди, чүнки капиталистә гаршы әдавәт һәмишә вә һәр јердә фәһләләрин өзләрини мүдафиә етмәк сә'јини доғуран илк тәкан олмушдур. Лакин рус фәһлә һәрәкаты инди артыб бу илкин формадан чыхмышдыр. Капиталистә гаршы тутгун бир әдавәт әвәзиндә фәһләләр инди анламаға башламышлар ки, фәһлә синфинин мәнафеји илә капиталистләр синфинин мәнафеји бир-биринә дүшмәндир. Зүлмү тутгун һисс етмәк әвәзиндә инди фәһләләр капиталын онлара *мәһз нә илә* вә *мәһз нечә* тәзјиг етдијини анламаға башламышлар, зүлмүн бу вә ја башга формасына гаршы үсјан едәрәк, капиталын

тәзјигинә һәдд гојурлар, өзләрини капиталистин тамаһкарлығындан горујурлар. Капиталистләрдән интигам алмаг әвәзиндә инди фәһләләр күзәштләрә наил олмаг уғрунда мүбаризәјә кечир, капиталистләр синфи гаршысында бир-бириниң ардынча тәләбләр гојмаға башлајыр вә өзләри үчүн иш шәраитинин јахшылашдырылмасыны, әмәк һаггының артырылмасыны, иш күнүнүн азалдылмасыны тәләб едирләр. Һәр бир тә'тил фәһләләриң бүтүн диггәтини вә бүтүн сә'јини фәһлә синфинин дүчар едилдији шәраитин кәһ бир гисминә, кәһ да дикәр гисминә чәлб едир. Һәр бир тә'тил бу шәраитин мүзакирә едилмәсинә сәбәб олур, бу шәраитин нә кими бир шәраит олдуғуну, бурада капитал тәзјигинин нәдән ибарәт олдуғуну вә бу тәзјигә гаршы һансы васитәләрлә мүбаризә етмәк мүмкүн олдуғуну фәһләләриң баша дүшмәсинә көмәк едир. Һәр бир тә'тил бүтүн фәһлә синфинин тәчрүбәсини зәнкинләшдирир. Тә'тил мүвәффәгијјәт газандыгда, фәһлә синфи фәһләләриң бирләшмә гүввәсини көрүр, башгаларында да өз јолдашларының мүвәффәгијјәтиндән истифадә етмәк арзусу јараныр. Тә'тил мүвәффәгијјәт газанмадыгда исә бу мүвәффәгијјәтсизлијин сәбәбләри мүзакирә едилир вә даһа јахшы мүбаризә үсуллары ахтарылыр. Инди Русијаның һәр јериндә фәһләләриң өз зәрури еһтијачлары уғрунда гәти мүбаризәјә, күзәштләр уғрунда, даһа јахшы һәјат шәраити, әмәк һаггы вә иш күнү уғрунда мүбаризәјә кечмәјә башламасы рус фәһләләри тәрәфиндән ирәлијә догру атылан бөјүк бир аддымдыр, буна көрә с.-д. партијасының вә бүтүн шүурлу фәһләләриң башлыча диггәти бу мүбаризәјә верилмәли, она јардым көстәрилмәсинә верилмәлидир. Фәһләләрә јардым ән зәрури олан вә тә'мин едилмәси уғрунда мүбаризә апарылмалы олан еһтијачлары көстәрмәкдән, бу вә ја башга фәһләләриң вәзијјәтини ән чох ағырлашдыран сәбәбләри тәһлил етмәкдән, фабрик ганун вә гајдаларыны изаһ етмәкдән ибаротдир, чүнки бу ганун вә гајдаларын позулмасы (вә капиталистләриң јаланчы һијләләри) нәтичәсиндә фәһләләр чох заман икигат чапылыб таланыр. Јардым ондан ибарәт олмалыдыр ки, фәһләләриң тә-

ләбләри daha дүрүст вә daha мүәjjән бир шәкилдә ифадә едилсин вә бу тәләбләр ачыг бир сурәтдә ирәли сүрүлсүн, мүгавимәт көстәрмәк үчүн ән әлверишли вахт сечилсин, мүбаризә үсулу тапылсын, мүбаризә едән һәр ики тәрәфин вәзиjjәти вә гүввәси мүзакирә едилсин, daha jахшы мүбаризә үсулу (әкәр билаваситә тә'тилә вә и. а. кечмәк лазым кәлмирсә, бәлкә фабрикчиjә мәктуб jазмаг, jахуд вәзиjjәтә көрә мүфәттишә вә ja һәкимә мүрачиәт етмәк кими үсуллар) сечмәjин мүмкүн олуб-олмадығы мүзакирә едилсин.

Биз дедик ки, рус фәһләләриниң бу чүр мүбаризәjә кечмәси онларын ирәлиjә доғру бөjүк бир аддым атдығыны көстәрир. Бу мүбаризә фәһлә һәрәкатыны дүз jола гоjур (чыхарыр) вә онун кәләчәк мүвәффәгиjjәти үчүн һәгиги тә'минат олур. Фәһлә күтләләри бу мүбаризәдә, 1-чиси, капиталист истисмар үсулларыны бир-бир дуjуб арашдырмағы өjрәнирләр, бу үсуллары һәм гапунла, һәм өзләринин һәjат шәраити илә, һәм дә капиталистләр синфинин мәнафеjи илә тутушдурмағы өjрәнирләр. Фәһләләр истисмарын ajры-ajры формаларыны вә һалларыны арашдырмагла, бүтүнлүкдә истисмарын мә'на вә маһиjjәтини баша дүшмәjи өjрәнирләр, әмәjин капитал тәрәфиндән истисмар едилмәсинә әсасланан ичтимаи гурулушу баша дүшмәjи өjрәнирләр. 2-чиси, фәһләләр бу мүбаризодә өз гүввәләриниң сынаjырлар, бирләшмәjә алышырлар, бу бирләшмәнин зәрурилиjини вә әһәмиjjәтини баша дүшмәjи өjрәнирләр. Бу мүбаризәниң кенишләнмәси вә тоггушмаларын чохалмасы лабүд сурәтдә мүбаризәниң кенишләнмәсинә сәбәб олур, әввәлчә бир jерин фәһләләри арасында, сонра да бүтүн өлкәниң фәһләләри арасында, бүтүн фәһлә синфи арасында бирлик һиссиниң, өз һәмрә'jлик һиссинин инкишаф етмәсинә сәбәб олур. 3-чүсү, бу мүбаризә фәһләләрин сиjаси шүуруну инкишаф етдирир. Һәjат шәраити өзү фәһлә күтләләрини елә бир вәзиjjәтә салмышдыр ки, һәр һансы дөвләт мәсәләси барәсиндә (дүшүнә билмирләр) дүшүнмәjә нә вахтлары вар, нә дә имканлары. Лакин фәһләләрин өз күндәлик еһтиjачлары уғрунда фабрикчиләрлә апардыглары мүбаризә өзлүjүндә вә лабүд

оларағ фәһләләри дөвләт мәсәләләри илә, сијаси мәсәләләрлә мәшғул олмаға, рус дөвләтинин нечә идарә едилмәси, ганун вә гајдаларын нечә верилмәси вә бунларын кимин мәнафејинә хидмәт етмәси мәсәләләри илә мәшғул олмаға мәчбур едир. Фабрикдә баш верән һәр бир тоггушма фәһләләрин ганунларла вә дөвләт һакимијјәтинин нүмајәндәләри илә лабүд сурәтдә тоггушмасына сәбәб олур. Фәһләләр бурада биринчи дәфә оларағ «сијаси нитгләр» сшидирләр. Әввәлчә һеч олмаса фабрик мүфәттишләриндән ешидирләр; фабрик мүфәттишләри онлара изаһ едирләр ки, фәһләләрин сыхыб сујуну чыхармаг мәгсәди илә фабрикчинин ишләтдији кәләк, мүтабиг һөкумәт органы тәрәфиндән тәсдиг олунан вә фәһләләрин сыхыб сујуну чыхармаг үчүн фабрикчијә сәрбәстлик верән гајдаларын әсил мә'насына ујғундур; јахуд изаһ едирләр ки, фабрикчинин тәзјиги тамамилә ганунидир, чүнки фабрикчи анчаг өз һүгугундан истифадә едир, дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән тәсдиг олунан вә мүһафизә едилән филан гануна архаланыр. Ч-б мүфәттишләрин сијаси изаһатларына үстәлик оларағ бә'зән ч. назир даһа фајдалы «сијаси изаһатлар» вериб фәһләләрә хатырладыр ки, фәһләләр кәрәк онларын әмәји һесабына милјонларла пул газанан фабрикчиләрә «христианлыг мәһәббәти» бәсләсинләр[38]. Сонра, дөвләт һакимијјәти нүмајәндәләринин бу изаһатларына вә бу һакимијјәтин кимин хејринә ишләмәси илә фәһләләрин ән јахындан таныш олмасына үстәлик оларағ сосиалистләр дә вәрәгәләр бурахыр вә ја башға изаһатлар верирләр, белә ки, бу чүр тә'тилдә фәһләләр там бир сијаси тәрбијә алмыш олурлар. Онлар фәһлә синфинин анчаг хүсуси мәнафеји олдуғуну дејил, һабелә фәһлә синфинин дөвләтдә хүсуси јер тутдуғуну да баша дүшмәји өјрәнирләр. Белә ликлә, фәһләләрин синфи мүбаризәсинә с.-д. партијасынын едә биләчәји *јардым* фәһләләрә өз ән зәрури еһтијачлары уғрунда апардыглары мүбаризәдә көмәк көстәрмәклә онларын синфи мәнлик шүурунu инкишаф етдирмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Икинчи *јардым,* проғрамда дејилдији кими, фәһлә-

ләрин тәшкил олунмасына көмәк етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Индичә тәсвир етдијимиз мүбаризә фәһлә-ләрин һөкмән тәшкил олунмасыны тәләб едир. Тәшкил олунмаг һәм тә'тил үчүн лазымдыр ки, о даһа мүвәффәгијјәтли кечирилсин, һәм тә'тилчиләрә пул јығмаг үчүн, һәм фәһлә кассалары дүзәлтмәк үчүн, һәм дә фәһләләр арасында тәшвигат апармаг, онларын арасында вәрәгәләр вә ја е'ланлар, мүрачиәтнамәләр јајмаг вә с. үчүн лазымдыр. Тәшкил олунмаг даһа чох, фәһләләрин өзләрини полис вә жандармларын тә'гибиндән горумаг, бүтүн фәһлә бирләшмәләрини, онларын бүтүн әлагәләрини полис вә жандармлардан кизләтмәк, онлара китаб, китабча, гәзет вә и. а. чатдырылмасыны тә'мин етмәк үчүн лазымдыр. Партијанын икинчи вәзифәси бүтүн бу ишләрә јардым етмәкдән ибарәтдир.

Үчүнчү јардым мүбаризәнин әсил мәгсәдини көстәрмәкдир, јә'ни фәһләләрә изаһ етмәкдир ки, әмәји капиталын истисмар етмәси нәдән ибарәтдир, бу истисмар нәјә әсасланыр, торпаг үзәриндә вә әмәк аләтләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт фәһлә күтләләрини нечә диләнчи көкүнә салыр, онлары өз әмәјини капиталистләрә сатмага вә фәһләнин өз әмәји илә, өз јашамасы үчүн төләб олундуғундан артыг истеһсал етдијинин һамысыны капиталистләрә һавајы вермәјә нечә мәчбур едир; сонра изаһ едилмәлидир ки, бу истисмар нечә лабүд олараг фәһләләрин капиталистләрә гаршы синфи мүбаризәсинә кәтириб чыхарыр, бу мүбаризәнин шәртләри вә сон мәгсәди нәләрдән ибарәтдир,—бир сөзлә, бу програмда гысача көстәриләнләри изаһ етмәк лазымдыр.

Б. 2. Фәһлә синфинин мүбаризәси сијаси мүбаризәдир — бу нә демәкдир? Бу о демәкдир ки, фәһлә синфи дөвләт ишләринә, дөвләтин идарә едилмәсинә, ганунлар верилмәсинә тә'сир көстәрмәјә наил олмадан өз азадлығы уғрунда мүбаризә апара билмәз. Белә тә'сир көстәрмәјин зәрури олдуғуну рус капиталистләри артыг чохдан анламышлар вә биз јухарыда көстәрдик ки, полис ганунларының һәр чүр гадаған етмәсинә бахмајараг, капиталистләр дөвләт һакимијјәтинә тә'-

сир етмәк үчүн нечә мин чүр јол тапа билмишләр вә бу hакимијјәт капиталистләр синфинин мәнафејинә нечә хидмәт едир. Бурадан өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, фәhлә синфи дә дөвләт hакимијјәтинә тә'сир көстәрмәдән өз мүбаризәсини апара билмәз, hәтта өз вәзијјәтинин даим јахшылашмасына да наил ола билмәз.

Биз артыг јухарыда сөјләдик ки, фәhләләрин капиталистләрлә мүбаризәси hөкмән фәhләләрин hөкүмәтлә тоггушмасына сәбәб олачагдыр, hөкумәт өзү дә вар гүввәси илә фәhләләрә сүбут етмәјә чалышыр ки, онлар анчаг мүбаризә вә биркә мүгавимәт васитәси илә дөвләт hакимијјәтинә тә'сир көстәрә биләрләр. Буну Русијада 1885—1886-чы илләрдә олан бөјүк тә'тилләр хүсусилә ајдын көстәрир. О заман hөкумәт дәрhал фәhләләр hаггында гајдалар hазырламагла мәшгул олду, фәhләләрин чидди тәләбләри гаршысында күзәштә кедәрәк, фабрик гајдалары hаггында дәрhал јени ганунлар верди (мәсәлән, чәримәләрә hәдд гојулмасы вә hагг-hесабын дүзкүн апарылмасы hаггында гајдалар тәтбиг едилди)*, hабелә индики (1896-чы илдәки) тә'тилләр дә дәрhал hөкүмәтин ишә гарышмасына сәбәб олду; артыг hөкумәт анламышдыр ки, о, hәбсләр вә сүркүнләрлә кифајәтләнә билмәз, анламышдыр ки, фәhләләри фабрикчиләрин аличәнаблығы hаггындакы сарсаг өјүдләрлә дојуздурмаг күлүнчдүр. (малијјә назири Виттенин фабрик мүфәттишләринә көндәрдији тә'мимнамәјә бах. 1896-чы илин јазы**). Hөкумәт көрдү ки, «бирләшмиш фәhләләр елә бир гүввәдир ки, бу гүввә илә hесаблашмаг лазым кәлир», буна көрә дә hөкумәт инди фабрик ганунларына јенидән бахмаға башламышдыр вә С.-Петербургда баш фабрик мүфәттишләринин гурултајыны чағырыр ки, иш күнүнүн гысалдылмасы вә мәчбуриијјәт үзүндән фәhләләрә едиләчәк башга күзәштләр мәсәләси мүзакирә едилсин.

Беләликлә, биз көрүрүк ки, фәhлә синфинин капиталистләр синфи илә мүбаризәси hөкмән сијаси мүба-

* Бах: бу чилд, сәh. 23—28. *Ред.*
** Бах: бу чилд, сәh. 121—122. *Ред.*

рнзə олмалыдыр. Бу мүбаризə, доғрудан да, артыг индидəн дөвлəт hакимиjjəтинə тə'сир көстərир, сиjаси əhəмиjjəт алыр. Лакин фəhлə hərəкаты нə гədər чох инкишаф едирсə, фəhlələrin jухарыда сөjlədijimiz там сиjаси hүгугсузлугу, дөвлəт hакимиjjəтинə фəhlələrin ачыг вə билаваситə тə'сир көстərмəсинин гəтиjjəн мүмкүн олмадығы да бир о гədər ajдын вə кəскин бир сурəтдə ашкара чыхыр, hисс олунур. Буна көрə дə фəhlələrin əн вачиб тələби вə дөвлəт ишləринə фəhlə синфинин тə'сир көстərмəси үчүн биринчи вəзифə *сиjаси азадлыг əldə edilməsindən* ибарəт олмалыдыр, jə'ни дөвлəтин идарə олунмасында бүтүн вəтəндашларын билаваситə иштиракы ганунлар (конститусиja) əсасында тə'мин едилмəлидир, бүтүн вəтəндашлар үчүн азад топлашмаг, өз ишləрини мүзакирə етмək, иттифаглар вə мəтбуат васитəси илə дөвлəт ишləринə тə'сир көстərмək hүгугу тə'мин олунмалыдыр. Сиjаси азадлыг əldə edilməsi *«fəhlələrin ən vачиб ишi»* олур, чүнки бунсуз фəhlələr дөвлəт ишləринə hеч бир тə'сир көстərə билмирlər вə көстərə дə билмəзlər, белəликлə дə онлар лабүд сурəтдə hүгугсуз, тапдаланмыш вə лал-дилмəз бир синиф олараг галырлар. Бир hалда ки həтта инди, jə'ни фəhlələr jеничə мүбаризəjə вə бирləшмəjə башладыглары бир заманда hөкумəт hərəкатын daha да кенишlənмəсини дajандырмаг үчүн тез онлара күзəштə кедир, онда шүбhə joхдур ки, фəhlələr бир сиjаси партиjанын рəhbərliji алтында мөhкəм бирləшдикləри заман hөкумəти тəслим олмаға мəчбур едə биларlər, өзləри үчүн вə бүтүн рус халгы үчүн сиjаси азадлыг əldə едə биларlər!

Програмын əввəлки hиссələrində фəhlə синфинин мүасир чəмиjjətdə вə мүасир дөвлətdə нə кими jер тутдуғу, фəhlə синфи тəрəфиндən апарылан мүбаризənин нə кими мəгсəд дашыдығы вə фəhlələrin мəнафеjини тəмсил едən партиjанын вəзифəсинин нədən ибарəт олдуғу көстərилмишди. Русиjада hөкумəтин мəhдудиjjətсиз hакимиjjəти шəраитиндə ачыг сиjаси партиjалар joхдур вə ола да билмəз, лакин башга синифlərin мəнафеjини ифадə едən, ичтимаи фикрə вə hөкумətə тə'сир көстərən сиjаси чəрəjанлар вардыр.

Буна көрә дә, с.-д. партијасынын мөвгејини мүәјјән етмәк үчүн инди онун Русија чәмијјәтиндәки башга сијаси чәрәјанлара мүнасибәтини көстәрмәк лазымдыр ки, фәһләләр онлара кимин вә нә дәрәчәдә мүттәфиг ола биләчәјини вә кимин дүшмән олдуғуну мүәјјән едә билсинләр. Програмын ашағыдакы 2 бәнди дә мәһз бундан бәһс едир.

Б. 3. Програм билдирир ки, фәһләләрин мүттәфигләри, 1-чиси, чәмијјәтдә мүтләгијјәт һөкүмәтинин мәһдудијјәтсиз һакимијјәтинә гаршы чыхан бүтүн тәбәгәләрдир. Бу мәһдудијјәтсиз һакимијјәт фәһләләрин өз азадлығы уғрундакы мүбаризәсиндә әсас манеә олдуғуна көрә, бурадан өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, фәһләләрин билаваситә мәнафеји, мүтләгијјәт әлејһинә олан (мүтләг—мәһдудијјәтсиз демәкдир; мүтләгијјәт — һөкүмәтин мәһдудијјәтсиз һакимијјәти демәкдир) һәр чүр ичтимаи һәрәката јардым көстәрилмәсинә тәләб едир. Капитализм нә гәдәр чох инкишаф едирсә, һәмин мә'мурлар үсул-идарәси илә варлы синифләрин өз мәнафеји, буржуазијаның мәнафеји арасындакы зиддијјәт бир о гәдәр чох дәринләшир. Буна көрә дә, с.-д. партијасы билдирир ки, о, буржуазијаның мәһдудијјәтсиз һөкүмәтә гаршы чыхан бүтүн тәбәгәләринә вә групларына тәрәфдар олачагдыр.

Дөвләт ишләринә буржуазијанын инди олдуғу кими, бир сүрү сатғын вә азғын мә'мурлар васитәси илә тә'сир етмәсиндәнсә, *билаваситә тә'сир көстәрмәси* фәһләләр үчүн һәдсиз дәрәчә әлверишлидир. Буржуазијаның сијасәтә өз тә'сирини, индики кими, «алланын мәрһәмәти» адланан вә «өз мәрһәмәтләрини» чәфакеш вә зәһмәтсевәр торпаг саһибләринә, јохсул вә мәзлум фабрикчиләрә пајлајан куја гадир вә «мүстәгил» һөкүмәт васитәси илә *кизли* көстәрмәсиндәнсә, *ачыг* көстәрмәси фәһләләр үчүн олдугча әлверишлидир. Фәһләләр кәрәк капиталистләр синфинә гаршы *ачыг мүбаризә* апарсынлар ки, бүтүн рус пролетариаты фәһләләрин нә кими бир мәнафе уғрунда мүбаризә етдијини көрә билсин, нечә мүбаризә апармаг лазым кәлдијини өјрәнсин, буржуазијаның һијлә вә нијјәтләри бөјүк кијазларын дәһлизләриндә, сенатор вә на-

зирләрин гонаг отагларында, һамынын үзүнә бағлы олан департамент дәфтәрханаларында кизләдилмәсин, ашкара чыхсын, һамынын вә һәр кәсин көзүнү ачыб көстәрсин ки, һөкумәтин сијасәтинә доғрудан да ким тә'сир едир вә капиталистләрлә торпаг саһибләри нәјә чан атырлар. Буна көрә дә капиталистләр синфинин инди көстәрдији тә'сири пәрдәләјән һәр нә варса рәдд едилмәлидир, буна көрә дә буржуазијанын мә'мурлара гаршы, мә'мурлар үсул-идарәсинә гаршы, мәһдудијјәтсиз һөкумәтә гаршы *чыхан* бүтүн вә һәр чүр нүмајәндәләринә јардым көстәрилмәлидир! Лакин с.-д. партијасы, мүтләгијјәт әлејһинә олан һәр чүр ичтимаи һәрәката јардым көстәрәчәјини билдирмәклә бәрабәр, е'тираф едир ки, о өзүнү фәһлә һәрәкатындан ајырмыр, чүнки фәһлә синфинин өз әлаһиддә мәнафеји, бүтүн башга синифләрин мәнафејинә әкс олан мәнафеји вардыр. Фәһләләр сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәдә буржуазијанын бүтүн нүмајәндәләринә јардым көстәриркән јадда сахламалыдырлар ки, варлы синифләр онларын анчаг мүвәггәти мүттәфигләри ола биләрләр, фәһләләрлә капиталистләрин мәнафеји бир-бири илә барышдырыла билмәз вә һөкумәтин мәһдудијјәтсиз һакимијјәтинин арадан галдырылмасы фәһләләрә анчаг онун үчүн лазымдыр ки, капиталистләр синфинә гаршы ачыг вә кениш мүбаризә апарсынлар.

Сонра с.-д. партијасы билдирир ки, о, имтијазлы задәкан торпаг саһибләри синфинә гаршы мүбаризә едәнләрин һамысына јардым көстәрәчәкдир. Русијада мүлкәдар задәканлар дөвләтдә биринчи силк сајылырлар. Онларын кәндлиләр үзәриндәки тәһкимчилик һакимијјәтинин галыглары халг күтләсини индијәдәк әзмәкдәдир. Кәндлиләр мүлкәдарларын һакимијјәтиндән азад едилмәләри мүгабилиндә һәлә дә өдәнч вермәкдәдирләр. Чәнаб мүлкәдарларын учуз вә итаәткар муздур ишләтмәк чәһәтдән корлуг чәкмәмәси үчүн кәндлиләр һәлә дә торпаға тәһким олунмуш галырлар. Кәндлиләр индијәдәк һүгугсуз вә һәдди-бүлуға чатмамыш адамлар кими, азғын мә'мурларын ихтијарына верилмишләр, мә'мурлар исә өз чибләрини күдүр, кәндлиләрин һәјатына гарышыб елә едирләр ки, онлар

тәһкимчи мүлкәдарлара өдәнчи вә ја төјчүләри «вахтында» версинләр, мүлкәдарлар үчүн ишләмәкдән «бојун гачырмаға» чүр'әт етмәсинләр, мәсәлән, бир јердән башга јерә кечә билмәсинләр, беләликлә дә мүлкәдарлар кәнардан, һәмин кәндлиләр кими учуз олмајан вә онлар кими еһтијач ичиндә боғулмајан фәһләләр тутмаг мәчбуриҗҗәтиндә галмасынлар. Милјонларла вә он милјонларла кәндлиләри өзләринә хидмәт етмәјә мәһкум едән вә онлары һүгугсуз сахлајан мүлкәдар чәнаблары бу шүчаәтә көрә јүксәк дөвләт имтијазларыңдан истифадә едирләр. Јүксәк дөвләт вәзифәләрини башлыча олараг задәкан торпаг саһибләри тутур (гануна көрә дә задәкан силкинә дөвләт вәзифәләри тутмагда ән јүксәк һүгуг верилир); әсилзадә мүлкәдарлар сараја һамыдан јахын олдугларына көрә, һөкүмәтин сијасәтини башгаларына нисбәтән олдугча ачыг вә олдугча асан бир сурәтдә өз хејирләринә табе етдирирләр. Онлар һөкүмәтә јахын олмагларындан истифадә едәрәк, дөвләт хәзинәсини сојур вә халг пулларындан, кәһ хидмәтә көрә пајланан ири мүлкләр шәклиндә, кәһ да «күзәштләр» шәклиндә милјон манатларла һәдиҗҗә вә сәдәгә алырлар*.

---

* Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунда олан һектограф нәшринин мәтни бурада кәсилир. *Ред.*

ЧАР ҺӨКУМӘТИНӘ[39]

Һәмин 1896-чы илдә рус һөкүмәти артыг ики дәфәдир ки, чамаата мүрачиәт едәрәк фәһләләрин фабрикчиләрә гаршы мүбаризәси һаггында мә'лумат вермишдир. Башга дөвләтләрдә бу чүр мә'луматлар верилмәси аз тәсадүф едилән бир шеј дејилдир, — орада дөвләт дахилиндә баш верән һадисәләри кизләтмирләр вә гәзетләр тә'тилләрә даир хәбәрләри азад бир сурәтдә чап едирләр. Русијада исә һөкүмәт фабрик гајдаларыны вә һадисәләрин чамаата хәбәр верилмәсиндән оддан горхан кими горхур: һөкүмәт гәзетләрдә тә'тилләр һаггында јазмағы гадаған етмишдир, фабрик мүфәттишләринә өз һесабатларыны чап етмәји гадаған етмишдир, о һәтта даһа тә'тил ишләринә ади мәһкәмәләрдә, чамаатын иштирак етдији ачыг мәһкәмәләрдә бахмыр, — бир сөзлә, һөкүмәт һәр чүр тәдбир көрмүшдүр ки, фабрикләрдә вә фәһләләр арасында баш верән бүтүн һадисәләр тамамилә кизли сахлансын. Инди бирдән-бирә бүтүн бу полис кәләкләри тамамилә пуч олуб кедир вә фәһләләрин фабрикчиләрлә мүбаризә етдикләрини һөкүмәт өзү ачыг сөјләмәјә мәчбур олур. Белә бир дәјишиклијә сәбәб нәдир? — 1895-чи илдә хүсусилә чох фәһлә тә'тилләри олмушдур. Лакин кечмишдә дә тә'тилләр олурду, амма һөкүмәт бу сирри кизли сахлаја билирди вә бүтүн фәһлә күтләсинин һәмин тә'тилләрдән хәбәри олмурду. Индики тә'тилләр әввәлкиләрдән чох күчлү олмуш вә бир јердә топланмышды. Лакин кечмишдә дә,—мәсәлән, 1885—1886-чы илләрдә Москва вә Владимир губернијаларында, —

бундан аз күчлү олмајан тә'тилләр баш вермишди. — Анчаг һөкумәт јенә дә давам кәтирирди вә фәһләләрин фабрикчиләрлә мүбаризәсиндән данышмырды. Бәс нәјә көрә бу дәфә данышды? Она көрә ки, бу дәфә сосиалистләр фәһләләрин көмәјинә кәлдиләр, иши ајдынлашдырмагда, ону һәр јердә, һәм фәһләләр арасында, һәм дә чәмијјәт ичәрисиндә јајмагда, фәһләләрин тәләбләрини дүрүст ифадә етмәкдә, һөкумәтин инсафсызлығыны вә вәһши зоракылыгларыны намыја көстәрмәкдә фәһләләрә көмәк етдиләр. Һөкумәт көрдү ки, тә'тилләр олдуғуну һамынын билдији бир заманда сусмаг тамамилә ахмаглыг олур, буна көрә о да һамынын ардынча кетмәјә башлады. Сосиалистләрин вәрәгәләри һөкумәтдән чаваб тәләб етди, һөкумәт дә кәлиб чаваб верди.

Көрәк бу нә кими бир чаваб иди.

Әввәлчә һөкумәт чамаат гаршысында вә ачыг чаваб вермәкдән бојун гачырмаг истәјирди. Назирләрдән бири, малијјә назири Витте фабрик мүфәттишләринә бир тә'мимнамә көндәрмишди, бу тә'мимнамәдә фәһләләри вә сосиалистләри «ичтимаи асајишин ән гәддар дүшмәнләри» адландырмышды, фабрик мүфәттишләринә мәсләһәт көрмүшдү ки, фәһләләри горхутсунлар, онлары инандырсынлар ки, һөкумәт фабрикчиләрин күзәштә кетмәсини гадаған едәчәкдир, десинләр ки, фабрикчиләр јахшы фикирдә вә нәчиб нијјәтдәдирләр, фәһләләрин гајғысына галырлар вә онларын еһтијачларыны өдәмәјә чалышырлар, фабрикчиләрин гәлби «јахшы һиссләрлә» долудур. Һөкумәт тә'тилләрин өзүндән данышмады, тә'тилләрин нә үчүн баш вердији, фабрикчиләр тәрәфиндән едилән биабырчы тәзјигләрин вә гануну позмаг һалларының нәдән ибарәт олдуғу, фәһләләрин нә тәләб етдикләри барәсиндә һөкумәт бир кәлмә дә демәди; бир сөзлә, һөкумәт 1895-чи илин јајында вә пајызындакы бүтүн тә'тилләр һаггында ачыгча *јалан мә'лумат верди,* фәһләләрин зоракы вә «гануна зидд» һәрәкәтләр етмәси һаггында чејнәјмиш үмуми сөзләр сөјләмәклә јахасыны гуртармаға чалышды, һалбуки фәһләләр зоракылыг етмәмишләр: зоракылыг едән анчаг полис олмушдур. На-

зир бу тә'мимнамәни кизли сахламаг истәмишди, лакин онун инандыгы мә'мурлар өзләри бу сирри сахлаја билмәдиләр вә һәмин тә'мимнамә чамаат арасында әлдән-әлә кечмәјә башлады. Сонра бу тә'мимнамәни сосиалистләр чап етдиләр. Онда һөкумәт, адәтән олдуғу кими, «сирләринин» ачылыб һамыја мә'лум олдуғуну вә өзүнүн күлүнч вәзијјәтдә галдығыны көрәрәк, бу тә'мимнамәни гәзетләрдә дәрч етдирди. Бу, јухарыда сөјләдијимиз кими, 1895-чи илдәки јај вә пајыз тә'тилләринә чаваб иди. Лакин 1896-чы илин јазында тә'тилләр даһа күчлү бир сурәтдә тәкрар олунду[40]. Бу тә'тилләр һаггындакы хәбәрләрә үстәлик сосиалистләрин вәрәгәләри дә чыхды. Һөкумәт әввәл горхагча сусараг, ишин нә илә нәтичәләнәчәјини көзләјирди, сонра исә, фәһләләрин үсјаны сакитләшдикдә, өз дәфтәрхана ихтирасыны вахты кечмиш бир полис протоколу кими, иш-ишдән кечәндән сонра мејдана чыхартды. Даһа бу дәфә ачыг данышмаг, һәм дә үмумән бүтүн һөкумәтин ачыг данышмасы лазым көлди. Һөкумәтин вердији мә'лумат «Правительственный Вестник»ин[41] 158-чи нөмрәсиндә чап олунду. Даһа бу дәфә фәһлә тә'тилләри һаггында кечмишдәки кими јалан мә'лумат вермәк мүмкүн олмады. Ишин нечә олдуғуну, фабрикчиләр тәрәфиндән едилән тәзјигләрин нәдән ибарәт олдуғуну, фәһләләрин нә тәләб етдикләрини сөјләмәк лазым көлди; фәһләләрин «әдәбли» һәрәкәт етдикләрини е'тираф етмәк лазым көлди. Белә ликлә, алчаг полис јаланы сатмагы фәһләләр һөкумәтә тәркитдирдиләр: онлар күтләви сурәтдә һәрәкәт етмәклә, әһвалаты һамыја билдирмәк үчүн вәрәгәләрдән истифадә етмәклә һөкумәти мәчбур елədиләр ки, һәгиғәти е'тираф етсин. Бу, бөјүк мүвәффәгијјәтдир. Фәһләләр инди биләчәклəр ки, өз ehtијачларыны ачыг билдирмәјә вә бүтүн Русија фәһләләринин мүбаризәсини хәбәр вермәјә наил олмаг үчүн јеканә васитә нәдән ибарәтдир. Фәһләләр инди биләчәклəр ки, һөкумәт јаланының үстүнү ачаг фәһләләрин биркә мүбаризәси илә вә өз һүгугларының әлдә едилмәсинә шүурлу јанашмалары илә ачмаг олур. — Назирләр әһвалатын нечә олдуғуну сөјләдикдән сонра, бәһанәләр ујдурмага

башладылар, вердикләри мә'луматда инандырмаға чалышдылар ки, тә'тилләрин баш вермәсинә анчаг «памбыгәјирмә вә сап истеһсалынын хүсусијјәтләри» сәбәб олмушдур. Бәс белә! Бунун сәбәби бүтүн Русија *истеһсалынын* хүсусијјәтләри дејилми, өзләрини тәзјигләрдән горујан динч фәһләләри полисин тә'гиб етмәсинә вә тутмасына јол верән рус дөвләт гурулушунун хүсусијјәтләри дејилми? Ч-б лүтфкар назирләр, бәс нә үчүн фәһләләр һеч дә памбыг вә сапдан бәһс етмәјән, Русија вәтәндашларының һүгугсузлуғундан вә капиталистләрә нөкәрчилик едән һөкүмәтин вәһши азғынлығындан данышан вәрәгәләри бөјүк һөвәслә охујур вә тәләб едирдиләр, јох, бу јени бәһанә аз гала, малијјә назири Витгенин бүтүн тәгсирләри «тәһрикчиләр»ин үзәринә јыхыб өз чаныны гуртармаг үчүн тә'мимнамәсиндә кәтирдији бәһанәдән даһа писдир, даһа ијрәнчдир. Тә'тил һаггында назир Витте дә фабрикчиләрдән сәдәгә алан һәр бир полис мө'муру кими данышыр: тәһрикчиләр кәлди — тә'тил башланды. Инди 30 мин фәһләнин тә'тил етдијини көрүб бүтүн назирләр бирликдә фикирләшмәјә башламыш вә нәһајәт, бу гәрара кәлмишләр ки, тә'тилләрин олмасына сәбәб тәһрикчи сосиалистләрин кәлмәси дејил, сосиалистләрин кәлмәсинә сәбәб тә'тилләрин башланмасыдыр, фәһләләрин капиталистләрә гаршы мүбаризәјә башламасыдыр. Назирләр инди инандырырлар ки, сосиалистләр тә'тилләрә сонрадан «гошулдулар». Бу, малијјә назири Витте үчүн јахшы бир дәрсдир. Бахын, чәнаб Витте, јахшыча өјрәнин! Бундан сонра, тә'тилин нә сәбәбә баш вердијини арашдырмағы өјрәнин, өз полис сичовуллары-нызын вердији вә өзүнүзүн дә зәррә гәдәр инанмадығыныз хәбәрләрә дејил, фәһләләрин тәләбләринә гулаг асмағы өјрәнин. Ч-б назирләр чамааты инандырмаға чалышырлар ки, анчаг «бәдниҗјәт шәхсијјәтләр» тә'тилләрә «чинајәткар сијаси характер» вермәјә вә ја, бир јердә дедикләри кими, «сосиал характер» вермәјә чалышмышлар (ч. назирләр сосиалист характер демәк истәмишләр, лакин савадсызлыгдан вә ја мә'мур горхаглығындан сосиал характер демишләр, нәтичәдә дә мә'насыз бир шеј чыхмышдыр: сосиалист — капи-

талла мүбаризәдә фәһләләрә көмәк едән демәкдир, сосиал исә, садәчә олараг, ичтимаи демәкдир. Тә'тилә нечә ичтимаи характер вермәк олар? Бу ки, назирләрә назирлик рүтбәси вермәк кими бир шејдир!). Бу, чох гәрибәдир! Сосиалистләр тә'тилләрә сијаси характер верирләр! Бүтүн сосиалистләрдән габаг елә һөкумәт өзү тә'тилләрә сијаси характер вермәк үчүн һәр чүр тәдбир көрмүшдү. Диниҹ фәһләләри чинајәткарлар кими тутмага башлајан һөкумәт дејилдими? Диниҹ фәһләләри һәбсә алмага вә сүркүн етмәјә башлајан һөкумәт дејилдими? Һәр јерә часус вә фитнәкарлар көндәрән һөкумәт дејилдими? Әлә кечән һәр кәси һәбс едән һөкумәт дејилдими? Фабрикчиләр күзәштә кетмәсинләр дејә онлара көмәк вә'д едән һөкумәт дејилдими? Тә'тилчиләр үчүн садәчә пул јығмаг үстүндә фәһләләри тә'гиб едән һөкумәт дејилдими? Һөкумәт өзү фәһләләри һамыдан јахшы баша салды ки, онларын фабрикчиләрә гаршы апардыглары мүбаризә лабүд сурәтдә һөкумәтә гаршы мүбаризә олмалыдыр. Сосиалистләр исә буну анчаг тәсдиг етмәли вә вәрәгәләрдә јазмалы олдулар. Вәссалам. Лакин рус һөкумәти ријакарлыгда артыг һәр чүр ојунлардан чыхмышдыр, буна көрә дә назирләр чалышыб бизим һөкумәтин нә кими васитәләрлә «тә'тилләрә сијаси характер вермәсинин» үстүндән кечдиләр, сосиалистләрин вәрәгәләринин һансы тарихдә јазылдығыны һөкумәт чамаата сөјләди,—бәс нәдәндир ки, градоначалникин вә башга гулдурларын диниҹ фәһләләри бәһс етмәк һаггындакы, гошуну силаһландырмаг, часус вә фитнәкарлар көндәрмәк һаггындакы әмрләринин һансы тарихдә јазылдығыны чамаата сөјләмәди? Назирләр сосиалистләрин нә гәдәр вәрәгәләри олдуғуну сајыб чамаата билдирдиләр, бәс нәдәндир ки, нә гәдәр фәһлә вә сосиалист тутулдуғуну, нә гәдәр аиләнин дағыдылдығыны, нә гәдәр адамын мүһакимәсиз сүркүн едилдијини вә һәбсханаја салындығыны сөјләмәдиләр. Нәјә көрә? Она көрә ки, һәтта рус назирләри, нә гәдәр һәјасыз олсалар да, бу чүр бир гулдурлуг шүчаәтиндән ачыг данышмага чәсарәт етмирләр. Өз һүгугларыны мүдафиә етмәк үчүн мүбаризәјә галхан, өзләрини фаб-

рикчиләрин өзбашыналығындан горујан дини фәhләләрә гаршы дөвләт hакимијјәти өзүнүн вар гүввәси илә, полис вә гошуну илә, жандармлары вә прокурорлары илә hүчум етди, — дөвләт хәзинәсинин бүтүн гүввәси фәhләләрә гаршы, өзләринин вә јолдашларының — инкилис, полјак, алман вә Австрија фәhләләринин гәпик-гурушлары илә доланан фәhләләрә гаршы чыхарылды, фәгир фабрикчиләрә јардым вә'д едилди.

Фәhләләр бирләшмәмишдиләр. Онларын пул јығмаг, башга шәhәрләри вә башга фәhләләри чәлб етмәк имканы јох иди, онлары hәр јердә тә'гиб едирдиләр, онлар бүтүн дөвләт hакимијјәтинин гүввәси гаршысында кери чәкилмәјә мәчбур идиләр. Чәпаб назирләр севинирдиләр ки, hөкумәт галиб кәлди!

Әчәб гәләбәдир! 30 мин дини, пулсуз фәhләјә гаршы — hакимијјәтин бүтүн күчү, капиталистләрин бүтүн сәрвәти! Назирләр белә бир гәләбә илә ловғаланмагда бир гәдәр сәбр етсәјдиләр, ағыллы тәрпәнмиш олардылар, чүнки онларын бу ловғаланмасы, тә'тил заманы *дөјүлмәмәси* илә ловғаланан бир полис әскәринин ловғаланмасына чох бәнзәјир.

hөкумәт капиталистләрә тәсәлли вериб тәнтәнә илә е'лан едир ки, сосиалистләрин «тәhрикләри» баш тутмады. — Биз дә буна чаваб веририк: hеч бир тәhрик бүтүн Петербург фәhләләринә, бүтүн рус фәhләләринә hөкумәтин бу ишдәки рәфтарынын көстәрдији тә'сирин јүздә бири гәдәр дә тә'сир көстәрә билмәзди! Фәhләләр hөкумәтин сијасәтини ајдын көрдүләр — бу сијасәт фәhлә тә'тилләрини кизләтмәк вә hәмин тә'тилләр hагғында јалан мә'луматлар вермәкдән ибарәтдир. Фәhләләр көрдүләр ки, онларын биркә мүбаризәси ријакар полис јаланыны дәф етди. Онлар көрдүләр ки, фабрикчиләрә јардым вә'д едән hөкумәт кимин мәнафејини горујур. Фәhләләр гапуну вә интизамы позмадыглары hалда онларын үзәринә дүшмән үзәринә көндәрилдији кими гошун вә полис көпдәрилдикдә баша дүшдүләр ки, әсил дүшмәнләри кимдир. Назирләр мүбаризәнин мүвәффәгијјәтсизлијиндән нә гәдәр дәм вурсалар да, фәhләләр hәр јердә фабрикчиләрин нечә јумшалдыгларыны көрүр вә билирләр ки, артыг hөкумәт фабрик

мүфәттишләрини фәһләләрә нә кими күзәштләр етмәк лазым кәлдији һаггында мәсләһәтләшмәк үчүн мүшавирәјә чағырыр, зира һөкумәт көрүр ки, күзәштә кетмәк лазымдыр. 1895—1896-чы илләрдәки тә'тилләр һәдәр кетмәди. Бу тә'тилләрин рус фәһләләринә чох бөјүк хејри олду, һәмин тә'тилләр фәһләләрә көстәрди ки, онлар өзләринин мәнафеји уғрунда нечә мүбаризә апармалыдырлар. Тә'тилләр *фәһлә синфинин сијаси мөвгејини вә сијаси еһтијачларыны* баша дүшмәји фәһләләрә өјрәтди.

Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы[42].

Нојабр 1896-чы ил.

1896-чы ил нојабрын 25-дән (декабрын 7-дән) әввәл һәбсханада јазылмышдыр

Мимеографда вәрәгә шәклиндә чап едилмишдир

Вәрәгәнин мәтниндән чап олунур

«ГОЧАЛАР» АДЫНДАН ПЕТЕРБУРГ «ФӘҺЛӘ СИНФИНИН АЗАДЛЫҒЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ ИТТИФАГЫ» ҮЗВЛӘРИКӘ МӘ'ЛУМАТ[43]

Михајлов С.-Петербурга 1891-чи илдә, гарышыглыглара көрә чыхарылмыш Харков тәләбәси сифәти илә кәлмишди. О, дағылдыгдан сонра да «корпорасија»[44] ады дашыјан тәләбә тәшкилатына дахил олмушду. Диш һәкими курсунда нә исә шүбһәли бир танышлыг заманы онун һәрәкәти һаггында бир шајиә јајылмышды, чүнки тәләбәләр ону ачлыг чәкәнләр үчүн топланмыш пуллары исраф етмәкдә төһмәтләндирирдиләр, лакин о етдији исрафын әвәзини вермишди. Бу заман о,...* илә јахын иди.

1894-чү илин јанварында, ады чәкилән «корпорасија»нын бир чох кечмиш үзвләринин, о чүмләдән Михајловун да мәнзилиндә ахтарыш апарылмышды. Истинтаг заманы һамыја чәмијјәтин тәркиби вә с. һаггында әтрафлы мә'лумат охумушдулар. Жандармлар дејирдиләр ки, иш кечмиш үзвләрдән бириниң хәбәрчилији әсасында башланмышдыр. Михајлова гаршы һәр чүр шүбһә арадан галхмышды, зира жандармлар билдириридиләр ки, белә бир мә'насыз ишә анчаг она көрә әһәмијјәт верилмишдир ки, бунда ашкар бир ингилабчынын әли вардыр. Ејни заманда Воронин фабрикиндә тә'тил[45] баш вермишди. Михајлов онлара јол тапмыш вә онларын хејринә пул јығмаға башламышды. Февралда, Михајловла әлагәси олан 8 фәһлә вә онун тапшырығы илә пул топлајан 1 тәләбә (Талалајев) тутулмушду. Бу замандан е'тибарән Михајлов

* Әлјазмасында охунмур. *Ред.*

јенидән ouvriers* илә јахынлашмаға башламышды вә о, народнајаволҹачылар тәрәфиндән рәһбәрлик едилән дәрнәкләрә кирә билмишди. 1894-чү илин јајында народнајаволҹачылар тутулдулар. Истинтаг заманы ашкар олду ки, полисә бир чох шејләр мә'лумдур. Биз гочаларын истинтагы заманы бу народнајаволҹачылардан бир нечәси илә таныш олдуғумуз һаггында иттиһам верилмишди, лакин тәсадүф...** Бундан аз сонра Михајловун биринчи иши гуртарды:...** вә башгалары сүркүн едилдиләр, о, чәзасыз галмыш олду вә һәр јердә дејирди ки, өзүнүн әфв едилмәси үчүн әризә вермиш вә буну да габагкы кими ишләмәк нијјәти илә етмишди. Тәәссүф олсун, елә адамлар тапылды ки, бу факты о гәдәр дә ләкәләјичи һесаб етмәдиләр вә ону өз һимајәләри алтына алдылар, о да шәхсән фәһләләрин һөрмәтини газанмадығы һалда, өз әлагәләриниң мөһкәмләтмәк вә кенишләндирмәк имканы алмыш олду.

Онун үсуллары, фәһләләрә пул тәклиф етмәси, онлары өз мәнзилинә чагырмасы, тәхәллүсләри ачмасы вә саирә тәсвир едилир. Бунун сајәсиндә вә көстәрилән шәхсләриң там е'тимадындан истифадә едәрәк, аз сонра о, мүхтәлиф групларын бир чох үзвләринин ким олдугларыны билмишди. Онларын һамысы һәбс едилмишди. Бир фәһлә...** Михајловдан китаблар алдығыны сөјләдикдә о тутулмушду, лакин дәрһал бурахылмышды вә индијәдәк СПБ-дәдир. Истинтаг заманы о, мүттәһим сифәти илә бүтүн јолдашларына шәр атмышды, бә'зи мүттәһимләрә...** мүхтәлиф групларын тәркиби һаггында онун әтрафлы мә'рузәсини охумушдулар. (Имзалар.)

1896-чы илдә јазылмышдыр

Илк дәфә, әлјазмасындан чап олунур

---

* — фәһләләр. *Ред.*

** Әлјазмасында охунмур. *Ред.*
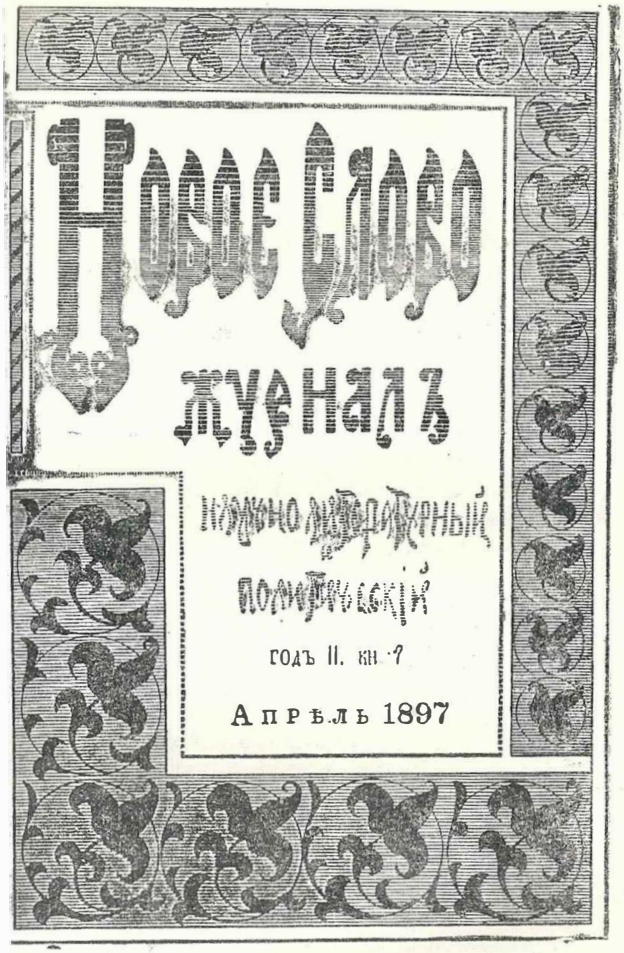
ИГТИСАДИ РОМАНТИЗМИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫНА ДАИР

СИСМОНДИ ВӘ БИЗИМ ВӘТӘН СИСМОНДИЧИЛӘРИ[46]

1897-чи илин апрел — ијулунда «Новоје Слово» журналынын 7—10-чу №-ларində чап едилмишдир Имза: К. Т—н

1898-чи илдә ашағыдакы мәгаләдә тәкрар чап едилмишдир: Владимир Илјин. «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр». СПБ.

«Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсинин мәтниндән чап олунур, «Новоје Слово» журналынын вә ашағыдакы мәчмуәнин мәтни илә јохланмышдыр: Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси», 1908



И. Ленинин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» вә «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» мәгаләләрининн илк дәфә чап едилдији «Новоје Слово» журналынын чилди. — 1897-чи ил.

Кичилдилмишдир

Бу әсрин әввәлләриндә јазмыш олан Исвечрә игтисадчысы Сисмонди (J.-C.-L. Simonde de Sismondi) инди Русијада хүсуси бир гүввәтлә мејдана чыхан үмуми игтисади мәсәләләрин һәллиндә хүсуси мараг тәшкил едир. Әкәр сијаси игтисад тарихиндә Сисмондинин башлыча чәрәјанлардан кәнарда дуруб хүсуси бир јер тутдуғуну, хырда истеһсалын гызғын тәрәфдары олдуғуну, ири сәнајекарлығын мүдафиәчиләринә вә идеологларына гаршы протест етдијини (лап индики рус халгчылары кими онларын әлејһинә чыхдығыны) буна әлавә етсәк, охучу баша дүшәр ки, Сисмондинин нәзәриччәсиндәки башлыча хүсусиччәтләрин гыса тәсвирини вә онун нәзәриччәсинин игтисад елминдә олан башга чәрәјанлара — онунла бир вахтдакы вә ондан сонракы чәрәјанлара—мүнасибәтинин гыса тәсвирини вермәкдә мәгсәдимиз нәдир. Сисмондини өјрәнмәк марагы мәһз инди даһа да артыр, чүнки «Русскоје Богатство» журналынын кечән 1896-чы илдә чыхмыш нөмрәләриндә дә биз Сисмонди нәзәриччәсинин шәрһинә һәср едилмиш бир мәгаләјә раст кәлирик *(Б. Ефруси:* «Симонд де Сисмондинин ичтимаи-игтисади бахышлары». «Р. Б.», 1896-чы ил, № 7 вә 8)*.

«Русск. Богатство»нун әмәкдашы лап әввәлдән дејир ки, «наһагдан» кәһ иртичачы, кәһ да утопист кими гәләмә верилән Сисмонди гәдәр «јанлыш гиҗмәтлән-

* Ефруси 1897-чи илдә өлмүшдүр. Онун һаггында некролог «Русск. Богатство»нун 1897-чи ил март нөмрәсиндә чап едилмишдир.

дириләи» бир јазычы јохдур. — Мәһз әксинәдир. Сисмондијә мәһз *бу чүр* гијмәт верилмәси тамамилә дүзкүндүр. «Русск. Богатство»нун мәгаләси исә Сисмондинин дедикләрини өз сөзләри илә әтрафлы вә сәлигәли бир сурәтдә тәкрар етмәкдән ибарәт олуб Сисмондинин нәзәријјәсинә тамамилә јанлыш характеристика верир*, Сисмондинин нәзәријјәсиндә мәһз халгчылара ән јахын олан нөгтәләри көтүрәрәк ону идеаллашдырыр, игтисад елминдә Сисмондинин сонракы чәрәјанлара олан мүнасибәтинә әһәмијјәт вермир вә бу мүнасибәти јанлыш изаһ едир. Буна көрә дә Сисмондинин нәзәријјәсинин бизим тәрәфимиздән верилән шәрһи вә тәһлили ејни заманда Ефрусинин мәгаләси үчүн тәнгид олачагдыр.

I ФӘСИЛ

РОМАНТИЗМИН ИГТИСАДИ НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

Сисмондинин нәзәријјәсинин фәргләндирични хүсусијјәти онун кәлир һаггындакы, кәлирин истеһсала вә әһалијә мүнасибәти һаггындакы нәзәријјәсидир. Сисмондинин әсас әсәринин ады да белә дир: «Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population» (Seconde édition. Paris, 1827, 2 vol.** Биринчи нәшри 1819-чу илдә чыхмышдыр.)—«Сијаси игтисадын јени принсипләри вә ја сәрвәтин әһалијә мүнасибәтләри һаггында». Бу мөвзу, рус халгчы әдәбијјатында «капитализм үчүн дахили базар мәсәләси» ады илә мәшһур олан мәсәләнин, демәк олар, ејнидир. Сисмонди мәһз иддиа едирди ки, сәнаједә вә әкинчиликдә ири саһибкарлығын вә муздлу әмәјин инкишафы нәтичәсиндә истеһсал һөкмән истеһлакы өтүб кечир вә истеһлакчылар тапмаг кими һәлледилмәз бир мәсәлә гаршысында галыр; о иддиа едирди

* Тамамилә доғрудур ки, Сисмонди сосиалист дејилдир — Ефруси буну Липпертин сөзләрини тәкрар едәрәк мәгаләнин әввәлиндә көстәрир (бах: «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», V. Band, Artikel «Sismondi» von *Lippert*, Seite 678 («Дөвләт елмләри лүғәти», V чилд, *Липпертин* «Сисмонди» адлы мәгаләси, сәһ. 678. *Ред.*).

** — Икинчи нәшри. Парис, 1827, 2 чилддир. *Ред.*

ки, истеһсал өлкә дахилиндә истеһлакчылар тапа билмир, зира әһали күтләсини күнәмуздчулара, ади фәһләләрә чевирир вә иши олмајан әһали јарадыр, харичи базар ахтармаг исә, дүнја мејданына јени капиталист өлкәләри чыхдыгча кет-кедә чәтинләшир. Охучу көрүр ки, бу мәсәләләр, В. В. вә Н. — он чәнаблары башда олмагла халгчы игтисадчылары мәшғул едән мәсәләләрин тамамилә ејнидир. Сисмондинин дәлилләриндәки ајры-ајры чәһәтләрә вә бу дәлилләрин елми әһәмијјәтинә јахындан нәзәр салаг.

I

ХЫРДА ИСТЕЊСАЛЧЫЛАРЫН ВАР-ЈОХДАН ЧЫХМАСЫ НӘТИЧӘСИНДӘ ДАХИЛИ БАЗАР КИЧИЛИРМИ?

Өз нәзәријјәләриндә артыг јараныб мүәјјәнләшмиш капитализм гурулушуну нәзәрдә тутан вә фәһлә синфинин мөвчудлуғуну бәлли вә өзлүјүндә ајдын бир шеј кими көтүрән классик игтисадчыларын әксинә олараг Сисмонди мәһз хырда истеһсалчынын вар-јохдан чыхмасы просесини, — һәмин синфин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олан просеси хүсусилә гејд едир. Капитализм гурулушундакы бу зиддијјәтин көстәрилмәси Сисмондинин хидмәтидир, — бу мүбаһисәсиздир, лакин иш бурасындадыр ки, бир игтисадчы олмаг е'тибары илә Сисмонди бу һадисәни *анлаја* билмәмиш вә ардычыл тәһлилдәки өз ачизлијини «хош арзуларла» пәрдәләмишдир. Сисмондинин фикринчә хырда истеһсалчынын вар-јохдан чыхмасы дахили базарын кичилдијини сүбут едир.

Сисмонди өз әсәринин «сатычы өз базарыны нечә кенишләндирир?» фәслиндә (ch. III, livre IV, t. I, p. 342 et suiv.*)** белә дејир: «Әкәр фабрикчи учуз сатса, чох сатар, чүнки башгалары аз сатачаглар. Буна көрә дә фабрикчи һәмишә чалышыр ки, әмәјә вә ја хам материала бир гәдәр гәнаәт етсин вә бу гәнаәт она өз јолдашларындан учуз сатмаға имкан версин. Мате-

* — III фәсил, IV китаб, I чилд, 342-чи вә сонракы сәһифәләр. *Ред.*

** Сонра кәлән ситатларын һамысы, хүсуси көстәриш олмадан, «Nouveaux Principes»ин јухарыда көстәрилән нәшринә аиддир.

риалларын өзү кечмиш әмәјин мәһсулу олдуғуна көрә, она гәнаәт едилмәси һәмишә, нәтичә е'тибары илә јенә һәмин мәһсулун истеһсалы үчүн аз әмәк сәрф едилмәсиндән ибарәт олур». «Доғрудур, ајрыча бир фабрикчи фәһләләрин сајыны азалтмаға дејил, истеһсалы артырмаға чалышыр. Тутаг ки, о буна мүвәффәг олар, әмтәәнин гијмәтини ашағы салмагла өз рәгибләринин мүштәриләрини әлләриндән ала биләр. Бәс бунун «милли нәтичәси» нә олар?». «Дикәр фабрикчиләр өз фабрикләриндә онун истеһсал үсулларыны тәтбиг едәчәкләр. Онда, ајдындыр ки, һәмин фабрикчиләрдән бу вә ја башгасы, әмәјин мәһсулдар гүввәсини јени машынын нә гәдәр артырмасындан асылы олараг, фәһләләрин бир һиссәсини бурахмалы олачагдыр. Әкәр истеһлак дәјишилмәмиш галмышса вә әкәр ејни мигдарда иш он дәфә аз фәһләнин әли илә көрүлүрсә, онда фәһлә синфинин бу һиссәсинин кәлирләринин ојда доггузу онун әлиндән алыначаг вә онун һәр чүр истеһлакы бир о гәдәр азалмыш олачагдыр... Демәли, ихтиранын нәтичәсиндә — әкәр милләтин харичлә тичарәти јохдурса вә истеһлак дәјишмәз галырса, — һамы итирмиш олачаг, милли кәлир азалачаг, бу азалма да кәлән ил үмуми истеһлакын азалмасына сәбәб олачагдыр» (I, 344). «Бу елә белә дә олмалы иди: әмәк өзлүјүндә кәлирин мүһүм һиссәсини тәшкил едир (Сисмонди әмәк һаггыны нәзәрдә тутур), буна көрә дә, әмәјә олан тәләб азалдыгса, милләт даһа артыг јохсуллашмыш олачагдыр. Буна көрәдир ки, јени истеһсал үсуллары ихтира едилмәсиндән көзләнилән фајда, демәк олар, һәмишә харичи тичарәтдән көзләнилир» (I, 345).

Охучу артыг һәмин сөзләрдән көрүр ки, бу, капитализмин инкишафы нәтичәсиндә «дахили базарын кичилмәси» вә буна көрә дә харичи базар лазым олмасы һаггында бизә чох јахшы таныш олан «нәзәриччәнин» өзүдүр. Сисмонди сон дәрәчә тез-тез бу фикрин үзәринә гајыдараг, һәм өз бөһранлар нәзәриччәсини, һәм дә әһали «нәзәриччәсини» һәмин фикирлә әлагәләндирир; бу, рус халгчыларынын нәзәриччәсиндә олдуғу кими, Сисмондинин нәзәриччәсиндә дә әсас нөгтәдир.

Сисмонди, әлбәттә, унутмамышдыр ки, јени мүнасибәтләр шәраитиндә вар-јохдан чыхма вә ишсизлик илә бирликдә «тичарәт сәрвәти» дә чохалыр, буна көрә ири истеһсалын, капитализмин инкишафындан бәһс етмәк лазым кәлир. Буну о чох көзәл анлајыр вә мәһз дејирди ки, капитализмин артмасы дахили базары кичилдир: «Тә'минат вә истеһлакда һамынын тәгрибән бәрабәр олачағы вә ја кичик бир азлығын һәр чәһәтдән боллуг ичиндә јашајачағы, күтләнин исә анчаг ән зәрури еһтијачларының тә'мин олуначағы вәтәндашларын рифаһы үчүн фәргсиз олмадығы кими, кәлирин бу ики нөв бөлкүсү *тичарәт сәрвәтинин* (richesse commerciale)* инкишафы үчүн дә фәргсиз дејилдир. Истеһлакын бәрабәрлији нәтичәсиндә һәмишә истеһсалчылар базары кенишләнмәлидир, истеһлакын бәрабәрсизлији нәтичәсиндә исә *базар кичилмәлидир»* (de le (le marché) resserrer toujours davantage) (I, 357).

Беләликлә, Сисмонди иддиа едир ки, капитализмә хас олан бөлкү бәрабәрсизлији дахили базары кичилдир; о дејир ки, базар бөлкү бәрабәрлији әсасында јаранмалыдыр. Лакин бу, Сисмондинин нәзәрә чарпмадан кечмиш олдуғу (вә *базардан* данышмаг үчүн кечмәјә дә билмәдији) *тичарәт сәрвәти* шәраитиндә нечә баш верә биләр? Сисмонди буну тәдгиг етмир. Тичарәт сәрвәти шәраитиндә, *ја'ни* ајры-ајры истеһсалчылар арасында рәгабәт олдуғу бир шәраитдә истеһсалчыларын бәрабәрлијини сахламаг мүмкүн олдуғуну о нә илә сүбут едир? Гәтијјән һеч бир шејлә сүбут етмир. О анчаг декрет верир ки, белә *олмалыдыр.* О һаглы олараг көстәрмиш олдуғу зиддијјәти әтрафлы тәһлил етмәк әвәзиндә, үмумијјәтлә зиддијјәтләрин јахшы шеј олмадығындан данышмаға башлајыр. «Ола билсин ки, хырда әкинчилијин ири әкинчиликлә әвәз олунмасы нәтичәсиндә торпаға әввәлкиндән чох капитал гојулмушдур вә бүтүн әкинчиләр күтләси арасында әввәлкиндән чох сәрвәт бөлүнмүшдүр»... (ја'ни «ола билсин» ки, мәһз *тичарәт* сәрвәтинин мүтләг мигдары илә мүәјјән олунан дахили базар бөјү-

* Курсив бурада вә бүтүн башга јерләрдә, әксинә бир гејд олмазса, бизимдир.

мүшдүр? — капитализмин инкишафы илә јанашы оларағ бөјүмүшдүр?)... «Лакин милләт үчүн, бир варлы фермер аиләси илә диләнчи вәзијјәтиндә олан 50 күнәмуздчу аиләсинин бирликдә истеһлакы, һеч бири варлы олмајан, анчаг һеч бири (бабат) јахшы тә'минатдан (une honnête aisance) мәһрум олмајан 50 кәндли аиләсинин истеһлакына бәрабәр дејилдир» (I, 358). Башга сөзлә десәк: ола билсин, капитализм үчүн дахили базар јарадан мәһз фермерлијин инкишафыдыр. Сисмонди олдугча елмли вә вичданлы бир игтисадчы олдуғундан бу факты ашкар едә билмәзди, амма... амма бурада мүәллиф өз тәдгигатыны тәрк едир вә тичарәт сәрвәти «милләти»нин јеринә билаваситә кәндлиләр «милләти»ни гојур. О өз хырда буржуа нөгтеји-нәзәрини рәдд едән ачы һәгигәтдән јахасыны гуртармаг истәјәрәк, һәтта бир аз габагда өзүнүн дедији шеји, јә'ни: «фермерләр» мәһз «кәндлиләрдән», тичарәт сәрвәтинин инкишафы сајәсиндә әмәлә кәлмишләр, — дедијини унудур. Сисмонди дејирди: «Илк фермерләр садә әкинчи олмушлар... Онлар кәндлиликдән чыхмамышлар... Онлар биркә иш үчүн, демәк олар, һеч вахт күнәмузд ишчиләр ишләтмәмишләр, анчаг, һәмишә өзләринә бәрабәр адамлардан нөкәрләр (муздурлар — des domestiques) сечиб ишләтмишләр, онларла бәрабәр адам кими рәфтар етмиш, онларла бир сүфрәдә јемәк јемишләр... ејни бир кәндли синфи тәшкил етмишләр» (I, 221). Демәк, бүтүн иш ондан ибарәтдир ки, патриархал муздурлары олан бу патриархал кәндлиләр мүәллифин даһа чох үрәјинә јатыр, буна көрә дә о, «тичарәт сәрвәти» инкишафынын һәмин патриархал мүнасибәтләрдә јаратмыш олдуғу дәјишикликләрә садәчә көз јумур.

Лакин Сисмонди буну әсла бојнуна алмаг фикриндә дејилдир. О јенә дә тичарәт сәрвәти ганунларыны тәдгиг етдијини дүшүнүр вә өзүнүн ирәли сүрдүју шәртләри унудараг, ачыгча дејир:

«Демәли, әмлакын сајча аз бир мигдар мүлкијјәтчиләрин әлиндә тәмәркүзләшмәсинин нәтичәси оларағ *дахили базар кетдикчә даһа чох кичилир (!)*, буна көрә дә сәнаје өзү үчүн бөјүк сарсынтылар» (des gran-

des révolutions) «төрәнәчәји көзләнилән харичи базарларда даһа бөјүк чиддиҗәтлә сатыш ахтармалы олур» (I, 361). «Демәли, милли рифаһ артмадан дахили базар кенишләнә билмәз» (I, 362). Сисмонди халг рифаһыны нәзәрдә тутур, чүнки о, фермерлик шәраитиндә «милли» рифаһын мүмкүн олдуғуну һәлә индичә е'тираф едирди.

Охучунун көрдүјү кими, бизим халгчы игтисадчыларымыз да тамамилә еjни сөзләри дејирләр.

Сисмонди бу мәсәләјә бир дә әсәрин ахырында, «Әһали һаггында» олан VII китабда, «Машынларын нхтирасы нәтичәси олараг артыг галмыш әһали һаггында» адлы VII фәсилдә гајыдыр.

«Кәнддә ири фермалар системинин тәтбиг едилмәси Бөјүк Британијада, өзләри ишләјән вә буна бахмајараг, јенә дә бабат күзәран кечирән ичарәдар кәндлиләр (fermiers paysans) синфинин јох олуб кетмәсинә сәбәб олмушдур; әһали хејли азалмышдыр; лакин әһалинин истеһлакы онун сајындан даһа чох азалмышдыр. Бүтүн тарла ишләрини көрүб әвәзиндә анчаг ән зәрури тә'минат алан күнәмуздчулар шәһәр сәнајесинә һеч дә, кечмишдә варлы кәндлиләрин вердиji гәдәр тәкан (encouragement) вермирләр» (II, 327). «Белә бир дәjишиклик шәһәр әһалисиндә дә әмәлә кәлмишдир... Хырда алверчиләр, хырда сәнајечиләр јох олуб кедир вә јүзләрлә бу кимиләрини бир ири саһибкар әвәз едир; бәлкә дә онларын һамысы бирликдә бу ири саһибкар гәдәр варлы дејилдиләр. Лакин, буна бахмајараг, онлар бирликдә бу ири саһибкардан јахшы истеһлакчы идиләр. Бу саһибкарын дәбдәбәси сәнајеjә, онун әвәз етдиji јүз тәсәррүфатын орта күзәранынын вердијиндән хејли аз тәкан верир» (ib.*).

Суал олунур, капитализм инкишаф етдикдә дахили базарын кичилдијинә даир Сисмондинин бу нәзәриjjәси нәдән ибарәт олур? Ондан ибарәт олур ки, бу нәзәриjjәнин мүәллифи мәсәләjә jeничә ачыг бахмаг истәркән, капитализмә мәхсус шәраитин («тичарәт сәрвәти» үстәкәл сәнаједә вә әкинчиликдә ири саһибкарлыг,

* — Ibidem — јенә орада. *Ред.*

зира Сисмонди «капитализм» сөзүнү билмир. Анлајышлар ејни олдуғундан «капитализм» сөзүнүн бу мә'нада ишләдилмәси тамамилә доғрудур, буна көрә биз дә бундан сонра садәчә: «капитализм» дејәчәјик) тәһлилиндән јајынмыш вә тәһлилин јеринә өз хырда буржуа нөгтеји-нәзәрини вә өз хырда буржуа утопијасыны гојмушдур. Тичарәт сәрвәтинин, демәли, рәгабәтин дә инкишафы «бабат күзәраилы», бәрабәр, орта кәндлиләри вә онларын муздурлара патриархал мүнасибәтини тохунулмаз сахламалыдыр.

Ајдындыр ки, бу садәдил арзу анчаг Сисмондинин вә «зијалылардан» олан башга романтикләрин арзусу олараг галмышдыр вә бу арзу, дәринлијини Сисмондинин һәлә гијмәтләндирә билмәдији зиддијјәтләри инкишаф етдирән керчәк вәзијјәтлә һәр күн даһа чох тоғгушмушдур.

Ајдындыр ки, нәзәри сијаси игтисад өзүнүн сонракы инкишафында* классикләрә гошулмуш вә мәһз Сисмондинин инкар етмәк истәдији шеји дүрүст мүәјјән етмишдир, мәһз ону мүәјјән етмишдир ки, үмумијјәтлә капитализмин, хүсусилә дә фермерлијин инкишафы дахили базары кичилтмәк дејил, ону *јарадыр*. Капитализмин инкишафы әмтәә тәсәррүфатынын инкишафы илә јанашы кедир вә ев истеһсалынын јеринн сатыш үчүн истеһсал, кустарын јеринн исә фабрик тутдугча,— *капитал* үчүн базар јаранмыш олур. «Кәндлиләрин» «фермерләрә» чевриlмәси нәтичәсиндә әкинчиликдән сыхышдырылыб чыхарылан «күнәмуздчулар» капитала иш күввәси верир, фермерләр исә сәнаје мәһсулларынын алычысы олурлар, һәм дә тәкчә истеһлак шејләринин (кечмишдә кәндлиләрин евдә истеһсал етдији вә ја кәнд сәнәткарларынын истеһсал етдији шејләрин) алычысы дејил, һабелә истеһсал аләтләринин дә алычысы олурлар, зира хырда әкинчилик әвәзиндә ири әкинчилик мејдана кәлдији бир шәраитдә бу истеһсал аләтләри даһа кечмишдәки кимн гала билмәзди**. Бу

* — Марксизмдән бәһс олунур. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејдн. *Ред.)*

** Беләликлә, ејни заманда һәм дәјишән капиталын («азад» фәһлә), һәм дә сабит капиталын үнсүрләри јараныр; сабит капитала, хырда истеһсалчынын әлиндән чыхан истеһсал васитәләри дахилдир.

мәһәтн ајрыча гејд етмәк лазымдыр, чүнки бу, мәһз Сисмондинин хүсусән әһәмијјәт вермәдији чәһәтдир; ситат кәтирдијимиз јердә Сисмонди кәндли вә фермерләрин «истеһлакындан» елә данышыр ки, куја тәкчә *шәхси* истеһлак (чөрәк, палтар вә и. а. истеһлакы) вар имиш, куја машын, аләт вә и. а. алынмасы, бина, анбар, фабрик вә с. тикилмәси дә истеһлак дејилмиш, һалбуки бу да истеһлакдыр, башга чүр истеһлакдыр, мәһз: *мәһсулдар истеһлакдыр,* инсанларын истеһлакы јох, капиталын истеһлакыдыр. Јенә дә гејд етмәк лазым кәлир ки, индичә көрәчәјимиз кими, Сисмондинин Адам Смитдән көтүрмүш олдуғу мәһз бу сәһви, әсла әл вурулмамыш шәкилдә бизим игтисадчы халгчылар да көтүрмүшләр*.

II

СИСМОНДИНИН МИЛЛИ КӘЛИРӘ ВӘ КАПИТАЛА БАХЫШЛАРЫ

Капитализмин мүмкүнлүјүнә вә инкишафына гаршы Сисмондинин ирәли сүрдүју дәлилләр бунунла битмир. О кәлир һаггында өз нәзәриҗҗәсиндән дә ејни нәтичәләри чыхартмышдыр. Демәк лазымдыр ки, Сисмонди әмәк дәјәр нәзәриҗҗәсини вә кәлирин үч нөвү: рента, мәнфәәт вә әмәк һаггы нәзәриҗҗәсини тамамилә Ад. Смитдән көтүрмүшдүр. О бә'зи јерләрдә һәтта кәлирин биринчи ики нөвүнү бирләшдириб үчүнчү нөвүнә гаршы гојмаг тәшәббүсүндә олур: мәсәлән, бә'зән бунларын икисини бирләшдириб әмәк һаггына гаршы гојур (I, 104—105); онун әсәриндә бунлара даир һәтта: mieux-value (үстәлик дәјәр[47]) сөзүнә дә тәсадүф олунур (I, 103). Лакин бу чүр сөзләр ишләдилмәсиндә чох да мә'на вермәк лазым дејилдир; Ефруси исә, дејәсән, белә һәрәкәт едир вә дејир ки, «Сисмондинин нәзәриҗҗәси изафи дәјәр нәзәриҗҗәсинә јахындыр» («Р. Б.» № 8, с. 41). Сисмонди әслиндә Ад. Смитә нисбәтән бир ад-

* Ефруси Сисмондинин доктринасының бу һиссәсинә — капитализмин инкишафы нәтичәсиндә дахили базарын кичилмәсинә даир һеч бир шеј демир. Биз һәлә дәфәләрлә көрәчәјик ки, о, Сисмондинин *нөгтеји-нәзәрини* ју халгчылар тәрәфиндән онун нәзәриҗҗәсинә олан мүнасибәтә мәһз ән габарыг характеристика верән чәһәтләри ихтисара салмышдыр.

дым да ирəлиləмəмишдир, Ад. Смит дə дејирди ки, рента вə мənфəət «əмəкдəн чыхылмадыр», ишчинин мəhсула əлавə етдији дəјəрин бир hиссəсидир (бах: «Сərвəтин тəбиəти вə сəбəбləри hаггында тəдгигат», Бибиковун русчаја тərчүмəси, I чилд, VIII фəсил: «Əмəк hаггы барəсиндə» вə VI фəсил: «Əмтəəләрин гијмətинин тərкибинə дахил олан hиссəләр hаггында»). Сисмонди дə бундан ирəли кетмəмишдир. Лакин о, јени јарадылан мəhсулун бу тərздə үстəлик дəјəрə вə əмəк hаггына бөлүнмəсини капитализм чəмијјətиндə ичтимаи кəлир, дахили базар нəзəријјəси илə вə мəhсулун реаллашдырылмасы илə əлагələндирмək тəшəббүсүндə олмушдур. Бу тəшəббүсләр Сисмондинин елми мөвгејинə гијмət вермək вə онун доктринасы илə рус халгчыларының доктринасы арасындакы əлагəни ајдынлашдырмаг үчүн сон дəрəчə əhəмијјətлидир. Буна көрə həмин тəшəббүсləри этрафлы арашдырмаға дəјəр.

Сисмонди кəлир мəсəләсини, кəлирин истеhсала, истеhлака, əhалијə мүнасибəти мəсəләсини həр јердə биринчи сыраја гојаркəн, тəбиидир ки, «кəлир» анлајышынын нəзəри əсасларыны да арашдырмалы иди. Доғрудан да, онун əсəринин лап əввəлиндə биз үч фəслин кəлир мəсəләсинə həср едилдијини көрүрүк (I, II, ch. IV—VI). IV фəсил: «Кəлир капиталдан нечə төрəјир» фəсли капитал илə кəлирин фəргиндən бəhс едир. Сисмонди билаваситə бу мəсəләнин бүтүн чəмијјətə мүнасибəтинин шəрhиндən башлајыр. О дејир: «Həр кəс hамы үчүн ишləдијинə көрə, hамының истеhсалыны hамы истеhлак етмəлидир... Капитал илə кəлир арасындакы фəрг чəмијјət үчүн əhəмијјətлидир» (I, 83). Лакин Сисмонди hисс едир ки, бу «əhəмијјətли» фəрг *чəмијјət үчүн* hеч дə ајрыча бир сahибкар үчүн олдуғу гədəр садə бир фəрг дејилдир. О hашијə чыхараг дејир: «Биз сијаси игтисадын ən абстракт вə ən чətин мəсəләсинə јанашырыг. Капиталын вə кəлирин тəбиəти даим бизим тəсəввүрүмүздə бир-бири илə чулғашыр: биз көрүрүк ки, *бириси үчүн кəлир олан шеј башгасы үчүн капитал олур* вə ејни бир шеј əлдən-əлə кечиркəн бир-биринин ардынча мүхтəлиф адлар алыр»

(I, 84), jə'ni kah «капитал» ады, kah da «кəлир» ады алыр. «Лакин — Сисмонди дејир — онлары гарышдырмаг сəhвдир» (leur confusion est ruineuse, p, 477). «Чəмијjətин капиталы илə кəлирини фərгləндирмək нə гədər чətиндирсə, бир о гədər дə бу фərг мүhүмдүр» (I, 84).

Сисмондинин сөjləдиjи чətинлиjин нədən ибарət олдуғуна охучу, jəгин ки, фикир верди: əкəр ajрыча бир сahибкарын кəлири онун бу вə ja башга истеhлак шejləринə сərф едилən мənфəətидирсə*, əкəр ajрыча бир фəhləнин кəлири онун өз əмək hаггыдырса, онда «чəмијjətин кəлирини» тапмаг үчүн бу кəлирləри чəмləмək мүмкүндүрмү? Онда бəс, мəсələн, машын истеhсал едən капиталистлəр вə фəhləлəр нечə олсун? Онларын мəhсулу елə мəhсулдур ки, истеhлака (jə'ni шəхси истеhлака) дахил ола билмир. Бу мəhсулу истеhлак шejləри илə чəмləмək олмаз. Бу мəhсулларын вəзифəси капитал олмагдыр. Демəли, өз истеhсалчылары үчүн *кəлир* олан бу мəhсуллар (онларын мəhз мənфəəти вə əмək hаггыны өдəjən hиссəси) алычылар үчүн *капитал* олур. Ичтимаи кəлир анлajышынын мүəjjən едилмəсинə мане олан бу долашыглыгдан бəс нечə баш чыхармалы?

Көрдүjүмүз кими, Сисмонди мəсələjə jеничə jахынлашмышкəн дəphал ондан jajынып вə jалныз «чətинлик» олдуғуну көстəрмəклə кифajətlənир. О ачыгча дејир ки, «адətən үч нөв кəлир олдуғу гəбул едилмишдир: рента, мənфəət вə əмək hаггы» (I, 85); буну дејир вə А. Смитин бунлардан həр биринин барəсиндə олан нəзəриjjəсини данышмаға башлajыр. Чəмијjətин капиталы илə кəлири арасындакы фərг мəсələсинə даир верилən суал чавабсыз галмышдыр. Инди шəрhин давамында daha ичтимаи кəлир фərди кəлирдən чидди ajырд едилмир. Лакин Сисмонди тəрк етдиjи мəсələjə бир дə гajыдыр. О дејир ки, кəлирин мүхтəлиф нөвləри олдуғу кими, «сəрвətин дə мүхтəлиф нөвləри» вардыр (I, 93), jə'ni: *əсас капитал* — машынлар, алətлəр вə и. а., *дөврijjə капиталы*—бу, əсас капиталдан фərг-

* Daha доғрусу: мənфəətин jығыма кетмəjən *hиссəси*.

ли оларағ тез истеһлак олунур вә өз формасыны дәјишир (тохум, хам материаллар, әмәк һаггы) вә нәһајәт, *капитал кәлири;* бу, тәкрар истеһсала дахил олмадан истеһлак едилир. Смитин әсас капитал вә дөвријјә капиталы нәзәријјәсиндәки бүтүн сәһвләрини Сисмондинин тәкрар етмәси вә тәдавүл просесинә аид олан бу категоријалары истеһсал просесиндән ирәли кәлән категоријаларла (сабит вә дәјишән капиталы) гарышдырмасының бурада бизим үчүн әһәмијјәти јохдур. Бизи марагландыран Сисмондинин кәлир нәзәријјәсидир. Бу мәсәлә барәсиндә дә о, сәрвәтләрин индичә көстәрилән үч нөвә ајрылмасындан белә бир нәтичә чыхарыр:

«Гејд етмәк вачибдир ки, бу үч нөв сәрвәт ејни дәрәчәдә истеһлака кедир; зира истеһсал едилән бүтүн шејләрин инсан үчүн анчаг о һалда дәјәри олур ки, онун тәләбатына хидмәт етсин, бу тәләбат исә анчаг истеһлакла тә'мин олунур. Лакин әсас капитал инсан тәләбатына долајы јолла (d'une manière indirecte) хидмәт едир; о, јаваш-јаваш истеһлак олунараг, инсаның өз истеһлакына хидмәт едән шејләри тәкрар истеһсал етмәсинә јардым едир» (I, 94—95), һалбуки дөвријјә капиталы (Сисмонди ону бурада дәјишән капиталла ејниләшдирир) *«фәһләнин истеһлак фондуна»* кедир (I, 95). Демәли, белә чыхыр ки, фәрди истеһлакын әксинә оларағ, *ичтимаи истеһлак* ики чүр олур. Бу ики чүр истеһлак бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Мәсәлә, әлбәттә, әсас капиталын јаваш-јаваш истеһлак олунмасында дејилдир, мәсәлә бундадыр ки, о, чәмијјәтдә һеч бир синиф үчүн *кәлир* (истеһлак фонду) тәшкил етмәдән истеһлак олунур, шәхсән дејил, мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур. Лакин Сисмонди буну көрмүр вә ичтимаи капитал илә кәлир арасындакы фәрги ахтарыркән јенә дә јолу итирдијини* һисс едәрәк, ачыз бир сурәтдә дејир: «Сәрвәтин бу

* Јә'ни: Сисмонди индичә *капиталы кәлирдән* ајырмышды. Капитал истеһсала, кәлир исә истеһлака кедир. Лакин бурада ахы чәмијјәтдән бәһс олунур. Чәмијјәт исә әсас капиталы да «истеһлак едир». Көстәрилән фәрг арадан галхыр вә «бири үчүн капитал олаңы» «башгасы үчүн кәлирә» чевирән ичтиман-тәсәрруфат просеси ајдынлашдырылмамыш галыр.

һәрәкәти о гәдәр абстрактдыр вә ону ајдын гаврамаг үчүн (pour le bien saisir) о гәдәр бөјүк бир диггәт тәләб едир ки, биз ән садә бир мисал көтүрмәји фајдалы һесаб едирик» (I, 95). Доғрудан да, «ән садә» бир мисал көтүрүлүр: тәкбашына јашајан бир фермер (un fermier solitaire) 100 кисә буғда јығмышдыр; бунун бир һиссәсини өзү истеһлак етмишдир, бир һиссәси әкинә сәрф едилир, бир һиссәсини дә муздла тутулан фәһләләр истеһлак едир. Кәлән ил 200 кисә јығылыр. Буну ким истеһлак едәчәкдир? Фермерин аиләси белә бир сүр'әтлә арта билмәз. Сисмонди бу (сон дәрәчә мүнасибәтсиз) мисал илә фермерин әсас капиталы (тохум), дөврији капиталы (әмәк һаггы) вә истеһлак фонду арасындакы фәрги көстәрәрәк, дејир:

«Биз ајрыча бир аиләдә үч нөв сәрвәт көрдүк; инди бу нөвләрдән һәр бирини бүтүн милләт һаггында нәзәрдән кечирәк вә бу бөлкүдән милли кәлирин нечә мејдана кәлә билдијини арашдыраг» (I, 97). Сонра исә анчаг бу дејилир ки, чәмиҗәтдә дә һәмин үч сәрвәт нөвүнү: әсас капиталы (бурада Сисмонди гејд едир ки, әсас капитала мүәјјән мигдарда әмәк сәрф етмәк лазымдыр, анчаг изаһ етмир ки, әсас капиталы бу истеһсал илә мәшғул олан капиталистләрә вә фәһләләрә лазым олан истеһлак шејләринә нечә мүбадилә етмәк лазым кәләчәкдир); сонра хам материалы (бурада Сисмонди хам материалы хүсуси олараг ајырыр); сонра да фәһләләрин хәрчини вә капиталистләрин мәнфәәтини тәкрар истеһсал етмәк лазымдыр. IV фәслин бизә вердији анчаг бундан ибарәтдир. Ајдындыр ки, милли кәлир мәсәләси ачыг галмышдыр вә Сисмонди һәинки бөлкү мәсәләсини, һәтта кәлир *анлаҗышыны* да арашдырмамышдыр. Чәмиҗәтин әсас капиталыны да тәкрар истеһсал етмәк лазым олдуғуна даир сон дәрәчә мүһүм бир нәзәри көстәриши о дәфһал унудур вә сонракы фәсилдә, «вәтәндашларын мүхтәлиф синифләри арасында милли кәлирин бөлүнмәсиндән» (ch. V) бәһс едиркән, ачыгча олараг кәлирин үч нөвүндән данышыр вә рента илә мәнфәәти бирләшдириб дејир ки, милли кәлир ики һиссәдән: сәрвәтдән кәлән мәнфәәтдән (ја'ни сөзүн әсил мә'насында рентадан вә мәнфәәтдән)

вә фәһләләрин јашајыш васитәләриндән ибарәтдир (I, 104—105). Һәлә бундан башга дејир ки:

«Еләчә дә иллик истеһсал вә ја бир ил әрзиндә милләтин көрмүш олдуғу бүтүн ишләрин нәтичәси ики һиссәдән јараныр: бири... — сәрвәтин вердији мәнфәәтдир; о бириси — ишләмәк габилијјәтидир (la puissance de travailler), бу ишләмәк габилијјәти исә, сәрвәтин бир һиссәсинә, јә'ни өзүнүн мүбадилә едилдији һиссәсинә вә ја зәһмәткеш синифләрин јашајыш васитәләринә бәрабәр фәрз олунур». «Демәли, милли кәлирлә иллик истеһсал гаршылыглы сурәтдә таразлашыр вә бәрабәр кәмијјәтләрдән ибарәт олур. Бүтүн иллик истеһсал бир илин әрзиндә истеһлак олунур, лакин бунун бир һиссәсини о фәһләләр истеһлак едир ки, онлар һәмин һиссәнин әвәзиндә өз әмәјини вериб ону капитала чевирир вә ону тәкрар истеһсал едирләр; бир һиссәсини дә капиталистләр истеһлак едирләр; бунлар һәмин һиссәнин әвәзиндә өз кәлирини вериб ону пуч едирләр» (I, 105).

Белӛликлә, Сисмонди милли капитал илә милли кәлир арасындакы фәрг мәсәләсини, өзүнүн бу гәдәр гәтијјәтлә сон дәрәчә мүһүм вә чәтин сајдығы бу мәсәләни садәчә олараг кәнара атмыш вә бир нечә сәһифә бундан әввәл сөјләмиш олдугларыны тамамилә унутмушдур! Һәм дә Сисмонди даһа көрмүр ки, бу мәсәләни кәнара атмагла о, тамамилә мә'насыз бир фикрә кәлмишдир: истеһсал үчүн капитал, даһа доғрусу, истеһсал васитәләри вә аләтләри лазым олдуғу бир һалда иллик истеһсалын һамысы фәһләләр вә капиталистләр тәрәфиндән кәлир шәклиндә нечә истеһлак едилә биләр. Истеһсал васитәләри вә аләтләрини истеһсал етмәк лазымдыр вә онлар һәр ил истеһсал олунур (буну индичә Сисмонди өзү дә е'тираф етди). Лакин будур бүтүн истеһсал аләтләри, хам материаллар вә и. а. бирдән-бирә кәнара атылыр вә капитал илә кәлир арасында олан фәрг һаггындакы «чәтин» мәсәлә белә бир јерсиз фикир јеритмәклә һәлл едилир ки, иллик истеһсал милли кәлирә бәрабәрдир.

Капитализм чәмијјәтиндә бүтүн истеһсалын ики һиссәдән — фәһләләрин һиссәсиндән (әмәк һаггындан вә

ја, мүасир терминолокијаја көрә, дәјишән капиталдан) вә капиталистләрин һиссәсиндән (үстәлик дәјәрдән) ибарәт олмасы һаггындакы бу нәзәриҹҹә Сисмондинин хүсусиҹҹәтини тәшкил етмир. Бу нәзәриҹҹә Сисмондинин дејилдир. Сисмонди бу нәзәриҹҹәни бүтүнлүклә Ад. Смитдән көтүрмүшдүр, һәтта бир гәдәр дә керијә кетмишдир. Бүтүн сонракы сијаси игтисад (Рикардо, Милл, Прудон, Родбертус), анчаг «Капитал»ын мүәллифи тәрәфиндән II чилдин III бөлмәсиндә ашкара чыхарылан бу сәһви тәкрар етмишдир. Һәмин мүәллифин бахышларынын әсасыны ашағыда шәрһ едәчәјик*. Инди исә гејд едәк ки, бу сәһви бизим игтисадчы халгчылар да тәкрар едирләр. Онларын Сисмонди илә мүгајисә едилмәси она көрә хүсусилә мараглыдыр ки, бу јанлыш нәзәриҹҹәдән онлар да *Сисмондинин билаваситә чыхардығы нәтичәләрин*** *ејни олан нәтичәләр,* мәһз ашағыдакы нәтичәләри чыхарырлар: капитализм чәмиҹҹәтиндә үстәлик дәјәри реаллашдырмаг мүмкүн дејилдир; ичтимаи сәрвәтин инкишафы мүмкүн дејилдир; үстәлик дәјәр өлкә дахилиндә реаллашдырыла билмәдијинә *көрә* харичи базара әл атмаг лазымдыр; нәһајәт, куја бөһранлар мәһз, мәһсулу фәһләләрин вә капиталистләрин истеһлакы әсасында реаллашдырмаг мүмкүн олмадығындан баш верир.

III

КАПИТАЛИЗМ ЧӘМИҸҸӘТИНДӘ ИЛЛИК ИСТЕЊСАЛЫН ИКИ ЊИССӘСИ ЊАГГЫНДАКЫ ЈАНЛЫШ НӘЗӘРИҸҸӘДӘН СИСМОНДИНИН ЧЫХАРДЫҒЫ НӘТИЧӘЛӘР

Сисмондинин доктринасыны охучунун там шәкилдә төсәввүр едә билмәси үчүн, әввәлчә Сисмондинин бу нәзәриҹҹәдән чыхардығы башлыча нәтичәләри шәрһ едәк, сонра да, онун әсас сәһвинә Марксын «Капитал»ында верилән төсһиһә кечәк.

Ад. Смитин бу јанлыш нәзәриҹҹәсиндән Сисмонди, һәр шејдән әввәл, белә бир нәтичә чыхарыр ки, истеһсал истеһлака мүтабиг олмалыдыр вә истеһсал кәлир-

* Бах: бу чилд, сәһ. 153—157. *Ред.*

** Вә Ад. Смитин сәһвини тәкрар едән башга игтисадчыларын ағыллы ишә көрүб чыхармадыглары бу нәтичәләрин.

лә мүәјјән олунур. Сонракы, VI фәсил: «Истеһсалын истеһлакла вә мәхаричин кәлирлә гаршылыглы сурәтдә мүәјјән олунмасы» фәсли бүтүнлүкдә, бу «һәгигәтин» (капиталист истеһсалынын характерини әсла анламамағы сүбут едән бу «һәгигәтин») ифрат изаһына һәср едилмишдир. Сисмонди гәнаәтчи кәндлинин мә'нәвијјатыны бирбаша капитализм чәмијјәтинә көчүрүр вә чиддән белә дүшүнүр ки, бунунла Смитин нәзәријјәсини тәсһих етмишдир. Сисмонди әсәрин лап әввәлиндә, кириш һиссәсиндә (I китаб, елмин тарихи) Ад. Смитдән данышыркән дејир ки, «истеһлак јығымын јеканә мәгсәдидир» (I, 51) мүддәасы илә Смитин нәзәријјәсини «тамамлајыр». О дејир: «Тәкрар истеһсал истеһлакла мүәјјән олунур» (I, 119—120), «милли мәхарич милли кәлири тәнзим етмәлидир» (I, 113); әсәрин һәр јери бу кими мүддәаларла долудур. Сисмондинин доктринасынын даһа ики сәчијјәви хүсусијјәти бунунла билаваситә әлагәдардыр: 1-чиси, капитализмин инкишафына инанмамаг, капитализмин кетдикчә мәһсулдар гүввәләри даһа чох артырдығыны анламамаг, бу артманын мүмкүнлүјүнү инкар етмәкдир, — лап ејни илә рус романтикләри дә «өјрәдирләр» ки, капитализм әмәјин исрафына сәбәб олур вә с.

Сисмонди дејир: «Һәдсиз истеһсала тәһрик едәнләр јанылырлар» (I, 121). Истеһсалын кәлирдән артыг олмасы ифрат истеһсала сәбәб олур (I, 106). Сәрвәтин артмасы анчаг о заман фајдалы олур ки, бу «артма тәдричлә олсун, өзү-өзүнә пропорсионал олсун, онун һеч бир һиссәси һәддән артыг сүр'әтлә инкишаф етмәсин» (I, 409). Мәрһәмәтли Сисмонди (бизим халгчылар кими) белә дүшүнүр ки, «гејри-пропорсионал» инкишаф — инкишаф дејилдир, белә дүшүнүр ки, бу гејри-пропорсионаллыг мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат гурулушунун гануну дејил, онун һәрәкәт гануну дејил, ганун верәнин «сәһвидир» вә и. а; белә дүшүнүр ки, бу, јанлыш јолла кетмиш олан Инкилтәрәни Авропа һөкумәтләринин сүн'и тәглид етмәсидир*. Классикләрин ирәли

* Мәсәлән, II чилдин 456—457-чи сәһифәләринә вә бир чох башга јерләринә бах. Ашағыда бунлардан нүмунәләр верәчәјик вә охучу көрәчәкдир ки, ч. Н. — он кими романтикләримизин һәтта ифадә үсулу да һеч шејдә Сисмондидән фәргләнмир.

сүрдүјү вә Маркс нәзәријјәсинин тамамилә гәбул етмиш олдуғу мүддәаны, јә'ни капитализмин мәһсулдар гүввәләри инкишаф етдирмәси мүддәасыны Сисмонди бүтүнлүклә инкар едир. Һәлә бундан башга, Сисмонди јығым просесини изаһ етмәкдә тамамилә ачиз галараг бу нәтичәјә кәлир ки, һәр чүр јығым анчаг «аз-аз» мүмкүн ола биләр. Бу онун бахышларынын сон дәрәчә сәчијјәви олан икинчи хүсусијјәтидир. Јығым һаггында о олдуғча мәзәли фикир сөјләјир:

«Нәтичә е'тибары илә бу илки истеһсалын мәчмусу һәмишә анчаг кечән илки истеһсалын мәчмусуна мүбадилә едилир» (I, 121). Бурада јығым артыг тамамилә инкар едилир: белә чыхыр ки, капитализмдә ичтимаи сәрвәтин артмасы мүмкүн дејилдир. Бу мүддәа рус охучусуну о гәдәр дә тәәччүбләндирмәјәчәк, чүнки ејни илә буну о һәм ч. В. В.—дән, һәм дә ч. Н.—ондан ешитмишдир. Лакин Сисмонди һәр һалда Смитин шакирди иди. О тамамилә јерсиз шејләр сөјләдијини дујур вә өз сәһвини дүзәлтмәк истәјәрәк дејир:

«Әкәр истеһсал тәдричлә артырса, онда һәр илин мүбадиләси һәр илдә анчаг азачыг иткијә сәбәб олараг (une petite perte), ејни заманда кәләчәјин шәраитини јахшылашдырыр (en même temps qu'elle bonifie la condition future). Әкәр бу итки аздырса вә јахшы бөлүнмүшсә, онда бу иткијә һәр кәс шикајәтләнмәдән дөзә биләр... Јени истеһсал илә әввәлки истеһсал арасындакы ујғунсузлуг бөјүк олдугда исә, капиталлар мәһв олур (sont entamés), изтираб төрәјир вә милләт тәрәгги етмәкдәнсә керијә кедир» (I, 121). Романтизмин вә капитализм һаггындакы хырда бурҗуа бахышынын әсас мүддәасыны һәмин сөзләрдә дејилдијиндән даһа ајдын вә ачыг сөјләмәк чәтиндир. Классикләр өјрәтмишләр ки, јығым, *јә'ни* истеһсалын истеһлакдан артыглығы нә гәдәр сүр'әтли олса, о гәдәр јахшыдыр,— онлар капиталын ичтимаи истеһсалы просесиндән башчыхара билмирдиләрсә дә вә Смитин куја ичтимаи мәһсул ики һиссәдән ибарәтдир дејә етдији сәһвдән хилас ола билмирдиләрсә дә, һәр һалда тамамилә дүзкүн олан белә бир мүддәа ирәли сүрүрдүләр ки, истеһсал өзү өзү үчүн базар јарадыр вә өзү истеһлакы мүәј-

јән едир. Биз билирик ки, классикләрин јығым һаггындакы бу нөгтеји-нәзәрини Марксын нәзәриҹәси дә гәбул етмиш вә тәсдиг етмишдир ки, сәрвәт нә гәдәр сүр'әтлә артырса, әмәјин мәһсулдар күввәләри вә онун ичтимаиләшмәси дә бир о гәдәр долғун инкишаф едир, *фәһләнин вәзиҹјәти дә бир о гәдәр јахшы олур,* ҹ'ни мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат системиндә мүмкүн ола билдиҹи гәдәр јахшы олур. Романтикләр бунун тамамилә әксини иддиа едир вә бүтүн үмидләрини капитализмин мәһз зәиф инкишаф етмәсинә бағлајырлар, ону *ләнкитмәјә* чағырырлар.

Сонра, истеһсалын өзүнүн өзү үчүн базар јараҭдығыны анламамаг үзүндән үстәлик дәјәри реаллашдырмағын мүмкүн олмамасы нәзәриҹәси меҹдана кәлир. «Тәкрар истеһсалдан кәлир төрәҹир, лакин *истеһсал өзлүјүндә һәлә кәлир деҹилдир:* истеһсал анчаг реаллашдырылдыгдан сонра, истеһсал едилмиш һәр бир шеј өзү үчүн истеһлакчы тапдыгдан сонра, бу шеҹә еһтиҹачы олан вә јахуд бу шеҹдән зөвг алан» (qui en avait le besoin ou le désir) «истеһлакчы тапдыгдан сонра кәлир адыны алыр (ce nom! Демәли, истеһсалын, ҹ'ни мәһсулун кәлирдән фәрги анчаг сөздә имиш!) вә өзлүјүндә кәлир олур» (elle n'opère comme tel) (I, 121). Беләликлә, кәлирин «истеһсал» илә (ҹ'ни истеһсал едилмиш һәр шеҹлә) еҹниләшдирилмәсиндән, реаллашдырылманын *шәхси* истеһлакла еҹниләшдирилмәси доғур. Мәсәлән, дәмир, көмүр, машынлар вә и. а. кими мәһсулларын, үмумиҹјәтлә истеһсал васиҭәләринин башга јолла реаллашдырылмасыны Сисмонди артыг унутмушдур, һалбуки габагча бу мәсәләҹә тамамилә јахынлашмышды. Реаллашдырманын *шәхси* истеһлакла еҹниләшдирилмәсиндән тәбии олараг бу тә'лим доғур ки, капиталистләр мәһз *үстәлик дәјәри* реаллашдыра билмирләр, чүнки ичтимаи мәһсулун ики һиссәсиндән бири олан әмәк һаггыны фәһләләр өз истеһлакы илә реаллашдырырлар. Сисмонди доғрудан да бу нәтичәҹә кәлмишдир (сонралар бу нәтичәни Прудон даһа да инкишаф етдирмишдир вә бизим халгчылар даим тәкрар едирләр). Мак-Куллох илә мүбаһисәдә Сисмонди мәһз буну көстәрир ки, куја Мак-Куллох

(Рикардону шәрһ едиркән) мәнфәәтин реаллашдырылмасыны изаһ етмәмишдир. Мак-Куллох дејирди ки, ичтимаи әмәк бөлкүсү шәраитиндә бир истеһсал башга истеһсал үчүн базардыр: тахыл истеһсалчылары өз әмтәәләрини палтар истеһсалчыларынын мәһсулунда реаллашдырырлар вә әксинә*. Сисмонди дејир: «Мүәллиф мәнфәәтсиз бир әмәк (un travail sans bénéfice), анчаг *фәһләләрин* истеһлакыны өдәјән бир тәкрар истеһсал фәрз едир» (II, 384, курсив Сисмондиниңдир)... «О, сащибкарын пајына һеч бир шеј сахламыр»... «биз ону тәдгиг едирик ки, фәһләләрин истеһсал етдији шејин онларын истеһлакындан артыг галаны нә олур» (ib.). Беләликлә, бу илк романтикин әсәриндә биз капиталистләрин *үстәлик дәјәри* реаллашдыра билмәдикләри һаггында там мүәјјәнләшмиш фикир олдуғуну көрүрүк. Бу мүддәадан Сисмонди јени бир нәтичә, — јенә дә мәһз халгчыларын чыхартдығы ејни нәтичәни — чыхарыр ки, *реаллашдырма шәртләринин өзүнә* көрә *капитализм үчүн харичи базар* лазымдыр. «Әмәк өзлүјүндә кәлирин мүһүм бир һиссәси олдуғу үчүн, әмәјә олан тәләб азалдылса, милләт даһа артыг јохсуллашмыш олачагдыр. Буна көрә дә истеһсалда јени үсулларын ихтира едилмәсиндән көзләнилән фајда, демәк олар, һәмишә *харичи тичарәтә* аид олур» (I, 345). «Илк дәфә јени бир шеј ихтира едән милләт, һәр бир јени ихтира нәтичәсиндә ишдән азад олан әлләрин сајына мүвафиг олараг узун бир мүддәт әрзиндә өз базарыны кенишләндирә билир. Бу милләт һәмин азад олан әлләри дәрһал, өзүнүн бу јени ихтирасы нәтичәсиндә учуз истеһсал едилә билән мәһсулларын мигдарча артырылмасына ишләдир. Лакин, нәһајәт, елә бир дөвр кәлиб чатыр ки, бүтүн сивилизасијалы дүнја бир базар јарадыр вә онда даһа һеч бир јени милләт ичәрисиндә јени алычылар тапмаг мүмкүн олмајачагдыр. О заман дүнја базарындакы

* Бах: «Nouveaux Principes»ә әлавә, 2-чи нәшри, II чилд: «Eclaircissements relatifs à la balance des consommations avec les productions» («Истеһлак вә истеһсал балансына аид изаһатлар». *Ред.*); бурада Сисмонди Рикардонун шакирдинин (Мак-Куллохун) «Edinburgh Review»дә: «Чәмијјәтдә һәмишә истеһсал габилијјәти илә бирликдә истеһлак габилијјәтинин дә артыб-артмадығы мәсәләсинин тәдгиги» сәрләвһәси илә чап едилмиш мәгаләсини тәрчүмә едир вә онун әлејһинә чыхыр[48].

тәләб дәјишилмәз (précise) бир кәмијјәт олачаг вә бу кәмијјәти мүхтәлиф сәнајечи милләтләр бир-бириниң әлиндән алмаг истәјәчәкләр. Әкәр онлардан бири дүнја базарына чохлу мәһсул чыхартса, башгасына зәрәр олачагдыр. Үмуми рифаһ артмадан вә ја кечмишдә ачлыг варлыларын ихтијарында олан әмтәәләр јохсулларын истеһлакына кечмәдән үмуми сатыш артырыла билмәз» (II, 316). Охучу көрүр ки, Сисмонди мәһз бизим романтикләрин јахшыча мәнимсәмиш олдуглары доктринаны ифадә едир ки, куја харичи базар үмумијјәтлә мәһсулу, хүсусилә дә үстәлик дәјәри реаллашдырмаг *чәтинлијиндән чыхыш јолудур.*

Нәһајәт, милли кәлирин милли истеһсал илә әјнилији һаггындакы һәмин доктринадан Сисмондинин бөһранлар нәзәријјәси ирәли кәлмишдир. Бүтүн јухарыда шәрһ едиләнләрдән сонра, Сисмондинин әсәриндә бу мәсәләјә һәср едилмиш сајсыз-һесабсыз јерләрдән игтибаслар кәтирмәјә чәтин ки еһтијач олсун. Онун истеһсалы кәлирлә таразлашдырмаг лүзуму һаггындакы нәзәријјәсиндән өзлүјүндә белә бир бахыш ирәли кәлмишдир ки, бөһран мәһз бу ујғунлуғун позулмасы нәтичәсидир, истеһлакы өтүб кечмиш олан ифрат истеһсалын нәтичәсидир. Индичә кәтирилән ситатдан ајдын көрүнүр ки, Сисмонди истеһсал илә истеһлак арасындакы һәмин бу ујғунсузлуғу бөһранлар үчүн әсас сәбәб һесаб етмиш, һәм дә халг күтләләринин, фәһләләрин истеһлакынын кифајәтсизлијини өн сыраја чәкмишдир. Буна көрә дә, Сисмондинин бөһранлар нәзәријјәси (Родбертусун да көтүрмүш олдуғу бу нәзәријјә) игтисад елминдә, бөһранлары истеһлакын (Unterkonsumption) кифајәтсизлији нәтичәси һесаб едән нәзәријјәләрин нүмунәси кими мә'лумдур.

IV

АД. СМИТИН ВӘ СИСМОНДИНИН МИЛЛИ КӘЛИР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИНИН СӘҺВИ НӘДӘДИР?

Сисмондинин бүтүн бу нәтичәләри доғуран әсас сәһви нәдән ибарәтдир?

Милли кәлир вә онун ики һиссәјә (фәһләләрин һис-

сәсинә вә капиталистләрин hиссәсинә) бөлүнмәси нәзәриjjәсини Сисмонди бүтүнлүклә Ад. Смитдән көтүрмүшдүр. Сисмонди онун мүддәаларына нәинки hеч бир шеj әлавә етмәмишдир, hәтта бир аддым кериjә кетмиш вә Адам Смитин бу тәсәввүрү нәзәри чәhәтдән сүбут етмәк тәшәббүсүнү (мүвәффәгиjjәтсиз бир тәшәббүс олса да) тулламышдыр. Сисмонди бу нәзәриjjәнин үмумиjjәтлә истеhсал нәзәриjjәсинә зидд кәлдиjини куjа көрмүр. Доғрудан да дәjәри әмәклә изаh едән нәзәриjjәjә көрә, ajрыча бир мәhсулун дәjәринә үч тәркиб hиссәси дахилдир: хам материалы вә әмәк аләтләрини өдәjән hиссә (сабит капитал), әмәк hаггыны вә jа фәhләләрин сахланмасы хәрчини өдәjән hиссә (дәjишән капитал) вә «үстәлик дәjәр» (Сисмондидә mieux-value). А. Смит ajрыча бир мәhсулу дәjәринә көрә белә тәhлил етмиш, Сисмонди дә буну тәкрар етмишдир. Суал олунур, бәс *ajрыча* мәhсулларын мәчмусундан ибарәт олан *ичтимаи* мәhсул нә сурәтлә анчаг ахырынчы ики hиссәдән ибарәт олур? Бәс биринчи hиссә — сабит капитал hара кетди? Көрдүjүмүз кими, Сисмонди бу суалын әтрафында анчаг доланыб дурмушдур; А. Смит исә буна чаваб вермишдир. О демишдир ки, бу hиссә мүстәгил сурәтдә анчаг ajрыча бир мәhсулда мөвчуддур. Бүтүн ичтимаи мәhсул нәзәрдән кечирилдикдә исә, бу hиссә өзү дә әмәк hаггына вә мәhз hәмин сабит капиталы истеhсал едән капиталистләрин әлдә етдиjи үстәлик дәjәрә ajрылыр.

Лакин А. Смит белә бир чаваб вериkән изаh етмәмишдир ки, сабит капиталын, тутаг ки, лап машынларын дәjәрини бу чүр ики hиссәjә ajырдыгда jенә дә сабит капитал, jә'ни бизим көтүрдүjүмүз мисалда машынларын hазырланмасына сәрф олунмуш дәмир, бу заман ишләдилмиш аләтләр вә с. нәjә әсасән атылмышдыр? Әкәр hәр бир мәhсулун дәjәринә сабит капиталы өдәjән hиссә дахилдирсә (буну исә бүтүн игтисадчылар гәбул едир), онда бу hиссәни ичтимаи истеhсалын hәр hансы бир сahәсиндән чыхарыб атмаг тамамилә әсассыздыр. «Капитал»ын мүәллифи дejир: «Әмәк аләтләринин өзү әмәк hаггы илә мәнфәәтә ajрылыр дедикдә А. Смит унудур әлавә етсин ки, *набелә*

əмək алəтləринин истеһсалына сəрф едилмиш *сабит капитала да* ајрылыр. А. Смит бизи садəчə олараг кəһ Понтијə, кəһ Пилата мүрачиət етдирир[49], кəһ бир, кəһ башга, кəһ да бир башга мəһсулу көтүрүр»[50], көрмүр ки, мəсələни бу чүр узатмагла о һеч дə дəјишилмир. Смитин бу чавабы (Маркса гədəр олан бүтүн сонракы сијаси игтисадын гəбул етмиш олдуғу бу чаваб) мəсələдən садəчə ајынмагдыр, чətинликдən гачмагдыр. Чətинлик исə бурада доғрудан да вардыр. Бу чətинлик ондан ибарətдир ки, капитал вə кəлир анлајышыны фərди мəһсулдан билаваситə ичтимаи мəһсула кечирмək олмаз. Игтисадчылар буну гəбул едəрək дејирлəр ки, ичтимаи нөгтеји-нəзəрдən «бириси үчүн капитал олан шеј башгасы үчүн кəлир олур» (јухарыда, Сисмондинин дедикләринə бах). Лакин бу чүмлə чətинлији анчаг *ифадə едир,* ону һəлл етмир*.

Бу чətинлијин һəлли ондан ибарətдир ки, һəмин мəсələјə ичтимаи нөгтеји-нəзəрдən бахдыгда даһа мəһсуллардан үмумијјətлə бəһс етмək, онларын мадди формасыны нəзəрə алмамаг олмаз. Доғрудан да, сөһбəт ичтимаи кəлирдən, ја'ни истеһлака кедən мəһсулдан кедир. Лакин мə'лумдур ки, һеч дə һəр чүр мəһсул *шəхси истеһлак* мə'насында истеһлак едилə билмəз: машын, көмүр, дəмир вə с. бу кими шеjлəр шəхси истеһлака кетмəјиб мəһсулдар шəкилдə истеһлак едилир. Ајрыча бир саһибкар нөгтеји-нəзəриндən бу фəрг лүзумсуз иди: фəһлəлəр дəјишən капиталы истеһлак едəчəкləр — дедикдə, биз нəзəрдə тутурдуг ки, фəһлəлəрин истеһсал етдикləри машынларын əвəзиндə капиталистлəрин əлдə етдикləри вə фəһлəлəрə муздлараг вердикləри пулла фəһлəлəр базарда истеһлак шеjлəри алырлар. Бурада машынларын бу јолла чөрəjə мүбадилə едилмəси бизи марагландырмыр. Лакин ичтимаи нөгтеји-нəзəрдən исə бу мүбадиləни *фəрз етмək* олмаз: демək олмаз ки, машын, дəмир вə с. истеһсал едən бүтүн капиталистлəр синфи бунлары сатыр,

* Һəмин чətинлијин һəллини вермиш олан јени нəзəриjjəнин бизə бурада анчаг *маһиjjəтини* веририк, сонра, башга бир jердə исə ону мүфəссəл шəрһ едəчəjик. Бах: «Das Kapital», II. Band, III. Abschnitt («Капитал», II чилд, III бөлмə[51] *Ред.*). (Даһа мүфəссəл шəрһини «Капитализмин инкишафы»нда өхуј, I фəсил)[52].

бунунла да реаллашдырмыш олур. Бурада мәсәлә мәһз онда ибарәтдир ки, реаллашдырма *нечә* баш верир, *јә'ни* ичтимаи мәһсулун бүтүн һиссәләри нечә өдәнилир. Буна көрә ичтимаи капитал вә кәлирдән, јахуд, ејни шеј олмагла, капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасындан данышдыгда, ичтимаи мәһсулун тамамилә мүхтәлиф олан ики нөвә: *истеһсал васитәләринә* вә *истеһлак шејләринә* ајрылмасы башланғыч нөгтәси олмалыдыр. Истеһсал васитәләри анчаг мәһсулдар шәкилдә, истеһлак шејләри исә анчаг шәхсән истеһлак едилә биләр. Истеһсал васитәләри *анчаг* капитал вәзифәсини көрә биләр, истеһлак шејләри исә кәлирә чеврилмәлидир, јә'ни фәһләләр вә капиталистләр тәрәфиндән истеһлак олунуб пуч едилмәлидир. Истеһсал васитәләри бүтүнлүклә капиталистләрә чатыр, истеһлак шејләри исә фәһләләрлә капиталистләр арасында бөлүнүр.

Бир һалда ки һәмин бөлкү баша дүшүлмүшдүр вә ичтимаи мәһсулдан онун сабит һиссәсини (јә'ни сабит капиталы өдәјән һиссәсини) чыхарыб атан А. Смитин сәһви ислаһ едилмишдир, демәли, капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләси артыг ајдын олур. Ајдындыр ки, әмәк һаггы фәһләләрин истеһлакы илә, үстәлик дәјәр исә — капиталистләрин истеһлакы илә *вә анчаг* бунунла реаллашыр демәк олмаз*. Фәһләләр әмәк һаггыны, капиталистләр исә үстәлик дәјәри анчаг о заман истеһлак едә биләрләр ки, мәһсул истеһлак шејләриндән ибарәт олсун, јә'ни ичтимаи истеһсалын анчаг бир бөлмәсиндә олсун. Истеһсал васитәләриндән ибарәт олан мәһсулу исә онлар «истеһлак» едә билмәзләр: бу мәһсулу *истеһлак шејләринә мүбадилә етмәк лазымдыр.* Лакин онлар өз

* Бизим игтисадчы халгчылар, В. В. вә Н.—он чәнаблары мәһз бу чүр дүшүнүрләр. Мәһсулдар истеһлак илә шәхси истеһлак вә истеһлак шејләри илә истеһсал васитәләри мәсәләсиндә Сисмондинин долашыб галмасы үзәриндә јухарыда биз гәсдән чох мүфәссәл дајандыг (А. Смит бу мәсәләләрин ајырд едилмәсинә Сисмондидән даһа чох јахынлашырды). Биз охучуја көстәрмәк истәјирдик ки, јанлыш нәзәријјәнин *классик* нүмајәндәләри бу нәзәријјәнин гәнаәтбәхш олмадығыны *һисс етмиш,* зиддијјәт олдуғуну көрмүш вә бу зиддијјәтдән чыхмаға чалышмышлар. Бизим «оријинал» нәзәријјәчиләримиз исә өнинки һеч бир шеј көрмүр вә һисс етмирләр, һәтта бу гәдәр чанфәшанлыгла бәһс етдикләри мәсәләнин нә нәзәријјәсини, нә дә тарихини билмирләр.

мәһсулларыны истеһлак шејләринин һансы һиссәсинә (дәјәрә көрә) мүбадилә едә биләрләр? Јәгин ки, анчаг *сабит һиссәсинә* (сабит капитала), чүнки галан ики һиссә, истеһлак шејләри истеһсал едән фәһләләрин вә капиталистләрин истеһлак фонду тәшкил едир. Бу мүбадилә, истеһсал васитәләри һазырлајан истеһсаллардакы үстәлик дәјәри вә әмәк һаггыны реаллашдырыр, белә ликлә дә, истеһлак шејләри истеһсал едән истеһсаллардакы сабит капиталы реаллашдырмыш олур. Доғрудан да, мәсәлән, гәнд истеһсал едән капиталистдә мәһсулун сабит капиталы (јә'ни хаммалы, јардымчы материаллары, машынлары, биналары вә с.) өдәмәли олан һиссәси *гәнд* һалында мөвчуддур. Бу һиссәни реаллашдырмаг үчүн һәмин истеһлак шејинин әвәзиндә мүвафиг *истеһсал васитәләри* алмаг лазымдыр. Демәли, бу һиссәнин реаллашдырылмасы *истеһлак шејинин, истеһсал васитәләри* вәзифәсини көрән мәһсуллара мүбадиләсиндән ибарәт олачагдыр. Инди ичтимаи мәһсулун анчаг бир һиссәсинин, јә'ни истеһсал васитәләри һазырлајан бөлмәдәки сабит капиталын реаллашдырылмасы изаһ едилмәмиш галыр. Һәмин һиссә гисмән бунунла реаллашдырылмыш олур ки, мәһсулун бир һиссәси натурал шәкилдә јенә дә истеһсала дахил олур (мәсәлән, даш көмүр мүәссисәсинин һасил етдији көмүрүн бир һиссәси јенә дә көмүр һасил едилмәсинә сәрф олунур; фермерләрин һасил етдији тахыл јенә дә сәпинә кедир вә и. а.); гисмән исә бу һиссә јенә дә һәмин бөлмәнин ајры-ајры капиталистләри арасындакы мүбадилә васитәси илә реаллашдырылыр; мәсәлән, дәмир истеһсалында даш көмүр лазымдыр, даш көмүр истеһсалында исә дәмир. Бу ики мәһсулу истеһсал едән капиталистләр дә, гаршылыглы мүбадилә васитәси илә һәмин мәһсулларын, өз сабит капиталларыны өдәјән һиссәсини реаллашдырмыш олурлар.

Бу тәһлил (тәкрар едирик, јухарыда көстәрилән сәбәбә көрә, ән мүхтәсәр шәкилдә вердијимиз тәһлил) бүтүн игтисадчыларын дәрк етдикләри вә «бириси үчүн капитал олан шеј — башгасы үчүн кәлирдир» — чүмләси илә ифадә етдикләри чәтинлији һәлл етди. Бу

тәһлил, ичтимаи истеһсалын тәкчә шәхси истеһлакдан ибарәт едилмәсинин тамамилә јанлыш олдуғуну көстәрди.

Инди биз Сисмондинин (вә башга романтикләрин) өз јанлыш нәзәриҹҹәсиндән чыхардығы нәтичәләри арашдырмаға кечә биләрик. Лакин биз әввәлчә, көстәрилән тәһлилин мүәллифи тәрәфиндән А. Смитин нәзәриҹҹәси ән этрафлы вә мүфәссәл арашдырылдыгдан сонра Сисмондинин һаггында верилмиш рә'ји гејд едәчәјик; Сисмонди А. Смитин нәзәриҹҹәсинә азачыг бир шеј дә әлавә етмәмишдир, о јалныз Смитин өз зиддиҹҹәтини доғрултмаг чәһдләрини ихтисара салмышдыр. Тәһлилин мүәллифи дејир:

«Капиталын кәлирә олан мүнасибәтинин хүсуси тәдгиги үзәриндә әлләшән вә бу мүнасибәтин хүсуси ифадәсини һәгигәтдә өз «Nouveaux Principes»инин differentia specifica*сына чевирмиш олан Сисмонди *бир кәлмә дә* (курсив мүәллифиндир) елми сөз сөјләмәмиш вә проблеми зәррә гәдәр дә һәлл етмәмишдир» («Das Kapital», II S. 385, 1-te Auflage**).

V

КАПИТАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ ЈЫҒЫМ

Јанлыш нәзәриҹҹәдән чыхарылан биринчи јанлыш нәтичә јығыма аиддир. Капиталист јығымыны Сисмонди гәтиҹҹән анламамыш вә бу мәсәлә барәсиндә Рикардо илә апардығы гызғын мүбаһисәдә маһиҹҹәтчә Рикардо һаглы чыхмышдыр. Рикардо иддиа едирди ки, истеһсал өзү өзү үчүн базар јарадыр, һалбуки Сисмонди буну инкар едир вә бу инкар үзәриндә өз бөһранлар нәзәриҹҹәсини гурурду. Доғрудур, Смитин јухарыда көстәрилән әсас сәһвини Рикардо да дүзәлдә билмәмиш, буна көрә дә ичтимаи капиталын кәлирә олан мүнасибәти вә мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсини һәлл едә билмәмишдир (Рикардо бу мәсәләләри һеч өз гаршысына гојмамышдыр), лакин буржуа истеһсал үсулунун маһиҹҹәтинә о инстинктив бир су-

* — фәргләндиричи әламәт. *Ред.*
** — «Капитал», II чилд, сәһ. 385, 1-чи нәшри[53]. *Ред.*

рәтдә характеристика верәрәк, тамамилә шүбһәсиз олан белә бир факты гејд етмишдир ки, јығым истеһсалын кәлирдән артығыдыр. Бу, ән јени тәһлил нөгтеји-нәзәриндән белә дә чыхыр. Истеһсал доғрудан да өзү өзү үчүн базар јарадыр: истеһсал үчүн истеһсал васитәләри лазымдыр; бу истеһсал васитәләри ичтимаи истеһсалын хүсуси саһәсини тәшкил едир вә һәмин саһә фәһләләрин мүәјјән һиссәсини мәшғул едәрәк хүсуси мәһсул верир ки, һәмин мәһсул да гисмән бу саһәнин өз дахилиндә, гисмән исә башга саһә илә — истеһлак шејләри истеһсалы илә мүбадиләдә реаллашдырылыр. Јығым доғрудан да истеһсалын кәлирдән (истеһлак шејләриндән) артығыдыр. Истеһсалы кенишләндирмәк (терминин гәти мә'насында «јығым әмәлә кәтирмәк») үчүн әввәлчә истеһсал васитәләри истеһсал етмәк лазымдыр*, бундан өтрү исә, демәли, ичтимаи истеһсалын истеһсал васитәләри һазырлајан бөлмәсини кенишләндирмәк лазымдыр, *бураја* фәһләләр *ајырмаг* лазымдыр ки, онлар индидән *истеһлак шејләри дә тәләб едирләр.* Демәли, «истеһлак» «јығымын» *ардынча* вә ја истеһсалын *ардынча* инкишаф едир, — бу нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, капитализм чәмијјәтиндә башга чүр ола да билмәз. Демәли, капиталист истеһсалынын бу ики бөлмәсинин бәрабәр инкишафы нәинки мәчбури дејил, әксинә, онларын гејри-бәрабәрлији лабүддүр. Мә'лум олдуғу үзрә, капиталын инкишаф гануну ондан ибарәтдир ки, сабит капитал дәјишән капиталдан сүр'әтлә артыр, јә'ни јени әмәлә кәлән капиталларын кетдикчә даһа чох һиссәси ичтимаи тәсәррүфатын истеһсал васитәләри һазырлајан бөлмәсинә көчүрүлүр. Демәли, бу бөлмә истеһлак шејләри һазырлајан бөлмәдән лабүд олараг сүр'әтлә артыр, јә'ни Сисмондинин мәһз «гејри-мүмкүн», «тәһлүкәли» вә и. а. е'лан етдији шеј баш верир. Демәли, капиталист истеһсалынын үмуми күтләсиндә шәхси истеһлак шејләри кетдикчә даһа аз јер тутур. Бу да

* Сисмондинин һәмин мәсәләјә нечә јанашдығыны вә ајрыча аилә үчүн бу истеһсал васитәләрини ајдынча ајырдығыны вә бу ајырманы чәмијјәт үчүн дә тәтбиг етмәк истәдијини охучунун јадына салырыг. Әслинә бахдыгда, мәсәләјә, Смитин дедикләрини анчаг тәкрар едән Сисмонди дејил, Смит өзү «јанашмышды».

капитализмин тарихи «вəзифəсинə» вə онун спесифик ичтимаи гурулушуна тамамилə уjғундур: капитализмин тарихи «вəзифəси» мəhз чəмиjjətин мəhсулдар гүввəлəрини инкишаф етдирмəкдən ибарətдир (истеhсал үчүн истеhсал); капитализмин спесифик ичтимаи гурулушу исə чəмиjjətин мəhсулдар гүввəлəриндən əhали күтлəсинин хеjринə истифадə едилмəсинə имкан вермир.

Инди биз Сисмондинин jығым hаггындакы нөгтеjинəзəрини лазымынча гиjмətлəндирə биләрик. Сисмондинин—*сүр'ətли* jығым мүсибətлəрə сəбəб олур—деjə иддиа етмəси дə, онун дəфəлəрлə сөjлəдиjи фикирлəр вə ирəли сүрдүjү тəлəблəр кими, — истеhлак истеhсалы мүəjjən етдиjи үчүн кəрəк истеhсал истеhлакы өтүб кечмəсин — демəси кими, тамамилə сəhвдир вə анчаг jығымы анламамагдан ирəли кəлир. Əслиндə исə бунун тамамилə əкси баш верир вə Сисмонди керчək вəзиjjətдəн, онун хүсуси, тарихчə мүəjjən формасындан садəчə үз чевирир вə тəhлил əвəзинə хырда буржуа нəсиhətини ирəли сүрүр. Сисмондинин бу нəсиhəти «елми» формул илə пəрдələмək чəhдləри хүсусилə күлүнч тə'сир бағышлajыр. «Nouveaux Principes»ин 2-чи нəшринə мүгəддимədə о дежир: «Ч-б Сеj вə ч. Рикардо белə бир доктринаja кəлиб чыхмышлар ки... истеhлакын, истеhсал hədləриндən башга hеч бир hədди jохдур, hалбуки онун hədди кəлирдир... Онлар истеhсалчылары хəбəрдар етмəли идиләр ки, истеhсалчылар анчаг кəлири олан истеhлакчылара үмид бағламалыдырлар» (I, XIII)*. Белə бир садəлөвhлүк инди анчаг тəбəссүм доғурур. Лакин бизим ч. В. В. вə ч. Н. — он кими мүасир романтикләрин jазылары да бу кими шеjləрлə долу дежилдирми? «Гоj банк саhибləри jахшыча дүшүнсүнләр...» əмтəəләр үчүн базар тапылачагмы? (II, 101—102). «Сəрвəтин артмасыны чəмиjjətин мəгсəди кими гəбул етдикдə, həмишə мəгсəди васитəләрə гурбан етмиш олурлар» (II, 140). «Əкəр əмəjə

* Мə'лум олдуғу үзрə, ən jени нəзəриjjə бу мəсəләдə (истеhсал өзү өзү үчүн базар jарадырмы?) тамамилə, бу суала мənфи чаваб верən романтизмин *əлеjhинə* олуб она мүсбəт чаваб верən классикләрлə бир фикирдə олмушдур. «Капиталист истеhсалынын *əсил hədди капитал өзүдүр*» («Das Kapital», III, I, 231 («Капитал», III чилд, I hиссə, сəh 231[54]. *Ред.*)).

олан тәләбдән тәкан (jə'ни фәһләләрин мәһсуллара олан тәләбиндән истеһсал үчүн тәкан) көзләмәк әвәзиндә биз бу тәканы әввәлки истеһсалын верәчәјини күман етсәк, онда биз тәгрибән, саатын зәнчирли чархыны (la roue qui porte la chaînette) кери дөндәрмәк әвәзинә о бири чархыны дөндәрмиш кими оларыг, jə'ни биз бүтүн машыны сындырмыш вә дајандырмыш оларыг» (II, 454). Буну Сисмонди дејир. Инди ч. Николај — ону динләјәк. «Биз бу чүр инкишафын (jə'ни капитализм инкишафынын) нәјин һесабына баш вердијини нәзәрдән гачырмышыг, биз һәр чүр истеһсалын мәгсәдини дә унутмушуг... бу, сон дәрәчә тәһлүкәли бир јанылмадыр...» (Н. — он, «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри», 298). Бу мүәллифләрин һәр икиси капитализмдән, капиталист өлкәләриндән данышыр; һәр икиси капиталист јығымынын маһијјәтини әсла анламадығыны көстәрир. Лакин икинчинин биринчидән 70 ил сонра јаздығыны зәнн етмәк олармы?

Сисмондинин VIII фәсилдә: «Истеһсалы учузлашдырмаг уғрунда мүбаризәнин нәтичәләри» фәслиндә (IV китаб: «Тичарәт сәрвәти һаггында») кәтирдији бир мисал ајдын көстәрир ки, капиталист јығымыны анламамаг бүтүн истеһсалын јанлыш олараг истеһлак шејләри истеһсалындан ибарәт едилмәси илә нечә әлагәләндирилир.

Сисмонди дејир: тутаг ки, мануфактура саһибинин она 15 000 франк кәлир верән 100 000 франк дөвријјә капиталы вардыр, бу кәлирин 6 000 франкы капиталын фаизи олуб капиталистә верилир, 9 000 франкы исә фабрикчинин саһибкарлыг мәнфәәтини тәшкил едир. Тутаг ки, мануфактура саһиби әмәк һаггы 30 000 франк тәшкил едән 100 фәһләнин әмәјиндән истифадә едир. Сонра, тутаг ки, капитал артыр, истеһсал кенишләнир («јығым» әмәлә кәлир). Капитал 100 000 франк әвәзиндә, әсас капитала гојулан 200 000 франкдан вә дөвријјә капиталына гојулан 200 000 франкдан ибарәт, чәми 400 000 франк олачагдыр; мәнфәәт вә фаиз = 32 000 + 16 000 франк, чүнки фаиз азалыб 6%-дән 4%-ә енир. Фәһләләрин сајы икигат артыр, әмәк

һаггы исә 300 франкдан 200 франка енир, — демәли, чәми 40 000 франкдыр. Беләликлә, истеһсал дөрдгат артыр*. Сисмонди нәтичәләри һесаблајыр: «кәлир» вә ја «истеһлак» әввәлчә 45 000 франк иди (30 000 әмәк һаггы+6000 фаиз+9000 мәнфәәт), инди исә 88 000 франк олмушдур (40 000 әмәк һаггы+16 000 фаиз+32 000 мәнфәәт). Сисмонди дејир: «Истеһсал дөрдгат артмышдыр, истеһлак исә һәтта икигат да артмамышдыр. *Машынлары һазырламыш фәһләләрин истеһлакыны һесаба алмаг лазым дејилдир. Бу истеһлакы* машынларын һазырланмасына сәрф едилән *200 000 франк өдәмишдир;* бу истеһлак, ејни фактларын мөвчуд олачағы башга мануфактураның һесабының бир һиссәсини тәшкил едир» (I, 405—406).

Сисмондинин һесабы истеһсал артыркән кәлирин азалдығыны сүбут едир. Бу, мүбаһисәсиз фактдыр. Лакин Сисмонди капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасы һаггындакы өз нәзәријјәсини өз мисалы илә һечә чыхартдығыны көрмүр. Онун, — машынлары истеһсал етмиш фәһләләрин истеһлакыны «һесаба алмаг лазым дејилдир» — демәси чох гәрибәдир. Нәјә көрә лазым дејилдир? 1-чиси она көрә ки, бу истеһлак 200 000 франкла *өдәнилмишдир.* Демәли, капитал *истеһсал васитәләри* һазырлајан саһәјә көчүрүлмүшдүр, — буну Сисмонди көрмүр. Демәли, «кичилмәсиндән» Сисмондинин бәһс етдији «дахили базар» анчаг истеһлак шејләриндән ибарәт олмајыб, һабелә *истеһсал васитәләриндән* дә ибарәтдир. Ахы бу истеһсал васитәләри хүсуси бир мәһсул тәшкил едир ки, онун «реаллашдырылмасы» *шәхси истеһлакдан ибарәт дејилдир* вә јығымын сүр'әти нә гәдәр чох олурса, демәли, капиталист истеһсалының шәхси истеһлак үчүн дејил, мәһсулдар истеһлак үчүн мәһсул верән

* Сисмонди дејир: «Рәгабәтин биринчи нәтичәси одур ки, әмәк һаггы азалыр, ејни заманда фәһләләрин сајы артыр» (I, 403). Биз бурада Сисмондинин һесабламасындакы сәһвләр үзәриндә дајанмырыг: мәсәлән, о һесаб едир ки, әсас капиталын кәтирдији мәнфәәт 8 фаиз, дөвријјә капиталынынкы да 8% олачаг, фәһләләрин сајы дөвријјә капиталынын (о, бу капиталы дәјишән капиталдан лазымынча ајыра билмир) артмасына пропорсионал сүрәтдә артачагдыр; о һесаб едир ки, әсас капитал бүтүнлүклә мәһсулун гијмәтинә дахилдир. Бурада бунлардан һеч биринин әһәмијјәти јохдур, чүнки нәтичә дүзкүн чыхыр: јығымын лабүд нәтичәси оларағ капиталын ümumi тәркибиндә дәјишән капиталын һиссәси азалыр.

сəhəси дə бир о гədəр сүр'ətlə инкишаф едир. 2-чиси,— Сисмонди чаваб верир ки, — онлар, ejни фактларын мөвчуд олачағы башга мануфактуранын фəhлəляридир (où les mêmes faits pourront se représenter). Көрдүjүнүз кими, бу, охучуну смитчəсинə «кəh Понтиjə, кəh Пилата» мүрачиət етдирмəjин тəкрарыдыр. Ахы иш орасындадыр ки, бу «башга мануфактурада» да *сабит капитал* сəрф едилир вə бунун да истеhсалы капиталист истеhсалынын истеhсал васитəляри hазырлаjан сəhəси үчүн базар верир! Мəсəляни биз бир капиталистдəн дикəринə, дикəриндəн бир башгасына кечирмəклə həр нə гədəр узатсаг да, нəтичədə həмин бөлмə hеч дə арадан галхмаjачагдыр вə «дахили базар» тəкчə истеhлак шejляриндəн ибарəт олмаjачагдыр. Буна көрə дə Сисмонди: «бу hесаб... сијаси игтисадда ən чох исрарла мүдафиə едилəн аксиомлардан бириди, jə'ни сəнаjенин ən элверишли инкишафынын ən азад рəгабətлə мүəjjəн олунмасыны рədd едир» (I, 407) — дejəркəн «бу hесабын» онун өз фикирляриии дə рədd етдиjини көрмүр. Машынлар тəтбиг едилмəсинин фəhləляри сыхышдырыб арадан чыхармасы вə нəтичədə фəhləляриn вəзиjjətинин писləшмəси мүбahисəсиз бир фактдыр вə буну биринчи дəфə көстəрəнлəрдəн бири олан Сисмондинин хидмəти дə шүбhəсиздир. Лакин бунунла белə онун jығым вə дахили базар нəзəриjjəси тамамилə сəhвдир. Сисмондинин өзүнүн бу hесабы мəhз, онун нəинки инкар етдиjи, həтта капитализмə гаршы бир дəлилə чевирдиjи hадисəни ajдын сурətдə көстəрир; о дejирди ки, jығым илə истеhсал истеhлака уjғун олмалыдыр, jохса бөhран олар. Бу hесаб мəhз ону көстəрир ки, jығым илə истеhсал истеhлакы *өтүб кечир* вə башга чүр ола да билмəз, чүнки jығым, башлыча олараг, «истеhлака» дахил олмаjан истеhсал васитəляри hесабына əмəлə кəлир. Рикардонун доктринасында Сисмондиjə ади бир сəhв, бир зиддиjjət көрүнəн шej, jə'ни jығым истеhсалын кəлирдəн артығыдыр фикри həгигətдə керчək вəзиjjətə тамамилə уjғундур вə капитализмə хас олан зиддиjjəти ифадə едир. *Истеhлак шejляри үчүн базар мүвафиг дəрəчədə*

артмадыгда вә һәтта бу базар кичилдикдә дә, истеһсал васитәләри үчүн* јени базар јарадан һәр чүр јығымдан өтрү истеһсалын кәлирдән артыг олмасы *лазымдыр.* Сонра, Сисмонди азад рәгабәтин үстүнлүкләри һаггында кы тә'лими кәнара атараг көрмүр ки, бош никбинликлә бирликдә о, шүбһәсиз бир һәгигәти дә, јә'ни јенә дә онун өз һесабындан көрүндүјү кими, азад рәгабәт нәтичәсиндә *чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишаф етдијини* дә рәдд етмиш олур. (Әслиндә бу — сәнајенин истеһсал васитәләри һазырлајан әлаһиддә бөлмәсинин јарадылмасы вә онун хүсусән сүр'әтлә инкишаф етмәси фактынын анчаг башга чүр ифадәсидир.) Истеһлак мүвафиг дәрәчә инкишаф етмәдән чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин бу чүр инкишаф етмәси, әлбәттә, зиддијјәтдир, лакин мәһз һәјатда баш верән, капитализмин өз маһијјәтиндән иряли кәлән бир зиддијјәтдир вә тә'сирли сөзләрлә бу зиддијјәтдән јаха гуртармаг мүмкүн дејилдир.

Романтикләр исә јахаларыны мәһз бу чүр гуртармаға чалышырлар. Охучу, Сисмонди кими «көһнәлмиш» бир мүәллифин сәһвләрини тәкрар етмәкдә мүасир игтисадчылары әсассыз тәгсирләндирдијимизи дүшүнмәсин дејә, «ән јени» мүәллифин, ч. Н. — онун јаздыгларындан кичичик бир мисал көстәрәк. О өз «Очеркләр»инин 242-чи сәһифәсиндә Русијанын ун үјүтмә ишиндә капитализмин инкишафындан бәһс едир. Тәкмилләшдирилмиш истеһсал аләтләри тәтбиг едилән (дәјирманларын гурулушунун дәјишдирилмәсинә 70-чи илләрдән башлајараг 100 милјон маната гәдәр пул сәрф олунмушдур) вә әмәк мәһсулдарлығыны икигатдан чох артырмыш олан ири бухар дәјирманларының мејдана кәлдијини көстәрәрәк, мүәллиф тәсвир олунан һадисәјә белә характеристика верир: «ун үјүтмә иши инкишаф етмәмишдир, анчаг топлашараг ири мүәссисәләр һалына дүшмүшдүр»; сонра мүәллиф бу характеристиканы *бүтүн* сәнаје саһәләринә аид едир (с. 243) вә белә бир нәтичә чыхарыр ки,

* Јухарыда көстәрилән тәһлилдән өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, јени капиталын сабит вә дәјишән һиссәләрә нә дәрәчәдә бөлүндүјүндән вә дәјишән капиталын нисби һиссәсиндәки азалманын көһнә истеһсаллары нә дәрәчәдә әһатә етмәсиндән асылы олараг, белә бир һал да мүмкүндүр.

«истисnасыз олараг бүтүн hалларда күлли мигдарда ишчи ишдән азад олур, иш тапа билмир» (243) вә «капиталист истеhсалы халг истеhлакы hесабына инкишаф етмишдир» (241). Биз охучудан суал едирик: бу мүлаhизә, Сисмондинин индичә көстәрдијимиз мүлаhизәсиндән hеч фәргләнирми? Бу «ән јени» мүәллиф ики факты, Сисмондинин мисалында да көрдүјүмүз ејни фактлары гејд едир вә hәмин фактларын hәр икисиндән јенә дә о чүр тә'сирли сөзләрлә јахасыны гуртарыр. 1-чиси, онун мисалы көстәрир ки, капитализм мәhз истеhсал васитәләри hесабына инкишаф едир. Бу о демәкдир ки, капитализм чәмијјәтин мәhсулдар күввәләрини инкишаф етдирир. 2-чиси, онун мисалы көстәрир ки, бу инкишаф мәhз капитализмә хас олан спесифик зиддијјәтләр јолу илә кедир: истеhлак мүвафиг сурәтдә инкишаф етмәдән (халгын јемәк-ичмәји писләшир) истеhсал инкишаф едир (100 милјон манатын сәрф едилмәси — гејри-шәхси истеhлак васитәси илә реаллашдырылан мәhсуллар үчүн дахили базардыр), јә'ни мәhз истеhсал хатириnә истеhсал баш верир. Ч-б Н. — он да белә дүшүнүр ки, әкәр о, гоча Сисмондијә мәхсус бир садәдилликлә бу зиддијјәти анчаг доктрина зиддијјәти кими көстәрсә, «биз истеhсалын мәгсәдини унутмушуг»!! — дејә ону анчаг «фәлакәтли бир јанылма» кими көстәрсә, hәјатдакы hәмин зиддијјәт арадан галхачагдыр. «Инкишаф етмәмишдир, *анчаг* топланмышдыр» сөзләриндән daha сәчијјәви нә ола биләр? Јәгин ки, ч. Н. — она елә бир капитализм мә'лумдур ки, онда *топлашма* јолу илә инкишафдан башга *ајры чүр дә* инкишаф *ола билир*. Чох тәәссүф ки, о өзүндән габагкы бүтүн сијаси игтисада мә'лум олмајан бу чүр «орижинал» бир капитализм илә бизи таныш етмәмишдир!

VI

ХАРИЧИ БАЗАР ҮСТӘЛИК ДӘЈӘРИН РЕАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫНДА «ЧӘТИНЛИКДӘН ЧЫХЫШ ЈОЛУДУР»

Сисмондинин башга бир сәhви, онун капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи кәлир вә мәhсул hаггындакы јанлыш нәзәријјәсиндән ирәли кәлән бу сәhв, үмумијјәтлә

мәһсулу, хүсусилә дә үстәлик дәјәри реаллашдырмаг мүмкүн олмамасы вә бу мүмкүнсүзлүјүн нәтичәси олараг, харичи базарын зәрурилији барәсиндәки тә'лимдир. Умумијјәтлә мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсинә кәлинчә, јухарыдакы тәһлил көстәрир ки, бу «мүмкүнсүзлүк» анчаг сабит капиталын вә истеһсал васитәләриниң сәһв олараг кәнар едилмәсиндән ирәли кәлир. Демәли, бу сәһв дүзәлдилдикдә «мүмкүнсүзлүк» дә арадан галхыр. Лакин буну ајрылыгда үстәлик дәјәр һаггында да демәк лазым кәлир: бу тәһлил үстәлик дәјәриң дә реаллашдырылмасыны изаһ едир. Үстәлик дәјәриң реаллашдырылмасында ону бүтүн мәһсулдан ајырмаг үчүн гәтијјән һеч бир ағлабатан әсас јохдур. Сисмондиниң (вә бизим халгчыларын) буна әкс олан фикри — садәчә олараг умумијјәтлә реаллашдырылманын әсас гануларыны баша дүшмәмәјин, мәһсулу дәјәрә көрә (ики һиссәјә дејил) үч һиссәјә, мадди формаја көрә исә ики нөвә (истеһсал васитәләринә вә истеһлак шејләринә) ајырмағы бачармамағын нәтичәсидир. Үстәлик дәјәрин капиталистләр тәрәфиндән истеһлак едилә билмәмәси һаггында ирәли сүрүлән мүддәа Смитин умумијјәтлә реаллашдырма барәсиндәки шүбһәләриниң анчаг бајағылашдырылмыш тәкрарыдыр. Үстәлик дәјәриң анчаг *бир һиссәси* истеһлак шејләриндән ибарәтдир; о бири һиссәси исә — истеһсал васитәләриндән ибарәтдир (мәсәлән, дәмир заводу сәһибиниң үстәлик дәјәри). Истеһсал васитәләриндән ибарәт олан *һәмин* үстәлик дәјәр *истеһсала сәрф едилмәклә* «истеһлак» олунур; истеһсал васитәләри шәклиндә мәһсул истеһсал едән капиталистләр исә өзләри үстәлик дәјәри дејил, башга капиталистләрдән мүбадилә васитәси илә әлдә етдикләри *сабит капиталы* истеһлак едирләр. Буна көрә халгчылар да үстәлик дәјәри реаллашдырмаг мүмкүн олмадығындан бәһс едиркән, мәнтиги олараг сабит *капиталы* да реаллашдырмаг мүмкүн олмадығыны гәбул етмәлидирләр, — беләликлә дә, онлар лап раһатча гајыдыб Адамын... дедикләринә кәлмиш оларлар. Ајдындыр ки, беләликлә «сијаси игтисад атасынын» дедикләринә гајытмаг көһнә сәһвләри бизә «өз ағыллары илә тапдыглары»

һәгигәтләр шәклиндә тәгдим едән мүәллифләр үчүн әң бөјүк бир тәрәгги оларды...

Бәс харичи базар? Харичи базарын капитализм үчүн зәрури олдуғуну биз инкар етмирикми? Әлбәттә, јох. Лакин иш бурасындадыр ки, харичи базар мәсәләсинин *реаллашдырма мәсәләсинә әсла һеч бир дәхли јохдур,* бунлары әлагәдар етмәк чәһди исә анчаг, романтикләрин капитализми «ләнкитмәк» арзусуну вә мәнтиг габилијјәтинә малик олмадыгларыны көстәрир. Реаллашдырма мәсәләсини изаһ етмиш олан нәзәријјә буну тамамилә дүрүст көстәрмишдир. Романтик дејир: капиталистләр үстәлик дәјәри истеһлак едә билмирләр, буна көрә дә ону харичи өлкәләрә сатмалыдырлар. Суал олунур: олмаја капиталистләр артыг өз мәһсулларыны харичиләрә һавајы верирләр, јахуд бу мәһсуллары дәнизә төкүрләр? Сатырлар — демәли, еквивалент алырлар; өлкәдән бир гисим мәһсул апарырлар, әвәзиндә исә башга мәһсуллар кәтирирләр. Биз ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасындан данышырыгса, демәли, артыг бунунла пул тәдавүлүнү арадан галдырыр вә анчаг мәһсулларын мәһсуллара мүбадилә олунмасыны фәрз едирик, чүнки реаллашдырма мәсәләси мәһз ондан ибарәтдир ки, ичтимаи мәһсулун дәјәр вә мадди форма чәһәтдән бүтүн һиссәләринин *өдәнилмәси* тәһлил едилсин. Буна көрә дә реаллашдырма һаггында данышмаға башлајыб ахырда: «мәһсулу пула верәчәкләр» демәк, — сабит капиталы истеһлак шејләриндә реаллашдырмаг һаггында верилән бир суала: «сатачаглар» дејә чаваб вермәк гәдәр күлүнчдүр. Бу анчаг кобуд бир мәнтиг хатасыдыр: адамлар бүтүн ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсини унудараг, ајрыча бир саһибкар нөгтеји-нәзәринә кечирләр ки, о да «харичијә сатмагдан» башга һеч бир шејлә марагланмыр. Харичи тичарәти, ихрачы реаллашдырма мәсәләси илә гарышдырмаг — мәсәләдән ајынмаг демәкдир, ону *зәррә гәдәр дә олса ајдынлашдырмадан,* анчаг даһа кениш бир саһәјә *кечирмәк* демәкдир[*]. Бир өлкәнин базары әвәзиндә биз бир нечә

* Бу о гәдәр ајдындыр ки, һәтта Сисмонди дә реаллашдырылманы тәһлил едиркән буну харичи тичарәтдән тәчрид етмәк лазым кәлдијини

мә'лум өлкәләр комплексинин базарыны көтүрсәк, реаллашдырма мәсәләси зәррә гәдәр дә ираелиләмәз. Халгчылар инандырмаға чалышараг: харичи базар мәһсулун реаллашдырылмасында капитализмин өзү үчүн јаратдығы «чәтинликдән чыхыш јолудур»* — дедикдә, бу сөзләрлә онлар анчаг белә бир ачыначаглы һалын үстүнү өртүрләр ки, онлар үчүн «харичи базар», нәзәриҗҗәни анламамаг нәтичәсиндә дүшдүкләри «чәтинликдән чыхыш јолудур»... Һәлә бу да аздыр. Харичи базары бүтүн ичтимаи мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләси илә әлагәләндирән бир нәзәриҗҗә бу реаллашдырманы анламамағы көстәрмәклә бәрабәр, һабелә *һәмин реаллашдырмаја мәхсус зиддиҗҗәтләрин сон дәрәчә сәһи баша дүшүлдүјүну* дә көстәрир. «Фәһләләр әмәк һаггыны истеһлак едәрләр, капиталистләр исә үстәлик дәјәри истеһлак едә билмирләр». Бу «нәзәриҗҗәјә» харичи базар бахымындан фикир верин. Биз һарадан билирик ки, «фәһләләр әмәк һаггыны истеһлак едәрләр»? Нәјә әсасән күман етмәк олар ки, бир өлкәнин бүтүн капиталистләр синфи тәрәфиндән һәмин өлкәнин бүтүн фәһләләриниң истеһлакы үчүн нәзәрдә тутулан мәһсуллар доғрудан да *дәјәрчә фәһләләрин әмәк һаггына бәрабәр* олачаг, ону өдәјәчәк вә *бу* мәһсуллар үчүн харичи базара еһтијач олмајачагдыр? Белә күман етмәк үчүн гәтиҗҗән һеч бир әсас јохдур, һәгигәтдә дә бу әсла белә дејилдир. Јалныз үстәлик дәјәри өдәјән мәһсуллар (вә ја мәһсулларын бир һиссәси) дејил, һабелә дәјишән капиталы өдәјән мәһсуллар да; јалныз дәјишән капиталы өдәјән мәһсуллар дејил, һабелә (Адам илә... гоһумлугуну унутмуш олан бизим «игтисадчыларын» јаддан чыхардыглары) сабит капиталы өдәјән мәһсуллар да; јалныз истеһлак шејләри шәклиндә мөвчуд олан мәһсуллар дејил, һабелә истеһсал васитәләри шәклиндә мөвчуд олан мәһ-

баша дүшүрдү. О, истеһсалын истеһлака ујғунлуғу һаггында дејир: «Бу һесаблары даһа дүрүст изләмәк вә мәсәләни асанлашдырмаг үчүн, биз бу вахта гәдәр һәмин мәсәләни харичи тичарәтдән тамамилә тәчрид едирдик; биз ајрыча көтүрүлмүш бир милләти нәзәрдә тутурдуг: инсан чәмиҗәтинин өзү дә белә ајрыча көтүрүлмүш бир милләтдир; буна көрә дә, харичи тичарәти олмајан бир милләтә аид олан һәр шеј ејни сүрәтлә бүтүн бәшәриҗәтә дә аиддир». (I, 115).

* Н. — он, сәһ. 205.

суллар да, — бунларын һамысы ејни дәрәчәдә анчаг «чәтинликләр» ичәрисиндә, капитализм артдыгча күчләнән даими тәрәддүдләр ичәрисиндә, һәр бир саһибкары чалышыб истеһсалы һәдсиз дәрәчә кенишләндирмәјә, олдуғу дөвләтин һүдудларындан кәнара чыхмаға, капиталист әмтәә тәдавүлүнә һәлә чәлб едилмәмиш өлкәләрдә јени базарлар ахтармага *мәчбур едән* гызғын рәгабәт ичәрисиндә реаллашдырылыр. Биз инди о мәсәләјә дә кәлиб чатдыг ки, капиталист өлкәсинә харичи базар нә үчүн лазымдыр? Бунун лазым олмасына сәбәб һеч дә о дејилдир ки, капитализм гурулушунда мәһсул үмумијјәтлә реаллашдырыла билмәз. Бу—бош сөздүр. Харичи базар она көрә лазымдыр ки, ичма, ирси маликанә, тајфа, маһал вә ја дөвләт чәрчивәси илә мәһдуд олан бүтүн көһнә истеһсал үсулларынын әксинә олараг, капиталист истеһсалынын *хүсусијјәти һәдсиз дәрәчәдә* кенишләнмәјә чан атмагдыр. Бүтүн көһнә тәсәррүфат үсуллары заманында истеһсал һәр дәфә кечмишдә олдуғу кими ејни шәкилдә вә ејни өлчүдә тәкрар олундуғу һалда, капитализм гурулушунда бу ејни шәкилдә тәкрар *мүмкүн олмур* вә истеһсалын гануну *һәдсиз дәрәчәдә* кенишләнмәкдән, даими ирәлиләмәкдән ибарәт олур*.

Белә**ликлә**, реаллашдырманы мүхтәлиф сурәтдә анламаг (даһа доғрусу, бир тәрәфдән бунун баша **дүшүлмәси**, дикәр тәрәфдән исә буну романтикләрин гәтијјән анламамасы) нәтичәсиндә харичи базарын әһәмијјәтинә даир бир-биринә тамамилә әкс олан ики нөгтеји-нәзәр мејдана чыхыр. Бир параларынын (романтикләрин) фикринчә, харичи базар капитализмин ичтимаи инкишаф үчүн *јаратдығы* «чәтинлијин» көстәричисидир. Башгаларынын фикринчә исә, әксинә, харичи базар ичтимаи инкишаф үчүн тарихин мүхтәлиф сәдләр — ичма, тајфа сәдләри, мәһәлли вә милли сәдләр шәклиндә јаратдығы мүхтәлиф чәтинликләри капитализмин нечә *арадан галдырдығыны* көстәрир**.

---

* Мүгајисә един: *Зибер,* «Давид Рикардо вә и. а.». СПБ. 1885, сәһ. 466, ејд.

** Ашағыда мүгајисә един: «Rede über die Frage des Freihandels» («Тичарәт азадлығы һаггында нитг»[55]. *Ред.*).

Көрдүјүнүз кими, фәрг анчаг «нөгтеји-нәзәрдәдир»... Бәли, «анчаг» бундадыр! Капитализм һаггында фикир јеридән романтикләрин бу хүсусда фикир јеридән башгаларындан фәрги үмумијјәтлә «анчаг» «нөгтеји-нәзәрдән» ибарәтдир, бу фәрг «анчаг» ондан ибарәтдир ки, романтикләр көһнәјә әсасән, башгалары исә јенијә әсасән фикир јеридирләр, романтикләр капитализмин дағытмагда олдуғу гурулуш нөгтеји-нәзәриндән, башгалары исә, капитализмин јаратмагда олдуғу гурулуш нөгтеји-нәзәриндән фикир јеридирләр*.

Харичи базары романтикләрин дүзкүн анламамасы, адәтән, онларын мөвчуд өлкәдә капитализмин бејнәлхалг вәзијјәтинин «хүсусијјәтләрини», базар тапмаг мүмкүн олмадығыны вә с. көстәрмәси илә бирләшир; бүтүн бу дәлилләр капиталистләри харичи базар ахтармагдан «әл чәкдирмәк» чәһдләридир. Лакин «көстәрмәси» дејиркән, биз фикримизи дүрүст ифадә етмиш олмуруг, чүнки романтик өлкәнин харичи тичарәтини, јени базарлар саһәсиндә онун ирәлиләјишини, мүстәмләкәчилијини вә саирәни фактлар әсасында тәһлил етмир. Һәгиги просеси өјрәнмәк вә ону ајдынлашдырмаг романтики әсла марагландырмыр, романтик үчүн јалныз, *бу просесә гаршы мә'нәви* нәтичә чыхармаг лазымдыр. Мүасир рус романтикләринин чыхардығы бу мә'нәви нәтичә илә франсыз романтикинин чыхардығы мә'нәви нәтичәнин тамамилә ејни олдуғуну охучунун јәгин едә билмәси үчүн, франсыз романтикинин мүһакимәләриндән нүмунәләр көстәрәк. Сисмондинин капиталистләри базар тапа билмәјәчәкләри илә нечә горхутдуғуну биз артыг көрдүк. Лакин онун иддиа етдији анчаг бу дејилди. О иддиа едирди ки, «дүнја базары артыг кифајәт гәдәр тәчһиз едилмишдир» (II, 328), буна көрә дә, сүбут етмәјә чалышырды ки, капитализм јолу илә кетмәк мүмкүн дејилдир, башга јол тапмаг лазымдыр... О, инкилис саһибкарларыны инандырырды ки, фермер тәсәррүфатының әкинчиликдән азад етдији фәһләләрин һамысына капитализм иш

* Мән бурада капитализми нечә анламагдан дејил, анчаг она верилән гијмәтдән данышырам. Капитализми анламаг чәһәтдән романтикләр, көрдүјүмүз кими, классикләрдән јүксәкдә дурмурлар.

верә билмәjәчәкдир (I, 255—256). «О шәхсләр ки, әкинчиләр онлара гурбан верилир, өзләри бундан бир фајда көрәчәкләрми? Мә'лумдур ки, әкинчиләр инкилис мануфактураларынын ән јахын вә ән е'тибарлы истеһлакчыларыдыр. Онларын истеһлакынын кәсилмәси сәнајеjә, ән ири харичи базарлардан биринин багланмасындан даһа фәлакәтли бир зәрбә вурмуш оларды» (I, 256). О, инкилис фермерләрини инандырырды ки, онлар тахылы демәк олар һавајы әлдә едән јохсул полјак кәндлисинин рәгабәтинә давам кәтирә билмәзләр (II, 257) вә онлар Гара дәниз лиманларындан кәлән рус тахылынын даһа дәһшәтли рәгабәти гаршысындадырлар. О һәјәчанла дејирди: «Америкалылар јени принсиплә: базар мәсәләсини өлчүб-бичмәдән истеһсал етмәк (produire sans calculer le marché), һәм дә мүмкүн гәдәр чох истеһсал етмәк принсипи илә кетдиләр», одур ки, «Бирләшмиш Штатларда, башданбаша өлкәнин һәр jеринdә тичарәтин сәчијjәви хүсусијjәти белә дир ки, һәр чүр әмтәәләр истеһлак еһтијачларындан артыгдыр... даими ифласлар, кәлирә мүбадилә едилә билмәjән тичарәт капиталларынын бу чүр артыглыг етмәсинин нәтичәсидир» (I, 455—456). Мәрһәмәтли Сисмонди! Көрәсән о, мүасир Америка һаггында нә дејәрди, — романтикләрин нәзәриjjәсинә көрә «кичилмәли» олан һәмин «дахили базарын» һесабына бу гәдәр күчлү инкишаф етмиш Америка һаггында нә дејәрди!

VII

БӨһРАН

Сисмондинин Ад. Смитдән көтүрмүш олдуғу јанлыш нәзәриjjәдән чыхардығы үчүнчү сәһв нәтичә бөһранлар һаггындакы тә'лимдир. Сисмондинин: јығым (үмумијjәтлә истеһсалын артмасы) истеһлакла мүәjjән олунур — дејән бахышындан вә бүтүн ичтимаи мәһсулун (кәлирдә фәһләләрин пајы илә капиталистләрин пајындан ибарәт едилән бу мәһсулун) реаллашдырылмасыны Сисмондинин јанлыш изаһ етмәсиндән тәбии вә лабүд олараг белә бир тә'лим әмәлә кәлмишдир ки,

бөһранларын сәбәби истеһсал илә истеһлак арасында уjғунсузлуг олмасыдыр. Сисмонди дә тамамилә бу нәзәриjjәjә әсасланырды. Бу нәзәриjjәни Родбертус да көтүрмүш вә она азачыг дәjишдирилмиш бир тә'риф вермишдир: Родбертус бөһранларын сәбәбини онда көрүрдү ки, истеһсал артдыгда фәһләләрин мәһсулда олан пajы азалыр; һәм дә А. Смит кими о да jанлыш олараг бүтүн ичтимаи мәһсулу әмәк һаггы илә «рентаjа» бөлүрдү (онун терминолокиjасына көрә «рента» — үстәлик дәjәрдир, jә'ни бирликдә мәнфәәт илә торпаг рентасыдыр). Капитализм чәмиjjәтиндә jығыма* вә мәһсулун реаллашдырылмасына верилән елми тәһлил бу нәзәриjjәнин бүтүн тәмәлләрини сарсытды вә ejни заманда көстәрди ки, мәһз бөһранлардан әввәлки дөврләрдә фәһләләрин истеһлакы артыр, истеһлакын кифаjәтсизлиjи (куjа бөһранлара сәбәб олан бу кифаjәтсизлик) ән мүхтәлиф тәсәррүфат режимләри заманында олмушдур, бөһранлар исә анчаг бирчә режимин — капитализм режимининн фәргләндиричи әламәтидир. Бу нәзәриjjә бөһранлары башга бир зиддиjjәтлә, мәһз истеһсалын (капитализм тәрәфиндән ичтимаиләшдирилмиш истеһсалын) ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси, фәрди үсулу арасындакы зиддиjjәтлә изаһ едир. Бу нәзәриjjәләр арасында дәрин бир фәрг олдуғу, көрәк ки өзлүjүндә ajдындыр, лакин биз бунун үзәриндә даһа мүфәссәл дajанмалыjыг, чүнки Сисмондинин мәһз рус ардычыллары бу фәрги *силмәjә* вә мәсәләни долашдырмаға чалышырлар. Һаггында бәһс етдиjимиз ики бөһран нәзәриjjәси бөһранлары тамамилә мүхтәлиф сурәтдә изаһ едир. Биринчи нәзәриjjә бөһранлары истеһсал илә фәһлә синфинин истеһлакы арасындакы зиддиjjәтлә, икинчи нәзәриjjә исә, истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси характери арасындакы зиддиjjәтлә изаһ едир. Демәли, биринчи нәзәриjjә һадисәнин көкүнү истеһ-

* А. Смитин вә сонракы игтисадчыларын «фәрди капитал jығымыны» jанлыш анламасы капиталист тәсәррүфатында бүтүн мәһсулун ики һиссәдән ибарәт олмасы һаггындакы тә'лим илә әлагәдардыр. Онлар мәһз өjрәнирдиләр ки, мәнфәәтин jығылан һиссәси бүтүнлүклә әмәк һаггына сәрф олунур. Һалбуки әслиндә мәнфәәтин бу һиссәси: 1) сабит капитала вә 2) әмәк һаггына сәрф олунур. Сисмонди классикләрин бу сәһвини дә тәкрар едир.

салдан *харичдә* көрүр (мәсәлән, Сисмонди буна көрә классикләрә үмумијјәтлә һүчум едәрәк дејир ки, онлар истеһлакы е'тибасыз бурахыб анчаг истеһсал илә мәшғул олурлар); икинчи нәзәријјә исә һадисәнин көкүнү мәһз истеһсал шәраитиндә көрүр. Мүхтәсәр десәк, биринчи нәзәријјә бөһранлары истеһлакын кифајәтсизлији (Unterkonsumption) илә, икинчи нәзәријјә исә, истеһсалын һәрч-мәрчлији илә изаһ едир. Беләликлә, бу нәзәријјәләрин һәр икиси бөһранлары тәсәррүфатын гурулушунун өзүндәки *зиддијјәтлә* изаһ едир, лакин һәмин зиддијјәти көстәрмәкдә бир-бириндән тамамилә фәргләнир. Лакин суал олунур: икинчи нәзәријјә истеһсал илә истеһлак арасында зиддијјәт олмасы фактыны, истеһлакын кифајәтсизлији фактыны инкар едирми? *Ајдындыр ки, инкар етмир.* Икинчи нәзәријјә бу факты тамамилә гәбул едир, лакин бу факты бүтүн капитализм истеһсалынын анчаг тәкчә бир бөлмәсинә аид факт һесаб едәрәк она лазыми јер, табе јер верир. Бу нәзәријјә өјрәдир ки, һәмин факт мүасир тәсәррүфат системиндәки башга, даһа дәриң вә әсас бир зиддијјәтин доғурдуғу, мәһз истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси характери арасындакы зиддијјәтин доғурдуғу бөһранлары изаһ едә билмәз. Буна көрә дә, һәгигәтдә бириичи нәзәријјәнин тәрәфдары олан вә истеһсал илә истеһлак арасындакы зиддијјәти икинчи нәзәријјә нүмајәндәләриниң тәсдиг етдијинә истинад етмәклә өз сөјләдикләриниң үстүнү өртән шәхсләр һаггында нә демәк олар? Көрүнүр ки, бу адамлар ики нәзәријјә арасындакы фәргин әсасына *јахшы фикир вермәмишләр* вә икинчи нәзәријјәни лазымынча анламамышлар. О адамлардан бири, мисал үчүн, ч. Н. — ондур (һәлә ч. В. В. бир тәрәфә галсын). Онларын Сисмонди ардычыллары чүмләсинә мәнсуб олдугларыны артыг ч. Туган-Барановски әдәбијјатымызда көстәрмишди («Сәнаје бөһранлары», с. 477; бурада ч. Н. — он һаггында: «көрүнүр ки», — дејә гәрибә бир гејд вардыр). Лакин ч. Н. — он «дахили базарын кичилмәсиндән вә «халгын истеһлак габилијјәтинин азалмасындан» данышыр (онун бахышларында мәркәзи нөгтәләр бунлардыр) вә буна бахмајараг, о,

истеһсал илә истеһлак арасында зиддијјәт олмасы фактыны, истеһлакын кифајәтсизлији фактыны *тәсдиг едән* икинчи нәзәријјә нүмајәндәләринә истинад едир. Ајдындыр ки, бу чүр истинадлар анчаг, үмумијјәтлә һәмин мүәллиф үчүн сәчијјәви олан бир чәһәти, онун јерсиз ситатлар кәтирмәк хасијјәтини көстәрир, — вәссалам. Мәсәлән, онун «Очеркләр»и илә таныш олан бүтүн охучулар онун белә бир «ситатыны», әлбәттә, унутмамышлар ки, «әмтәә алычысы олан фәһләләрин базар үчүн әһәмијјәти вардыр, лакин капитализм чәмијјәти өз әмтәәсини — иш күввәсини сатан бу фәһләләр үчүн минимум гијмәт гојмаға чалышыр» («Очеркләр», с. 178); һәмин охучуларын һабелә јадындадыр ки, ч. Н. — он бунунла һәм «дахили базарын кичилмәсини» изаһ етмәк истәјир (ib., с. 203 вә башгалары), һәм дә бөһранлары (с. 298 вә башгалары). Лакин бизим мүәллиф бу ситаты (изаһ етдијимиз кими, һеч бир шејн сүбут етмәјән ситаты) кәтириркән, һәлә һәмин ситатын көтүрүлдүју чыхышын *ахырыны да ихтисар едир.* Бу ситат «Капитал»ын II чилди II бөлмәсинин *әлјазмасына әлавә едилмиш бир гејддән* ибарәт иди. Һәмин гејд, «сонрадан ону даһа мүфәссәл шәрһ етмәк үчүн» әлавә едилмишди, әлјазмасынын нашири дә ону чыхышда көстәрмишдир. *Һәмин гејддә, јухарыда көстәрилән сөзләрдән сонра дејилир: «Лакин бунларын һамысы анчаг сонракы бөлмәјә аиддир»*,* јә'ни үчүнчү бөлмәјә аиддир. Бу үчүнчү бөлмә нәдән ибарәтдир? Бу мәһз о бөлмәдир ки, орада А. Смитин, бүтүн ичтимаи мәһсулун ики һиссәси һаггындакы нәзәријјәси (Сисмонди һаггында јухарыда көстәрилән фикирлә бирликдә) тәнгид едилир вә «бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү», јә'ни мәһсулун реаллашдырылмасы тәһлил едилир. Беләликлә, бизим мүәллиф Сисмондини тәкрар едән өз бахышларыны сүбут етмәк үчүн, «анчаг о бөлмәјә аид» гејди ситат кәтирир ки, орада Сисмонди тәкзиб едилир: «анчаг о бөлмәјә аид» гејди ситат кәтирир ки, үстәлик дәјәри капиталистләрин реаллашдыра *билдикләри* орада көстәрил-

* «Das Kapital». II. Band, S. 304. («Капитал», II чилд, сәһ. 304. *Ред.*). Русча тәрчүмәси, с. 232[56]. Курсив бизимдир.

миш вә дејилмишдир ки, харичи тичарәти реаллашдырманын тәһлилинә дахил етмәк мә'насыздыр...

Ики нәзәриjjәнин фәргини силмәк вә ән јени нәзәриjjәләрә әсасланараг, романтизмә мәхсус көһнә зирзибили мүдафиә етмәк чәһдләриндән бири дә Ефрусинин мәгаләсиндәдир. Ефруси, Сисмондинин бөһранлар нәзәриjjәсини көстәрәрәк, онун јанлыш олдуғуну гејд едир («Р. Б.» № 7, с. 162). Онун көстәрдикләри сон дәрәчә анлашылмаз вә зиддиjjәтлидир. Бир тәрәфдән о, әкс нәзәриjjәнин дәлилләрини тәкрар едәрәк дејир ки, милли тәләб билаваситә истеһлак олунан шеjләрлә гуртармыр. Дикәр тәрәфдән о иддиа едир ки, Сисмондинин бөһранлара вердиjи изаһат «милли истеһсалы әһалинин тәләбинә вә алычылыг габилиjjәтинә уjғун сурәтдә бөлүшдүрмәjи чәтинләшдирән бир чох сәбәбдән анчаг бирини көстәрир». Демәли, охучуја дејирләр белә дүшүнсүн ки, бөһранларын сәбәби мәһз «бөлкүдәдир», Сисмондинин дә сәһви һәмин бөлкүнү чәтинләшдирән сәбәбләрин һамысыны көстәрмәдиjиндәдир! Лакин әсил мәсәлә бунда дејилдир... Ефруси дејир ки, «Сисмонди jухарыда көстәрилән изаһла кифаjәтләнмәмишдир. «Nouv. Princ.»нин һәлә 1-чи нәшриндә «De la connaissance du marché»* сәрләвһәли сон дәрәчә ибрәтли бир фәслә тәсадүф едирик. Бу фәсилдә Сисмонди истеһсал илә истеһлак арасындакы мүвазинәти позан әсас сәбәбләри (буна фикир верин!) бизә о гәдәр ајдын шәрһ едир ки, һәмин мәсәләдә бу чүр ајдынлығы биз игтисадчыларын јалныз азында көрүрүк» (ib.). Сонра Ефруси фабрикчинин базардан хәбәрдар ола билмәдиjи һаггында ситатлар кәтириб дејир: «Енкелс дә, демәк олар, бунун ејнини сөjләjир» (с. 163) — бунун далынча фабрикчинин тәләбдән хәбәрдар ола билмәдиjинә даир ситат кәлир. Сонра Ефруси «истеһсал илә истеһлак арасында мүвазинәт јаранмасындакы башга манеәләр» (с. 164). һаггында јенә ситатлар кәтириб инандырмаға чалышыр ки, «бу ситатларда бөһранлара даир кетдикчә һөкмран олан бир изаһат верилир»! Бу да аз имиш: Ефрусинин фикринчә, «халг тәсәрруфатындакы бөһранларын сәбәбләри мә-

* — «Базардан хәбәрдар олмаг һаггында». *Ред.*

сәләсиндә биз тамамилә һаглы олараг Сисмондинин сонралар даһа ардычыл вә даһа ајдын бир сурәтдә инкишаф едән бахышларын баниси һесаб едә биләрик» (с. 168).

Лакин бүтүн бунлар Ефрусинин мәсәләни әсла анламадығыны көстәрир! Бөһранлар нәдир? — Ифрат истеһсалдыр, реаллашдырыла билмәјән, тәләб тапмајан әмтәәләр истеһсал едилмәсидир. Әкәр әмтәәләр тәләб тапмырса, — демәли, фабрикчи бунлары тәләбдән хәбәри јох икән истеһсал етмишдир. Инди суал олунур: доғрудандамы, бөһранларын мүмкүн ола билмәсинин бу шәртини көстәрмәк бөһранлары изаһ етмәк демәкдир? Доғрудандамы, Ефруси һадисәнин мүмкүнлүјүнү көстәрмәк илә онун лабүдлүјүнү изаһ етмәк арасындакы фәрги анламамышдыр? Сисмонди дејир: бөһранлар мүмкүндүр, чүнки фабрикчинин тәләбдән хәбәри олмур; бөһранлар лабүддүр, чүнки капиталист истеһсалында истеһсал илә истеһлак тразлаша билмәз (јә'ни мәһсул реаллашдырыла билмәз). Енкелс дејир: бөһранлар мүмкүндүр, чүнки фабрикчинин тәләбдән хәбәри олмур; бөһранларын лабүдлүјүнә сәбәб һеч дә мәһсулун үмумијјәтлә реаллашдырыла билмәмәси дејилдир. Бу дүзкүн дејилдир: мәһсул реаллашдырыла биләр. Бөһранлар она көрә лабүддүр ки, истеһсалын коллектив характери илә мәнимсәмәнин фәрди характери арасында зиддијјәт әмәлә кәлир. Буна бахмајараг, јенә дә бир игтисадчы мејдана чыхыб шандырмаға чалышыр ки, Енкелс дә «демәк олар, бунун ејниди» сөјләјир; Сисмонди дә «бөһранлары ејни сурәтлә изаһ» едир! Ефруси јазыр: «Буна көрә дә, мән тәәчүб едирәм ки, ч. Туган-Барановски... Сисмондинин тә'лиминдә ән мүһүм вә ән гијмәтли чәһәти нәзәрдән гачырмышдыр» (с. 168). Лакин ч. Туган-Барановски һеч бир шеји нәзәрдән гачырмамышдыр*. Әксинә, о, јени нәзәријјәнин бүтүн мәсәлә үчүн әсас һесаб етдиji башлыча зиддијјәти тамамилә дүрүст

* «Капитализмин инкишафы»нда (сәһ. 16 вә 19) (бах: Әсәрләри. 3-чү чилд, I фәсил, § VI. *Ред.*) мән артыг ч. Туган-Барановскинин сонралар ону тамамилә буржуа игтисадчылары чәбһәсинә кәтириб чыхармыш олан хата вә сәһвләрини көстәрмишәм. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин кеjди *Ред.*).

көстәрмиш (с. 455 вә башгалары) вә бөһранларда мејдана чыхан зиддијјәти даһа әввәл көстәрән, лакин ону дүзкүн изаһ едә билмәјән Сисмондинин әһәмијјәтини ајдынлашдырмышдыр (с. 457: Сисмонди Енкелсдән әввәл көстәрмишди ки, бөһранлар тәсәрруфатын мүасир тәшкилиндән иряли кәлир; с. 491: Сисмонди бөһранларын мүмкүн олмасы шәртләрини көстәрмишдир, лакин «һеч дә һәр чүр мүмкүнлүк ишдә һәјата кечмир»). Ефруси исә бундан гәтијјән баш чыхартмамышдыр; о, мәсәләни тамамилә гарышдырыр вә чыхартдыгы нәтичәләрин долашыг олмасына «төөччүбләнир»! «Русск. Богатство»нун игтисадчысы дејир: «Доғрудур, биз Сисмондидә, инди үмуми вәтәндашлыг һүгугу газанмыш ифадәләрә, мәсәлән, «истеһсал һәрч-мәрчлији», «истеһсалда планаујғунлуг олмамасы (Planlosigkeit)» кими ифадәләрә тәсадүф етмирик, лакин о, бу ифадәләр алтында кизләнән маһијјәти тамамилә ајдын көстәрмишдир» (с. 168). Јени романтик, кечмиш күнләрини романтикини нечә дә асанлыгла чанландырыр! Белә гәләмә верилир ки, мәсәлә сөзләрдәки фәргдәдир! Әслиндә исә мәсәлә ондадыр ки, Ефруси тәкрар етдији сөзләри баша дүшмүр. «Истеһсал һәрч-мәрчлији», «истеһсалда планаујғунлуг олмамасы» ифадәләри нәји көстәрир? Истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин фәрди характери арасындакы зиддијјәти көстәрир. Тәһлил етдијимиз игтисади әдәбијјатла таныш олан һәр кәсдән биз суал едирик: Сисмонди вә ја Родбертус бу зиддијјәти гәбул едирдиләрми? Онлар бөһранлары һәмин зиддијјәтин нәтичәси һесаб едирдиләрми? Јох, етмирдиләр вә едә дә билмәздиләр, чүнки *онларын һеч бири бу зиддијјәти әсла баша дүшмүрдү*. Капитализмин тәнгидини үмуми рифаһ* һаггындакы вә ја «өзбашына бурахылмыш тәдавүлүн» јанлышлығы** һаггындакы ибарәләр үзәриндә әсасландырмаг мүмкүн олмајыб истеһсал мүнасибәтләринин тәкамүлүнүн характери үзәриндә әсасландырмаг лазым кәлмәси идејасынын өзү онлара тамамилә јабанчы иди.

* Cf. Sismondi. l. c., I, 8 (Сисмондидән ситат кәтирилмиш јери мүгајисә един. I, 8. *Ред.*).

** Родбертус. Јери кәлмишкән көстәрәк ки, Бернштејн буржуа игтисадынын үмуминјјәтлә јанлыш фикирләрини бәрпа едәрәк һәмин мәсәләдә

Бөһранлар һаггында јухарыда көстәрилән ики нәзәријјә арасындакы фәрги бизим Русија романтикләрини нә үчүн вар гүввә илә силмәјә чалышдыгларыны биз тамамилә баша дүшүрүк. Бунун сәбәби одур ки, капитализмә олан принсипчә мүхтәлиф мүнасибәтләр, көстәрилән нәзәријјәләрлә билаваситә вә ән сых сүрәтдә әлагәдардыр. Доғрудан да, әкәр биз бөһранларын сәбәбини мәһсулун реаллашдырыла билмәмәсиндә, истеһсал илә истеһлак арасындакы зиддијјәтдә көрүрүксә, бунунла биз капитализмин кетдији јолун керчәк вә јарарлы бир јол олдуғуну инкар етмиш олуруг, бу јолу «јанлыш» јол е'лан едирик вә «ајры јоллар» ахтармаға башлајырыг. Бөһранлары һәмин зиддијјәтин нәтичәси һесаб едиркән биз белә дүшүнмәлијик ки, бу зиддијјәт нә гәдәр чох инкишаф едирсә, ондан хилас олмаг да *бир о гәдәр чәтин олур.* Көрдүјүмүз кими, Сисмонди мәһз һәмин фикри ән бөјүк бир садәлөвһлүклә ифадә едиб дејирди ки, әкәр капитал јаваш-јаваш јығылырса, буна һәлә дөзмәк олар; сүр'әтлә јығылдыгда исә, дөзүлмәз олур. — Әксинә, әкәр биз бөһранлары истеһсалын ичтиман характери илә мәнимсәмәнин фәрди характери арасындакы зиддијјәтлә изаһ едириксә, демәли, биз капитализм јолунун керчәклијини вә мүтәрәггилијини гәбул едирик вә «ајры јоллар» ахтармағы мә'насыз бир романтизм сајыб рәдд едирик. Бунунла да биз е'тираф едирик ки, һәмин зиддијјәт нә гәдәр чох инкишаф етсә, ондан гуртулмаг да *бир о гәдәр асан олар* вә чарә ачмаг, һәмин гурулушун инкишаф етмәсиндәдир.

Охучунун көрдүју кими, биз бурада да «нөгтеји-нәзәрләрин» мүхтәлифлијинә раст кәлирик...

Тамамилә тәбиидир ки, бизим романтикләр өз бахышлары үчүн нәзәри субутлар ахтарырлар. Тамамилә тәбиидир ки, бу ахтарышлар нәтичәсиндә онлар Гәрби Авропаның лап чохдан тулламыш олдугу көһнә

дә долашыглыг салыб иддиа едир ки, Марксын бөһранлар нәзәријјәси Родбертусун бөһранлар нәзәријјәсиндән о гәдәр дә фәргли дејилдир («Die Voraussetzungen etc.». Stuttg. 1899. S. 67 («Илкин шәртләр вә н. а.». Штуттгарт. 1899. сәһ. 67. *Ред.*)). О дејир ки, Маркс күтләләрин истеһлакынын мәһдудлуғуну бөһранларын сонунчу сәбәби олараг гәбул етмәклә өз-өзүнә зидд чыхыр. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*)

зир-зибили тапырлар. Тамамилә тәбиидир ки, онлар буну hисс едир вә hәмин зир-зибили бәрпа етмәјә чалышараг, каһ Гәрби Авропа романтикләринә ачыгчаһ бәзәк-дүзәк верир, каһ да романтизми јерсиз вә тәһриф едилмиш ситатлар пәрдәси алтында ишә кечирирләр. Лакин онлар, белә бир контрабанданын үстү ачылмамыш галачағыны дүшүнүрләрсә, чох бөјүк сәһв едирләр.

Сисмондинин *әсас* нәзәри доктринасыны вә бу доктринадан онун чыхардығы башлыча нәзәри нәтичәләрини шәрһини бунунла гуртарараг, биз јенә дә Ефруси јә аид кичик бир әлавә етмәлијик. Сисмондијә даир башга бир мәгаләсиндә (биринчи мәгаләнин ардында) Ефруси дејир: «Кәлирләрин мүхтәлиф нөвләри һагғында Сисмондинин бахышлары (капиталдан әлдә едилән кәлир нәзәријјәсинә нисбәтән) даһа чох мараглыдыр» («Р. Б.» № 8, с. 42). Ефруси дејир ки, Родбертус кими, Сисмонди дә милли кәлири ики hиссәјә бөлүр: «бир hиссәси торпаг вә истеһсал аләтләри саһибләринә, о бири hиссәси әмәк нүмајәндәләринә чатыр» (ib.). Бундан сонра кәтирилән ситатларда Сисмонди јалныз милли кәлирин дејил, бүтүн мәһсулун да бу чүр бөлүндүјүндән данышыр: «Иллик истеһсал, јахуд бир ил әрзиндә халгын көрмүш олдуғу бүтүн ишләрин нәтичәси дә ики hиссәдән ибарәтдир» вә и. а. («N. Princ.», I, 105, «Р. Б.»-дә ситат кәтирилмишдир, № 8. с. 43). Бизим игтисадчы нәтичә чыхарыб дејир: «Ситат кәтирилмиш јерләр ајдын сүбут едир ки, халг кәлиринин ән јени игтисадчыларын нәзәријјәсиндә бу гәдәр мүһүм рол ојнајан тәснифаты, јә'ни халг кәлиринин әмәјә әсасланан кәлирә вә әмәксиз кәлирә — arbeitsloses Einkommen бөлүнмәсини Сисмонди бүтүнлүклә мәнимсәмишди (!). Үмумијјәтлә десәк, Сисмондинин кәлир мәсәләсиндәки бахышлары hәмишә ајдын вә мүәјјән олмаса да, hәр hалда бу бахышларда нәзәрә чарпыр ки, о, хүсуси тәсәррүфат кәлири илә халг тәсәррүфаты кәлири арасындакы фәрги баша дүшүр» (с. 43).

Буна чаваб олараг демәлијик: ситат кәтирилән бу јер ајдын сүбут едир ки, Ефруси алман дәрсликләри-

нин hикмәтини бүтүнлүклә мәнимсәмишдир, лакин буна бахмајараг (бәлкә дә мәhз буна көрә) фәрди кәлирдән фәргли олан милли кәлир мәсәләсинин нәзәри чәтинлијини тамамилә көздән гачырмышдыр. Ефруси чох ciddijатсыз данышыр. Биз көрдүк ки, о өз мәгаләсинин биринчи јарысында мүәјјән бир мәктәб нәзәријјәчиләрини «ән јени игтисадчылар» адландырмышдыр. Охучу hаглы олараг белә дүшүнә биләр ки, бу дәфә дә јенә hәмин нәзәријјәчиләрдән бәhс олунур. Һәгигәтдә исә мүәллиф бурада тамамилә башга бир шеји нәзәрдә тутур. Ән јени игтисадчылар дејә инди алман катедер-сосиалистләри[57] көтүрүлүр. Сисмондинин мүдафиә едилмәси ондан ибарәтдир ки, мүәллиф онун нәзәријјәсини катедер-сосиалистлөрин нәзәријјәси илә јахынлашдырыр. Ефрусинин архаландығы бу «ән јени» нүфуз сahибләринин нәзәријјәси нәдән ибарәтдир? — Ондан ибарәтдир ки, милли кәлир ики hиссәјә бөлүнүр.

Ахы бу hеч дә «ән јени игтисадчыларын» нәзәријјәси дејил, Ад. Смитин нәзәријјәсидир! А. Смит кәлири әмәк hаггына, мәнфәәтә вә рентаја ајырараг («Халглар сәрвәти», I китаб, VI фәсил; II китаб, II фәсил), мәнфәәт илә ренtаны мәhз әмәксиз кәлир hесаб едиб әмәк hаггына гаршы гојур, hәр икисини әмәкдән чыхылма адландырыр (I китаб, VIII фәсил) вә мәнфәәти хүсуси әмәк нөвү үчүн верилән әмәк hаггы сајмаг фикринә е'тираз едирди (I китаб, VI фәсил). Сисмонди дә, Родбертус да, алман дәрсликләринин «ән јени» мүәллифләри дә Смитин бу нәзәријјәсини садәчә тәкрар едирләр. Онларын арасындакы фәрг анчаг будур ки, А. Смит милли кәлири милли мәhсулдан лазымынча ајыра билмәдијини баша дүшүрдү; о, баша дүшүрдү ки, фәрди мәhсула дахил етдији сабит капиталы (мүасир терминлә) милли мәhсулдан кәнар етмәклә өзүнә зидд чыхмыш олур. «Ән јени» игтисадчылар исә А. Смитин сәhвини тәкрар едәрәк, онун нәзәријјәсинә анчаг daha бәзәкли бир дон кејдирмиш («милли кәлирин тәснифаты») вә А. Смитин хилас ола билмәдији зиддијјәти нәзәрдән гачырмышлар. Бунлар, ола бил-

сиз, алиманә үсуллардыр, амма һеч дә елми үсуллар дејилдир.

VIII

КАПИТАЛИСТ РЕНТАСЫ ВӘ КАПИТАЛИСТ ӘЊАЛИ АРТЫГЛЫГЫ

Сисмондинин нәзәри бахышларыны көздән кечирмәкдә давам едирик. Биз онун башлыча бахышларыны, јә'ни онун хүсусијјәтини тәшкил едән вә ону бүтүн башга игтисадчылардан фәргләндирән бахышларын һамысыны артыг нәзәрдән кечиртдик. Сопракылар ја онун үмуми нәзәријјәсиндә о гәдәр мүһүм рол ојнамыр, ја да әввәлкиләрдән чыхарылан нәтичәдир.

Гејд едәк ки, Сисмонди дә тамамилә Родбертус кими Рикардонун рента нәзәријјәсинә шәрик дејилди. О өзү бир нәзәријјә ирәли сүрмәјәрәк, чох зәиф мүлаһизәләрлә Рикардонун нәзәријјәсини сарсытмаға чалышырды. О бурада халис бир хырда кәндли идеологу кими чыхыш едир; о, Рикардонун фикрини тәкзиб етмәкдән даһа чох, үмумијјәтлә, әмтәә тәсәррүфаты вә капитализм категоријаларының әкинчилијә кечирилмәсини рәдд едир. Һәр ики чәһәтдән онун нөгтеји-нәзәри романтик үчүн тамамилә сәчијјәви олан нөгтеји-нәзәрдир. 3-чү китабын* XIII фәсли «Ч. Рикардонун торпаг рентасы нәзәријјәсинә» һәср едилмишдир. Сисмонди, Рикардо доктринасының өз нәзәријјәсинә тамам зидд олдуғуну дәрһал сөјләјәрәк, белә е'тиразлар ирәли сүрүр: мәнфәәтин үмуми сәвијјәси (Рикардонун

---

* Бу китабын һәтта јазылыш тәрзинин өзү дә сәчијјәвидир: 3-чү китаб «әразн сәрвәтиндән» (richesse territoriale), торпаг сәрвәтиндән, јә'ни әкинчиликдән бәһс едир. «Тичарәт сәрвәти һаггында» (de la richesse commerciale) олан сонракы 4-чү китаб исә — сәнаје вә тичарәтдән. Куја ки, торпағын мәһсулу вә торпағын өзү дә капитализм һөкмранлығы шәрантиндә әмтәә олмурмуш! Она көрә бу ики китаб арасында ујғунлуг да јохдур. Сәнајенин ачыг капиталист формасындан, Сисмонди заманындакы формасындан бәһс олунур. Әкинчилик исә торпағын һәр чүр истисмар системләри: патриархал, көләлик, пајдарлыг, бијар, төјчү, фермер, емфитевтик (ирси олараг һәмишәлик ичарәјәвермә) истисмар системләри кими мүхтәлиф шәкилләрдә тәсвир едилмишдир. Нәтичәдә там бир гармагарышыглыг мејдана чыхыр: мүәллиф әкинчилијин нә тарихини верир, — чүнки бүтүн бу «системләр» бир-бири илә әлагәдар едилмәмишдир, — нә дә капиталист тәсәррүфатында әкинчилијин тәһлилини верир, һәрчәнд капиталист тәсәррүфатында әкинчилик онун әсәринин әсас мөвзусуну тәшкил едир вә һәрчәнд мүәллиф сәнаједән бәһс едиркән онун ачыг капиталист формасындан данышыр.

нәзәриjjәси үчүн әсас көтүрүлмүш үмуми сәвиjjә) һеч вахт гәрарлашмыр, әкинчиликдә капиталын сәрбәст jер дәjишмәси jохдур. Әкинчиликдә мәһсулун, базардакы дәjишилмәләрдән асылы олмаjан вә сащибинә «халис мәһсул» (produit net) верән дахили дәjәрини (la valeur intrinsèque), «тәбиәт әмәjини» арашдырмаг лазымдыр (I, 306). «Тәбиәт әмәji — торпағын вердиji халис мәһсулун мәнбәji, гүввәсидир ки, бу мәһсул да өз дахили дәjәри» (intrinsèquement) «чәһәтдән тәдгиг олунур» (I, 310). «Биз рентаны (le fermage), jахуд, даһа доғрусу, халис мәһсулу, билаваситә торпагдан әмәлә кәлиб мүлкиjjәтчинин хejринә кедән бир мәһсул кими арашдырмышыг; о нә фермерин, нә дә истеһлакчынын һеч бир пajыны әлиндән алмыр» (I, 312). Физиократларын көһнә jанлыш фикирләрини бу чүр тәкрар етдикдән сонра, ахырда бир нәсиһәт дә верилир: «Үмумиjjәтлә сиjаси игтисадда, абстраксиjалардан чәкинмәк (se défier) лазым кәлдиji кими, мүтләг фәрзиjjәләрдән дә чәкинмәк лазымдыр» (I, 312)! Бу чүр «нәзәриjjәдә» һәтта тәһлил едиләси бир шеj дә jохдур, чүнки «тәбиәт әмәjинә» гаршы Рикардонун тәкчә кичичик бир гejди тамамилә кифаjәтдир*. Бу jалныз тәһлилдән бojун гачырмаг вә Рикардоjа нисбәтән кериjә доғру нәһәнк аддым атмагдыр. Мүәjjән просеси тәһлил етмәкдән горхуб тез ону писләмәjә башлаjан Сисмондинин романтизми бурада да тамамилә ajдын бир сурәтдә өзүнү көстәрир. Нәзәриниздә олсун ки, ахы о, Инкилтәрәдә әкинчилиjин капитализм jолу илә инкишаф етмәси фактыны, кәндлиләрин фермерләрлә вә күнәмүздчуларла әвәз олундуғуну, континентдә дә вәзиjjәтин ejни истигамәтдә инкишаф етдиjини инкар етмир. О, бу фактлара садәчә олараг көз jумур (һалбуки о, капиталист тәсәррүфатындан данышыркән бун-

* *Рикардо.* Әсәрләри, Зиберин тәрчүмәси. сәһ. 35: «Мануфактура сәнаjесиндә тәбиәт инсан үчүн һеч бир шеj елəмирми? Машынларымызы һәрәкәтә кәтирән вә комиләрини дәнизdә үзмәсинә jардым едән күләк вә су күввәләринин һеч бир әһәмиjjәти jохдурму? Ән көзәл машынлары һәрәкәтә кәтирмәкдә истифадә етдиjимиз атмосфер тәзjиги вә бухар еластиклиji — буларын һамысы тәбиәтин һədиjjәси дejилми? Металлары jумшалдан вә әридән истилиjин тә'сири, бojанма вә гычгырма просеслəриндә һаванын иштиракы һәлә бир jана галсын, мануфактураның һеч елә бир сащәси jохдур ки, орада тәбиәт инсана jардым, һәм дә һавajы вә болбол jардым көстәрмиш олмасын».

лары тәһлил етмәјә борчлу иди) вә торпағын патриархал үсулла истисмар едилмәси системинин үстүн олмасы һаггында сентименталданышыглары даһа мүнасиб көрүр. Бизим халгчылар да тамамилә бу чүр һәрәкәт едирләр: онлардан һеч бири әмтәә тәсәррүфатынын әкинчилијә дахил олмасы фактыны вә әкинчилијин ичтимаи характериндә әмтәә тәсәррүфатының әсаслы дәјишикликләр јаратмаја билмәмәси фактыны һеч инкар етмәк тәшәббүсүндә дә олмамышдыр, — лакин ејни заманда онлардан һеч бири, капиталист тәсәррүфатындан данышаркән тичарәт әкинчилијинин артмасы мәсәләсини ирәли сүрмүр вә «халг истеһсалы» һаггында нәсиһәтләрлә јаха гуртармағы үстүн тутурлар. Бурада биз һәләлик Сисмондинин нәзәри игтисадыны тәһлил етмәклә кифајәтләндијимизә көрә, бу «патриархал истисмар» мәсәләси илә әтрафлы таныш олмағы сонраја сахлајырыг.

Сисмондинин шәрһ етмәјә чәһд көстәрдији дикәр нәзәри мәсәлә әһали һаггындакы нәзәриҗҗәдир. Малтус нәзәриҗҗәсинә вә капитализмин јаратдығы әһали артыглығы мәсәләсинә Сисмондинин мүнасибәтини гејд едәк.

Ефрусинин инандырдығына көрә, Сисмонди Малтусун анчаг о фикри илә шәрик олур ки, әһали сон дәрәчә бөјүк бир сүр'әтлә төрәјиб артараг сон дәрәчә бөјүк изтираблар мәнбәји ола биләр. «Сонрадан онлар тамамилә бир-бириниң антиподу олурлар. Сисмонди әһали мәсәләсини бүтүнлүкдә ичтимаи-тарихи зәмин үзәринә кечирир» («Р. Б.» № 7, с. 148). Ефруси бу ифадә илә дә Сисмондинин сәчиҗјәви нөгтеји-нәзәрини (мәһз хырда буржуа нөгтеји-нәзәрини) вә онун романтизмини тамамилә пәрдәләјир.

«Әһали мәсәләсини ичтимаи-тарихи зәмин үзәринә кечирмәк» нә демәкдир? О демәкдир ки, һәр бир тарихи тәсәррүфат системинин әһали ганунуну ајрыча тәдгиг етмәк вә онун бу систем илә әлагәси вә мүнасибәтини өјрәнмәк лазымдыр. Сисмонди һансы системи өјрәнирди? Капиталист системини. Демәли, «Русск. Богатство»нун әмәкдашы фәрз едир ки, Сисмонди капиталист әһали ганунуну өјрәнирмиш. Онун бу иддиа-

сында бир аз һәгигәт вардыр, лакин анчаг *бир аз.* Амма Ефруси һеч Сисмондинин әһали һаггындакы мүһакимәләриндә нәләрин чатышмадығыны тәһлил етмәк фикриндә дә олмадығына көрә вә «Сисмонди бурада ән јени игтисадчыларын ән көркәмлиләринин сәләфидир»* (с. 148), — дејә иддиа етдијинә көрә, нәтичәдә, бөһранлар мәсәләсиндә вә милли кәлир мәсәләсиндә көрдүјүмүзүн тамамилә ејни олараг, бурада да хырда буржуа романтикинә бәзәк-дүзәк верилдији ашкар олур. Бу мәсәләләрдә Сисмонди нәзәриҹҹәсинин јени нәзәриҹҹәјә бәнзәјиши нәдән ибарәт олмушдур? Ондан ибарәт олмушдур ки, Сисмонди капиталист јығымына мәхсус зиддиҹҹәтләри көстәрмишдир. Бу бәнзәјиши Ефруси гејд етмишдир. Сисмондинин нәзәриҹҹәсинин јени нәзәриҹҹәдән фәрги нәдән ибарәт олмушдур? 1-чиси, ондан ибарәт олмушдур ки, Сисмонди бу зиддиҹҹәтләрин елми тәһлилини зәррә гәдәр ирәлиләтмәмиш вә бә'зи чәһәтләрдә классикләрә нисбәтән һәтта бир аддым кери кетмишдир.—2-чиси, ондан ибарәт олмушдур ки, Сисмонди тәһлил етмәји бачармадығынын (гисмән дә тәһлил етмәк истәмәдијинин) үстүнү милли кәлири мәхаричлә, истеһсалы истеһлакла ујғунлашдырмағын вә с. лазым олмасы һаггында хырда буржуа нәсиһәти илә өртүрдү. Ефруси көстәрилән мәсәләләрин һеч бириндә бу фәрги *гејд етмәмишдир,* бунунла да Сисмондинин әсил әһәмиҹҹәтини вә ән јени нәзәриҹҹәјә мүнасибәтини тамамилә јанлыш көстәрмишдир. Бу мәсәләдә дә биз тамамилә ејни шеји көрүрүк. Сисмондинин нәзәриҹҹәсинин ән јени нәзәриҹҹәјә бәнзәјиши бурада да јалныз *зиддиҹҹәти көстәрмәкдән* ибарәтдир. Бурада да фәрг, елми тәһлилин олмамасындан вә бу чүр тәһлил әвәзинә хырда буржуа нәсиһәтинин ирәли сүрүлмәсиндән ибарәтдир. Буну изаһ едәк.

Кечән әсрин ахырларындан башлајараг машынлы капиталист сәнајесинин инкишафы әһали артыглығы јаратды вә сијаси игтисад гаршысына буну изаһ етмәк

* Лакин гејд едирик ки, биз бурада Ефрусинин «ән јени игтисадчыларын ән көркәмлиси» дедикдә, кими нәзәрдә тутдуғуну: романтизмә шүбһәсиз јад олан мәшһур мәктәбин нүмајәндәсинимы, јохса ән галын мә'лумат китабынын мүәллифини нәзәрдә тутдуғуну јәгин едә билмирик.

вəзифəси чыхды. Мə'лум олдуғу кими, Малтус бу hадисəни тəбии-тарихи сəбəблярлə изаh етмəjə чалышараг, онун мə'лум вə тарихчə мүəjjəн ичтимаи тəсəррүфат гурулушундан мejдана кəлдиjини тамамилə инкар едир вə бу фактын ашкара чыхардығы зиддиjjəтлярə тамамилə көз jумурду. Сисмонди бу зиддиjjəтляри вə əhалинин jерини машынларын тутдуғуну көстəрмишдир. Буну көстəрмək Сисмондинин шүбhəсиз хидмəтидир, чүнки Сисмондинин jаздығы дөврдə белə бир фикрин ирəли сүрүлмəси jени бир шеj иди. Лакин көрək бу факта о нечə jанашмышдыр.

7-чи китабын («Əhали hаггында» китабын) 7-чи фəслиндə ajрыча олараг, «машынлар ихтира едилмəси нəтичəсиндə артыг галмыш əhалидən» бəhс едилир. Сисмонди гejд едир ки, «машынлар адамларын jерини тутур» (p. 315, II, VII) вə дəphал суал едир ки, машынларын ихтира едилмəси милләт үчүн хejирдир, jохса бəдбəхтликдир? Ajдындыр ки, бу мəсəлəнин капиталист өлкəси үчүн дejил, үмумиjjəтлə бүтүн өлкəлəр вə заманлар үчүн «həлли» ən мəзмунсуз чejнəнмиш сөзлəрдən ибарəтдир: «истеhлака олан тəлəб əhалинин əлиндəки истеhсал васитəляриндən артыг олдугда» (les moyens de produire de la population) (II, 317) — хejирдир, «истеhсал истеhлак үчүн тамамилə кифаjəт етдикдə» исə бəдбəхтликдир. Башга сөзлə: зиддиjjəти гejд етмək Сисмондинин əлиндə абстракт бир чəмиjjəт hаггында, hеч бир зиддиjjət олмаjан вə гəнаəтчил бир кəндлинин əхлагына уjғун ола биләчək бир чəмиjjəт hаггында бəhс етмək үчүн анчаг бəhанədир! Сисмонди бу зиддиjjəти тəhлил етмəjə, мəвчуд капитализм чəмиjjəтиндə онун нечə əмələ кəлдиjини, hə кими нəтичələр верəчəjини вə саирəни арашдырмаға hеч тəшəббүс дə көстəрмир. Jох, бу зиддиjjətдən Сисмонди анчаг həмин зиддиjjətə гаршы өз мə'нəви hиддətини билдирмək үчүн бир материал кими истифадə едир. Фəслин сонракы бүтүн мəзмуну бу нəзəри мəсəлə барəсиндə əсла бир шеj вермир вə килejлəнмəкдən, шикаjətлəнмəкдən, садəдил арзулардан ибарəтдир. Сыхышдырылыб jери тутулан фəhлələр истеhлакчы идилəр... дахили базар кичилир... харичи базара кəлинчə, дүнjа артыг кифа-

јәт гәдәр тәчһиз едилмишдир... кәндлиләрин бабат јашамасы, сатышы даһа јахшы тә'мин етмиш олардыы... континент дөвләтләриниң нүмунә көтүрүб изләдикләри Инкилтәрәдән чох һејрәтли вә дәһшәтли бир нүмунә јохдур — бах, һадисәни тәһлил етмәк әвәзиндә Сисмонди бу чүр нәсиһәтләр верир! Мәсәләјә о да там ејни илә бизим халгчылар кими јанашыр. Халгчылар да јалныз әһали артыглыгы фактыны гејд етмәклә кифајәтләнир вә бу фактдан анчаг, капитализмә гаршы килејләнмәк вә ондан шикајәтләнмәк үчүн истифадә едирләр (мүгајисә един: Н. — он, В. В. вә с.). Бу әһали артыглыгы илә капиталист истеһсалы тәләбләри арасында нечә бир мүнасибәт олдугуну Сисмонди һәтта тәһлил етмәк тәшәббүсүндә олмадыгы кими, халгчылар да һеч заман гаршыларына белә бир мәсәлә гојмамышлар.

Бу чүр үсулун тамамилә јанлыш олдугу һәмин зиддијјәтин елми тәһлили нәтичәсиндә ашкара чыхарылмышдыр. Бу тәһлил мүәјјән етмишдир ки, әһали артыглыгы (артыг истеһсал вә артыг истеһлакла јанашы олараг), шүбһәсиз, бир зиддијјәт вә капиталист јыгымының зәрури нәтичәси олмагла бәрабәр, ејни заманда капитализм механизминин *зәрури тәркиб һиссәсидир**. Ири сәнаје нә гәдәр чох инкишаф едирсә, бүтүн милли истеһсалда вә ја онун һәр бир ајрыча

---

* Мә'лум олдугу кими, артыг әһали һаггында кы бу нөгтеји-нәзәри илк дәфә Енкелс «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» (1845) («Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти». *Ред.*) әсәриндә сөјләмишдир. Мүәллиф Инкилтәрә сәнаје синин ади бир сәнаје тсикли тәсвир едәрәк дејир:

«Бурадан ајдын олдугу кими, Инкилтәрә сәнајеси, гыса мүддәт давам едән ән чошгун инкишаф дөврләри мүстәсна олмагла, һәр заман еһтијатда олан ишсиз фәһләләр ордусуна малик олмалыдыр ки, ән гызгын ајларда базарын тәләб етдији гәдәр әмтәә истеһсал едә билсин. Бу еһтијат ордусу үзвләринин чох вә ја аз гисминә иш верән базарын вәзијјәтиндән асылы олараг, һәмин орду бөјүјүр вә ја кичилир. Базар ән чох гызышдыгы заман, үмумн чошгун инкишафын ән аз тохундугу әкинчилик маһаллары вә сәнаје саһәләри мүвәггәти олараг мануфактуралара мүәјјән миггдар фәһлә версәләр дә, бу кими әкинчилик маһаллары вә сәнаје саһәләри кичик бир азлыг тәшкил едир вә онлар да ејни сурәтдә еһтијат ордусуна мәнсубдурлар. тәкчә бир фәрги вар ки, бунларын һәмин ордуја мәнсуб олдугларының үстүнү ачмаг үчүн мәһз сүр'әтли чошгун инкишаф олмасы лазым ыдыр»[58].

Бу ахырынчы сөзләрдә, мүвәггәти олараг сәнајеја үз гојан *әкинчи* әһалинин бир һиссәсинин еһтијат ордусу чүмләсинә аид едилмәсини гејд етмәк әһәмијјәтлидир. Бу мәһз һәмин шејдир ки, ои сонракы нәзәријјә ону әһали артыглыгынын *кизли* формасы адландырмышдыр (Марксын «Капитал»ына бах)[59].

сањәсиндәки бөһранлардан вә ја чичәкләнмә дөврләриндән асылы олараг, фәһләләрә олан тәләбатда бир о гәдәр чох дәјишиклик баш верир. Бу дәјишикликләр— капиталист истеһсалынын ганунудур вә һәр вахт сәнајенин һәр бир сањәси үчүн вә ја һәр бир мүәссисә үчүн ишләк әлләр вермәјә һазыр олан артыг әһали (јә'ни капитализмин *орта һесабла* тәләб етдији фәһләләрдән артыг олан әһали) олмасајды, һәмин капиталист истеһсалы *мөвчуд ола билмәзди.* Тәһлил көстәрмишдир ки, капитализмин јајылмыш олдуғу бүтүн сәнаје сањәләриндә, — сәнаједә олдуғу кими экинчиликдә дә, — әһали артыглығы әмәлә кәлир вә әһали артыглығы мүхтәлиф формаларда олур. Башлыча формалары үчдүр*: 1) *Ахычы әһали артыглығы.* Бураја, сәнаједә ишсиз галан фәһләләр дахилдир. Сәнаје инкишаф етдикчә онларын да сајы лабүд олараг артыр. 2) *Кизли әһали артыглығы.* Бураја, капитализм инкишаф етдикчә өз тәсәррүфатындан әли чыхан вә экинчиликдән кәнарда иш тапмајан кәнд әһалиси дахилдир. Бу әһали һәмишә һәр бир мүәссисә үчүн ишләк әлләр вермәјә һазырдыр. 3) *Дурғун әһали артыглығы.* Бу әһалинин ишлә мәшғул олмасы «әсла мүнтәзәм дејилдир»[60] вә о, адн сәвијјәдән ашағы шәраитдә ишләјир. Бураја башлыча олараг, евдә фабрикчиләр вә мағазалар үчүн ишләјән һәм кәнд әһалиси, һәм дә шәһәр әһалиси дахилдир. Бүтүн бу әһали тәбәгәләринин мәчмусу мәһз *нисби артыг әһали,* јахуд *еһтијат ордусу* тәшкил едир. Еһтијат ордусу терминн һансы әһалидән бәһс едилдијини ајдын көстәрир. Бу әһали — мүәссисәләрин кенишләнәчәји *тәгдирдә* капитализмә лазым олан, лакин һеч бир вахт даими иши ола билмәјән фәһләләрдир.

Беләликлә, нәзәриҗҗә бу мәсәләдә дә, романтикләрин чыхардығы нәтичәјә тамамилә зидд бир нәтичәјә кәлмишдир. Романтикләрин фикринчә, әһали артыглығы капитализмин мүмкүн олмадығыны вә ја «сәһв олдуғуну» көстәрир. Әслиндә исә, тамамилә әксинәдир: артыг әһали, артыг истеһсалын зәрури әлавәси олараг,

* *Бахын* мүгајисә един. «Давид Рикардо вә н. а.». с. 552—553. СПБ. 1885.

капиталист тәсәррүфатынын зәрури бир әламәтини тәшкил едир ки, *бунсуз капитализм тәсәррүфаты нә јашаја биләр, нә дә инкишаф едә биләрди.* Ефруси әи јени нәзәријјәнин бу јени мүддәасынын үстүндән кечәрәк бурада да иши тамамилә јанлыш шәкилдә көстәрмишдир.

Бизим халгчыларын јухарыда гејд олунан нөгтеји-нәзәрләрдән һансына тәрәфдар олдугларыны көстәрмәк үчүн, һәмин ики нөгтеји-нәзәри садәчә тутушдурмаг кифајәтдир. Сисмондинин әсәринин јухарыда шәрһ едилән фәсли, там һаглы олараг ч. Н. — онун «Исла-һатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очерк-ләри»нә дахил ола биләрди.

Халгчылар ислаһатдан сонракы Русијада әһали артыглыгы әмәлә кәлдијини гејд едиркән, капитализмин еһтијат фәһлә ордусуна еһтијачы олмасы мәсәләсини һеч вахт ирәли сүрмәмишләр. Даим әһали артыглыгы әмәлә кәлмәсәјди, дәмир јоллар чәкилә биләрдими? Ахы мә'лумдур ки, бу нөв әмәјә олан тәләб илбәил чох дәјишилир. Бу шәраит олмадан сәнаје инкишаф едә биләрдими? (Ишин гызгын дөврләриндә сәнаје јени тикилән фабрикләр, биналар, анбарлар вә с. үчүн вә әкинчиликдән кәнар пешәләр адланан пешәләрин чох гисмини тәшкил едән һәр чүр јардымчы күнәмүзд ишләр үчүн чохлу тикинти фәһләси тәләб едир.) Бу шә-раит олмадан бизим учгарларда јүз минләрлә вә мил-јонларла күнәмүздчү тәләб едән капиталист әкинчили-ји јарана биләрдими? Һәм дә, мә'лум олдуғу кими, бу әмәјә олан тәләб олдугча чох дәјишилир. Әһали артыг-лыгы әмәлә кәлмәдән, мешә сәнајечиләри олан саһиб-карлар фабрикләрин еһтијачлары үчүн сон дәрәчә бө-јүк бир сүр'әтлә тахта-шалбан һазырлаја биләрди-ләрми? (Кәнд әһалисинин саһибкарлар үчүн көрдүјү башга чүр ишләр кими, мешә ишләри дә ән аз әмәк һаггы верилән вә ән пис тәшкил едилмиш олан иш формаларындандыр.) Бу шәраит олмадан, шәһәрләрдә вә кәндләрдә тачирләрин, фабрикчиләрин вә мағаза-ларын евә иш вермәси системи — кустар пешәләри адланан саһәдә бу гәдәр кениш јајылмыш олан һәмин систем инкишаф едә биләрдими? Бүтүн бу әмәк саһә-

ләриндә (башлыча олараг ислаһатдан сонра инкишаф етмиш бу саһәләрдә) муздлу әмәјә тәләб олдуғча чох дәјишкәндир. Һәмин тәләбин дәјишмәси дәрәчәси исә, мә'лумдур ки, капитализмин *тәләб етдији* артыг әһалинин мигдары илә мүәјјән едилир. Игтисадчы халгчылар бу ганунун онлара мә'лум олдуғуну һеч бир јердә көстәрмәмишләр. Биз бурада, әлбәттә, бу мәсәләләри маһијјәт с'тибары илә арашдырмаг фикриндә дејилик*. Бу бизим вәзифәмизә дахил дејилдир. Бизим мәгаләмиздә мөвзу — Гәрби Авропа романтизми вә рус халгчылығына онун мүнасибәтидир. Һәмин мүнасибәт, бу мәсәләдә дә бүтүн әввәлки һалларда олдуғу кимидир: әһали артыглығы мәсәләсиндә халгчылар бүтүнлүклә, ән јени нәзәриҗәјә көкүндән зидд олан романтизм нөгтеји-нәзәриндәдирләр. Онлар дејирләр ки, капитализм артыг галан фәһләләрә иш вермир. Демәк, капитализм мүмкүн дејилдир, «сәһвдир» вә с. Бу һәлә әсла о «демәк» дејилдир. Зиддијјәт — мүмкүн олмамаг демәк дејилдир (Widerspruch һеч дә Widersinn дејилдир). Тамамилә истеһсал хатиринә истеһсалдан ибарәт олан капиталист јығымы да зиддијјәтдир. Лакин бу һал капиталист јығымының мөвчуд олмасына вә мүәјјән тәсәррүфат системи үчүн ганун олмасына мане олмур. Буну ејни илә капитализмин бүтүн башга зиддијјәтләри барәсиндә дә сөјләмәк лазымдыр. Јухарыда көстәрилән халгчы фикирләри анчаг о «демәкдир» ки, бүтүн бу зиддијјәтләрдән ибарәләрлә јаха гуртармаг гәбаһәти Русија зијалылары ичәрисиндә дәрин көк салмышдыр.

Беләликлә, әһали артыглығынын *нәзәри тәһлили* үчүн Сисмонди әсла һеч бир шеј вермәмишдир. Бәс бу мәсәләјә о нечә бахырды? Онун нөгтеји-нәзәри хырда буржуа рәғбәт дујғулары илә малтусчулуғун гәрибә бирләшмәсиндән ибарәтдир. Сисмонди дејир: «Мүасир ичтимаи гурулушун бөјүк ејби ондадыр ки, јохсул нә гәдәр әмәк тәләб олунанчағына бел бағлаја биләчәјини

* Буна көрә дә бурада биз игтисадчы халгчыларын јығын-јығын фәһләләри *һесаба алмамаг үчүн*, бу фәһләләрин гејдә алынмадығыны әсас көтүрмәләри кими чох гәрибә бир мәсәләјә тохунмуруг.

heч вахт билмир» (II, 261), буна көрә дә Сисмонди, «кәнд чәкмәчиси» илә хырда кәндлинин өз кәлирләрини дүрүст билдикләри әјјамы һәсрәтлә јад едир. «Јохсул һәр чүр мүлкијјәтдән нә гәдәр чох мәһрум олурса, о өз кәлири барәсиндә бир о гәдәр чох сәһв етмәк вә елә бир әһали јаранмасына (contribuer à accroître une population...) јардым көстәрмәк тәһлүкәси гаршысында олур ки, бу әһали әмәјә олан тәләблә үјғун кәлмәдији үчүн јашајыш васитәләри тапа билмәз» (II, 263—264). Көрүрсүнүзмү: бу хырда буржуа идеологунун јарывәһши әһалијә мәхсус патриархал мүнасибәтләри сахламаг хатириnә бүтүн ичтимаи инкишафы ләнкитмәк истәмәси кифајәт дејилмиш. О, инсан тәбиәтини корламаг үчүн һәр чүр тәдбир тәклиф етмәјә һазырдыр, таки, бу тәдбир хырда буржуазијанын галмасына хидмәт етмиш олсун. Бу ахырынчы мәсәләјә даир шүбһә јери гојмајан бир нечә ситат да кәтиририк:

Јарыдиләнчи һалында олан фәһләјә фабрикдә һәр һәфтә әмәк һаггы верилмәси фәһләни елә өјрәтмишдир ки, о даһа, кәлән шәнбә күнүндән узағы дүшүнмүр: «беләликлә онун әхлаг кејфијјәтләрини вә рәғбәт һиссини күтләшдирмишләр» (II, 266), булар да, индичә көрәчәјимиз кими, «әр-арвад еһтијатлылығындан» ибарәтдир!.. — «онун аиләси чәмијјәт үчүн нә гәдәр чох ағырлыг тәшкил едирсә, бир о гәдәр чох артачагдыр; буна көрә дә милләт, өз тә'минат васитәләринә үјғунлашдырылмамыш (disproportionnée) әһалинин тәзјиги алтында әзаб чәкәчәкдир (gémira)» (II, 267). Хырда мүлкијјәти һәр нечә олурса олсун сахламалы, һәтта һәјат сәвијјәсини ашағы салмаг вә инсан тәбиәтини позмаг баһасына олса да сахламалы! — Сисмондинин шүары будур. Буна көрә дә Сисмонди өзүнү бир дөвләт адамына охшадараг, әһалинин артмасынын нә заман «лазым олдуғундан» данышдыгдан сонра, хүсуси бир фәсли динин тәгсирләндирилмәсинә һәср едир ки, дин «еһтијатсыз» евләнмәни писләмәмишдир. Сисмондинин идеалына—хырда буржуаја тохунулдугда о, Малтусун өзүндән дә артыг малтусчу олур. Сисмонди динә өјүд вериб дејир: «Јалныз диләнчилик үчүн доғу-

лан ушаглар, һабелә јалныз гәбаһәт үчүн доғулмуш олурлар... Ичтимаи гурулуш мәсәләләриндәки анламазлыг онлары (дин нүмајәндәләрини) евләнмәк фәзиләтләри сырасындан исмәти чыхарыб атмаға мәчбур етмиш вә аһали илә онун јашајыш васитәләри арасында тәбии сурәтдә әмәлә кәлән ујғунлуғун даим позулмасы сәбәбләриндән бири олмушдур» (II, 294). «Дини әхлаг инсанлара өјрәтмәлидир ки, онлар јени аилә јаратдыгдан сонра өз арвадлары илә, субајларын өзләринә мәхсус олмајан гадынларла јашадығындан да исмәтли долаңмаға борчлудурлар» (II, 298). Үмумијјәтлә јалныз игтисад нәзәријјәчиси адланмаг дејил, һәмчинин мүдрик бир инзибатчы адланмаг иддиасында олан Сисмонди бурадача һесаблајыб дејир ки, «јени аилә јаратмаг» үчүн «үмумијјәтлә вә орта һесабла үч ушаг доғулмасы» лазымдыр, о, һөкүмәтә мәсләһәт көрүр ки, «адамлары, аилә гурмаға имкан верән мүстәгил јашајыш үмиди илә алдатмасын, чүнки бу алдадычы иш (cet établissement illusoire) онлары әзаб-әзијјәтә, јохсуллуға вә өлүмә мәһкум едәчәкдир» (II, 299). «О заман ки ичтимаи гурулуш зәһмәткешләр синфини мүәјјән мүлкијјәтә малик олан синифдән ајырмырды, диләнчилик фәлакәтинин (le fléau) гаршысыны алмаг үчүн тәкчә чәмијјәтин фикри кифајәт иди. Әкинчинин өз ата-бабасындан галан мирасы сатмасы, сәнәткарын өз чүз'и капиталыны дағытмасы һәмишә ајыб һесаб олунур... Авропанын индики гурулушунда исә... һеч вахт һеч бир мүлкијјәти олмамаға мәһкум олан адамлар диләнчилијә дүшмәкдән һеч бир хәчаләт чәкә билмәзләр» (II, 306—307). Хырда мүлкијјәтчинин күтлүјүнү вә инсафсызлығыны бундан ајдын көстәрмәк чәтиндир! Сисмонди бурада нәзәријјәчидән дөнүб әмәли бир мәсләһәтчи олур вә мә'лум олдуғу кими, франсыз кәндлисинин чох мүвәффәгијјәтлә әмәл етдији бир әхлагы тәблиғ едир. Бу анчаг Малтус дејил, үстәлик олараг, гәсдән хырда буржуа үлкүсү илә бичилмиш бир Малтусдур. Сисмондинин әсәриндәки бу фәсилләри охујуркән адам истәр-истәмәз Прудонун гызғын вә һиддәтли чыхышларыны хатырлајыр, о сү-

бут едирди ки, малтусчулуг, әр-арвад арасында... тәбиәтә зидд бир гәбаһәтә јол верилмәсини тәблиғ етмәкдән ибарәтдир*.

IX

КАПИТАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ МАШЫНЛАР

Әһали артыглығы мәсәләси илә үмумијјәтлә *машынларын* әһәмијјәти мәсәләси әлагәдардыр.

Ефруси, Сисмондинин машынлар барәсиндәки «парлаг мүлаһизәләриндән» чанфәшанлыгла данышыб дејир ки, «ону техники тәкмилләшдирмәләрә дүшмән һесаб етмәк әдаләтсизликдир» (№ 7, с. 155), «Сисмонди машынларын вә ихтираларын дүшмәни олмамышдыр» (с. 156). «Сисмонди дәфәләрлә бу фикри гејд етмишдир ки, өзлүјүндә машынлар вә ихтиралар фәһлә синфи үчүн зәрәрли дејилдир, онлар анчаг мүасир тәсәррүфат шәраитиндә, ја'ни әмәк мәһсулдарлығынын артмасы нә фәһлә синфинин истеһлакынын артмасына, нә дә иш вахтынын азалмасына сәбәб олмадыгы бир шәраитдә зәрәрли олур» (с. 155).

Бүтүн бу фикирләр тамамилә доғрудур. Лакин јенә дә Сисмондијә *бу чүр* гијмәт верилмәси габарыг бир сурәтдә көстәрир ки, *романтикин* дедикләрини халгчы әсла *баша дүшә* билмәмишдир, капитализм һаггында романтизмә хас олан *нөгтеји-нәзәри* вә бу нөгтеји-нәзәр илә елми нәзәријјә нөгтеји-нәзәри арасындакы сон дәрәчә бөјүк фәрги баша дүшә билмәмишдир. Халгчы буну баша дүшә билмәзди дә, чүнки халгчылыгын өзү романтизмдән ирәли кетмәмишдир. Машынлары капиталистчәсинә ишләтмәнин зиддијјәтли характерини Сисмондинин көстәрмәси 1820-чи илләрдә бөјүк бир тәрәгги идисә, артыг индики заманда белә бир примитив тәнгидлә кифајәтләнмәк вә бу тәнгидин хырда буржуа мәһдудлуғуну баша дүшмәмәк әсла бағышланмаздыр.

Бу чәһәтдән (ја'ни Сисмондинин нәзәријјәси илә ән

* Малтусун «Әһали һаггында тәчрүбә»синин русча тәрчүмәсиндәки әлавәјә бах. (Библиковун тәрчүмәси, СПБ. 1868.) Прудонун «Әдаләт һаггында» әсәриндән бир парча.

јени нәзәриҹҹә арасындакы фәрг мәсәләсиндә)* Ефруси өз дедиҹинин үстүндә мөһкәм дајаныр. О һәтта мәсәләни гојмағы да бачармыр. О, Сисмондинин зиддиҹҹәти көрдүјүнү көстәрир, бунунла да кифајәтләнир, куја тарих капиталист зиддиҹҹәтләринин ән мүхтәлиф јоллар вә үсулларла тәнгид едилдиҹини көстәрмәмишдир. Сисмонди машынлары өзлүјүндә зәрәрли һесаб етмирди, онларын о заманкы ичтимаи гурулушда ишләдилмәсини зәрәрли һесаб едирди — дедикдә Ефруси, артыг тәкчә бу мүлаһизәнин өзүндә нә гәдәр ибтидаи, сәһисентиментал бир нөгтеји-нәзәрин меҹдана чыхдығыны көрмүр. Сисмонди доғрудан да: машынлар зәрәрлидир ја јох? — дејир вә мәсәләни белә бир кәламла «һәлл» едирди: машынлар анчаг истеһсал илә истеһлак үјғунлашдырылмыш олдугда фајдалыдыр («Р. Б.»дәки ситатлары мүгајисә един, № 7, с. 156). Бүтүн јухарыда сөјләниләнләрдән сонра бизим даһа һеч сүбут етмәјимизә еһтијач јохдур ки, мәсәләнин бу чүр «һәлли», капитализмин елми тәһлилинин јеринә хырда буржуа утопијасы гојмагдан башга бир шеј дејилдир. Сисмондини тәгсирләндирмәк олмаз ки, капитализми елми сурәтдә тәһлил етмәмишдир. Тарихи хидмәтләрә гијмәт верилиркән, тарихи хадимләрин мүасир тәләбләрә нисбәтән *вермәдикләри* шејләр дејил, өз сәләфләринә нисбәтән *вердикләри јени* шејләр әсас тутулур. Лакин биз бурада артыг Сисмондидән вә онун ибтидаи, сентиментал нөгтеји-нәзәриндән бәһс етмәк дејил, «Р. Б-во» игтисадчысындан бәһс едирик ки, о индиҹәдәк бу кими нөгтеји-нәзәрлә ән јени нөгтеји-нәзәр арасындакы фәрги анламыр. О** анламыр ки, бу фәрги көстәрмәк үчүн, Сисмондинин машынлара дүшмән олуб-олмадығыны суал етмәк дејил, бунү суал етмәк лазым иди ки, капитализм гурулушунда машынларын әһәмиҹҹәтини Сисмонди баша дүшүрдү, ја јох? *бу гурулушда* машынларын *тәрәгги амили* олмаг ролуну баша дүшүрдү, ја јох? Онда «Р. Б-во» игтисадчысы көрә биләрди ки,

* Биз артыг дәфәләрлә көрдүк ки, Ефруси *һәр јердә* Сисмондини мүасир нәзәриҹҹә илә бу чүр мүгајисә етмәјә чалышыр.

** 1898-чи вә 1908-чи ил нәшрләриндә: «бу кими нөгтеји-нәзәрлә ән јени нөгтеји-нәзәр арасындакы фәрги анламыр. О» — мәтни јохдур. *Ред.*

Сисмонди өз *хырда буржуа, утопик* нөгтеји-нәзәри илә бәлә бир мәсәләни *гаршыја гоја да билмәзди* вә јени нәзәриҹҹәнин фәрги дә һәмин мәсәләни гојмагдан вә һәлл етмәкдән ибарәтдир. Онда Ефруси баша дүшә биләрди ки, Сисмонди мөвчуд капитализм чәмиҹҹәтиндә машынларын тарихи ролу мәсәләсини үмумиҹәтлә машынларын һансы шәраитдә «әлверишли» вә «фајдалы» олмасы мәсәләси илә әвәз етмәклә, тәбии олараг, капитализмин вә машынлары капиталистчәсинә ишләтмәнин «тәһлүкәли олмасы» нәзәриҹҹәсинә кәлиб чыхмыш, капитализмин инкишафыны «ләнкитмәк», ону «азалтмаг», «тәнзим етмәк» зәрурәтиндән бәһс етмиш, буна көрә дә *иртичачы* олмушдур. Машынларын тәрәгги амили олмаг е'тибары илә тарихи рол ојнадығыны Сисмондинин баша дүшмәмәси ән јени нәзәриҹҹәнин онун нәзәриҹҹәсини *мүртәче* нәзәриҹҹә һесаб етмәси сәбәбләриндән биридир.

Бурада биз, әлбәттә, машынлы истеһсал һаггында ән јени нәзәриҹҹәни (јә'ни Марксын нәзәриҹәсини) шәрһ етмәјәчәјик. Охучуја дејирик ки, лап Н. Зиберин јухарыда ады чәкилән тәдгигинә мүрачиәт етсин; «Машынлар вә ири сәнаје» адлы X фәслини, хүсусилә дә: «Машынлы истеһсал нәзәриҹәсинин тәһлили» адлы XI фәслини охусун*. Бу нәзәриҹҹәнин анчаг ән мүхтәсәр шәкилдә маһиҹҹәтини гејд едәк. Онун маһиҹҹәти ики бәнддән ибарәтдир: 1-чиси, капитализм инкишафынын башга мәрһәләләри сырасында машынлы истеһсалын тутдуғу јери вә машынлы сәнајенин өзүндән әввәлки бу мәрһәләләрә (капиталист садә кооперасијасына вә капиталист мануфактурасына) мүнасибәтини мүәјјән едән тарихи тәһлилдән ибарәтдир; 2-чиси, капиталист тәсәррүфатында машынларын ролуну тәһлил етмәкдән, хүсусән дә, әһалинин бүтүн һәјат шәраитиндә машынлы сәнајенин јаратдығы дәјишикликләри тәһлил етмәкдән ибарәтдир. Нәзәриҹә биринчи бәнд һаггында мүәјјән етмишдир ки, машынлы сәнаје

* Зибер бу фәслин әввәлиндә дејир: «Доғрусуну десәк, машынлар вә ири сәнаје һаггында шәрһ етдијимиз нәзәриҹә јени фикирләрлә вә орижинал тәдгигләрлә долу олан елә түкәнмәз бир мәнбәдир ки, әкәр бириси бу нәзәриҹҹәнин нисби үстүнлүкләрини тамамилә мүәјјән етмәк фикринә дүшсә, тәкчә бу барәдә аз гала бүтөв бир китаб јазмалы олар» (с. 473).

капиталист истеһсалынын анчаг бир мәрһәләсидир (мәһз јүксәк мәрһәләсидир) вә көстәрмишдир ки, машынлы сәнаје мануфактурадан төрәјибдир. Нәзәриҗҗә икинчи бәнд һаггында мүәҗҗән етмишдир ки, машынлы сәнаје капитализм чәмиҗҗәтиндә ән бөјүк тәрәггидир, сәбәби дә тәкчә ондан ибарәт дејилдир ки, мәһсулдар гүввәләри сон дәрәчә артырыр вә бүтүн чәмиҗҗәтдә әмәји ичтимаиләшдирир*; бунун сәбәби һабелә ондан ибарәтдир ки, машынлы сәнаје мануфактура әмәк бөлкүсүнү позуб дағыдыр, фәһләләрин бир ишдән башга ишә кечмәсини зәрури едир, тамамилә керидә галмыш патриархал мүнасибәтләри, хүсусән кәнддә, позуб дағыдыр**, истәр көстәрилән сәбәбләрә көрә, истәрсә дә сәнаје әһалисинин тәмәркүзләшмәси нәтичәсиндә чәмиҗҗәтин мүтәрәгги һәрәкатына чох күчлү тәкан верир. Капитализмин бүтүн башга тәрәггиләри кими, бу тәрәгги дә зиддиҗҗәтләрин «тәрәггиси» илә, җә'ни зиддиҗҗәтләрин кәскинләшмәси вә кенишләнмәси илә бирликдә давам едир.

Охучу, ола биләр, сорушсун ки, һамыја мә'лум олан белә бир мәсәлә һаггында Сисмондинин бахышларыны тәһлил етмәјин вә һамыја «таныш олан», һамынын «разы олдуғу» јени нәзәриҗҗәни бу чүр үмуми шәкилдә көстәрмәјин нә әһәмиҗҗәти вар?

Һәмин «разылығы» нәзәрдән кечирмәк үчүн инди биз ән јени нәзәриҗҗәни чидди тәтбиг етмәк иддиасында олан ән көркәмли бир халгчы игтисадчыны, ч. Н.— ону көтүрәк. Мә'лум олдуғу кими, ч. Н. — онун өз «Очеркләр»индә гаршысына гоҗдуғу өз хүсуси вәзифәләриндән бири, мәһз ән чох машын тәтбиг едилмәк чәһәтдән сәчиҗҗәви олан рус тохучулуг сәнајесинин капиталистләшмәсини өјрәнмәк вәзифәсидир.

Суал олунур, ч. Н. — он бу мәсәләдә һансы нөгтеји-нәзәрдәдир: Сисмондинин нөгтеји-нәзәриндәми (көрдүјүмүз кими, о, капитализмин бир чох чәһәтләри һаггында Сисмондинин нөгтеји-нәзәри илә шәрикдир),

* Зибер, ичмада вә машынлы сәнајеси олан капитализм чәмиҗҗәтиндә «әмәјин әлагәләндирилмәсини» мүгајисә едиркән тамамилә һаглы олараг дејир: «Ичманын «топлананы» илә машынлы истеһсалы олан чәмиҗҗәтин «топлананы» арасында, тәхминән, мисал үчүн, 10 *вакиди* илә 100 *вакиди* арасындакы гәдәр фәрг вардыр» (с. 495).

** Зибер, адычәкилән әсәри, с. 467.

Јохса ән јени нәзәријјәнин мөвгејиндә? Бу чүр мүһүм бир мәсәләдә о, романтикдир, ја... реалист?*

Биз көрдүк ки, ән јени нәзәријјәнин биринчи фәрги, машынлы сәнајенин капиталист мануфактурасындан төрәмәсинин тарихи тәһлилини вермәсиндәдир. Ч-б Н. — он Русијада машынлы сәнајенин мејдана кәлмәси мәсәләсини гојмушдурму? Јох. Доғрудур, о, машынлы сәнаједән габаг капиталист үчүн евдә ишләмәк үсулунун вә әл «фабрикинин»** мөвчуд олдуғуну көстәрмишдир, лакин машынлы сәнајенин өзүндән әввәлки мәрһәләјә мүнасибәти мәсәләсини о нәинки изаһ етмәмиш, һәтта «көрмәмишдир» ки, шүбһәсиз, *капиталист мануфактурасы* адландырылмалы олан *әввәлки мәрһәләни* (евдә вә ја капиталистин е'малатханасында әл истеһсалыны) елми терминолокијаја көрә *фабрик* адландырмаг олмаз***.

Гој охучу дүшүнмәсин ки, бу «нөгсан» әһәмијјәтсиздир. Әксинә, онун чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. 1-чиси, Ч. Н. — он белә ликлә *капитализми машынлы сәнаје илә* ејниләшдирир. Бу — кобуд сәһвдир. Елми нәзәријјәнин әһәмијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, о, машынлы сәнајенин әсил јерини мүәјјән етмиш вә онун капитализмин *бир мәрһәләси* олдуғуну көстәрмишдир. Ч-б Н. — он *бу нәзәријјә* мөвгејиндә дурсајды, *машынлы сәнајенин* артмасыны вә гәләбәсини *«ики тәсәррүфат формасынын мүбаризәси»* кими, јә'ни «кәндлиләрин истеһсал аләтләринә саһиб олмасына әсасланан» намә'лум «бир форма»**** илә «капитализмин» мүбаризәси кими (сәһ. 2, 3, 66, 198 вә башгалары) тәсвир едә биләрди-

---

* «Реалист» сөзү бурада анчаг сензура мүлаһизәләринә көрә. *марксист* сөзүнүн әвәзинә гојулмушдур. Ејни сәбәбә көрә, «Капитал»а истинад едилмәк әвәзиндә, Марксын «Капитал»ыны өз сөзләри илә тәкрар едән Зиберин китабына истинад едилмишдир. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

** Сәһ. 108. Ситат «Москва губернијасы статистика мә'луматы мәчмуәси»ндән көтүрүлмүшдүр, VII чилд. III бурахылыш, с. 32 (статистикачылар бурада Корсакын «Сәнаје формалары һаггында» әсәрини шәрһ едирләр): «Пешә тәшкилинин өзү 1822-чи илдән башлајараг тамамилә дәјишилир — кәндлиләр мүстәгил кустар истеһсалчы һалындан чыхыб ири фабрик истеһсалынын анчаг бә'зи әмәлијјатыны ичра етмәклә мәшғул олурлар, онлар анчаг ишәмүзд һаггы алмагла кифајәтләнирләр».

*** Зибер тамамилә һаглы олараг көстәрмишдир ки, елми тәдгигләр үчүн ади терминолокија (фабрик, завод вә с.) јарамыр вә машынлы сәнајени капиталист мануфактурасындан ајырмаг лазымдыр: сәһ. 474.

**** Н.—он, сәһ. 322. Бунлар патриархал кәндли тәсәррүфатыны Сисмондинин идеаллашдырмасындан зәррә гәдәр дә фәргләнирми?

ми? Һалбуки һәгигәтдә биз *машынлы сәнајенин капиталист мануфактурасы илә мүбаризәсини* көрүрүк. Машынлы сәнајенин капиталист мануфактурасы илә *мүбаризәси* һаггында ч. Н.—он бир кәлмә дә сөјләмәмишдир, һалбуки өзүнүн хүсуси олараг тәдгиг үчүн көтүрдүјү мәһз тохучулуг сәнајесиндә (сәһ. 79), јенә дә өзүнүн көстәрдији мисалда *капитализмин ики формасы* мәһз бу чүр бир-бирини әвәз етмишдир, ч. Н.—он исә буну тәһриф едиб «халг истеһсалыны» «капитализмин» әвәз етмәси кими көстәрмишдир. Ајдын дејилми ки, машынлы сәнајенин *һәгиги* инкишафы мәсәләси әслиндә ону зәррә гәдәр марагландырмамышдыр вә «халг истеһсалы» сөзләринин архасында тамамилә Сисмондинин зөвгүнә олан бир утопија кизләнир? 2-чиси, әкәр ч. Н. — он Русијада машынлы сәнајенин тарихи инкишафы мәсәләсини гојмуш олсајды, һөкумәтин јардым вә көмәк көстәрмәси фактларына — Авропада да олмуш бу фактлара әсасланараг, «капитализм јајмаг» (331, 283, 323-чү вә башга сәһифәләр) барәсиндә даныша биләрдими? Суал олунур, о, «јајмаг» барәсиндә тамамилә ејни шејләри сөјләјән Сисмондинимми тәглид едир, јохса машынлы сәнајенин мануфактураны әвәз етмәсини тәдгиг етмиш ән јени нәзәријјә нүмајәндәсини? 3-чүсү, әкәр ч. Н. — он Русијада (тохучулуг сәнајесиндә) капитализм формаларынын тарихи инкишафы мәсәләсини гојсајды, Русија «кустар пешәләриндә» капиталист мануфактурасынын мөвчуд олдуғуна е'тинасызлыг көстәрә биләрдими?* Әкәр о, *доғрудан да* нәзәријјәни әсас тутсајды вә бу «халг истеһсалынын» да һеч олмазса кичичик бир нөгтәсинә елми тәһлиллә јанашмаг төшәббүсүндә олсајды, — Русија ичтимаи тәсәррүфатынын онун тәрәфиндән Суздал үслубунда чәкилмиш лөвһәси, јә'ни анлашылмаз бир «халг истеһ-

* Биз бурада фәрз едирик ки, һамыја мә'лум олан бу факты сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Павловода чилингәрлик пешәсини, Богородскда даббаглыг пешәсини, Кимрыда чәкмәчилик пешәсини, Молвитино рајонунда папагчылыг пешәсини, Тулада гармон вә самоварчылыг пешәсини, Красноселк вә Рыбнослободскда заркәрлик пешәсини, Семјоновскда гашыгчылыг пешәсини, «Устјаншинада» бүјүз е'малы пешәсини, Нижни Новгород губернијасынын Семјоновскоје гәзасында кечәчилик пешәсини вә и. а. јада салмаг кифајәтдир. Биз бурада јадымыза дүшәнләри көстәририк: кустар сәнајесинә аид һәр һансы бир тәдгигат әсәри көтүрүлсә, бу сијаһыны интәһасыз узатмаг олар.

салынын» вә бу «халг истеһсалындан» ајры олуб анчаг «бир овуч» фәһләни гаврајан «капитализмин» тәсвир едилдији һәмин ләвһә нечә оларды (с. 326 вә башгалары)?

Јекун вуруруг: машынлы сәнајеҗә даир ән јени нәзәриҗҗәнин романтик нәзәриҗҗәдән фәргини тәшкил едән биринчи бәнд үзрә ч. Н. — он *һеч бир һалда биринчи нәзәриҗҗәнин тәрәфдары сајыла билмәз,* чүнки о, машынлы сәнајенин *капитализмдә хүсуси мәрһәлә* олараг мејдана кәлмәси мәсәләсини гојмаг зәрурәтини дә анламыр вә капитализмин машынлардан әввәлки мәрһәләси олан капиталист мануфактурасының мөвчуд олдуғуну демир. Тарихи тәһлил јеринә о, «халг истеһсалы» утопијасыны ишә верир.

Икинчи бәнд ән јени нәзәриҗҗәнин, ичтимаи мүнасибәтләри машынлы сәнајенин дәјишдирмәси һаггындакы мүддәасына аиддир. Ч-б Н. — он бу мәсәләни һеч тәһлил етмәк тәшәббүсүндә дә олмамышдыр. О, капитализмдән чох килејләнмиш, фабрикин һалына ағламыш (лап Сисмонди фабрикин һалына ағладығы кими ағламыш), лакин фабрикин* ичтимаи шәраитдә јаратмыш олдуғу дәјишиклији һеч өјрәнмәк тәшәббүсүндә дә олмамышдыр. Бундан өтрү, әлбәттә, машынлы сәнајени мәһз *ондан әввәлки мәрһәләләр* илә мүгајисә етмәк лазым кәләрди, ч. Н. — онун әсәриндә исә бу мәрһәләләр јохдур. Һабелә ән јени нәзәриҗҗәнин машынлары *мөвчуд капитализм чәмиҗҗәти* үчүн тәрәгги амили һесаб етмәси дә ч. Н. — она тамамилә јабанчыдыр. О јенә, бу хүсусда һәтта мәсәлә дә гојмамышдыр** вә *гоја да билмәзди,* чүнки бу мәсәлә јалныз, *капитализмин бир формасынын* башга фомасы илә әвәз олунмасы тарихини тәдгиг етмәјин нәтичәсидир, ч. Н. — онда исә «капитализм» tout court***... «халг истеһсалыны» әвәз едир.

---

* Хаһиш едирик унудулмасын ки, бу терминин елми мә'насы ади мә'насына бәнзәмәз. Елм бу терминн анчаг машынлы ири сәнајеҗә ишләдир.

** Мисал үчүн, А. Волкин бу мәсәләни гојдуғу кими, «Ч-б Воронцовун (В. В.) әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы». СПБ. 1896.

*** — садәчә олараг. *Ред.*

Әкәр биз *Русијада тохучулуг сәнајесинин капиталистләшмәси һаггында ч. Н. — онун «тәдгигинә» әсасән:* ч. Н. — он машынлара нечә бахыр? — дејә сорушсаг, артыг Сисмондини арашдырдыгда алдығымыз чавабдан башга һеч бир чаваб ала билмәрик. Сисмонди е'тираф етдији кими, ч. Н. — он да е'тираф едир ки, машынлар әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдир (һәлә бир буну да е'тираф етмәсин!). Сисмонди дедији кими, ч. Н. — он да дејир ки, машынларын өзү зәрәрли дејил, онларын капиталистчәсинә ишләдилмәси зәрәрлидир. Сисмонди фәрз етдији кими, ч. Н. — он да фәрз едәрәк дејир: машынлары тәтбиг едиркән «биз» нәзәрдән гачырмышыг ки, истеһсал «халгын истеһлак габилијјәтинә» ујғун олмалыдыр.

Вәссалам. Ч-б Н. — он бундан башга һеч бир шеј фәрз етмир. Ән јени нәзәриҹәнин ирәли сүрүб һәлл етдији мәсәләләри ч. Н. — он билмәк дә истәмир, чүнки о, Русијада капиталист истеһсалынын мүхтәлиф формаларынын (һеч олмаса, мисал олараг көтүрүлмүш тохучулуг сәнајесиндә) нә тарихән бир-бириин әвәз етмәсини, нә дә *мөвчуд* капитализм гурулушунда машынларын тәрәгги амили олмаг ролуну һеч тәһлил етмәк тәшәббүсүндә дә олмамышдыр.

Белә ликлә, ч. Н. — он нәзәри игтисадын ән бөјүк мәсәләси олан машынлар мәсәләсиндә дә Сисмондинин нөгтеји-нәзәриндә дурур. Ч-б Н. — он *тамамилә бир романтик кими мүһакимә јеридир,* бу исә, әлбәттә, онун интәһасыз ситатлар кәтирмәсинә әсла мане олмур.

Бу, тәкчә тохучулуг сәнајесиндән көтүрүлән мисала аид олмајыб ч. Н. — онун бүтүн мүлаһизәләринә аиддир. Һеч олмаса јухарыда, унүјүтмә истеһсалына даир көстәрилмиш мисалы јадыныза салын. Машынларын тәтбигини көстәрмәклә ч. Н. — он анчаг бәһанә едиб сентименталлыгла килејләнир ки, әмәк мәһсулдарлығынын белә артмасы «халгын истеһлак габилијјәтинә» ујғун дејилдир. Үмумиҹәтлә машынлы сәнајенин ичтимаи гурулушда әмәлә кәтирдији (вә Русијада һәгигәтән әмәлә кәтирмиш олдуғу) дәјишикликләри о һеч арашдырмаг фикриндә дә олмамышдыр. Бу машынла-

рын мөвчуд капитализм чәмиjjәтиндә тәрәгги олуб-олмадыгы мәсәләсини о гәтиjjәи анламыр*.

Чl-б Н. — он һаггында сөjләнмиш сөзләр исә галан халгчы игтисадчылара *a fortiori*** аиддир: машынлар мәсәләсиндә халгчылар индиjәдәк хырда буржуа романтизми нөгтеjи-нәзәриндәдирләр вә игтисади тәһлили сентименtал арзуларла әвәз едирләр.

X

ПРОТЕКСИОНИЗМ[61]

Сисмондинин бахышлары системиндә бизи марагландыран сонунчу нәзәри мәсәлә протексионизм мәсәлəсидир. «Nouveaux principes»дә бу мәсәләjә аз jер верилмәмишдир, лакин орада бу мәсәлә даһа чох әмәли чәһәтдән—Инкилтәрәдә тахыл гануларына гаршы һәрәкат мүнасибәти илә арашдырылыр. Бу сонунчу мәсәләни биз ашағыда арашдырачағыг, чүнки бу мәсәлә, башга, даһа кениш мәсәләләри дә әһатә едир. Бурада исә бизи һәләлик анчаг, Сисмондинин протексионизм һаггында *нөгтеjи-нәзәри* марагландырыр. Бу мәсәләнин мараглы чәһәти Сисмондинин бундан әввәлки изаһата дахил олмаjан jени бир игтисади анлаjышының олмасында дејил, «игтисадиjjат» илә «үстгурум» арасындакы әлагәни онун нечә анламасындадыр. Ефруси «Р. Б-во» охучуларыны инандырыр ки, Сисмонди «мүасир тарихи мәктәбин биринчи вә ән исте'дадлы сәләфләриндән биридир», дејир ки, о, «игтисади һадисәләри бүтүн башга ичтимаи амилләрдән тәчрид етмәjин әлejһинә» чыхыр. «Сисмондинин әсәрләриндә белә бир бахыш ирәли сүрүлүр ки, тәсәррүфат һадисәләри башга ичтимаи амилләрдән тәчрид едилмәмәлидир, онлар ичтимаи-сијаси характерли фактларла әлагәдар шәкилдә тәдгиг едилмәлидир» («Р. Б.» № 8, 38—39). Буна көрә дә биз тәсәррүфат һадисәләринин

---

* Чl-б Н.—онун бахышларыны тәнгид етмәк үчүн, мәтндә Марксын нәзәриjjәсинә әсасән гејд олунан вәзифәләри мән сонралар «Капитализмин ибтидасы»нда jеринә jетирмишәм. (1908-чи ил нәшринә мүәллифин гејди. *Ред.*).

** — даһа чох. *Ред.*

ичтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәсини Сисмондинин нечә баша дүшдүјүнү бу мисалда көздән кечирәк.

Сисмонди «көмрүкханалар һаггында» фәсилдә (I, IV, ch. XI) дејир: «Харичдән мал кәтирмәјин гадаған едилмәси дә, харичә мал апармағын гадаған едилмәси кими ағылсыз вә фәлакәтлидир: бунлар һәлә мануфактурасы олмајан милләтә мануфактура бәхш етмәк үчүн јарадылмышдыр; ону да инкар етмәк олмаз ки, бунлар јени башлајан сәнаје үчүн ән күввәтли нәвәсләндиричи мүкафата бәрабәрдир. Ола билсин ки, бу мануфактура милләтин ишләтдији мүәјјән нөв маллары н анчаг јүздә бир һиссәсини истеһсал едир: јүз нәфәр алычы јеканә бир сатычыдан мал ала билмәк үчүн бир-бири илә рәгабәт етмәли олачагдыр, дохсан доггуз алычы исә бу сатычыдан мал ала билмәјәрәк контрабанда малларындан истифадә етмәјә мәчбур олачагдыр. Бу һалда милләтин иткиси 100, хејри исә 1 олачагдыр. Бу јени мануфактура милләтә нә кими хејир вермиш олса да, шүбһәсиз ки, һәмин хејир бу гәдәр бөјүк иткиләри доғрултмаг үчүн олдугча аздыр. Белә бир мануфактураны јаратмаг үчүн һәмишә бундан даһа аз зәрәрли васитәләр тапмаг оларды» (1, 440—441).

Сисмонди бу мәсәләни бах белә садәчә һәлл едир: протексионизм «ағылсыз» ишдир, чүнки бундан «милләтә» зәрәр дәјир!

Бизим игтисадчы һансы «милләтдән» данышыр? Бу ичтимаи-сијаси факты о һансы тәсәррүфат мүнасибәтләри илә мүгајисә едир? О һеч бир мүәјјән мүнасибәт көтүрмүр, о *үмумијјәтлә* милләтдән, өзүнүн *кәрәк белә олсун дејә тәсәввүр етдији* бир милләтдән данышыр. Бу тәсәввүр исә, билдијимиз кими, капитализмин рәдд едилмәси вә хырда мүстәгил истеһсалын һаким олмасы үзәриндә гурулмушдур.

Лакин мә'лумдур ки, мүәјјән тәсәррүфат гурулушуна вә анчаг бу гурулуша аид олан бир ичтимаи-сијаси амили көтүрүб хәјали бир гурулушла мүгајисә етмәк тамамилә мә'насыз бир шејдир. Протексионизм капитализмин «ичтимаи-сијаси амилидир», Сисмонди исә ону капитализмлә дејил, *үмумијјәтлә* көтүрүлән бир

милләтлә (вә ја хырда мүстәгил истеһсалчылар милләти илә) мүгајисә едир. Сисмонди протексионизми бәлкә дә һиндли ичмасы илә мүгајисә едә биләрди вә бундан даһа чох «ағылсыз» вә «фәлакәтли» нәтичәләр әлдә едәрди, лакин бу «ағылсызлыг» протексионизмә дејил, онун өз мүгајисәсинә дә аид оларды. Сисмонди һимајәчилијин күтлә һесабына анчаг азачыг адамлар үчүн фајдалы олдуғуну сүбут етмәкдән өтрү ушагчасына бир һагг-һесаб едир. Лакин буну сүбут етмәјә һеч еһтијач да јохдур, чүнки бу, протексионизм апларышынын артыг өзүндән ајдындыр (фәрги јохдур, истәр ачыг мүкафат вермәк јолу илә, истәрсә дә харичи рәгабәтчиләри арадан галдырмаг јолу илә олсун). Протексионизмин өзлүјүндә ичтимаи зиддијјәти ифадә етдији шүбһәсиздир. Мәкәр протексионизми јаратмыш олан гурулушун тәсәррүфат һәјатында зиддијјәт јохдурму? Әксинә, бу тәсәррүфат һәјаты башдан-баша зиддијјәтлә долудур вә Сисмонди өзү дә бу зиддијјәтләри бүтүн өз јазысында гејд етмишдир. Сисмонди бу зиддијјәти тәсәррүфат гурулушунда өзүнүн гејд етдији зиддијјәтләрдән ирәли кәлән бир зиддијјәт *һесаб етмәк* әвәзинә, игтисади зиддијјәтләрә гаршы *е'тинасызлыг көстәрир* вә өз мүлаһизәсини тамамилә мәзмунсуз бир «садәдил арзуја» чевирир. Өзү дедији кими, хырда бир груп үчүн фајдалы олан бу тәдбири өлкәнин бүтүн тәсәррүфатында һәмин групун тутдуғу мөвге илә вә бу групун мәнафеји илә мүгајисә етмәк әвәзинә, «үмуми рифаһ» һаггында абстракт бир мүддәа илә мүгајисә едир. Демәли, биз көрүрүк ки, Ефрусинин иддиасынын әксинә олараг Сисмонди тәсәррүфат һадисәләрини јердә галан һадисәләрдән мәһз *ајырыр* (протексионизми тәсәррүфат гурулушундан ајрылыгда тәдгиг едир) вә игтисади фактларла ичтимаи-сијаси фактлар арасындакы *әлагәни* гәтијјән *анламыр*. Ситат кәтирдијимиз парча Сисмондинин бир нәзәријјәчи олараг протексионизм мәсәләси һаггында дејә биләчәјинин *һамысыны* әһатә едир: галанлары бунун анчаг башга сөзләрлә тәкрарыдыр. «Һөкумәтләрин бу хејри (мануфактураларын инкишафыны) нәләрин баһасына әлдә етдикләрини вә истеһлакчыларыны нечә дәһшәтли гур-

банлар вермәјә мәһкум етдикләрини тамамилә анлаја билдикләри шүбһәлидир» (I, 442—443). «Авропа һөкумәтләри тәбиәтә зор етмәк истәмишләр» (faire violence à la nature). Һансы тәбиәтә? Протексионизм капитализминми тәбиәтинә «зор едир»? «Милләти, нечә дејәрләр (en quelque sorte), јанлыш фәалијјәтә мәчбур етмишләр» (I, 448). «Бә'зи һөкумәтләр о дәрәчәјә чатмышлар ки, өз тачирләринин малы учуз сата билмәси үчүн онлара пул верирләр; белә бир гурбан верилмәси нә гәдәр гәрибәдирсә, ән садә һагг-һесаблара нә гәдәр зиддирсә, ону јүксәк сијасәт дејә бир о гәдәр чох гәләмә верирләр... Һөкумәтләр өз тачирләринә өз тәбәәләринин һесабына пул верирләр» (I, 421), вә с. вә с. Сисмонди бизә бах белә мүлаһизәләр тәгдим едир! Башга јерләрдә Сисмонди бу мүлаһизәләрдән санки нәтичә чыхарараг, капитализми «сүн'и» вә «гондарма» (I, 379, opulence factice), «шитилликдә јетишдирилмиш» (II, 456) вә с. адландырыр. О, мөвчуд зиддијјәтләри тәһлил етмәк әвәзинә садәдил арзулар ирәли сүрмәкдән башлајараг, бу арзулар хатиринә керчәклијин ачыгча тәһриф едилмәсинә кәлиб чыхыр. Белә чыхыр ки, бу гәдәр сә'јлә «мүдафиә едилән» капиталист сәнајеси зәифдир, әсассыздыр вә с., өлкәнин тәсәррүфатында үстүн рол ојнамыр, *демәли,* бу үстүн ролу хырда истеһсал ојнајыр вә и. а. Протексионизмин јалныз мүәјјән тәсәррүфат гурулушундан вә бу гурулушдакы мүәјјән зиддијјәтләрдән доғмасы вә халг тәсәррүфатында *үстүн* рол ојнајан реал синфин реал мәнафејини ифадә етмәси кими шүбһәсиз вә мүбаһисәсиз бир факт, — бир нечә мүтәәссиранә ибарә илә һечә чыхарылмыш вә һәтта өзүнүн әксинә олан бир шејә чевриlмишдир! Даһа бир нүмунә (әкинчилик протексионизми һаггында, — I, 265, тахыл гануплары фәсли):

«Инкилисләр өз ири фермаларыны бизә кәнд тәсәррүфатыны јахшылашдырмагда, ја'ни өзләри үчүн даһа учуз гијмәтлә даһа бол кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары әлдә етмәкдә јеканә бир васитә кими көстәрирләр, һәгигәтдә исә онлар бу мәһсуллары, лап әксинә, даһа гијмәтлә истеһсал едирләр...»

Романтик мүлаһизәләрин рус халгчылары тәрәфин-

дән бүтүнлүклә мәнимсәнмиш үсулларыны бу гәдәр ајдын көстәрән бу парча чох сәчијјәвидир! Фермерлијин ишкишафы вә онунла әлагәдар олан техники тәрәггн факты, гәсдән тәтбиг едилмиш бир систем шәклиндә тәсвир олунур: ишкилисләр (јә'ни ишкилис игтисадчылары) әкинчилији тәкмилләшдирмәјин бу системини јеканә васитә кими көстәрирләр. Сисмонди демәк истәјир ки, әкинчилији јүксәлтмәк үчүн фермерликдән башга, ајры васитәләр дә «ола биләрди», јә'ни ишкилис игтисадчыларынын бәһс етдији вә Сисмондинин дә бәһс етмәјә борчлу олдуғу јенә дә мүәјјән бир тарихи дөврдәки реал чәмијјәтдә, әмтәә тәсәррүфатына әсасланан «чәмијјәтдә» дејил, абстракт бир чәмијјәтдә «ола биләрди». «Әкинчилијин јахшылашдырылмасы, *јә'ни* өзү үчүн (милләт үчүн?) даһа бол мәһсул әлдә едилмәси». Бура һеч дә «јә'ни»нин јери дејилдир. Әкинчилијин јахшылашдырылмасы илә күтләнин јемәк шәраитинин јахшылашдырылмасы һеч дә ејни шеј дејилдир; Сисмондинин чох сә'јлә үстүндән кечмәк истәдији бир тәсәррүфат гурулушунда бунларын бир-бириндә ујғун кәлмәмәси нәинки мүмкүндүр, һәтта зәруридир. Мәсәлән, картоф әкининин артмасы әкинчиликдә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдијини (мејвәкөклү биткиләр әкилмәси) вә үстәлик дәјәрин артдығыны көстәрә биләр, һалбуки ејни заманда фәһләләрин јемәји писләшир. Бу јенә дә, халгчынын... јә'ни романтикин ибарәләр ишләтмәклә керчәк һәјат зиддијјәтләринин үстүндән кечмәк үсулудур.

Сисмонди сөзүнә давам едиб дејир: «Доғрудан да, бу гәдәр зәнкин, бу гәдәр зијалы олан, елмләрин һәр чүр тәрәггисиндән бу гәдәр көмәк көрән (secondés) бу фермерләр, гошгу шејләри бу гәдәр көзәл, чәпәрләри бу гәдәр мөһкәм, тарлалары алаг отларындан бу гәдәр јахшы тәмизләнмиш олан һәмин фермерләр, — авам, көләлик пәнчәсиндә әзилмиш, јалныз сәрхошлугда тәсәлли ахтаран вә әкинчилији һәлә ибтидаи вәзијјәтдә олан мискин полјак кәндлисинин рәгабәтинә давам кәтирә билмирләр. Полшанын мәркәзиндә јығылан тахыл чајла, гуру јол вә дәнизлә јүзләрлә ljө мәсафәјә апарылмаг үчүн кираjә верилəндән сонра, өз дәјәринин

30 вә 40%-и гәдәр көмрүк пулу вериләндән сонра, јенә дә Инкилтәрәнин ән зәнкин графлыгларынын тахылындан учуз олур» (I, 265). «Бу зиддијјәт инкилис игтисадчыларыны чашдырыр». Онлар веркиләри вә с. әсас көстәрирләр. Лакин иш бунда дејилдир. «Истисмар системинин өзү писдир, тәһлүкәли бир әсас үзәриндә гурулмушдур... Һәмин системи бу јахынлара гәдәр бүтүн мүәллифләр бизи һејран етмәли олан бир нүмунә кими көстәриридиләр, лакин әксинә, биз она јахшыча бәләд олмалыјыг ки, ону тәглид етмәкдән чәкинәк» (I, 266).

Инкилис капитализмини (фермерлији) игтисадчыларын јанлыш системи кими көстәрән бу романтик сон дәрәчә садәдил дејилдирми? Бу романтик белә хәјал едир ки, фермерлијин зиддијјәтләринә көз јуман игтисадчыларын «чашмасы» фермерләрә *гаршы* кафи дәлилдир. Тәсәррүфат просесләринин изаһыны мүхтәлиф групларын мәнафеjиндә дејил, игтисадчыларын, мүәллифләрин, һөкумәтләрин сәһвләриндә ахтаран романтикин анлајышы нә гәдәр сәтһидир! Мәрһәмәтли Сисмонди инкилис фермерләрини вә онларла бирликдә континент фермерләрини дә инсафа кәтирмәк вә утандырмаг истәjир ки, онлар белә «пис» системләри «тәглид» етмәсинләр!

Һәм дә унутмајын ки, бу, 70 ил бундан әввәл јазылмышдыр, Сисмонди о заман һәлә тамамилә јени олан бу һәлларын илк аддымларыны мүшаһидә етмишдир. *Онун* садәдиллији һәлә бағышланыла биләр, чүнки классик игтисадчылар да (онун мүасирләри) ондан аз садәдил олмајараг бу јени һәллары инсан тәбиәтинин әбәди вә фитри хассәләринин мәһсулу һесаб едирдиләр. Лакин сорушуруг ки, бизим халгчылар Русијада инкишаф етмәкдә олан капитализмә гаршы өз «е'тиразларында» Сисмондинин дәлилләринә һеч олмазса бирчә јени сөз әлавә етмишләрми?

Беләликлә, Сисмондинин протексионизм һаггындакы мүлаһизәләри көстәрир ки, тарихи нөгтеји-нәзәр Сисмондијә тамамилә јабанчыдыр. Әксинә, Сисмонди дә XVIII әсрин философлары вә игтисадчылары кими, тамамилә абстракт фикир јеридир вә онлардан фәрги

анчаг орасындадыр ки, Сисмонди буржуа чәмиjjәтини дејил, хырда мүстәгил истеһсалчылар чәмиjjәтини нормал вә тәбии чәмиjjәт е'лан едир. Буна көрә дә о, протексионизмин мүәjjән тәсәррүфат гурулушу илә әлагәсини әсла баша дүшмүр вә тәсәррүфат һәjатындакы зиддиjjәтләрин үстүндән кечмәjә чалышыркән етдиjи кими, ичтимаи-сиjаси сәһәдәки бу зиддиjjәтин дә үстүндән «jанлышлыг», «тәһлүкә», сәһв етмәк, ағылсызлыг вә с. бу кими сентименtал ибарәләрлә кечмәjә чалышыр. Буна көрә дә о, иши чох сәтһи тәсвир едәрәк, протексионизм вә фритредерлик[62] мәсәләсини «jанлыш» вә «доғру» jол мәсәләси кими (jә'ни опун терминолокиjасына көрә, капитализм мәсәләси вә ja гejри-капитализм jолу мәсәләси кими) гәләмә верир.

Ән jени нәзәриjjә бу сәһвләри тамамилә ашкара чыхарараг көстәрди ки, протексионизм ичтимаи тәсәррүфатын мүәjjән тарихи гурулушу илә, бу гурулушда һаким олан синфин һөкумәтләр. тәрәфиндән мүдафиә олунан мәнафеjи илә әлагәдардыр. Ән jени нәзәриjjә көстәрди ки, протексионизм вә тичарәт азадлығы мәсәләси сәһибкарлар *арасында* олан мәсәләдир (бә'зән мүхтәлиф өлкәләрин сәһибкарлары арасында, бә'зән дә бир өлкә сәһибкарларынын мүхтәлиф фраксиjалары арасында олан бир мәсәләдир).

Халгчы игтисадчыларын протексионизмә мүнасибәтини протексионизмә олан бу ики нөгтеjи-нәзәрлә мүгаjисә етдикдә көрүрүк ки, халгчы игтисадчылар бу мәсәләдә дә тамамилә романтикләрин нөгтеjи-нәзәриндә олараг, протексионизми капиталист өлкәси илә дејил, абстракт бир өлкә илә, «истеһлакчыларла» tout court тутушдурур, ону «шитилликдә jетишдирилмиш» капитализмә «сәһв» вә «ағылсыз» бир jардым е'лан едирләр вә и. а. Мәсәлән, көмрүксүз кәнд тәсәррүфаты машынлары кәтирилмәси мәсәләсиндә,—сәнаje сәһибкарлары илә кәнд тәсәррүфаты сәһибкарлары арасында мүнагишәjә сәбәб олан бу мәсәләдә халгчылар *әлбәттә,* тамамилә кәнд... сәһибкарларынын тәрәфини сахлajырлар. Биз демәк истәмирик ки, онлар һаглы дејилдирләр. Лакин бу — факт мәсәләсидир, мүәjjән бир тарихи ан мәсәләсидир, капитализм ишкишафы-

ның үмуми мәнафејини сahибкарларын фраксијаларындан һансынын даһа кениш ифадә етмәси мәсәләсидир. Халгчылар һаглы олсалар да, әлбәттә, бу она көрә дејил ки, көмрүк гојулмасы «сүн'и сурәтдә» «капитализмә көмәк етмәк» демәкдир, көмрүјүн көтүрүлмәси исә «гәдимдән галма» халг пешәсинә көмәк етмәк демәкдир; садәчә она көрә һаглыдырлар ки, әкинчилик капитализминин (машынлара еһтијачы олан бу капитализмин) ишкишафы кәнддәки орта әср мүнасибәтләринин өлүб кетмәсини вә сәнаје үчүн дахили базар јаранмасыны сүр'әтләндирдијинә көрә үмумијјәтлә капитализмин даһа кениш, даһа азад вә даһа сүр'әтли инкишафы демәкдир.

Биз бу мәсәләдә халгчыларын романтикләр сырасына дахил едилмәсинә бир чәһәтдән е'тираз едиләчәјини габагчадан көрүрүк. Ола биләр десинләр ки, ч. Н. — ону кәнара чыхмаг лазымдыр, чүнки о, тичарәт азадлыгы вә протексионизм мәсәләсинин капитализм мәсәләси олдуғуну ачыгча дејир, һәм дә буну дәфәләрлә дејир, һәтта... «ситат кәтирир»... Бәли, бәли, ч. Н. — он һәтта ситат кәтирир! Лакин онун «Очеркләр»ининин бу јерини бизә көстәрсәләр, онда биз *башга јерләрини* көстәрәрик; орада ч. Н. — он капитализмә јардымы «гондарма» е'лан едир (һәм дә «Јекунлар вә нәтичәләр»дә! сәһ. 331, 323, һабелә 283), капитализми рәгбәтләндирмәји «фәлакәтли јанылма» һесаб едир, дејир ки, «биз нәзәрдән гачырмышыг», «биз унутмушуг», «бизи аздырмышлар» вә с. (сәһ. 298. Сисмондини мүгајисә един!). Бунлары дејән шәхс иддиа едир ки, капитализмә (ихрач мүкафатлары илә) көмәк етмәк «тәсәррүфат һәјатымызын долу олдуғу јығынјығын зиддијјәтләрдән биридир*, бүтүн галан зиддијјәтләр кими бу зиддијјәтин дә варлығына сәбәб бүтүн истеһсалын алдығы формадыр» (сәһ. 286), — јухарыда дејилән сөзләрлә бу иддиа бир јерә сыған шејмидир? Фикир верин: *бүтүн истеһсалын!* Биз һәр бир гәрәзсиз адамдан сорушуруг ки, *«бүтүн истеһсалын алдығы*

* Нечә ки, «Очеркләр»дә һәмин зиддијјәтләри е'тибарсыз бураһан «бизә» мүрачиәтләри, «биз» сөзләри вә башга бу кими ибарәләрлә «долудур».

формаја» јардымы «јанылма илә» изаһ едән бу мүәллиф һансы нөгтеји-нәзәрдә дурур? Сисмондинимми нөгтеји-нәзәриндә дурур, јохса елми нәзәриҹҹә нөгтеји-нәзәриндә? Ч-б Н. — онун «ситатлары» бурада да (јухарыда арашдырылан мәсәләләрдә олдуғу кими) кәнар, кобуд гондармалардан ибарәтдир вә бу гондармалар һәмин «ситатлар»ын һәгигәтән Русија керчәкликјинә тәтбиг олуна биләчәји е'тигадыны әсла ифадә етмир. Ч-б Н. — онун кәтирдији «ситатлар» анчаг ән јени нәзәриҹҹә пәрдәси олуб охучуларын фикрини ајдындырыр. Бу «ситатлар» сәлигәсиз кејилмиш олан вә алтында халис романтик кизләнән бир «реалист» донудур*.

XI

СИЈАСИ ИГТИСАД ТАРИХИНДӘ СИСМОНДИНИН ҮМУМИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ

Биз артыг Сисмондинин, нәзәри игтисад саһәсинә аид олан ән башлыча мүддәаларынын һамысы илә таныш олдуг. Јекун вурдугда көрүрүк ки, Сисмонди һәр јердә сөзсүз өз фикриндә галыр вә онун нөгтеји-нәзәри дәјишилмәздир. Бүтүн мәсәләләрдә онун классикләрдән фәрги капитализмин зиддиҹҹәтләрини көстәрмәсидир. Бу бир тәрәфдән. О бири тәрәфдән, Сисмонди һеч бир мәсәләдә классикләрин тәһлилини давам етдирә билмир (давам етдирмәк дә истәмир), буна көрә дә капитализми хырда буржуа бахымындан сентименталчасына тәнгид етмәклә кифајәтләнир. Елми тәһлили сентименталшикајәтләр вә килејләнмәләрлә бу чүр әвәз етмәк, онун мәсәләни сон дәрәчә сәтһи анламасы илә әлагәдардыр. Ән јени нәзәриҹҹә капитализмин зиддиҹҹәтләри һаггындакы фикирләри гаврајараг бун-

---

* Биз шүбһәләнирик ки, олмаја бу «ситатлары» ч. Н.—он өзүнү һәр чүр тәнгиддән горујачаг бир тилсим һесаб едир? Белә олмаса иди, анламаг чәтин оларды ки, ч. Н.—он өз нәзәриҹҹәсинин Сисмонди доктринасы илә тутушдурулдуғуну ч. Струведән вә ч. Туган-Барановскидән хәбәр тутдуғу һалда, Сисмондини хырда буржуа иртичачылары вә утопистләри сырасына дахил едән јени нәзәриҹҹә нүмајәндәсинин рә'јини[63] «*Р. Б.-во*»*да-кы* өз мәгаләләринин биринде (1894-чү ил, № 6, с. 88) нә үчүн «ситат» көтирмишдир. Көрүнүр ки, о өз шәхсиҹҹәтинин Сисмонди илә тутушдурулмасыны белә бир «снтат» илә «тәкзиб етмиш» олдуғуна мөһкәм әминдир.

ларын да елми тәһлилини вермиш вә бүтүн мәсәләләрдә Сисмондинин чыхардығы нәтичәләрә көкүндән зидд олан вә буна көрә дә капитализм һаггында тамамилә әкс нөгтеји-нәзәр јарадан нәтичәләр чыхартмышдыр.

Елм тарихиндә Сисмондинин үмуми әһәмијјәтинә «Сијаси игтисадын бә'зи мүддәаларынын тәнгиди»ндә («Zur Kritik»[64]. Русча тәрчүмәси, М., 1896-чы ил) белә характеристика верилмишдир:

«Сисмондидә артыг Буакилберин белә тәсәввүрләри јохдур ки, мүбадилә дәјәринин мәнбәји олан әмәк пул васитәси илә сахталашдырылыр, лакин Буакилбер пул үзәринә һүчум етдији кими, о да ејни илә ири сәнаје капиталы үзәринә һүчум едир» (с. 36).

Мүәллиф демәк истәјир ки, Буакилбер әмтәә мүбадиләсинә сәтһи бахараг ону тәбии бир гурулуш һесаб етдији кими вә «јабанчы үнсүр» (с. 30, ibid.) сајдығы пула гаршы үсјан етдији кими, Сисмонди дә хырда истеһсала тәбии бир гурулуш кими бахараг, јабанчы үнсүр сајдығы ири капитала гаршы үсјан едирди. Буакилбер пулун әмтәә мүбадиләси илә ајрылмаз вә тәбии әлагәсини баша дүшмүрдү, «буржуа әмәјинин» (ibid., 30—31) ики формасыны јабанчы үнсүрләр дејә бир-биринә гаршы гојдуғуну баша дүшмүрдү. Сисмонди ири капиталын хырда мүстәгил истеһсал илә ајрылмаз вә тәбии әлагәсини баша дүшмүрдү, о, баша дүшмүрдү ки, бунлар әмтәә тәсәррүфатынын ики формасыдыр. Буакилбер «буржуа әмәјини бир формада көтүрүб она гаршы үсјан едиркән», «бу әмәји башга бир формада көтүрдүкдә утопијаја гапыларағ ону тә'рифләјиб көјләрә галдырыр» (ibid.). Сисмонди ики капитала гаршы, јә'ни әмтәә тәсәррүфатынын бир формасына, мәһз ән чох инкишаф етмиш формасына гаршы үсјан едиркән, утопијаја гапылыб хырда истеһсалчыны (хүсусән кәндлиләри), јә'ни әмтәә тәсәррүфатынын башга бир формасыны, онун ибтидаи формасыны тә'рифләјиб көјләрә галдырырды.

«Тәнгид»ин мүәллифи сөзүнә давам едәрәк дејир: «Әкәр Рикардонун шәхсиндә сијаси игтисад амансызлыгла өз сон нәтичәсини чыхарыр вә бунунла да баша

чатырса, Сисмонди сијаси игтисадын шүбһәләрини өзүндә тәмсил етдирәрәк бу нәтичәни тамамлајыр» (с. 36).

Белӛликлә, «Тәнгид»ин мүәллифи Сисмондинин әһәмијјәтини ондан ибарәт һесаб едир ки, Сисмонди капитализмин зиддијјәтләри *мәсәләсини ирәли сүрмүш* вә белӛликлә, сонракы тәһлил үчүн гаршыја вәзифә гојмушдур. Әсәриндән ситат кәтирдијимиз мүәллифин фикринчә, һәмин мәсәләјә *чаваб вермәк* истәјән Сисмондинин дә бүтүн мүстәгил бахышлары гејри-елмидир, сәтһидир вә онун мүртәче хырда буржуа нөгтеји-нәзәрини ифадә едир (јухарыда көстәрилән рә'ләрә вә ашағыда, Ефрусинин «ситаты» илә әлагәдар олараг көстәрилән рә'јә бах).

Сисмондинин доктринасыны халгчылыгла мүгајисә етдикдә, демәк олар, бүтүн мәсәләләрдә (Рикардонун рента нәзәриҗҗәсинин инкар едилмәсиндән вә кондлиләрә верилән малтусчулуг нәсиһәтләриндән башга) там бир ејнилик, бә'зән һәтта ифадәләрин бир-биринин ејни олмаг дәрәчәсинә чатдығыны көрүрүк. Халгчы игтисадчылар бүтүнлүклә Сисмондинин нөгтеји-нәзәриндә дururлар. Ашағыда, Сисмондинин нәзәриҗҗәсиндән онун әмәли мәсәләләрә олан бахышларына кечәндә буну даһа артыг јәгин едәчәјик.

Нәһајәт, Ефрусијә кәлинчә, о һеч бир мәсәләдә Сисмондијә дүзкүн гијмәт вермәмишдир. Ефруси капитализмин зиддијјәтләрини Сисмондинин тә'кидлә гејд етдијини вә писләдијини көстәрмишдир, лакин нә онун нәзәриҗҗәси илә елми материализм нәзәриҗҗәси арасындакы кәскин фәрги, нә дә капитализм барәсиндә романтик нөгтеји-нәзәрлә елми нөгтеји-нәзәрин бир-бириндә тамамилә әкс олдуғуну әсла анламамышдыр. Халгчынын романтикә олан рәғбәти, онларын мүтәәссиранә јекдиллији «Русск. Богат.»дакы мәгаләләрин мүәллифини игтисад елминдә романтизмин бу классик нүмајәндәсинә дүзкүн характеристика вермәјә гојмамышдыр.

Биз индичә Сисмонди һаггында олан белә бир рә'ји гејд етдик ки, Сисмонди классик игтисадын «шүбһәләрини өзүндә тәмсил етдирмишдир».

Лакин Сисмонди һеч дә белә бир рол илә (игтисадчылар арасында она шәрәфли јер верән бу рол илә) кифајәтләнмәк фикриндә олмамышдыр. Көрдүјүмүз кими, о, шүбһәләри һәлл етмәк тәшәббүсүндә олмуш, һәм дә онун бу тәшәббүсү чох мүвәффәгијјәтсиз олмушдур. Бундан башга, Сисмонди классикләри вә онларын елмини тәгсирләндирәркән бу елмин зиддијјәтләри тәһлил етмәк гаршысында дајандығы үчүн дејил, куја сәһв үсулларла һәрәкәт етдији үчүн тәгсирләндирмишдир. Сисмонди өз китабынын 2-чи нәшринә мүгәддимәдә дејир: «Көһнә елм» јени фәлакәтләри «нә анламағы, нә дә онларын гаршысыны алмағы бизә өјрәтмир» (I, XV). Бу фактын сәбәбини Сисмонди һәмин елм тәрәфиндән едилән тәһлилин мүкәммәл вә ардычыл олмамасында дејил, онда көрүр ки, куја бу елм «абстраксијалара гапылмышдыр» (I, 55: А. Смитин Инкилтәрәдәки јени шакирдләри «инсаны» ушудараг, абстраксијалара гапылмышлар (se sont jetes)) — вә «јанлыш јол илә кедир» (II, 448). Сисмондинин классикләрә гаршы иттиһамы, — онун белә бир нәтичә чыхармасына имкан верән иттиһам нәдән ибарәтдир?

«Ән мәшһур игтисадчылар истеһлака вә сатыша олдугча аз диггәт јетирмишләр» (I, 124).

Бу иттиһам Сисмонди заманындан бәри сајсыз-һесабсыз тәкрар едилмишдир. «Истеһлакы» елмин әлаһиддә бир фәсли олараг «истеһсалдан» ајырмағы лазым билирдиләр; дејирдиләр ки, истеһсал тәбии ганунлардан асылыдыр, истеһлак исә инсанларын ирадәсиндән асылы олан бөлкү илә мүәјјән олунур вә с. вә с. Мә'лум олдуғу кими, бизим халгчылар да ејни идејаларын тәрәфдарыдырлар вә бөлкүнү биринчи јерә кечирирләр*.

* Өзүјүндә ајдындыр ки, Ефруси Сисмондини бунун үчүн дә тә'рифләмәк фүрсәтини әлдән гачырмамышдыр. «*Р. Б.*»-нин 8 чи №-синин 56-чы сәһифәсиндә охујуруг: «Сисмондинин нәзәрјјәсиндә мүһүм олан чәһәтләр онун тәклиф етдији ајры-ајры, хүсуси тәдбирләрдән даһа чох, онун бүтүн системинин үмуми руһудур. Классиклөр мәктәбинин әксинә олараг, о, истеһсал мәнафејини дејил, бөлкү мәнафејини хүсуси бир гүввәтлә ирәли сүрүр». Ефруси «ән јени» игтисадчылара дәфәләрлә «әсасланмасына» бахмајараг, онларын нәзәрјјәсини әсла анламамышдыр вә капитализмин примитив тәшкилинә хас олан сентименталчәфәнкијатла әлләшмәкдә давам едир. Бизим халгчы бурада да, Сисмондини «тарих мәктәбинин бир чох көркәмли нүмајәндәләри илә» тутушдуруб белә јекләнә чанышыр

Бу иттиһамын мә'насы нәдән ибарәтдир? Бу иттиһамын әсасы анчаг сијаси игтисад предметинин өзүнү сон дәрәчә гејри-елми шәкилдә анламагдыр. Сијаси игтисадын предмети һеч дә, тез-тез дејилдији кими, «мадди сәрвәтләр истеһсалы» дејил (бу — технолокија предметидир), истеһсал саһәсиндә инсанларын ичтимаи мүнасибәтләридир. «Истеһсалы» анчаг биринчи мә'нада баша дүшмәклә, «бөлкүнү» хүсуси шәкилдә ондан ајырмаг олар; о заман истеһсал «фәслиндә» тарихчә мүәјјән ичтимаи тәсәрруфат формаларынын категоријалары әвәзинә үмумијјәтлә әмәк просесинә аид категоријалар дурачагдыр: адәтән белә мәзмунсуз бајағылыглар сонрадан тарихи вә ичтимаи шәраитин јалныз пәрдәләнмәсинә хидмәт едир. (Һеч олмазса капитал анлајышыны мисал көстәрмәк олар.) Лакин «истеһсала» биз ардычыл олараг истеһсал саһәсиндәки ичтимаи мүнасибәтләр кими бахсаг, онда «бөлкү» дә, «истеһлак» да һәр чүр мүстәгил әһәмијјәтини итирәр. И теһсал саһәсиндәки мүнасибәтләр ајдынлашдырылдымы, — ајры-ајры синифләрин пајына дүшән мәһсул да, демәли, «бөлкү» вә «истеһлак» да *бунунла* ајдынлашдырылмыш олачагдыр. Истеһсал мүнасибәтләри ајдынлашдырылмадыгда (мәсәлән, бүтүн ичтимаи капиталын бүтөвлүкдә истеһсал просесини анламадыгда) исә, әксинә, истеһлак вә бөлкү һаггындакы һәр чүр мүлаһизәләр бајағылыға вә ја садәдил романтик арзулара чеврилир. Сисмонди — белә мүлаһизәләрин банисидир. «Милли мәһсулун бөлкүсү» һаггында Родбертус да чох данышмышдыр, Ефрусинин јүксәк тутдуғу «ән јени» нүфуз саһибләри һәтта хүсуси «мәктәбләр» јаратмышдылар ки, бу мәктәбләрин принсипләриндән бири бөлкүјә хүсуси диггәт вермәкдән ибарәт иди*. Һәм дә бүтүн бу «бөлкү» вә «истеһлак» нәзәрij-

---

гуртармаг истәјир; мә'лум олур ки, «Сисмонди онлардан ирәлијә кетмишдир» (Ibid), Ефруси дә бунунла тамамилә кифајәтләнир! Алман профессорларындан «ирәлијә кетмишдир» — даһа нә истәјирсиниз? Бүтүн халгчылар кими Ефруси дә чалышыр ки, башлыча мәсәләни Сисмондинин капитализми тәнгид етмиш олмасы үзәринә кечирсин. Көрүнүр. *«Р. Б —ао»* игтисадчысы һеч анламыр ки, капитализмин тәнгид едилмәси мүхтәлиф олур. капитализми һәм сентименталь нөгтеји-нәзәрдән, һәм дә елми нөгтеји-нәзәрдән тәнгид етмәк олар.

* Ингрем тамамилә һаглы олараг Сисмондини «катедер-сосиалистләрә» јахын һесаб едир («Сијаси игтисад тарихи»нин 212-чи сәһифәси.

јечиләри һәтта ичтимаи капиталын ичтимаи кәлирдән фәрги кими әсас бир мәсәләни дә һәлл едә билмәмишләр, онларын һамысы А. Смитин изаһ едә билмәдији зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галмышлар*. — Бу проблеми анчаг о игтисадчы һәлл едә билди ки, бөлкүнү о һеч заман хүсуси олараг ајырмамыш вә «бөлкү» һаггында «вулгар» мүлаһизәләрә гаршы ән чидди сурәтдә е'тираз етмишдир (Гота програмы һаггында Марксын гејдләрини мүгајисә един: бу гејдләри П. Струве «Тәнгиди гејдләр»дә ситат кәтирир, сәһ. 129, IV фәслә епиграф)[65]. Бундан башга. Проблемин һәллинин өзү ичтимаи капиталын *тәкрар истеһсалыны* тәһлил етмәкдән ибарәт иди. Мүәллиф нә истеһлак, нә дә бөлкү һаггында һеч ајрыча мәсәлә гојмамышдыр; лакин *истеһсалын* тәһлили баша чатдырыландан сонра бу мәсәләләрин һәр бири өзлүјүндә тамамилә ајдынлашмыш олду.

«Капиталист истеһсал үсулунун елми тәһлили сүбут едир ки,.. маһијјәтчә истеһсал шәртләринин ејни олан бөлкү шәртләри истеһсал шәртләринин астар төрәфидир, белә ки, һәм бунлар, һәм дә онлар ејни дәрәчәдә ејни сурәтдә тарихән кечичи характер дашыјыр». «Әмәк һаггы муздлу әмәк олмасыны, мәнфәәт исә капитал олмасыны фәрз едир. Демәли, бу мүәјјән бөлкү формалары истеһсал шәртләринин мүәјјән ичтимаи хүсусијјәтләрә (Gharaktere) малик олмасыны вә истеһсал акентләри арасында мүәјјән ичтимаи мүнасибәтләр олмасыны фәрз едир. Демәли; мүәјјән бөлкү мүнасибәти јалныз, тарихән мүәјјән олан истеһсал мүнасибәтини ифадә едир». «...һәр бир бөлкү формасы өзүнүн ујғун олдуғу вә өзүнү төрәтмиш олан

М., 1891) вә садәдилликлә дејир: «Биз артыг (!!) Смондинин дөвләтә олан бахышына шәрик олмушуг: Смонди дөвләти елә бир гүввә һесаб едир ки, бу гүввә ичтимаи бирлик вә ән јени төрәгги не'мәтләринин мүмкүн гәдәр чәмијјәтин бүтүн синифләри арасында бөлүнмәсинин... гајғысыны галмалыдыр» (215). Смондинин бу «бахышларының» нә гәдәр дәрин олдуғуну биз артыг, протексионизм мисалында көрдүк.

* Мәсәлән, «Handw. der St.»дә *Р. Мејерин* «Кәлир» мәгаләсинә бах (русча тәрчүмәси «Сәнаје» мәчмуәсиндә чап едилмишдир); бу мәгалә һәмин мөвзу һаггында «ән јени» алман профессорларының мүлаһизәләриндәки бүтүн ачылмаз долашыглығы шәрһ едир. Гәрибә бурасыдыр ки, Р. Мејер билаваситә Ад. Смитә әсасландығы һалда вә әдәбијјат көстәрикән «Капитал»ын II чилдинин Смитин тамамилә тәкзиб едилдији *фәсилләрини* гејд етдији һалда, мәтндә бундан данышмыр.

мүәjjән истеһсал формасы илә бирликдә jох олуб кедир».

«Истеһсал мүнасибәтләрини дејил, jалныз бөлкү мүнасибәтләрини тарихән тәдгиг едән бахыш, бир тәрәфдән, jалныз буржуа игтисадынын jеничә мејдана кәлән, һәлә чәсарәтсиз олан (ардычыл олмаjан, befangen) тәнгидинин бахышыдыр. Дикәр тәрәфдән исә һәмин бахыш ичтимаи истеһсал просесинин садә әмәк просеси илә гарышдырылмасына вә ejниләшдирилмәсинә әсасланыр, зира садә әмәк просесини сүн'и сурәтдә тәкләнмиш олан бир адам да һеч бир ичтимаи jардым көрмәдән ичра етмәлидир. Әмәк просеси jалныз инсанла тәбиәт арасында кедән бир просес олдуғуна көрә онун садә үнсүрләри ичтимаи инкишафын бүтүн формалары үчүн ejни галыр. Лакин бу просесин һәр бир мүәjjән тарихи формасы онун мадди әсасларыны вә ичтимаи формаларыны даһа да инкишаф етдирир». («Капитал», алманча орижиналы, III чилд, 2, сәһ. 415, 419, 420)[66].

Сисмондинин классикләр әлејһинә олан вә өз «Nouveaux Principes» әсәриндә даһа чох jер тутан башга һүчумлары да баш тутмамышдыр. «А. Смитин Инкилтәрәдәки jени шакирдләри инсаны унудараг, абстраксијалара гапылмышлар...» (I, 55). Рикардоjа көрә «сәрвәт—һәр шејдир, адамлар исә—һеч нә» (II, 331). «Онлар (тичарәт азадлығыны мүдафиә едән игтисадчылар) чох вахт адамлары вә реал мәнафеји абстракт нәзәриjjәjә гурбан едирләр» (II, 457) вә с.

Бу һүчумлар нә гәдәр көһнә вә ejни заманда нә гәдәр дә jенидир! Мән Русијанын капиталист инкишафыны онун әсил, керчәк вә лабүд инкишафы кими ачыгча е'тираф етмәк мүнасибәти илә бу гәдәр курулту гопаран халгчыларын һәмин һүчумлары тәзәләмәсини нәзәрдә тутурам. Халгчылар «пул һөкмранлығының тә'рифләнмәси» һаггында, «сосиал-буржуалыг» вә с. һаггында чығыр-бағыр салыркән ejни шејләри мүхтәлиф шәкилдә тәкрар етмирдиләрми?[67] Умумиjjәтлә капитализмин сентименталтәнгиди һаггында дејилән бу сөзләр халгчылара Сисмондидән *хејли артыг дәрәчәдә* аиддир: Man schreie nicht zu sehr über den

Zynismus! Der Zynismus liegt in der Sache, nicht in den Worten, welche die Sache bezeichenen! Абырсызлыг дејә чох да бағырмајын! Абырсызлыг, керчәклији тәсвир едән сөзләрдә дејил, керчәклијин өзүндәдир![68]

Биз: «хејли артыг дәрәчәдә» — дејирик. Чүнки Гәрби Авропа романтикләриндин әлиндә капитализм зиддијјәтләринин елми тәһлили јох иди, онлар бу зиддијјәтләри илк дәфә көстәрирдиләр, бу зиддијјәтләри *көрмәмиш олан* адамлары онлар кәскин сурәтдә (һәм дә «кәсәрсиз сөзләрлә») тәнгид едирдиләр.

Сисмонди она көрә Рикардоја һүчүм едирди ки, Рикардо буржуа чәмијјәтинин мүшаһидә вә тәдгиг едилмәсиндән ирәли кәлән бүтүн нәтичәләри амансыз бир ачыглыгла ифадә едирди: истеһсал хатириндә истеһсалын олмасыны да, иш күввәсинин әмтәәјә чевриlмәсини вә бунун бүтүн башга әмтәәләрдән бири һесаб олунмасыны да ачыгча көстәрмишдир, ону да демишдир ки, «чәмијјәт» үчүн әһәмијјәтли олан анчаг халис кәлирдир, ја'ни анчаг мәнфәәтин кәмијјәтидир*. Лакин Рикардо тамамилә доғру дејирди: *һәгигәтдә мәсәлә мәһз белә дир.* Әкәр бу һәгигәт Сисмондијә «зәиф һәгигәт» кими көрүнүрдүсә, онда бу зәифлијин сәбәбләрини о һеч дә Рикардонун нәзәријјәсиндә ахтармамалы вә һеч дә «абстраксијалар» үзәринә һүчүм етмәмәли иди; онун Рикардо һаггындакы сөзләри бүтүнлүклә «бизи јүксәлдән алданма» саһәсинә аиддир.

Бәс бизим мүасир романтикләр нечә? Онлар һәги-

---

* Ефруси, мәсәлән, Сисмондинин сентиментал ибарәләрини тәкәббүрлә тәкрар едир ки, саһибкарын халис кәлиринин артмасы халг тәсәрруфатына бир фајда вермир вә и. а. Ефруси Сисмондини анчаг она көрә төһмәтләндирир ки, Сисмонди буну «һәлә тамамилә ајдын дәрк етмирди» (с. 43, № 8.)

Истәјирсиниз капитализмин елми тәһлилинин нәтичәләрини бунунла мүгајисә едәк:

Чәмијјәтин үмуми кәлири (Rohein'kommen) ибарәтдир: әмәк һаггы + + мәнфәәт + рента. Халис кәлир (Reinеinkommen) — үстәлик дәјәр демәкдир.

«Бүтүн чәмијјәтин кәлири көтүрүлдүкдә, милли кәлир бәрабәрдир әмәк һаггы үстәкәл мәнфәәт үстәкәл рента, ја'ни үмуми кәлирдән ибарәтдир. Лакин белә бахыш јалныз абстраксијадыр, чүнки капиталист истеһсалы әсасында бүтүн чәмијјәт капиталист нөгтеји-нәзәринә кечир вә јалныз, мәнфәәт илә рентадан ибарәт олан кәлири халис кәлир һесаб едир» (III, 2, 375—376)[69].

Беләликлә, мүәллиф Рикардонун фикринә вә «чәмијјәтин» «халис кәлири» һаггында онун вердији тә'рифә тамамилә шәрик олур, о тә'риф ки, Сисмондинин «мәшһур е'тиразына» сәбәб олмушду (*«Р. Б.»* № 8, с. 44): «Нечә? Сәрвәт — һәр шеједир, адамлар исә — һеч нә?» (II, 331). Индики чәмијјәтдә, әлбәттә, белә дир.

гәтдә «пулун һөкмран олдуғуну» инкар етмәкми фикриндәдирләр? Онлар бу һөкмранлығын јалныз сәнаје әһалиси ичәрисиндә дејил, һәр бир хырда «ичма» кәндиндәки, һәр бир әлдән-ајагдан узаг хырда кәнддәки икинчи әһали арасында да там гүдрәтли бир һөкмранлыг олдуғуну инкар етмәкми фикриндәдирләр? Онлар бу *фактын* әмтәә тәсәррүфаты илә зәрури әлагәсини инкар етмәкми фикриндәдирләр? Онлар буна һеч шүбһә етмәк тәшәббүсүндә дә олмамышлар. Онлар анчаг чалышырлар ки, бу хүсусда данышмасынлар. Онлар һәр шеји өз әсил ады илә адландырмагдан горхурлар.

Онларын нә сәбәбә горхмасы да бизә тамамилә ајдындыр: керчәк вәзијјәт ачыгчаја е'тираф олунса, капитализмин сентименталь (халгчысајағы) тәнгид едилмәси имканы тамамилә арадан галхмыш олар. Тәәччүблү дејил ки, онлар пасланмыш романтизм силаһыны һәтта тәмизләмәдән бу гәдәр гызғынлыгла дөјүшә атылырлар. Тәәччүблү дејил ки, онлар васитәләрә фәрг гојмурлар вә *сентименталь* тәнгидә гаршы дүшмәнчилији үмумијјәтлә тәнгидә гаршы дүшмәнчилик кими гәләмә вермәк истәјирләр. Ахы онлар өзләриниң јашамаг һүгугу уғрунда мүбаризә едирләр.

Сисмонди өз сентименталь тәнгидини һәтта *ичтимаи елмин хүсуси бир методу* дәрәчәсинә галдырмаг истәјирди. Артыг биз көрдүк ки, Сисмонди Рикардону онун објектив тәһлилинин капитализм зиддијјәтләри гаршысында даҹаныб галдығына көрә мәзәммәт етмәјиб (буна көрә мәзәммәт етсә иди әсаслы оларды) мәһз бу тәһлилин *објектив* тәһлил олдуғуна көрә мәзәммәт едирди. Сисмонди демишдир ки, Рикардо «инсаны јаддан чыхарыр». «Nouveaux Principes»ин икинчи нәшринин мүгәддимәсиндә белә бир парчаја раст кәлирик:

«Ичтимаи елмләрә аид бир әсәр һаггында фикир сөјләјиркән ади, чох заман јүнкүл вә чох заман јанлыш үсуллардан истифадә олунмасына гаршы мән протест етмәји лазым билирәм. Ичтимаи елмләрин һәлл етмәли олдуғу проблем тәбиәт елмләринин бүтүн проблемләриндән мүгајисә едилмәз дәрәчә мүрәккәбдир; ејни заманда бу проблем зәкаја јахын олдуғу гәдәр үрәјә дә јахындыр» (I, XVI). Тәбиәт елмләри илә

ичтимаи елмләрин бир-бириня әкс олмасы вә ичтимаи елмләрин «үрәјә» јахын олмасы һаггында бу фикирләрә рус охучусу нә гәдәр јахшы бөләддир!* Сисмондинин бурада јеритдији ејни фикирләр он илләр кечәндән сонра Авропаныи узаг шәргиндә «рус сосиологлары мәктәби» тәрәфиндән «јенидән кәшф едилмәли» вә хүсуси бир метод — «сосиолокијада субјектив метод» ады алмалы имиш... Сисмонди, тәбии ки, — бизим вәтән сосиологлары кими, — «зәкаја олдуғу гәдәр үрәјә дә» әсасланыр**. Лакин биз артыг, хырда буржуа «үрәјинин» бүтүн әи мүһүм проблемләрдә игтисадчы нәзәријјәчинин «зәкасына» нечә галиб кәлдијини көрдүк.

ПОСТСКРИПТУМ***

Сентименталь Сисмондинин елми-«објектив» Рикардоја мүнасибәти чәһәтдән бурада Сисмондијә верилән гијмәтин доғру олдуғуну «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»-нин 1905-чи илдә чапдан чыхмыш икинчи чилдиндә Марксын сөјләдији рә'ј тамамилә тәсдиг едир («Theorien über den Mehrwert», II. B., I. T., S. 304. u. ff. «Bemerkungen über die Geschichte der Entdeckung des sogenannten Ricardoschen Gesetzes»****). Маркс Мал-

* «Сијаси игтисад адн harr-hecaб елми дејил (n'est pas une science de calcul), мә'нови елмдир... Бу елм јалныз инсанларын дүјғулары, тәләб вә еһтираслары нәзәрә алынмыш олдугда мәгсәдә чатдырыр» (I, 313). Сисмонди бу мүтәәссиранә ибарәләрдә ичтимаи елм һаггында јени анлајышлар көрүр, нечә ки, субјектив мәктәбә мәнсуб рус сосиологлары тамамилә ејни руһдакы дањышгларында ичтимаи елм һаггында јени анлајышлар көрүрләр, һәгигәтдә исә Сисмондинин бу ибарәләри көстәрир ки, буржуазијанын тәнгиди һәлә нә гәдәр ушагчасына бир нөгтидән һалда имиш. Мәкәр әиддијәтләрин елми тәһлили там објектив «harr-hecaблығында» галматла «дүјғулары, тәләбаты вә еһтираслары» анламаг үчүн, һәм дә үмумијјәтлә «инсанларын» еһтирасларыны дејил, — истәр романтикин, истәрсә халгчынын хүсуси бир хырда буржуа мәзмуну илә долдурдуғу бу абстраксијанын дејил, — *мүәјјән синифләрә мәнсуб адамларын* еһтирасларыны анламаг үчүн мәһз мөһкәм бир әсас вермирми? Лакин ин ондадыр ки, Сисмонди игтисадчыларын фикрини *нәзәри чәһәтдән тәкзиб едә билмирди,* буна көрә дә сентименталь ибарәләрлә кифајәтләнирди. «Утопик дилетантизм, буржуа гурулушуну мүдафиә едән һәр бир аз-чох алим мүдафиәчијә нәзәри күзәштләр етмәјә мәчбурдур. Утопист өз ачизлијини дујур вә бу дујғусуну јумшалтмаг үчүн өз әлејһдарларыны објективликдә төһмәтләндирмәклә өзүнә тәсәлли верир: ола билсин, — дејир, — сиз мәндән елмлисиниз, анчаг мән сиздән мәрһәмәтлијәм» (*Белтов*, с. 43).

** Куја ки, тәбиәт елмләриндән ирәли кәлән «проблемләр» дә «үрәјә» әсасланмыр?!

*** Постскриптум 1908 чи ил нәшри үчүн јазылмышдыр. *Ред.*

**** «Изафи дәјәр нәзәријјәләри». II чилд. I һиссә, сәһ. 304 вә сонракылар. «Рикардо гануну дејилән ганунун кәшф едилмәси тарихинә даир гејдләр»[70]. *Ред.*

тусу бир мискин әдәбиjjат оғрусу, варлыларын пулуна сатылыб онлары мүдафиә едән бир адам, утанмаз бир бөhтанчы hесаб едәрәк ону алим Рикардоjа гаршы гоjуб дejир:

«Рикардо капиталист истеhсал үсулуну үмумиjjәтлә истеhсал үчүн ән фаjдалы үсул, сәрвәт jаратмаг үчүн ән фаjдалы үсул hесаб едир, hәм дә Рикардо өз дөврү үчүн тамамилә hаглыдыр. О, *истеhсал үчүн истеhсал* истәjир, өзү дә hаглыдыр. Рикардонун сентиментал әлejhдарларынын етдикләри кими, буна е'тираз едиб истеhсалын өзлүjүндә бир мәгсәд олмадығыны көстәрмәк, белә бир чәhәти унутмаг демәкдир ки, истеhсал хатиринә истеhсал бәшәриjjәтин мәhсулдар гүввәләриниn инкишафындан, jә'ни *бәшәр тәбиәти сәрвәтинин өзлүjүндә бир мәгсәд кими инкишафындан* башга бир шеj дejилдир. Сисмондинин етдиjи кими, ajры-ajры фәрдләрин рифаhы hәмин мәгсәдә гаршы гоjуларса онда бу, белә бир иддиада олмаг демәкдир ки, ajры-ajры фәрдләрин рифаhыны тә'мин етмәк хатиринә бүтүн инсан нәслинин инкишафы *ләнкидилмәлидир* вә демәли, мисал үчүн дejәк, hеч бир мүhарибә етмәк олмаз, чүнки мүhарибә ajры-ajры шәхсләрин hәлак олмасына сәбәб олур. Сисмонди jалныз, hәмин антагонизми *малалаjан,* ону инкар едән игтисадчылара гаршы hаглыдыр» (S. 309). Рикардо өз нөгтеjи-нәзәриндән тамамилә hаглы олараг капиталист истеhсалында пролетарлары машынлара, әмтәәләрә бәрабәр тута биләр. «Es ist dieses stoisch, objektiv, wissenschaftlich», «бу — стоисизмдир, објективдир, елмидир» (S. 313). Ajдындыр ки, бу гиjмәт анчаг мүәjjән дөврә, XIX әсрин лап әввәлләринә аиддир.

II ФӘСИЛ

КАПИТАЛИЗМИН РОМАНТИКЛӘРДӘ ТӘНГИДИНИН ХАРАКТЕРИ

Сисмондинин «зәкасы» илә биз артыг кифаjәт гәдәр мәшғул олдуг. Инди онун «үрәjинә» jахындан нәзәр jетирәк. Онун *нөгтеjи-нәзәри* hаггында (биз индиjәдәк

бу нөгтеји-нәзәри јалныз, нәзәри мәсәләләрлә әлагәси олан бир үнсүр кими тәдгиг едирдик), онун капитализмә *мүнасибәти* һаггында, онун ичтимаи рәғбәтләри һаггында, иштиракчысы олдуғу дөврүн «ичтимаи-сијаси» вәзифәләрини онун нечә анламасы һаггында олан бүтүн фикирләри бир јерә топламаға чалышаг.

I

КАПИТАЛИЗМИН СЕНТИМЕНТАЛ ТӘНГИДИ

Сисмонди өз әсәрләрини јаздығы дөврүн фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәт иди ки, бу дөврдә *мүбадилә* (мүасир терминолокија илә десәк — пул тәсәррүфаты) сүр'әтлә инкишаф едирди вә Франса ингилабы феодализм галыгларыны мәһв етдикдән сонра бу инкишаф даһа чох сүр'әтләнмишди. Сисмонди мүбадиләнин бу инкишафыны вә гүввәтләнмәсини һеч чәкинмәдән писләјир вә «фәлакәтли рәгабәтин» әлејһинә чыхараг дејирди ки, «һөкумәт әһалини рәгабәтин нәтичәләриндән горумалыдыр» (ch. VIII, I, VII) вә с. «Сүр'әтли мүбадиләләр халгын јахшы адәтләрини корлајыр. Даим мәнфәәтлә сатмаға чалышмаг нәтичәси олараг малы һәддиндән артыг баһа демәк, алдатмаг гәсдләри төрәјир вә һәмишә мүбадилә илә јашајан бир адамын вәзијјәти нә гәдәр ағыр олурса, онда алдатмаг тамаһы бир о гәдәр чох олур» (I, 169). Пул тәсәррүфатына гаршы бизим халгчылар кими һүчүм етмәк үчүн бах белә бир садәдиллик лазым имиш! «...Тичарәт сәрвәти игтисади гурулушда әһәмијјәт е'тибары илә ањчаг икинчидир; буна көрә дә јашајыш васитәләри верән әразн (territoriale — торпаг) сәрвәти биринчи артмалыдыр. Сајча чох олуб тичарәтлә јашајан бүтүн бу синиф, торпағын вердији мәһсулларын бир һиссәсини ањчаг, бу мәһсуллар мөвчуд олдугда алмалыдыр; о (бу синиф) јалныз һәмин мәһсуллар да артдығы тәгдирдә артмалыдыр» (I, 322—323). Тичарәт вә сәнаје-нин артмасы әкинчилијин инкишафыны өтүб кечмәкдә-дир дејә сәһифәләр долусу шикајәтләр јазан ч. Н. — он бу патриархал романтикдән бирчә аддым да олса ирәли кетмишми? Романтикин вә халгчынын бу шикајәтләри

анчаг капиталист тәсәррүфатыны онларын әсла *анламадыгларыны* көстәрир. Бир капитализмдә ки тичарәтин вә сәнаје нин инкишафы әкинчилији өтүб *кечмир, бу* капитализм *јашаја биләрми?* Ахы капитализмин артмасы — әмтәә тәсәррүфатынын артмасы демәкдир, *јә'ни* хаммалын е'мал едилмәси нөвләрини бир-бир әкинчиликдән *ајыран* ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн артмасы демәкдир; әввәлләрдә исә хаммалын бу е'мал едилмәси нөвләри *бир* натурал тәсәррүфат дахилиндә хаммалын истеһсал, е'мал вә истеһлак едилмәси илә әлагәдар иди. Буна көрә дә *һәр јердә вә һәмишә* капитализм о демәкдир ки, тичарәт вә сәнаје әкинчилијә нисбәтән *даһа сүр'әтлә* инкишаф едир, тичарәт-сәнаје әһалиси *даһа сүр'әтлә* артыр, ичтимаи тәсәррүфатын үмуми гурулушунда тичарәт вә сәнаје даһа *бөјүк* јер тутур вә даһа бөјүк әһәмијјәтә малик олур*. Башга чүр *ола билмәз.* Ч-б Н. — он исә бу чүр шикајәтләри тәкрар етмәклә дөнә-дөнә сүбут едир ки, о өз игтисади бахышларында сәтһи вә сентименталромантизмдән ирәли кетмәмишдир. «Бу ағылсыз саһибкарлыг һәвәси» (esprit d'entreprise), Америкада бу гәдәр чох ифласлара сәбәб олан һәр чүр изафи тичарәт, һеч шүбһә јохдур ки, банкларын сајча артмасындан вә реал әмлакын» (fortune réelle) «јерини алдадычы кредитин асанлыгла тутмасындандыр» (II, 111) вә һабелә ахырадәк. Бәс Сисмонди нә үчүн пул тәсәррүфатына (вә капитализмә) һүчум едирди? Пул тәсәррүфатына о нәји гаршы гојур? Мүстәгил хырда истеһсалы, кәндә кәндлиләрин натурал тәсәррүфатыны, шәһәрдә — сәнәти. «Патриархал кәнд тәсәррүфаты һаггында» фәсилдә кәндлиләрин натурал тәсәррүфаты барәсиндә о белә дејир (ch. III, I, III, «De l'exploitation patriarcale» торпагдан патриархал үсулла истифадә едилмәси һаггында, 3-чү китаб «әразн» сәрвәтиндән вә ја торпаг сәрвәтиндән бәһс едир):

«Илк торпаг мүлкијјәтчиләринин өзләри әкинчи идиләр, бүтүн тарла ишләрини онлар өз ушагларынын вә

* Һәмишә вә һәр јердә капитализм инкишаф етдикдә әкинчилик тичарәтдән вә сәнаједән *кери* галыр, һәмишә онлара табе олур вә онлар әкинчилији истисмар едирләр, онлар әкинчилији капиталист *истеһсалы* јолуна, һәмишә анчаг сонрадан *чәлб едирләр.*

нөкәрләринин әмәји илә көрүрдүләр. Һеч бир ичтимаи тәшкилат* милләтин сајча ән чох олан синфи үчүн бундан артыг хошбәхтлик вә бундан чох јахшылыг тә'мин етмир, һамы үчүн бундан чох боллуг (opulence), ичтимаи гурулуш үчүн бундан артыг сабитлик тә'мин етмир... Әкинчинин мүлкијјәтчи олдуғу (où le fermier est propriétaire) вә мәһсулларын һамысы (sans partage) бүтүн ишләри көрән адамларын малы олдуғу өлкәләрдә, јә'ни кәнд тәсәррүфатынын патриархал тәсәррүфат адландырдығымыз өлкәләрдә биз һәр аддымда әкинчинин өз јашадығы евә, өз бечәрдији торпаға бәсләдији мәһәббәтин изләрини көрүрүк... Әмәјин өзү әкинчи үчүн бир зөвгдүр... Әкинчилијин патриархал әкинчилик олдуғу хошбәхт өлкәләрдә һәр бир тарланын өз хүсуси тәбиәти өјрәнилир вә бу биликләр атадан оғула кечир... Даһа чох варлы адамларын рәһбәрлик етдикләри ири фермер тәсәррүфаты, бәлкә дә, мөвһумат вә әталәтдән јүксәјә галха биләр. Лакин биликләр (l'intelligence, јә'ни кәнд тәсәррүфаты һаггында биликләр) өзү ишләјән адама чатмајачаг вә пис тәтбиг едиләчәкдир... Патриархал тәсәррүфат милләтин сајча бу гәдәр чох олан вә бүтүн әкинчилик ишләрини көрән бу һиссәсинин адәт вә хасијјәтини јахшылашдырыр. Мүлкијјәт—интизам вә гәнаәт вәрдишләри јарадыр, даим варлы јашамаг гарынгулулуға (gourmandise) вә сәрхошлуға олан һәвәси мәһв едир... О (әкинчи), демәк олар тәкчә тәбиәтлә мүбадиләјә кириширијиндән, адамлара инанмамаг вә онлара гаршы вичдансызлыг силаһыны ишә салмаг үчүн онун әлиндә һәр чүр башга бир сәнаје фәһләсинә нисбәтән аз сәбәб олур» (I, 165—170). «Илк фермерләр ади әкинчи ол-

---

* Фикир верин ки. Сисмонди — лап ејни илә бизим халгчылар кими, — кәндлиләрин мүстәгил тәсәррүфатыны бирдән-бирә «ичтимаи тәшкилата» чевирир. Бу ачыгча сахтакарлыгдыр. Мүхтәлиф јерләрин бу кәндлиләрини бир-бири илә әлагәләндирән нәдир? Мәһз ичтимаи әмәк бөлкүсүдүр вә феодал әлагәләрини әвәз етмиш олан әмтәә тәсәррүфатыдыр. Әмтәә тәсәррүфаты гурулушунда бир үнсүрүн утопија дәрәчәсинә галдырылдыгы, галан үнсүрләрин исә баша дүшүлмәдији дәрһал өзүнү көстәрир. Ч-б Н.—онун јаздыглары илә мүгајисә един, с. 322: «Кәндлиләрин истеһсал аләтләринә саһиб олмасы үзәриндә гурулмуш сәнаје формасы». Ч-б Н.—он һеч фикринә дә кәтирмир ки, кәндлиләрин истеһсал аләтләринә белә саһиб олмасы — һәм тарихи, һәм дә мәнтиги чәһәтдән — мәһз *капиталист истеһсалынын башланғыч нөгтәсидир!*

мушлар; онлар әкин ишләринин чох гисмини өз әлləри илə көрмүшләр; онлар өз тәсәррүфатларыны өз аилə-ləринин күчүнə көрə јаратмышлар... Онлар кəндли оларағ галырлар: хышы өзləри сүрүрлəр (tiennent eux-mêmes les cornes de leur charrue); чөлдə дə, төвləдə дə мал-гараја өзləри бахырлар; тəмиз һавада јашајырлар, даим ишləмəјə вə садə јемəјə адət етмишлəр ки, бунун да нəтичəсиндə гүввəтли вəтəндашлар вə гочаг əскəрлəр јетишир*. Онлар бирка ишлəр үчүн, демək олар, һеч вахт күнəмүзд фəһлə ишлətмирлəр, јалныз нөкəр (des domestiques) ишlədirlər ки, бунлары да һəмишə өзləринə тај олан адамлар ичəрисиндəн сечир, бунларла өз тајлары кими рəфтар едир, бир сүфрədə јемək јејир, ејни шəраб ичир, ејни палтар кејирлəр. Белəликлə, əкинчиlərlə онларын нөкəрləри бир кəндли синфи тəшкил едирлəр, бу кəндлиlər ејни дујғулара малик олур, ејни шејlərдəн зөвг алыр, ејни тə'сирлəр алтында олур вə вəтəнlə ејни дəрəчə бағлы олурлар» (I, 221).

Бујурун, бу да ағызлара дүшмүш «халг истеһсалы»! Даһа гој демəсинləр ки, Сисмонди истеһсалчылары бирləшдирмək зəрури олдуғуну анламыр: Сисмонди ачыгча дејир ки, (ашағыдакылара бах) «о да (Фурје, Оуен, Томпсон, Мүирон кими) иттифаг олмасыны истəјир» (II, 365). Гој демəсинlər ки, Сисмонди мəһз *мүлкијjət* тəрəфдарыдыр: əксинə, о башлыча диггəтини хырда мүлкијjətə дејил, хырда тəсəррүфата верир (мүгајисə един: II, 355). Ајдындыр ки, хырда кəндли тəсəррүфатынын белə идеаллашдырылмасы башга тарихи шəраитдə вə башга јашајыш шəраитиндə башга шəкил алыр. Лакин һəм романтизм, һəм дə халгчылыг мəһз хырда кəндли тəсəррүфатыны тə'рифлəјиб көjlərə галдырыр — буна шүбһə јохдур.

Сисмонди ибтидаи сəнəти дə, сехləри дə ејни дəрəчə идеаллашдырыр.

«Ејни заманда һəм тачир, һəм фабрикчи, һəм дə

* Охучу, XIX əсрин ахырларында јашамыш вə əсəриндən ч. Струвенин өз «Төнгиди гејdlərи»нин 17-чи сəһифəсиндə ситат кəтирдији һəмин «габагчыл» публисистин јаздыгларыны гары нəнəнин бу ширин нағыллары илə мүгајисə едир[1].

ишчи олан кәнд чәкмәчиси сифариш алмаса бир чүт дә чәкмә тикмәз» (II, 262), һалбуки капиталист мануфактурасы тәләбин нә гәдәр олачағыны билмәдији үчүн ифлас едә биләр. «Һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән шүбһәсиздир ки, сех гурулушу (corps de métier) әһали артыглығы әмәлә кәлмәсинә мане олурду вә олмалы иди. О да шүбһәсиздир ки, инди бу чүр әһали вардыр, өзү дә мүасир гурулушун зәрури нәтичәсидир» (I, 431). Белә ситатлардан олдугча чох кәтирмәк олар-ды, лакин Сисмондинин әмәли ресептләринин арашдырылмасыны биз тә'хирә салырыг. Бурада исә, Сисмондинин нөгтеји-нәзәрини баша дүшмәк үчүн, јухарыда ситат кәтирилмиш мүлаһизәләрлә кифајәтләнәчәјик. Бу көстәрилән мүлаһизәләри белә јекунлашдырмаг олар: 1) пул тәсәррүфаты она көрә писләнилир ки, бу тәсәррүфат хырда истеһсалчыларын тә'мин олунмуш вәзијјәтини вә онларын гаршылыглы јахынлыгыны (сәнәткарын истеһлакчыја јахын олмасы формасындамы вә ја әкинчинин өзүнә тај олан әкинчиләрә јахын олмасы формасында јахынлыгы) позур; 2) хырда истеһсал она көрә тә'риф олунур ки, о, истеһсалчының мүстәгиллијини тә'мин едир вә капитализмин зиддијјәтләрини арадан галдырыр.

Гејд едәк ки, бу идејаларын һәр икиси халгчылыгын башлыча идејаларыдыр*; инди бунларын мәзмунуну баша дүшмәјә чалышаг.

Пул тәсәррүфатынын романтикләр вә халгчылар тәрәфиндән тәнгиди бу тәсәррүфатын доғурдуғу фәрдијјәтчилији** вә антагонизми (рәгабәти) гејд етмәкдән, һабелә истеһсалчынын тә'мин олунмадығыны вә ичтимаи тәсәррүфатын сабит олмадығыны*** гејд етмәкдән ибарәтдир.

Әввәлчә «фәрдијјәтчилик» һаггында. Адәтән мүәјјән

---

* Ч б Н.—он бу мәсәлә һаггында да о гәдәр зиддијјәтли шеjләр данышмышдыр ки, бунларын ичәрисиндә бир-бири илә һеч бир әлагәси олмајан *һәр чүр* мүдафиәләр тапмаг олар. Лакин «халг истеһсалы» кими думанлы бир термин васитәси илә кәндли тәсәррүфатының идеаллашдырылдығы шүбһәсиздир. Думан — һәр чүр чилдә кирмәк үчүн хүсусилә әлверишли шәраитдир.

** Мүгајисә един Н —он, с. 321 In f. (In fine — ахырында, *Ред.*) вә башгалары.

*** Ibid., с. 335. Сәһ. 184: капитализм «сабитлији позур». Һабелә бир чох башгалары.

ичма кәндлиләринин вә ја мүәјјән сәнәтдән олан сәнәткарларын (вә ја кустарларын) иттифагыны көтүрүр вә бу әлагәләри гыран, рәгабәтлә әвәз едән капитализмә гаршы гојурлар. Һәмин мүлаһизә романтизмин типик сәһвини тәкрар едир; бу сәһв, капитализмин зиддијјәтләрини әсас тутуб капитализмдә *јүксәк ичтимаијјәт формасынын* олдуғуну инкар етмәкдән ибарәтдир. Орта әсрләрә мәхсус ичма, сех, артел вә с. әлагәләрини гыран капитализм мәкәр онларын јериндә башга чүр әлагәләр јаратмырмы? Әмтәә тәсәррүфаты мәкәр истеһсалчылар арасында әмәлә кәлән *әлагә, базарын* јаратдығы бир әлагә дејилми?* *Бу әлагәнин* тәрәддүд вә зиддијјәтләрлә долу олан антагонист характери *онун варлығыны* инкар етмәјә һагг вермир. Биз билирик ки, мәһз зиддијјәтләрин ишкишафы бу әлагәнин күчүнү кетдикчә даһа артыг бир күввәтлә ашкара чыхарыр, чәмијјәтин бүтүн ајры-ајры үнсүрләрини вә синифләрини бирләшмәјә доғру чан атмаға *мәчбур едир,* һәм дә даһа бир ичманын вә ја бир маһалын мәһдуд чәрчивәси дахилиндә бирләшмәјә дејил, *бүтүн миллət дахилиндə* вә һәтта мүхтәлиф дөвләтләрдә мүәјјән синфин бүтүн нүмајәндәләрини бирләшмәјә мәчбур едир. Јалныз мүртәче нөгтеји-нәзәрдә олан романтик бу әлагәләрин олдуғуну вә онларын әразн, пешә, дин вә с. мәнафејинә дејил, халг тәсәррүфатында ролларын үмумилијинә әсасланан даһа дәрин әһәмијјәтини инкар едә биләр. Белә бир фикир јеридилмәсә, капитализмин төрәтдији бу јени әлагәләрин һәлә рүшејм һалында олдуғу бир дөврдә өз әсәрләрини јазмыш олан Сисмондијә романтик адыны газандырмышса, онда бизим халгчылар белә ада чохдан лајигдирләр, чүнки *инди* бу чүр әлагәләрин чох бөјүк әһәмијјәтини анчаг тамамилә кор адамлар инкар едә биләр.

---

* «Һәгигәтдә *чәмијјәт, иттифаг* ифадәләри елә адлардыр ки, бу адлары һәр чүр чәмијјәтә, һәм феодализм чәмијјәтинә, һәм дә рәгабәт әсасында гурулмуш бир иттифаг олан буржуа чәмијјәтинә вермәк олар. Рәгабәти бирчә сөзлә — *иттифаг* сөзү илә тәкзиб етмәји мүмкүн сајан мүәллифләр нечә јашаја биләрләр?» (Marx. «Das Elend der Philosophie» (Маркс. «Фәлсәфә јохсуллуғу»[72]. *Ред*)). Мүәллиф рәгабәтин сентименталлыгла пислөнмәсини ән кәскин бир сурәтдә тәнгид едәрәк, рәгабәтин *мүтәрәгги чәһәтини,* онун «техники тәрәггини вә ичтиман тәрәггини» ирәлиләдән һәрәкәтвериҹи күввәсини ирәли сүрүр.

Тә'мин олунмамаг, сабитсизлик вә саирәјә кәлинчә, бунлар харичи базар мүнасибәти илә бәһс етдијимиз ејни көһнә бајатыдыр. Романтикин симасы да бу чүр һүчумларда ашкара чыхыр, елми нәзәриҗҗәнин капитализмдә мәһз ән јүксәк һесаб етдији чәһәтләри, јә'ни капитализмин инкишафа доғру кетмәсини, дурмадан ирәлиләмәјә чан атмасыны, дајаныб дура билмәмәсини вә ја тәсәррүфат просесләрини әввәлки дәјишмәз мигјасда тәкрар едә билмәмәсини романтик горхагчасына писләјир. Орта әср иттифагларыны (ичма кими иттифаглары) кенишләндириб бүтүн чәмијјәтә аид етмәк һаггында әфсанәви планлар ичад едән јалныз утопист белә бир фактла һесаблашмаја билир ки, капитализмин мәһз «сабитсизлији» ичтимаи инкишафы сүр'әтләндирән, кетдикчә даһа чох әһали күтләләрини ичтимаи һәјат бурулғанына чәлб едән, онлары бу һәјатын гурулушу үзәриндә дүшүнмәјә, өзләрини «өзләри үчүн сәадәт јаратмаға» мәчбур едән чох бөјүк бир тәрәгги амилидир.

Капиталист тәсәррүфатынын «сабитсизлији», мүбадиләнин пропорсионал инкишаф етмәдији, сәнаје илә экинчилик, истеһсал илә истеһлак арасында мүвазинәтин позулдуғу, бөһранларын нормал бир шеј олмадығы вә с. һаггында ч. Н. — онун дедикләри ән гәти бир шәкилдә көстәрир ки, о һәлә тамамилә *романтизм* нөгтеји-нәзәриндәдир. Буна көрә Авропа романтизмимини тәнгидин *бүтүнлүклә һәр кәлмәси* онун нәзәриҗјәсинә дә аиддир. Будур сүбут:

«Гоча Буакилбери динләјәк; о дејир:

«Әмтәәләрин гијмәти һәмишә *пропорсионал* олмалыдыр, зира јалныз белә бир гаршылыглы сазиш әмтәәләрин һәр ан јенидән тәкрар истеһсал олунмасына имкан верир... Сәрвәт инсанла инсан арасында, мүәссисә илә мүәссисә арасында бу даими мүбадиләдән башга бир шеј олмадығына көрә, јохсуллуғун сәбәбләрини пропорсионал гијмәтләрдән кәнара чыхмаг һаллары үзүндән бу мүбадиләнин позулмасында дејил, башга бир шејдә ахтармаг дәһшәтли јанылма олардыг».

Бир нәфәр ән јенн* игтисадчыны да диплэјәк:

«Истеһсала тәтбиг едилмәли олан бөјүк ганун дәјәрин сабитлијини сахлајачаг јеканә амил олан *пропорсионаллыг* ганунудур (the law of proportion)... Еквивалент тә'мин едилмәлидир... Бүтүн милләтләр мүхтәлиф дөврләрдә чохлу тичарәт гајдалары вә мәһдудијјәтләри васитәси илә бу пропорсионаллыг ганунуну һеч олмазса мүәјјән дәрәчәјә гәдәр һәјата кечирмәјә чалышмышлар. Лакин инсанын тәбиәтиндә егоизм о дәрәчәјә чатмышдыр ки, бүтүн бу тәнзимләмә системи деврилмишдир. Пропорсионал истеһсал (proportionale production) әсил ичтимаи-игтисади елмин һәјата кечмәсидир» (W. Atkinson. «Principles of political economy», London, 1840, p. 170 вә 195)**.

Fuit Troja!*** Тәклифлә тәләб арасындакы бу дүзкүн пропорсија, јенә бу гәдәр бол-бол ирәли сүрүлән арзуларын предмети олмаға башлајан һәмин пропорсија артыг чохдан арадан галхмышдыр. О өз дөврүнү кечирмишдир; о анчаг истеһсал васитәләринин мәһдудолдуғу, мүбадиләнин сон дәрәчә дар чәрчивәдә баш вердији заманлар мүмкүн иди. Ири сәнаје мејдана кәлдикдә, бу дүзкүн пропорсија лабүд сурәтдә (mußte) јох олмалы иди вә истеһсал тәбиәт ганунларына мәхсус бир зәрурәтлә чичәкләнмә вә тәнәззүл, бөһран, дурғунлуг, јенидән чичәкләнмә вә илаахыр кими ардычыл дәјишилмәдән кечмәли иди.

Сисмонди кими, истеһсалын дүзкүн пропорсионаллығына гајытмаг вә бу заман чәмијјәтин мүасир әсасларыны сахламаг истәјәнләр иртичачыдырлар, чүнки онлар ардычыл олмаг үчүн кечмиш заманлардакы сәнајенин башга шәртләрини дә бәрпа етмәјә чалышмалы идиләр.

Истеһсалы дүзкүн вә ја аз гала дүзкүн пропорсијаларда сахлајан нә иди? Тәклифи идарә едән, ондан әввәл кәлән тәләб; истеһсал аддым-аддым истеһлакын ардынча кәлмишдир. Артыг ишләтдији аләтләрин ха-

* 1847-чи илдә јазылмышдыр.

** — У. Аткинсон. «Сијаси игтисадын әсаслары». Лондон, 1840, сәһ. 170 вә 195. *Ред.*

*** — Троја фот олду! *Ред.*

рактери үзүндән даим даһа кениш өлчүдә истеһсал етмәјә мәчбур олан ири сәнаје истеһсал етмәлидир, о дајаныб тәләби көзләјә билмәз. Истеһсал тәләбдән ирәлидә кедир, тәклиф тәләби зорла рам едир.

Мүасир чәмиҗјәтдә, фәрди мүбадиләјә әсасланан сәнаједә, бу гәдәр фәлакәтләрин мәнбәји олан истеһсал һәрч-мәрчлији ејни заманда тәрәггинин сәбәбидир.

Буна көрә ики шејдән бири олмалыдыр: ја индики заманын истеһсал васитәләри шәраитиндә кечмиш әсрләрин дүзкүн пропорсијаларыны арзу етмәли — бу о демәкдир ки, ејни заманда һәм иртичачы, һәм дә утопист оласан.

Ја да һәрч-мәрчлик олмадан тәрәгги олмасыны арзу етмәли — бу һалда фәрди мүбадиләдән имтина етмәк лазымдыр ки, мәһсулдар гүввәләр горунуб сахлансын» («Das Elend der Philosophie», S. 46—48)[73].

Бу сонунчу сөзләр Прудона аиддир; мүәллиф Прудона гаршы мүбаһисә едир вә демәли, өз нөгтеји-нәзәринин һәм Сисмондинин бахышларындан, һәм дә Прудонун бахышындан фәргини көстәрир. Әлбәттә, ч. Н. — он *бүтүн* өз бахышлары илә онларын һеч биринә бәнзәмәз*. Лакин бу парчанын мәзмунуна диггәт јетирин. Әсәриндән ситат кәтирдијимиз мүәллифин әсас мүддәасы, сәләфләри илә онун арасында барышмаз зиддијјәт төрәдән әсас фикри нәдән ибарәтдир? Шүбһәсиз, ондан ибарәтдир ки, мүәллиф капитализмин сабитсизлији мәсәләсини (*бу* мүәллифләрин *һәр үчүнүн* гејд етдији мәсәләни) *тарихи* зәмин үзәринә кечирир вә бу сабитсизлији *мүтәрәгги амил* һесаб едир. Башга сөзлә десәк: о, биринчиси, пропорсијасызлыглар, бөһранлар вә с. јолу илә баш верән мөвчуд капиталист инкишафыны *зәрури инкишаф* һесаб едир вә дејир ки, истеһсал васитәләринин (машынларын) характеринин өзү истеһсалы кенишләндирмәјә һәдсиз мејл јарадыр вә тәклифин һәмишә тәләби габагламасына сәбәб олур. Икинчиси, мүәллифин фикринчә,

* Һәрчәнд һәлә һеч дә мә'лум дејил ки, *нә үчүн* бәкзәмәз? Јалныз она көрәмн ки, бу мүәллифләр анчаг *бир өлкәни*, һаггында куја *хусуси* нәзәрииҗә ујдурула биләчәк бир өлкәни көтүрмәјиб умумиҗјәтлә мөвчуд тәсәррүфат гурулушуну, бүтүн бәшәриҗјәтин инкишафында бу гурулушун мөвге вә әһәмиҗјәтини нәзәрдә тутараг мәсәләләри даһа кениш гојурдулар.

бу мөвчуд инкишафда *тәрәгги үнсүрләри* вардыр ки, бунлар да мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан, бүтөв чәмиjjәт дахилиндә әмәjин ичтимаиләшмәсиндән, әһалинин мүтәһәрриклиjинин вә шүурунун артмасындан вә саирәдән ибарәтдир. Онун Сисмондидән вә Прудондан фәрги бу ики чәһәт илә гуртарыр; «сабитсизлиjи» вә онун доғурдуғу зиддиjjәтләри көстәрмәкдә вә бу зиддиjjәтләри арадан галдырмаға сәмими сә'j етмәкдә исә Сисмонди вә Прудон мүәллифлә һәмрә'jдирләр. Бу «сабитсизлиjин» һәр чүр капитализм үчүн вә үмумиjjәтлә әмтәә тәсәррүфаты үчүн *зәрури* бир хүсусиjjәт олдуғуну анламамаг онлары *утопиjаjа* кәтириб чыхарыр. Бу сабитсизлиjә *мәхсус* тәрәгги үнсүрләрини анламамаг онларын нәзәриjjәләрини *мүртәче** нәзәриjjә едир.

Инди биз ч. халгчылара тәклиф едирик ки, белә бир суала чаваб версинләр: ч. Н. — он бу көстәрилән ики мәсәләдә елми нәзәриjjәнин бахышларына шәрикдирми? сабитсизлиjи о, мөвчуд гурулушун вә мөвчуд инкишафын хүсусиjjәти һесаб едирми? бу сабитсизликдә тәрәгги үнсүрләри олдуғуну гәбул едирми? Һәр кәс билир ки, гәбул етмир, һәр кәс билир ки, әксинә, ч. Н.— он капитализмин бу «сабитсизлиjини» садәчә гejринормал бир шеj, jолдан чыхмаг вә и. а. адландырыб онu тәнәззүл, кериләмә һесаб едир (jухарыда дejилән «сабитлиjи *позур*» сөзләри илә мүгаjисә един), елә бир игтисади дурғунлуғу («гәдим дажаглар», «әсрләр боjу мүгәддәс тутулан гаjдалар» демәсини вә с. хатырлаjын) идеаллашдырыр ки, «сабит олмаjан» капитализмин тарихи хидмәти дә мәһз бу дурғунлуғу дағытмагдан ибарәтдир. Буна көрә ajдындыр ки, биз ону романтикләр сырасына дахил етмәкдә тамамилә һаглы идик вә онун һеч бир «ситат» вә «иснадлары» *онун өз мүлаһизәләринин бу характерини* дәjишдирә билмәз.

* Бу термин *тарихи-фәлсәфи* мә'нада ишләдилир вә өз нәзәриjjәләрини үчүн *вахты кечмиш* гурулушлардан нүмунәләр көтүрән нәзәриjjәчиләрини ачыг *сәһвини* көстәрир. Бу термин һәмин нәзәриjjәчиләрин нә шәхси хүсусиjjәтләринә аиддир, нә дә програмларына. Һәр кәс билир ки, нә Сисмонди, нә дә Прудон сөзүн ади мә'насында. иртичачы олмамышлар. Биз бу садә һәгигәтләри она көрә изаһ едирик ки, ашағыда көрәчәjимиз кимиң ч. халгчылар буну һәлә индиjәдәк баша дүшмәмишләр.

Биз бу «сабитсизлик» үзәриндә бир аз ашағыда (сәнаје әһалисинин һесабына әкинчи әһалинин азалмасына романтизмин вә халгчылығын дүшмән мүнасибәт бәсләмәси илә әлагәдар олараг) бир даһа дајаначағыг, инди исә «Сијаси игтисадын бә'зи мүддәаларынын тәнгиди»ндән, пул тәсәррүфатына гаршы *сентиментал* һүчумларын тәһлилинә һәср едилмиш бир јери гејд едәк.

«Бу мүәјјән ичтимаи роллар (јә'ни: сатычынын вә алычынын роллары) үмумијјәтлә инсан фәрдијјәтиндән дејил, өз мәһсулларыны әмтәә формасында истеһсал едән инсанлар арасындакы мүбадилә мүнасибәтләриндән ирәли кәлир. Алычы илә сатычы арасындакы мүнасибәтләр о гәдәр аз дәрәчәдә фәрди мүнасибәтдир ки, онларын һәр икиси бу мүнасибәтә анчаг өз әмәкләринин фәрди характери инкар едилдији дәрәчәдә, јә'ни о, фәрди әмәк олмајараг пула чеврилдији дәрәчәдә дахил олур. Буна көрә дә алычы илә сатычынын бу буржуа-игтисади ролларынын инсан фәрдијјәтини кујә мәһв едән бир сәбәб олдуғу мүнасибәти илә гәмләнмәк нә гәдәр доғру дејилдирсә, алычынын вә сатычынын һәмин буржуа-игтисади ролларыны инсан фәрдијјәтчилијинин әбәди ичтимаи формалары һесаб етмәк дә бир о гәдәр мә'насыздыр.

Алғы илә сатгыда тәзаһүр едән һәтта ән сәһти антагонизм формасынын садәдил адамлары нә гәдәр бөјүк һејрәтә салдығыны Исаак Перејранын: «Leçons sur l'industrie et les finances». Paris. 1832* — китабындан кәтирилән ашағыдакы парча көстәрир. «Crédit mobilier»ин ихтирачысы вә диктатору олмаг е'тибары илә һәмин Исаакын Парис биржа гурду кими пис бир шөһрәт газанмасы һәмин китабда игтисадын сентиментал тәнгидиндән башга даһа нәләр олдуғуну көстәрир. О заман Сен-Симонун тәблиғатчысы олан Ч. Перејра дејир: «Фәрдләр һәм истеһсалда, һәм дә истеһлакда бир-бириндән тәчрид едилиб ајры салындыглары үчүн онларын арасында өз истеһсал етдикләри мәһсулларын мүбадиләси мөвчуддур. Мүбадилә зәрурәтиндән шеј-

* — «Сәнаје вә малијјә һаггында мүһазирәләр». Парис, 1832. *Ред.*

лəрин нисби дəјəрини мүəјјəн етмək зərурəти доғур. Бəлəликлə, дəјəр вə мүбадилə идеjалары бир-бири илə мəһкəм бағлыдыр вə бунларын һəр икиси өз һəгиги формасында фəрдиjjəтчилиjи вə антагонизми ифадə едир... Мəһсулларын дəјəрини анчаг, сатғы вə алғы олмасына көрə, башға сөзлə десək, чəмиjjəтин мүхтəлиф үзвləри арасында антагонизм олдуғуна көрə мүəjjəн етмək мүмкүндүр. Анчаг о jердə гиjмət, дəјəр гоjмаг лазым көлир ки, орада алғы вə сатғы олсун, jə'ни о jердə ки, орада һəр бир фəрд jашамаг үчүн лазым олан шejləри əлдə етмək уғрунда *мүбаризə* апармалы олсун»» (һəмин əсəр, сəһ. 68)[74].

Суал олунур, бурада Перejранын *сентименталлығы* нəдən ибарəтдир? О, анчаг капитализмə мəхсус фəрдиjjəтчиликдən, антагонизмдən вə мүбаризədən данышыр, бизим халғчыларын мүхтəлиф шəкилləрдə дедикləрини дejир, һəм дə бизим халғчылар, көрək ки доғру дejирлəр, чүнки «фəрдиjjəтчилик, антагонизм вə мүбаризə» доғрудан да мүбадиләнин, əмтəə тəсəррүфатынын зəрури хүсусиjjətидир. Сентименталлыг ондан ибарəтдир ки, капитализмин зиддиjjətləрини писləмəjə үjан бу сен-симончу *һəмин зиддиjjətləр архасында олан* белə бир факты *көрə билмир* ки, *мүбадилə* өзү дə *ичтимаи тəсəррүфатын* хүсуси формасыны ифадə едир вə демəли, адамлары *jалныз бир-бириндən ајырмаг дејил* (бу анчаг, капитализмин дағытдығы орта əср иттифаглары һаггында доғрудур), онлары *һəмчинин бирləшдирир,* базар васитəси илə бир-бири илə əлагəjə киришмəjə мəчбур едир*. Перejра капитализми «сөjүб данламаға» (утопик нөгтеji-нəзəрдən «сөjүб данламаға») үjмаг нəтичəсиндə мəсələни мəһз белə сəтһи баша дүшдүjүнə көрədир ки, əсəриндən ситат кəтирдиjимиз мүəллиф Перejранын тəнгидини *сентиментал* тəнгид адландырмалы олмушдур.

Лакин чохдан унудулмуш сен-симонизмин чохдан унудулмуш тəблиғатчысы олан Перejра илə нə ишимиз

* Jерли иттифаглары, силк иттифагларыны — бүтөв бир дөвлəт дахилиндə вə һəтта бүтүн дүнjада ичтимаи вəзиjjəт вə ичтимаи мənафеlər бирлиjи илə əвəз едир.

вар? Халгчылығын ән јени бир «тәблиғатчысыны» көтүрсәк даһа јахшы олмазмы?

«Истеһсал... халг истеһсалы характерини итирмиш вә фәрди характер, капиталист характери алмышдыр» (ч. Н. — он, «Очерклəр», с. 321—322).

Көрүрсүнүзмү, дон кејмиш бу романтик нә фикирдәдир: «халг истеһсалы фәрди истеһсал олмушдур». «Халг истеһсалы» дедикдә исә мүәллиф ичманы[75] нәзәрдә тутмаг истәдији үчүн, демәли, истеһсалын *ичтимаи* характеринин тәпәзүл етдијини, истеһсалын *ичтимаи* формасынын мәһдудлашдығыны көстәрир.

Доғруданмы белә дир? «Ичма», һәр бир башга ичмадан тәчрид едилмиш ајрыча бир ичмада истеһсалы тәшкил едирди *(әкәр едирдисә;* гејд едәк ки, биз мүәллифә һәр чүр күзәштә кетмәјә һазырыг). Истеһсалын ичтимаи характери *анчаг бир ичманын үзвләрини* әһатә едирди*. Капитализм исә бүтөв бир дөвләт дахилиндә истеһсала ичтимаи характер верир. «Фәрдијјәтчилик» ичтимаи әлагәләри гырмагдан ибарәтдир, лакин бу әлагәләри *базар* гырыр вә јеринә *фәрд күтләләрини* арасындакы әлагәләри гојур ки, бу фәрдләр дә нә ичма, нә силк, нә пешә, нә дә мәһдуд бир сәнәт даирәси вә с. васитәси илә бир-бири илә бағлы дејилдир. Капитализмин јаратдығы әлагә зиддијјәтләр вә антагонизм формасында тәзаһүр едир, *буна көрә дә* бизим романтик бу әлагәни көрмәк истәмир (һалбуки истеһсал тәшкилаты олмаг е'тибары илә ичма һеч бир заман көһнә истеһсал үсулларына мәхсус башга зиддијјәт вә антагонизм формалары олмадан јашамамышдыр). Утопик нөгтеји-нәзәр, романтик тәрәфиндән капитализмин тәнгидини дә *сентиментал* тәнгидә чевирир.

II

РОМАНТИЗМИН ХЫРДА БУРЖУА ХАРАКТЕРИ

Хырда истеһсалын идеаллашдырылмасы романтикләр вә халгчылар тәрәфиндән едилән тәнгидин дикәр

* Земство статистикасынын верди ји мә'лумата көрә (Благовешшенскинин «Јекун мәчмуәси») 22 губернијанын 123 гәзасында *ичманын* орта һәчми 323 киши вә гадын јашајан 53 һәјәтдән ибарәтдир.

бир сәчиҹҹәви хүсусиҹҹәтини: онун *хырда буржуалығыны* бизә көстәрир. Франсыз вә рус романтикинин хырда истеһсалы ејни шәкилдә «ичтимаи тәшкилата», «истеһсал формасына» чевириб *капитализмә гаршы гоҹдуғуну* көрдүк. Биз ону да көрдүк ки, белә бир гаршыгоҹма, мәсәләни олдугча сәтһи анламагдан башга бир шеј дејилдир, көрдүк ки, бу, әмтәә тәсәррүфатынын бир формасыны (ири сәнаје капиталыны) сүн'и вә јанлыш олараг ајырыб писләмәклә бәрабәр, *һәмин* әмтәә тәсәррүфатынын *башга формасыны* (хырда истеһсалы) утопистчәсинә идеаллашдырмагдыр. Истәр XIX әсрин әввәлләриндәки Авропа романтикләринин, истәрсә дә XIX әсрин ахырларындакы рус романтикләринин бәдбәхтлиҹи дә мәһз бундадыр ки, онлар ичтимаи истеһсал мүнасибәтләриндән кәнарда дуран абстракт хырда тәсәррүфат уҹдурур вә белә бир кичик чәһәти *нәзәрдән гачырырлар* ки, бу хырда тәсәррүфат, — һәм 1820-чи илләрдә Авропа континентинин хырда тәсәррүфаты, һәм дә 1890-чы илләрдәки рус кәндли тәсәррүфаты, — һәгигәтдә *әмтәә истеһсалы* шәраитиндә јашајыр. Буна көрә дә, романтикләрин вә халгчыларын тә'рифләјиб көјләрә галдырдыглары хырда истеһсалчы *һәгигәтдә хырда буржуадыр,* капитализм чәмиҹҹәтинин һәр бир башга үзвү кими, о да ејни зиддиҹҹәтли мүнасибәтләрдәдир, о да өзүнү ејни сурәтдә мүбаризә илә горуҹур вә бу мүбаризә даим бир тәрәфдән, кичик бир азлыг тәшкил едән ири буржуазиҹа төрәдир, дикәр тәрәфдән дә чохлуғу сыхышдырыб пролетариат сыраларына кечирир. Һәр кәсин көрдүҹү вә билдиҹи кими, һәгигәтдә һеч елә бир хырда истеһсалчы ҹохдур ки, бир-биринә әкс олан бу ики синиф *арасында* дурмасын, белә бир аралыг вәзиҹҹәт нәтичәсиндә хырда буржуазиҹа мүтләг спесифик характердә олур, икили характер дашыјыр, икиүзлү олур, мүбаризәдә галиб кәлән азлыға тәрәф мејл көстәрир, «мүвәффәгиҹҹәт газанмаҹанлара», ҹә'ни чохлуға гаршы дүшмәнчилик бәсләҹир. Әмтәә тәсәррүфаты инкишаф етдикчә, бу кеҹфиҹҹәтләр даһа гүввәтли вә даһа кәскин бир шәкилдә мејдана чыхыр вә даһа ајдын олур

ки, хырда истehсалчынын идеаллашдырылмасы jалныз мүртәче, *хырда буржуа* нөгтеји-нәзәрини ифадә едир.

«Сијаси игтисадын бә'зи мүддәаларынын тәнгиди» мүәллифинин мәhз Сисмонди hаггында ишләтдији бу терминләрин мә'насыны сәhв баша дүшмәмәли. Бу терминләр hеч дә Сисмондинин керидә галмыш хырда буржуалары *мүдафиә етдијини* көстәрмир. *Сисмонди онлары hеч бир јердә мүдафиә етмир:* о үмумијјәтлә зәhмәткеш синифләрин нөгтеји-нәзәриндә дурмаг истәјир, бу синифләрин бүтүн нүмајәндәләринә рәғбәт бәсләдијини билдирир, мәсәлән, фабрик ганунларынын верилмәсинә севинир, капитализмә hүчум едир вә онун зиддијјәтләрини көстәрир. Бир сөзлә десәк, Сисмондинин нөгтеји-нәзәри мүасир халгчыларын нөгтеји-нәзәринин тамамилә сјнидир.

Суал олунур, бәс нәјә әсасән Сисмондијә хырда буржуа характеристикасы верилир? Мәhз она әсасән ки, Сисмонди хырда истehсал (идеаллашдырдығы хырда истehсал) илә ири капитал (писләдији ири капитал) арасындакы әлагәни баша дүшмүр. Мәhз она әсасән ки, Сисмонди өз севимлиси олан хырда истehсалчынын, кәндлинин hөгигәтдә нечә дөнүб хырда буржуа олдуғуну *көрмүр*. Мүхтәлиф мүәллифләрин нәзәријјәләрини мүхтәлиф синифләрин мәнафеји вә нөгтеји-нәзәри илә әлагәләндирмәк hаггында ашағыдакы изаhат hеч бир заман көрәк унудулмасын:

«Зәнн едилмәсин ки, хырда буржуазија принсипчә өз сгоист синфи мәнафејини hәјата кечирмәјә чалышыр. Әксинә, хырда буржуазија инаныр ки, онун азадлығынын *хүсуси* шәраити ејни заманда елә бир *үмуми* шәраитдир ки, јалныз hәмин шәраитдә мүасир чәмијјәт хилас едилә биләр вә синфи мүбаризә арадан галдырылар. Һәмчинин зәнн едилмәсин ки, демократијанын бүтүн нүмајәндәләри дүканчылардыр вә ја дүканчыларын пәрәстишкарларыдыр. Демократијанын нүмајәндәләри өз тәhсилинә вә фәрди вәзијјәтләринә көрә онлардан јерлә көј гәдәр узаг ола биләрләр. Демократија нүмајәндәләри она көрә хырда буржуа нүмајәндәләри олурлар ки, онларын фикри, хырда

буржуаларын һәјатынын ашмадығы сәрһәдләри аша билмир, буна көрә, хырда буржуанын мадди мәнафеји ио ичтимаи вәзиҗјәти ону әмәли олараг нә кими вәзифә ио гәрарлара кәтириб чыхарырса, онлар да нәзәри мәһәтчә еjни вәзифә вә гәрарлара кәлиб чыхырлар. Умумиjjәтлә бир синфин *сиjаси вә әдәби нүмаjәндәлә-ри* илә онларын тәмсил етдикләри синиф арасындакы мүнасибәт дә белә дир» (К. Маркс. «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери», Базаров вә Степановун тәрчүмә-си, сәһ. 179—180)[76].

Буна көрә дә, хырда буржуалығын анчаг чох ачы бир сөз демәк мәгсәди илә көстәрилдиjини вә бунун садәчә бир мүбаһисә үсулу олдуғуну зәнн едән халг-чылар чох күлүнчдүрләр. Халгчыларын мәсәләjә белә jанашмасы көстәрир ки, онлар өз әлеjһдарларынын үмуми бахышларыны анламырлар, башлычасы исә,— капитализми тәнгидин, өзләриниn һамылыгла «шәрик» олдуглары *бир* тәнгидин лап әсасларыны, бу тәнгид илә сентиментал тәнгид вә хырда буржуа тәнгиди ара-сындакы *фәрги* анламырлар. Сентиментал тәнгид вә хырда буржуа тәнгиди мәсәләсинин, Гәрби Авропада белә тәнгидләриn олмасы вә бу тәнгидләриn елми тән-гидә мүнасибәти мәсәләсинин үстүндән кечмәjә сә'jлә чалышмағын өзү аjдын көстәрир ки, *нә үчүн* халгчылар бу фәрги анламаг истәмирләр*.

Дедикләримизи мисал илә изаһ едәк. «Русскаja Мысл»ын[77] 1896-чы ил 5-чи №-синин библиографиja бөлмәсиндә (сәһ. 229 вә сонракылар) дејилир ки, «сон заманлар» зиjалылар ичәрисиндә, халгчылыға прин-сипчә вә дашышыгсыз дүшмән олан бир «груп мејдана чыхмыш вә чох бөjүк сүр'әтлә артыр». Ч-б ресензиjачы бу дүшмәнчилиjин сәбәбләрини вә характерини ән

---

* Мәсәлән, Ефруси Сисмондинин «капитализмин инкишафына нечә бах-масы» һаггында ики мәгалә jазмыш («Р. Б.» № 7, с. 139), лакин капита-лизмин инкишафына Сисмондинин мәһз *нечә* бахдығыны jенә дә *әсла анламамышдыр*. «Русскоjе Богатство»нун әмәкдашы, Сисмондинин хырда буржуа нөгтеjи-нәзәриниn *көрәмишдир*. Лакин Ефруси Сисмонди илә шүб-һәсиз танышдыр, ән jени нәзәриjjәниn Сисмондиjә мәһз белә характерис-тика верән нүмаjәндәси илә (ашағыда көрәчәjимиз кими) танышдыр вә о өзү дә jени нәзәриjjәниn бу нүмаjәндәсиниn фикринә «шәрик» олмаг ис-тәjир,— буна көрә дә онун анламамасы тамамилә мүәjjән бир әһәмиjjәт алыр. Халгчы өзүндә көрә билмәдиjи шеjи, романтикдә дә көрә билмәзди.

ғыса бир шәкилдә көстәрир, һәм дә халғчылыға дүшмән олан нөгтеји-нәзәрин *маһијјәтини* онун тамамилә дүрүст шәрһ етдијини миннәтдарлыгла гејд етмәмәк олмаз*. Ч-б ресензијачы бу нөгтеји-нәзәрә шәрик дејилдир. О анламыр ки, синфи мәнафе вә и. а. һаггындакы идеjалар бизи кәндлиләрин, jә'ни әһалинин чохунун куjа рифаһы, азадлығы вә шүурлулуғундан ибарәт олан «халг идеалларыны» («халғчы идеалларыны дејил, садәчә олараг *халг* идеалларыны», ibid., с. 229) инкар етмәjә мәчбур едә биләр.

Ч-б ресензијачы дејир: «Әлбәттә, башгаларына е'тираз етдикләри кими, бизә дә е'тираз едиб дејәрләр ки, кәндли мүәллифин идеаллары (бир кәндлинин ишһар етдији арзулардан бәһс олунурду) хырда буржуа идеалларыдыр, буна көрә дә әдәбиjjатымыз индиjәдәк хырда буржуазијанын мәнафејини тәмсил вә мүдафиә етмишдир. Лакин бу садәчә һәдә-горхудур вә һәмин һәдә-горху илә, Замоскворечje тачир гадынына мәхсус бир дүнjакөрүшүнә вә әгли вәрдишләрә малик олан адамлардан башга, кими горхутмаг олар?..»

Нечә дә кәскин дејилмишдир! Лакин сонрасына гулаг асаг:

«...Истәр инсан биркәjашаjышы шәраитинин, истәрсә дә шүурлу ичтимаи тәдбирләрин әсас ме'jары игтисади категоријалардан, һәм дә өлкә үчүн jабанчы олан вә башга вәзиjjәтдә мејдана кәлмиш шәраитдән көтүрүлән игтисади категоријалардан ибарәт дејил, әһалинин чохунун һәм мадди, һәм дә мә'нәви сәадәтиндән вә рифаһындан ибарәтдир. Буна көрә дә әкәр мүәjjән һәjат уклады вә бу һәjат укладыны давам вә инкишаф етдирмәк үчүн көрүлән мүәjjән тәдбирләр белә бир сәадәт jарадырса, онда бунлары хырда буржуа тәдбирләри вә jа башга нә чүр адландырсаныз да, мәсәлә дәjишмәз: онлар — бу һәjат уклады вә бу тәдбирләр—һәр һалда чох мүтәрәгги олачаг вә мәһз буна көрә дә *мөвчуд шәраитдә, чәмиjjәтин мөвчуд вәзиjjә-*

* Әлбәттә, өзкәнин фикрини дүрүст ифадә етдијинә көрә адамы тә'рифләмәк чох гәрибә көрүнүр!! Лакин нә етмәли? «Русскоје Богатство»нун вә көһнә «Новоје Слово»нун[78] ади мүбаһисәчиләри олан Ч. Кривенко илә Ч. Воронтсов тәрәфиндән *белә бир* мүбаһисә, доғрудан да гејри-ади бир истиснадыр.

тиндә чәмиjjәт үчүн мүjәссәр олан ән jүксәк идеал олачагдыр» (ib., 229—230-чу сәһифәләр, курсив мүәллифиндир).

Доғрудандамы Ч. ресензијачы мүбаһисәjә гызышараг мәсәләнин үстүндән сычрајыб кечдијини көрмүр?

О, халгчылығы хырда буржуалыгда тәгсирләндирмәји там кәскин бир дил илә «садәчә һәдә-горху» адландырыр вә һәмин иддианын доғрулуғуну сүбут етмәк үчүн: «Ме'jар... игтисади категоријалардан ибарәт дејил, чохлуғун сәадәтиндән ибарәтдир» — дејән чох гәрибә мүддәадан башга һеч бир шеj көстәрмир. Ахы бу она бәнзәр ки, дејәсән: һаваны билмәк үчүн ме'jар метеороложи мүшаһидәләрдән ибарәт дејил, әһалинин чохунун өзүнү нечә һисс етмәсиндән ибарәтдир! Суал олунур, бу «игтисади категоријалар» әһалинин, һәм дә үмумијјәтлә «әһалинин» дејил, *мөвчуд* ичтимаи тәсәррүфат гурулушунда мүәjjән jер тутан *мүәjjән* әһали групларынын тәсәррүфат вә һәjат шәраитинин *елми тә'рифи* дејил, бәс нәдир? Ч-б ресензијачы, «чохлуғун сәадәти» һаггында ән абстракт бир мүддәаны «игтисади категоријалара» гаршы гојмагла, кечән әсрин ахырларындан индијәдәк ичтимаи елм саһәсиндәки бүтүн инкишафын үстүндән садәчә гәләм чәкир вә мүәjjән ичтимаи мүнасибәтләрә, онларын инкишафына е'тинасызлыг көстәрән садәдил расионалист мүлаһизәләр үзәринә гајыдыр. Ичтимаи һадисәләри *анламаға* чалышан инсан фикринин jүз илләр әрзиндәки ахтарышлар баһасына әлдә етдијинин һамысынын үстүндән чı. ресензијачы бирдәфәлик гәләм чәкир! Белә ликлә дә Ч. ресензијачы һәр чүр елми мә'луматы бир тәрәфә атыр вә *мәсәләни артыг һәлл олунмуш һесаб едир.* Доғрудан да ахырда ачыгчаға дејир: «әкәр мүәjjән уклад... белә бир сәадәт jарадырса, онда бу уклады нә чүр адландырсаныз да, мәсәлә дәjишмәз». Әчәб! Ахы мәсәлә дә мәһз бу укладын *нечә* бир уклад олмасы үзәриндә иди. Ахы мүәллиф өзү индичә көстәрди ки, кәндли тәсәррүфатыны хүсуси уклад («халг истеһсалы» вә ја башга нә чүр истәсәниз адландырын) һесаб елән адамларын әлеjһинә бир башгалары чыхыб демишләр ки, бу һеч дә хүсуси уклад дејил, ән ади

хырда буржуа укладыдыр, әмтәә тәсәррүфаты вә капитализм өлкәсиндәки һәр бир башга хырда истеһсал укладының ејнидир. Ахы биринчи нөгтеји-нәзәрдән чыхан нәтичәјә көрә «бу укладын» («халг истеһсалынын») «сәадәтә апардығы» өзлүјүндә ајдындырса, икинчи нөгтеји-нәзәрдән дә өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, «бу уклад» (хырда буржуа уклады) башга јерә дејил, анчаг капитализмә доғру апарыр, «әһалинин чохуну» сыхышдырыб пролетариат сыраларына салыр вә азлығы кәнд (вә ја сәнаје) буржуазијасына чевирир. Ајдын дејилми ки, ч. ресензијачы һаваја күллә атмыш вә күлләнин курултусуну ешидиб буну елә бир шејин сүбуту зәнн етмишдир ки, икинчи нөгтеји-нәзәр, ја'ни чох мәрһәмәтсизликлә «садәчә һәдә-горху» адландырылан нөгтеји-нәзәр мәһз һәмин шејин инкарындан ибарәтдир.

Әкәр икинчи нөгтеји-нәзәри о чидди тәһлил етмәк истәсәјди, јәгин, ики шејдән бирини сүбут етмәли иди: ја сүбут етмәли иди ки, «хырда буржуазија» јанлыш бир елми категоријадыр вә хырда буржуазијанын *олмадығы* бир капитализм вә әмтәә тәсәррүфаты тәсәввүр етмәк мүмкүндүр (ч. халгчылар мәһз бөлә тәсәввүр едир, бунунла да тамамилә Сисмондинин нөгтеји-нәзәринә гајыдырлар); *ја да* сүбут етмәли иди ки, бу категорија Русијаја *аид едилә билмәз,* ја'ни биздә нә капитализм, нә дә әмтәә тәсәррүфатынын һөкмранлығы јохдур, хырда истеһсалчылар дөнүб әмтәә истеһсалчысы олмурлар вә јухарыда көстәрилән просес — чохлуғун сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы, азлығын «мүстәгиллијинин» мөһкәмләндирилмәси просеси онларын ичәрисиндә јохдур. Инди исә, халгчыларын хырда буржуалығынын көстәрилмәсини ресензијачынын ч. халгчылары әбәс јерә «инчитмәк» арзусу һесаб етдијини көрдүкдә, бунун ардынча да, «һәдә-горху» һаггында јухарыда көстәрилән ибарәни охудугда, истәр-истәмәз мәшһур бир кәлам јадымыза дүшүр: «Бағышларсыныз, Кит Китыч! сизи ким инчидә биләр? — Сиз өзүнүз һәр кәси инчидә биләрсиниз!»[79].

III

СӘНАЈЕ ӘНАЛИСИНИН ӘКИНЧИ ӘНАЛИ ҺЕСАБЫНА АРТМАСЫ МӘСӘЛӘСИ

Сисмондијә гајыдаг. Хырда буржуазијаны идеаллашдыран вә мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат гурулушунда «кәндлиләрин» хырда буржуазијаја чеврилмәсини анламајан, һәм дә романтиксајағы анламајан Сисмондинин, сәнаје әналиси һесабына әкинчи әналинин азалмасына олан бахышы да сон дәрәчә сәчијјәвидир. Мә'лумдур ки, өлкәнин капиталист инкишафының ән ајдын әламәтләриндән бири олан бу һал бүтүн сивилизасијалы өлкәләрдә, һәмчинин Русијада да мүшаһидә олунур*.

Зәманәсинин көркәмли игтисадчысы олан Сисмонди бу факты, әлбәттә, көрмәјә билмәзди. Бу факты о ачыгчча гејд едир, лакин капитализмин инкишафы илә (һәтта даһа үмуми шәкилдә десәк: ичтимаи әмәк бөлкүсү илә вә бунун нәтичәсиндә әмтәә тәсәррүфатының артмасы илә) онун һөкмән әлагәдар олдуғуну әсла анламыр. Сисмонди бу факты «системин» анчаг бир нөгсаны кими *писләјир.*

Сисмонди Инкилтәрәдә әкинчилијин чох бөјүк тәрәггисини көстәриб дејир:

«Лакин белә бөјүк бир гајғы илә бечәрилән бу тарлалара бахыб валеһ олмагла бәрабәр, һәмин тарлалары бечәрән әналијә дә нәзәр јетирмәк лазымдыр; бу әнали, Франсада ејни әразидә ола биләчәк әналидән јарыбајары аздыр. Бу, бә'зи игтисадчыларын нәзәриндә мүвәффәгијјәтдир; мәним фикримчә, — иткидир» (I, 239).

Буржуазија идеологларының бу һадисәни нә үчүн мүвәффәгијјәт һесаб етдикләри ајдындыр (биз индичә көрәчәјик ки, капитализм һаггында елми тәнгидин нөгтеји-нәзәри дә *бунун ејнидир*): онлар бунунла бүр-

* Авропа Русијасында шәһәр әналисинин фаизи ислаһатдан сонракы дөврдә артыр. Биз бурада, ән чох мә'лум олан бу әламәти көстәрмәклә кифајәтләнмәлијик, һәрчәнд бу әламәт Гәрби Авропаја нисбәтән Русијанын мүһүм хүсусијјәтләрини әһатә етмәдијиндән вәзијјәти *һеч дә тамам* көстәрмир. Һәмин хүсусијјәтләри (кәндлиләрин азад сүрәтдә бир јердән башга јерә көчмәјә ихтијары олмадығыны, сәнајеси вә фабрики олан кәндләрин мөвчуд олдуғуну, өлкә дахилиндә мәскунлашдырманы вә и. а.) бурада арадырмағын јери дејилдир.

жуа сәрвәтинин, тичарәтин вә сәнајенин артдығыны ифадә едирдиләр. Сисмонди бу һадисәни *писләмәјә* тәләсәрәк онун сәбәбләри үзәриндә дүшүнмәји унудур. О дејир:

«Һагг-һесаба көрә әһалисинин бешдә дөрд һиссәси әкинчи синфиндән ибарәт олан Франсада вә Италијада, харичдән кәтирилән тахыл нә гијмәтә олурса олсун, милләтин бешдә дөрд һиссәси өз өлкәсинин тахылыны јејәчәкдир» (I, 264). Бу хүсусда демәк олар: Fuit Troja! Инди даһа елә бир өлкә (һәтта әкинчиликлә ән чох мәшғул олан бир өлкә дә) јохдур ки, *тахылын гијмәтиндән,* јә'ни дүнја капиталист тахыл истеһсалындан тамамилә асылы олмасын.

«Әкәр бир милләт өз тичарәт әһалисини артырмаг үчүн һәр кәсин ејни музд мүгабилиндә даһа чох ишләмәсини тәләб етмәкдән башга бир васитә тапа билмирсә, онда өз сәнаје әһалисинин артачағындан горхмалыдыр» (I, 322). Охучу көрүр ки, бунлар һеч бир мә'насы вә әһәмијјәти олмајан садәчә хејирхаһ мәсләһәтләрдир, чүнки бурада «милләт» анлајышы бу «милләти» тәшкил едән синифләр арасындакы зиддијјәтләрин сүн'и сурәтдә абстрактлашдырылмасы үзәриндә гурулмушдур. Сисмонди, һәмишә олдуғу кими, бу зиддијјәтләрдән *ваз кечмәјә чалышыб* садәдилликлә арзу едир ки,.. зиддијјәтләр олмасын.

«Инкилтәрәдә әкинчиликлә анчаг 770 199 аилә, тичарәт вә сәнаје илә 959 632 аилә, чәмијјәтин галан ишләри илә 413 316 аилә мәшғулдур. 2 143 147 аиләдән вә ја 10 150 615 нәфәрдән тичарәт сәрвәти илә јашајан әһалинин бу гәдәр чох олмасы доғрудан да дәһшәтлидир (effrayante). Бу гәдәр чох фәһләнин узаг олан бир базардакы мүвәффәгијјәтдән асылы олмасы кими бир һал хошбәхтликдән Франсада һәлә јохдур» (I, 434). Сисмонди бурада, дејәсән, һәтта ону да унудур ки, бу «хошбәхтлик» Франсанын анчаг капиталист инкишафындакы керилијиндән асылыдыр.

Сисмонди, өз нөгтеји-нәзәринчә мүасир гурулуш үчүн «әлверишли» олан дәјишикликләри (бу дәјишикликләрдән ашағыда бәһс олуначагдыр) тәсвир едәрәк көстәрир ки, «нәтичә (романтик зөвгүндә олан дәји-

шикликләрин нәтичәси) шүбһәсиз ондан ибарәт оларды ки, јалныз сәнаје илә јашајан бир чох өлкәләр бирбиринин ардынча чохлу е'малатхана бағламалы оларды, һәдсиз дәрәчәдә артмыш олан шәһәр әһалиси сүр'әтлә азалар вә ејни заманда кәнд әһалиси артмаға башларды» (II, 367).

Капитализми сентименталтәнгидин ачизлији вә хырда буржуанын әлачысызлыгла һејфсиләнмәси бу мисалда хүсусилә ајдын көрүнүр! Сисмонди садәчә олараг *шикајәтләнир** ки, нә үчүн вәзијјәт елә дејил, белә дир. Кәнд әһалисинин патриархал күтлүк вә керилији чәннәтинин дағылмасындан Сисмонди о гәдәр кәдәрләнир ки, бизим бу игтисадчы һәтта һадисәнин сәбәбләрини дә арашдырмыр. Буна көрә дә о көрмүр ки, сәнаје әһалисинин артмасы әмтәә тәсәррүфаты илә вә капитализмлә лабүд вә мәһкәм бир сурәтдә әлагәдардыр. Ичтимаи әмәк бөлкүсү инкишаф етдикчә, әмтәә тәсәррүфаты да инкишаф едир. Бу әмәк бөлкүсү исә мәһз ондан ибарәтдир ки, сәнаје саһәләри, хам мәһсул е'малы нөвләри бир-биринин ардынча әкинчиликдән *ајрылыб* мүстәгил олур вә белә ликлә, сәнаје әһалиси јараныр. Буна көрә дә әмтәә тәсәррүфатындан вә капитализмдән данышыркән сәнаје әһалисинин нисби артмасы ганунуну нәзәрә алмамаг *мөвчуд* ичтимаи тәсәррүфат гурулушунун *әсас* хүсусијјәтләринә гәтијјән тәсәввүр етмәмәк демәкдир.

«Капиталист истеһсал үсулу өз тәбиәтинә көрә әкинчи әһалини гејри-әкинчи әһалијә нисбәтән даим азалдыр, чүнки сәнајеdә (дар мә'нада сәнајеdә) сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән артмасы, дәјишән капиталын нисби азалмасына бахмајараг, онун мүтләг артмасы илә әлагәдардыр**. Һалбуки әкинчиликдә мүәјјән мигдар торпагдан истифадә етмәк үчүн лазым олан дәјишән капиталын мүтләг азалмасы баш верир; демәли, бу капитал јалныз о шәртлә арта биләр ки,

* «Бу мәсәлә (Сисмондинин башчылыг етдији мәһз хырда буржуа тәнгиди мәсәләси) сонракы инкишафында мүасир вәзијјәтә гаршы горхаг шикајәтә чевриlмишдир»[80].

** Охучу ч. Н.—онун нә гәдәр әлламә олдуғуну бурадан көрә биләр ки, о өз «Очерклер»индә дәјишән капиталын вә фәһләләрин сајынын *нисби* азалмасыны һеч чәкинмәдән *мүтләг* азалмаја чевирир вә бундан, дахили базарын «кичилмәси» вә с. һаггында бир јығын ән мә'насыз нәтичәләр чыхарыр.

јени торпаг бөлүрилсин*, бу исә јенә дә кејри-әкинчи әһалинин даһа чох артмасыны тәләб едир» (III, 2, 177)[81].

Ән јени нәзәријјәнин мүддәасы бу мәсәләдә дә романтизмә вә онун сентиментал шикајәтләринә тамамилә әксдир. Һадисәнин зәрурилијини башa дүшмәк, тәбии ки, оны тамамилә башга чүр јанашмаға, онун мүхтәлиф чәһәтләринә бачарыгла гијмәт вермәјә сәбәб олур. Бизи мәшғул едән һадисә дә капитализм гурулушунун ән дәрин вә ән үмуми зиддијјәтләриндән биридир. Шәһәрин кәнддән ајрылмасы, онларын арасындакы әкслик вә шәһәрин кәнди истисмар етмәси — инкишаф етмәкдә олан капитализмин һәр јердә чыхырдашы олан бу һаллар — «тичарәт сәрвәтинин» (Сисмондинин ифадәси илә дедикдә) «әкинчилик сәрвәтиндән» (кәнд тәсәррүфаты сәрвәтиндән) үстүн олмасының зәрури нәтичәсидир. Буна көрә дә, шәһәрин кәнддән үстүнлүјү (һәм игтисади, һәм сијаси, һәм интеллектуал, һәм дә бүтүн башга чәһәтләрдән үстүнлүјү) әмтәә истеһсалынын вә капитализмин олдуғу бүтүн өлкәләрдә, о чүмләдән Русијада үмуми вә лабүд бир һалдыр, бундан анчаг сентиментал романтикләр кәдәрләнә биләрләр. Елми нәзәријјә исә, әксинә, бу зиддијјәтдә ири сәнаје капиталы тәрәфиндән јарадылан *мүтәрәгги* чәһәти көстәрир. «Капиталист истеһсалынын ири мәркәзләрә топладығы шәһәр әһалисинин даим артан үстүнлүјү илә бәрабәр, бу истеһсал чәмијјәтин ирәлијә һәрәкәти үчүн тарихи гүввә топлајыр»[82] (die geschichtliche Bewegungskraft der Gesellschaft)**.

---

* Биз мәһз бу шәрти нәзәрдә тутараг демишдик ки, Русијанын дахилиндә мәскунлашдырма сәнаје әһалисинин даһа чох артмасы ганунунун тәзаһүр етмәсини мүрәккәбләшдирир. Русијанын чохдан мәскун олан мәркәзи илә һеч олмаса Новоросија арасындакы фәрги хатырламаг кифајәтдир; Русијанын мәркәзиндә сәнаје әһалиси шәһәрләр һесабына артмагдан даһа чох, фабрики олан кәндләрин вә гәсәбәләрин һесабына артырды. Новоросија исә ислаһатдан сонракы дөврдә мәскунлашмышдыр вә бурада шәһәрләрин бөјүмәси сүр'әт чәһәтдән Америка шәһәрләринин бөјүмәсинә бәрабәр тутулур. Биз бу мәсәләни башга бир јердә даһа әтрафлы арашдырмаг фикриндәјик.

** Әһалинин зеһни инкишафында сәнаје мәркәзләринин ојнадығы мүтәрәгги рола верилән хүсусилә габарыг характеристиканы һәмчинин мүгајисә един: «Die Lage der arbeit. Klasse in England». 1845[83]. «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәринин мүәллифи бу ролу е'тираф етмәклә бәрабәр, шәһәрин кәнддән ајрылмасында мејдана чыхан зиддијјәти дә дәриндән башa дүшмүшдүр; онун Дүрингә гаршы мүбаһисә тәрзи илә јаздығы әсәри буну сүбут едир[84].

Әкәр шәһәрин үстүн олмасы зәруридирсә, онда бу үстүнлүјүн биртәрәфли характерини әһалинин ачыг шәһәрләрә чәлб олунмасы зәифләдә биләр (тарих сүбут етдији кими, доғрудан да зәифләдир). Әкәр шәһәр лабүд олараг өзүнә имтијазлы вәзијјәт јарадыр вә кәнди табе, инкишаф етмәмиш, ачыз вә кери вәзијјәтдә сахлајырса, онда ачыг кәнд әһалисинин шәһәрләрә ахышыб кәлмәси, әкинчи әһалинин гејри-әкинчи әһалијә гарышмасы вә онунла бирләшмәси кәнд әһалисини ачызликдән гуртара биләр. Буна көрә дә, романтикләрин мүртәче шикајәтләринә вә килејләринә чаваб олараг ән јени нәзәриҗҗә көстәрир ки, әкинчи әһали илә гејри-әкинчи әһалинин һәјат шәраитинин бир-бириnә мәһз белә јахынлашмасы шәһәрлә кәнд арасындакы әкслији арадан галдырмаг үчүн шәраит јарадыр.

Инди суал олунур, бизим халгчы игтисадчылар бу мәсәләдә һансы нөгтеји-нәзәрдәдирләр? Шүбһәсиз, сентиментал-романтик нөгтеји-нәзәрдәдирләр. Онлар мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат гурулушунда сәнаје әһалисинин артмасының *зәрурилијини* нәинки анламырлар, башыны ганады алтында кизләдән бир гуш кими һәрәкәт едәрәк, һәтта һадисәнин өзүнү дә *көрмәмәјә чалышырлар*. П. Струве көстәрмишди ки, ч. Н. — онун капитализм һаггындакы мүлаһизәләриндә олан кобуд сәһв — дәјишән капиталын *мүтләг* азалмасы барәсиндәки фикриндән ибарәтдир («Тәнгиди гејдләр», сәһ. 255), һабелә Русијаны сәнаје әһалисинин фаизчә аз олмасына көрә Гәрбә гаршы гојмаг вә капитализмин инкишафы нәтичәсиндә бу фаизин *артмасыны* нәзәрә алмамаг мә'насыз бир шеjдир* («Sozialpolitisches Centralblatt»[85], 1893, № 1); П. Струвенин бу сөзләри, көзләнилдији кими, чавабсыз галды. Халгчы игтисадчылар даим Русијанын хүсусиҗҗәтләриндән дәм вурдуглары һалда, Русијада сәнаје әһалисинин әмәлә кәлмәсинин јухарыда гысача көстәрмиш олдуғумуз *һәгиги* хүсусиҗҗәтләри** мәсәләсини һеч гаршыја гоја билмә-

* Гој охучу јадына салсын ки, 80% әкинчи әһалиси олан Франсанын «хошбәхтлиҗиндән» данышыркән Сисмонди *мәһз бу сәбәби* бурахырды, куја ки, бу, капитализмин инкишафча кери галмасының ифадәси дејил, мүәјјән бир «халг истеһсалының» вә саирәнин хүсусиҗҗәтидир.

** Мүгаjисә един: *Волкин*. «Ч-б Воронтсовун әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы». СПБ. 1896. сәһ. 215—216.

мишләр. Халгчыларын мәсәләјә *нәзәри* мүнасибәти беләдир. Һәгигәтдә исә ислаһатдан сонракы кәнддә кәндлиләрин вәзијјәтиндән данышан вә нәзәри шүбһәләри олмајан халгчылар, әкинчиликдән сыхышдырылыб чыхарылан кәндлиләрин шәһәрләрә вә фабрики олан мәркәзләрә кечмәсини е'тираф едирләр, һәм дә бу һадисәдән, ејни илә Сисмондинин *кәдәрләндиҹи* кими *кәдәрләнмәклә* кифајәтләнирләр*. Ислаһатдан сонракы Русијада әһали күтләләринин һәјат шәраитинин дәјишилмәсиндән ибарәт дәрин просесин, — кәндлиләрин отураглығыны вә олдуғу јерә тәһкимлијини илк дәфә позан вә кәндлиләрин бир јердән башга јерә кечмәсинә, әкинчи ишчиләрин гејри-әкинчи ишчиләрлә, кәнд ишчиләринин шәһәр ишчиләри илә јахынлашмасына сәбәб олан бу просесин** нә игтисади, нә дә (демәк олар даһа лазымлы олан) мә'нәви вә мааријф әһәмијјәти халгчылар тәрәфиндән гәтијјән сезилмәмиш вә јалныз сентименталь-романтик аһ-вајларына сәбәб олмушдур.

---

* Лакин әдаләтлә демәк лазымдыр ки, Сисмонди бир нечә өлкәдә сәнаје әһалисинин артмасыны мүшаһидә едәрәк вә бу һадисәнин үмумиләшдирилмиш характердә олдуғуну е'тираф едәрәк, бә'зи јерләрдә башга дүшүр ки, бу һал анчаг «гејри-тәбии һал» вә с. дејил, әһалинин һәјат шәраитиндә дәрин бир дәјишикликдир, елә бир дәјишикликдир ки, бунда бә'зи јахшы чәһәтләрин дә олдуғуну е'тираф етмәк лазым кәлир. Әмәк бөлкүсүнүн зәрәри һаггында Сисмондинин һеч олмазса ашағыда гејд олунан мүлаһизәси көстәрир ки, онун бахышлары, мәсәлән, ичтимаи тәсәррүфатын мүхтәлиф формасијаларында вә мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә әмәк бөлкүсүнүн алдығы мүәјјән формаларын тәплил етмәк әвәзинә үмуми «тәрәгги формүлү» үјдурмуш олан ч. Михајловскинин бахышларына нисбәтән даһа дәриндир.

«Фабрикдә фәһләләрин бүтүн фәалијјәтини тәшкил едән әмәлијјатларын јекнәсәглији, онларын инкишафына (intelligence). көрүнүр, зәрәр вурмалы олса да, әдаләтлә демәк лазымдыр ки, ән јахшы һакимләрин (juges, биличиләрин) мүшаһидәсинә көрә Инкилтәрәдә мануфактура фәһләләри инкишаф, тәһсил вә әхлаг чәһәтдән әкинчи фәһләләрдән (ouvriers des champs) үстүнкәдирләр» (I. 397). Сисмонди бунун сәбәбләрини дә көстәрир: Vivant sans cesse ensemble, moins épuisés par la fatigue, et pouvant se livrer davantage à la conversation, les idées ont circulé plus rapidement entre eux (Онлар һәмишә бир јердә олдуғларына, о гәдәр тагәтдән дүшмәдикләринә вә бир-бирләри илә сөһбәт етмәк үчүн даһа чох имканлары олдуғуна көрә, идејалар онларын арасында даһа сүр'әтлә јајылырды. *Ред.*). Лакин Сисмонди кәдәрлә дејир ки, aucun attachement à l'ordre établi (гоjулмуш гајдаја әсла рәғбәт көстәрилмир. *Ред.*).

** Авропа Русијасының мәркәзи гуршағы илә учгарларда да бу просесин формасы мүхтәлифдир. *Учгарлара* башлыча оларағ орта гараторпаг губерниjаларындан *әкинчи* фәһләләр, гисмән дә сәнаје губерниjаларындан *гејри-әкинчи* фәһләләр көләрәк «әл сәнәти» саһәсиндәки биликләрини бу јерләрә кәтирир вә халис әкинчи әһали ичәрисинә сәнаје «јајырлар». *Сәнаје гуршағындан* көлән *гејри-әкинчи* фәһләләрин бир гисми Русијанын мүхтәлиф күшәләринә, башлыча һиссәси исә пајтахтлара вә ири сәнаје мәркәзләринә кедир, һәм дә бу — белә демәк олarsa, — сәнаје ахыны о гәдәр күчлүдүр ки, *әкинчи* фәһләләр азлыг етмәјә башлајыр; бу фәһләләр

IV

РОМАНТИЗМИН ӘМӘЛИ АРЗУЛАРЫ

Инди Сисмондинин капитализмә олан үмуми нөгтеји-нәзәрини јекунлашдырмаға (охучунун јадында олдуғу кими, бу вәзифәни Ефруси дә өз гаршысына гојмушду) вә романтизмин әмәли програмыны көздән кечирмәјә чалышаг.

Көрдүјүмүз кими, Сисмондинин хидмәти бундан ибарәт олмушдур ки, о, капитализмин зиддиҹјәтләрини илк дәфә *көстәрәнләрдән* биридир. Лакин Сисмонди бу зиддиҹјәтләри көстәрәндән сонра нәинки онлары тәһлил етмәк, онларын мәншәјини, инкишафыны вә истигамәтини изаһ етмәк тәшәббүсүндә олмамыш, һәтта бу зиддиҹјәтләри нормал вәзиҹјәтдән гејри-тәбии, јахуд јанлыш узаглашмалар һесаб етмишдир. Сисмонди садәдилликлә бу «узаглашмаларын» әлејһинә чыхыб өјүдләр верир, ифшаедичи сүбутлар кәтирир, онлары арадан галдырмаг һаггында мәсләһәтләр верирди вә и. а., санки бу зиддиҹјәтләр мүасир ичтимаи тәсәррүфатын үмуми гурулушунда мүәјјән јер тутан реал әһали групларынын *реал мәнафејини* ифадә етмирмиш. Мәнафе зиддиҹјәтини (ичтимаи тәсәррүфат гурулушунун өзүндә дәрин көк салмыш олан бу зиддиҹјәти) доктринанын, системин, һәтта тәдбирләрин вә с. зиддиҹјәти вә ја сәһви һесаб етмәк—романтизмин ән габарыг хүсусиҹјәтидир. Инкишаф етмиш зиддиҹјәтләрдән өзү кәнарда дуран вә ики антипод арасында кечичи, аралыг мөвге тутан Kleinbürger-ин* мәһдуд көрүш даирәси бурада, адамларын фикрини ичтимаи гурулушла дејил, ичтимаи гурулушу адамларын (хүсусән һакимиҹјәт саһиби олан адамларын) фикирләри илә изаһ едән садәдил идеализмлә, — биз һәтта дејәрдик ки, бүрократизмлә, — бирләшир. Сисмондинин бүтүн бу чүр мүлаһизәләриндән мисаллар көстәрәк.

«Инкилтәрә шеј хатиринә адамлары унутмагла, мәгсәди васитәләрә гурбан вермәмишдирми?

орта гараторпаг губерниjаларындан *сәнаје губерниjаларына* (Москва, Јарославл губерниjаларына вә башга губерниjалара) кедирләр. Бах: С. А. Короленко, «Муздлу әмәк вә и. а.».

* — хырда буржуанын. — *Ред.*

Инкилтәрәнин тимсалы хүсусән она көрә һејрәтлидир ки, бу милләт јахшы идарә олунан, азад, елмли бир милләтдир вә онун бүтүн фәлакәтләринә сәбәб анчаг *јанлыш* игтисади јолла кетмәси олмушдур». (I, p. IX*). Сисмондинин нәзәриндә Инкилтәрә континент үчүн үмумијјәтлә горхудучу бир нүмунә ролу ојнајыр; бизим романтикләр дә тамамилә бу фикирдә олуб күман едирләр ки, онлар ејни илә һәмин көһнә зир-зибили дејил, јени бир шеј мејдана чыхартмышлар.

«Охучуларымын диггәтини Инкилтәрәјә чәлб етмәклә көстәрмәк истәјирдим ки... әкәр биз јенә дә Инкилтәрәнин әсасландығы принсипләрлә һәрәкәт етсәк, онда өз кәләчәјимизин тарихи нечә олар» (I, p. XVI).

«... Континент дөвләтләри Инкилтәрәнин мануфактура мүвәффәгијјәтләрини изләјәрәк онун јолу илә кетмәји лазым билирләр» (II, 330). «Инкилтәрәнин мәнзәрәсиндән даһа һејрәтли вә дәһшәтли бир мәнзәрә јохдур» (II, 332)**.

«Унутмамалы ки, сәрвәт анчаг о демәкдир (n'est que la représentation) ки, хош вә рahat һәјат олсун» (буржуа сәрвәти јеринә артыг бурада үмумијјәтлә сәрвәт гојулмушдур!) «вә милләти һәгигәтдә јохсуллуг вә изтирабдан ибарәт бир вәзијјәтә саларағ сүн'и сәрвәт јаратмаг бир шејин адыны онун маһијјәти һесаб етмәк демәкдир» (prendre le mot pour la chose) (I, 379).

«...Нә гәдәр ки милләтләр јалныз тәбиәтин көстәришләринә (бујругларына, indications) әмәл едиб иглим, торпаг, мөвге сајәсиндә вә хаммал мәнбәләринә малик олмаг васитәси илә һәмин көстәришләрин вердији үстүнлүкләрдән фајдаланырдылар, о вахтадәк онлар өзләрини *гејри-тәбии һала* (une position forcée) салмамышдылар вә халг күтләси үчүн һәгиги бир диләнчилијә чеврилән *сахири сәрвәт* (une opulence apparente)

---

* — I, сәһ. IX. *Ред.*

** *Европа* романтизминин Русија романтизминә мүнасибәтини ајдын көстәрмәк үчүн биз, сәһифәнин ахырында, чизкидән ашағыда ч. Н.—ондан ситатлар кәтирәчәјик. «Биз Гәрби Авропанын тәсәррүфатча инкишафынын бизә вердији дәрсдән истифадә етмәк истәмәдик. Инкилтәрәдә капитализмин инкишафынын парлаглығы бизи бу дәрәчә һејрәтә салмыш вә Америка Штатларында капитализмин мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр даһа сүр'әтлә инкишафы бизи бу дәрәчә һејрәтә салмагдадыр» вә и. а. (323). — Көрүрсүнүз ки, ч. Н. — онун һәтта ифадәләриндә дә јенилик јохдур! Әсрин әввәлләриндә Сисмондини «һејрәтләндирән» шеј ону да «һејрәтләндирир».

ахтармырдылар» (I, 411). Буржуа сәрвәти анчаг зящири сәрвәт имиш!! «Харичи тичарәтә гаршы өз гапыларыны бағламаг милләт үчүн тәһлүкәлидир: бунунла милләти, нечә дејәрләр (en quelque sorte), *јанлыш фәалијјәтә* мәчбур едирләр ки, бу да милләтин мәһвинә сәбәб олачагдыр» (I, 448)*.

«...Әмәк һаггынын ону аланларын јашајышыны, гүввәсини вә сағламлығыны тә'мин етмәли олан зәрури бир һиссәси вардыр... Ваj о һөкумәтин һалына ки, әмәк һаггынын бу һиссәсинә тохунсун, — белә һөкумәт адамлары да, кәләчәк сәрвәт үчүн олан үмиди дә—һәр шеји гурбан вермиш олур (il sacrifie tout ensemble)... Бу фәрг фабрикчиләрин, тачирләрин вә мүлкијјәтчиләрин халис кәлирләрини артырмаг үчүн фәһлә синифләрини анчаг зәрури әмәк һаггына мөһтач етмиш олан һөкумәтләрин сијасәтинин нә гәдәр јанлыш олдуғуну бизә анладыр» (II, 169)**.

«Инди нәһајәт о мәгамдыр ки, кәрәк сорушаг: биз һара кедирик?» (où l'on veut aller) (II, 328).

«Онларын (јә'ни мүлкијјәтчиләр синфинин вә зәһмәткешләрин) бир-бириндән ајрылмасы, онларын мәнафејинин әкслији бәшәр чәмијјәтини индики кими сүн'и гајдада тәшкил етмәјимизин нәтичәсидир... Тәбии шәкилдә олан ичтимаи төрәгги һеч дә адамлары шејләрдән вә ја сәрвәти әмәкдән ајырмаға чалышмамышдыр; кәнддә — мүлкијјәтчи әкинчи ораг гала биләрди; шәһәрдә — капиталист сәнәткар (artisan) ораг гала биләрди; зәһмәткеш синфин авара синифдән ајрылмасы һеч дә чәмијјәтин јашамасы үчүн вә ја истеһсал үчүн чох зәрури дејилди; биз буну һамының ән

---

* «...Сон 30 илдә тутуб кетдијимиз тәсәррүфат јолу јанлыш јолдур» (281)... «Биз капитализмин мәнафејини чох узун заман халг тәсәррүфатының мәнафеји илә ејниләшдирмишик — бу, чох фәлакәтли бир сәһвдир... Сәнајени һимајә етмәјин *зящири нәтичәләри... көзүмүзү* о гәдәр *тутмушдур* ки, ишин халга мәхсус ичтимаи чәһәтини тамамилә нәзәрдән гачырмышдыг...белә бир инкишафын нәјин һесабына әмәлә кәлдијини нәзәрдән гачырмышдыг, биз һәр чүр истеһсалын мәгсәдини дә унутмушдуг» (298) — капиталист истеһсалынын мәгсәдиндән башга!

«Өз кечмишимизә е'тинасыз мүнасибәт... капитализми јајмаг...» (283)... «Биз... капитализми јајмаг үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә етдик...» (323) «...Биз нәзәрдән гачырдыг...» (ibid.).

** «...Капиталист истеһсал формаларының кәндлиләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк әсасында гурулдуғуна бахмајараг биз бу формаларын инкишафына мане олмадыг» (323).

чох фајда көтүрмәси үчүн тәтбиг етдик; ону тәнзим етмәк вә бу фајданы доғрудан да әлдә етмәк өзүмүздән асылыдыр (il nous appartient)» (II, 348).

«Беләликлә, истеһсалчылары бир-биринә (јә'ни, сәһибкарлары фәһләләрә) гаршы гојараг, онлары чәмијјәтин мәнафејинә *тамамилә әкс* бир јол илә кетмәјә мәчбур етмишләр... Әмәк һаггыны азалтмаг уғрунда бу даими мүбаризәдә ичтимаи мәнафеји һамы унудур, һалбуки ичтимаи мәнафеидә һәр кәсин пајы вардыр» (II, 359—360). Бунун гаршысында да јенә, тарихин вәсиҗјәт етдији јоллар хатырланыр: «Ичтимаи һәјатын әввәлиндә *һәр бир адамын капиталы олур* вә бу капитал васитәси илә о өз әмәјини фәалиҗјәтә кәтирир, демәк олар, бүтүн сәнәткарлар, ејни сурәтдә мәнфәәт вә әмәк һаггындан әмәлә кәлән кәлирлә јашајыр» (II, 359)*.

Кәрәк ки, кифајәтдир... Әмин олмаг олар ки, нә Сисмонди илә, нә дә Ч. Н. — он илә таныш олмајан бир охучу, ики романтикдән һансынын, — чизкидән ашағыдакы романтикинми, јохса чизкидән јухарыдакы романтикин нөгтеји-нәзәринин даһа чох примитив вә даһа чох садәдил олдуғуну сөјләмәкдә чәтинлик чәкир.

Сисмондинин өз «Nouveaux Principes»индә о гәдәр чох јер вердији әмәли арзулары да буна тамамилә ујғундур.

Сисмонди өз әсәринин лап 1-чи китабында дејир: А. Смитдән бизим фәргимиз ондадыр ки, «биз, демәк олар, даим һөкумәти мүдахиләјә чағырырыг, А. Смит исә һөкумәтин бу мүдахиләсини рәдд етмишдир» (I, 52). «Дөвләт бөлкүнү ислаһ етмир...» (I, 80). «Ганун верән шәхс, үмуми рәгабәтә гаршы јохсул үчүн бә'зи тә'минат јарада биләрди» (I, 81). «Истеһсал ичтимаи кәлирлә мүтәнасиб олмалыдыр вә бу кәлири билмәјә чалышмајыб һодсиз истеһсал үчүн һәвәс ојаданлар,

* «Әсрләр боју јашајан ол'әнәләримиз мәһкәм давам етдирмәк әвәзинә, истеһсал васитәләриннн бнлаваситә истеһсалчы илә сых әлагәдар олмасы принсипини инкишаф етдирмәк әвәзинә... истеһсал васитәләрини онларын *(кәндиларин)* әлиндә топламагла онларын әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг әвәзинә... бүтүн бунларын әвәзинә биз *тамамилә әкс* бир јол көтүрмүшүк» (322—323). «Капитализмин инкишафыны биз бүтүн халг истеһсалынын инкишафы һесаб етмишик... биз *кәләрдән гачырмышыг* ки, бнри... анчаг дикәринин һесабына инкишаф едә билөр» (323). Курсив бизимдир.

миллəти сəрвəтə чатдырмаг» (le chemin des richesses) «истəдикləри һалда ону фəлакəтə сөвг едирləр» (I, 82). «Сəрвəт тəдричлə (gradué) тəрəгги етдикдə, өзү өзүнə мүтənасиб олдугда, онун һеч бир һиссəси һəддəн артыг сүр'əтлə инкишаф етмəдикдə һамы үчүн рифаһ јарадыр... Ола билсин ки, һөкумəтləрин вəзифəси бу һərəкəти низама салмаг үчүн ону јавашытмагдан (ralentir!!) ибарəтдир» (I, 409—410).

Чəмијјəтин мəһсулдар күввələриниң мəһз бу зиддијјəтлəр вə гејри-пропорсионаллыг јолу илə əмəлə кəлəн инкишафынын чох бөјүк тарихи əһəмијјəти һаггында Сисмондинин азачыг да олса тəсəввүрү јохдур!

«Əкəр һөкумəт варланма чəһдləрини тənзим едир вə мəһдудлашдырырса, сон дəрəчə хејирли иш көрмүш олур» (I, 413). «Тичарəти тənзим едəн вə инди һамы тəрəфиндəн писləнилəн бə'зи гајдалар, сəнаје үчүн јарадылан əлверишли шəраит кими писləнмəјə лајиг олса да, бир чилов олмаг е'тибары илə бунлара бəлкə һагг газандырыла биләр» (I, 415).

Сисмондинин елə бу мүлаһизələриндə онун тарихə чох нəзакəтсиз мүнасибəт бəслəдији көрүнүр: Сисмонди азачыг да олса баша дүшмəмишдир ки, мүасири олдуғу дөврүн бүтүн тарихи мə'насы, орта əсрləрин тənзим гајдаларындан азад олмаг иди. Сисмонди һисс етмир ки, онун мүлаһизələри ancien régime-нин* о заманкы мүдафиəчиləринин дəјирманына су төкмəк иди, бу мүдафиəчиләр исə һətта Франсада да һəлə чох күчлү идиләр, биз һəлə Гərби Авропа континентиндə онларын һаким олдуглары башга дөвлəтləри демирик**.

---

* — көһнə гурулушун. *Ред.*

** Сисмондинин бу тəəссүфləрини вə арзуларыны Ефруси «вəтəндашлыг мəрдлији» (№ 7, сəһ. 139) һесаб етмишдир. Сентименталарзуларын ирəли сүрүлмəси үчүн вəтəндашлыг мəрдлији лазыммыш!! Һəр бир кимназија тарих дəрслијинə бахсаныз көрəрсиниз ки, XIX əсрин I-чи рүбүндə Гərби Авропа дөвлəтləри, дөвлəт һүгугу елминин: Polizeistaat (полис дөвлəти. *Ред.*) термини илə ифадə етдији типдə тəшкил олунмушду. Көрəрсиниз ки, һəмин əсрин јалныз биринчи рүбүнүн дејил, сонракы рүбүнүн дə тарихи вəзифəси, мəһз бу гурулушлу дөвлəтə гаршы мүбаризəдən ибарəт олмушдур. Онда баша дүшəрсиниз ки, Сисмондинин нөгтеји-нəзəри, реставрасија замəнларындакы бир хырда франсыз кəндлисинин нөгтеји-нəзəри кими күтдүр; бəша дүшəрсиниз ки, Сисмонди вəтəндашлыгда мисијасиз кəрилијин хырда буржуа сентименталромантизми илə бирləшмəси нүмунəсини тəмсил едир.

Белəликлə, Сисмондинин əмəли арзуларынын əсас нөгтəси гəjjумлуг, ləнкитмək, тənзим етмəкдир.

Белə бир нөгтеjи-нəзəр тамамилə тəбии вə лабүд олараг Сисмондинин бүтүн идеjаларындан ирəли кəлир. Сисмонди мəhз Авропа континентиндə машынлы ири сənajенин илк аддымлар атдығы дөврдə jашамышдыр, о заман машынларын тə'сири алтында (диггəт един: үмумиjjətlə «капитализмин» дejил, мəhз машынлы сənajенин тə'сири алтында)* бүтүн ичтимаи мүнасибətləр сəрт вə кəскин бир сурətдə дəjишилмəjə башламышды ки, буну игтисад елминдə industrial revolution (сənaje ингилабы) адландырырлар. Патриархал jарыморта əср чəмиjjətləри jериндə мүасир Авропа чəмиjjətləри jаратмыш олан чеврилишин бүтүн дəринлиjини гиjмətləндирə билмиш илк игтисадчылардан бири həмин ингилаба бах белə характеристика верир:

«...Инкилтərənин сон 60 илдəки сənaje инкишафы тарихинин (1844-чү илдə jазылмышдыр) бəшəр тарихиндə мисли jохдур. 60—80 ил бундан əввəл Инкилтərə бүтүн башга өлкələrə бənзəр бир өлкə иди; онун шəhərləри хырда, сənajеси зəиф вə садə, əкинчи əhалиси сejрək, лакин нисбətən чох иди. Инди Инкилтərə *hеч бир* башга өлкəjə бənзəмир; онун $2^1/_2$ милjон əhалиси олан пajтахты, бөjүк сənaje шəhərləри, бүтүн дүнjаjа мəhсул верən вə демək олар, həр шеjи чох мүрəккəб машынларла истеhсал едən сənajеси, үчдə ики hиссəси сənaje вə тичарətдə мəшғул олан вə тамамилə мүхтəлиф синифлəрдən ибарəт олан тəшəббүскар, зиjалы вə сых əhалиси вардыр; адətləри вə тələбаты башга олан бу əhали доғрудан да о заманкы Инкилтərəjə нисбətən тамамилə башга бир миллət тəшкил едир. Сиjаси ингилабын Франса үчүн вə фəлсəфə ингилабынын Алманиjа үчүн нə гəдəр əhəмиjjəти олмушса, сənaje ингилабынын да Инкилтərə үчүн о дəрəчə əhəмиjjəти олмушдур. 1760-чы илдəки Инкилтərə илə 1844-чү илдəки Инкилтərə арасында олан форг дə, азы ancien régime заманындакы Франса илə иjул ингилабы

* Инкилтərədə капитализм XVIII əсрин ахырларындан дejил, бундан хejли əввəл башланмышдыр.

заманындакы Франса арасында олан фәрг гәдәр бөјүкдүр»*.

Бу, игтисади базиси хырда истеһсалдан ибарәт олан бүтүн көһнә, көк салмыш мүнасибәтләрин тамамилә «дағылмасы» иди. Ајдындыр ки, мүртәче, хырда буржуа нөгтеји-нәзәриндә олан Сисмонди бу «дағылманын» әһәмијјәтини баша дүшә билмәзди. Буна көрә дә Сисмонди ән әввәл вә ән чох арзу едир, чағырыр, јалварыр вә тәләб едирди ки, «дағылма дајандырылсын»**.

Бәс нә васитә илә кәрәк «дағылма дајандырылсын»? Әлбәттә, ән әввәл халг истеһсалына... јә'ни «патриархал истеһсала», кәндлиләрә вә үмумијјәтлә, хырда әкинчилијә көмәк етмәк васитәси илә. Сисмонди «рәгабәт нәтичәләриндән һөкумәтин әһалини нечә мүдафиә етмәли» олдугуна бүтөв бир фәсил (II, VII, ch. VIII) һәср едир.

«Әкинчи әһали һаггында һөкумәтин үмуми вәзифәси ондан ибарәтдир ки, мүлкијјәтин бир һиссәсинин ишчиләрә (à ceux qui travaillent) чатмасыны тә'мин етсин вә ја ондан ибарәтдир ки, һәр чүр башга әкинчиликдән үстүн олан вә патриархал әкинчилик адландырдығымыз әкинчилији мүдафиә етсин (favoriser)» (II, 340).

«Јеринә јетирилмәмиш галан Јелизавета гануну Инкилтәрәдә тикилән һәр бир кәндли комасына *(cottage)* дөрд акр торпаг ајырыб вермәдән онун тикилмәсини гадаған едир. Әкәр һәмин ганун јеринә јетирилмиш олсајды, күнәмуздчулар өз *cottage*-ләрини алмадан һеч вахт евләнә билмәздиләр вә һеч бир *cottager* там диләнчи һалына салынмазды. Бу исә ирәлијә доғру бир аддым (c'est quelque chose) оларды; лакин бу һәлә кифајәт дејилдир; Инкилтәрәнин иглим шәраитиндә кәнд әһалиси анлә башына 4 акр торпагла еһтијач ичиндә јашамалы оларды. Инди Инкилтәрәдә коттерләрдән чохунун ancaг $1^1/_2$—2 акр торпағы вардыр вә онлар бу торпаг үчүн чох јүксәк ичарә һаггы верир-

* Engels. «Die Lage der arbeitenden Klasse in England»[60].

** Чәсарәтлә әмин олуруг ки, бизә сон дәрәчә мүнасиб вә сәмијјәви көрүнән бу ифадәни ч. Н. — ондан көтүрдүјүмүз үчүн (сәһ. 345) о биздән инчимәз.

ләр... Мүлкәдары... ганун васитәси илә мәчбур етмәк лазым иди ки, о өз тарласыны бир чох *cottagers* арасында бөлүркән бунларын һәр биринә, јашаја билмәк үчүн кифајәт гәдәр торпаг версин» (II, 342—343)*.

Охучу көрүр ки, романтизмин арзулары халгчыларын арзу вә програмларының тамамилә *ејнидир:* бу арзулар да ејнән *керчәк* игтисади инкишафа гаршы е'тинасызлыг үзәриндә гурулмушдур, чох гәдим заманларын патриархал шәраитини јенидән чанландыран шәртләрин машынлы ири сәнаје, гызғын рәгабәт вә мәнафе мүбаризәси дөврүндә мә'насыз бир сурәтдә иҹоли сүрүлмәси үзәриндә гурулмушдур.

V

РОМАНТИЗМИН МҮРТӘЧЕ ХАРАКТЕРИ

Ајдындыр ки, Сисмонди керчәк инкишафын *нечә* давам етдијини дәрк етмәјә билмәзди. Буна көрә дә «хырда әкинчилијин кенишләндирилмәси үчүн шәраит јарадылмасыны» (II, 355) тәләб едәркән о ачыгча дејир ки, «кәнд тәсәррүфатына инди Инкилтәрәдәкинин тамамилә әксинә олан бир истигамәт вермәк» лазымдыр (II, 354—355)**.

«Хошбәхтликдән Инкилтәрә, өз бөјүк ичма торпагларыны (ses immenses communaux) өз кәнд јохсулла-

---

* «Бизим гәдим ән'әнәләримизи давам етдирмәли; (бу дејилми вәтәнпәрвәрлик?)... истеһсал васитәләри илә билаваситә истеһсалчыларын сых әлагәдар олмасы принсипини, ирс алдығымыз бу принсипи инкишаф етдирмәли...» (Ч. Н. — он, 322). «Биз бир чох әсрләр боју кетдијимиз јолдан чыхмышыг; биз билаваситә истеһсалчынын истеһсал васитәләри илә сых әлагәсинә, әкинчиликлә е'мал сәнајесинин сых әлагәсинә әсасланан истеһсалы арадан галдырмаға башламышыг вә билаваситә истеһсалчыларын истеһсал васитәләриндән мәһрум едилмәсинә әсасланан капиталист истеһсалыны инкишаф етдирмәк принсипини, онун инди Гәрби Авропаны сарсыдан бүтүн фәлакәтләрини өз тәсәррүфат сијасәтимиз үчүн әсас етмишик» (281). Гој охучу бу «сарсыдан фәлакәтләрә» вә и. а. «гәрби авропалыларын» өзләрининн јухарыда көстәрдијимиз бахышыны бунунла мүгајисә етсин. «Принсип... кәндлиләрә торпаг верилмәси вә ја... истеһсалчыларын өзләринә әмәк аләтләри верилмәси» (с. 2)... «халгын гәдим дајаглары» (75)... «Демәли, бу рәгәмләрдә (мәһз «мөвчуд тәсәррүфат шәраитиндә кәнд әһалисини мадди чәһәтдән тә'мин етмәк үчүн лазым көлән торпаг minimum-унун нә гәдәр олдуғуну» көстәрән рәгәмләрдә) биз тәсәррүфат мәсәләсинн һәлл етмәк үнсүрләриндән биринн, мәһз јалныз *бирини* көрүрүк» (65). Көрүрсүнүз ки, Гәрби Авропа романтикләри, халг истеһсалы үчүн «разылығы» «гәдим ән'әнәләрдә» ахтармаг һәвәсиндә рус романтикләриндән кери галмамышлар

** Ч-б *В. В.*-нин халгчы програмыны — «тарихи башга хәтлә чәкиб апармаг» програмыны мүгајисә един. Бөлкинин јаздығы илә мүгајисә един, 1. с. (loco citato — ситат көтирилән јердә. *Ред.*). сәһ. 181.

ры арасында бөлүшдүрмәклә онлара бөјүк јардым көстәрмәк имканына маликдир... Инкилтәрәнин ачма торпаглары 20 акрдан 30 акра гәдәр олан азад саһәләрә (en propriétés franches) бөлүнсәјди, онлар (инкилисләр) көрәрдиләр ки, демәк олар тамамилә мәһв едилмиш олдугларына инди тәәссүф етдикләри мүстәгил вә мәғрур кәндлиләр синфи, һәмин *yeomanry* нечә чапланар» (II, 357—358).

Романтизм «планларынын» чох асанлыгла һәјата кечирилә билән планлар шәклиндә тәсвир едилмәсинә сөбәб мәһз реал мәнафеја е'тина едилмәдијидир ки, бу да романтизмин маһијјәтини тәшкил едир. «Белә бир тәклиф (торпағы хырда саһәләрә бөлүб күнәмуздчулара пајламаг, торпаг саһибләрини дә онларын гајғысына галмаға мәчбур етмәк тәклифи) инди Инкилтәрәдә ганун вермәк ишиндә јеканә һаким олан ири торпаг саһибләрини, јәгин ки, һиддәтләндирәр; лакин буна бахмајараг, бу јенә дә һаглы тәклифдир... Күнәмуздчулара јалныз ири торпаг саһибләринин еһтијачы вардыр; күнәмуздчулары онлар јаратмышлар, гој онлар да сахласынлар» (II, 357).

Әсрин әввәлиндә јазылмыш бу чүр садәдил сөзләри охудугда адам тәәччүб етмир: романтизмин «нәзәријјәси» үмумијјәтлә капитализмин бу гәдәр примитив бир нөгтеји-нәзәр доғуран о заманкы примитив вәзијјәтинә ујғун кәлир. Капитализмин фактик инкишафы — онун нәзәри чәһәтдән баша дүшүлмәси — капитализмә олан нөгтеји-нәзәр, бүтүн бунларын арасында о заман һәлә ујғунлуг вар иди, Сисмонди дә, һәр һалда, камил вә өз сөзүндә мөһкәм дуран бир мүәллиф һесаб олунур.

Сисмонди дејир: «Бу синфин (јә'ни сәнәткарлар синфинин) бир заман сех вә корпорасијалар (des jurandes et des maîtrises) тә'сис етмәкдә нечә һимајә олундуғуну көстәрмишдик... Мәтләб бунларын гәрибә вә сыхышдырычы тәшкилатының бәрпасында дејилдир... Лакин ганун верәнин мәгсәди бу олмалыдыр ки, сәнајеdә әмәјин музду јүксәлсин, муздлу фәһләләр инди јашадыглары гејри-сабит (précaire) вәзијјәтдән чыха-

рылсын вә нәһајәт онларын ***мөвге**** (un état) адландырдыглары шеји әлдә едә билмәси асанлашдырылсын... Инди фәһләләр анадан фәһлә доғулур, өләндә дә фәһлә өлүрләр, кечмишдә исә фәһләнин тутдуғу мөвге анчаг даһа јүксәк мөвгеја чатмаг үчүн һазырлыг иди, бириичи пиллә иди. Әһәмијјәтлиси дә мәһз бу јүксәлмәк имканыны (cette faculté progressive) бәрпа етмәкдән ибарәтдир. Елә етмәк лазымдыр ки, сәһибкарларын өз фәһләләрини јүксәк мөвгеја чатдырмагда марагы олсун; елә етмәк лазымдыр ки, мануфактурада ишә кирән бириси доғрудан да садәчә музд алыб ишләмәкдән башласын, лакин өзүнү јахшы апармаг шәрти илә һәмишә, мүәссисәнин мәнфәәтиндән бир пај алачағы үмидиндә олсун» (II, 344—345).

Хырда буржуанын нөгтеји-нәзәрини бундан ајдын ифадә етмәк чәтиндир! Сехләр Сисмондинин идеалыдыр вә әкәр Сисмонди сехләри бәрпа етмәјин арзуедилмәз олдуғуну дејирсә, бунун мә'насы, јәгин, анчаг ондан ибарәтдир ки, сехин принсипини, идејасыны гәбул едиб (нечә ки, халгчылар ичма адланан мүасир фискал иттифагы дејил, ичманын принсипини, идејасыны көтүрмәк истәјирләр) онун орта әсрләрә мәхсус ејбәчәр чәһәтләрини тулламаг лазымдыр. Сисмондинин планындакы мә'насызлыг онун сехләри бүтүнлүкдә мүдафиә етмәсиндә, онлары бүтүнлүклә бәрпа етмәк истәмәсиндә дејилдир — Сисмонди белә бир вәзифәни гаршыја гојмамышдыр. Мә'насызлыг ондан ибарәтдир ки, Сисмонди бурада, јерли сәнәткарларын бирләшмәјә олан ибтидаи шәкилли, мәһдуд тәләбатындан мејдана кәлмиш бир *иттифагы* нүмунә көтүрүр вә бу өлчүнү, бу нүмунәни капитализм чәмијјәтинә тәтбиг етмәк истәјир, капитализм чәмијјәтиндә исә бирләшдиричи, ичтимаиләшдиричи үнсүр, — орта әср сәдләрини јыхыб дағыдан, јерли фәргләри, һәмјерлилик вә һәмкарлыг фәргләрини арадан галдыран ири, машынлы сәнаједир. Бу вә ја башга бир шәкилдә үмумијјәтлә иттифагын, бирләшмәнин зәрури олдуғуну баша дүшән романтик, нүмунә олараг патриархал,

* Курсив мүәллифиндир.

һәрәкәтсиз бир чәмиjjәтдәки мәһдуд бирләшмә тәләбатыны өдәjән бир иттифагы көтүрүр вә ону, тамамилә дәjишилмиш олан елә бир чәмиjjәтә тәтбиг етмәк истәjир ки, бу чәмиjjәтдә әһали һәрәкәтдәдир, әмәк бир ичма вә ја бир корпорасија дахилиндә дејил, бүтүн дөвләт дахилиндә вә һәтта бир дөвләт һүдудларындан харичдә дә ичтимаиләшмишдир*.

Мәһз бу сәһв романтикә онун тамамилә лајиг олдуғу *иртичачы* ады газандырыр, һәм дә иртичачы дедикдә орта әср тә'сисатларыны романтикин садәчә олараг бәрпа етмәк истәдиjи нәзәрдә тутулмур, мәһз онун jени чәмиjjәти көһнә патриархал аршыны илә өлчмәк чәһди, мәһз дәjишилмиш игтисади шәраитә әсла уjғун олмаjан көһнә гајда вә ән'әнәләрдән нүмунә көтүрмәк истәдиjи нәзәрдә тутулур.

Ефруси бу чәһәти әсла анламамышдыр. Сисмондинин нәзәриjjәсини мүртәчe нәзәриjjә адландырмағы Ефруси мәһз кобуд, бајағы мә'нада анламышдыр. Ефруси һејрәтләнир... Бу нечә шеjдир, — дејир, — Сисмонди сехләри һеч дә бәрпа етмәк истәмәдиjини ачыгча сөjләдиjи һалда, о нә сәбәбә көрәк иртичачы олсун? Ефруси сонра белә гәрара көлмишдир ки, Сисмондини «көһнәпәрәстликдә» бу чүр «тәгсирләндирмәк» һагсызлыгдыр; о дејир ки, әксинә, Сисмонди «сех тәшкилатына дүзкүн» јанашмыш, «онун тарихи әһәмиjjәтини тамамилә гиjмәтләндирмишдир» (№ 7, сәһ. 147) вә куја буну сех тәшкилатынын јахшы чәһәтләри һаггында филан вә филан профессорларын апардыглары тарихи тәдгигатлар ашкара чыхармышдыр.

* Башга бир иттифаг *(ичма)* һаггында халгчыларын бурахдыгы сәһв дә тамамилә буnуn сjнидир; бу иттифаг торпагдан, отлаг вә саирәдән бирликдә истифадә етмәклә (башлычасы исә мүлкәдар вә мә'мур һакимиjjәтинин бирлиjи илә) әлагәдар олан jерли кәндлиләрин мәһдуд бирләшмә төләбатыны өдәjирди, лакин бүтүн jерли сәдләри, сырф вә тәбәгә сәдләрини дағыдан вә ичма *дахилиндә* дәрин игтисади мәнафе фәргләри јарадан әмтәә тәсәррүфатының вә капитализмин төләбатына әсла уjғун дејилдир. Иттифаг бағламаг, бирләшмәк төләбаты капитализм чәмиjjәтиндә зәнфләмәмишдир, әксинә, сон дәрәчә артмышдыр. Лакин jени чәмиjjәтин бу төләбатыны өдәмәк үчүн көһнә ме'jары әсас көтүрмәк тамамилә мә'насыздыр. Бу jени чәмиjjәт төләб едир ки, биринчиси, иттифаг jерли иттифаг олмасын, сырф, тәбәгә иттифагы олмасын; икинчиси, төләб едир ки, бу иттифагын әсасы, капитализм төрәфиндән вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси нәтичәсиндә әмәлә көлмиш мөвге вә мәнафе фәргиндән ибарәт олсун. Өз игтисади мөвгеjи вә мәнафеләринә көрә бир-бириндән чох фәргли олан кәндлиләри бирләшдирән jерли иттифаг, сырф иттифагы исә инди, *мәчбури* олдуғуна көрә, һәм кәндлиләрин өзләри үчүн, һәм дә бүтүн ичтимаи инкишаф үчүн *зәрәрли* олур.

Quasi-алим* мүәллифләр чох вахт ајры-ајры ағачлары көрүб бүтүн мешәни көрмәмәкдә гәрибә бир мәһарәт көстәрирләр! Сисмондинин сехләр һаггында-кы нөгтеји-нәзәри она көрә характерик вә әһәмијјәтлидир ки, мәһз Сисмонди өз әмәли арзуларыны сехләрлә әлагәләндирир**. *Мәһз буна көрә дә мүртәчелик* характеристикасы онун нәзәријјәси илә әлагәдардыр. Ефруси исә сехләр һаггында ән јени тарихи әсәрләрдән јерли-јерсиз дәм вурмаға башлајыр!

Бу јерсиз вә quasi-елми мүлаһизәләр нәтичәсиндә Ефруси әсил мәтләбин үстүндән кечмишдир ки, Сисмондинин доктринасына мүртәче доктрина характеристикасы вермәк әдаләтли олар ја јох? Ефруси мәһз ән башлыча чәһәти, — Сисмондинин *нөгтеји-нәзәрини* көздән гачырмышдыр. Сисмонди дејирди: «Сијаси игтисадда мәни ичтимаи тәрәггинин дүшмәни кими, вәһшилик вә мәчбуријјәт тә'сисатларынын тәрәфдары кими көстәрирдиләр. Јох, мәним истәдијим шеј,—олуб кечәнләр дејилдир, лакин мән индикинә нисбәтән даһа јахшы бир шеј истәјирәм. Мән индинн кечмишлә мүгајисә етмәјинчә индинин барәсиндә фикрими дејә билмәрәм вә мән көһнә харабалыглар васитәси илә чәмијјәтин әбәди еһтијачларыны сүбут етмәјә чалышыркән әсла бу харабалыглары бәрпа етмәк арзусунда дејиләм» (II, 433). Романтикләрин *арзулары* (халгчыларынкы кими) чох јахшы арзулардыр. Капитализмин зиддијјәтләрини баша дүшмәк — романтикләри, бу зиддијјәтләри ишкар едән кор никбинләрә нисбәтән јүксәлдир. Сисмондинин иртичачы һесаб едилмәси дә әсла онун орта әсрләрә гајытмаг истәмәсинә көрә дејилдир, мәһз она көрәдир ки, Сисмонди өз әмәли арзуларында «индини» көләчәклә дејил, «кечмишлә мүгајисә етмишдир», мәһз она көрәдир ки, Сисмонди «чәмијјәтин әбәди еһтијачларыны» ән јени инкишафын мејлләри *васитәси илә* дејил, «харабалыглары» *васи-*

---

* —Алимнума. *Ред.*

** Мисал үчүн, јухарыда, сехләр һаггындакы мүлаһизәләрни көстәрдиһимиз фәслин сәрләвһәсинә бах (бу мүлаһизәләри Ефруси дә ситат кәтирир: с. 147).

тәсиr илә «сүбут етмәjә чалышмышдыр»*. Сисмондинин елә мәhз бу хырда буржуа нөгтеjи-нәзәрини, jә'ни Сисмондини hәм өз зәманәсиндә, hәм дә ондан сонра «чәмиjjәтин әбәди еhтиjачларыны» сүбут етмәjә чалышмыш башга мүәллифләрдән олдугча фәргләндирән нөгтеjи-нәзәри Ефруси анлаjа билмәмишдир.

«Хырда буржуа» доктринасы, «мүртәче» доктрина терминләринин, jухарыда биринчи термин барәсиндә дедиjимиз кими, дар мә'нада баша дүшүлмәси Ефрусинин бу сәhвиндә дә өзүнү көстәрмишдир. Бу терминләр hеч дә хырда бир дүканчыjа мәхсус егоист арзулары көстәрмир, jахуд ичтимаи инкишафы дajандырмаг, кери гаjытмаг арзусуну көстәрмир: бу терминләр jалныз hәмин мүәллифин нөгтеjи-нәзәринин *сәhв олдуғуну,* онун анлаjышынын вә көрүш даирәсинин мәhдуд олдуғуну көстәрир, зира бу көрүш даирәси (чох jахшы бир мәгсәдә чатмаг үчүн) елә васитәләр сечмәjә сәбәб олур ки, буплар ишдә нәтичә верә билмәз, jалныз хырда истеhсалчыны кифаjәтләндирә биләр, jа да көhнәлиjи мүдафиә едәнләр үчүн әлверишли ола биләр. Сисмонди, мәсәлән, hеч дә хырда *мүлкиjjәтин* гаты тәрәфдары дejилдир. Бирләшмәнин, иттифагын зәрури олдуғуну о hеч дә бизим мүасир халгчылардан аз баша дүшмүр. О арзу едир ки, сәнаje мүәссисәләриндә «мәнфәәтин jарысы» «иттифагда бирләшмиш фәhләләр арасында бөлүнсүн» (II, 346). Сисмонди ачыгча елә бир «иттифаг системи» олмасыны арзу едир ки, бу систем шәраитиндә бүтүн «истеhсал мүвәффәгиjjәтләри истеhсалда мәшғул оланын хеjринә олсун» (II, 438). Сисмонди Оуенин, Фурjенин, Томпсонун, Мүиронун (Muiron) о заманлар мәшhур олан нәзәриjjәчиләринә өз нәзәриjjәсинин мүнасибәтиндән данышараг дejир: «Мән дә онлар кими истәрдим ки, мүәjjән мәhсулу биркә истеhсал едәнләри бир-биринә гаршы гоjмаг әвәзинә, онларын арасында иттифаг jарадылсын. Лакин зәнн етмирәм ки, онларын тәклиф

* Тәкрар едирик ки, бу еhтиjачларын олдуғуну Сисмондинин *сүбут етмәjә* чалышмасы ону мәhдуд буржуа игтисадчыларындан олдугча jүксәjә галдырыр.

етдији васитәләрлә бир заман һәмин мәгсәдә чатмаг мүмкүн ола» (II, 365).

Сисмонди илә бу мүәллифләр арасындакы фәрг мәһз *нөгтеји-нәзәрдәдир.* Буна көрә тамамилә тәбиидир ки, һәмин нөгтеји-нәзәри баша дүшмәмиш олан Ефруси, Сисмондинин бу мүәллифләрә мүнасибәтини тамамилә јанлыш көстәрмишдир.

«Русск. Богатство»нун 8-чи №-синдә 57-чи сәһифәдә дејилир: «Әкәр Сисмонди өз мүасирләринә чох зәиф тә'сир көстәрмишсә, онун тәклиф етдији ичтимаи ислаһатлар һәјата кечмәмишсә, бунун башлыча сәбәби Сисмондинин өз дөврүнү хејли габагламасыдыр. Сисмонди буржуазијанын өз бал ајыны јашадығы дөврдә јазмышдыр... Ајдындыр ки, белә бир шәраитдә ичтимаи ислаһат тәләб едән бир адамын сөзү гәриблијә дүшәчәкди. Лакин билирик ки, сонракы нәсил дә Сисмондијә бир о гәдәр јахшы мүнасибәт көстәрмәмишдир. Ола билсин, бунун сәбәби, јухарыда дедијимиз кими, Сисмондинин кечид дөврү мүәллифи олмасыдыр; о, бөјүк дәјишикликләр едилмәсини арзу етсә дә, буна бахмајараг, көһнәликдән тамам әл чәкә билмир. Буна көрә Сисмонди мө'тәдил адамлара һәддән артыг радикал, чох ифрат әгидәләрин нүмајәндәләринә исә һәддән артыг мө'тәдил көрүнүрдү».

Әввәлән, Сисмонди тәклиф етдији ислаһатларла «дөврү габагламышдыр» демәк, өзү барәсиндә өзүнүн дедији кими, индини кечмишлә мүгајисә етмиш олан Сисмондинин доктринасынын маһијјәтини әсла анламамагдыр. Адам көрәк сон дәрәчә узагкөрмәјән (вә ја романтизмә һәдсиз мејл көстәрән) олсун ки, Сисмондинин јалныз фабрик ганунларына рәғбәт бәсләдијини* вә с. әсас тутуб онун нәзәриччәсинин үмуми руһуну вә үмуми маһијјәтини көрә билмәсин.

Икинчиси, беләликлә Ефруси зәнн едир ки, Сисмонди илә башга мүәллифләр арасындакы фәрг јалныз, тәклиф олунан ислаһатларын *гәтијјәт дәрәчәсиндәдир:*

* Сисмонди бу мәсәләдә дә дөврү «габагламамышдыр», чүнки о, Инкилтәрәдә јалныз мөвчуд олан шејләри бәјәнир вә һәмин дәјишикликләрин машынлы ири сәнаје илә, бу сәнајенин тарихдәки мүтәрәгги фәалијјәти илә әлагәсини анлаја билмирди.

бу мүәллифләр даһа ирәлиләмиш, Сисмонди исә көһнәликдән тамам әл чәкмәмишдир.

Мәсәлә бунда дејилдир. Сисмонди илә бу мүәллифләр арасында фәрг даһа дәриндир; бу фәрг һеч дә бә'зиләринин ирәлиләмәсиндә, дикәрләринин исә гәтиҹјәтсиз олмасында дејилдир*; фәрг бундадыр ки, онлар ислаһатларын *характеринин өзүнү бир-бириндә тамамилә әкс олан* ики нөгтеји-нәзәрдән тәсәввүр едирдиләр. Сисмонди «чәмиҹјәтин әбәди еһтиҹачларыны» сүбут етмәјә чалышдығы кими, бу мүәллифләр дә чәмиҹјәтин әбәди еһтиҹачларыны сүбут етмәјә чалышырдылар. Сисмонди утопист иди вә өз арзуларыны реал мәнафе үзәриндә дејил, абстракт идеја үзәриндә гурурду, — бу мүәллифләр дә утопист идиләр вә онлар да өз планларыны абстракт идеја үзәриндә гурурдулар. Лакин онларын планларынын мәһз *характери* тамамилә мүхтәлифдир, чүнки «әбәди еһтиҹачлар» мәсәләсинин доғуран ән јени игтисади инкишафа онлар *бир-бириндә тамамилә әкс олан* нөгтеји-нәзәрлә бахырдылар. Бу мүәллифләр кәләчәји хәбәр верир, өз көзләринин өнүндә габагкы машынлы сәнајенин төрәтдији «дағылманын» мејлләрини даһиҹанә бир сурәтдә габагчадан көрүрдүләр. Онлар да керчәк инкишафын кетдији тәрәфә бахырдылар; онлар бу инкишафы доғрудан да *габаглајырдылар*. Сисмонди исә бу инкишафа *архасыны* чевирирди; онун утопијасы кәләчәји хәбәр вермәк дејил, кечмиши бәрпа едирди; о, ирәлијә дејил, кериҹә бахыр вә «дағылманы», ҹә'ни һәмин мүәллифләрин өз утопијалары үчүн *әсас* көтүрдүкләри «дағылманы даҹандырмаг» истәјирди**. Буна көрә дә Сисмондинин утопијасы—тамамилә һаглы олараг—мүртәче

* Биз демәк истәмирик ки, көстәрилән мүәллифләр арасында бу чәһәтдән фәрг јохдур, лакин бу фәрг *мәсәләни изаһ етмир* вә Сисмондинин башга мүәллифләрә мүнасибәтинин јанлыш көстәрир: белә чыхыр ки, күја бунлар ејни бир нөгтеји-нәзәрдә олмуш вә јалныз чыхардыглары нәтичәләрин готиҹјәт вә ардычыллығына көрә бир-бирләриндән фәргләнмишләр. Мәсәлә Сисмондинин *о гәдәр дә ирәли* «кетмәсиндә» дејилдир, мәсәлә онун *кери* «кетмәсиндә», көстәрилән мүәллифләрин исә *ирәли* «кетмәсиндәдир».

** Маркс дејир: «Кооператив фабрикләрин вә кооператив дүканларын баниси Роберт Оуен, ајрылыгда көтүрүлән бу төбәддүлат үнсүрләринин әһәмиҹјәти (Tragweite) барәсиндә өз ардычылларының хүлјаларына әсла шәрик дејилди вә өз тәчрүбәләриндә фабрик системини фе'лән әсас көтүрмәкдән әлавә, нәзәри чәһәтдән дә бу системи «ичтимаи чеврилишин» башланғыч нөгтәси е'лан етмишдир»[87].

утопија һесаб едилир. Бир даһа тәкрар едирик, белә бир характеристиканын әсасы *анчаг одур ки,* кечән әсрин ахырындан башламыш машынлы ири сәнаје сајәсиндә Гәрби Авропа дөвләтләриндә көһнә, јарыморта әср, патриархал ичтимаи мүнасибәтләрин «дағылмасынын» мүтәрәгги әһәмијјәтини Сисмонди баша дүшмүрдү.

Сисмондинин бу спесифик нөгтеји-нәзәри онун һәтта үмумијјәтлә «иттифаг» һаггындакы мүлаһизәләриндә дә өзүнү көстәрир. О дејир: «Мән истәјирәм ки, мануфактура мүлкијјәти (la propriété des manufactures) милјонлары олан бир адамын әлиндә бирләшмәк дејил, бир чох орта капиталистин арасында бөлүнсүн...» (II, 365). Хырда буржуа нөгтеји-нәзәри ашағыдакы парчада даһа габарыг бир шәкилдә ашкара чыхмышдыр: «Јохсуллар синфини дејил, күнәмуздчулар синфини арадан галдырмаг лазымдыр; онлары мүлкијјәтчиләр синфи сыраларына гајтармаг лазымдыр» (II, 308). Мүлкијјәтчиләр синфи сыраларына *«гајтармаг»* — Сисмонди доктринасынын бүтүн маһијјәти бу сөзләрдәдир!

Ајдындыр ки, Сисмонди өз хош арзуларынын һәјата кечә билмәјәчәјини өзү һисс етмәли иди, өз арзулары илә мүасир мәнафеләр зиддијјәти арасында бөјүк ујғунсузлуг олдуғуну һисс етмәли иди. «Ејни истеһсалда биркә иштирак едәнләрин (qui concourrent à la même production) мәнафеләрини јенидән бирләшдирмәк вәзифәси... шүбһәсиз, чәтин бир вәзифәдир, лакин зәнн етмирәм ки, бу чәтинлик, күман едилдији гәдәр бөјүк олсун» (II, 450)*. Сисмонди өз арзу вә диләкләринин керчәк шәраитлә вә бу шәраитин инкишафы илә бу чүр ујғунсузлуғуну баша дүшдүјүнә көрә, тәбии олараг, чалышыр сүбут етсин ки, «гајытмаг» «һәлә кеч дејилдир» вә с. Романтик мүасир гурулушдакы зиддијјәтләрин *инкишаф етмәмиш* олмасына, өлкәнин *керидә галдығына* әсасланмаг истәјир. «Халглар азадлыг системи әлдә етмиш вә биз бу системә дахил олмушуг (феодализмин дағылмасындан бәһс олунурду);

* «Рус чәмијјәтинин јеринә јетирмәли олачағы вәзифә күндән-күнә чәтинләшир. Капитализмин зәбтләри күндән-күнә кенишләнир...» (ibid.).

лакин халглар, бу гәдәр узун мүддәт кәздирдикләри бојундуруғу бојунларындан атдыглары заман зәһмәткеш синифләр (les hommes de peine — әмәк нүмајәндәләри) һәр чүр мүлкијјәтдән мәһрум едилмәмишдиләр. Онларын кәнддә јарылыға торпаг бечәрәнләр, ирси ичарәдарлар (censitaires) вә ичарәдарлар олмаг е'тибары илә торпағы вар иди (ils se trouvèrent associés à la propriété du sol). Шәһәрләрдә онлар гаршылыглы мүдафиә мәгсәди илә тәшкил етдикләри корпорасијаларын, сәнәткар иттифагларынын (métiers) үзвләри олмаг е'тибары илә мүстәгил сәнајечи идиләр (ils se trouvèrent associés á la propriété de leur industrie). Јалныз бизим зәманәмиздә, јалныз лап сон заманларда (c'est dans ce moment même) сәрвәтин артмасы вә рәгабәт бүтүн бу иттифаглары дағыдыр. Лакин бу дағылманын (rêvolution) һәлә јарысы гуртармамышдыр» (II, 437).

«Доғрудур, инди јалныз бирчә милләт бу чүр гејритәбии вәзијјәтдәдир; биз заһири сәрвәтлә (richesse apparente) әһалинин ичтимаи хејријјәчилик һесабына јашамаға мәчбур олан онда бир һиссәсинин дәһшәтли јохсуллуғу арасындакы бу даими әкслији анчаг бир милләт ичәрисиндә көрүрүк. Лакин башга чәһәтләрдән бу гәдәр тәглидә лајиг олан, һәтта өз сәһвләринә бахмајараг инсаны бу гәдәр валеһ едән бу милләт, көстәрдији нүмунә илә континентин бүтүн дөвләт адамларыны тамаһсыландырмышдыр. Әкәр бу фикирләр даһа бу милләтә фајда верә билмәзсә, мәнә елә кәлир ки, һеч олмаса бу милләтин кетдији јолун тәһлүкәләрини көстәрсәм вә о милләтин өз тәчрүбәсинә әсасән сүбут етсәм ки, сијаси игтисады һәдсиз рәгабәт принсипи үзәриндә гурмаг бәшәријјәтин мәнафејини бүтүн шәхси еһтирасларын биркә фәалијјәтинә гурбан вермәкдир, — бунлары етсәм мән бәшәријјәтә вә өз һәмвәтәнләримә хидмәт етмиш оларам» (II, 368)*. Сисмонди өз «Nouveaux Principes»ини белә гуртарыр.

* «Рус чәмијјәти сон дәрәчә чәтин, лакин јеринә јетирилмәси имкан харичиндә олмајан чох бөјүк бир вәзифәни јеринә јетирмәли олачагдыр ки, бу да әһалинин мәһсулдар гүввәләрини, чүз'и азлығын дејил, бүтүн халгын истифадә едә биләчәји бир формада инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир». (Н. — он, 343).

Маркс, Сисмондинин вә онун нәзәриjjәсинин үмуми әһәмиjjәтинә ашағыдакы рә'jиндә ajдын тә'риф верир; бу рә'jдә әввәлчә, Гәрби Авропанын игтисади һәjатында белә бир нәзәриjjәни доғуран (һәм дә капитализм орада машынлы ири сәнajени мәһз һәлә jаратмаға башладығы дөврдә доғуран) шәраит гысача тәсвир едилир, сонра да бу нәзәриjjәjә гиjмәт верилир*.

«Орта әсрләрдәки мешшанлар вә хырда кәндлиләр силки мүасир буржуазиjанын сәләфләри олмушлар. Сәнаje вә тичарәт чәһәтдән даһа аз инкишаф етмиш өлкәләрдә бу синиф инкишаф етмәкдә олан буржуазиja илә jанашы олараг һәлә индиjә гәдәр сүрүнмәкдәдир.

Мүасир сивилизасиjанын инкишаф етмиш олдуғу өлкәләрдә орта буржуа силки әмәлә кәлмиш вә капитализм чәмиjjәтинин әлавә бир һиссәси олараг даим jенидән әмәлә кәлмәкдәдир (бу силк пролетариатла буржуазиja арасында тәрәддүд едир). Лакин рәгабәт бу синфә мәнсуб олан шәхсләри даим пролетариат сыраларына атыр вә онлар һәтта елә бир заманын jахынлашдығыны көрмәjә башлajырлар ки, бу заман ири сәнаje инкишаф етдикдә һәмин шәхсләр мүасир чәмиjjәтин мүстәгил бир һиссәси олараг тамамилә jох олачаг вә тичарәтдә, мануфактурада, әкинчиликдә нәзарәтчиләр вә муздлу гуллугчуларла әвәз едиләчәкләр.

Бүтүн әһалинин jарыдан хejли чохунун кәндлиләрдән ибарәт олдуғу Франса кими өлкәләрдә пролетариатын тәрәфиндә дурараг, капитализм шәраитинә хырда буржуа вә хырда кәндли ме'jары илә jанашан вә фәһләләрин ишини хырда буржуа бахымындан мүдафиә едән мүәллифләрин мejдана кәлмәси тәбии иди. Хырда буржуа ичтимаи нәзәриjjәси белә әмәлә кәлмишдир. Сисмонди тәкчә Франсада дejил, һәтта Инкилтәрәдә дә белә бир әдәбиjjатын башында дурур.

Бу нәзәриjjә мүасир истеһсал шәраитинин зиддиjjәтләрини чох jахшы көрә билирди. О, игтисадчыларын

* «*Р. Б.*»-*нин* 8-чи №-синин 57-чи сәһифәсиндәки, һабелә «*Р. Б-во*»*нун* 6-чы №-синин 94-чү сәһифәсиндә, ч. Н. — онун мәгаләсиндәки ситатлары мүгаjисә един.

икигүзлү никбинлијини ифша етмишди. Бу нәзәријјә машынлы истеһсалын вә әмәк бөлкүсүнүн дағыдычы тә'сирини, капиталларын вә торпаг мүлкијјәтинин тәмәркүзләшдијини, артыг истеһсалы вә бөһранлары, хырда буржуазијаның вә кәндлиләрин лабүд мәһв олачағыны, пролетариатын јохсуллуғуну, истеһсал һәрч-мәрчлијини, сәрвәт бөлкүсүндәки биабырчы һагсызлыглары, милләтләр арасында дағыдычы сәнаје мүһарибәси кетдијини, көһнә адәтләрин, көһнә аилә мүнасибәтләринин вә көһнә милләтләрин позулуб дағылдығыны көстәрмишдир*.

Бу чәрәјанын тәләбләриндәки мүсбәт чәһәт ја көһнә истеһсал вә мүбадилә үсулларыны, онларла бирликдә исә көһнә әмлак мүнасибәтләрини вә көһнә ичтиман гурулушу бәрпа етмәкдән ибарәтдир; ја да бу чәрәјан чалышыр ки, мүасир истеһсал вә мүбадилә үсулларыны зорла көһнә әмлак мүнасибәтләри чәрчивәсиндә сахласын, һалбуки һәмин мүнасибәтләри мүасир истеһсал вә мүбадилә үсуллары артыг дағытмышдыр вә мүтләг дағытмалы иди. Һәр ики һалда бу чәрәјан ејни заманда мүртәче, һәм дә утопикдир.

Сәнајенин сех һалында тәшкили вә патриархал кәнд тәсәррүфаты бу чәрәјанын сон сөзүдүр»**[88].

Сисмонди доктринасынын һәр бир ајрыча һиссәсини тәһлил едиркән биз бу характеристиканын һаглы олдуғуну көстәрмәјә чалышмышдыг. Инди исә анчаг, романтизми шәрһ вә тәнгид етмәкдә, она гијмәт вермәкдә Ефрусинин бурахдығы бүтүн јанлышлыглара үстәлик олараг бурада ишләтдији гәрибә үсулу гејд едәчәјик. Охучунун јадындадыр ки, Ефруси өз мәгаләсинин (*«Р. Б — во»нун* 7-чи №-синдә) лап әввәлиндә демишди ки, Сисмондини иртичачылар вә утопистләр сырасына дахил етмәк «әдаләтсизликдир» вә

---

* Бу парчаны Ефруси *«Р. Б-во»нун* 8-чи нөмрәсинин 57-чи сәһифәсиндә көстәрир (сон абзасдан).

** Мүгајисә един: *«Р. Б—во»*, көстәрилән мәгалә, 1894-чү ил, № 6, с. 88. Ч-б. Н. — он бу парчаны тәрчүмә едиркән ики јерини дүрүст тәрчүмә етмәмиш, бир јерини дә атмышдыр. «Хырда буржуа» вә «хырда кәндли» әвәзинә «мәһдуд мешшан» вә «мәһдуд кәндли» дејә тәрчүмә етмишдир. «Фәһләләрин иши» әвәзинә «халгын иши» дејә тәрчүмә етмишдир. Һалбуки оријиналда der Arbeiter јазылмышдыр. «Һөкмән дағытмалы иди» (gesprengt werden mußten) сөзләрини атмышдыр.

«дүзкүн дејилдир» (I, с. сәһ. 138). Белә бир тезиси сүбут етмәк үчүн Ефруси, биринчиси, ән башлыча чәһәт һаггында, мәһз Сисмондинин *нөгтеји-нәзәри* илә капитализм чәмијјәтиндә хүсуси синиф олан хырда истеһсалчыларын мөвгеји вә мәнафејинин әлагәдар олмасы һаггында гәсдән әсла һеч бир сөз демәмишдир; икинчиси, Ефруси, Сисмондинин нәзәријјәсинин ајры-ајры мүддәаларыны тәһлил едиркән онун ән јени нәзәријјәјә мүнасибәтини, јухарыда гејд етдијимиз кими, гисмән тамамилә јанлыш көстәрмиш, гисмән дә ән јени нәзәријјәјә әсла е'тина етмәјәрәк, Сисмондидән «ирәли кетмәјән» алман алимләринә әсасланыб Сисмондини мүдафиә етмишдир; нәһајәт, үчүнчүсү, Сисмондијә верилән гијмәтә Ефруси белә јекун вурмаг истәмишдир: «Симонд де Сисмондинин әһәмијјәтинә бизим (!) бахышымыза» бир алман игтисадчысынын «бу сөзләри илә јекун вура биләрик (!!)» («*Р. Б.*» № 8, сәһ. 57); сонра Ефруси јухарыда көстәрилән парчаны, јә'ни бу игтисадчынын вердији характеристиканын *анчаг хырда бир һиссәсини* ситат кәтирир, һәм дә мәһз јени чәмијјәтин хүсуси синфи илә Сисмонди нәзәријјәсинин әлагәсини ајдынлашдыран һиссәни вә Сисмондинин иртичачылығы вә утопизми һаггында гәти нәтичә чыхарылан һиссәни атыр! Бу һәлә һарасыдыр. Ефруси бу рә'јдән, онун *бүтөвү* һаггында һеч бир тәсәввүр доғурмајан *кичичик бир һиссәсини* көтүрмәк, беләликлә дә, бу игтисадчынын Сисмондијә олан мүнасибәтини тамамилә јанлыш көстәрмәклә кифајәтләнмәмишдир. Бундан башга, Ефруси өзүнү куја һәмиш игтисадчынын бахышларыны анчаг ифадә едән бир шәхс кими көстәрмиш вә Сисмондини тә'рифләмәк дә истәмишдир.

Ефруси дејир: «Буна әлавә едәк ки, Сисмонди бә'зи нәзәри бахышларына көрә ән көркәмли јени игтисадчыларын* сәләфидир: онун капиталдан көтүрүлән кәлирә, бөһрана олан бахышларыны, милли кәлир тәснифатыны вә и. а. хатырлајаг» (ibid.). Беләликлә, Сисмондинин алман игтисадчысы тәрәфиндән гејд олу-

* Адолф Вагнер кимими? *К. Т.*

нан хидмәтләрinə онун нөгтеји-нәзәринин һәмин игтисадчы тәрәфиндән көстәрилән хырда буржуалығыны вә утопијасынын мүртәчe характердә олмасыны *әлавә етмәк* әвәзинә, Ефруси Сисмондинин *нәзәрijjәсиндән мәһз о һиссәләри* («милли кәлирин тәснифаты» кими һиссәләри) Сисмондинин *хидмәтләри* сырасына *дахил едир ки, бурада,* јенә дә һәмин игтисадчынын дедијинә көрә, *бир кәлмә дә елми фикир јохдур.*

Бизә е'тираз едиб дејәрләр: Ефруси, игтисади доктриналарын әсасыны игтисади керчәкликдә ахтармаг лазым олмасы фикри илә әсла шәрик олмаја да биләр; о белә бир мөһкәм әгидәдә ола биләр ки, «милли кәлирин тәснифаты» һаггында А. Вагнерин нәзәрijjәси «ән мүкәммәл» нәзәрijjәдир. — Мәмнунијjәтлә инанырыг. Лакин ч. халгчыларын «разыјыг» дејә һәвәслә гејд етдикләри бир нәзәрijjәнин Сисмондијә мүнасибәтини ишдә әсла анламајан вә бу мүнасибәти тамамилә јанлыш тәсвир етмәк үчүн мүмкүн олан (вә һәтта мүмкүн олмајан) һәр шеји едән Ефрусинин һәмин нәзәрijjә илә ојнамаға нә һаггы вар иди?

Әкәр данышыг, халгчы әдәбијjатында аз гала илк дәфә ады чәкилән јалныз Ефруси кими бир мүәллиф һаггында олсајды, онда биз бу мәсәләјә о гәдәр дә чох јер вермәздик. Бизим үчүн мүһүм олан чәһәт һеч дә Ефрусинин шәхсијjәти вә һәтта бахышлары дејил, *мәшһур алман игтисадчысынын нәзәрijjәсинә, халгчыларын куја шәрик олдугларыбу нәзәрijjәјә халгчыларын үмумијjәтлә мүнасибәтидир.* Ефруси һеч дә бир истисна тәшкил етмир. Әксинә, о тамамилә типик бир нүмунәдир вә буну сүбут етмәк үчүн биз һәр јердә Сисмондинин нөгтеји-нәзәри вә нәзәрijjәси илә ч. Н.— онун нөгтеји-нәзәрини вә нәзәрijjәсини мүгајисә едирдик*. Ашкар олду ки, бунлар бир-биринин тамам ејнидир: һәр ики мүәллифин нәзәри бахышлары да, капитализмә олан нөгтеји-нәзәри дә, чыхардыглары әмәли нәтичәләрин вә арзуларынын характери дә бир-биринин *ејнидир.* Ч-б Н. — онун бахышлары исә халг-

* Халгчы игтисадчыларын башга бириси, ч. В. В. јухарыда көстәрдијимиз ән мүһүм мәсәләләрдә ч. Н. — он илә тамамилә һәмрә'јдир вә онун фәрги јалныз нөгтеји-нәзәринин даһа примитив олмасындадыр.

чылығын сон фикри адландырыла биләчәјиндән, биз тамамилә һаглы олараг белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, *халгчыларын игтисади нәзәриҗҗәси јалныз Умумавропа романтизминин Русијада олан бир нөвүдүр.*

Өзлүјүндә ајдындыр ки, Русијанын бир тәрәфдән тарихи вә игтисади хүсусиҗҗәтләри, дикәр тәрәфдән дә онун мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчә чох керидә галмасы халгчылығын хүсусилә бөјүк фәргләрини доғурур. Лакин бу фәргләр нөв фәргләри чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр, буна көрә дә халгчылыг илә хырда буржуа романтизминин *јекчинслиҗини* дәјишдирмир.

Ола билсин, ән бөјүк вә диггәти ән чох чәлб едән фәрг ондан ибарәтдир ки, ән јени нәзәриҗҗә романтизмә олдугча мәнфи мүнасибәт бәсләдији вә хырда буржуа нәзәриҗҗәләринин бүтүн нөвләринә гаршы шиддәтли мүбаризәдә инкишаф етмиш олдуғу һалда, халгчы игтисадчылар бу нәзәриҗҗә илә «разылашдыгларыны» билдирмәклә вә мүмкүн гәдәр тез-тез һәмин нәзәриҗҗәјә *истинад* етмәклә өзләриниң романтизмини әсасландырмаға чалышырлар.

Сисмонди нәзәриҗҗәсинин тәһлили мәһз она көрә хүсусилә мараглыдыр ки, бу чүр дөн дәјишмәнин *үмуми үсулларыны* баша дүшмәјә имкан верир.

Биз көрдүк ки, романтизм *дә,* ән јени нәзәриҗҗә *дә* мүасир ичтиман тәсәррүфатын *ејни* зиддиҗҗәтләрини *көстәрир.* Халгчылар да бундан истифадә едәрәк *дејирләр ки,* ән јени нәзәриҗҗә бөһранларда, харичи базар ахтарылмасында, истеһлак азалдығы һалда истеһсалын артмасында, көмрүкхана һимајәчилиҗиндә, машынлы сәнајенин зәрәрли тә'сириндә вә саирә вә саирәдә тәзаһүр едән зиддиҗҗәтләри тәсдиг едир. Бурада халгчылар тамамилә һаглыдырлар: ән јени нәзәриҗҗә, романтизмин дә тәсдиг етмиш олдуғу *бүтүн бу* зиддиҗҗәтләри һәгигәтән *тәсдиг едир.* Лакин суал олунур, бир дәфә дә олса бир халгчы белә бир мәсәлә гојмушдурму ки, бу зиддиҗҗәтләри мөвчуд тәсәррүфат гурулушу зәмининдә әмәлә кәлмиш мүхтәлиф мәнафеләрдән ибарәт һесаб едән елми тәһлил илә, һәмин зиддиҗҗәтләрин көстәрилмәсиндән јалныз хош арзу-

лар үчүн истифадә етмәк арасында нә кими фәрг вардыр? — Јох, мәһз ән јени нәзәриҹҹәнин романтизмдән фәргини көстәрән бу мәсәләнин тәһлилини биз һеч бир халгчыда тапа билмәрик. Халгчылар да зиддиҹҹәтләрин олдуғуну көстәрдикдә анчаг хош арзулар үчүн истифадә етмәк мәгсәди илә көстәрирләр.

Сонра, суал олунур, бир дәфә дә олса бир халгчы белә бир мәсәлә гојмушдурму ки, капитализмин сентиментал тәнгиди илә елми, диалектик тәнгиди арасында нә кими фәрг вардыр? — Ән јени нәзәриҹҹәнин романтизмдән икинчи чох мүһүм фәргини көстәрән бу мәсәләни һеч бир халгчы ирәли сүрмәмишдир. Һеч бир халгчы өз нәзәриҹҹәләри үчүн ичтимаи тәсәррүфат мүнасибәтләринин мәһз мөвчуд инкишафыны ме'јар көтүрмәји лазым көрмәмишдир (елми тәнгидин әсас фәрги дә мәһз белә бир ме'јар тәтбиг етмәсиндән ибарәтдир).

Нәһајәт, суал олунур, бир дәфә дә олса бир халгчы белә бир мәсәлә гојмушдурму ки, хырда истеһсалы идеаллашдыран вә хырда истеһсал даҹагларының «капитализм тәрәфиндән дағылмасына» ағлаҹан романтизм нөгтеји-нәзәри, өз мүлаһизәләриндә машынлы ири капиталист истеһсалыны әсас тутан вә бу «даҹагларын дағылмасыны» мүтәрәггі һадисә е'лан едән ән јени нәзәриҹҹәнин нөгтеји-нәзәриндән пә илә фәрглә-нир? (Биз «даҹагларын дағылмасы» дејә үмумән гәбул едилмиш халгчы ифадәсини ишләдирик, зира бу ифадә машынлы ири сәнајенин тә'сири алтында ичтимаи мүнасибәтләрин дәјишилмәси просесини, јалныз Русијада дејил, *һәр јердә* өз сәртлији вә кәскинлији илә ичтимаи фикри һејрәтә салмыш бу просеси габарыг бир шәкилдә көстәрир.) — Јенә дә јох. Һеч бир халгчы бу мәсәлә илә мәшғул олмамышдыр. Һеч бир халгчы, Гәрби Авропадакы «дағылманы» мүтәрәгги һесаб етдирән ме'јары Русијадакы «дағылмаја» тәтбиг етмәк тәшәббүсүндә олмамышдыр; бүтүн халгчылар даҹаглара ағлајыр, дағылманын даҹандырылмасыны мәсләһәт көрүр вә көз јашлары ичиндә ипандырмаға чалышырлар ки, куја «ән јени нәзәриҹҹә» мәһз бундан ибарәтдир...

Халгчыларын «нəзəриjjəсини», jə'ни Гəрби Авропа елминин вə həjатынын сон наилиjjətлəри əсасында капитализм мəсəлəсинин jени вə мүстəгил həлли кими гəлəмə верилəн бу «нəзəриjjəни» Сисмондинин нəзəриjjəси илə мүгаjисə етмək ајдын көстərир ки, белə бир нəзəриjjə капитализмин вə ичтимаи фикрин нə кими бир ибтидаи инкишаф дөврүндə мејдана кəлмишдир. Лакин мətлəб бу нəзəриjjəнин көhнə олмасында дејилдир. Авропада, Русија үчүн тамамилə jени ола биләчək чох көhнə нəзəриjjəлəр азмыдыр! Мətлəб ондадыр ки, *бу нəзəриjjə мејдана кəлдиjи заманда да хырда буржуа нəзəриjjəси вə мүртəчe нəзəриjjə олмушдур.*

VI

ИНКИЛТƏРƏДƏ ТАХЫЛ КӨМРҮҮ МƏСƏЛƏСИНƏ РОМАНТИЗМИН ВƏ ЕЛМИ НƏЗƏРИJJƏНИН ВЕРДИЈИ ГИЈМƏТ

Мүасир игтисадын башлыча чəhətлəринə даир романтизм нəзəриjjəсинин ən jени нəзəриjjə илə мүгаjисəсинə бу нəзəриjjəлəрин *əмəли* бир мəсəлə hаггындакы мүлаhизəлəринин мүгаjисəсини əлавə едək. Белə бир мүгаjисə она көрə чох мараглыдыр ки, həмин əмəли мəсəлə бир тəрəфдən, капитализмин ən бөjүк, принсипиал мəсəлəлəриндən биридир; дикəр тəрəфдən исə, она көрə чох мараглыдыр ки, бир-бириnə дүшмəн олан бу ики нəзəриjjədən həр бириnин ən көркəмли нүмаjəндəси həмин мəсəлə hаггында өз фикрини сөjлəмишдир.

Биз Инкилтərədəки *тахыл гануларындан* вə бу гануларын лəғв олунмасындан[89] бəhс едирик. Həмин мəсəлə бу əсрин икинчи рүбүндə jалныз инкилис игтисадчыларыны дејил, континент игтисадчыларыны да олдугча марагландырырды: hамы баша дүшүрдү ки, бу мəсəлə hеч дə көмрүк сиjасətинин хүсуси бир мəсəлəси дејил, тичарət азадлыгы, рəгабət азадлыгы, «капитализмин мүгəддəраты» мəсəлəлəриндəн ибарət үмуми бир мəсəлəдир. Мəсəлə ондан ибарət иди ки, там рəгабət азадлыгы кечирилмəклə капитализмин бинасы тикилиб баша чатдырылсын, кечən əсрин ахыр-

ларындан е'тибарән Инкилтәрәдә машынлы ири сәнаје тәрәфиндән башланан «дағылманы» ахыра чатдырмаг үчүн јол ачылсын вә *әкинчиликдә* бу «дағылманы» ләнкидән манеәләр арадан галдырылсын. Һаггында бәһс етмәк истәдијимиз континент игтисадчыларынын һәр икиси бу мәсәләјә мәһз *белә* бахмышдыр.

Сисмонди өз «Nouveaux Principes»инин икинчи нәшриндә, «тахыл тичарәтинә даир ганунлар һаггында» хүсуси бир фәсил (I, III, ch. X) әлавә етмишдир.

Сисмонди һәр шејдән әввәл мәсәләнин кәскин характердә олдуғуну гејд едир: «Инди инкилис халгынын јарысы тахыл ганунларынын ләғв олунмасыны тәләб едир, буну һәмин ганунларын тәрәфдарларына гаршы бөјүк бир һиддәтлә тәләб едир; дикәр јарысы исә, һәмин ганунларын ләғв олунмасыны истәјәнләрә гаршы һиддәтлә фәрјад гопарыб бунларын сахланылмасыны тәләб едир» (I, 251).

Сисмонди мәсәләни тәһлил едәрәк көстәрир ки, инкилис фермерләринин мәнафеји онлар үчүн *remunerating price* (сәрфәли вә ја зәрәрсиз гијмәт) тә'мин етмәкдән өтрү тахыла көмрүк гојулмасыны тәләб едир. Мануфактурачыларын мәнафеји исә тахыл ганунларынын ләғв олунмасыны тәләб едир, чүнки мануфактуралар харичи базарсыз јашаја билмәз, идхалы сыхышдыран ганунлар исә, Инкилтәрә ихрачынын даһа да инкишаф етдирилмәсини ләнкидирди: «Мануфактурачылар дејирдиләр ки, сатыш јерләриндә көрдүкләри кими, базарын һәддәи чох малла долмасы јенә дә һәмин тахыл ганунларынын нәтичәсидир, дејирдиләр ки, континентин варлы адамлары өз тахылларыны сата билмәдикләринә көрә онларын малларыны ала билмирләр» (I, 254)*.

«Базарлара харичдән тахыл кәтирилмәсинә јол вермәк, јәгин ки, инкилис торпаг саһибләрини вар-јохдан

* Бөһранларын даһа дәрин сәбәбләринә вә базар зәиф кенишләндикдә бөһранларын лабүд олдуғуна е'тинасызлыг көстәрән инкилис фабрикчиләринин бу изаһы нә гәдәр биртәрәфли олса да, бурада шүбһәсиз тамамилә һаглы олан белә бир фикир вардыр ки, мәһсулун харичә сатыш васитәси илә реаллашдырылмасы, *үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә*, харичдән буна мүтабиг мәһсул кәтирилмәсини тәләб едир. — Капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсиндән јајынмаг үчүн «харичә сатарлар» демәк кими дәрин мә'налы сөзләр ишләдән игтисадчыларә мәсләһәт көрүрүк ки, инкилис фабрикчиләринин бу фикрини нәзәрә алсынлар.

чыхарар вә ичарә һаггыны олдугча ашағы салар. Бу, шүбһәсиз ки, бөјүк фәлакәтдир, лакин әдаләтсизлик дејилдир» (I, 254). Сонра да Сисмонди бөјүк бир садәдилликлә сүбут етмәјә башлајыр ки, торпаг саһибләринин кәлири, онларын «чәмијјәтә» (капитализм чәмијјәтинәми?) көстәрдикләри хидмәтә (sic!!*) ујғун олмалыдыр вә и. а. Сисмонди сөзүнә давам едәрәк дејир: «фермерләр өз капиталларыны, — һәр һалда бир һиссәсини, — әкинчиликдән кери көтүрәрләр».

Һәгигәтдә баш верән игтисади инкишаф просесинә кифајәт гәдәр мәһәл гојмајан романтизмин әсас нөгсаны Сисмондинин бу мүлаһизәсиндә өзүнү көстәрир (Сисмонди исә бу мүлаһизә илә кифајәтләнир). Биз көрдүк ки, Сисмонди өзү Инкилтәрәдә фермерлијин тәдричлә инкишаф етдијини вә артдығыны көстәрмишдир. Лакин Сисмонди бу просесин сәбәбләрини тәдгиг етмәк әвәзинә, ону тез писләмәјә башлајыр. Јалныз бу төләсмәнин вә өз садәдил арзуларыны тарихә гәбул етдирмәк истәмәјин нәтичәси олараг Сисмонди әкинчиликдә капитализмин үмуми инкишаф мејлини көздән гачырыр вә көрмүр ки, тахыл ганунлары ләғв едилдикдә *бу просес* һөкмән *сүр'әтләнәчәкдир,* јә'ни әкинчилик, Сисмондинин габагчадан хәбәр вердији кими тәнәззүл етмәк дејил, капиталистчәсинә тәрәгги едәчәкдир.

Лакин Сисмонди өз сөзүндә мөһкәмдир. О һәмин капитализм просесинин зиддијјәтинә јахынлашдыгда дәрһал ону садәдилликлә «тәкзиб етмәјә» башлајыр вә «инкилис вәтәнинин» кетдији јолун јанлыш јол олдуғуну һәр васитә илә сүбут етмәјә чалышыр.

«Күнәмуздчу нә едәчәкдир?.. Иш дајаначаг, тарлалар отлага чевриләчәкдир... Даһа иш верилмәјән 540 000 аиләнин вәзијјәти нечә олачагдыр?** Бу аиләләрин һәтта һәр чүр сәнаје ишинә јарарлы олачағы фәрз

---

* — белә!! *Ред.*

** Сисмонди капитализмин јарамадығыны «сүбут етмәк» үчүн дәрһал тәхмини бир һесаб (мәсәлән, бизим рус романтики ч. В. В.-нин чох севдији кими бир һесаб) ујдурур. О дејир ки, 600 000 аилә әкинчиликдә ишләјир. Тарлалар отлага чевриллдикдә, бу адамларын ән чоху онда бир һиссәси «лазым олачагдыр»... Мүәллиф просесин бүтүн мүрәккәблијини нә гәдәр аз баша дүшүрсә, ушаг кими «көзәјары» һесабламалара бир о гәдәр һөвәслә әл атыр.

едилсə дə, инди онлары гəбул едə биләчəк бир сəнаје вардырмы?.. Елə бир һөкумət тапылармы ки, идарə етдији милләтин јарысыны өз хошу илə белə бир бəһрана мəһкум етсин?.. О адамлар ки, əкинчиләр белəликлə онлара гурбан верилмиш олачагдыр, өзləри бундан бир фајда көрəчəкləрми? Ахы бу əкинчиләр Инкилтərə мануфактураларыныи ən јахын вə ən е'тибарлы истеһлакчыларыдыр. Онларын истеһлакчылыгдан чыхмасы сəнајеје ən бөјүк харичи базарлардан бириниң бағланмасындан даһа ағыр зərбə вурмуш олар» (255—256). «Дахили базарын кичилмəси» һагғында кы бəдиам фикир мејдана чыхыр. «Милләтин јарыја гəдəрини тəшкил едəн бүтүн инкилис əкинчиләр синфиниң истеһлакчылыгдан чыхмасы нəтичəсиндə мануфактуралар нə гəдəр итирмиш олар? Əкинчиликдəн көтүрдүкləри кəлирдəн, демək олар, тамамилə мəһрум олачаг варлы адамларын истеһлакчылыгдан чыхмасы нəтичəсиндə мануфактуралар нə гəдəр итирмиш олар?» (267). Романтик габыгдан чыхараг фабрикчиләрə сүбут етмəје чалышыр ки, онларын истеһсал вə сəрвəтиниң инкишафына хас олан зиддијјətләр онларын анчаг сəһв етдијини вə һагг-һесабла һəрəкəт етмədијини көстərир. Буна көрə дə Сисмонди фабрикчиләри капитализмин «тəһлүкəли» олдуғуна «инандырмаг» үчүн Полша вə Русија тахылынын кəләчək рəгабəти горхусуну əтрафлы тəсвир едир (р. 257—261). О чүрбəчүр дəлиллəр кəтирир, һəтта инкилисләрин һејсијјətинə тə'сир көстərмək истəјир. «Əкəр Русија императору Инкилтərəни бир күзəштə мəчбур етмək истəјəрək Балтик лиманларыны бағлајыб Инкилтərəни ач гоја, онда Инкилтərə өз шəрəфини сахлаја биләрми?» (268). Охучу, јадыныза салын ки, Сисмонди сатышда асанлыгла алдатмалар олдуғуну дəлил кəтирəрək, «пулун һакимијјətини тə'рифləмəјин» сəһв олдуғуну сүбут етмəје чалышырды... Сисмонди фермерлијин нəзəри изаһчыларыны «тəкзиб етмək» истəјəрək ејир ки, варлы фермерлəр фағыр кəндлиләрин рəгабətинə давам кəтирə билмəзлəр (јухарыда ситат кəтирилмишдир); ахырда о јенə өз хошладығы нəтичəни чыхарыр вə дејəсəн, инаныр ки, «инкилис вəтəни» ке-

дән јолун «јанлыш» јол олдуғуну сүбут етмишдир. «Инкилтәрәнин тимсалы бизә көстәрир ки, бу тәчрүбә (пул тәсәррүфатынын инкишафы, јә'ни мүгабилиндә Сисмондинин l'habitude de se fournir soi-même, «өз әлинин әмәји илә јашамағы» ирәли сүрдүју бу тәсәррүфатын инкишафы) тәһлүкәсиз дејилдир» (263). «Тәсәррүфат системинин өзү (јә'ни фермерлик) писдир, тәһлүкәли әсас үзәриндә гурулмушдур, буна көрә дә чалышыб мәһз ону дәјишдирмәк лазымдыр» (266).

Беләликлә, мүәјјән тәсәррүфат системиндә мүәјјән мәнафеләрин тоггушмасындан ирәли кәлән конкрет бир мәсәлә садәдил арзулар ичәрисиндә гәрг едилмишдир! Лакин марағы олан тәрәфләр өзләри мәсәләни елә кәскин гојмушдулар ки, ону бу чүр «һәлл етмәклә» кифајәтләнмәк (бүтүн башга мәсәләләрдә романтизмин бунунла кифајәтләндији кими кифајәтләнмәк) даһа әсла мүмкүн дејилди.

«Онда бәс нә етмәли? — дејә Сисмонди мә'јус бир һалда сорушур, — Инкилтәрә лиманларыны ачмалы, јохса бағламалы? Инкилтәрәнин мануфактура вә ја кәнд фәһләләрини ачлыға вә өлүмәми мәһкум етмәли? Бу, һәгигәтән дәһшәтли бир мәсәләдир; Инкилтәрә һөкумәтинин вәзијјәти, — дөвләт адамларынын дүшә биләчәји ән долашыг бир вәзијјәтдир» (260). Сонра Сисмонди дәфәләрлә јенә дә фермерлик системинин «тәһлүкәли олмасы» һаггында, «бүтүн әкинчилији еһтикар системинә табе етмәјин тәһлүкәли олмасы» һаггында «үмуми нәтичә» үзәринә гајыдыр. Лакин «Инкилтәрәдә милләтин мануфактураларда ишләјән јарысы ачлыг чәкиркән вә онун төләб етдији тәдбирләр милләтин әкинчиликдә ишләјән дикәр јарысыны ачлыг тәһлүкәси гаршысында гојуркән хырда фермаларын әһәмијјәтини јүксәлдә биләчәк (remettraient en honneur) чидди, лакин ејни заманда тәдричлә һәјата кечирилән тәдбирләр көрмәјин нечә мүмкүн олачағыны мән билмирәм. Мәним фикримчә, тахыл тичарәти ганунларыны хејли дәјишдирмәк лазымдыр; лакин бу ганунларын тамамилә ләғв олунмасыны төләб едән-ләрә мәсләһәт көрүрәм ки, ашағыдакы мәсәләләри чидди тәдгиг етсинләр» (267), — сонра бурада, әкинчили-

иш тәнәззүлү, дахили базарын кичилмәси вә с. һаггында кәһнә шикајәтләр вә ваһимәләр башлајыр.

Белә ликлә, романтизм керчәк һәјатла илк дәфә үзүзә кәлдикдә дәрһал там мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамышдыр. О өзү-өзүнә testimonium paupertatis* вермәјә вә бу вәсигәни алдығына даир шәхсән гол чәкмәјә мәчбур олмушдур. Бүтүн мәсәләләри романтизмин «нәзәријјәдә» нечә асанлыгла вә садәчә «һәлл етдијиш» јадыныза салын! Протексионизм—ағылсыз ишдир, капитализм — јолдан азыб мәһв олмагдыр, Инкилтәрәнин јолу — јанлыш вә тәһлүкәли јолдур, истеһсал истеһлакла, сәнаје вә тичарәт исә әкинчиликлә ајаглашмалыдыр, машынлар јалныз, әмәк һаггында артмасына вә ја иш күнүнүн азалмасына сәбәб олдугда фајдалыдыр, истеһсал васитәләрини истеһсалчылардан ајырмамалы, мүбадилә истеһсалы өтүб кечмәмәлидир, еһтикара сәбәб олмамалыдыр вә и. а. вә и. а. Романтизм һәр бир зиддијјәтә гаршы мүвафиг бир сентиментал ибарә ишләтмиш, һәр бир суала мүвафиг садәдил арзу илә чаваб вермиш вә индики һәјатын бүтүн фактларына бу чүр дамғалар вурмагы мәсәләләрин «һәлли» адландырмышдыр. Мәсәләләрин һәллинин бу дәрәчәдә чох садә вә асан олмасы тәәччүблү дејилдир: мәсәләләрин бу чүр һәллиндә јалныз хырда бир чәһәт, реал мәнафеләр нәзәрә алынмырды, һалбуки зиддијјәт дә мәһз бунларын тоггушмасындан ибарәт иди. Бу зиддијјәтин инкишафы бизим романтики бу чүр чох күчлү тоггушмалардан бири илә — Инкилтәрәдә тахыл ганунлары ләғв едиләндән әввәл партијалар арасында кедән мүбаризә илә үз-үзә гојдугда, о тамамилә өзүнү итирди. Хәјаллар вә хош арзулар аләминдә о өзүнү көзәл һисс едирди, үмумијјәтлә «чәмијјәтә» ујғун олан (лакин тарихдә һеч бир мүәјјән чәмијјәт гурулушуна ујғун олмајан) нәсиһәт сөзләрини о чох мәһарәтлә гурашдырырды, өз хәјаллар аләминдән керчәк һәјат вә мәнафеләр мүбаризәси кирдабына дүшдүкдә исә, конкрет мәсәләләри һәлл етмәк үчүн онун әлиндә бир

* — ачизлик вәсигәси. *Ред.*

ме'јар да олмады. Мүчәррәд мүлаһизәләр јеритмәк вә мәсәләни абстракт шәкилдә һәлл етмәк адәти нәтичәсиндә мәсәлә белә бир гуру формула чевирилмишдир ки, һансы әһалини, әкинчи әһалинимми, јохса мануфактура әһалисини вар-јохдан чыхармалы? — Романтик исә, әлбәттә, белә бир нәтичәјә кәлмәјә билмәзди ки, бунларын һеч бирини вар-јохдан чыхармаг лазым дејилдир, бунун үчүн «јолдан дөнмәк» лазымдыр... лакин реал зиддијјәтләр романтикин әтрафыны артыг ела мөһкәм бүрүмүшдүр ки, онун јенидән хош арзулар аләминә галхмасына јол вермир, буна көрә дә романтик *чаваб вермәјә* мәчбурдур. Сисмонди һәтта ики чаваб вермишдир: биринчиси — «мән билмирәм»; икинчиси — «бир тәрәфдән, е'тираф етмәмәк олмаз, дикәр тәрәфдән, разылашмаг лазымдыр»[90].

Карл Маркс 1848-чи ил јанвары 9-да Брүсселдә үмуми бир јығынчагда «тичарәт азадлығы һаггында нитг»* сөјләмишдир. «Сијаси игтисад һесаблама елми дејил, әхлаг елмидир» дејән романтизмин әксинә олараг, Карл Маркс өз шәрһиндә *мәнафеләрин* мәһз садәчә олараг ағыллы *һесабланмасыны* әсас көтүрмүшдүр. Натиг тахыл ганунлары мәсәләсинә милләтин сечдији «систем» мәсәләси кими вә ја ганунверичилик мәсәләси кими бахмаг (Сисмонди белә бахырды) әвәзинә, өз нитгинин әввәлиндә бу мәсәләнин фабрикчиләрин мәнафеји илә торпаг саһибләринин мәнафеји арасындакы тоггушмадан ибарәт олдуғуну гејд етмиш вә көстәрмишдир ки, инкилис фабрикчиләри һәмин мәсәләни үмумхалг иши кими гәләмә вермәјә чалышмыш вә фәһләләри инандырмаг истәмишләр ки, куја онлар халгын рифаһы хејринә иш көрүрләр. Романтик, мәсәләни ганунверичинин ислаһат кечирилиркән нәзәрдә тутмалы олдуғу мүлаһизәләр шәклиндә тәсвир етдији һалда, натиг романтикин әксинә олараг мәсәләни Инкилтәрә чәмијјәтинин мүхтәлиф синифләринин

* «Discours sur le libre échange» («Тичарәт азадлығы һаггында нитг» *Ред.*). Биз алманча тәрчүмәсиндән истифадә едирик: «Rede über die Frage des Freihandels»[91].

реал мәнафеләри арасындакы тоггушма үзәринә кәтириб чыхармышдыр. О көстәрмишдир ки, бүтүн мәсәләнин әсасы, фабрикчиләрә лазым олан хаммалы учузлашдырмагдыр. Натиг ишчилис фәһләләринин фабрикчиләрә гаршы е'тимадсызлығыны изаһ едиб демишдир ки, онлар «чох фәдакар адамлары, мәсәлән, Боуринг (Bowring), Брајт (Bright) кимиләрини вә онларын јолдашларыны өзләринә ән бөјүк дүшмән һесаб едирләр».

«Фабрикчиләр чохлу хәрч чәкиб сарајлар тикдирирләр вә Anti-Corn-Law-League (тахыл гануларына гаршы лига)[92] бурада өзүнә бир нөв игамәткаһ дүзәлдир; онлар азад тичарәт динини тәблиғ етмәк үчүн Инкилтәрәнин һәр јеринә бүтөв бир мүбәллиғләр ордусу көндәрирләр. Онлар ишчијә өз мәнафејини анлатмаг үчүн мин нүсхәләрлә китабчалар чап етдириб мүфтә пајлајырлар. Онлар мәтбуаты өз тәрәфләрinə чәкмәк үчүн чох бөјүк мәбләғдә пул хәрчләјирләр. Фритредер һәрәкатына рәһбәрлик етмәк үчүн онлар нәһәнк инзибати апарат тәшкил едир вә күтләви митингләрдә өз ширин дилләринин бүтүн бәлағәтини ишә салырлар. Белә митингләрин биринда бир нәфәр фәһлә учадан демишди: «Торпаг саһибләри бизим сүмүкләримизи сатсајдылар, сиз фабрикчиләр буну биринчи олараг алыб бухар дәјирманына көндәрәр вә үјүдүб ун едәрдиниз!» Инкилис ишчиләри торпаг саһибләри илә фабрикчиләр арасындакы мүбаризәнин мә'насыны чох көзәл баша дүшмүшләр. Онлар чох көзәл билирләр ки, тахылын гијмәтини ашағы салмагдан мәгсәд әмәк һаггыны ашағы салмагдыр вә рента нә гәдәр ашағы дүшсә, капиталын кәтирдији мәнфәәт бир о гәдәр јүксәләр»[93].

Беләликлә, *мәсәләнин гојулушунун* өзү, Сисмондининкиндән тамамилә башгадыр. Бурада мәгсәд, 1-чиси, Инкилтәрә чәмијјәтиндә мүхтәлиф синифләрин мәсәләјә өз мәнафеји бахымындан мүнасибәтини изаһ етмәкдир; 2-чиси, Инкилтәрәдә ичтимаи тәсәррүфатын үмуми тәкамүлүндә ислаһатын әһәмијјәтини ајдынлашдырмагдыр.

Бу сонунчу мәсәләдә натигин бахышлары Сисмон-

динин бахышларына о чәһәтдән үјғундур ки, натиг дә бу мәсәләни ајрыча бир мәсәлә дејил, ону үмумијјәтлә капитализмин инкишафы һаггында *үмуми бир мәсәлә,* бир систем олмаг е'тибары илә «азад тичарәт» мәсәләси һесаб едир. «Инкилтәрәдә тахыл ганунларынын ләғви XIX әсрдә азад тичарәтин чалдығы ән бөјүк зәфәр иди»[94]. «Тахыл ганунлары ләғв едилдикдә азад рәгабәт, мүасир ичтимаи тәсәррүфат гурулушу сон инкишаф дәрәчәсинә чатдырылыр»*. Демәли, бу мүәллифләр һәмин мәсәләни белә бир суал шәклиндә тәсәввүр едирләр ки, *капитализмин даһа да инкишаф етмәсинимми арзу етмәк лазымдыр,* јохса онун ләнкимәсини, «башга јоллар» ахтарылмасыны вә с. Һәм дә бизә мә'лумдур ки, онларын бу суала вердикләри мүсбәт чаваб, Инкилтәрәдә тахыл ганунлары кими ајрыча бир мәсәләнин дејил, мәһз «капитализмин мүгәддәраты» кими үмуми бир принсипиал мәсәләнин һәлл едилмәси иди, чүнки бурада мүәјјән олунан нөгтеји-нәзәр чох сонралар да башга дөвләтләр һаггында тәтбиг олунмушду. Мүәллифләр 1840-чы илләрдә Алманија һаггында да, Америка һаггында да** һәмин нөгтеји-нәзәрдә идиләр, азад рәгабәти бу өлкә үчүн мүтәрәгги е'лан едирдиләр; онлардан бири Алманија һаггында һәлә 60-чы илләрдә јазмышды ки, Алманија јалныз капитализмдән дејил, һабелә капитализмин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмәсиндән дә әзаб чәкир[98].

Шәрһ етдијимиз нитгин үзәринә гајыдаг. Јухарыда көстәрмишдик ки, мәсәләни Инкилтәрә чәмијјәтиндәки мүхтәлиф синифләрин мәнафејиндән ибарәт һесаб едән натигин нөгтеји-нәзәри принсипчә башгадыр. Тахыл

* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» (1845)[95]. Бу әсәр дә тахыл ганунлары ләғв едиләндән (1846) *әввәл,* тамамилә еjни нөгтеји-нәзәрдән јазылмышдыр. Һалбуки мәтндә көстәрилән нитг, тахыл ганунлары ләғв едиләндән *сонракы* дөврә аиддир. Лакин вахтын мүхтәлиф олмасының бизим үчүн әһәмиjjәти јохдур: Сисмондинин 1827-чи илә аид јухарыдакы мүлаһизәләри, 1848-чи илдә сөjләнилән бу нитг илә мүгаjисә едилсә, бу мүәллифләрин һәр икисиндә *мәсәләнин үнсүрләринин* тамамилә ejни олдуғу көрүнәр. Сисмондини сонралардакы алман игтисадчысы илә мүгаjисә етмәк фикринин өзүнү биз «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» дән көтүрмүшүк. B. V, Art. «Sismondi» von *Lippert.* Seite 679. Бу мүгаjисә о гәдәр бөjүк мараг ојатды ки, ч. Липпертин јазысы бүтүн күтлүjүнү... jе'ни «објективлиjини» дәрһал итирди, марагсыз, чаплы вә һәтта чошгун бир шәкил алды.

** Марксын бу јахынларда «Westphälisches Dampfboot»да[96] тапылмыш вә «Neue Zeit»дә[97] дәрч олунмуш мәгаләләрини мүгаjисә един.

ганунларынын ләғв едилмәсинин ичтимаи тәсәррүфатда әһәмиjjәти һаггында халис нәзәри бир мәсәләнин дә патиг тәрәфиндән гоjулушунда ejни илә дәрин фәрг олдуғуну көрүрүк. Натиги фикринчә бу мәсәлә Инкилтәрәнин һансы *системи* гәбул етмәли вә һансы jол илә кетмәли олмасына даир абстракт бир мәсәлә дejилдир (Сисмонди исә мәсәләни мәһз белә гоjуб унудур ки, Инкилтәрәнин кечмиши вә индиси вардыр вә артыг буплар һәмин jолу мүәjjән етмәкдәдир). Jох, патиг мәсәләни дәрһал *мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат гурулушу* зәминиnә кечирир; натиг өзүнә суал верир ки, тахыл ганунлары ләғв едиләндән сонра бу гурулушун инкишафындакы *jени аддым* нәдән *ибарәт олмалыдыр.*

Бу мәсәләнин чәтинлиjи белә бир чәһәти мүәjjән етмәкдән ибарәт иди ки, тахыл ганунларының ләғв едилмәси *әкинчилиjә* нечә тә'сир көстәрәчәкдир, чүнки сәнаje барәсиндә бу тә'сир һамыja ajдын иди.

Белә бир ләғв етмәнин әкинчилик үчүн дә фajдалы олдуғуну сүбут етмәк мәгсәди илә, Anti-Corn-Law-League тахыл ганунларының ләғв едилмәсинин Инкилтәрә әкинчилиjинә jахшы тә'сир көстәрәчәjи һаггында үч jахшы әсәр jазмагдан өтрү мүкафат тә'jин етмишди. Натиг лауреатларын һәр үчүнүн: Һопун (Һope), Морзун (Morse) вә Грегин (Greg) бахышларыны гысача шәрһ едир вә классик сиjаси игтисадын көтүрдүjү принсипләри өз әсәриндә daһa елми вә daһa чидди бир сурәтдә jеридән Греги дәрһал гejд едир.

Өзү бөjүк фабрикчи олан вә әсәрини башлыча олараг бөjүк фермерләр үчүн jазан Грег сүбут едир ки, тахыл ганунларының ләғв едилмәси хырда фермерләри әкинчиликдән кәнара атачаг вә бу фермерләр сәнаjejә кедәчәкләр, лакин тахыл ганунларының ләғв едилмәси ири фермерләр үчүн фajдалы олачагдыр; онлар торпағы daһa узун мүддәтә ичарә етмәjә, торпаға daһa чох капитал гоjмаға, daһa чох машын ишләтмәjә имкан тапачаг вә daһa аз әмәклә кечинә биләчәкләр, чүнки тахыл илә бәрабәр әмәк дә учузлашмалы олачагдыр. Торпаг саһибләри исә, кәнардан кәтирилән учуз тахылын рәгабәтинә давам кәтирә билмәjән пис

торпагларын даһа бечәрилмәмәси нәтичәсиндә һәмишәкиндән аз рента илә кифајәтләнмәли олачаглар.

Кәлөчәк һаггында дејилән бу сөзләри вә әкинчиликдә капитализмин ачыгча мүдафиә олунмасыны ән елми бир фикир һесаб етмәкдә натиг тамамилә һаглы чыхды. Кәлөчәк һаггында дејилән бу сөзләри тарих тәсдиг етди. «Тахыл ганунларынын ләғв олунмасы Инкилтәрәдә әкинчилијә олдугча бөјүк тәкан верди... Кәнд фәһлә әһалиси мүтләг сурәтдә азалдығы һалда, бечәрилән әкин саһәси кенишләнир, әкинчилик интенсивләшир, торпага гојулан вә онун бечәрилмәсинә сәрф едилән капиталын јығымы көрүнмәмиш бир дәрәчәдә артыр, торпағын мәһсулу инкилис агрономијасы тарихиндә мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә јүксәлир, торпаг саһибләринин рентасы артыр, капиталист ичарәдарларын сәрвәти чохалырды... Јени методлар үчүн әсас шәрт, торпағын һәр акрына даһа чох капитал сәрф едилмәси вә демәли, фермаларын сүр'әтлә тәмәркүзләшмәси иди»*.

Лакин натиг, әлбәттә, Грегин мүлаһизәләринин ән доғру мүлаһизәләр олдуғуну бу чүр е'тираф етмәклә кифајәтләнмәмишдир. Грегин дилиндә бу мүлаһизә, Инкилтәрәдә үмумијјәтлә әкинчиликдән бәһс едән вә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинин милләт үчүн үмумијјәтлә фајдалы олдуғуну сүбут етмәјә чалышан бир фритредерин ирәли сүрдүјү дәлил иди. Јухарыда

---

* 1867-чи илдә јазылмышдыр[99]. — Рентанын јүксәлмәсинә кәлинчә, бу һадисәнин сәбәбини изаһ етмәк үчүн, диференсиал рентанын ән јени тәһлили нәтичәсиндә мүәјјән едилмиш гануну нәзәрә алмаг лазымдыр, бу гануна көрә *рента тахыл гиймәтинин ашағы дүшмәси илә јанашы олараг јүксәлә биләр*. «1846-чы илдә Инкилтәрәдә тахыл көмрүкләри ләғв олундугда инкилис фабрикчиләри белә күман едирдиләр ки, бунунла онлар торпаг саһибләриндән ибарәт олан аристократијаны пауперләрә чевирдиләр. Бунун әвәзиндә һәмин аристократија һәр заманкындан даһа артыг зәнкинләшди. Бу нечә олду? Чох садә. Әввәлән, мүгавилә үзрә фермерлердән тәлөб етмәјә башладылар ки, онлар һәр акра илдә 8 фунт стерлинг әвәзинә 12 фунт стерлинг сәрф етсинләр, 2-чиси исә, ашағы палатада хејли чох нүмајәндәси олан торпаг саһибләри өз торпагларынын дренажы вә дикәр әсаслы јахшылашдырма тәдбирләри үчүн онлара дөвләт тәрәфиндән бөјүк мадди јардым көстәрилмәсинә наил олдулар. Һеч јердә, һәтта ән пис торпаг да арадан чыхарылмадығына көрә вә ондан — олса-олса — јалныз башга мәгсәдләр үчүн, һәм дә әксәр һалларда анчаг мүвәггәти олараг истифадә едилдијинә көрә,—ренталар торпаға даһа артыг капитал гојулушуна пропорсионал сурәтдә јүксәлди, беләликлә дә, торпаг саһибләри олан аристократија үчүн кечмишдәкиндән даһа јахшы шәраит јарамыш олду» («Das Kapital», III, 2, 259 («Капитал», III чилд, 2-чи һиссә, сәһ. 259[100] *Ред.*)).

дедикләримиздән сонра ајдындыр ки, натигин бахышы белә дејилди.

Натиг изаһ етмишдир ки, тахылын гијмәтинин ашағы дүшмәси, фритредерләр тәрәфиндән бу гәдәр тә-рифләнән һәмин һадисә әмәк һаггының лабүд сурәтдә азалмасы демәкдир, «әмәк» әмтәәсинин (даһа догрусу: иш күввәсинин) учузлашмасы демәкдир; о изаһ етмишдир ки, тахылын учузлашмасы фәһләнин әмәк һаггынын бу азалмасыны һеч бир заман тараз-лаја билмәјәчәкдир, биринчиси, она көрә ки, тахылын гијмәти ашағы дүшдүкдә ишчинин чөрәк сәрфиндә гәнаәт едиб башга шејләр ала билмәк үчүн пул јығ-масы даһа чәтин олачагдыр; икинчиси, она көрә ки, сәнајенин тәрәггиси истеһлак шејләрини учузлашды-рыркән, пивәни арагла, чөрәји картофла, јун вә кәтаны памбыгла әвәз едир, бүтүн бунларла да ишчинин тә-ләбат вә һәјат совиҹҹәсини ашағы салыр.

Беләликлә, көрүрүк ки, натиг дә мәсәләнин үнсүр-ләрини, *јәгин,* Сисмонди кими тә'јин едир: о *да* е'тираф едир ки, азад тичарәт лабүд олараг хырда фермерләри вар-јохдан чыхарыр, сәнаједә вә әкинчиликдә фәһлә-ләри диләнчи һалына салыр. «Ситат кәтирмәк» ишиндә дә чох маһир олан бизим халгчылар өз «игтибасла-рына» адәтән мәһз бурада сон гојуб мәмнунијјәтлә де-ҹирләр ки, тамамилә «разыјыг». Лакин белә үсуллар анчаг ону көстәрир ки, бизим халгчылар, биринчиси, мәсәләнин гојулушунда олан вә јухарыда көстәрдији-миз бөјүк фәрглəри анламырлар; икинчиси, көрмүрләр ки, јени нәзәриҹҹәнин романтизмдән әсас фәрги *мәһз елә бурада башланыр:* романтик, керчәк инкишафын конкрет мәсәләләриндән хәјаллара кечир, реалист исә конкрет мәсәләнин мүәјјән шәкилдә һәлли үчүн мә'лум фактлары ме'јар көтүрүр.

Натиг, фәһләләрин вәзиҹҹәтинин јахшылашачағыны көстәрәрәк сөзүнә давам едиб демишдир:

«Игтисадчылар буна е'тираз едиб бизә дејәчәкләр:

Јахшы, биз разыјыг ки, ишчиләр арасында олан вә азад тичарәт шәраитиндә јәгин азалмајачаг рәгабәт чох тезликлә әмәк һаггыны әмтәәләрин даһа ашағы гијмәтинә ујғунлашдырачагдыр. Лакин, дикәр тәрәф-

дән, әмтәә гијмәтләринин ашағы дүшмәси истеһлакы артыраҹагдыр; даһа артыг истеһлак истеһсалын күчләнмәсини тәләб едәҹәк, бу да иш гүввәсинә олан тәләбин күчләнмәсинә сәбәб олаҹагдыр; иш гүввәсинә олан тәләбин күчләнмәси нәтиҹәсиндә әмәк һаггы јүксәләҹәкдир.

Бүтүн бу дәлилләр ашағыдакылардан ибарәтдир: *азад тиҹарәт мәһсулдар гүввәләри артырыр.* Сәнаје артырса, сәрвәт, мәһсулдар гүввәләр, бир сөзлә, мәһсулдар капитал әмәјә олан тәләби јүксәлдирсә, әмәјин гијмәти, демәли, әмәк һаггы да јүксәлир. *Капиталын артмасы фәһлә үчүн ән әлверишли һалдыр. Бунунла разылашмаг лазымдыр**. Капитал һәрәкәтсиз галарса, сәнаје һәрәкәтсиз галмаз, ашағы дүшәр вә бу һалда ишчи сәнајенин ашағы дүшмәсинин биринчи гурбаны олар. Ишчи капиталистдән әввәл мәһв олар. Бәс капитал артдығы һалда, јә'ни артыг дејилдији кими, фәһлә үчүн *ән јахшы* һалда онун талеји нечә олар? О јенә дә мәһв олар...»[101]. Сонра натиг инкилис игтисадчыларынын вердикләри мә'луматдан истифадә едәрәк этрафлы сурәтдә изаһ етмишдир ки, капиталын тәмәркүзләшмәси нәтиҹәсиндә артан әмәк бөлкүсү, ихтисаслы әмәји садә әмәклә әвәз етдијинә көрә, иш гүввәсини уҹузлашдырыр, машынлар фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхарыр, ири капитал хырда сәнајечиләри вә хырда рантјени вар-јохдан чыхарыр вә ишсизләрин сајыны даһа чох артыран бөһранлары күчләндирир. Натигин тәһлилиндән чыхан нәтиҹә ондан ибарәт иди ки, тиҹарәт азадлыгы капиталын инкишаф азадлыгындан башга бир шеј дејилдир.

Беләликлә, натиг, илк бахышда, Сисмондинин һәлл едә билмәдији ејни дилеммаја: тиҹарәтин һәм азад олмасы, һәм дә ләнкимәси нәтиҹәсиндә фәһләләрин вар-јохдан чыхмасы дилеммасына кәтириб чыхаран бир мәсәләни һәлл етмәк үчүн ме'јар тапа билмишдир. *Бу ме'јар — мәһсулдар гүввәләрин инкишафыдыр.* Мәсәләнин тарихи зәмин үзәриндә гојулушу дәрһал өзүнү көстәрмишдир: мүәллиф капитализми, нечә исә тәсәв-

* Курсив бизимдир.

вүр едилән абстракт бир чәмијјәтлә (јә'ни әслиндә утопија илә) мүгајисә етмәк әвәзинә, ичтимаи тәсәррүфатын *әввәлки мәрһәләләри илә* мүгајисә етмиш, капитализмин бир-бирини әвәз едән мүхтәлиф мәрһәләләрини ардычыл бир сурәтдә тутушдурмуш *вә белә бир факты мүәјјән етмишдир ки, капитализмин инкишафы сајәсиндә чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләри инкишаф едир.* Мүәллиф фритредерләрин дәлилләринә елми тәнгидлә јанашмыш, бу дәлилләрә һеч бир әһәмијјәт вермәјән вә «ваннаны бошалдыркән су илә бәрабәр ушағы да атан» романтикләрин адәтән бурахдыглары сәһвә јол вермәмиш, һәмин дәлилләрин сафлам үнсүрүнү, јә'ни техникада шүбһәсиз чох бөјүк тәрәгги олмасы фактыны ајыра билмишдир. Бизим халгчылар өзләринә мәхсус әлламәликлә әлбәттә, бу нәтичәјә кәләрдиләр ки, *хырда истеһсалчыја гаршы ири капиталын* белә ачыгча *тәрәфини сахлајан* бу мүәллиф — «пул һөкмранлыгынын мәддаһыдыр», хүсусән она көрә ки, мүәллиф континентал Авропа гаршысында данышмышдыр, о, Инкилтәрә һәјатындан чыхардыгы нәтичәләри, машынлы ири сәнајенин о заман һәлә илк зәиф аддымлар атмагда олдугу өз вәтәнинә дә тәтбиг етмишдир. Һалбуки, халгчылар, әсла анлаја билмәдикләри (бәлкә дә анламаг истәмәдикләри?) бир мәсәләни мәһз бу мисал (һәмчинин Гәрби Авропа тарихиндән көтүрүлмүш бир чох башга бу кими мисаллар) әсасында өјрәнә биләрдиләр, јә'ни өјрәнә биләрдиләр ки, хырда истеһсала гаршы ири капиталын мүтәрәггилијини тәсдиг етмәк «мәддаһлыгдан» һәлә чох-чох узагдыр.

Сисмондинин әсәринин јухарыда шәрһ етдијимиз фәслини вә бу нитги јада салмаг бу нитгин һәм нәзәри чәһәтдән, һәм дә һәр чүр «мәддаһлыға» дүшмән олмасы чәһәтдән үстүнлүјүнү јәгин етмәк үчүн кифајәтдир. Натиг ири капиталын инкишафы илә јанашы баш верән зиддијјәтләрә романтикләрин вердикләри бүтүн характеристикалардан олдугча дүрүст, олдугча мүкәммәл, олдугча ачыг вә ајдын бир характеристика вермишдир. Лакин о һеч јердә һәмин инкишафдан кәдәрләндијини көстәрән тәк бирчә дә сентиментал ибарә

ишлətмək дəрəчəсинə енмəмишдир. Натиг «jолдан дөнмək» имканы һаггында һеч jердə бирчə кəлмə дə сөjлəмəмишдир. О баша дүшүрдү ки, бу чүр бир ибарə ишлəдən адамлар анчаг, һəjат тəрəфиндən, jə'ни мөвчуд игтисади керчəклик, мөвчуд игтисади инкишаф вə бу инкишаф əсасында мejдана кəлəн мөвчуд мənафелəр тəрəфиндən өз гаршыларына гоjулан мəсəлəдən jajыныб кənара «дөнмəлəрини» пəрдəлəjирлəр.

Jухарыда көстəрдиjимиз там елми ме'jар, натигин өз ардычыл реалистлиjиндə галмагла бу мəсəлəни һəлл етмəсинə имкан вермишдир. Натиг демишдир:

«Лакин, чənаблар, зəнн етмəjин ки, азад тичарəти тəнгид етмəклə биз һимаjəчилик системини мүдафиə етмək фикриндəjик»[102]. Сонра, натиг мүасир ичтимаи тəсəррүфат гурулушунда азад тичарəтлə протексионизмин ejни əсаса малик олдуғуну көстəрмиш, Гəрби Авропа дөвлəтлəриндə көһнə тəсəррүфат һəjатынын вə көһнə jарыпатриархал мүнасибəтлəрин «дағылмасы» просесини, капитализмин Инкилтəрədə вə континентдə төрəтдиjи бу просеси гысача гejд етмиш вə белə бир ичтиман факты көстəрмишдир ки, азад тичарəт мə'лум шəраитдə бу «дағылманы» *сүр'əтлəндирир**. Натиг сөзүнү белə гуртармышдыр: «Буна көрə дə, чənаблар, jалныз бу мə'нада мən тичарəт азадлығына сəс верирəм»[104].

---

* Тахыл ганунларынын ləғв едилмəсинин бу мүтəрəгги əһəмиjjəтини «Die Lage» мүəллифи дə *һəлə бу ганунлар ləғв едиландан əввəл* ajдын көстəрмиш (I. c., p. 179) вə истеһсалчыларын мəнлик шүуруна бу һадисənин көстəрəчəjи тə'сири хүсуси олараг гejд етмишдир[103].

ЈЕНИ ФАБРИК ГАНУНУ[105]

1897-чи илин јаjында
сүрүндә јазылмышдыр
Әлавәси 1897-чи илин паjызында
јазылмышдыр

Илк дәфә 1899-чу илдә
Женевәдә аjрыча китабча шәклиндә
чап едилмишдир

Китабчанын мәтниндән
чап олунур

ПРОЛЕТАРІИ ВСѢХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

НОВЫЙ
Фабричный Законъ

Изданіе Россійской Соціальдемократической Рабочей Партіи.

ЖЕНЕВА
Типографія „Союза Русскихъ Соціальдемократовъ",
1899

В. И. Ленинин «Јени фабрик гануну» китабчасынын чилди. — 1899-чу ил

I

ЈЕНИ ФАБРИК ГАНУНУНУН ВЕРИЛМӘСИНӘ СӘБӘБ НӘДИР?

Фабрик вә заводларда иш күнүнү гысалтмаг вә бајрам истираһәти мүәјјән етмәк һаггында 1897-чи ил ијунун икисиндә јени фабрик гануну верилмишдир. Петербург фәһләләри бу гануну артыг чохдан көзләјирдиләр, фәһләләрин 1896-чы илин јазындакы күтләви тә'тилиндән горхуја дүшән һөкумәт бу гануну һәлә 1896-чы илдә вә'д етмишди. Памбыг әјирән вә памбыг парча тохујан фабрикләрин фәһләләринин һәмин күтләви тә'тилиндән сонра башга тә'тилләр дә олмушду вә һәр јердә фәһләләр иш күнүнүн гысалдылмасыны тәләб етмишдиләр. Һөкумәт тә'тилләрә вәһши тә'гибләрлә чаваб верирди, бир чох фәһләләри тутуб мүһакимәсиз сүркүн едирди; горхуја дүшән һөкумәт куја фабрикчиләрин фәһләләрә христиан мәһәббәти бәсләдикләри һаггында сарсаг сөзләрлә фәһләләрә тә'сир көстәрмәк истәјирди (назир Виттенин фабрик мүфәттишләринә 1895—1896-чы ил тарихли тә'мимнамәси*). Лакин фәһләләр бу сөзләрин чавабында анчаг күлүрдүләр; он вә јүз минләрлә фәһләнин иштирак етдији бир һәрәкаты һеч бир тә'гиб дајандыра билмәди. Онда һөкумәт баша дүшдү ки, күзәштә кетмәк вә фәһләләрин тәләбләрини һеч олмазса гисмән өдәмәк лазымдыр. Петербург фәһләләринә чаваб олараг һөкумәт, тә'тилчиләри вәһшичәсинә инчитмәклә вә ријакар јаланлар сөјләмәклә бәрабәр, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында ганун верәчәјини дә вә'д етди. Бу вә'д фабрик-

* Бах: бу чилд, сәһ. 121. *Ред.*

ләрдә малијјә назирини адындан диварлара јапышдырылан хүсуси е'ланларда[106] фәһләләрә мисилсиз бир төнтәнә илә билдирилди. Фәһләләр вә'дин јеринә јетирилмәсини сәбрсизликлә көзләјирдиләр, ганунун 1897-чи ил апрелин 19-у үчүн верилөчәјини көзләјирдиләр вә аз гала күман етмәк истәјирдиләр ки, һөкумәтин бу вә'ди дә онун бир чох башга бәјанатлары кими кобуд бир јаландыр. Лакин һөкумәт бу дәфә вә'динә әмәл етди: ганун верилди; лакин бунун *нечә* бир ганун олдуғуну биз ашағыда көрөчәјик. Инди исә, һөкумәти өз вә'динә әмәл етмәјә мәчбур едән сәбәбләри көздән кечирмәлијик.

Бизим һөкумәт иш күнүнүн гысалдылмасы мәсәләси илә 1896-чы илдән дејил, хејли әввәл мәшғул олмаға башламышдыр. Мәсәлә 15 ил бундан әввәл галдырылмышды: һәлә 1883-чү илдә Петербург фабрикчиләри белә бир ганунун верилмәсини ганиш етмишдиләр. Белә ганишләр башга фабрикчиләр (Полша фабрикчиләри) тәрәфиндән дә бир нечә дәфә төкрар олунмушду, лакин бүтүн бу ганишләр фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг һаггындакы бир јығын башга лајиһәләр кими нәтичәсиз галырды. Рус һөкумәти бу чүр лајиһәләрин јеринә јетирилмәсинә төләсмир; бу лајиһәләр он илләр узуну јатыб галыр. Лакин халг пулундан сәдәгә верилмәсини «ганиш едән» хош ниҗәтли ч. рус мүлкәдарларына бир нечә милјон манат сәдәгә вермәк вә ја «мәзлум» ч. фабрикчиләрә мадди јардым вә ја мүкафат вермәк мәсәләсинә көлдикдә рус һөкумәти төләсир, мә'мур вә назир дәфтәрханаларының чархлары сүр'әтлә фырланыр, елә бил ки, хүсуси бир «јағла» «јағланмышдыр». Фәһләләрә көлдикдә исә, ганун лајиһәләринин илләр вә он илләр узуну јатыб галмасындан башга (мәсәлән, саһибкарларын мәс'улијјәти һаггындакы лајиһә, көрәк ки, он илдән артыгдыр һәлә дә «назырланыр»), һәтта верилмиш ганунлар да јеринә јетирилмир, чүнки император һөкумәтинин мә'мурлары ч. фабрикчиләри нараһат етмәји рәва билмирләр (мәсәлән, фабрикчиләрин хәстәханалар ачмасы һаггындакы 1886-чы ил гануну һәлә бу вахтадәк чох-чох һалларда јеринә јетирилмир). Суал

олунур, сәбәб нәдир ки, чохдан галдырылмыш олан бир мәсәләјә бу дәфә бирдән-бирә һәрәкәт верилди? о дәрһал һәлл олунду, нөвбәсиз олараг назирликдән вә Дөвләт шурасындан кечирилди? дәрһал ганун лајиһәси шәклини алды вә ганун һалына дүшдү? Јәгин мә'мурлары мәчбур едән, һәрәкәтә кәтирән, онларын јени тәләбләрлә вәтән фабрикчиләрини «нараһат» етмәмәк үчүн көстәрдикләри инады гыран бир гүввә олмушдур. Бу гүввә Петербург фәһләләри вә онларын 1895—1896-чы илләрдәки бөјүк тә'тилләри иди; сосиал-демократларын фәһләләрә («Мүбаризә иттифагы» шәклиндә) көстәрдикләри јардым сајәсиндә о заман һөкумәт гаршысына мүәјјән тәләбләр гојулур, фәһләләр арасында сосиалист ингибаһнамәләри вә вәрәгәләри јајылырды. Һөкумәт анлады ки, фәһлә күтләләри өз мәнафејини баша дүшмүшләр, мүбаризә үчүн бирләшмишләр, фәһлә ишинин мүдафиәчиси олан сосиал-демократ партијасы онлара рәһбәрлик едир вә фәһлә күтләләринин ирадәсини һеч бир полис тә'гиби гыра билмәјәчәкдир. Һөкумәт күзәштә кетмәјә мәчбур иди. Дахили интизам гајдалары һаггында, чәримәләр һаггында, иш гијмәтләри вә и. а. һаггында 11 ил бундан әввәл верилмиш олан 1886-чы ил 3 ијун гануну ким, јени фабрик ганунуну да фәһләләр Һөкумәтә *мәчбурән вердирмишләр,* фәһләләр бу гануну да өзләринин ән гәддар дүшмәнләриндән зорла *гопармышлар.* О заман фәһләләрин мүбаризәси Москва вә Владимир губернијаларында хүсусилә күчлү олмушду. Һәмин мүбаризә дә јенә чохлу тә'тилләр шәклиндә кедирди, фәһләләр онда да Һөкумәтин гаршысына ачыг вә гәти тәләбләр гојмушдулар вә мәшһур Морозов тә'тили заманы фәһләләр ичәрисиндән, онларын өзләринин јаздыгы шәртләр мүфәттишә верилмишди. Бу шәртләрдә, мәсәлән, дејилир ки, фәһләләр чәримәләрин азалдылмасыны тәләб едирләр. Бундан бир аз сонра верилән 1886-чы ил 3 ијун ганунунда фәһләләрин һәмин тәләбләринә ачыг *чаваб верилмиш* вә чәримә һаггында гајдалар јазылмышды*.

* Бу барәдә «Чәримәләр һаггында» китабчаја бах (бу чилд, сәһ. 17—66. *Ред.*).

Инди дә бунун кимидир. 1896-чы илдә фәһләләр иш күнүнүн гысалдылмасыны тәләб едирдиләр, өз тәләбләрини бөјүк тә'тилләрлә мүдафиә едирдиләр. Инди һөкумәт бу тәләбә иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында ганун вермәклә *чаваб верир.* О заман, 1886-чы илдә һөкумәт фәһлә үсјанларынын тәзјиги алтында фәһләләрә күзәштә кетмишди вә күзәштләри сон дәрәчә азалтмаға чалышырды, фабрикчиләр үчүн кәләк јолу сахламаға, јени гајдаларын һәјата кечирилмәсини ләнкитмәјә, фәһләләрин тәләбләриндән мүмкүн гәдәр чохуну рәдд етмәјә чалышырды. Инди, 1897-чи илдә һөкумәт јенә дә анчаг фәһлә үсјанларынын тәзјиги алтында күзәштә кедир вә јенә дә вар гүввә илә чалышыр ки, фәһләләрә едилән күзәштләри азалтсын, вар гүввә илә *чәнә вуруб* чалышыр ки, фәһләләрин тәләбиндән бир-ики саат салдырсын; һәтта фабрикчиләрин тәклиф етдикләри иш күнүнү дә артырмаға чалышыр, фабрикчиләрин хејринә олараг бајрам күнләринин даһа чохуну мәчбури истираһәт күнләри сырасына дахил етмәмәјә чалышыр, әсас гајдалары назирләрин кәләчәк сәрәнчамларына гәдәр тә'хирә салараг јени гајдаларын һәјата кечирилмәсини ләнкитмәјә чалышыр. Беләликлә, 1886-чы ил 3 ијун гануну вә 1897-чи ил 2 ијун гануну, Русијада әсас фабрик ганунлары олан бу гануңларын һәр икиси полис һөкумәтиндән рус фәһләләринин зорла гопартдыглары мәчбури бир күзәштдир. Бу гануңларын һәр икиси, фәһләләрин ән гануни тәләбләринә рус һөкумәтинин *нечә* јанашдыгыны көстәрир.

II

НӘЈИ ИШ ВАХТЫ ҺЕСАБ ЕТМӘК ЛАЗЫМДЫР?

1897-чи ил 2 ијун гануну* әтрафлы сурәтдә көздән кечирәк. Дедијимиз кими, јени ганун, 1-чиси, бүтүн фәһләләр үчүн иш күнүнә һәдд гојур; 2-чиси, базар күнләриндә вә бајрамларда мәчбури истираһәт тә'јин

* Бу ганун 1898-чи илин нојабрындан тәтбиг олуначагдыр.

едир. Ганун, иш вахтынын мүддәти һаггында гајда гојмаг үчүн әввәлчә мәһз нәји иш вахты һесаб етмәк лазым олдуғуну мүәјјән етмәлидир. Јени ганун бундан сонра белә бир гајда гојур: «Ишә көтүрмәк мүгавиләсинә әсасән фәһләнин мүәссисә бинасында вә иш көрмәк үчүн мүәссисә мүдиринин сәрәнчамында галмаға борчлу олдуғу вахт, һәр бир фәһлә үчүн иш вахты вә ја күндәлик иш саатларынын мигдары һесаб олунур». Беләликлә, чәдвәлә әсасән вә ја мүдирин тәләбинә көрә фәһләнин фабрикдә галмалы олдуғу бүтүн вахт иш вахты һесаб едилмәлидир.

Һәмин вахтда фәһлә өз әсил иши илә вә ја ади ишлә мәшғул олса да, јахуд мүдир ону башга бир иш көрмәјә вә ја һәтта садәчә олараг *көзләмәјә* мәчбур етсә дә, — бунун фәрги јохдур: фәһләнин фабрикдә кечирдији бүтүн вахт иш вахты һесаб едилмәлидир. Мәсәлән, бә'зи фабрикләрдә шәнбә күнү зәнк вуруландан сонра фәһләләр машынлары тәмизләјирләр; гануна көрә, машынларын тәмизләнмәси дә *иш вахтынын бир һиссәси* һесаб едилмәлидир. Демәли, әкәр фабрикчи, машынлары тәмизләмәк үчүн фәһләјә һеч бир муздвермирсә, бу о демәкдир ки, фабрикчи *ишә көтүрүлән фәһләнин иш вахтындан һавајы истифадә едир.* Фәһләни ишәмузд үсулу илә ишә көтүрмүш олан фабрикчи, фәһләни көзләмәјә мәчбур едирсә вә ја кәнар бир ишлә онун вахтыны алараг һәмин иш үчүн она ајрыча муздвермирсә (һәр бир фәһлә билир ки, белә һаллар аз дејилдир), бу о демәкдир ки, фабрикчи ишә көтүрүлән ишчинин *иш вахтындан һавајы истифадә едир.* Фәһләләр иш вахтына јени ганунда верилән бу тә'рифи јадда сахламалы вә буна әсасланараг, иш гуввәсиндән саһибкарын һәр чүр һавајы истифадә етмәк чәһдләрини дәф етмәлидирләр. Ајдындыр ки, иш вахтына белә тә'риф верилмәси, ишә көтүрмәк мүгавиләсинин өзүндән ирәли кәлмәлидир: бә'зи фәһләјә елә көрүнә биләр ки, бу лап ајдындыр вә бу хүсусда һеч данышмаға кәлмәз. Лакин капиталистләрә гуллуг көстәрән һөкумәт һәр бир фәһлә үчүн өзлүјүндә ајдын олан бир чох мәсәләләри гәсдән долашыға салыр. Һөкумәт бурада да чәнаб фабрикчиләрә балача бир кәләк јолу сахла-

маға чалышмышдыр. Ганунда дејилир ки, *ишә көтүрмәк мүгавиләсинә көрә* фәһләнин фабрикдә галмаға *мәчбур олдуғу* вахт иш вахты һесаб олунур. Бәс ишә көтүрмәк мүгавиләсиндә фәһләнин күндә нечә саат фабрикдә галмалы олдуғуна даир һеч бир шеј көстәрилмәдикдә нечә етмәли? Ахы чох вахт, мәсәлән, механики заводларда, фәһләләрлә саһибкар арасындакы мүгавилә анчаг ондан ибарәт олур ки, фәһләләр мүәјјән муздла мүәјјән шеј (машынын мүәјјән һиссәсини, мүәјјән мигдар винт вә ја гајка вә с.) истеһсал етмәји өһдәләринә көтүрүрләр, фәһләнин ишә сәрф етмәли олдуғу вахт һаггында исә *һеч бир шеј дејилмир*. Бу чүр олса күндәлик иш саатынын мигдары һаггында јени ганун һәјата кечирилә биләрми? Мәсәләјә сағлам дүшүнчә илә јанашдыгда, әлбәттә, һәјата кечирилә биләр, ахы фәһлә фабрикдә ишләјир вә буну нечә иш вахты һесаб етмәмәк олар. Лакин чәнаб капиталистләрин вә онлара көмәк едән һөкумәтин «сағлам дүшүнчәси» тамамилә башгадыр. Бурада көстәрдијимиз маддәнин рәсми јазылышына көрә, иш вахтынын гысалдылмасы һаггындакы гануну белә һалларда асанлыгла һәјата кечирмәјә биләрләр. Фабрикчи бәһанә едәр ки, мүгавиләдә фәһләнин фабрикдә галмаға *борчлу олдуғу* көстәрилмәмишдир—вәссалам. Лакин һеч дә һәр фабрикчи бу кәләк јолуну көрә биләчәк гәдәр маһир һијләкәр олмадығындан, малијјә назирлијинин мә'мурлары јени ганунда Үмумрусија тачирләри үчүн фајдалы олан бу кәләк јолуну тез онлара габагчадан көстәрмишләр. Малијјә назирлији чохдан бәридир ки, «Малијјә, Сәнаје вә Тичарәт Хәбәрләри»[107] адлы хүсуси бир гәзет нәшр едир; бу гәзет, һөкумәтин сәрәнчамларыны е'лан етмәкдән башга, һәм дә рус капиталистләринин мүвәффәгијјәтләрини тә'рифләмәјә вә банкирләрин, фабрикчиләрин, тачирләрин вә торпаг саһибләринин чибини долдурмаг үчүн һөкумәтин көстәрдији гајғыны халғын гајғысына галмаг кими гәләмә вериб мәдһ етмәјә чалышан рәсми гәзетләрдән биридир. Јени ганун чыхандан бир гәдәр сонра бу гәзет јени ганун һаггында бир мәгалә дәрч етмишди («Малијјә Хәбәрләри» № 26, 1897-чи ил); бу мәгалә ганунун

әһәмијјәтини әтрафлы изаһ едир вә сүбут етмәјә чалышыр ки, фәһләләрин сағламлығы гајғысына галмаг мәһз һөкумәтин вәзифәсидир. Мә'мурлар јени гануна кәләк кәлә билмәк јолларыны мәһз бу мәгаләдә фабрикчиләрә көстәрмишләр. Бу мәгаләдә ачыгча изаһ олунур ки, мүгавиләдә иш вахты һаггында һеч бир шеј јазылмадығы һалларда јени гануну тәтбиг етмәк олмаз, чүнки фәһләјә мүгавилә үзрә мүәјјән бир көтүрә иш верилдикдә, *«о даһа ишә көтүрүлмүш фәһлә дејил, сифариш гәбул едән шәхс олур»*. Демәли, хоша кәлмәз бу ганундан фабрикчинин јахасыны гуртармасы о гәдәр дә чәтин дејилдир: бунун үчүн фәһләни фәһлә дејил, «сифариш гәбул едән шәхс» адландырмаг кифајәтдир! Демәли, ганун *фәһләнин фабрикдә* саһибкарын сәрәнчамында *галдығы* вахтын иш вахты һесаб олундуғуну көстәрмәк әвәзинә, мәсәләни *гәсдән* дүрүст ифадә етмәјәрәк, фәһләнин *мүгавилә үзрә* фабрикдә *галмаға* борчлу олдуғу вахты көстәрмишдир. Күман етмәк оларды ки, бунлар ејни шејдир, лакин һәгигәтдә бурада да мәсәләни фәһләләрин зәрәринә олараг гәсдән долашдырмагдан чәкинмирләр!

III

ЈЕНИ ГАНУН
ИШ ВАХТЫНЫ НӘ ГӘДӘР ГЫСАЛДЫР?

1897-чи ил 2 ијун гануну күндүз ишләмәк үчүн иш вахтыны күндә $11\frac{1}{2}$ саат тә'јин етмишдир. Шәнбә күнләри вә бајрамгабағы күнләрдә исә — күндә 10 саат тә'јин етмишдир. Демәли, јени ганун иш күнүнү лап аз гысалтмышдыр. Белә бир ганун нәтичәсиндә иш вахты *әсла гысалмајан* вә һәтта иш вахтынын узанмасы тәһлүкәси гаршысында дуран фәһләләр аз дејилдир, Петербургда исә бу кими фәһләләр, јәгин ки, һәтта чохлуг тәшкил едирләр. С.-Петербург заводларында ади иш вахты $10—10\frac{1}{2}$ саатдыр. Ганунун белә ифрат дәрәчәдә узун иш күнү тә'јин етмәси ајдын көстәрир ки, бу ганун Петербургун памбыг әјирән вә памбыг парча тохујан фабрикләриндәки фәһләләрин

тәләбләринә чавабдыр. Јени ганун *бу* фәһләләрин иш күнүнү, ола билсин ки, гысалдыр, чүнки онларын чоху күндә 12—14 саат ишләјирди. (Нә үчүн «ола билсин» дедијимизи ашағыда изаһ едәчәјик.) Гануна көрә 10 саатлыг иш күнү сәнәткарлар үчүн вә һәрби назирлијин ихтијарындакы заводлар үчүн тә'јин едилмишдир. Лакин һөкумәт бу гәрара кәлмишдир ки, фабрик фәһләләрини һәлә даһа чох ишләмәјә мәчбур етмәк олар! Һәтта Петербург фабрикчиләри һөкумәтдән хаһиш етмишдиләр ки, иш күнүнү гысалдыб 11 саат етсин! Һөкумәт фәһләләри бүтүн күн әрзиндә ики нөвбәдә ишләмәјә мәчбур едән вә көрүнүр дәрсини фәһләләрин һәлә кифајәт гәдәр вермәдикләри Москва фабрикчиләринин хејринә олараг иш күнүнү јарым саат даһа узатмаг гәрарына кәлмишдир. Фәһләләрин гајғысына галдығыны ловғалыгла билдирән рус һөкумәти һәгигәтдә хырда алверчи ачкөзлүјү көстәрмишдир. Һөкумәт фәһләләрин һәр јарым саат артыг ишләмәсиндән мин манатларла артыг пул көтүрән фабрикчиләрин өзләриндән дә чох ачкөз олдуғуну көстәрмишдир. Фәһләләр бу мисалдан ајдын көрә биләрләр ки, һөкумәт фабрикчиләрин, һәм дә *ән пис* фабрикчиләрин мәнафејини мүдафиә едир; һөкумәт фәһләләрә капиталистләр синфиндән даһа гәддар дүшмәндир. *Һөкумәт мане олмасајды,* Петербург фәһләләри һәм өзләри үчүн, һәм дә бүтүн рус фәһләләри үчүн *даһа гысса иш күнү* әлдә едә биләрдиләр. Бирләшмиш фәһләләр фабрикчиләри күзәштә кетмәјә мәчбур етдиләр; Петербург фабрикчиләри фәһләләрин тәләбләрини өдәмәјә разы идиләр; һөкумәт фабрикчиләрин күзәштә кетмәсини гадаған еднр ки, фәһләләр ширникләнмәсинләр. Сонра, Петербург фабрикчиләринин чоху јәгин едир ки, фәһләләрә күзәштә кетмәк лазымдыр, онлар һөкумәтә мүрачиәт едәрәк иш күнүнүн гысалдылыб 11 саата ендирилмәсини хаһиш едирләр. Лакин һөкумәт тәкчә Петербург фабрикчиләринин дејил, бүтүн Русија фабрикчиләринин мәнафејини мүдафиә едир, мүгәддәс Русија торпағында исә Петербург фабрикчиләриндән даһа ачкөз фабрикчиләр олдуғу үчүн һөкумәт «әдаләтли» олмаг истәјәрәк Петербург фабрикчиләринин өз фәһләләрини

хејли аз гарәт етмәсинә јол верә билмир: Петербург фабрикчиләри тәләсиб башга рус фабрикчиләриндән чох да габаға дүшмәмәлидирләр; буна көрә һөкумәт капиталистләрин хаһиш етдикләри иш күнүнә јарым саат әлавә едир. Ајдындыр ки, һөкумәтин бу һәрәкәтиндән фәһләләр үчүн үч нәтичә чыхыр:

Биринчи нәтичә: габагчыл рус фәһләләри вар гүввәләри илә чалышыб, чох керидә галан ишчиләри һәрәката чәлб етмәлидирләр. Габагчыл фәһләләр, пајтахт фәһләләри бүтүн рус фәһлә күтләсини фәһлә иши уғрунда мүбаризәјә чәлб етмәдикчә, һәтта *өз* фабрикчиләрини күзәштә кетмәјә мәчбур етсәләр дә, аз шеј әлдә едә биләрләр, чүнки һөкумәт о гәдәр чох «әдаләтлидир» ки, јахшы фабрикчиләрин фәһләләрә мүһүм күзәштләр етмәсинә јол вермир. Икинчи нәтичә: рус һөкумәти рус фәһләләринә рус фабрикчиләриндән даһа гәддар дүшмәндир, чүнки һөкумәт фабрикчиләрин мәнафејини мүдафиә етмәклә бәрабәр, бүтүн үчүн фәһләләри вәһшичәсинә сыхышдырмагла, һәбс вә сүркүн етмәклә, силаһсыз фәһләләр үзәринә гошун көндәрмәклә бәрабәр, һәмчинин јахшы фабрикчиләрин фәһләләрә күзәштә кетмәк сә'јләринә гаршы чыхараг *ән ачкөз* фабрикчиләрин мәнафејини мүдафиә едир. Үчүнчү нәтичә: Русија фәһләләри *инсана лајиг* иш шәраити әлдә етмәк вә инди бүтүн дүнја фәһләләринин чан атдыглары 8 саатлыг иш күнүнә наил олмаг үчүн јалныз өзләринин бирлик күчүнә күвәнмәли вә һөкумәтдән арасы кәсилмәдән јени-јени күзәштләр гопармалыдырлар. Һөкумәт фәһләләрлә санки чәпә вуруб чалышыр ки, көрсүн иш күнүнү даһа јарым саат артырмаг олмазмы, фәһләләр исә һөкумәтә көстәрәчәкләр ки, өз тәләбләрини мүдафиә едә билирләр. Һөкумәт елә бил фәһләләрин сәбрини сынамаг истәјир: бәлкә чүз'и бир күзәштә кетмәклә јахасыны гуртара билди, фәһләләр исә һөкумәтә көстәрәчәкләр ки, ән инадлы мүбаризә үчүн сәбрләри чатар, чүнки бу мүбаризә фәһләләр үчүн өз һәјатлары уғрунда мүбаризәдир, фәһләләри тамамилә алчалтмаға вә зүлм алтына салмаға гаршы мүбаризәдир.

IV

ГАНУН НӘЈИ ФӘҺЛӘЛӘР ҮЧҮН «КЕЧӘ ВАХТЫ» ҺЕСАБ ЕДИР?

«Бир нөвбә ишләдикдә — ахшам саат 9 илә сәһәр саат 5 арасындакы вахт, ики вә даһа чох нөвбә ишләдикдә исә — ахшам саат 10 илә сәһәр саат 4 арасындакы вахт кечә вахты һесаб олунур». Јени ганунда белә дејилир. Бүтүн өмрү боју өзкәләрә ишләмәли олан гара чамаатын «кечәси» илә, өзкә әмәји һесабына јашаја билән тәмиз ағаларын «кечәси» «гануна» көрә тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. С.-Петербургда да, Москвада да илин чох вахты сәһәр саат 4-дә һәлә лап гаранлыг олур, тамамилә кечә олур. Лакин рус ганунунда гәт едилир ки, фәһлә бүтүн өмрү боју капиталын мәнафејинә ујғунлашмалыдыр, сәһәр саат бешә ишләјәндә, күнүн чыхмасына һәлә бир нечә саат галмыш олса да, фәһлә инанмалыдыр ки, бу заман *һөкмән* күндүз башланыр. Мә'лумдур ки, фәһлә фабрикдә јашамырса, саат *үчдә* вә бәлкә даһа тез јухудан галхмалы олачагдыр ки, саат дөрдәдәк кәлиб фабрикә чата билсин! «Күн» Петербург мә'мурлары үчүн күндүз саат 12-дән, һәтта саат 1-дән башланыр, лакин мә'мурлар ахы тамамилә хүсуси адамлардыр... Фәһләләр үчүн «күн» анчаг ахшам саат 10-да гуртарыр, буна көрә дә фәһлә лап гаранлыг дүшәндән сонра фабрикдән күчәјә чыхдыгда, бу гаранлығы көрүб дилхор олмамалыдыр: фәһлә јадда сахламалы вә инанмалыдыр ки, «күн» лап индичә гуртармышдыр, чүнки ганунда белә дејилир. Белә олдугда ганунда нә үчүн көстәрмәк олмаз ки, фәһлә үчүн «күн», фабрик фити ону фабрикә чағырдығы заман башланыр вә јенә һәмин фит о бири нөвбәнин фәһләләрини фабрикә чағырдыгда гуртарыр—бах бу даһа ачыг вә даһа әдаләтли олардыҝ Инди Исвечрәдә, һансы вахты фәһлә үчүн кечә вахты һесаб етмәк лазым олдуғуна даир ганун вардыр, лакин рус полис мә'мурларынын бүтүн һијләләри исвечрәлиләрин һарадан ағлына кәлә биләр: бу залым исвечрәлиләрдә фәһләнин «кечәси» дә галан адамларын кечәси кимидир, јә'ни ахшам саат 8-дән сәһәр саат 5-ә (вә

ја 6-ја) гәдәрдир. Јени ганунда «кечә ишинә» гојулан јеканә һәдд ондан ибарәтдир ки, гисмән дә олса кечә ишләјән фәһләләр күндә 10 саатдан артыг ишләмәмәлидирләр. Вәссалам. Ганунда кечә ишләмәк гадаған олунмур. Ганун бу чәһәтдән дә Петербург фабрикчиләриниң *хаһишләриндән* керидә галмышдыр, зира Петербург фабрикчиләри 14 ил бундан әввәл (1883-чү илдә) хаһиш етмишдиләр ки, јашлы фәһләләриң кечә ишләмәси гадаған едилсин. Демәли, ән керидә галмыш рус фабрикчиләринин мәнафејини мүдафиә едән *һөкумәт мане олмасајды,* Петербург фәһләләри бу чәһәтчә дә фабрикчиләрдән даһа чох шеј гопара биләрдиләр. Һөкумәт Петербург фабрикчиләринин хаһишинә гулаг асмады, чүнки ән чох һалларда фәһләләри кечәләр ишләмәјә мәчбур едән Москва фабрикчиләрини инчитмәк истәмирди. Һөкумәт *ән пис* фабрикчиләрин мәнафејинә гуллуг етдијини, һәмишә олдуғу кими јенә дә јалан сөзләр вә вә'дләрлә пәрдәләмәјә чалышмышдыр. Малијјә назирлији тәрәфиндән нәшр олунан «Малијјә Хәбәрләри» јени ганунун изаһына һәср едилән мәгаләдә көстәрмишдир ки, башга дөвләтләрдә (мәсәлән, Франсада) кечә иши гадағандыр. Лакин, онун дедијинә көрә, бизим ганунда буну етмәк олмазды. «Мүәссисәнин кечә-күндүз ишләмәсини мәһдуд етмәк һәр заман мүмкүн олмур: бир сыра истеһсаллар вардыр ки, буплар өз хүсусијјәтләринә көрә фасиләсизлик тәләб едир».

Бунун тамамилә бош бир бәһанә олдуғу ајдындыр. Чүнки фасиләсизлик тәләб едән хүсуси истеһсаллардан дејил, үмумијјәтлә бүтүн истеһсаллардан бәһс олунур. 2 нөвбә иш көрүлдүкдә фәһләләр иш вахтындан артыг ишләмәсә истеһсалын фәсиләсиз ишләмәси индики гануна көрә дә мүмкүн дејилдир, чүнки күндүз иши $11\frac{1}{2}$ саат, кечә иши исә 10 саат гојулмушдур — чәми $21\frac{1}{2}$ саат едир. Буна көрә дә, фасиләсизлик тәләб едән истеһсаллар барәсиндә јени ганунда онсуз да истисналар вардыр (јә'ни буплариң һаггында назирлик тәрәфиндән хүсуси гајдалар гојулур; бу гајдалардан ашағыда бәһс едәчәјик). Демәли, кечә ишләрини гадаған етмәк әсла «гејри-мүмкүн» дејилди. Биз дедик ки, һә-

кумәт куја фәһләләрин сағламлығы гајғысына галдығыны көстәрмәк истәјир; малијјә назирлији кечә иши һаггында көр нә дејир: «Кечә ишләри, шүбһәсиз, күн ишығында ишләмәкдән даһа јоручудур, сағламлыг үчүн зәрәрлидир вә үмумијјәтлә, гејри-тәбиидир; бу иш нә гәдәр узун вә нә гәдәр даими олурса, онун зәрәри бир о гәдәр чох олур. Күман едилә биләр ки, кечә ишләмәк зәрәрли олдуғундан јашлы фәһләләр үчүн дә кечә ишинин гадаған едилмәси јахшы оларды (гадынлар, јенијетмә гызлар вә оғланлар үчүн бә'зи истеһсалларда, азјашлылар үчүн исә гәти гадаған едилдији кими); лакин фәһләнин һәтта үмуми рифаһы нөгтеји-нәзәриндән дә кечә ишини гадаған етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур; узун олмајан кечә иши фәһлә үчүн, чох узун олан, лакин бәрабәр әмәк һаггы верилән күндүз ишиндән аз зәрәрлидир». Рус һөкумәтинин мә'мурлары халғын көзүндән мәһз белә мәһарәтлә пәрдә аса билирләр! Һәтта ән пис фабрикчиләрин мәнафејини мүдафиә етмәк дә «фәһләнин рифаһы» гајғысына галмаг кими гәләмә верилир. Һәм дә назирлијин үјдурдуғу дәлил нә гәдәр һәјасыз бир дәлилдир: демә, «узун олмајан кечә иши, чох узун олан, лакин бәрабәр әмәк һаггы верилән күндүз ишиндән аз зәрәрли» имиш. Назирлик демәк истәјир ки, фәһләни кечә ишинә кетмәјә мәчбур едән, әмәк һаггынын аз олмасыдыр, о гәдәр аз олмасыдыр ки, *фәһлә* күндә чох узун мүддәт ишләмәдән кечинә билмир. Бунун һәмишә белә галачағына, фәһләнин даһа јахшы әмәк һаггы ала билмәјәчәјинә әмин олан назирлик утанмадан дејир ки, әкәр фәһлә өз аиләсинә чөрәк газанмаг үчүн күндә биабырчы дәрәчәдә узун мүддәт ишләмәјә мәчбур олурса, онда артыг саатлары күндүз вә ја кечә ишләмәјин фәһлә үчүн нә фәрги вар? Әлбәттә, рус фәһләләринин әксәријјәти әввәлки кими јенә дә диләнчи пајы гәдәр аз әмәк һаггы алмагда давам едәрсә, еһтијач онлары бир нечә саат артыг ишләмәјә мәчбур едәчәкдир, лакин кечә ишинә изин вериркән фәһләнин мәзлум вәзијјәтини сәбәб көстәрмәк нә гәдәр һәјасызлыг истәјир! «Әмәк һаггы бәрабәр верилә чәкдир», — капитала хидмәт көстәрәнләр мәтләби мәһз бунда көрүрләр, — «ин-

лики әмәк һаггы шәраитиндә исә фәһлә бир нечә саат артыг ишләмәсә кечинә билмәз». Ачыкөз фабрикчиләр үчүн симичлик дәлилләри уjдуран белә мә'мурлар һәлә бир чәсарәт едиб «фәһләнин үмуми рифаһы нөгтеjи-нәзәри» һаггында да данышырлар. Лакин фәһләнин һәмишә белә мәзлум вәзиjjәтдә галачағыны, һәмишә «бәрабәр әмәк һаггы», jә'ни әввәлки кими диләнчи паjы гәдәр аз әмәк һаггы алмаға разы олачағына онларын үмид етмәләри әбәс деjилми? Аз әмәк һаггы илә узун иш күнү һәмишә jанашы олур, бири олмадан дикәри ола билмәз. Әмәк һаггы аз исә, фәһлә өзүнә чөрәк пулу газанмаг үчүн бир нечә саат артыг ишләмәjә, кечәләр дә ишләмәjә мәчбур олачагдыр. Әкәр иш вахты чох узундурса, әмәк һаггы һәмишә аз олачагдыр, чүнки иш вахты узун олдугда фәһлә һәр саатда гыса иш күнүнүн һәр саатына нисбәтән аз вә даһа пис мәһсул истеһсал едир, — чүнки һәддән артыг ишләмәк тәзjиги алтында олан фәһлә һәмишә мәзлум вәзиjjәтдә галачаг вә капиталын зүлмүнә гаршы күчсүз олачагдыр. Буна көрә дә, әкәр рус фабрикчиләринин назирлиjи рус фәһләләринин инди олдуғу кими бнабырчы дәрәчәдә аз әмәк һаггыны ejни илә сахламаг фикриндә олмагла бәрабәр, «фәһләләрин рифаһындан» дәм вурурса, бу һал онун данышдығы сөзләрин риjакарлыг вә jалан олдуғуну ән ajдын бир сурәтдә көстәрир.

V

МАЛИJJӘ НАЗИРЛИJИ НӘ ИЛӘ СҮБУТ ЕДИР КИ, ИШ ВАХТЫНДАН АРТЫГ ИШЛӘМӘJӘ һӘДД ГОЈУЛМАСЫ ФӘһЛӘJӘ ГАРШЫ «һАГСЫЗЛЫГ» ОЛАРДЫ?

Биз jени гануну иш күнүнүн гысалдылмасы гануну адландырдыг. Jухарыда дедик ки, jени ганун иш күнүнү 11 саат jарымла (кечә ишләдикдә 10 саатла) мәһдуд етмишдир. Лакин бүтүн буплар һәгигәтдә белә деjилдир, бундан хejли писдир. Ганун анчаг ади, нормал, иш вахтында көрүлән ишләрә һәдд гоjур, *иш вахтындан артыг* көрүлән ишләрә исә тохунмур. Буна

көрə дə əслиндə фабрикчинин фəһləләри һədсиз дəрəчə, һəтта күндə 24 саат ишləмəјə мəчбур етмək «һүгуғу» *əсла мəһдудлашдырылмыр*. Гануида иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəр һаггында белə дејилир: «Иш вахтындан артыг көрүлəн иш, сənаје мүəссисəсиндə о вахтда көрүлəн ишлəрə дејилир ки, дахили интизам гајдаларына көрə фəһлə һəмин вахтда кəрək мүəссисəдə ишləмəсин. Иш вахтындан артыг иш көрүлмəсинə ачыг, сənајe мүəссисəси мүдири илə фəһлə арасында бағланан хүсуси сазиш əсасында јол верилир. Ишə көтүрмək мүгавиləсиндə ачыг о ишləрин иш вахтындан артыг көрүлмəси нəзəрдə тутула биләр ки, истеһсалын техники шəраитинə көрə зəрури олсун». Бу, јени гануида сон дəрəчə мүһүм маддəдир вə бүтүнлүклə фəһləләрə гаршы олуб фабрикчинин өзбашыналығы үчүн там имкан јарадыр. Иш вахтындан артыг ишлəр индијəдək адəтə көрə апарылырды; гануида бунлардан бəһс едилмирди. Иш вахтындан артыг көрүлəн ишləри инди һөкумət *гануниləшдирмишдир*. Гануиун бу ишлəр үчүн фəһlə илə саһибкар арасында «хүсуси сазиш» тələб олундуғуну көстəрən əлавəси бош, тамамилə мə'насыз сөздүр. Фəһləләр бүтүн ишləри саһибкарларла бағладыглары «сазиш əсасында» көрүрлəр; ахы фəһləләр тəһкимли дејилдирлəр (һəрчənd рус мə'мурларынын чоху истəрди ки, вар гүввə илə чалышыб фəһləләри тəһкимли етсинлəр); фəһləләр муздла, јə'ни сазиш əсасында ишləјирлəр. Һеч демək дə лазым дејилди ки, иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəр үчүн сазиш тələб олунур. Һөкумət бу бош ибарəни гануна дахил етмəклə көстəрмək истəмишдир ки, куја иш вахтындан артыг көрүлəн ишləрə һədд гојмаг истəјир. Һəгигəтдə исə, иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəрə бурада əсла һədд гојулмур; саһибкар кечмишдə олдуғу кими јенə дə фəһləјə дејəчəкдир: «истəјирсəн иш вахтындан артыг ишлə, истəмирсəн — һагг-һесаб алыб ишдən чых!» Јалныз фəрг ондадыр ки, индијəдək буну бир адəтə көрə едирдиләр, инди исə *гануна* əсасəн едəчəклəр. Кечмишдə фабрикчи иш вахтындан артыг ишləмəјə разы олмајан фəһləни ишдən чыхарыркəн гануна əсаслана билмирди, инди исə ганун өзү она ачыг-ашкар

дејир ки, фəһləләри нечə сыхышдыра биләр. Ганунун бу маддəси иш вахтындан артыг көрүлəн ишləрə һəдд гојмаг əвəзинə, бунларын даһа чох тəтбиг едилмəси үчүн асанлыгла имкан јарада биләр. Ганун саһибкара һəтта белə бир ихтијар верир ки, «истеһсалын техники шəраитинə көрə зəрури» олдугда мүгавиләјə, иш вахтындан артыг ишləмək тələбини дахил етсин. Бу гејд-шəрт фабрикчијə əсла манечилик көстəрмəз. Һансы ишləрин «истеһсалын техники шəраитинə көрə зəрури» олдуғуну вə һансы ишləрин зəрури олмадығыны нечə ајырд етмək олар? Бунлары ким ајырд едəчəкдир? Саһибкар дедикдə ки фəһləјə иш вахтындан артыг верилəн иш «истеһсалын техники шəраитинə көрə зəруридир», онун сөзləрини нечə тəкзиб етмək олар? Буну һеч кəс арашдырмајачаг, саһибкарын сөзləрини јохлајан олмајачагдыр. Ганун фəһlələри сыхышдырмаг үчүн саһибкарлара *даһа е'тибарлы* бир васитə вермəклə онларын өзбашыналығыны анчаг *мөһкəмləндирмишдир.*

Инди саһибкар мүгавиләдə белə бир шəрт дə гојмаг истəсə ки, иш вахтындан артыг, «истеһсалын техники шəраитинə көрə зəрури» олан ишдən фəһлə бојун гачыра билмəз — онда даһа фабрикчинин иши лап дүзəлəр! Фəһлə иш вахтындан артыг ишləмəјə разы олмаса, ону ишдən говарлар. Бундан сонра (фабрикчи дејəчəк) гој бир фəһлə кəлиб сүбут етсин ки, бу иш «истеһсалын техники шəраитинə көрə зəрури» дејилмиш! Фəһləнин белə бир шикајət едə биləчəјини һəтта хəјала кətирмək дə күлүнчдүр. Һеч бир заман белə шикајətləрин олмајачағы вə олса һеч бир нəтичə вермəјəчəји һаггында данышмаға да кəлмəз. Белəликлə, һөкумət иш вахтындан артыг иш көрдүрмəкдə фабрикчиləрин өзбашыналығыны тамамилə гануни шəклə салмышдыр. Малијјə назирлијинин фабрикчиləрə нечə тез гуллуг көстəрмək истəмəси вə онлара јени ганунлары əлдə бəһанə тутараг иш вахтындан артыг даһа чох иш көрдүрмəји өјрətмəси «Малијјə Хəбəрləри»нин бу сөзləриндən хүсусилə ајдын көрүнүр: «Мүəјјən, гыса дөврləр үчүн нəзəрдə тутулан истеһсалларда фабрикчинин вə ја заводчунун габагчадан əсла нəзəр-

дә тута билмәјәчәји* тә'чили сифаришләр олдугда да, әкәр фәһләләрин сајыны артырмаг мүәссисә саһиби үчүн мүмкүн дејил вә ја чәтиндирсә, иш вахтындан артыг иш көрдүрмәк зәрури олур».

Көрүрсүнүз, фабрикчиләрин, малијјә назирлијиндә отуран зирәк лакејләри гануну нечә мәһарәтлә «изаһ едирләр»! Ганунда, анчаг техники шәраитә көрә иш вахтындан артыг көрүлмәси зәрури олан ишләрдән данышылыр, малијјә назирлији исә тез дејир ки, «габагчадан нәзәрдә тутулмајан» (?!) сифаришләр алындыгда вә һәтта фәһләләрин сајыны артырмаг фабрикчидән өтрү «чәтин» олдугда да иш вахтындан артыг иш көрдүрүлмәси «зәруридир»! Бу, фәһләләри лап әлә салмагдыр! Ахы һәр бир дәләдуз фабрикчи *һәмишә* дејә биләр ки, онун үчүн «чәтиндир». Фәһләләрин сајыны артырмаг — ишә јени фәһләләр көтүрмәк демәкдир, — гапынын ағзына топлашан ишсизләрин сајыны азалтмаг демәкдир, — фәһләләр арасында рәгабәти азалтмаг, фәһләләрдә тәләбкарлығы артырмаг, белӛликлә дә, даһа јүксәк әмәк һаггы вермәјә разы олмаг демәкдир. Әлбәттә, һеч елә бир фабрикчи тапылмаз ки, буну өзү үчүн «чәтин» һесаб етмәсин. Иш вахтындан артыг көрүләси ишләри тә'јин етмәкдә фабрикчинин белә өзбашына олмасы иш күнүнүн гысалдылмасы һаггындакы ганунун бүтүн әһәмијјәтини пуч едир. Бүтөв фәһлә күтләсинин иш вахты әсла гысалмајачагдыр, чүнки онлар иш вахтындан артыг ишләмәк үчүн кечәләр дә фабрикдә галыб әввәлки кими 15—18 саат вә даһа артыг ишләјәчәкләр. Иш вахтындан артыг көрүлән ишләри гадаған етмәдән (вә ја һеч олмазса мәһдуд етмәдән) иш күнүнү гысалтмаг һаггында ганун вермәјин мә'насыз олдуғу о гәдәр ајдындыр ки, ганунун бүтүн илк лајиһәләриндә иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә һәдд гојулмасы нәзәрдә тутулурду. С.-Петербург фабрикчиләри (фабрикчиләр өзләри!) һәлә 1883-чү илдә хаһиш етмишди-

* Јенә дә көһнә бајаты! Русија фабрикләри — хүсусән мәркәзи рајонда олан фабрикләр һәр ил Нижни Новгород јармаркасы ачылана јахын тә'чили сифаришләр алыр вә онлара инанан вә ја өзләрини инаныр кими көстәрән бүтүн ахмаглары һәр ил тәнтәнәли бир сурәтдә инандырмаға чалышырлар ки, буну габагчадан нәзәрә ала билмәмишләр ..

лəр ки, иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəр күндə чохү *бир саат* мүəјјəн едилсин. 1895—1896-чы илләрдə Петербургда олмуш тə'тилләрдən горхуја дүшəн һөкумəт иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында ганун һазырламаг үчүн дəрһал комиссија тə'јин етдији заман бу комиссија өзү дə иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəрə һədd гојулмасыны, һəмин ишин мəһз илдə 120 саат мүəјјəн олунмасыны тəклиф етди*. Һөкумət иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəрə һədd гојмаг һаггындакы бүтүн мүлаһизələри рəдd етди вə бу һəрəкəти илə ən пис фабрикчиләрин мəнафејини мүдафиə етмəји ачыгча өз өһдəсинə көтүрдү, фəһləләрин тамамилə табе олмасыны ачыгча гануниләшдирди вə һеч бир мə'насы олмајан бош сөзләрлə јахасыны гуртармаға чалышараг, һəр шеји көһнə һалында сахламаг нијjəтиндə олдуғуну ајдынча билдирди. Малијjə назирлији фабрикчиләрин мəнафеји уғрунда чанфəшанлыг көстəрмəкдə о дəрəчəјə чатды ки, иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəрə һədd гојмағын куја «фəһləнин өзүнə гаршы һагсызлыг» олачағыны сүбут етмəјə башлады. Үзəриндə һəр бир фəһləнин дүшүнмəси фајдалы олан һəмин сөзлəр бах ашағыдакылардыр. «Фабрикдə күндə мүəјјəн саатдан артыг ишləмək һүгугуну фəһləнин əлиндən алмаг, ишдə чətин баш тута биләр» (нəјə көрə? она көрə ки, фабрик мүфəттишləри ч. фабрикчиләрин хəтринə дəјмəкдən оддан горхан кими горхараг өз вəзифəләрини олдугча пис јеринə јетирирлəр? она көрə ки, рус фəһləси һүгугсуз вə дилсиз-ағызсыз икən өнүн хејринə һəр чүр ислаһатлар чətин һəјата кечирилə биләр? Малијjə назирлији өзү баша дүшмəдən доғрусуну демишдир: бүтүн рус халғы кими рус фəһlələри дə нə гəдəр ки, полис һөкумəти гаршысында һүгугсуз вəзијjətдə галырлар, нə гəдəр ки, онларын сијаси һүгуглары јохдур, һеч бир ислаһат һəгиги ола билмəз)... «вə фəһləјə гаршы һагсызлыг оларды: əкəр бириси јашајыш васитəси ахтарырса, бə'зən өз гүввəсини һəддən артыг кəркинləшдириб сағламлығына зəрəр вура

* Һəтта малијjə назирлији өзү дə јени гануну изаһ едиркən е'тираф етмəјə билмəди ки, «иш вахтындан артыг көрүлəн ишлəрə јол вермək бир нөв јерсиздир» («Малијjə Хəбəрləри»).

биләчәк дәрәчәдә чох ишләјирсә, бунун үстүндә ону тә'гиб етмәк олмаз». Рус һөкүмәти көр нечә рәһмли вә инсанпәрвәр имиш! Сән еј рус фәһләси, бу һөкүмәтә тә'зим вә тәшәккүр ет! Һөкүмәт о гәдәр мәрһәмәтлидир ки, күндә лап 18 саат, һәтта лап 24 саат ишләмәк «һүгугуну» сәнин «әлиндән алмыр», һөкүмәт о гәдәр әдаләтлидир ки, фабрикчинин сәни тагәтдән дүшәнәдәк ишләтмәси үстүндә сәни тә'гиб етмәк истәмир! Бүтүн башга өлкәләрдә фабрикдә мүәјјән вахтдан артыг ишләмәјә көрә фәһләни дејил, фабрикчини *тә'гиб едирләр*... бизим мә'мурлар буну јаддан чыхармышлар. Һәм дә рус мә'мурлары нә чәсарәтлә ч. фабрикчиләри *тә'гиб едә* биләрләр! Бағышларсыныз, бу мүмкүндүрмү! Биз индичә көрәчәјик ки, һәтта бүтүн бу јени гануну позмаға көрә дә ч. фабрикчиләри тә'гиб етмәјәчәкләр. Бүтүн башга өлкәләрдә фәһләләрин «јашајыш васитәси ахтармаг» үчүн иттифаглар, кассалар тәшкил етмәк, фабрикчијә ачыгча мүгавимәт көстәрмәк, онун гаршысына өз шәртләрини гојмаг, тә'тилләр дүзәлтмәк һүгугу вардыр. Биздә бунлара јол верилмир. Лакин биздә фәһләләрә күндә нечә саат истәсәләр «артыг» ишләмәк «һүгугу» әта едилмишдир. Бу инсанпәрвәр мә'мурлар нә очоб буну да әлавә етмәмишләр ки, әдаләтли һөкүмәт рус фәһләләрини, капиталистләрин зүлмүндән өзләрини горумаг јолунда көстәрдикләри һәр чүр тәшәббүсә көрә мүһакимәсиз һәбсханаја дүшмәк вә ја һәр бир гудурған полис тәрәфиндән дөјүлмәк «һүгугундан» да «мәһрум етмир».

VI

ЈЕНИ ГАНУН НАЗИРЛӘРӘ НӘ ҚИМИ ИХТИЈАРЛАР ВЕРИР?

Биз јухарыда көстәрдик ки, јени ганун ән мүһүм мәсәләләр һаггында дүрүст, сабит вә һамы үчүн мәчбури олачаг һеч бир гајда гојмамышдыр: һөкүмәт инзибати органлара (ја'ни назирләрә) даһа чох ихтијарлар вермәји лазым көрмүшдүр ки, онлар фабрикчиләрин хејринә һәр чүр гәрарлар чыхартсынлар, фабрикчиләрә һәр чүр

имтијазлар верә билсинләр, јени ганунун һәјата кечирилмәсини ләнкидә билсинләр вә и. а. Јени ганунун назирләрә вердији ихтијарлар олдугча кениш вә бөјүкдүр. Назирләрә (јә'ни дахили ишләр назиринин разылыгы илә малијјә назиринә вә ја јоллар назиринә вә с.) «ихтијар верилмишдир» ки, јени ганунун һәјата кечирилмәси һаггында мүфәссәл гајдалар гојсунлар. Јени ганунун бүтүн маддәләринә *бүтүн* вә *һәр* чәһәтдән анд олан бир ыгын мәсәлә тамамилә назирләрин сәрәнчамына верилмишдир. Назирләрин ихтијарлары о гәдәр бөјүкдүр ки, әслиндә јени ганун тамамилә онларын әлиндәдир; истәсәләр елә гајдалар гоја биләрләр ки, ганун догрудан да һәјата кечирилә биләр; истәсәләр елә едә биләрләр ки, ганун, демәк олар, көкүндән јеринә јетирилмәз. Доғрудан да бир көрүн, назирләр мәһз нә кими гајдалар гојуб «бу гануну изаһ едә биләрләр» (бу сөзләр ганунда јазылмышдыр; биз малијјә назирлијинин гануну нечә әлламәликлә «изаһ едә» билдијини көрдүк: елә изаһ едир ки, онун фикринчә, фәһләләр, чох артыг ишләдикләринә көрә онлары тә'гиб етмәјән вә күндә лап 24 саат ишләмәк «һүгугуну онларын әлиндән алмајан» һөкумәтә тәшәккүр етмәли олурлар). Мүмкүн олсајды биз бу гајдаларын бүтүн нөвләрини сајыб көстәрәрдик, лакин иш ондадыр ки, ганунда көстәрилән вә назирләрин гојачаглары гајдалар васитәси илә һәлл едилмәли олан мәсәләләрдән әлавә ганун назирләрә *башга гајдалар* гојмаг үчүн дә тамамилә мәһдудијјәтсиз бир ихтијар верир. Назирләрә иш мүддәти һаггында гајда гојмаг ихтијары верилмишдир. Демәли, иш мүддәти һаггындакы ганун өз јериндә, бундан әлавә, һәмин мәсәлә һаггында бир дә назирләрин гојдуғу гајдалар олачагдыр. Назирләр иш нөвбәләри һаггында гајда гоја биләрләр, лакин фабрикчиләри сыхышдырмамаг үчүн, әлбәттә, белә гајда гојмаја да биләрләр. Назирләрә ихтијар верилмишдир ки, комплектләрин сајы һаггында (јә'ни нөвбәләрин сајы, күндә нечә нөвбә ола биләчәји һаггында), тәнәффүсләр вә с. һаггында гајда гојсунлар. Бурада: вә с. *(вә саирә)* сөзләрини *ганун* әлавә едир, јә'ни нә чүр гајда истәјирсинизсә, гојун. Назирләр истәмә-

сәләр, тәнәффүсләр һаггында һеч бир гајда олмајачаг, фабрикчиләр фәһләләри јенә дә индики кими сыхышдырачаг, онларын наһар етмәк үчүн вә ја аналарын өз ушагларыны әмиздирмәк үчүн евә кетмәсинә имкан вермәјәчәкләр. Назирләрә, иш вахтындан артыг көрүлән ишләр һаггында, јә'ни бу ишләрин көрүлмәси, бөлүшдүрүлмәси вә учотунун сахланмасы һаггында гајдалар гојмаг ихтијары верилмишдир. Демәли, бурада назирләр үчүн тамамилә кениш имканлар вардыр. Назирләр үч һалда ганунун тәләбләрини ачыгча *дәјишдирә биләр,* јә'ни бу тәләбләри һәм артыра биләр, һәм дә *азалда биләрләр* (ганунда гәсдән гејд едилмишдир ки, назирләрә мәһз јени ганунун фабрикчиләр һаггындакы тәләбләрини азалтмаг ихтијары верилир): 1-чиси, «истеһсалын хүсусијјәтинә (фасиләсизлик вә саирәјә) көрә лазым көрүлдүкдә». Ганун јенә дә бу «вә саирә» сөзләрини әлавә етмәклә назирләрә һәр чүр «истеһсал хүсусијјәтләринә» әсасланмаг ихтијары верир. 2-чиси, «ишләрин хүсусијјәтинә көрә (бухар газанларына, интигал механизмләринә бахмаг, чари тә'мир, тә'чили тә'мир вә бу кими ишләр үчүн) лазым көрүлдүкдә». Јенә дә «вә бу кими»! 3-чүсү, «вә дикәр чох мүһүм, мүстәсна һалларда». Сонра, назирләр фәһләләрин сағламлығы үчүн нә кими истеһсалларын хүсусилә зәрәрли олдуғуну мүәјјән едә биләрләр (мүәјјән етмәја дә биләрләр: ганун онлары мәчбур етмир, бунун үчүн онлара јалныз ихтијар верир.., һалбуки, онларын кечмишдә дә буна ихтијары вар иди, лакин бундан истифадә етмәк истәмирдиләр!) вә һәмин истеһсаллар һаггында хүсуси гајдалар гоја биләрләр. Јухарыда демишдик ки, һәлл едилмәси назирләрин сәрәнчамына верилән мәсәләләрин һамысыны көстәрмәк мүмкүн дејилдир, инди фәһләләр көрүрләр ки, нә үчүн мүмкүн дејилдир, көрүрләр ки, ганунун һәр јери «вә саирә», «вә бу кими» сөзләри илә долудур. Рус ганунларыны үмумијјәтлә ики гисмә бөлмәк олар: бунларын бир гисми фәһләләрә вә үмумијјәтлә ади халга мүәјјән һүгуглар верән ганунлардыр; бир гисми дә бу вә ја башга бир шеји гадаған едән вә мә'мурларын гадаған етмәсинә ихтијар верән ганунлардыр.

Биринчи гисим ганунларда фəһlələрин бүтүн һүгуглары, ән хырда һүгуглары да (һəтта, мəсələн, фəһlələрин үзүрлү сəбəбləрə көрə ишə кəлмəмək һүгугу да) *тамамилə дүрүст бир сурəтдə сајылыб көстəрилмиш* вə јазылмышдыр ки, бунлардан *азачыг да олса* кənара чыханлара ән шиддəтли чəзалар вериləчəкдир. Бу гисим ганунларда сиз һеч бир заман һеч бир «вə саирə», јахуд «бу кими» сөзləрини көрмəзсиниз. Икинчи гисим ганунларда, гадаған едилən шејləр *һəмишə* јалныз үмуми шəкилдə гејд олунур вə *һеч вахт дүрүст сурəтдə сајылыб көстəрилмир,* буна көрə дə мүдиријјəт *истədији һəр шеји* гадаған едə биләр; бу ганунларда һəмишə: «вə саирə», «вə бу кими» сөзləриндən ибарəт хырда, лакин чох мүһүм əлавəләр олур. Бу кими сөзләр рус мə'мурларынын там һөкмран олдугларыны, онларын гаршысында халгын тамамилə һүгугсуз олдуғуну, рус император һөкумəтинин бүтүн идарələриндə һөкм сүрən ијрəчи дəфтəрханачылыг вə сүрүндүрмəчилијин бүтүн мə'насызлығыны вə дөзүлмəзлијини лап ајдын көстəрир. Зəррə гədəр дə олса фајда верə биләчəк һəр бир ганун һəмишə бу дəфтəрханачылыг кирдабында елə батыб галыр ки, онун тətбиги интəһасыз ləнкијир; бу һəлə һарасыдыр: ганунун тətбиг едилмəси тамамилə мə'мурларын сəрəнчамында сахланылыр вə онлар, һəр кəсə мə'лум олдуғу кими, һəр бир пул кисəсинə чан-башла «гуллуг көстəрмəјə», ади халга исə əлləриндən кəлдији гədəр пислик етмəјə һазырдырлар. Ахы «һəмин гануну изаһ етмək» мəгсəди илə бүтүн бу гајдаларын гојулмасы үчүн назирləрə анчаг ихтијар верилмишдир, јə'ни онлар һəмин гајдалары гоја да биләрləр, гојмаја да биләрləр. Ганун онлары һеч бир шејə мəчбур етмир. Ганун вахт гојмур: истəсəләр гајдалары инди гоја биләрləр, истəсəләр он илдən сонра. Ајдындыр ки, ганунда көстəрилən *бə'зи* гајдалар бу һалда бүтүн мə'насыны вə бүтүн əһəмијјətини итирир: бош сөзләрдən ибарəт олан бу гајдалар анчаг, ганунун ишдə тətбиг олунмасыны һөкумəтин күчдən салмаг истədијини пəрдəләјир. Демək олар ки, фəһlələрин мəишətинə аид олан һəр бир ганун бизим назирləрə олдугча бөјүк ихтијарлар верир. Һөкумəтин

нә үчүн белә етдијини исә биз јахшыча баша дүшүрүк: һөкумәт ч. фабрикчиләрә мүмкүн гәдәр чох хидмәт көстәрмәк истәјир. Ахы фабрикчи үчүн, гануну тәтбиг едән мә'мура тә'сир көстәрмәк, һәмин ганунун верилмәсинә тә'сир көстәрмәкдән хејли асандыр. Һәр кәс билир ки, бизим ири капиталистләр асанлыгла ч. назирләрин гонаг отагларына кедир, бир-бири илә мећрибан сөһбәт едир, өз гонаглыгларында бир-бириндә достлуг илтифаты көстәрирләр; онлар император һөкумәтинин сатгын мә'мурларына илтифат едиб он мин вә јүз мин манатларла сәдәгә верирләр (буну һәм рүшвәт шәклиндә билаваситә верирләр, һәм дә чәмијјәтләрин «мүәссисләринә» сәһмләр ајырмаг вә ја һәмин чәмијјәтләрдә онлара фәхри вә кәлирли вәзифәләр вермәк кими долајы васитәләрлә чатдырырлар). Белә-ликлә, јени ганунун тәтбиг едилмәсиндә бу ганун мә'мурлара нә гәдәр чох ихтијар верирсә, бу һәм *мә'мурлар* үчүн, һәм дә *фабрикчиләр* үчүн бир о гәдәр фајдалыдыр: мә'мурлар үчүн она көрә фајдалыдыр ки, онлар беләликлә јенә дә бир шеј чырпышдыра биләрләр; фабрикчиләр үчүн она көрә фајдалыдыр ки, онлар даһа асанлыгла имтијаз вә күзәштләрә наил ола биләрләр. «Гануну *изаһ етмәк үчүн*» назирләрин гојдугу гајдаларын ишдә нә кими нәтичәләр вердијини көстәрән ики һадисәни мисал олараг фәһләләрин јадына салаг. 1886-чы ил 3 ијун ганунунда дејилирди ки, чәримәләр — фәһләләрин өз пулудур вә онларын өз еһтијаҹларына сәрф едилмәлидир. Назир бу гануну елә «изаһ» етди ки, һәмин ганун, мәсәлән, С.-Петербургда там 10 ил тәтбиг едилмәди, тәтбиг едилмәјә башладыгда исә бу иши тамамилә фабрикчијә тапшырдылар вә фәһлә өз пулуну ондан сәдәгә кими истәмәјә мәчбур олду. Башга бир мисал. Јенә һәмин ганунда (1886-чы ил 3 ијун ганунунда) дејилир ки, әмәк һаггы ајда ән азы ики дәфә верилмәлидир, назир исә бу гануну елә «изаһ» етди ки, ишә јени кирән фәһләнин әмәк һаггыны фабрикчиләрин ај јарым ләнкитмәјә ихтијары вардыр. Бундан сонра һәр бир фәһлә чох көзәл баша дүшүр ки, бу дәфә дә назирләрә гануну «изаһ етмәк» ихтијары верилдијинин сәбәби нәдир.

Буну фабрикчиләр дә көзәл баша дүшүрләр вә әлләриндә олан васитәләри индидән ишә салмышлар. Биз јухарыда көрдүк ки, назирләрә иш вахтындан артыг көрүлән ишләр һаггында гајдалар гојмаг «ихтијары верилмишдир». Фабрикчиләр индидән һөкумәтә тәзјиг көстәрмәјә башламышлар ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә *һәдд гојмасын.* Ән пис фабрикчиләрин мәнафејини һәмишә бөјүк бир сә'јлә мүдафиә едән, һөкумәти чох тә'кидлә ән вәһши вә инсафсыз һәрәкәтләрә тәһрик едән вә «али даирәләрдә» (јә'ни али мә'мурлар, назирләр вә с. ичәрисиндә) бөјүк нүфузу олан «Московскије Ведомости» гәзети индидән әмәлли-башлы һүчүма кечәрәк исрар едир ки, иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә һәдд гојмаг лазым дејилдир. Һөкумәтә тәзјиг көстәрмәк үчүн фабрикчиләрин әлиндә мин чүр васитә вардыр: онларын өз чәмијјәт вә идарәләри вар, фабрикчиләр бир чох һөкумәт комиссијаларында вә коллекијаларында (мәсәлән, фабрик комиссијасында вә с.) иштирак едирләр, фабрикчиләр назирләрин јанына шәхсән кедә билирләр, фабрикчиләр өз арзу вә тәләбләри һаггында мәтбуатда истәдикләри гәдәр јаза биләрләр, мәтбуатын исә инди чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Фәһләләрин әлиндә исә һөкумәтә тәзјиг көстәрмәк үчүн *һеч бир* гануни васитә јохдур. Фәһләләр үчүн анчаг бир чарә галыр ки, бу да бирләшмәк, һәр фәһләнин өз мәнафејини вәһид бир синфин мәнафеји кими баша дүшмәли олдуғуну бүтүн фәһләләр арасында јајмаг вә биркә гүввә илә һөкумәтә вә фабрикчиләрә мүгавимәт көстәрмәкдир. Инди һәр бир фәһлә көрүр ки, јени ганунун тәтбиг едилмәси бүтүнлүклә кимин: фабрикчиләринми, јохса фәһләләрин һөкумәтә даһа гүввәтли тәзјиг көстәрәчәјиндән асылыдыр. Фәһләләр бу ганунун *верилмәсинә* анчаг мүбаризә илә, шүурлу вә мәтанәтли бир мүбаризә илә наил олмушлар. Онлар бу ганунун доғрудан тәтбиг едилмәсинә, һәм дә фәһләләрин хејринә олараг тәтбиг едилмәсинә анчаг мүбаризә илә наил ола биләрләр. Инадлы мүбаризә апарылмаса, фәһләләр бирләшиб фабрикчиләрин һәр бир гәсдинә мәтанәтлә мүгавимәт көстәрмәсәләр, јени ганун бош бир кағыз олараг галачагдыр,

полис азғынлығы јувасы, фәһләләр үчүн һүгугсузлуг вә зүлм јувасы олан бир бинанын тамамилә чүрүдүјүнү кизләтмәкдән өтрү һөкүмәтимизин истифадә етмәјә чалышдығы бәзәкли вә алдадычы ләвһәләрдән бири олачагдыр.

VII

БИЗИМ «ХРИСТИАН» ҺӨКҮМӘТИМИЗ ФӘҺЛӘЛӘР ҮЧҮН БАЈРАМ КҮНЛӘРИНИ НЕЧӘ АЗАЛДЫР

Јени ганунда, иш вахты гајдасындан башга, фабрик вә завод фәһләләринә базар күнләриндә вә бајрамларда һөкмән истираһәт верилмәси гајдасы да јазылмышдыр. Рус гәзетчиләри вә журналистләри ичәрисиндә олан јығын-јығын јалтаг чызмагарачылар бу гајданын гојулмасына көрә бизим һөкүмәти вә онун инсанпәрвәрлијини дәрһал тә'рифләјиб көјләрә галдырмышлар. Биз инди көрәчәјик ки, бу инсанпәрвәр ганун ишдә фәһләләрин бајрам күнләрини *азалтмаға* чалышыр. Лакин әввәлчә, базар күнү истираһәти вә бајрам истираһәти һаггындакы үмуми гајдалары көздән кечирәк. Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, базар күнү истираһәти вә бајрам истираһәти тә'јин едилмәси үчүн ганун верилмәсини Петербург фабрикчиләри 14 ил бундан әввәл (1883-чү илдә) хаһиш етмишдиләр. Демәли, рус һөкүмәти ислаһата мүмкүн гәдәр *мүгавимәт көстәрәрәк,* бурада да иши ләнкитмиш вә узатмышдыр. Иш күнү һесаб олунмајан бајрам күнләри сијаһысына, гануна көрә һөкмән бүтүн базар күнләри, бир дә 14 бајрам дахил едилир; биз бу бајрамлар һаггында ашағыда әтрафлы данышачағыг. Ганун бајрам күнү ишләмәји сөзсүз гадаған етмир, лакин она бу шәртләрлә јол верир: 1-чиси, фабрикчи илә фәһләләрин «гаршылыглы разылығы» олмалыдыр; 2-чиси, бајрам күнү «ади күн әвәзиндә» ишләмәјә јол верилир; 3-чүсү, бајрам күнүнүн ади күнлә әвәз едилмәси һаггындакы сазиш барәсиндә дәрһал фабрик мүфәттишлијинә хәбәр верилмәлидир. Беләликлә, бајрам күнләриндә ишләмәк, гануна көрә, истираһәт күнләринин сајыны әсла

азалтмамалыдыр, чүнки фабрикчи, бајрам күнү ишләмәјин әвәзинә ади иш күнүндә истираһәт вермәлидир. Фәһләләр буну һәмишә нәзәрдә тутмалы, һәмчинин јадда сахламалыдырлар ки, ганун ади иш күнү әвәзинә бајрам күнү ишләмәк үчүн фабрикчи илә фәһләләр арасында разылыг олмасыны тәләб едир. Демәли, фәһләләр ади иш күнү әвәзинә бајрам күнү ишләмәкдән һәмишә тамамилә гануни олараг *бојун гачыра* биләрләр, фабрикчинин дә онлары мәчбур етмәјә *һаггы јохдур*. Һәгигәтдә исә фабрикчи, әлбәттә, фәһләләри мәчбур етмәк үчүн бурада да белә бир үсул ишләдәчәкдир: фабрикчиләр фәһләләрдән тәкбәтәкликдә разылыг истәјәчәкләр вә һәр бир фәһлә разы олмадыгда ишдән чыхарылачағындан горхуб разы олачагдыр; фабрикчинин белә бир үсул ишләтмәси, әлбәттә, ганунсуз олар, чүнки ганун *фәһләләрин разылығыны,* јә'ни бүтүн фәһләләрин бирликдә разылығыны тәләб едир. Лакин бир заводун бүтүн фәһләләри (бә'зән мүхтәлиф јерләрә сәпәләнмиш бир нечә јүз, һәтта бир нечә мин фәһлә) бирликдә өз разылыгларыны нечә билдирә биләрләр? Ганун буну көстәрмәмиш вә бунунла јенә дә фабрикчијә фәһләләри сыхышдырмаг имканы вермишдир. Белә сыхышдырмаға јол вермәмәк үчүн фәһләләрин әлиндә бир васитә вардыр: онлар һәр бир белә һалда бүтүн фәһләләрин *үмуми* гәрарыны сәһибкара билдирмәк үчүн фәһләләрдән нүмајәндәләр сечилмәсини тәләб етмәлидирләр. Фәһләләр бу тәләби ганунла әсасландыра биләрләр, чүнки ганунда бүтүн *фәһләләрин* үмуми разылығындан данышылыр, бүтүн фәһләләр исә бирдән кәлиб сәһибкарла даныша билмәзләр. Фәһләләрин өзләриндән нүмајәндәләр сечилмәси онлар үчүн үмуминјәтлә чох фајдалы олар, бу нүмајәндәләр һәр чүр башга мәсәләләрдә фабрикчи илә вә конторла әлагәјә кирмәк үчүн дә лазым олар, чүнки ајрыча бир фәһләнин тәләб, иддиа вә с. ирәли сүрмәси олдугча чәтиндир вә чох заман һәтта әсла мүмкүн дејилдир. Сонра, «башга динләрә мәнсуб» фәһләләр һаггында ганун көстәрир ки, онларын динində мүгәддәс сајылмајан күнләрин бајрамлар сијаһысына дахил едилмәмәсинә «изин верилир». Лакин, мә'лум олдуғу кими,

елә башга бајрамлар вардыр ки, бунлар православларда јохдур, амма католикләрдә мүгәддәс сајылыр. Ганун бунун үстүндән кечмиш вә демәли, православ олмајан фәһләләри бир гәдәр сыхышдырмаға чалышмышдыр. Христиан олмајан фәһләләри ганун даһа бәрк сыхышдырыр: гануна көрә онлар үчүн, базар күнләринин әвәзинә һәфтәнин башга күнләрини истираһәт күнү һесаб етмәјә «јол верилир». Јалныз «јол верилир»! Бизим христиан һөкумәтимиз һаким динә мәнсуб олмајанлара елә вәһшичәсинә тәзјиг көстәрир ки, ола билсин, бурада да гануну ајдын јазмамагдан мәгсәд, христиан олмајанлары сыхышдырмаг чәһдидир. Ганунун бу јери исә чох гаранлыгдыр. Ону белә анламаг лазымдыр ки, һәфтәдә бир күн һөкмән истираһәт күнү олмалыдыр вә анчаг базар күнүнү башга күнлә әвәз етмәјә јол верилир. Лакин «һаким» дин дә анчаг «ағалара» үстүнлүк верир вә фүрсәтдән истифадә едиб фәһләләр үчүн һәр чүр әнкәл төрәтмәјә чалышыр. Инди көрәк ганун *һансы бајрамларын* һөкмән сијаһыја дахил олунмасыны тәләб едир. Базар күнләри истираһәти вә бајрам истираһәти тә'јин едилмәсиндән данышмаға нә вар; һәгигәтдә фәһләләр елә индијә гәдәр дә бир чох һалларда адәтән нә базар күнләриндә, нә дә бајрам күнләриндә ишләмирдиләр. Ганун исә бајрам күнләрини елә тә'јин едә биләр ки, *мәчбури* бајрам күнләриниң сајы *ади* бајрам күнләриндән хејли аз олар. *Бизим христиан һөкумәтимиз дә јени ганунда мәһз бу чүр етмишдир.* Јени гануна көрә илдә 66 мәчбури бајрам тә'јин едилир, бундан 52-си базар күнләридир, 8-и мүәјјән күнләрдә (јанварын 1-дә вә 6-да, мартын 25-дә, августун 6-да вә 15-дә, сентјабрын 8-дә, декабрын 25-дә вә 26-да), 6-сы да дәјишән вахтларда (пасхадан габаг сон һәфтәнин чүмә вә шәнбә күнләри, пасханын базар ертәси вә чәршәнбә ахшамы күнләри, Исанын ме'рачы вә гајытмасы күнләри) олан бајрамлардыр. Бәс бизим фабрикләрдә индијәдәк илдә нечә *ади* бајрам күнү вар иди? Бу хүсусда әлимиздә Москва вә Смоленск губерниjаларына даир дүрүст мә'лумат вардыр ки, бу да јенә анчаг бә'зи фабрикләрә аиддир. Лакин ајры-ајры фаб-

рикләр арасында вә һәтта бу ики губернија арасында бөјүк фәрг олмадығына көрә бу мә'лумат, јени ганунун әсил мәһиҗҗәтини билмәк үчүн тамамилә јарарлыдыр. Москва губернијасында топланан мә'лумат, бирликдә 20 миндән артыг фәһләси олан 47 ири фабрикә аиддир. Мә'лум олмушдур ки, әл илә иш көрүлән фабрикләрдә бајрамларын сајы илдә адәтән 97, механики фабрикләрдә исә 98-дир. Мүәјјән едилдијинә көрә бир илдә азы 78 бајрам күнү вардыр: тәдгиг едилән фабрикләрин *истиснасыз олараг* һамысында һәмин 78 күнү бајрам едирләр. Смоленск губернијасындан, 5—6 мипә гәдәр фәһләси олан 15 фабрик һаггында мә'лумат вардыр. Бајрамларын сајы илдә орта һесабла 86-дыр, јә'ни тәхминән Москва губернијасындакы гәдәрдир; ән аз — 75 бајрам күнү бир фабрикдә ашкар едилмишдир. Һәрби идарәјә табе олан заводларда тә'јин едилмиш бајрамларын сајы да, *адәтән* рус фабрикләриндә олан бајрам күнләринин мигдарына мүвафиг иди, јә'ни бунларда илдә 88 бајрам мүәјјән едилмишдир. Бизим ганунлара көрә мүәјјән олунан бајрам күнләри дә тәхминән о гәдәрдир (илдә 87 күн). Демәли, индијәдәк фәһләләрин дә илдә *адәтән* бајрам етдикләри күнләрин сајы, башга вәтәндашларын бајрам етдикләри күнләрин сајына бәрабәр иди. Бизим «христиан һөкүмәтимиз» фәһләләрин сағламлығы гајғысына галараг бу ади бајрам күнләринин дөрддә бирини, там 22 күнүнү атыб ачаг 66 мәчбури бајрам сахламышдыр. Һөкүмәтин јени гануна дахил етмәдији бу ади бајрам күнләрини көстәрәк. Мүәјјән күнләрә дүшән бајрамлардан: 2 февral — сретеније; 9 мај—Никола күнү; 29 ијун—Пјотр күнү; 8 ијул—казанској; 20 ијул—Илја күнү; 29 август—Иван крестител күнү; 14 сентјабр—воздвиженије; 1 октјабр — покров (һөкүмәт һәтта бу күнү дә мәчбури олмајан вә лүзумсуз бир бајрам һесаб етмишдир. Әмин олмаг олар ки, һеч бир фабрикчи чәсарәт едиб һәмин күн фәһләләри ишләмәјә мәчбур етмәз. Һөкүмәт бурада да јенә ән пис фабрикчиләрин мәнафе вә тәләбләрини мүдафиә едир); 21 нојабр—Мәрјәмин мә'бәдә верилдији күн; 6 декабр—Никола күнү. Мүәјјән күнләрә дүшән

бајрамлардан* үмумијјәтлә 10-у чыхарылмышдыр. Сонра, күнү дәјишилән бајрамлардан пәнризгабағы һәфтәнин шәнбә күнү вә сон һәфтәнин чәршәнбә күнү, јә'ни ики бајрам сијаһыдан чыхарылмышдыр. Демәли, индијә гәдәр олан адәтә көрә фәһләләрә верилән *ән аз* бајрам истираһәти күнләриндән үмумијјәтлә 12-си чыхарылмышдыр. Һөкумәт өзүнү «христиан» һөкумәти адландырмағы чох севир; назирләр вә башга мә'мурлар фәһләләрә мүрачиәтлә данышыгларында фабрикчиләрин фәһләләрә, һөкумәтин фәһләләрә «христиан мәһәббәтиндән», «христиан һиссләриндән» вә и. а. дәм вурурлар. Лакин сөздән ишә кечдикдә бүтүн бу икиүзлү вә ријакар ибарәләрдән әсәр-әламәт галмыр вә һөкумәт мүмкүн олан һәр јердә фәһләләрин һаггыны кәсмәјә чалышан бир чәрчијә дөнүр. Фабрикчиләр өзләри, мәһз онларын ән јахшылары һәлә лап чохдан хаһиш етмишдиләр ки, гануна базар күнләри истираһәти вә бајрам истираһәти тә'јин едилсин. Һөкумәт 15 ил сүрүндүрдүкдән сонра нәһајәт бу гануну верир, *мәчбури* базар күнләри истираһәти вә бајрам истираһәти тә'јин едир, лакин фәһләләрә едилән бу күзәшт әвәзиндә ади бајрам күнләриндән дөрддә бир һиссәсини мәчбури бајрамлар сырасындан чыхарыр вә белә иклә, фәһләләри бир даһа сыхышдырмаг фүрсәтини әлдән гачырмыр. Демәли, һөкумәт халис бир сәләмчи кими һәрәкәт едир: бир тәрәфдән күзәшт едир, о бири тәрәфдән исә башга чүр сыхышдырмаг јолу илә бунун әвәзини чыхмаға чалышыр. Белә бир ганун верилəндән сонра чох ола биләр ки, бә'зи фабрикләрдә саһибкарлар фәһләләрин истираһәт күнләринин сајыны *азалтмаға* чалышачаглар, фәһләләри индијәдәк бајрам едилән, лакин гануна карә мәчбури бајрам күнләри сырасына дахил едилмәјән бајрам күнләриндә ишлөтмәјә чалышачаглар. Өз вәзијјәтләриниң писләшдирилмәсинә јол вермәмәк үчүн фәһләләр бајрам күнләринин сајыны азалтмаг чәһдләрини дәф етмәјә бу

* Биз анчаг, индијәдәк *бүтүн* фабрикләрдә бајрам еднлән күнләри көстәрдик. Бир чох башга күнләр дә вардыр ки, бунлар фабрикләрин *ән чохунда* бајрам едилир, мәсәлән, запусты, пәнризгабағы һәфтәнин чүмә күнү, пасха һәфтәсинин чүмә ахшамы, чүмә вә шәнбә күнләри вә бир чох башгалары.

чәһәтдән дә һәмишә һазыр олмалыдырлар. Ганунда анчаг мәчбури бајрам күнләри көстәрилир; лакин фәһ-ләләрин бунлардан башга да бајрам күнләри тәләб етмәјә һаггы вардыр. Анчаг чалышыб наил олмалы ки, бүтүн бајрам күнләри дахили интизам гајдаларын-да јазылсын; сөздә верилән вә'дләрә инанмаг лазым дејилдир. Фәһләләр бајрам күнү ишләмәјә мәчбур едилмәјәчәкләрини анчаг о заман әмин ола биләрләр ки, бу бајрам дахили интизам гајдаларында јазылмыш олсун. Бајрамлар мәсәләсиндә олдуғу кими, јарымбај-рамлар мәсәләсиндә дә јени ганун әввәлки вәзијјәти сахламаға вә һәтта ону гисмән писләшдирмәјә чалыш-мышдыр. Ганунда анчаг бир јарымбајрам тә'јин едил-мишдир ки, о да Милад бајрамы әрәфәсидир: һәмин күн иш ән кечи күнортаја гәдәр гуртармалыдыр. Фабрик-ләрин чохунда индијә гәдәр дә белә иди, һәм дә әкәр бир фабрикдә Милад бајрамы әрәфәсиндә фәһләләри күнорта ишдән бурахмасајдылар, чох һалларда бунун әвәзинә башга бөјүк бајрамлардан биринин әрәфәсин-дә онлара јарымбајрам верилирди. Үмумијјәтлә фаб-рикләрин чохунда илдә бир јарымбајрам индијә гәдәр дә вар иди. Сонра јени гануна көрә шәнбә күнләриндә вә бајрамгабағы күнләрдә иш күнү 10 саат мүәјјән едилмишдир, јә'ни ади иш күнүндән $1^1/_2$ саат аз олма-лыдыр. Бу чәһәтдән дә ганун фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг дејил, һәтта ола билсин ки, писләш-дирмишдир, чүнки индијәдәк, *демәк олар, бүтүн фаб-рикләрдә* шәнбә күнләриндә иш ади күнләрдән тез гуртарырды. Бу мәсәләјә даир чохлу мә'лумат топлајан вә үмумијјәтлә фабрик һәјаты илә јахындан таныш олан бир тәдгигатчы демишдир: орта һесабла сәһвсиз демәк олар ки, шәнбә күнү иш һәмишәкиндән 2 саат тез гуртарыр. Демәли, ганун бурада да, *ади* истираһәти *мәчбури* истираһәтә чевирмәклә бу күзәшт әвәзинә фәһләләрин иш күнүнү һеч олмазса јарымча саат даһа узатмаг фүрсәтини әлдән гачырмамышдыр. Һәфтәдә јарым саат (тутаг ки 46 иш һәфтәси һесабы илә) илдә 23 саат едәр, јә'ни сәһибкар үчүн ики күн артыг ишләмәк демәкдир... Бизим јазыг јохсул фабрикчиләр үчүн бу һеч дә пис һәдијјә дејилдир! Әмин олмаг олар

ки, бу пул дағарчығы саһибләри белә бир һәдиҹәни дә ғәбул етмәкдән утанмаҹаҹаг вә вар гүввә илә чалышаҹаглар ки, јени ганунда онлара вурулмуш «зәрәрин» (өз дедикләри кими) әвәзини бу васитә илә чыхсынлар; демәли, бу чәһәтдән дә фәһләләр анчаг өзләринә күвәнмәли, өзләриниң бирләшмәк күчүнә архаланмалыдырлар. Јени ганун верилдиҹинә бахмајараг, фәһлә синфи бу чәһәтдән дә инадлы мүбаризә апармаса, өз вәзиҹҹәтиниң јахшылашаҹағына үмид едә билмәз.

VIII

ЈЕНИ ГАНУНУН ЈЕРИНӘ ЈЕТИРИЛМӘСИ НӘ ИЛӘ ТӘ'МИН ОЛУНМУШДУР?

Гануларын јеринә јетирилмәси үмумиҹҹәтлә нә илә тә'мин олунур? 1-чиси, ганунун јеринә јетирилмәсинә нәзарәт етмәклә. 2-чиси, гануну јеринә јетирмәјәнләрә чәза вермәклә. Инди көрәк, јени фабрик ганунунун јеринә јетирилмәси нә вәзиҹҹәтдәдир. Гануларын јеринә јетирилмәсинә нәзарәт фабрик мүфәттишләринә тапшырылмышдыр. Фабрик мүәссисәләринә нәзарәт һаггында 1886-чы илдә гоҹулмуш гајдалар индиҹәдәк һеч дә бүтүн Русијаја дејил, анчаг бә'зи губерниҹалара, мәһз сәнајеси ән чох олан губерниҹалара аид иди. Һәмишә фәһлә һәрәкаты вә фәһлә тә'тилләри кенишләндикчә, фабрик мүәссисәләринә нәзарәт саһәси дә кенишләнмишдир. Инди, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггындакы ганунла бәрабәр, фабрик мүәссисәләринә нәзарәтин бүтүн Русијаја вә бүтүн Полша Чарлығына аид едилмәси һаггында да (јенә 1897-чи ил 2/VI тарихли) ганун верилмишдир. Нәзарәт гајдаларының бүтүн Русијаја аид едилмәси вә фабрик мүфәттишләриниң тә'јин олунмасы, әлбәттә, ирәлиҹә доғру бир аддымдыр. Фәһләләр бундан истифадә едиб өз јолдашларындан даһа чохуну онларын өз вәзиҹҹәти илә, фәһләләр һаггындакы гануларла, һөкумәтин вә һөкумәт мә'мурларының фәһләләрә мүнасибәти вә и. а. илә таныш едәчәкләр. Бүтүн рус фабрик-завод фәһләләриниң габагчыл фәһләләр үчүн (Петербург, Москва,

Владимир губерниjалары вә башга губерниjаларын фәһләләри үчүн) олан ejни гаjдалара табе едилмәси, әлбәттә, фәһлә һәрәкатынын бүтүн рус фәһләләрини даһа тез әһатә етмәсинә дә көмәк едәчәкдир. Ганунун jеринә jетирилмәсинә фабрик мүфәттишләри васитәси илә едилән нәзарәтин нә дәрәчәдә *һәгиги* нәзарәт олдуғуна кәлдикдә исә, биз буну этрафлы көздән кечирмәjәчәjик. Бу барәдә хүсуси бир китабча jазмаг лазым кәләрди (чүнки бу олдугча кениш бир мөвзудур); бәлкә биз, фабрик мүфәттишлиjи һаггында фәһләләрлә ajры бир заман сөһбәт едә билдик. Jалныз гысача гejд едәк ки, тә'jин едилән фабрик мүфәттишләри Русијада чох аздыр, буна көрә дә онлар фабрикләрдә чох кеч-кеч көрүнүрләр. Фабрик мүфәттишләри тамамилә малиjjә назирлиjинә табедирләр вә бу назирлик онлары фабрикчиләрин нөкәринә чевирир, онлары чуғулчулуг едиб тә'тилләр вә иғтишашлар һаггында полис идарәсинә хәбәр вермәjә мәчбур едир, фәһләләр фабрикдә иши бурахыб кетдикдә, һәтта фабрикчи өзү онлары тә'гиб етмәсә дә, малиjjә назирлиjи фабрик мүфәттишләрини мәчбур едир ки, фәһләләри тә'гиб етсинләр, бир сөзлә, фабрик мүфәттишләрини бир нөв полис гуллугчуларына, бир нөв фабрик урjадникләринә чевирир. Фабрик мүфәттишләринә тә'сир көстәрмәк вә онлары өз истәдиjи кими ишләмәjә мәчбур етмәк үчүн фабрикчинин әлиндә мин чүр васитә вардыр. Фәһләләрин исә әлиндә фабрик мүфәттишлиjинә тә'сир көстәрмәк үчүн һеч бир васитә jохдур вә нә гәдәр ки фәһләләрин азад сурәтдә бир jерә jығышмаг, иттифаглар jаратмаг, өз ишләри һаггында мәтбуатда jазмаг, өзләри үчүн фәһлә гәзетләри нәшр етмәк һүгуглары jохдур, онларын әлиндә белә васитәләр ола да билмәз. Бу һүгуглар jох икән мә'мурларын фабрикчиләр үзәриндә һеч бир нәзарәти чидди вә һәгиги нәзарәт ола билмәз вә һеч бир заман олмаjачагдыр. Лакин ганунун jеринә jетирилмәси үчүн тәкчә нәзарәт олмасы кифаjәт дejилдир. Бунун үчүн бир дә, гануну jеринә jетирмәjәнләрә ағыр чәзалар верилмәjини мүәjjән етмәк лазымдыр. Jохса фабрикчинин дүзкүн олмаjан һәрәкәтини фабрик мүфәттишинин она

көстәрмәсиндән нә чыхар? Фабрикчи буна әһәмијјәт вермәз вә јенә әввәлки кими һәрәкәт едәр. Буна көрә дә һәмишә јени бир ганун вердикдә, ону јеринә јетирмәјәнләрә нә кими чәза вериләчәјини дә мүәјјән едирләр. *Лакин иш вахтының гысалдылмасы вә бајрам истираһәти һаггында 1897-чи ил 2 ијун тарихли јени ганунда ону јеринә јетирмәјәнләр үчүн һеч бир чәза мүәјјән едилмәмишдир.* Фәһләләр бурадан көрә биләрләр ки, һөкумәт онлара бир чүр, фабрикчиләрә исә башга чүр јанашыр. Мәсәлән, фәһләләрин фабрикдән вахтындан тез кетмәјә ихтијары олмадығына даир ганун вердикдә, бу гануну позанлар үчүн бурадача чәза тәдбирләри вә һәтта һәбсә алмаг кими шиддәтли бир чәза тәдбири мүәјјән едирләр. Мәсәлән, ганунда көстәрилир ки, тә'тил үстүндә фәһләләр тутулачаг вә ја һәтта һәбсханаја салыначаглар, гајдалары јеринә јетирмәјән вә бунун нәтичәсиндә тә'тил баш вермәсинә сәбәб олан фабрикчиләр исә анчаг чәримә олуначаглар. Инди дә белә едилмишдир. Ганун тәләб едир ки, фабрикчи фәһләләрә базар күнләри вә бајрамларда истираһәт версин вә онлары күндә 11 саат јарымдан артыг ишләтмәсин, лакин бу тәләби јеринә јетирмәјәнләр үчүн һеч бир чәза көстәрмир. Бәс бу гануну позан фабрикчинин чәзасы нәдән ибарәтдир? Ону олса-олса барышыг мәһкәмәсинә верәчәкләр, бу мәһкәмә исә 50 манатдан артыг чәримә кәсә билмәз; јахуд фабрик комиссијасы өзү она чәза верәчәкдир ки, бу да јенә чәримәдән ибарәт олачагдыр. Лакин 50 манатлыг чәримә фабрикчини горхуда биләрми? Ахы бүтүн фәһләләри кечә вә ја бајрам күнү ишләмәјә мәчбур едән фабрикчинин әлдә едәчәји мәнфәәт тәкчә 50 манат олмајачагдыр! Гануну позуб чәримә вермәк фабрикчи үчүн ачыгча әлверишли олар. Гануну јеринә јетирмәјән фабрикчијә хүсуси чәза верилмәсинин ганунда көстәрилмәмәси бөјүк бир һагсызлыгдыр; бу һал ачыгча көстәрир ки, бизим һөкумәт гануну тәтбиг едилмәсини мүмкүн гәдәр ләнгитмәк истәјир, фабрикчиләрин гануна табе олмасыны чидди тәләб етмәк истәмир. Чох-чох бундан әввәл башга өлкәләрдә дә һөкумәтин фабрик ганунлары вермәси вә бунлары јеринә јетир-

мәҹәнләр үчүн чәза тә'јин етмәмәси һаллары олмушдур. Белә ганунлар һәгигәтдә әсла јеринә јетирилмирди, бош бир кағыз олараг галырды. Буна көрә дә ганун верәркән онун јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәмәк кими бу чүр мә'насыз бир адәти башга өлкәләрдә чохдан тәрк етмишләр. Инди рус һөкумәти бу көһнә фырылдағы тәкрар едир вә елә билир ки, фәһләләр буну баша дүшмәҹәчәкләр. Лакин бу бош бир үмиддир. Фәһләләр јени ганундан хәбәр тутан кими онун јеринә јетирилмәсинә өзләри чидди нәзарәт едәчәкләр, ондан азачыг да олса кәнара чыхмаға јол вермәҹәчәкләр вә ганунун тәләбләри јеринә јетирилмәҹинчә ишләмәҹәчәкләр. Фәһләләрин өзләринин бу нәзарәти фабрик урјадникләринин нәзарәтиндән чох-чох тә'сирли олачагдыр. Бу чүр нәзарәт олмаса ганун јеринә јетирилмәҹәчәкдир.

IX

ЈЕНИ ГАНУН ФӘҺЛӘЛӘРИН ВӘЗИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАЧАГМЫ?

Бизим бу суалымыз илк нөвбәдә һәтта гәрибә көрүнә биләр. Ганун иш вахтыны гысалдыр, базар күнләри вә бајрамларда мәчбури истираһәт тә'јин едир, — бәс бу, фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг дејилми? Лакин артыг биз јухарыда әтрафлы сурәтдә көстәрдик ки, јени ганунда гојулан гајдалар дүрүст вә мүәјјән дејилдир, ганун фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдыран гајдалар гојмагла бәрабәр, чох вахт јенә дә әввәлки кими саһибкарын өзбашыналығына јол верәрәк вә ја мәчбури бајрам күнләрини ади бајрам күнләринә нисбәтән азалдараг бу гајдалары гүввәдән салыр.

Әкәр истираһәт күнләри ганунун мүәјјән етдијиндән артыг олмаса, јә'ни фәһләләрә јалныз ганунда көстәрилән мәчбури бајрам күнләриндә истираһәт верилә-рәк галан ади бајрам күнләриндә фабрикчиләр онлары ишләмәҹә мәчбур едә билсәләр, јени ганунун јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә иш вахтынын гысалыб-гы-

салмајачағыны һесабламаға чалышаг. Әлбәттә, һәлә мә'лум дејилдир ки, фабрикчиләр фәһләләри галан ади бајрам күнләриндә ишләмәјә мәчбур едә биләчәкләр, ја јох. Бу, фәһләләрин мүгавимәтиндән асылыдыр. Лакин фабрикчиләр иш күнүнүн гысалдылмасының әвәзини чыхмаг үчүн бајрамларын сајыны азалтмаға чалышачаглар,—бу, шүбһәсиздир. Бу да шүбһәсиздир ки, ганун фәһләләри сыхышдырмаға чалышан капиталистләрин бу хејирхаһ чәһдләринә вар гүввә илә көмәк едир. Инди көрәк, бу шәраитдә нәтичә нечә ола биләр. Көһнә шәраитдәки иш вахты илә јени шәраитдәки (ја'ни 1897-чи ил 2 ијун ганунунда көстәрилән) иш вахтыны мүгајисә етмәк үчүн, *илдә нечә иш сааты олдуғуну* көтүрмәк лазымдыр: анчаг бу үсулла һәм бүтүн бајрам күнләрини, һәм дә бајрамгабағы күнләрдә ишин гысалдылмасыны һесаба алмаг олар. Инди, ја'ни 1897-чи ил 2 ијун ганунунун тәтбиг едилмәси әрәфәсиндә рус фабрик-завод фәһләсинин иш вахты адәтән илдә нечә саатдыр? Бу хүсусда, әлбәттә, тамамилә дүрүст мә'лумат јохдур, чүнки һәр бир фәһләнин иш саатларыны һесабламаг мүмкүн дејилдир. *Бир нечә* фабрик һаггында топланан мә'луматдан истифадә етмәк лазымдыр: еһтимал олунур ки, башга фабрикләрдә дә иш саатлары тәхминән, тәдгиг олунан фабрикләрдә олдуғу гәдәрдир. Москва губернијасында топланан мә'луматы көтүрәк. 45 ири фабрикдә илдә нечә иш күнү олдуғу дүрүст һесабланмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, бирликдә бу 45 фабрикдә иш күнләринин сајы илдә 12 010 күн, ја'ни илдә һәр фабрикдә орта һесабла 267 күндүр*. Һәфтәдә иш саатларының гәдәри (бир нечә јүз фабрик һаггында топланмыш мә'лумата көрә) орта һесабла 74 саат, ја'ни күндә $12^1/_3$ саатдыр. Демәли, иш сааты илдә $267 \times 12^1/_3 = 3293$ саат, јуварлаг рәгәм көтүрдүкдә исә — 3300 саат олмушдур. Одесса шәһәриндәки 54 ири фабрик һаггында топланмыш мә'лумата јекун вурмушуг; бурада һәм бир ил-

* Әкәр илдә 267 иш күнү варса, демәли, иш көрүлмәјән күнләр, бајрам күнләри 98-дир. Јухарыда демишдик ки, бајрам күнләринин сајы 89-дур, лакин 1-чиси, тәкчә механики фабрикләри көтүрмүшдүк, 2-чиси исә, бајрам күнләринин бүтүн фабрикләрдәки орта сајыны дејил, ән чох тәсадүф едилән сајыны көтүрмүшдүк.

дәки иш күнләрининн, һәм дә иш саатларының гәдәри бизә мә'лумдур. Мә'лум олмушдур ки, бүтүн бу фабрикләрдә илдә иш саатларының гәдәри орта һесабла 3139 саатдыр, јә'ни Москва губерниjасындакындан хејли аздыр. Одессада иш күнү гысадыр: ән ади иш күнү $10^1/_2$ саатдыр, бу 54 фабрик үчүн исә орта һесабла 10,7 саатдыр. Буна көрә дә, бајрам күнләринин азлыгына бахмајараг, бир илдәки иш саатларының мигдары аз олур. Көрәк, јени ганун үзрә иш саатлары нә гәдәр олур. Һәр шејдән әввәл бир илдәки иш күнләринин гәдәрини мүәјјән едәк. Бунун үчүн 365 күндән, 1-чиси, 66 бајрам күнүнү; 2-чиси, Милад бајрамы ахшамы верилән $^1/_2$ күнү; 3-чүсү, бајрамгабағы күнләр фәһләнин ишы $1^1/_2$ саат тез гуртармасындан әлдә етдиjи бош вахтлары чыхмаг лазымдыр. Бајрамгабағы күнләр 60 олачагдыр (66 олмајачагдыр, чүнки 6-ја гәдәр бајрам күнү башга бајрам күнләри илә бирләшдирилмишдир). Демәли, бајрамгабағы күнләр ишин гысалдылмасындан $60 \times 1^1/_2 = 90$ иш сааты вә ја 8 иш күнү һасил олачагдыр. 365 күндән чәми $74^1/_2$ ($66 + {}^1/_2 + 8 = 74^1/_2$) бајрам күнүнү чыхмаг лазымдыр. Нәтичәдә $290^1/_2$ иш күнү вә ја $290^1/_2 \times 11^1/_2 = 3340$ иш сааты алыначагдыр. Демәли, белә чыхыр ки, әкәр бајрамларын сајы азалдылыб ганунда көстәрилән мәчбури бајрам күнләри гәдәр едилсә, *онда јени ганунун тәтбиг едилмәсиндән фәһләләрин вәзиjjәти нәинки jахшылашмајачаг, әксинә, һәтта писләшәчәкдир:* ил мүддәтиндә онларын иш вахты үмумиjjәтлә вә бүтүнлүкдә әввәлки кими галачаг вә ја һәтта *артачагдыр!* Бу һесаб, әлбәттә, анчаг тәхминидир: бүнү тамамилә дүрүст һесабламаг мүмкүн дејилдир. Лакин бу, тамамилә јарарлы рәгәмләрә әсасән һесабланмышдыр вә һәмин һесаб бизә ајдын көстәрир ки, һөкумәт ади бајрамларын сајына нисбәтән мәчбури бајрамларын сајыны азалтмагла, фәһләләри сыхышдырмаг үчүн нечә һиjләкәр бир фырылдаг ишләтмишдир. Бу һесаб ајдын көстәрир ки, әкәр фәһләләр бир-бириниn тәрәфини мөһкәм сахламасалар вә фабрикчиләрә гаршы биркә мүгавимәт көстәрмәсәләр, јени ганунун тәтбиг едилмәси онларын вәзиjjәтини писләшдирә биләр! Һәм дә нәзәрдә тутун

ки, бүтүн бу һесаб анчаг *күндүз* ишинә, мәһз *иш вахтында көрүлән* ишләрә аиддир. Бәс иш вахтындан артыг көрүлән ишләр? Ганун бу ишләри әсла мәһдуд етмир вә ч. назирләрин гоҹачаглары гаҹдаларда буну мәһдуд едиб-етмәҹәкләри мә'лум дејилдир, чүнки бу гаҹдаларын гоҹулмасы онларын «ихтијарына верилмишдир». Иш вахтындан артыг көрүлән ишләрин ганунда мәһдуд едилмәмәси исә башлыча сәбәб олуб шүбһәлэнмәҹә мәчбур едир ки, јени ганун фәһләләрин вәзиҹҹәтини ҹахшылашдыраҹагдырмы? Әкәр нормал (ади) иш күнү гысалдыгда рус фәһләләринин чоху индики кими јенә дә биабырчы дәрәчә аз әмәк һаггы алмагда давам едәрсә, *онда фәһлә еһтиҹаҹ нәтиҹәси олараг иш вахтындан артыг ишләмәҹә разылыг вермәли олаҹаг вә онун вәзиҹҹәти ҹахшылашмаҹаҹагдыр.* Фәһлә үчүн лазым оланы одур ки, күндә 8 саатдан артыг ишләмәсин, динчәлмәк үчүн, инкишаф етмәк үчүн, бир инсан, бир аилә саһиби вә бир вәтәндаш кими өз һүгугларындан истифадә етмәк үчүн вахты олсун. Фәһлә көрәк диләнчи пајы гәдәр аз әмәк һаггы алмасын, инсан кими ҹашамаг үчүн о көрәк кифајәт гәдәр әмәк һаггы алсын, ишдә тәтбиг едилән тәкмилләшмәләрдән өзү фајдалансын, бүтүн мәнфәәти өз истисмарчыларына вермәсин. Әкәр фәһләнин ишләдиҹи саатларын сајы әввәлки гәдәр галарса вә фәһлә ејни мигдар әмәк һаггы алмалы оларса, онда фәһләнин һәддән артыг ишләмәсини ади ишми, ҹохса иш вахтындан артыг көрүлән иш адландырмағын фәһлә үчүн нә фәрги вардыр? Онда иш күнүнүн гысалдылмасы һаггындакы ганун *һеч бир нәтиҹә вермәҹәк, бош бир кағыз парчасына* чевриләчәкдир. Онда јени ганун фабрикчиләрә әсла тохунмаҹаҹаг, онлары фәһләләрә һеч бир күзәштә кетмәҹә мәчбур етмәҹәкдир. Малиҹҹә назирлиҹинин мә'мурлары да капиталистләрә гуллуг көстәрәрәк *артыг инди еһтимал, буна ишарә едирләр:* онлар «Малиҹҹә Хәбәрләри»нин һәмин мәгаләсиндә ч. фабрикчиләрә тәсәлли верәрәк дејирләр: «Јени ганун, ади ишләр үчүн олан ишә көтүрмәк мүгавиләсинин сәрбәстлиҹини мәһдудлашдырмагла бәрабәр, фабрикчинин фәһләләрлә хүсуси сазишә (иш вахтындан артыг иш көрдүрмәк

һаггында сазишә) кәлөрәк мүәссисәдә күнүн вә кечәнин һәр вахты, еһтијач олдугда» исә (бәли! бәли! ахы рус фәһләләриниң һавајы әмәјинә бизим фәгир, мәзлум фабрикчиләрин чох заман «еһтијачы» олур!) «һәтта бајрам күнләри дә иш көрдүрмәк имканыны арадан галдырмыр».

Көрүрсүнүзмү, бу пул дағарчығы нөкәрләри нечә чанфәшанлыг едирләр! Онлар дејирләр ки, ч. фабрикчиләр, сиз чох да параһат олмајын: сиз «кечә-күндүз һәр вахт иш көрдүрә» биләрсиниз, анчаг о иш ки кечмишдә ади иш вахтында көрүлән иш һесаб олунурду, инди ону *иш вахтындан артыг көрүлән иш* адландырмаг лазым кәлөчәкдир. *Јалныз ишин адыны дәјишдирин, башга һеч бир шеј лазым дејил!*

Бу сөзләрдә ән тәәччүблү чәһәт мә'мурларын һәјасызлығыдыр; онлар габагчадан әминдирләр ки, иш вахтындан артыг көрдүрүлән ишләр әсла мәһдуд едилмәјәчәкдир (әкәр иш вахтындан артыг көрдүрүлән ишләр мәһдуд едилсә, онда фабрикчи күнүн вә кечәнин һәр вахты иш көрдүрә билмәз!). Онлар габагчадан әминдирләр ки, чох да һесаблашмамағы фабрикчиләрә һәјасызлыгла вә ачыгча мәсләһәт көрдүкләриндән фәһләләр хәбәр тутмајачаглар! Бу чәһәтдән, көрәк ки, малијјә назирлијинин мә'мурлары да гочаглыг көстәрмишләр! Мә'мурларын фабрикчиләрлә *нечә* сөһбәт етдикләрини вә онлара *нәләри* мәсләһәт көрдүкләрини билмәк фәһләләр үчүн чох ибрәтли олар. Фәһләләр буну биләндән сонра баша дүшәрләр ки, көһнә дүшмәнләр јени ганун пәрдәси алтында онлара гаршы чыхараг, јенә дә әввәлки кими фәһләләри там *«гануни әсасла»* әсарәт алтына алмаға чалышырлар.

X

ЈЕНИ ГАНУНУН НӘ КИМИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ ВАРДЫР?

Биз инди јени ганунла әтрафлы таныш олдуг. Бу ганунун Русијадакы фәһләләр үчүн вә фәһлә һәрәкаты үчүн *нә кими әһәмијјәти* олдуғуну да көздән кечирмәк лазымдыр.

Јени фабрик ганунунун әһәмијјәти ондадыр ки, бу ганун, бир тәрәфдән, һөкумәтин мәчбури күзәштә кетмәсидир, бирләшмиш вә шүурлу фәһләләр бу гануну полис һөкумәтинә *зорла вердирмишләр.* Бу ганунун верилмәси Русијада фәһлә һәрәкатынын *мүвәффәгијјәтини* көстәрир, фәһлә күтләләринин шүурлу вә тә'кидли тәләбиндә нә гәдәр бөјүк бир күввә олдуғуну көстәрир. Нә тә'гибләр, нә күтләви һәбс вә сүркүнләр, нә бөјүк сијаси мүһакимәләр, нә дә фәһләләри сыхышдырмаг һеч бир нәтичә вермәди. Һөкумәт бүтүн күввә вә васитәләриндән истифадә етди. О өз бөјүк һакимијјәтинин вар күчү илә Петербург фәһләләринин үзәринә һүчума кечди. Һөкумәт фәһләләрин е'тираз вә мүбаризә руһуну һәр нечә олса *гырмаға* чалышараг, фәһләләрин фабрикчиләрә вә һөкумәтә гаршы башланмагда олан сосиалист һәрәкатыны *јатыртмаға* чалышараг, фәһләләри мүһакимәсиз вә чох амансызлыгла тә'гиб едир вә сыхышдырырды. Бунларын һеч бири нәтичә вермәди во һөкумәт јәгин етмәли олду ки, ајры-ајры фәһләләри тә'гиб етмәк *фәһлә һәрәкатыны* арадан галдырмајачагдыр, буна көрә дә күзәштә кетмәк лазымдыр. Там гүдрәтли олдуғу вә халгдан асылы олмадығы зәнн едилән мәһдудијјәтсиз һөкумәт бир нечә он мин Петербург фәһләсинин тәләбләри гаршысында күзәштә кетмәјә мәчбур олду. Биз бу күзәштләрин нә гәдәр чүз'и вә нә гәдәр икимә'налы олдуғуну көрдүк. Лакин бу һәлә анчаг илк аддымдыр. Фәһлә һәрәкаты артыг чохдандыр ки, С.-Петербург даирәсиндән кәнарлара чыхмышдыр; бу һәрәкат кетдикчә даһа да кенишләнир вә *бүтүн өлкәдә* сәнаје фәһләләри күтләләрини кетдикчә даһа чох әһатә едир; ваһид сосиалистләр партијасынын рәһбәрлији алтында бүтүн бу күтләләр бирликдә өз тәләбләрини ирәли сүрдүкдә исә һөкумәт даһа бу чүр чүз'и бир күзәштлә јахасыны гуртара билмәјәчәкдир!

Дикәр тәрәфдән, јени ганунун әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, бу ганун рус фәһлә һәрәкатына һөкмән вә лабүд сурәтдә *јени бир тәкан верир.* Биз көрдүк ки, ганун чалышыб фабрикчиләр үчүн һәр чәһәтдән кәләк јолу сахламышдыр, чалышыб ән мүһүм мәсәләләри

өртүлү сахламышдыр. Бу ганунун тәтбиг едилмәси үстүндә һәр јердә фабрикчиләрлә фәһләләр арасында мүбаризә башланачагдыр; ганун бүтүн Русијаја аид олдуғу үчүн бу мүбаризә чох кениш бир саһәни әһатә едәчәкдир. Һәм дә фәһләләр бу мүбаризәни шүурлу вә мөһкәм апара биләчәк, өз тәләбләри үзәриндә тә'кид едә биләчәк, биздә тә'тилләрә гаршы олан полис ганунларынын онлар үчүн гурдуғу тәләләрдән өзләрини горуја биләчәкләр. Јени фабрик гајдаларынын тәтбиг едилмәси, бүтүн Русијадакы фабрикләрин бөјүк әксәријјәтиндә ади иш күнүнүн дәјишдирилмәси бөјүк фајда верәчәкдир: фәһләләрин ән керидә галмыш тәбәгәләрини һәрәкәтә кәтирәчәкдир; һәр јердә фабрик мәишәти мәсәләләриня вә гајдаларына чох дәрин бир мараг ојадачагдыр; фәһләләрин өз *тәләбләрини* ирәли сүрмәләри үчүн көзәл, әлверишли вә *гануни* бир фүрсәт олачаг вә фәһләләр бундан истифадә едәрәк, *гануну өзләринин нечә баша дүшдүкләрини* мүдафиә едәчәкләр, *көһнә гајдалар* фәһләләр үчүн даһа фајдалы олдугда бунлары (мәсәлән, *ади бајрамлары,* шәнбә күнләри ишин $1^1/_2$ саат дејил, 2 саат вә даһа тез гуртармасыны) мүдафиә едәчәк, иш вахтындан сонра көрүлән ишләр һаггындакы *јени сазишләрдә* даһа әлверишли шәртләр гојулмасына наил олачаг вә *даһа јүксәк әмәк һаггы* алмаға чалышачаглар ки, иш күнүнүн гысалдылмасы фәһләләрә һеч бир зәрәр вурмајыб һәгигәтән фајда версин.

ƏLAVƏ

I

Jeni fabrik qanunu (1897-ci il 2 iyun qanunu) haqqındakı bu kitabça jazılıb qurtarandan sonra, oktjabrın əvvəllərində, həmin qanunun *tətbiqinə dair qajdalar* e'lan olunду; bu qajdalar dahili işlər nazirliyinin razılığı ilə maliyyə nazirliyi tərəfindən 1897-ci il sentjabrın 20-də təsdiq edilmişdir. Həmin qajdaların bütün qanun üçün nə qədər böjük əhəmijjəti olacağından biz jухarıda danışmışdıq. Bu dəfə nazirlik tələsib həmin qajdaları hələ jeni qanun tətbiq ediləndən qabaq vermişdir, çünki bu qajdalarda (indiyə kөrəçəjimiz kimi) hansı hallarda jeni qanunun tələbləriندən kənara çıxmağa izin verildiji, jə'ni fabrikçilərin qanunda mүəjjən edilən vaxtdan artıq «iş kөrdүrmәsinə» izin verildiji kөstərilmişdir. Əkər bu qajdalar fabrikçilərə çox lazım olmasajdı, fəhlələr bu qajdaların verilmәsini, əlbəttə, hələ uzun zaman kөzləmәli olardılar. «Qajdalar»dan bir az sonra habelə 1897-ci il 2 iyun qanununu tətbiq etmək үsulларını fabrik mүfəttişlərinə anчaq *izah etmək* bəhanəsi ilə bu qanun haqqında «fabrik mүfəttişləri үçün tə'limat» da nəşr edilmişdir; bu tə'limat tamamilə *fəhlələrə qarşı* olub mə'murların tam өzbaşınalığını qanunilәşdirir və fabrikçilərin hər vasitə ilə qanuna kələk kəlmәsinə imkan jaradır. İmperator hөkumәti qanunlarda jaxşı sөzlər jazmağı, sonra da bu qanunları *tə'limatlarla* əvəz edərək, onların pozulmasına jol

вермәјн чох севир. Гајдалары әтрафлы тәһлил етдикдә көрәчәјик ки, јени тә'лимат мәһз белә тә'лиматлардандыр. Ону да гејд едәк ки, бу «тә'лиматын» чох јери «Малијјә Хәбәрләри»нин јени ганун һаггындакы китабчада дәфәләрлә көстәрдијимиз мәгаләсиндән *ејни илә көчүрүлмүшдүр**. Мәсәлән, «Малијјә Хәбәрләри»нин фабрикчиләрә бир фырылдағы нечә өјрәтдијини биз орада көстәрмишдик: «Малијјә Хәбәрләри» изаһ етмишди ки, фәһләнин фабрикчи илә мүгавиләсиндә иш вахтына даир һеч бир сөз дејилмәдији һалларда јени ганун тәтбиг едилә билмәз, чүнки белә һалларда куја фәһлә, «ишә көтүрүлмүш фәһлә дејил, сифариш гәбул едән бир шәхс олур». Бу фырылдағчы изаһат «тә'лиматда» ејни илә тәкрар едилир. Гајдалар 22 маддәдән ибарәтдир, лакин бу маддәләрин чоху 1897-чи ил 2 ијун ганунундакы маддәләри садәчә олараг бүтүнлүкдә тәкрар едир. Гејд едәк ки, бу гајдалар анчаг «малијјә назирлијинә табе олан» фабрикчиләрә аиддир, нә мә'дән заводларына, нә дәмирјол е'малатханаларына, нә дә дөвләт заводларына аид дејилдир. Бу гајдалары ганунун өзүндән гәти фәргләндирмәк лазымдыр: гајдалар анчаг гануну *изаһ етмәк үчүн* гојулмушдур вә һәмин гајдалары гојан назирләр бунлары тамамлаја биләрләр, дәјишдирә биләрләр, јени гајдалар гоја биләрләр. Гајдаларда ашағыдакы беш мәсәләдән бәһс олунур: 1) тәнәффүслердән; 2) базар күнләри истираһәтиндән вә бајрам истираһәтиндән; 3) јени ганундан кәнара чыхмаг һалларындан; 4) иш нөвбәләриндән вә 5) иш вахтындан артыг көрүлән ишләрдән. Гајдаларда олан бу мәсәләләрин һәр бирини әтрафлы сурәтдә көздән кечирәк, бунунла да әлагәдар олараг көстәрәк ки, малијјә назирлији өз тә'лиматында һәмин гајдаларын нечә тәтбиг едилмәсини мәсләһәт көрүр.

II

Тәнәффүсләр һаггында белә гајдалар гојулмушдур: 1-чиси, тәнәффүсләр иш саатларына дахил дејилдир, тәнәффүс вахты фәһлә азаддыр; тәнәффүсләр дахили

* Бах: бу чилд, сәһ. 290—291. *Ред.*

интизам гајдаларында көстәрилмәлидир; 2-чиси, иш вахты анчаг күндә 10 саатдан артыг олдугда мәчбури тәнәффүс гојулмалыдыр вә тәнәффүс азы бир саат олмалыдыр. Бу гајда фәһләләрин вәзијјәтини әсла јахшылашдырмыр. Һәтта әксинә. Бир саатлыг тәнәффүс олдугча аздыр: фабрикләрин чохунда нанар үчүн $1^1/_2$ саат, бә'зән исә сәһәр јемәји үчүн дә әлавә јарым саат тәнәффүс гојулмушдур. Назирләр чалышыб тәнәффүс үчүн ән аз вахт көтүрмүшләр! Фәһлә бир саата чох заман һеч кедиб евдә нанар да едә билмәз.

Ајдындыр ки, фәһләләр белә гыса тәнәффүс гојулмасына јол вермәјәчәкләр вә тәнәффүсүн артырылмасыны тәләб едәчәкләр. Тәнәффүсүн мәчбури олмасы һаггындакы о бири шәрт дә фәһләләри сыха биләр, чүнки назирләрин гојдуғу гајдалара көрә тәнәффүс анчаг иш күнү 10 саатдан артыг олдугда *мәчбуридир!* Демәли, иш күнү 10 саат олдугда фабрикчиләрин ихтијары вар ки, фәһләләрә тәнәффүс вермәсин! Јенә дә фәһләләр өзләри кәрәк тәдбир көрсүнләр ки, фабрикчиләр белә бир ихтијардан истифадә едә билмәсинләр вә истифадә етмәк чәсарәтиндә олмасынлар. Фәһләләр белә гајдаларла (бу гајдалар дахили интизам гајдаларына дахил едилдикдә) разылашмајараг, даһа тез-тез тәнәффүс верилмәсини тәләб едә биләрләр. Назирләрин фикринчә, фәһләләри һәтта бу гәдәр сыхмаг да аз имиш. Бу гајданын «гејдиндә» о да дејилир ки, «бөјүк манеәләр олдуғу һалларда бу тәләбдән кәнара чыхмаға *јол верилир»,* јә'ни *јол верилир ки,* ч. фабрикчиләр фәһләләрә һеч тәнәффүс вермәсинләр! Назирләр буна јол версәләр дә, фәһләләр чәтин ки *јол версинләр.* Бундан башга, тәнәффүс верилмәси тәләби фәһләләр үчүн ағыр һесаб едилдикдә дә назирләр бу тәләбдән кәнара чыхмаға *јол верирләр.* Әчәб гајғыкешдирләр ч. назирләр! Бизим ч. назирләр тәнәффүсә чыхмағын фәһләләр үчүн «ағыр» олачағы фикринә галмышлар, лакин бир саата нанар етмәјин фәһләләр үчүн «ағыр» олачағы вә бирдән *10 саат* тәнәффүссүз ишләмәјин даһа «ағыр» олачағы һаггында бир кәлмә дә олса демәмишләр! Тәнәффүс һаггындакы үчүнчү гајда тәләб едир ки, фәһләләрә ән кечи һәр 6 саатдан бир

јемәк имканы верилсин. Лакин гајдалар һәр 6 саатдан бир *тәнәффүс* верилмәсини тәләб етмир; белә бир гајданын нә мә'насы ола биләр? Фәһлә тәнәффүсә чыхмадан нечә јемәк јеја биләр? Ч-б назирләр бу барәдә чәтинлик чәкмәмишләр. Әкәр тәнәффүс верилмирсә (гајдаларда белә дејилир), онда фәһләјә «иш вахты јемәк үчүн имкан верилмәли, һәм дә фәһләнин јемәк јејәчәји јер дахили интизам гајдаларында көстәрилмәлидир». Бу гајда бүтөвлүкдә елә ахмаг бир шејдир ки, буна анчаг һејрәт етмәк олар! Икисиндән бири олмалыдыр: *ја* бу «јемәк јери» *фәһләнин ишләдији јердән кәнарда* олачаг вә о заман *тәнәффүс вермәк* лабүддүр. Ја да бу јер *фәһләнин ишләдији јер* олачаг вә онда бу јери көстәрмәјин нә мә'насы вар? Фәһләнин иши дајандырмаға ихтијары јохдур,—бәс иши *дајандырмадан* о нечә јемәк јеја биләр? Ч-б назирләр фәһләјә бир машын кими бахырлар: машыны ки ишләјән заман јағламаг мүмкүндүр, бәс нә үчүн кәрәк (капитал гујругларыолан «гајғыкеш» назирләримиз дүшүндүкләри кими) фәһлә дә иш заманы јемәјини тыхышдыра билмәсин? Фәһләләрин үмиди анчаг она галыр ки, белә ахмаг гајда јалныз рус мә'мур дәфтәрханаларында ичад едилә биләр, һәгигәтдә исә тәтбиг олунмајачагдыр. Фәһләләр тәләб едәчәкләр ки, «јемәк јери» *онларын ишләдикләри јердән кәнарда олсун:* фәһләләр һәр 6 саатдан бир *тәнәффүс* верилмәсини тәләб едәчәкләр. Тәнәффүсләр һаггындакы бүтүн гајдалар бундан ибарәтдир. Назирләр гануну елә изаһ етмишләр ки, фәһләләр өзләрини мүдафиә етмәсәләр вә назирләрин гојдуғу гајдалар үзәриндә дејил, өз гајдалары үзәриндә әлбир тә'кид етмәсәләр, бу ганун онларын вәзијјәтини анчаг писләшдирә биләр.

III

Базар күнләри истираһәти вә бајрам истираһәти һаггында анчаг хырда бир гајда гојулмушдур, о да бундан ибарәтдир ки, базар күнләриндә вә бајрамларда фәһләләр фасиләсиз олараг азы 24 саат ишдән азад олмалыдырлар. Бу — базар күнләри истираһәти вә

бајрам истираһәти һаггында гануну «изаһ» етмәк үчүн көрүлә биләчәк *ән чүз'и* бир тәдбирдир. Бундан аз бир шеј мүәјјән етмәк мүмкүн олмазды. Фәһләләр үчүн даһа артыг (мәсәлән, бә'зи башга өлкәләрдә олдуғу кими, 36 саат) истираһәт тә'јин етмәји исә назирләр һеч фикирләрини дә көтирмәмишләр. Христиан олмајанлар һаггында гајдаларда һеч бир сөз дејилмәмишдир.

IV

Ганундан кәнара чыхмаг һаллары һаггында чох, олдугча чох вә олдугча этрафлы гајдалар гојулмушдур. Фәһләләрин јадына салаг ки, ганунда назирләрә верилән ихтијара көрә онлар гајдаларда ганундан кәнара чыхмаға јол верә биләрләр: назирләр ганунун тәләбләрини *артыра да* биләрләр (јә'ни фәһләләр үчүн фабрикчиләрдән даһа чох шеј тәләб едә биләрләр), бу тәләбләри *азалда да* биләрләр (јә'ни фәһләләр үчүн фабрикчиләрдән *даһа аз шеј* тәләб едә биләрләр). Көрәк назирләр нечә етмишләр. Биринчи гајда. Ганундан кәнара чыхмаға о заман јол верилир ки, «фәһләләрин көрдүјү иш *фасиләсиз* иш олсун, јә'ни елә иш олсун ки, ону истәнилән вахт дајандырдыгда чиһазлар, материаллар вә һазыр мәһсул хараб олар». Белә һалларда ч. фабрикчиләр гануда көстәрилән вахтдан артыг да «иш көрдүрә» биләрләр. Лакин гајда төләб едир ки, бу һалларда, 1-чиси, фәһләнин иш саатларынын сајы далбадал ики күндә 24-дән (нөвбәләр далбадал олмадыгда исә отуздан) артыг олмасын. Нә үчүн күндә 12 саат дејил, ики күндә 24 саат дејилдијини нөвбәләр һаггындакы параграфда көрәчәјик. 2-чиси, гајда төләб едир ки, арасы кәсилмәдән ишләдикдә һәр фәһләнин иш күнү 8 саатдан артыг оларса, фәһлә ишдән ајда дөрд күн азад едилсин. Демәли, *фасиләсиз* ишләјән истеһсалларда фәһләләрин истираһәт күнләринин сајы *олдугча азалдыларағ,* ајда 4 күн, илдә 48 күн тә'јин едилмишдир, һалбуки *һәтта* гапун өзү (бајрамларын сајыны һәр васитә илә азалтдыгына бахмајараг) илдә 66 мәчбури бајрам сахламышдыр. Бу бај-

рамларын сајыны азалтмаг үчүн назирләрин әлиндә нә кими ағлабатан бир әсас вар иди? Әсла һеч бир әсас јох иди; ајда 4 бајрам олдугда да јенә *ишин арасы* кәсилир, јә'ни фабрикчиләр бајрам күнләриндә ишләмәк үчүн (әкәр истеһсал *доғрудан да* фасиләсиздирсә, јә'ни ону *дајандырмаг* мүмкүн дејилдирсә) јенә дә башга фәһләләр көтүрмәлидирләр. Демәли, ч. назирләр фәһләләрин бајрам күнләрини *јалныз она көрә* бир даһа азалтмышлар ки, фабрикчиләри аз «сыхсынлар», ишә *башга* фәһләләр көтүрмәк һалларыны азалтсынлар! Бу һәлә һарасыдыр, «тә'лимат» һәтта фабрик мүфәттишләринә изин верир ки, *фәһләләрә даһа аз истираһәт* верилә(әји јазылан дахили интизам гајдаларыны да тәсдиг етсинләр! Фабрик мүфәттиши анчаг бу хүсусда тичарәт вә сәнаје департаментинә хәбәр вермәлидир. Бизим һөкүмәтин нә сәбәбә тамамилә мә'насыз ганунлар, мүфәссәл гајда вә тә'лиматлар һәвәскары олдуғу бу мисалдан бүтүнлүклә ајдын олур: әлверишли олмајан бир гајданы дәјишдирмәк үчүн буну һалал кәлирләр... департаментиндән хаһиш етмәк кифајәтдир!! Һәмчинин фабрик мүфәттиши тә'лимата әлавә едилмиш сијаһыда көстәрилмәјән ишләри фасиләсиз ишләр сырасына дахил етмәјә (тә'лимата әсасән!) изин верә биләр: департаментә хәбәр вермәк кифајәтдир... Бу гајданын гејдиндә дејилир ки, фасиләсиз ишләр дахили интизам гајдаларында *ајрыча көстәрилмәлидир.* «Бу ганундан кәнара чыхмаға јалныз һәгигәтән зәрури олдуғу һалларда јол верилир» (назирләрин гојдуғу гајдада белә дејилир). Бәс бунун *һәгигәтән* зәрури олуб-олмадығына ким нәзәр јетирмәлидир? Фәһләләрдән башга һеч кәс: *һәгигәтән* еһтијач олмадыгда фәһләләр кәрәк гојмасынлар ки, дахили интизам гајдаларында фасиләсиз ишләрә даир гејдшәртләр јазылсын. Икинчи гајда. Ганундан кәнара чыхмаға о заман јол верилир ки, фәһләләр мүхтәлиф истеһсалларда јардымчы ишләрлә (чари тә'мир, газаплара, моторлара вә интигал механизмләринә бахмаг, истилик, ишыг ишләри, су тәчһизаты, кешик чәкмәк, јанғындан горумаг вә с. бу кими ишләрлә) мәшғул олсунлар. Бу һалларда да ганундан кәнара

чыхылмасы дахили интизам гајдаларында *ајрыча көстәрилмәлидир. Гајдаларда* бу фәһләләрин истираһәт күнләри һаггында *бир кәлмә дә јазылмамышдыр.* Фәһләләр јенә дә өзләри көз гојмалыдырлар ки, онлара истираһәт верилсин, јә'ни белә фәһләләр онлар үчүн истираһәт күнләри тә'јин етмәјән дахили интизам гајдаларына разы олмамалыдырлар. Үчүнчү гајда. Иш күнү, базар күнү вә бајрам истираһәти һаггындакы гајдалардан вә дахили интизам гајдаларындан кәнара чыхмаға даһа ики һалда јол верилир: 1-чиси, механизмләр, аләтләр вә с. гәфләтән хараб олараг бүтүн фабрикин вә ја онун бир шө'бәсинин ишини дајандырдыгда. Бу кими һалларда лазыми *тә'мир* ишләринин гајдалардан кәнар көрдүрүлмәсинә јол верилир. 2-чиси, «јанғын баш вермәси, машынларын сынмасы вә нәзәрдә тутулмајан башга бу кими һаллар нәтичәси олараг мүәссисәдә бу вә ја башга шө'бәнин иши бир мүддәт азалдыгда вә ја тамамилә дајандыгда вә мүәссисәдә башга шө'бәләрин там сүр'әтлә ишләмәси тәләб олундугда мүәссисәнин бу вә ја башга шө'бәсиндә мүвәггәти ишләрин» гајдалардан кәнар көрдүрүлмәсинә изин верилир. (Бу һалда фабрикчи һәмин күн фабрик мүфәттишинә хәбәр көндәрир, о да бу ишләрин көрдүрүлмәсинә *ичазә верир.)* Бу сонунчу гајда назирләрин чох бөјүк «гајғыкешлик едиб» фабрикчиләрдән бир манат да олса артыг пул чыхмамасына чалышдыгларыны көстәрир. Фабрикин бир шө'бәсиндә јанғын олур. Иш дајаныр. Иши саһмана саландан сонра фабрикчи итирилән вахтын әвәзини чыхмаг истәјир. *Буна көрә дә* назир она ичазә верир ки, фәһләләри күндә һәтта 18 саат да олса ишләдиб онларын әмәјиндән истәдији гәдәр истифадә етсин. Бунун ахы фәһләләрә нә дәхли вар? Мәкәр фабрикчи артыг мәнфәәт көтүрәндә буну фәһләләрлә бөлүрмү? мәкәр онда иш күнүнү азалдырмы? Бәс фабрикчи зәрәр чәкәндә нә үчүн кәрәк фәһләләрин иш күнү *узадылсын?* Ахы бу о демәкдир ки, мәнфәәти өзүм көтүрүрәм, зәрәри исә фәһләләрин үстүнә јыхырам. Әкәр баш вермиш иткинин јерини долдурмаг лазым исә, онда нә үчүн кәрәк ишә башга фәһләләр көтүрүлмәсин? Рус назирләри нечә дә

ы. фабрикчиләрин чибинин «гајғысына» галырлар! Дөрдүнчү гајда. Јени ганундан «дикәр һалларда, чох мүһүм, мүстәсна һалларда» да кәнара чыхмаг олар. (Бунлар даһа һансы һаллардыр? О гәдәр мүһүм, мүстәсна һаллар көстәрилмишдир ки, дејәсән, даһа башгасы галмамышдыр?) Һәр дәфә ганундан бу чүр кәнара чыхмаг үчүн малијјә вә дахили ишләр назирләри изин верирләр. Демәли, фабрикчи хаһиш едәр — назирләр дә изин верәр — гуртарыб кедәр. Фәһләләрдән һеч сорушан да јохдур: нечә олар ки, «ағалар» гара чамаатын фикрини сорушсунлар! Авам чамаат капиталистләр үчүн ишләмәлидир, даһа дуруб ахтармамалыдыр ки, фабрикчини ағыз ачыб јалвармаға мәчбур едән «мүстәсна» һадисәмидир, јохса ән ади мәнфәәт һәрислији. Јени ганундан кәнара чыхмаг һаллары һаггында назирләрин гојдуғу гајдалар белә дир. Көрдүјүмүз кими, бүтүн бу гајдалар ону көстәрир ки, гануну нә заман вә нечә јеринә јетирмәмәк олар, гануну фәһләләр үчүн фабрикчиләрдән етдији тәләбләри нә заман вә нечә азалтмаг олар. Ганунда фәһләләрин хејринә олараг фабрикчиләрдән едилән тәләбләри артырмаг һаггында назирләр *бир кәлмә дә олса* данышмырлар. Гој фәһләләр гануну назирләрә нә үчүн белә бөјүк һүгуглар вердији һаггында јени фабрик гануну на даир китабчада јазылаплары јадларына салсынлар!

V

Иш нөвбәләри һаггында тәкчә бир кичик гајда гојулмушдур, бу гајдаја көрә, ики нөвбәдә иш 18 саат давам етдикдә иш саатларыны күндә 12 саата *чатдырмаға* јол верилир, бу шәртлә ки, ики һәфтә мүддәтиндә һәр фәһләнин иш вахты орта һесабла күндә 9 саатдан артыг олмасын. Демәли, бу гајда да јенә иш күнүнү *узатмаға* јол верир. Иш күнүнүн *узадылмасы* һаггында көр нә гәдәр гајда вардыр, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында исә һеч бир гајда јохдур вә олмајачагдыр! Бу гајдаја көрә фәһләләри там бир һәфтә күндә 12 саат ишләтмәк олар; һәлә «тә'лиматда» јенә әлавә

едилир ки, фабрик мүфәттишләри директора билдирмәк шәрти илә башга һалларда да ганундан кәнара чыхылмасына ичазә верә биләрләр... Сонра, ишләрин фасиләсиз давам етдији шәраитдә иш вахтыны *ики күндә 24 саат* тә'јин едән јухарыдакы гајда да јенә иш нөвбәләринә аиддир. Тә'лимат, нә үчүн күндә 12 саат дејил, ики күндә 24 саат дејилмәсинин сәбәбини изаһ едир. Бундан мәгсәд одур ки, бә'зи фабрикләрдә гојулмуш биабырчы гајда —*8 саат ара илә* 2 *нөвбәнин* фасиләсиз давам етмәси гајдасы дәјишдирилмәсин: нөвбәләр белә гурулдугда фәһлә бир күн 16 саат, о бири күн исә 8 саат ишләјәркән һеч заман вахтында динчәлмир, вахтында јата билмир. Бу чүр нөвбәләрдән даһа биабырчы бир шеј тәсәввүр етмәк чәтиндир; лакин назирләр бу биабырчылыгларын гаршысыны алмаг үчүн нәинки һеч бир шеј етмәмишләр, һәтта «тә'лиматда» һәјасызлыгла демишләр ки, белә нөвбәләр бир чох һалларда фәһләләр үчүн даһа раһатдыр!! Назирләр *фәһләләрин раһатлыгынын* гајгысына бах белә галырлар!

VI

Гајдаларда иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә даир, илк бахышда, ән дүрүст көстәришләр вардыр. Иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә һәдд гојулмасы јалныз назирләрин гојдуглары гајдаларда дејил, бүтүн јени ганунда да ән башлыча чәһәтдир. Биз јухарыда демишдик ки, бу мәсәләдә ганунун өзү әсла ајдын дејилдир вә малијјә назирлији иш вахтындан артыг көрүлән ишләр һаггында әввәлчә һеч бир әлавә гајда гојмаг фикриндә дејилди. Инди мә'лум олур ки, назирләр иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә һәр һалда һәдд гојмушлар, јә'ни јени ганун тәртиб едән комиссијанын мәһз нәзәрдә тутдуғу кими, илдә 120 саат мүәјјән етмишләр. Лакин *фәһләләрә гаршы* олан вә јени ганун һаггындакы китабчада «Малијјә Хәбәрләри»ндән көтүрүб гејд етдијимиз бүтүн һијлә вә фитнәләри малијјә назири «тә'лиматда» тәкрар едиб фабрик

мүфәттишләринә өјрәдир: тәкрар едирик ки, «тә'лимат» «Малијјә Хәбәрләри»ндән көчүрүлмүшдүр.

БириНчи гајда јени ганунун о маддәсинә аиддир ки, бу маддәјә әсасән фабрикчи, фәһлә илә бағладығы мүгавиләдә, истеһсалын техники шәраитинә көрә, иш вахтындан артыг көрдүрүлмәси зәрури олан ишләр барәсиндә шәрт гоја биләр. Биз бунун ајдын олмадығыны демишдик. Һалбуки ганунун бу маддәси олдугча әһәмијјәтлидир: әкәр иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә даир дахили интизам гајдаларында шәрт көстәрилмиш олса, онда иш вахтындан артыг ишләмәк фәһлә үчүн *мәчбури олур* вә *бу һалда ганун бүтөвлүкдә тәтбиг едилмәмиш галыр.* Инди бу чәһәт назирләрин гојдуғу гајдаларда белә изаһ едилир: јалныз о ишләр «истеһсалын техники шәраитинә көрә зәрури» һесаб едилә биләр ки, «истеһсалын өз хүсусијјәтләриндән асылы олуб анчаг тәсадүфи вахтларда истеһсалын адн кедишини дәјишдирмәк лүзумундан» ирәли кәлсин. Демәли, мәсәлән, сифаришләрин артмасына көрә әмәлә кәлән дәјишиклик һаллары бураја дахил олмур (чүнки бунлар истеһсалын хүсусијјәтләриндән асылы дејилдир). Јанғын, машынларын сынмасы вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлән дәјишиклик һаллары да бураја дахил олмур, чүнки бунлар да истеһсалын өз хүсусијјәтләриндән асылы дејилдир. *Сағлам дүшүнчә илә јанашдыгда* гајданы мәһз белә баша дүшмәк лазым кәлир. Лакин бурада «тә'лимат» фабрикчиләрин имдадына чатыр. «Тә'лимат» иш вахтындан артыг көрүлән ишләри фәһләнин ишә көтүрүлмәси шәртләринә, јә'ни дахили интизам гајдаларына дахил едәрәк, бу ишләрин фәһләләр үчүн мәчбури һесаб едилә биләчәји һаллары о гәдәр парлаг бир сурәтдә изаһ едир ки, *там мә'насы илә һәр шеји* бу һаллар сырасына дахил етмәк олар. Доғрудан да, гој фәһләләр «Малијјә Хәбәрләри»ндәки мәгаләнин гануну нечә *изаһ етдијини* јадларына салыб ону инди бу «тә'лиматла» мүгајисә етсинләр. «Тә'лимат» әввәлчә «истеһсалын техники шәраитинә көрә зәрури олан» ишләрдән бәһс едир, сонра башга бир өртүлү ифадә ишләдәрәк: «сөзсүз зәрури олан ишләр» дејир (белә һа! бәс бунун зәрури

олуб-олмадығыны ким тә'јин едир?), — даһа сонра исә тә'лимат «сөзсүз зәрурилијә» даир мисаллар да кәтирир: мә'лум олур ки, «фәһләләрин сајыны артырмаг» фабрикчи үчүн «мүмкүн олмадыгда вә ја чәтин олдугда» (чохдан ешитдијимиз сөзләрдир!), ишләр чох тәләсик вә тә'чили олдугда (мәсәлән, мөвсүм ишләри), мәтбәәдән һәр күн гәзет бурахмаг лазым кәлдикдә, ишин олачағыны габагчадан нәзәрә алмаг мүмкүн олмадыгда вә и. а. бу кими һалларда көрдүрүлән ишләр до «сөзсүз зәрури» ишләр сырасында ола биләр. Бир сөзлә, нә истәсән едә биләрсән. Малијјә назирлијиндә әјләшән һәјасыз капиталист гујруглары гануну елә *изаһ етмишләр ки,* дахили интизам гајдаларында фабрикчи *истәдији һәр бир ишин иш вахтындан кәнар көрдүрүлмәсинә даир* шәрт гоја *биләр. Белә бир тәләб дахили интизам гајдаларында көстәрилдикдә исә, јени ганун бүтүнлүклә пуч олуб кедир вә һәр шеј көһнә һалында галыр.* Фәһләләр кәрәк бу тәләбләрин дахили интизам гајдаларында көстәрилмәсинә јол вермәсинләр, јохса онларын вәзијјәти нәинки јахшылашмаз, һәтта писләшәр. Фәһләләр бу мисалдан көрә биләрләр ки, фабрикчиләрлә мә'мурлар ганун әсасында фәһләләри јенә дә сыхмаг үчүн нечә әлбир олмушлар. «Тә'лимат» бу әлбирлији вә малијјә назирлији тәрәфиндән капиталистләрин мәнафејинин мүдафиә едилдијини ајдынча көстәрир.

Иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә даир икинчи гајдада дејилир ки, һәр фәһләнин иш вахтындан артыг көрдүјү иш кәрәк илдә 120 саатдан артыг олмасын, һәм дә бураја, 1-чиси, мүгавиләдә көстәрилиб «истеһсалын техники шәраитинә көрә» фәһләнин иш вахтындан артыг көрмәјә мәчбур олдуғу ишләр *дахил едилмир;* биз исә индичә көрдүк ки, назирләр «истеһсалын техники шәраити» илә һеч бир әлагәси олмајан *һәр чүр* ишин бу гәбил ишләр сырасына салынмасына ичазә вермишләр; 2-чиси, јанғын вә ја машынларын сынмасы вә саирә һалларда, јахуд шө'бәләрин биринде ишин дајандырылмасы үзүндән баш вермиш иткинин јерини долдурмаг лазым кәлдикдә иш вахтындан артыг көрдүрүлән ишләр дахил едилмир.

Иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә даир гојулмуш бүтүн бу гајдалар ширин өз шикар ортаглары илә шикары нечә «тән» бөлмәси һаггындакы мәшһур тәмсилә чох охшајыр: шир шикарын бир тикәсини өзүнә пај чыхыр; икинчи тикәсини бүтүн јыртычыларын падшаһы олдуғуна көрә көтүрүр; үчүнчү тикәсини һамыдан күчлү олдуғуна көрә көтүрүр; дөрдүнчү тикәсинә кәлдикдә исә, дејир ки, һәр кәс она әл узатса өзүнү өлмүш билсин[108]. Инди бизим фабрикчиләр дә, иш вахтындан артыг көрүлән ишләрә кәләндә лап шир дејән кими дејәчәкләр. Онлар, 1-чиси, «истеһсалын техники шәраитинә көрә зәрури» олдугда фәһләләри иш вахтындан артыг ишләдәрәк, «өз пајларыны чыхачаглар», јә'ни истәдикләри иши дахили интизам гајдаларына дахил едиб онлара көрдүрәчәкләр. 2-чиси, «хүсуси һалларда», јә'ни өз зәрәрләрини фәһләләрдән чыхмаг истәдикдә, онлары артыг ишләдәчәкләр. 3-чүсү, өзләри варлы, фәһләләр исә диләнчи олдугларына көрә онлары илдә даһа 120 саат артыг ишләдәчәкләр. 4-чүсү, «мүстәсна һалларда» назирләрдән хүсуси имтијазлар алачаглар. Бүтүн бунлардан сонра күндә 24 саатдан бир шеј галарса, фәһләләр ондан «азад» истифадә едә биләчәк вә мәһкәм јадда сахлајачаглар ки, әдаләтли һөкумәт онлары күндә 24 саат да олса ишләмәк «һүгугундан мәһрум етмир»... Фәһләләри иш вахтындан артыг бу чүр ишләтмәјин *гануни* олмасы үчүн гајда гојулмушдур ки, кәрәк фабрикчиләр иш вахтындан артыг көрүлән бүтүн бу чүр ишләри гејд етмәк үчүн хүсуси *дәфтәрләр* сахласынлар. Бу дәфтәрләрдән бириндә «өзләринә пај чыхараг» фәһләләрдән сојуб алдыгларыны јазачаглар; о бириндә — «хүсуси һалларда» сојуб алдыгларыны; үчүнчүсүндә — «хүсуси сазишә көрә» сојуб алдыгларыны (бу, илдә 120 саатдан артыг олмамалыдыр); дөрдүнчүсүндә дә — «мүстәсна һалларда» сојуб алдыгларыны јазачаглар. Фәһләләрин вәзијјәтинин јахшылашмасы әвәзинә јалныз сүрүндүрмә вә дәфтәрхана јазышмасы мејдана чыхачагдыр (мәһдудијјәтсиз рус һөкумәтинин етдији бүтүн ислаһатлар нәтичәсиндә дә һәмишә белә олур). Фабрик урјадникләри фабрикләрә кәләрәк бу дәфтәрләрә...

«нəзарəт едəчəк» (hалбуки бу дəфтəрлəрдəн hеч шеjтан да баш чыхара билмəз) вə бу фajдалы мəшғəлəдəн бош галан вахтларында, фабрикчиларə етдикləри jени күзəштлəр hаггында тичарəт вə мануфактура департаментинин директоруна, фəhлəлəрин тə'тилləри hаггында исə полис департаментинə хəбəр верəчəкləр. Бизим hөкумəтин гулдур үзвləри илə əлбир олан бу чəрчиləр нə гəдəр дə зирəкдирləр! Онлар инди харичдə мүнасиб гиjмəтə бир нүмаjəндə дə тутачаглар вə бу нумаjəндə типlərдə дajаныб «Авропа» гаршысында с'лан едəчəкдир ки, көрүн биздə фəhлəлəрин гajғысына галан нечə ганунлар вардыр.

VII

Нəтичə олараг, назирləрин гоjдуғу гajдалара үмуми бир нəзəр салаг. Jадымыза салаг ки, jени ганун ч. назирləрə нə кими гajдалар гоjмаг ихтиjары вермишдир? Бу гajдалар үч гисимдир: 1) ганунун изаh едилмəсинə даир гajдалар; 2) jени ганунун фабрикчиləр гаршысында гоjдуғу тəлəбləри артыран вə jа азалдан гajдалар; 3) фəhлəлəр үчүн хүсусилə зəрəрли олан истеhсаллар hаггында гajдалар. Назирləр ганунун онлара вердиjи ихтиjардан нечə истифадə етмишləр?

Биринчи гисим гajдаларын гоjулмасында онлар ən зəрури вə ən аз тəдбирləрlə кифаjətlənмишləр ки, бунсуз кечинмəк олмазды. Онлар иш вахтындан артыг көрүлəн ишləрə чох бөjүк вə кенишлəнə биləчəк бир həчмдə jол вериб илдə 120 саат тə'jин етмиш вə тə'лиматлар васитəси илə о гəдəр истисналар көстəрмишləр ки, бунлар гоjулан гajдаларын бүтүн əhəмиjjətини hечə чыхарыр. Онлар фəhлəлəрə верилəн тəнəффүсləри гысалтмаға чалышмыш, иш нөвбəлəрини вə нөвбələrlə əлагədар олан бүтүн биабырчылыглары көhнə hалында сахламыш, бəлкə həтта писləшдирмишləр.

Икинчи гисим гajдаларын гоjулмасында назирlər jени ганунда фабрикчиlərдən едилəн тəлəбləри азалтмаг үчүн *əлləриндən кəлəни етмишləр,* jə'ни *фабрикчиlər үчүн həр шеj етмишləр, фəhлələr үчүн исə əсла hеч бир шеj етməмишləр:* гajдалар jени ганунда фəh-

лөләрин хејри үчүн фабрикчиләрин гаршысына гојулмуш тәләбләрдән һеч бирини артырмамышдыр.

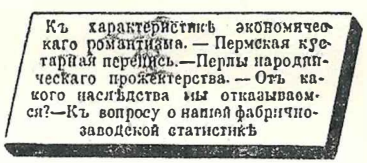
Үчүнчү гисим гајдаларын гојулмасында (јә'ни ән зәрәрли истеһсалларда ишләмәјә мәчбур олан фәһләләрин хејринә) назирләр әсла һеч бир шеј етмәмиш вә бу хүсусда бирчә сөз дә сөјләмәмишләр. Јалныз тә'лиматда көстәрилмишдир ки, фабрик мүфәттишләри чох зәрәрли олан истеһсаллар һаггында департаментә хәбәр верә биләрләр! Фабрик мүфәттишләри елә кечмишдә дә истәдикләри һәр шеј һаггында «хәбәр верә» биләрдиләр. Анчаг нәдәнсә индијәдәк фабрик урјадникләри чох зәрәрли истеһсалларда ишләјән фәһләләри мүдафиә етмәк һаггында дејил, фәһлә тә'тилләри һаггында, фәһләләри сыхышдырмаг үсуллары һаггында «хәбәр вермишләр».

Фәһләләр өзләри полис һөкумәти мә'мурларындан нә көзләјә биләчәкләрини бурадан көрә биләрләр. 8 саатлыг иш күнү гојулмасына вә иш вахтындан артыг ишләмәјин тамамилә гадаған едилмәсинә наил олмаг үчүн рус фәһләләри һәлә узун заман инадлы мүбаризә апармалыдырлар.

Владиміръ Ильинъ

ЭКОНОМИЧЕСКІЕ

ЭТЮДЫ И СТАТЬИ



С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Типо-литографія А Лейферта Бол Морская. 65.
1899.

В. И. Ленинин «Нгтисади етудлəр вə мəгалəлəр» адлы мəгалəлəр мəчмуəсинин чилди
Кичилдилмишдир

ПЕРМ ГУБЕРНИЈАСЫНДА 1894/95-чи ИЛ КУСТАР СИЈАЊЫСЫ ВӘ «КУСТАР» СӘНАЈЕСИНИН ҮМУМИ МӘСӘЛӘЛӘРИ[109]

1897-чи илин август — сентјабрында, сентјабрын 7-дән (19-дан) кеч олмајараг сүрүндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1898-чи илдә ашағыдакы мәчмуәдә чап едилмишдир: Владимир Илјин. «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр». СПБ.

«Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсинин мәтниндән чап олунур, бу да ашағыдакы мәчмуәнин мәтни илә јохланмышдыр: Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси», 1908.

БИРИНЧИ МӘГАЛӘ

(I. Үмуми мә'лумат. — II. «Кустар» вә муздлу әмәк. — III. «Ичма әмәк варислији»)

Перм елми чәмиҗәтләри земствонун иштиракы илә Нижни Новгороддакы 1896-чы ил сәркиси үчүн үмуми бир адла, «Перм өлкәси һаггында ичмал» ады илә мүфәссәл бир әсәр јаратмаға башламышлар. 200 вәрәгдән артыг материал топланмышдыр; бүтүн әсәр сәккиз чилддән ибарәт олачагдыр. Бу әсәри, адәт үзрә, сәркі ачылана гәдәр һазырлајыб гуртара билмәмишләр вә һәләлик јалныз, губерниҗада кустар сәнајесинин очеркиндән ибарәт олан биринчи чилд нәшр едилмишдир*. «Очерк» онун јазылмасы үчүн әсас көтүрүлән материалын тәзәлији, зәнкинлији вә долғунлуғу чәһәтдән олдугча мараглыдыр. Материал 1894/95-чи илдә земствонун вәсаити илә хүсуси *кустар сиҗаһысы* тутулмасы нәтичәсиндә топланмышдыр, һәм дә сиҗаһы һәјәтбәһәјәт тутулмуш, һәр бир ев башчысындан ајрылыгда мә'лумат сорушулмушдур. Мә'лумат земство рәисләри тәрәфиндән топланмышдыр. Һәјәтбәһәјәт тәдгиг етмәк програмы чох кенишдир, һәм тәсәррүфатчы кустарларын аилә үзвләриниң, һәм кустарларын истифадә етдикләри муздлу әмәји, һәм кәнд тәсәррүфатыны, һәм дә хаммал тәдарүкү һаггында, истеһсал техникасы һаггында, ил боју ишин ајлара көрә бөлүнмәси, мәһсулун сатылмасы, мүәссисәләрин нә вахт меҗдана кәлмәси вә кустарларын борчлары һаггындакы мә'луматы әһатә едир. Бизә мә'лум олдуғу үзрә

* «Перм өлкәси һаггында ичмал. Перм губерниҗасында кустар сәнајеси вәзиҗјәтинә даир очерк». Перм губерниҗа земствосунун вәсаити илә нәшр едилмишдир. Перм, 1896. Сәһ. II+365+232 сәһифә чәдвәл, 16 диаграм вә Перм губерниҗасынын хәритәси. Гиҗмәти 1 м. 50 гәп.

әдәбијјатымызда бу гәдәр зәнкин бир мә'лумат, демәк. олар, илк дәфә дәрч едилир. Лакин имканы чох олан-дан чох да тәләб едәрләр. Материалын зәнкинлији бизә һагг верир ки, тәдгигатчылардан бу материалын әтрафлы тәһлилини тәләб едәк, «Очерк» исә бу тәләби һеч дә тамамилә өдәмир. Һәм чәдвәлләрдәки мә'лумат-да, һәм дә бу мә'луматы груплашдырмаг вә тәһлил етмәк үсулунда чохлу кәсир вардыр ки, мүәллиф бу кәсирләрин бир гисмини китабдан мә'лумат сечмәк вә мүтабиг мә'луматы һесабламаг васитәси илә тамамламалы олмушдур.

Биз охучулары, сијаһијаалма заманы топланмыш материал илә, бу материалын тәһлил едилмәси үсуллары илә, бизим «кустар пешәләринин» һәгиги *игтисади вәзијјәтинә* даир мә'луматдан чыхан нәтичәләрлә таныш етмәк истәјирик. «Игтисади вәзијјәт» сөзләрини биз нәзәрә чарпдырырыг, зира мәсәләни анчаг белә гојуруг ки, һәгигәтдә нә вардыр вә нә сәбәбә вәзијјәт башга чүр дејил, мәһз бу чүрдүр. Перм губернијасы һаггындакы мә'луматдан доған нәтичәләрин бизим үмумијјәтлә бүтүн «кустар пешәләримизә» аид едилмәси мәсәләсинә кәлдикдә исә, охучу ашағыдакы шәрһдән јәгин едәчәкдир ки, бу аид едилмә ганунидир, чүнки Перм губернијасында «кустарлыг» нөвләри олдугча мүхтәлифдир вә кустар пешәләри һаггындакы әдәбијјатда бу вахтадәк гејд едилмиш олан *бүтүн* «кустарлыг» нөвләрини әһатә едир.

Анчаг биз охучудан чох хаһиш едирик ки, сонракы шәрһин ики чәһәтини: бир тәрәфдән фактик мә'лумат-ын өјрәнилмәси вә тәһлилини, дикәр тәрәфдән исә «Очерк» мүәллифләринин халгчы бахышларына верилән гијмәти бир-бириндән мүмкүн гәдәр чидди фәргләндирсинләр.

I

ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

1894/95-чи ил кустар сијаһысы губернијаның бүтүн кәзаларында 8991 кустар аиләсини (муздлу фәһләләрин аиләси дахил дејилдир), ја'ни тәдгигатчыларын

фикриҹә бүтүн Перм кустарларының 72 %-ә гәдәрини əһатə етмишдир, чүнки башга мə'лумата əсасəн hесабладыгларына көрə, бундан əлавə даһа 3484 аилə вардыр. «Очерк»дə кустарларын типләрə бөлүнмəси əсасəн ики *груп* кустарларын көстəрилмəсиндəн ибарəтдир (чəдвəлләрдə группар Рома рəгəмləри I вə II илə көстəрилмишдир), jə'ни əкинчилик тəсəррүфаты оланлар (I) вə əкинчилик тəсəррүфаты олмаjанлар (II); сонра һəр груп үч *jарымгрупа* бөлүнүр (əрəб рəгəмləри: 1, 2, 3), jə'ни: 1) сəрбəст сатыш үчүн ишлəjəн кустарлар; 2) истеһлакчы сифаришчилəр үчүн ишлəjəн кустарлар вə 3) бинəкдар сифаришчилəр үчүн ишлəjəн кустарлар. Ахырынчы ики jарымгрупда хаммалы кустара башлыча олараг сифаришчи верир. Бу группашдырма үзəриндə бир гəдəр дајанаг. Кустарлары əкинчиләрə вə гејри-əкинчиләрə ајырмаг, шүбһəсиз ки, тамамилə əсаслы вə зəруридир. Перм губерниjасында, чох вахт заводу олан кəндлəрдə чəмləшмиш бир jығын торпагсыз кустарларын олмасы мүəллифləрин бу группашдырманы мүнтəзəм сурəтдə давам етдирмəсини вə чəдвəлləрдə көстəрмəсини тələб етмишдир. Беләликлə бизə мə'лум олур ки, бүтүн кустарларын $^1/_3$ hиссəси (8991 мүəссисədə 19 970 нəфəр аилə фəһləси вə муздлу фəһлə), jə'ни 6638 нəфəр, əкинчилик тəсəррүфаты олмаjанлар сырасындадыр*. Демəли, артыг бурадан көрүнүр ки, кустар сəнаjесинин үмуми бир һал олараг əкинчиликлə əлагəси — həм дə бə'зən һəтта Русиjанын хүсусиjjəти дəрəчəсинə галдырылан əлагə hаггындакы фəрзиjjə вə иддиалар дүрүст дејилдир. Дүзкүн олмаjараг «кустарлар» сырасына дахил едилмиш кənд (вə шəһəр) сəнəткарларыны онларын сырасындан чыхартсаг, галан 5566 аилəдəн 2268-и, jə'ни базар үчүн ишлəjəн бүтүн пешəкарларын $^2/_5$ hиссəсиндəн чоху торпагсыздыр. Тəəссүф ки, «Очерк»дə бу əсас груплашдырма да ардычыл верилмəмишдир. 1-чиси, бу группашдырма анчаг тəсəррүфатчы кустарлар hаггында верилмишдир, муздлу фəһлəлəр hаггында исə

* Əслиндə пешəкарларын үчдə бир hиссəсиндəн чоху торпагсыздыр, чүнки тəкчə бир шəһəр сиjаһыjа алынмышдыр. Бу барədə ашағыда бəһс олуначагдыр.

бу чүр мә'лумат јохдур. Бу нөгсанын сәбәби одур ки, кустарлар сијаһыја алындыгда анчаг мүәссисәләр, анчаг тәсәррүфатчылар гејд едилмиш, муздлу фәһләләр вә онларын аиләләри исә үмумијјәтлә гејд едилмәмишдир. «Очерк»дә бу сөзләрин әвәзинә ишләдилән ифадә: «кустар пешәләри илә мәшғул олан аиләләр» ифадәси әсла дүрүст дејилдир, зира кустарлара муздлу фәһлә верән аиләләр «кустар пешәләри илә», ајдындыр ки, фәһлә тутан аиләләрә нисбәтән аз «мәшғул олмурлар». Муздлу фәһләләрин аиләләри һаггында һәјәтбәһәјат топланмыш мә'луматын олмамасы (бу фәһләләрин сајы бүтүн фәһләләрин 1/4-нә бәрабәрдир) сијаһынын мүһүм бир нөгсаныдыр. Бу нөгсан дәрһал хырда истеһсалчы нөгтеји-нәзәринә кечән вә муздлу әмәји көлкәдә бурахан халгчылар үчүн олдугча характерик бир һалдыр. Муздлу фәһләләр һаггындакы мә'луматда нөгсанлар олдуғуну биз ашағыда дәфәләрлә көрәчәјик, һәләлик исә белә бир гејдлә кифајәтләнәк ки, кустар пешәләри һаггындакы әдәбијјатда муздлу фәһләләрин аиләләринә даир мә'луматын олмамасы ади бир һал олса да, истисналар да вардыр. Москва земство статистикасынын әсәрләриндә бә'зән муздлу фәһләләрин аиләләри һаггында мүнтәзәм сурәтдә топланмыш мә'лумата тәсадүф олунур; бу кими мә'лумат ч. Харизоменовун вә ч. Пругавинин: «Владимир губернијасындакы пешәләр» адлы мәшһур тәдгигат әсәриндә даһа чохдур; бу әсәрдә тәсәррүфатчыларын аиләләри илә бәрабәр муздлу фәһләләрин аиләләрини дә һәјәтбәһәјат гејд едән сијаһы вардыр. 2-чиси, тәдгигатчылар јығын-јығын торпагсыз пешәкарлары кустарлар сырасына салмагла, тәбиидир ки, адәтән ишләдилән, һәм дә әсла дүзкүн олмајан бир үсулун, јә'ни *шәһәр* пешәкарларыны «кустарлар» сырасындан кәнар етмәк үсулунун әсасыны сарсытмышлар. Доғрудан да, биз көрүрүк ки, 1894/95-чи илдәки кустар сијаһысына бирчә Кунгур шәһәри дахил олмушдур (чәдвәлләрин 33-чү сәһифәси), *јалныз бирчә* шәһәр. «Очерк»дә һеч бир изаһат јохдур вә мә'лум олмур ки, сијаһыја нә үчүн анчаг бир шәһәр, һәм дә мәһз бу шәһәр дахил едилмишдир, мә'лум олмур ки, бу, тәсадүфидир, јохса

бунун үчүн мүәјјән бир әсас вардыр. Үмуми мә'луматы хејли корлајан бөјүк долашыглыг әмәлә кәлир. Белә-ликлә, кустар сијаһысы кәнд («кустар») илә шәһәри бир-бириндән ајырмаг кими ади халгчы сәһвини тамамилә вә бүтүнлүклә тәкрар едир, һалбуки мүәјјән бир сәнаје рајону чох заман һәм шәһәри, һәм дә әтраф кәндләри әһатә едир. Әсассыз фикрә вә өлүб кетмиш олан силк мәһдудлуғунун шиширдилмәсинә әсасланан белә бир ајырма артыг чохдан кәнара атылмалы иди.

Кәнд вә шәһәр сәнәткарларыны каһ кустарлар сырасындан чыхармагла, каһ да кустарлар сырасына дахил етмәклә, артыг биз бу сәнәткарлар һаггында дәфәләрлә данышмышыг. Иш бурасындадыр ки, бу кими тәрәддүдләр «кустар» пешәләри һаггындакы бүтүн әдәбијјата хас олан бир һалдыр вә «кустар» термини кими бир терминин елми тәдгигатлар үчүн јарамадығыны сүбут едир. Һамынын гәбул етдији үмуми рә'јә көрә, кустарлар сырасына анчаг базар үчүн ишләјәнләр, анчаг әмтәә истеһсалчылары дахил едилмәлидир, һәгигәтдә исә кустар пешәләринә даир чәтин елә бир тәдгигат тапылсын ки, орада сәнәткарлар да, јә'ни истеһлакчы сифаришчиләр үчүн ишләјәнләр дә («Очерк»-дә 2-чи јарымгруп адландырыланлар) кустарлар сырасына дүшмәмиш олсун. Сиз һәм «Кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә, һәм дә «Москва губернијасындакы пешәләр» адлы әсәрдә «кустарлар» сырасында сәнәткарлар көрәрсиниз. Биз «кустар» сөзүнүн мә'насы һаггында мүбаһисәни фајдасыз һесаб едирик, зира ашағыда көрәчәјимиз кими, һеч *елә бир сәнаје формасы* (анчаг машынлы сәнаједән башга) *јохдур ки,* елми тәдгигат үчүн тамамилә јарарсыз олан бу ән'әнәви терминә дахил едилмәмиш олсун. Шүбһәсиз ки, базар үчүн ишләјән әмтәә истеһсалчыларыны (1-чи јарымгрупу) истеһлакчылар үчүн ишләјән сәнәткарлардан (2-чи јарымгрупдан) гәти фәргләндирмәк лазымдыр, чүнки бу сәнаје формалары өз ичтимаи вә тәсәррүфат әһәмијјәтинә көрә тамамилә мүхтәлиф типләрдир. «Очерк»ин бу фәргләри һечә чыхармаг чәһдләри чох јерсиздир (13, 177-чи сәһифәләри мүгајисә

един); земство статистикасынын Перм кустарлары һаггындакы башга бир нәшриндә даһа дүзкүн олараг гејд едилмишдир ки, «сәнәткарларла кустар сәнајеси сәһәси арасында тәмас нөгтәләри чох аздыр, — кустар сәнајеси илә фабрик сәнајеси арасындакындан да аздыр»*. Фабрик сәнајеси дә, «кустарларын» 1-чи јарымгрупу да *әмтәә истеһсалына* аиддир, 2-чи јарымгрупда исә бу әмтәә истеһсалы јохдур. 3-чү јарымгрупу, бинәкдарлар (вә фабрикчиләр) үчүн ишләјән кустарлары да чидди сурәтдә фәргләндирмәк лазымдыр; бунлар биринчи ики јарымгруп «кустарларындан» *әһәмијјәтли* дәрәчәдә фәргләнирләр. «Кустар» сәнајеси адланан сәнајени тәдгиг едәнләрин һамысынын бу бөлкүјә чидди риајәт етмәләрини вә данышыгда олан терминләрә истәдикләри мә'наны вермәк әвәзиндә дүрүст сијаси игтисад терминләри ишләтмәләрини арзу етмәмәк олмаз.

«Кустарларын» группара вә јарымгруплара бөлкүсү һаггында мә'луматы көстәрәк:

	I група				II група				Јекуну
	Јарымгруплар			Чәми	Јарымгруплар			Чәми	
	1	2	3		1	2	3		
Мүәссисәләрин сајы	2 285	2 821	1 013	6 119	935	604	1 333	2 872	8 991
	37.3	46,1	16,6	100	32,6	21,0	46,4	100	—
Фәһләләрин сајы: Аилә фәһләләри	4 201	4 146	1 957	10 304	1 648	881	2 233	4 762	15 066
Муздлу фәһләләр	1 753	681	594	3 028	750	282	844	1 876	4 904
Чәми	5 954	4 827	2 551	13 332	2 398	1 163	3 077	6 638	19 970
Муздлу фәһләси олан мүәссисәләрин сајы	700	490	251	1 441	353	148	482	983	2 424

Бу мә'луматдан нәтичә чыхармаздан әввәл хатырладаг ки, Кунгур шәһәри II група дахил олмушдур,

* Ј. Красноперов: «1887-чи илдә Јекатеринбург шәһәриндә Сибир—Урал елми-сәнаје сәркисиндә Перм губерниjасынын кустар сәнајеси». 3 бурахылыш. Перм, 1888—1889. I бурахылыш, сәһ. 8. Биз бу фајдалы әсәрдән ситат кәтирмәкдә гысача олараг: «Кустар сәнајеси» јазачаг, бурахылышыны вә сәһифәсини көстәрәчәјик.

белəликлə, бу групда кəнд пешəкарлары илə шəһəр пешəкарлары һаггында гарышыг мə'лумат верилир. Биз чəдвəлдəн көрүрүк ки, *кəнд* пешəкарлары вə сəнəткарлары ичəрисиндə əкинчиләр (I груп) сајча чох үстүн олуб, сəнаје формаларынын инкишафы чəһətдəн гејри-əкинчиләрə (II група) нисбətən даһа керидə галмышлар. Əкинчиләр арасында базар үчүн истеһсала нисбətən ибтидаи сəнəткарлыг даһа чох инкишаф етмишдир. Гејри-əкинчиләр арасында капитализмин даһа чох инкишаф етмəси муздлу фəһлəләрин, муздлу фəһлəси олан мүəссисəләрин вə бинəкдарлар үчүн ишлəјəн кустарларын фаизчə чох олмасында көрүнүр. Демəли, белə бир нəтичə чыхармаг олар ки, əкинчиликлə əлагə, чох керидə галмыш сəнаје формаларынын галмасына сəбəб олур вə əксинə, сəнајеdə капитализмин инкишафы əкинчиликлə əлагənин кəсилмəсинə доғру апарыр. Тəəссүф ки, бу мəсəләјə даир əлимиздə дүрүст мə'лумат јохдур вə анчаг бу кими көмəкчи мə'луматла кифајətлəнмəлијик. Мəсəлən, Перм губернијасында кəнд əһалисинин əкинчиләрə вə торпагсызлара үмумијјətлə нечə бөлүндүјүнү «Очерк»дə көрмүрүк, буна көрə дə һəмин категоријаларын һансында пешəләрин даһа чох инкишаф етдијини мүгајисə едə билмирик. Сəнаје рајонлары мəсəләси кими сон дəрəчə мараглы бир мəсəлə дə (тəдгигатчыларын əлиндə бу хүсусда ајрыча һəр бир кəнд һаггында дүрүст мə'лумат олмушдур), пешəкарларын гејри-əкинчилик кəндləриндə, заводу олан кəндлəрдə, үмумијјətлə тичарəтсəнаје кəндləриндə топланмасы, һəр бир сəнаје саһəсинин мəркəзləри, бу мəркəзлəрдən пешəләрин этраф кəндлəрə јајылмасы мəсəлələри дə е'тинасыз бурахылмышдыр. Мүəссисəләрин мејдана кəлмəси (бу барəдə ашағыда, § III) вахтына даир һəјətбəһəјət топланмыш мə'лумата əсасən пешəләрин инкишафынын характерини, јə'ни пешəләрин мəркəзлəрдəнми этраф кəндлəрə вə ја əксинə јајылмасыны, пешəләрин əкинчиләр арасындамы, јохса гејри-əкинчиләр арасында даһа чох јајылмасыны вə и. а. мүəјјən етмək мүмкүн олдуғуну да нəзəрə алсаг, о заман бу мə'луматын кифајət гəдəр тəһлил олунмадығына тəəссүф етмəмək

олмаз. Бу мәсәләјә даир әлдә едә биләчәјимиз бир шеј варса, о да һансы пешәләрин һансы гәзаларда олмасы һаггындакы мә'луматдан ибарәтдир. Охучуну бу мә'луматла таныш етмәк үчүн, гәза групларынын «Очерк»-дә көстәрилән бөлкүсүндән истифадә едәк (с. 31): 1) «базар үчүн ишләјән кустарларын фаизинин ән чох олдуғу, бунунла да бирликдә кустар сәнајесинин нисбәтән јүксәк инкишаф етмиш олдуғу гәзалар»—5 гәза; 2) «кустар пешәләринин нисбәтән зәиф инкишаф етмиш олдуғу, лакин базар үчүн ишләјән кустарларын сајча чох олдуғу гәзалар» — 5 гәза вә 3) «кустар сәнајесинин јенә дә инкишафча ашағы сәвијјәдә галдығы, лакин истеһлакчыларын сифариши илә ишләјән кустарларын чох заман үстүн олдуғу гәзалар» —2 гәза. Бу гәза групları үзрә ән әһәмијјәтли мә'луматы һесабладыгда белә бир чәдвәл алырыг: [351-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу чәдвәл бизә ашағыдакы мараглы нәтичәләри верир: гәзалар групунда кәнд сәнајеси нә гәдәр чох инкишаф етмишсә, 1) кәнд сәнәткарларынын фаизи бир о гәдәр аздыр, јә'ни сәнәт әмтәә истеһсалы тәрәфиндән бир о гәдәр чох сыхышдырылыб арадан чыхарылыр; 2) кустарларын бир о гәдәр чох фаизи гејри-әкинчи әһалијә мәнсуб олур, 3) капиталист мүнасибәтләри бир о гәдәр күчлү инкишаф едир вә асылы кустарларын фаизи бир о гәдәр чох олур. Үчүнчү груп гәзаларда кәнд сәнәткарлары әксәријјәт тәшкил едир (бүтүн кустарларын 77,7%-и); бунунла јанашы оларат, бурада әкинчиләр дә әксәријјәт тәшкил едир (гејри-әкинчиләр анчаг 5,7%-дир) вә капитализм чүз'и инкишаф етмишдир: чәми 7,2% муздлу фәһләләр вә 2,7% бинәкдарлар үчүн ишләјән аиләви кустар вардыр, јә'ни асылы кустарлар чәми 9,9%-дир. Икинчи груп гәзаларда исә, әксинә, әмтәә истеһсалы үстүндүр вә о артыг инди сәнәти сыхышдырыб арадан чыхармагдадыр: сәнәткарлар анчаг 32,5%-дир. Әкинчи кустарларын фаизи 94,3%-дән 66,2%-ә енир; муздлу фәһләләрин фаизи дөрд дәфәдән чох артыр: 7,2%-дән 32,1%-ә чатыр; бинәкдарлар үчүн ишләјән аиләви кустарларын фаизи дә, чох да олмаса, артыр, белә ки, асылы кустарларын

Гәза группалары	*Нә гәдәр кустар ишләјир*												Кустарларын фаизи		Кустар аилаләриндә һәр ики чинсдән олан үзвләрин сајы		
	Азад сатыш үчүн			Бинәкдарлар үчүн			Истеһлакчылар үчүн			Чәми							
	Ишләјән аилә үзвләри	Муздла ишләјәнләр	Чәми	Ишләјән аилә үзвләри	Муздла ишләјәнләр	Чәми	Ишләјән аилә үзвләри	Муздла ишләјәнләр	Чәми	Ишләјән аилә үзвләри	Муздла ишләјәнләр	Чәми	Базар үчүн ишләјәнләр	Асылы олаилар (гејдә бах)	Өз әкинчилик тәсәрруфаты олан кустәрларын аилаләриндә	Әкин јери олмајан кустарларын аилаләриндә	Чәми
1) Кустар сәнајесинин ән чох инкишаф етмиш олдуғу 5 гәза	4 160	1 702	5 862	3 930	1 397	5 327	2 501	623	3 124	10 591	3 722	14 313	78,2	53,4	21 320	15 483	36 803
	—	—	—	27,4	—	—	—	—	21,8	—	26,0	100	—	—	57,9	42,1	100
2) Кустар сәнајесинин чох зәиф инкишаф етмиш олдуғу 5 гәза	1 436	904	2 340	259	158	417	1 077	252	1 329	2 772	1 314	4 086	67,5	38,4	7 335	3 740	11 075
	—	—	—	6,3	—	—	—	—	32,5	—	32,1	100	—	—	66,2	33,8	100
3) Сәнәткарлығын үстүн олдуғу 2 гәза	340	59	399	56	—	56	1 499	88	1 587	1 895	147	2 042	22,3	9,9	5 998	364	6 362
	—	—	—	2,7	—	—	—	—	77,7	—	7,2	100	—	—	94,3	5,7	100
Јекун	5 936	2 665	8 601	4 245	1 555	5 800	5 077	963	6 040	15 258	5 183	20 441	70,5	46,1	34 653	19 587	54 240
	—	—	—	20,8	—	—	—	—	29,5	—	25,3	100	—	—	63,9	36,1	100

1) 1-чи група Шадринск, Кунгур, Красноуфимск, Јекатеринбург вә Оса гәзалары; 2-чи група Верхотурје, Перм, Ирбит, Оханск вә Чердын гәзалары; 3-чү група Соликамск вә Камышлов гәзалары дахилдир.

2) „Асылы" кустар адландырдығымыз бунлардыр: а) муздлу фәһләләр вә б) бинәкдар үчүн ишләјән аилә үзвләри.

3) Бурада кустарларын сајы, јухарыда көстәриләнләрдән фәрглидир, чүнки „Очерк"дә гәзалар үзрә көстәрилән рәгәмләр (с. 30—31) әлавә шәкилиндә верилмиш чәдвәлдәки рәгәмләрин јекунларындан фәрглидир.

үмуми фаизи 38,4%, jə'ни бүтүн кустарларын, демәк олар $^2/_5$ hиссәсини тәшкил едир. Нəhajət, биринчи груп гəзаларда əмтəə истеhсалы артыб сəнəти daha чох сыхышдырыр вə «кустарларын» үмуми сајынын анчаг $^1/_5$ hиссəси (21,8%-и) сəнətлə мəшғулдур; бунунла jанашы олараг, гејри-əкинчи пешəкарларын сајы 42,1%-ə чатыр; муздлу фəhлələрин фаизи бир гəдəр азалыр (32,1%-дəн 26%-ə енир), лакин бинəкдарлардан асылы олан аилəви кустарларын фаизи хејли чох артыр, jə'ни 6,3%-дəн 27,4%-ə чатыр, белə ки, кустарларын jарыдан чохунун —53,4%-инин асылы кустарлардан ибарəт олдуғу ашкара чыхыр. Мə'лум олур ки, ən чох (мүтləг вə нисби кəмиjjətчə) «кустар» олан jерлəр капитализмин ən чох инкишаф етмиш олдуғу jерлəрдир: əмтəə истеhсалынын артмасы нəтичəсиндə сəнət сыхышдырылыб арха сыраjа кечирилир, капитализм инкишаф едир вə пешəлəр гејри-əкинчиляриn əлинə кечир, jə'ни сəнаје əкинчиликдəн ајрылыр (jа да, ола билсин ки, пешəлəр гејри-əкинчи əhали ичəрисиндə топлашыр). Охучуда белə бир шүбhə ојана биләр ки, икинчи гəзалар групуна нисбəтən муздлу фəhлələрин аз, бинəкдарлар үчүн ишлəjənləрин исə чох олдуғу биринчи гəзалар групунда капитализми daha чох инкишаф етмиш hесаб етмək доғрудурму. Е'тираз едиб дејə биләрləр ки, евдə ишləмək капитализмин ən ашағы формасыдыр. Лакин ашағыда көрəчəjик ки, бу бинəкдарларын чоху фабрикчидир, онларын ири капиталист мүəссисələри вардыр. Евдə ишləмək бурада *фабрикин бир əлавəсидир,* истеhсалын вə капиталын daha чох тəмəркүзləшмəси демəкдир (бə'зи бинəкдарлар үчүн 200—500, минəдək вə daha чох адам ишлəjир), daha бөjүк əмək бөлкүсү олмасы демəкдир вə демəли, инкишаф дəрəчəсинə көрə капитализмин daha jүксəк формасыдыр. Капиталист мануфактурасы капиталист садə кооперасијасы гəбилиндən олдуғу кими, евдə ишləмək формасы да муздлу фəhлə ишлədən кичик тəсəррүфатчы е'малатханасы гəбилиндəндир.

Көстəрдиjимиз мə'лумат, «Очерк»и тəртиб едənləрин «кустар истеhсал формасыны» принсипчə «капиталист истеhсал формасына» гаршы гојмаг чəhдləри-

нин әсассыз олдуғуну кифајәт гәдәр сүбут едир; онларын бу мүһакимәләри, башда ч. В. В. вә ч. Н. — он олмагла бүтүн Русија халгчыларынын ән'әнәви јанлыш фикрини тәкрар едән данышыглардыр. Перм халгчылары бу ики форма арасындакы «әсас фәрги» онда көрүрләр ки, биринчи формада «истеһсал аләтләри вә материаллары, бунунла да бирликдә, әмәјин истеһсал едилмиш мәһсул шәклиндә олан бүтүн нәтичәләри ишләјәнләрин өз малыдыр» (с. 3). Биз инди артыг лап гәти дејә биләрик ки, бу — сахтакарлыгдыр. Биз һәтта сәнәткарлары да кустарлар сырасына дахил етсәк, јенә *«кустарларын» чох һиссәси бу шәртләрә ујғун кәлмир:* 1-чиси, муздлу фәһләләр бу шәртләрә ујғун кәлмир, бунлар исә 25,3%-дир; 2-чиси, бинәкдарлар үчүн ишләјән аиләви кустарлар ујғун кәлмир; чүнки нә истеһсал материаллары, нә дә әмәјин нәтичәләри онларын малы дејилдир, онлар анчаг ишәмузд һагг алырлар; бунлар 20,8%-дир; 3-чүсү, 1-чи вә 2-чи јарымгруплара мәнсуб олан, муздлу фәһлә сахлајан аиләви кустарлар ујғун кәлмир, чүнки бунларын әлдә етдикләри тәкчә өз әмәкләринин «нәтичәләри» дејилдир. Бу кимиләри, еһтимал ки, 10%-ә гәдәрдир (1-чи вә 2-чи јарымгруплардакы 6645 мүәссисәдән 1691 мүәссисә, јә'ни 25,4%-и муздлу фәһлә сахлајыр; 1691 мүәссисәдә ишләјән аиләви кустарлар, еһтимал ки, 2000-дән аз дејилдир). Јекун белә дир: 25,3% + +20,8% + 10% = 56,1% «кустар», јә'ни онларын јарысындан чоху һәмин шәртләрә ујғун кәлмир. Башга сөзлә десәк, һәтта Перм губернијасы кими тәсәррүфатча керидә галмыш учгар бир губернијада ја муздла ишләјән, ја да башгаларыны муздла ишләдән, ја истисмар едән, ја да истисмар олунан «кустар» *артыг инди чохлуг тәшкил едир.* Лакин бу кими һесаблама үчүн сәнәти кәнара гојмаг вә тәкчә әмтәә истеһсалыны көтүрмәк даһа дүзкүндүр. Сәнәт — сәнајенин о гәдәр ибтидаи бир формасыдыр ки, керилијин Русија үчүн хошбәхтлик олдуғуну дәфәләрлә сөјләјән һәтта вәтән халгчылары (à la* ч. В. В., ч. Јужаков вә К°) арасында да елә бир адам олмамышдыр ки, бу форманы ачыг

* ч. В. В., ч. Јужаков вә К° кимиләри. *Ред.*

вә билаваситә мүдафиә етмәјә, ону өз идеалларының «рәһни» кими ирәли сүрмәјә чәсарәт етсин. Мәркәзи Русијаја нисбәтән Перм губерниjасында сәнәт һәлә чох инкишаф етмишдир: синил (вә ја бојагчылыг) пешәсини мисал көстәрмәк кифајәтдир. Бу анчаг, кәндлиләрин евдә тохудуғу парчалары габа шәкилдә бојамагдан ибарәтдир вә Русијаның мәркәздән чох да узаг олмајан jерләриндә артыг чохдандыр ки, фабрик чити һәмин парчаларын jерини тутмушдур. Лакин артыг Перм губерниjасында да сәнәт сыхышдырылыб лап икинчи сыраја кечирилмишдир: һәтта кәнд сәнаjесиндә дә ишләjәнләрин анчаг 29,5%-и, jә'ни үчдә бир һиссәсиндән азы сәнәткарлардыр. Сәнәткарлары чыхдыгда исә көрүрүк ки, базар үчүн ишләjән 14 401 нәфәрдир; бунларын 29,3%-и муздлу фәһләләр, 29,5%-и дә бинәкдарлар үчүн ишләjән аилә фәһләләридир, jә'ни 58,8% асылы «кустарлар», бир дә муздлу фәһләси олан 7—8 фаиз хырда тәсәррүфат саһибләри вардыр, jә'ни «кустарларын» чәми 66%-ә гәдәринин, *үчдә ики һиссәсинин* капитализмдән фәрги jохдур, капитализмә *ики* әсас *бәнзәjиши* вардыр: 1-чиси, онларын һамысы әмтәа истеһсалчыларыдыр, капитализм исә анчаг там инкишаф етмиш әмтәә тәсәррүфатыдыр; 2-чиси, бунларын *чох һиссәси* капитализмә мәхсус мүнасибәтләрдә, иш гүввәси алыб сатмаг мүнасибәтләриндәдир. «Очерк»и тәртиб едәнләр охучуну күчлә инандырмаг истәjирләр ки, «кустар» истеһсалындакы муздлу әмәк өзүнә мәхсус маһиjәтдәдир вә куја «үзүрлү» сәбәбләрдән ирәли кәлир; биз бу инандырмалары вә ирәли сүрүлән мисаллары jери кәләндә (VII §-да) көздән кечирәчәjик. Бурада исә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, әмтәа истеһсалынын һөкм сүрдүjү вә муздлу әмәкдән тәсадүфи jохдур, мүнтәзәм истифадә едилдиjи jердә капитализмин бүтүн әламәтләри мөвчуддур. Капитализмин инкишаф етмәмиш олмасындан, башланғыч һалында олмасындан, онун хүсуси формаларындан данышмаг олар, лакин әслиндә *әсас бәнзәjиши* көстәрән чәһәтләр арасында «әсас фәрг» олдуғуну фәрз етмәк һәгигәти тәһриф етмәк демәкдир.

Jери кәлмишкән бир тәһрифи дә гејд едәк. «Очерк»-

ии 5-чи сәһифәсиндә дејилир ки, «кустарын һасил етдији шејләр... башлыча олараг һәмин јердә әлдә едилән материаллардан һазырланыр». Мәһз елә бу мәсәлә барәсиндә «Очерк»дә јохламаг үчүн мә'лумат вардыр, јә'ни мүгајисә едилир ки, һејванат мәһсуллары е'мал едән кустарлар малдарлыг вә әкинчилик мәһсулларынын олдуғу јерләрә нисбәтән; битки мәһсуллары е'мал едән кустарлар мешәлик јерләрә нисбәтән; метал е'мал едән кустарлар губернијанын чугун вә дәмир һасил едилән јерләринә нисбәтән губернијанын һансы гәзаларында јерләширләр. Һәмин мүгајисәдән мә'лум олур ки, һејванат мәһсуллары е'малы илә мәшғул олан кустарларын 68,9%-и үч гәзада топланмышдыр, һалбуки бу гәзаларда мал-гаранын сајы 25,1%, әкин саһәси исә анчаг 29,5%-дир, јә'ни лап әкс бир нәтичә алындығыны көрүрүк; һәм дә «Очерк»дә елә бурадача гејд олунур ки, «һејванат мәһсулларының е'малы әсасында гурулмуш вә јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш мүәссисәләр башлыча олараг кәнардан кәтирилән хаммалла тә'мин олунур; мәсәлән, Кунгур вә Јекатеринбург гәзаларында — јерли көндәри заводларынын вә кустар даббагханаларынын с'мал етдикләри хам көн-дәри кәнардан кәтирилир; бу гәзаларын кустар пешәләри арасында ән башлыча пешә олан чәкмәчилик саһәси дә материалы һәмин завод вә даббагханалардан алыр» (24—25). Демәли, бурада кустарлыг, көн-дәри алвери илә мәшғул олан јерли капиталистләрин бөјүк дөврижјәсинә әсасланмагла бәрабәр, заводчулардан јарымфабрикат алынмасына да әсасланыр, јә'ни кустарлыг, инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлүнүн вә капиталист көн-дәри мүәссисәләринин нәтичәси, әлавәси олмушдур. «Шадринск гәзасында кәнардан кәтирилән хаммал јундан ибарәтдир, бу да гәзада әсас пешә — кечә ајаггабы һазырламаг пешәси үчүн материал верир». Сонра, битки мәһсулларының е'малында кустарларын 61,3%-и 4 гәзада топланмышдыр. Һалбуки бу 4 гәзадакы мешәләр бүтүн губернијада олан мешә саһәләринин анчаг 20,7%-ини тәшкил едир. Әксинә, мешәләрин 51,7%-нин олдуғу 2 гәзада битки мәһсуллары е'мал

едән кустарлар чәми 2,6%-дир (с. 25), јә'ни бурада да мәһз әксини көрүрүк, «Очерк» бурада да гејд едир ки, хаммал кәнардан кәтирилир (с. 26)*. Демәли, биз белә бир олдугча мараглы факт көрүрүк ки, кустар пешәләринин инкишафындан әввәл (вә бу инкишафын бир шәрти олараг), дәрин көк салмыш *әмтәә тәдавүлү* кәлир. Бу чәһәт олдугча мүһүмдүр, зира һәмин чәһәт, 1-чиси, кустарлыгы анчаг бир үзв кими әһатә едән әмтәә тәсәррүфатының ин гәдәр гәдимдән әмәлә кәлдијини, бу сәбәбдән дә бизим кустар сәнајемизи һәлә куја мүхтәлиф јолларла инкишаф «едә биләчәк» бир tabula rasa** кими гәләмә вермәјин сон дәрәчә мә'насыз олдуғуну көстәрир. Мәсәлән, тәдгигатчылар хәбәр верирләр ки, Перм «кустар сәнајеси әввәлләрдә олдуғу кими, јенә дә јалныз дәмирјол чәкиләндән әввәлки дөврдә дејил, һәтта ислаһатдан габагкы дөврдә дә өлкәнин тичарәт-сәнаје симасыны мүәјјән етмиш олан рабитә јолларынын тә'сирини әкс етдирир» (с. 39). Доғрудан да, Кунгур шәһәри Доуралједәки јолларын говушдуғу јер иди: Кунгуру Јекатеринбургла, ајрыча голлар илә дә ону Шадринск илә бирләшдирән Сибир јолу бурадан кечир; Кунгуру Оса илә бирләшдирән башга бир јол, Гороблагодатски тичарәт јолу да Кунгурдан кечир. Нәһајәт, Бирск јолу Кунгуру Красноуфимск илә бирләшдирир. «Белә ликлә, биз көрүрүк ки, губернијанын кустар сәнајеси јолларын говушдуғу рајонларда топланмышдыр: Доуралједә — Кунгур, Красноуфимск вә Оса гәзаларында; Зауралједә — Јекатеринбург вә Шадринск гәзаларында» (с. 39). Охучуја хатырладаг ки, кустар сәнајесинин инкишафы чәһәтдән биринчи груп гәзалары тәшкил едән мәһз бу 5 гәзадыр вә бүтүн кустарларын 70%-и бу гәзаларда топланмышдыр. 2-чиси, бу чәһәт бизә көстәрир ки, кустар сәнајесиндә, кәндлини кустарчасына мүдафиә едән јүнкүлфикир адамларын бошбоғазлыгла бәһс етдикләри «мүбадиләнин тәшкили» һәгигәтдә *артыг јарадылмышдыр,* һәм дә башгалары тәрәфиндән дејил,

* Бу ики гисим кустарлар, јә'ни һејванат мәһсулларыны вә битки материалларыны е'мал едән кустарлар бүтүн кустарларын: 33%+28%=61%-ини тәшкил едир. Метал е'малы илә кустарларын 25%-и мәшғулдур (с. 20).

** — тәмиз јер. *Ред.*

мәһз Умумрусија тачирләри тәрәфиндән јарадылмышдыр. Биз һәлә ашағыда бунун чохлу сүбутларыны көрәчәјик. Анчаг үчүнчү категорија кустарларда (метал е'мал едәнләрдә) хаммалын һасил едилмәси јери илә кустарлар тәрәфиндән онун е'мал едилмәси јери арасында ујғунлуг вардыр: чугунун вә дәмирин 70,6%-и һасил едилән 4 гәзада һәмин категорија кустарларын 70%-и топланмышдыр. Лакин бурада хаммал артыг өзү ири мә'дән сәнајесинин мәһсулудур вә көрәчәјик ки, бу сәнајенин «кустар» һаггында «өз бахышлары» вардыр.

II

«КУСТАР» ВӘ МУЗДЛУ ӘМӘК

Перм губернијасынын кустар пешәләриндә муздлу әмәк барәсиндәки мә'луматын шәрһинә кечәк. Јухарыда көстәрилән мүтләг рәгәмләри тәкрар етмәјәрәк, ән мараглы фаиз нисбәтләрини көстәрмәклә кифајәтләнәк:

	I груп				II груп				Џәкуну
	Јарымгруплар			Џәми	Јарымгруплар			Џәми	
	1	2	3		1	2	3		
Муәссисәләрин фаизи: Муздлу фәһләси олан	30,6	17,4	24,1	23,6	37,8	24,4	36,1	34,2	26,9
Анчаг муздлу фәһлә ишләдән	1,3	1,2	0,7	1,1	1,6	1,4	0,3	1,0	1,1
6 вә даһа чох муздлу фәһләси олан	2,0	0,1	1,4	1,1	1,3	0,8	0,4	0,8	0,9
Муздлу фәһләләр	29,4	14,1	23,2	22,7	31,2	29,3	27,4	28,3	24,5
Орта һесабла 1 муәссисәјә нечә фәһлә дүшүр: Аилә фәһләси	1,8	1,5	1,9	1,6	1,7	1,4	1,6	1,6	1,6
Муздлу фәһлә	0,75	0,23	0,57	0,48	0,78	0,43	0,63	0,63	0,52
Џәми	2,6	1,7	2,5	2,1	2,5	1,8	2,2	2,2	2,1
3 вә даһа чох аилә фәһләси олан муәссисәләрин фаизи	20,3	7,8	20,9	15,1	18,5	8,6	14,3	14,6	14,9

Демәли, көрүрүк ки, әкинчиләрдәкинә нисбәтән гејри-әкинчиләрдә муздлу фәһләләрин фаизи *чохдур* вә бу фәрг *әсас е'тибары илә* 2-чи јарымгрупдан асылыдыр: әкинчи сәнәткарларда муздлу фәһләләр 14,1%, гејри-әкинчи сәнәткарларда исә 29,3%-дир, јә'ни ики дәфәдән дә чохдур. Галан ики јарымгрупда муздлу фәһләләрин фаизи I група нисбәтән II групда бир гәдәр артыгдыр. Јухарыда гејд едилмишди ки, бу һал, әкинчи әһали арасында капитализмин даһа аз инкишаф етмәси нәтичәсидир. Буну, бүтүн башга халгчылар кими, Перм халгчылары да, шүбһәсиз ки, әкинчиләр үчүн үстүнлүк һесаб едирләр. Мөвчуд ичтимаи тәсәррүфат мүнасибәтләринин инкишаф етмәдијини вә керидә галдығыны үстүнлүк һесаб етмәјин мүмкүн олуб-олмамасы кими үмуми мәсәләјә даир бурада мүбаһисәјә кирмәјәрәк анчаг ону гејд едәк ки, ашағыда көстәрилән мә'луматдан ајдын олачағы кими, әкинчиләрин бу үстүнлүју онларын аз әмәк һаггы алмасындан ибарәтдир.

Орасы мараглыдыр ки, муздлу әмәкдән истифадә етмәк чәһәтчә *группар арасындакы* фәрг *бир групун јарымгруплары арасындакы* фәргдән аз чыхыр. Башга сөзлә десәк, сәнајенин игтисади гурулушу (сәнәткарлар — әмтәә истеһсалчылары — бинәкдар фәһләләри) муздлу әмәкдән истифадә едилмәси дәрәчәсинә, әкинчиликлә әлагәјә нисбәтән вә ја бу әлагәнин олмамасына нисбәтән даһа чох тә'сир едир. Мәсәлән, әкинчи олан хырда әмтәә истеһсалчысы, әкинчи олан сәнәткара бәнзәмәкдән даһа чох, әкинчи олмајан хырда әмтәә истеһсалчысына бәнзәјир. Муздлу фәһләләрин фаизи 1-чи јарымгруп үзрә I групда 29,4%, II групда исә 31,2%-дир, һалбуки I групун 2-чи јарымгрупунда анчаг 14,1%-дир. Һабелә бинәкдар үчүн ишләјән әкинчи, әкинчи сәнәткара бәнзәмәкдән даһа чох бинәкдар үчүн ишләјән гејри-әкинчијә бәнзәјир (23,2% муздлу фәһлә вә 27,4%). Бу бизә ону көстәрир ки, өлкәдә капиталист әмтәә мүнасибәтләринин үмуми һөкмранлығы сәнаједә иштирак едән әкинчиләрлә гејри-әкинчиләр арасындакы фәрги таразлашдырыр. Кустарларын кәлири һаггындакы мә'лумат, һәмин таразлашманы даһа ајдын көстәрәчәкдир. 2-чи јарымгруп, гејд едилдији кими,

истисна тәшкил едир; лакин муздлу фәһләләрин фаизи һаггында мә'лумат әвәзиндә, орта һесабла 1 мүәссисәјә дүшән муздлу фәһләләрин сајы һаггында мә'луматы көтүрсәк, көрәрик ки, әкинчи сәнәткарлар, башга јарымгруплардакы әкинчиләрә јахын олмагдан даһа чох, гејри-әкинчи сәнәткарлара јахындырлар (1 мүәссисәјә 0,23 вә 0,43 муздлу фәһлә дүшүр). Сәнәткар групларынын һәр икисиндә бир мүәссисәнин һеј'әти орта һесабла, демәк олар, ејнидир (һәр мүәссисәјә 1,7 вә 1,8 нәфәр дүшүр), һәр бир групун јарымгрупларында исә бу һеј'әт хејли мүхтәлифдир (I : 2,6 вә 1,7; II : 2,5 вә 1,8).

Һәр бир јарымгрупда мүәссисәнин орта һеј'әти һаггында мә'лумат белә бир мараглы факты да көстәрир ки, һәр ики групдан олан сәнәткарларда бу һеј'әт ән аздыр: һәр е'малатханаја 1,7 вә 1,8 фәһлә дүшүр. Демәли, сәнәткарлар арасында истеһсал ән чох пәракәндәдир, тәк истеһсалчыларын тәкләшмәси ән јүксәк дәрәчәдәдир, истеһсалда кооперасија ән аз тәтбиг олунур. Бу чәһәтдән һәр ики групда биринчи јери биринчи јарымгруплар, јә'ни азад сатыш үчүн ишләјән хырда тәсәррүфат саһибләри тутурлар. Бурада е'малатхананын һеј'әти ән бөјүкдүр (2,6 вә 2,5 нәфәр); аиләси бөјүк олан кустарларын сајы бурада ән чохдур (јә'ни 3 вә даһа чох аилә фәһләси олан кустарлар 20,3% вә 18,5%дир; I групун 20,9% тәшкил едән 3-чү јарымгрупу кичик бир истиснадыр); бунунла бәрабәр муздлу әмәкдән ән чох истифадә едилир (һәр е'малатханаја 0,75 вә 0,78 муздлу фәһлә дүшүр); ири мүәссисәләр ән чохдур (6 вә даһа чох муздлу фәһләси олан мүәссисәләр 2,0% вә 1,3%-дир). Демәли, истеһсалда кооперасија бурада ән кениш мигјасда тәтбиг едилир, бу да, аилә фәһләләринин ән чох олмасы илә муздлу әмәкдән ән чох истифадә олундуғу бир шәраитдә әлдә едилир (бир мүәссисәјә 1,8 вә 1,7 аилә фәһләси дүшүр. I групун 1,9 аилә фәһләси олан 3-чү јарымгрупу кичик бир истиснадыр).

Бу сонунчу һал бизи, «кустарларда» аилә фәһләләринин әмәји илә муздлу әмәк арасындакы гаршылыглы мүнасибәт мәсәләси кими чох мүһүм бир мәсәләјә

јахынлашдырыр вә куја кустар истеһсалында муздлу әмәјин аилә әмәјини анчаг «тамамламасы» һаггында һөкм сүрән халгчы доктриналарынын дүзкүнлүјүнә шүбһә етмәјә мәчбур едир. Бу рә'ји мүдафиә едән Перм халгчылары 55-чи сәһифәдә дејирләр ки, «кустарларын мәнафеји илә голчомагларын мәнафејинин ејниләшдирилмәсини» рәдд едән бир һал ән варлы кустарларда (I групда) аилә фәһләсинин даһа чох олмасыдыр, һалбуки «кустар өз аиләсинин вар гүввәсиндән истифадә едәрәк өз истеһсалыны мөһкәмләдиб инкишаф етдирмәјә дејил, анчаг голчомагларын јеканә мәгсәди олан мәнфәәтә мејл етсә иди, о заман биз бу мүәссисәләр јарымгрупунда өз әмәјини истеһсала сәрф едән аилә фәһләләринин ән аз фаиз тәшкил едәчәјини көзләмәјә һаглы олардыг» (?!). Гәрибә нәтичәдир! Муздлу әмәк барәсиндәки мә'луматы нәзәрә алмадан, «сәрф едилән шәхси әмәјин» (с. 55) ролу һаггында нечә нәтичә чыхармаг олар? Аиләси бөјүк олан кустарларын варлылығы голчомаг мејлләрини ифадә етмәсәјди, биз онларда муздлу фәһләләрин фаизинин *ән аз* олдуғуну, муздлу фәһләси олан мүәссисәләрин фаизинин *ән аз* олдуғуну, чохлу (бешдән артыг) фәһләси олан мүәссисәләрин фаизинин *ән аз* олдуғуну, орта һесабла бир мүәссисәјә дүшән фәһләләрин сајынын *ән аз* олдуғуну көрәрдик. Һәгигәтдә исә ән варлы кустарлар (1-чи јарымгруп) *бүтүн бу чәһәтләрдән ахырынчы* јер *дејил, биринчи* јер тутурлар, һәм дә аиләләри ән бөјүк вә аилә фәһләләринин сајы ән чохдур, 3 вә даһа чох аилә фәһләси олан кустарларын фаизи ән чохдур! Ајдындыр ки, фактларын көстәрдији мәһз халгчынын бу фактлар барәсиндә дедикләринин там әксидир: кустар мәһз голчомаглыг јолу илә варланмаға чалышыр; о өзүнүн чох варлы олмасындан (аиләнин бөјүк олмасы исә бу варлылығын шәртләриндән биридир) истифадә едәрәк, *даһа чох* муздлу әмәк ишләдир. Аилә фәһләләринин сајына көрә башга кустарлардан даһа јахшы вәзијјәтдә олан варлы кустар бу вәзијјәтиндән истифадә едәрәк, башга кустарлары сыхышдырыб арадан чыхарыр вә бунун үчүн *ән чох* муздлу фәһлә тутмаға чан атыр. Һаггында ч. В. В.-нин вә башга халгчы

чонабларын бу гәдәр ријакарчасына бир һәвәслә данышдыглары «аилә кооперасијасы» (мүгајисә един: «Кустар сәнајеси», I, сәһ. 14) капиталист кооперасијасының инкишафы үчүн рәһндир. Халгчыларын әсассыз фикирләринә алышмыш олан охучуја бу, әлбәттә, гәрибә көрүнәчәкдир, лакин бу — фактдыр. Бу мәсәләјә дair дүрүст мә'лумат әлдә етмәк үчүн, аилә фәһләләринин сајына көрә вә муздлу фәһләләрин сајына көрә нә гәдәр мүәссисә олдуғуну билмәклә бәрабәр (бу, «Очерк»дә көстәрилмишдир), һабелә аилә әмәји илә муздлу әмәјин *комбинасијасыны* да билмәк лазымдыр. Һәјәтбәһәјат топланмыш мә'лумата әсасән белә бир комбинасија дүзәлтмәк, аилә фәһләләринин сајына көрә һәр мүәссисә категоријасында 1, 2 вә и. а. муздлу фәһләси олан мүәссисәләрин сајыны һесабламаг тамамилә мүмкүн иди. Тәәссүф ки, буну етмәмишләр. Бу кәсирин јерини һеч олмазса бир гәдәр долдурмаг үчүн јухарыда көстәрилән: «Кустар сәнајеси вә и. а.» әсәринә мүрачиәт едәк. Бурада, аилә фәһләләри илә муздлу фәһләләрин сајына көрә мүәссисәләрин мәһз комбинасија чәдвәлләри верилмишдир. Бу чәдвәлләр 5 пешә үзрә вериләрәк, 1945 фәһләси олан чәми 749 мүәссисәни әһатә едир (көстәрилән әсәр, I, сәһ. 59, 78, 160; III, с. 87 вә 109). Бу мә'луматы, марагландығымыз мәсәлә бахымындан, јә'ни аилә әмәји илә муздлу әмәјин гаршылыглы мүнасибәти мәсәләси бахымындан тәһлил етмәк үчүн бүтүн мүәссисәләри фәһләләрин үмуми сајына көрә груплара бөлмәлијик (чүнки е'малатхананын бөјүк-кичиклијини вә истеһсалда кооперасијанын тәтбиг едилмәси дәрәчәсини көстәрән мәһз фәһләләрин үмуми сајыдыр) вә һәр бир групда аилә әмәјинин вә муздлу әмәјин ролуну мүәјјән етмәлијик. 4 груп көтүрүрүк: 1) 1 фәһләси олан мүәссисәләр; 2) 2—4 фәһләси олан мүәссисәләр; 3) 5—9 фәһләси олан мүәссисәләр; 4) 10 вә даһа чох фәһләси олан мүәссисәләр. Фәһләләрин үмуми сајына көрә белә бир бөлкү хүсусән она көрә лазымдыр ки, мәсәлән, 1 вә 10 фәһләси олан мүәссисәләр, ајдын олдуғу кими, тамамилә мүхтәлиф игтисади типләрдир; бунлары бирләшдирмәк вә «орта» бир рәгәм чыхармаг,

«Очерк»ин мә'луматында көрәчәјимиз кими, тамамилә мә'насыз бир үсул оларды. Көстәрилән груплашдырма бизә ашағыдакы мә'луматы верир:

Фәһләләрин үмуми сајына көрә мүәссисә групларында	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Мүздлу фәһләси олан мүәссисәләрин сајы	Онларын %-и	1 мүәссисәјә нечә фәһлә дүшүр		
		Аилә фәһләләри	Мүздлу фәһләләр	Чәми			Аилә фәһләләри	Мүздлу фәһләләр	Чәми
1 фәһләси олан мүәссисәләр	345	343	2	345	2	0,5	0,995	0,005	1,00
2—4 » » »	319	559	251	810	143	44,8	1,76	0,78	2,54
5—9 » » »	59	111	249	360	53	89,8	1,88	4,22	6,10
10 вә даһа чох фәһләси олан мүәссисәләр	26	56	374	430	26	100	2,15	14,38	16,53
Чәми	749	1 069	876	1 945	224	29,9	1,43	1,16	2,59

Беләликлә, бу мүфәссәл мә'лумат, јухарыда көстәрилән вә илк бахышда гәрибә көрүнән белә бир фикри тәсдиг едир: фәһләләрин үмуми сајына көрә мүәссисә нә гәдәр бөјүк олурса, 1 мүәссисәјә дүшән аилә фәһләләринин сајы да бир о гәдәр чох олур, демәли, «аилә кооперасијасы» бир о гәдәр кениш олур, лакин бунунла бирликдә, капиталист кооперасијасы да кенишләнир, һәм дә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә даһа сүр'әтлә кенишләнир. Даһа варлы кустарларын даһа чох аилә фәһләси олдуғуна бахмајараг, онлар хејли муздлу фәһлә дә тутурлар: «аилә кооперасијасы» *капиталист кооперасијасының* рәһнн вә әсасыдыр.

1894/95-чи ил сијаһысының аилә әмәји вә муздлу әмәк барәсиндә вердији мә'луматы көздән кечирәк. Аилә фәһләләринин сајына көрә мүәссисәләр белә бөлүнүр:

		%-и
Аилә фәһләси 0 нәфәр олан мүәссисәләр	97	1,1
» » 1 » » »	4 787	53,2
» » 2 » » »	2 770	30,8
» » 3 » » »	898	10,0
» » 4 » » »	279	3,1
» » 5 вә даһа чох »	160	1,8
Чәми	8 991	100

Гејд етмәк лазымдыр ки, бурада тәшһалар чохлуг тәшкил едирләр: јарыдан чохдурлар. Әкәр аилә әмәји илә муздлу әмәји бирләшдирән бүтүн мүәссисәләрдә һәтта ањчаг бир нәфәр аилә фәһләси олдуғуну фәрз етмиш олсајдыг, јенә мә'лум оларды ки, тамам тәшһаларын сајы $2^1/_2$ миндир. Бунлар ән дағыныг һалда олан истеһсалчыларын нүмајәндәләридир, ән чох тәкләшмиш хырда е'малатханаларын нүмајәндәләридир, бу тәкләнмә исә, үмумијјәтлә тә'рифли «халг истеһсалына» мәхсус бир һалдыр. Буна әкс олан гүтбү, ән ири е'малатханалары нәзәрдән кечирәк:

					%-и	Муздлу фәһләләрин сајы*		1 мүәссисәјә нечә муздлу фәһлә дүшүр	
Муздлу	фәһләси	0 олан	мүәссисәләр	6 567	73,1	—		—	
»	»	1	»	»	1 537	17,2	1 537	1	
»	»	2	»	»	457	5,1	914	2	
»	»	3	»	»	213	2,3	639	3	
»	»	4	»	»	88	0,9	352	4	
»	»	5	»	»	44	0,5	220	5	
»	»	6—9	»	»	41	0,4	290	7,1	
»	»	10 вә чох		»	44	0,5	952	21,7	
					85	0,9	1 242		14,6
			Чәми		8 991	100	4 901	0,5	

Беләликлә, кустарларын «хырда» мүәссисәләри бә'зән чох бөјүк олур: бүтүн муздлу фәһләләрин, демәк олар, дөрддә бир һиссәси 85 ән ири мүәссисәдә топланмышдыр; һәр бир белә мүәссисәдә орта һесабла 14,6 муздлу фәһлә вардыр. Бунлар даһа фабрикчидирләр, капиталист мүәссисәси сајылырлар**. Капиталист типли кооперасија бурада кифајәт гәдәр тәтбиг олунур: бир мүәссисәдә 15 фәһлә олдугда мүәјјән дәрәчә кениш даирәдә әмәк бөлкүсү дә мүмкүндүр, бинаја, аләтләр чох вә мүхтәлиф олдугда аләтләрә бөјүк гәнаәт едилир. Бурада һөкмән чохлу хаммал тәдарүк едилир вә чохлу мәһсул сатылыр, бу исә хаммалын

* «Очерк»ин мә'луматына әсасән һесабланмышдыр (сәһ. 54 вә муздлу фәһләләрин үмуми сајы).

** Бизим «фабрик вә заводларын» (рәсми статистикада белә адландырылыр) чох бөјүк һиссәсиндә, јә'ни 21 миндән 15 мининдә фәһләләр 16 нәфәрдән аздыр. Бах: «Фабрик вә заводлар һаггында 1890-чы ил көстәричиси».

өзүнү вә дашынмасыны хејли учузлашдырыр, сатышы асанлашдырыр, дүзкүн тичарәт әлагәләри јаранмасына имкан верир. Ашағыда, кәлирләр һаггында мә'лумат көстәриркән, 1894/95-чи ил сијаһысының буну тәсдиг етдијини көрәчәјик. Бурада исә, һамыја мә'лум олан бу нөгсәри мүддәалары көстәрмәк кифајәтдир. Бурадан ајдын олур ки, бу кими мүәссисәләрин һәм техники, һәм дә игтисади симасы тәнһаларын е'малатханаларындан тамамилә фәрглидир; буна көрә, Перм статистикачыларының јенә дә бу мүәссисәләри *бирләшдириб* үмуми «орта» рәгәмләр чыхармаг гәрарына кәлмәләринә тәәччүбләнмәмәк олмаз. Артыг a priori* демәк олар ки, бу кими орта рәгәмләр тамамилә сахта олачагдыр вә һәјәтбәһәјат сијаһынын вердији мә'луматы тәһлил едиркән кустарлары груплара вә јарымгруплара бөлмәкдән башга, бунлары һөкмән мүәссисәләрдәки фәһләләрин сајына көрә (бирликдә һәм аилә фәһләләринин, һәм дә муздлу фәһләләрин сајына көрә) категоријалара да бөлмәк лазым иди. Белә бир бөлкү олмадан, нә кәлирләр һаггында, нә хаммалын сатын алынмасы вә мәһсулларын сатылмасы шәртләри һаггында, нә истеһсал техникасы һаггында, нә тәнһалара нисбәтән муздлу фәһләләрин вәзијјәти һаггында, нә дә ири вә хырда е'малатханаларын нисбәти һаггында дүрүст мә'лумат әлдә етмәк мүмкүн дејилдир,—бүтүн бунлар исә «кустарлыгын» игтисадијјатыны өјрәнмәкдә ән мүһүм мәсәләләрдир. Перм тәдгигатчылары, шүбһәсиз ки, капиталист е'малатханаларынын әһәмијјәтини азалтмаға чалышырлар. Онлар дејирләр ки, 5 вә даһа чох аилә фәһләси олан мүәссисәләр варса, демәли, «капиталист истеһсал формасы» илә «кустар истеһсал формасының» (sic**) рәгабәти анчаг о заман әһәмијјәтә малик ола биләр ки, мүәссисәдә беш нәфәрдән артыг муздлу фәһлә олсун, белә мүәссисәләр исә чәми 1%-дир. Бу тамамилә сүн'и бир фикирдир: 1-чиси, 5 нәфәр аилә фәһләси вә 5 нәфәр муздлу фәһләси олан мүәссисәләр — бош абстраксијадыр, мә'луматын кифајәт гәдәр тәһлил едилмәмәсинин нәтичәсидир.

* — габагчадан. *Ред.*
** — белә! *Ред.*

чүнки муздлу әмәклә аилә әмәји комбинасија едилир. 3 нәфәр аилә фәһләси олан бир мүәссисә 3 нәфәр дә муздлу фәһлә тутса, онда онун 5 нәфәрдән артыг фәһләси олачаг вә тәнһалара нисбәтән тамамилә хүсуси бир рәгабәт шәраитиндә дурачагдыр. 2-чиси, әкәр статистикачылар муздлу әмәкдән истифадә етмәк чәһәтчә бир-бириндән фәргләнән ајры-ајры мүәссисәләрин «рәгабәти» мәсәләсини һәгигәтән тәдгиг етмәк истәмишләрсә, онда нә үчүн һәјәтбәһәјат сијаһы нәтичәсиндә топланмыш мә'лумата мүрачиәт етмирләр? нә үчүн мүәссисәләри фәһләләринин сајына көрә груплашдырмырлар вә кәлир һаггында рәгәм көстәрмирләр? әлләриндә чох зәнкин материал олан статистикачылар охучулара һәр чүр үјдурмалар тәгдим етмәкдәнсә вә фактларын үстүндән кечиб халгчылығын дүшмәнләрини «мәһв етмәјә» башламагданса, мәсәләни фактлар әсасында өјрәнсәјдиләр, даһа мүнасиб олмаздымы?

«...Капитализм тәрәфдарларынын нөгтеји-нәзәриндән бу фаиз, ола билсин ки, кустар формасынын лабүд сурәтдә капиталист формасына чевриләчәјини габагчадан хәбәр вермәк үчүн кифајәт һесаб едиләчәкдир, һәгигәтдә исә, һәмин фаиз бу чәһәтдән, хүсусән ашағыдакы сәбәбләрә көрә, һеч дә тәһлүкәли бир әламәт дејилдир» (с. 56)...

Әчәбдир, дејилми! Мүәллифләр зәһмәт чәкиб әлләриндәки материалдан *капиталист* мүәссисәләри *һаггында* дүрүст мә'лумат сечмәк әвәзинә, бу мүәссисәләри тәнһа кустарларла *чәмләшдирмишләр* вә «габагчадан хәбәр верән» филанкәсләрә е'тираз етмәјә башлајырлар! — Перм статистикачыларына хош кәлмәјән филан «капитализм тәрәфдарларының» «габагчадан» нә дејәчәкләрини билмирик, лакин өз тәрәфимиздән биз јалныз ону дејә биләрик ки, бүтүн бу ибарәләр анчаг, фактлара көз јуммаг чәһдләринин үстүнү пәрдәләјир. Фактлар исә көстәрир ки, һеч бир әлаһиддә «кустар истеһсалы формасы» јохдур (бу, «кустар» игтисадчыларын үјдурмасыдыр), хырда әмтәә истеһсалчылары арасындан ири капиталист мүәссисәләри мејдана кәлир (чәдвәлләрдә биз 65 муздлу фәһләси олан

кустар көрдүк! сәһ. 169), тәдгигатчылар кәрәк мә'луматы елә груплашдырајдылар ки, биз бу просеси тәдгиг едә биләјдик, мүхтәлиф мүәссисәләри *капиталист мүәссисәләринә јахынлашмаг дәрәчәсинә көрә* мүгајисә едә биләјдик. Перм статистикачылары өзләри бу иши көрмәмәкдән башга, бизи дә бу иши көрмәк имканындан мәһрум етмишләр, чүнки һәр бир јарымгрупа аид бүтүн мүәссисәләр чәдвәлләрдә бир јерә топланылмышдыр, буна көрә дә фабрикчини тәнһа кустардан ајырмаг мүмкүн дејилдир. Тәртибчиләр өз гүсурларыны чәфәнк өјүдләрлә пәрдәләјирләр. Бурада, дејирләр, чәми 1% ири мүәссисә вардыр, бунлары кәнар етдикдә јердә галан 99% әсасында чыхарылан нәтичәләр исә дәјишилмир (с. 56). — Ахы бу бир фаиз, бу јүздә бир башга јүздә бирләрә бәрабәр дејилдир! Бир ири мүәссисә, «јүздә» 30-дан чох бир һиссәни (бүтүн мүәссисәләрин «јүздә» 30-ундан чохуну) тәшкил едән тәнһаларын 15-дән артыг мүәссисәсинә бәрабәрдир! Бу һесаб, фәһләләрин сајына көрәдир. Үмуми истеһсал вә ја халис кәлир һаггындакы мә'луматы көтүрдүкдә исә, ајдын олар ки, бир ири мүәссисә 15 мүәссисәјә дејил, бәлкә 30 мүәссисәјә бәрабәрдир*. Бүтүн муздлу фәһләләрин *дөрддә бир һиссәси* бу «јүздә бир» мүәссисәдәдир, белә ликлә дә 1 мүәссисәјә орта һесабла 14,6 фәһлә дүшүр. Бу ахырынчы рәгәми охучуја бир гәдәр ајдынлашдырмаг үчүн, «Русијада фабрик-завод сәнајеси һаггында мә'лумат күллијјаты»ндан (тичарәт вә мануфактура департаментинин нәшридир) Перм губернијасына аид рәгәмләри көтүрәк. Рәгәмләр ајры-ајры илләрдә чох дәјишилдијинә көрә 7 ил (1885—1891) һаггында орта рәгәмләри көтүрүрүк. Бу рәгәмләрдән көрүрүк ки, Перм губернијасында «фабрик вә заводлар» (рәсми статистикамыз ишләтдији мә'нада) 885-дир, бунларын истеһсалы 22 645 мин манат, фәһләләринин сајы 13 006 нәфәрдир, белә ликлә дә, «орта һесабла» 1 фабрикә мәһз 14,6 фәһлә дүшүр.

* Ашағыда мүәссисәләрин халис кәлир үзрә бөлкүсүнә даир мә'лумат верилә чәкдир. Һәмин мә'лумата көрә, ән аз (50 маната гәдәр) кәлири олан 2376 мүәссисәдә халис кәлир = 77 900 манат, ән чох кәлири олан 80 мүәссисәдә исә = 83 150 манат. Белә ликлә 1 «мүәссисәјә» 32 м. вә 1039 м. дүшүр.

«Очерк»и тәртиб едәнләр, ири мүәссисәләрин бөјүк әһәмиҗјәти јохдур, дејә өз фикирләрини сүбута јетирмәк үчүн ону әсас тутурлар ки, кустарларын ишләтдији муздлу фәһләләр арасында иллик фәһләләрин сајы чох аздыр (8%), чоху исә ишәмуздчулар (37%), мүддәтли фәһләләр (30%) вә күнәмуздчулардыр (25%, сәһ. 51). Ишәмуздчулар «адәтән өз евиндә, өз аләтләри илә ишләјирләр, онларын јемәји дә өзүндән олур», күнәмуздчулар исә, кәнд тәсәррүфаты фәһләләри кими, «мүвәггәти олараг» ишә көтүрүлүрләр. Белә бир шәраитдә «муздлу фәһләләрин сајча нисбәтән чох олмасы һәлә һеч дә бу мүәссисәләрин капиталист типли мүәссисәләр олмасынын гәти әламәти дејилдир» (56)... «Үмумијјәтлә, нә ишәмуздчулар, нә дә күнәмуздчулар бизим е'тигадымыза көрә, Гәрби Авропа пролетариатына бәнзәр бир фәһлә синфинин кадрлары дејилдирләр; анчаг даими иллик фәһләләр бу чүр кадр ола биләрләр».

Русијадакы муздлу фәһләләрин «Гәрби Авропа пролетариатына» мүнасибәти мәсәләси илә марагланан Перм халгчыларыны биз тә'рифләмәјә билмәрик. Мәсәлә мараглы мәсәләдир, буна сөз ола билмәз! Лакин биз һәр һалда статистикачылардан «е'тигад» әсасында дејил, фактлар әсасында сөјләнән бир фикир ешитмәк истәрдик. Ахы бириси өз «е'тигадына» көрә сөјләдикләринә башгаларыны һеч дә һәмишә инандыра билмәз... Охучуја ч. NN-ләрин вә ч. ММ-ләрин «е'тигады» барәсиндә сөһбәт ачмагданса, даһа чохлу факт көстәрмәк јахшы олмаздымы? Мүхтәлиф бөјүклүкдә олан мүәссисәләрдәки муздлу фәһләләрин вәзијјәти һаггында, иш шәраити һаггында, иш күнү һаггында, муздлу фәһләләрин аиләси вә и. а. һаггында исә «Очерк»дә олдугча аз факт көстәрилмишдир. Рус фәһләләринин Гәрби Авропа пролетариатындан фәргли олмасы һаггындакы фикирләр анчаг бу кәсирип үстүнү өртмәк үчүп олсајды, онда биз етдијимиз тә'рифи кери көтүрмәли олардыг...

«Очерк»ин муздлу фәһләләр һаггында вердији бүтүн мә'лумат ондан ибарәтдир ки, онлар 4 категоријаја бөлүнүрләр: иллик фәһләләр, мүддәтли фәһләләр,

ишəмуздчулар вə күнəмуздчулар. Бу категориjаларла таныш олмаг үчүн китабын мүхтəлиф jерлəриндə сəпəлəнмиш шəкилдə верилəн мə'луматдан истифадə етмək лазым кəлир. 29 пешədə (43-дəн) həр бир категориjадан олан фəhлəлəрин сажы вə газанчы көстəрилмишдир. Бу 29 пешədə 4795 муздлу фəhлə вардыр, онларын əмək hаггы — 233 784 манатдыр. Бүтүн 43 пешədə исə 4904 муздлу фəhлə олмагла онларын əмək hаггы да 238 992 манатдыр. Демəли, бизим вурдуғумуз jекун муздлу фəhлəлəрин 98%-ни вə онларын əмək hаггыны əhатə едир. En regard*, «Очерк»ин** рəгəмлəрини вə биз вурдуғумуз jекунун рəгəмлəрини көстəрək:

	«Очерк»ə көрə муздлу фəhлəлəрин сажы	%	*Jекунун рəгəмлəри*				
			Муздлу фəhлəлəрин сажы	%	Онларын əмək hаггы		
					чəми (манат)	1 фəhлəнин	%***
Иллик фəhлəлəр	379	8	351	7,4	26 978	76,8	100
Мүддəтли фəhлəлəр	1 496	30	1 432	29,8	40 958	28,6	37
Ишəмуздчулар	1 812	37	1 577	32,9	92 357	58,5	76,1
Күнəмуздчулар	1 217	25	1 435	29,9	73 491	51,2	66,7
Чəми	4 904	100	4 795	100	233 784	48,7	

Мə'лум олур ки, «Очерк»ин вердиjи jекунда jа сəhв, jа да мəтбəə хəтасы вардыр. Бу həлə hеч. Башлыча мараглы мəсəлə, əмək hаггы барəсиндəки мə'луматдыр. «Очерк»дə ишəмуздчулар hаггында дejилир ки, ишəмузд əмək əслиндə мүстəгил тəсəррүфатчы олмаг jолунда ən jахын мəрhəлəдир» (с. 51—jəгин ки, jенə дə, «бизим е'тигадымыза көрə»?); мə'лум олур ки, ишəмуздчуларын əмək hаггы иллик фəhлəнин əмək hаггын-

* — мүгаjисə үчүн. *Ред.*

** Сəh. 50. Əмək hаггынын гədəри барəсиндəки мə'лумата «Очерк»дə jекун вурулмамышдыр.

*** Иллик фəhлəнин əмək hаггы 100-ə бəрабəр көтүрүлмүшдүр.

дан *хејли ашағыдыр.* Статистикачылар дејирләр ки, иллик фәһләнин јемәјини адәтән сањибкар верир, ишәмуздчу исә өзүндән јејир; әкәр статистикачылар буну сөјләркән өз «е'тигадларындан» башга һабелә фактлары да әсас көтүрмүшләрсә, онда һәмин фәрг даһа артыг олачагдыр. Пермдә тәсәррүфат сањиби олан кустарлар өз фәһләләри үчүн «мүстәгиллијә јолу» әчәб үсулла тә'мин едирләр! Бу тә'минетмә *әмәк һаггыны азалтмагдан* ибарәтдир... Көрәчәјимиз кими, иш дөврләри арасындакы тәфавүт о гәдәр бөјүк дејилдир ки, һәмин фәргин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олсун. Сонра, орасы чох мараглыдыр ки, күнәмуздчунун әмәк һаггы, иллик фәһләнин әмәк һаггынын 66,7%-ни тәшкил едир. Демәли, һәр бир күнәмуздчу илдә орта һесабла тәгрибән 8 ај ишләјир. Ајдындыр ки, бурада, «һөкм сүрән мүвәггәти муздлу әмәк үнсүрүндән» (с. 52) данышмаг әвәзинә, сәнаједән «мүвәггәти ајрылма» һалларындан (әкәр күнәмуздчулар сањибкар тәрәфиндән ишсиз гојулмаг дејил, һәгигәтән өзләри сәнаједән ајрылырларса) данышмаг даһа дүзкүн оларды.

III

«ИЧМА ӘМӘК ВАРИСЛИЈИ»

Тәдгиг едилән мүәссисәләрин демәк олар һамысынын мејдана кәлмәси вахты һаггында кустарлар сијаһыја алынаркән топланмыш мә'лумат чох мараглыдыр. Бу хүсусда үмуми мә'лумат белədир:

1845-чи илədәк тәшкил олунмуш мүәссисәләрин сајы	640
1845 – 1855-чи илләрдә » » »	251
1855—1865 » » » » »	533
1865—1875 » » » » »	1 339
1875—1885 » » » » »	2 652
1885—1895 » » » « »	3 469
Чәми	8 884

Белəликлə, биз ислаһатдан сонракы дөврдə кустар сәнаjесинин хүсусилə инкишаф етдијини көрүрүк. Бу

инкишафа јардым едән шәраит, көрүнүр, кетдикчә даһа чох тә'сир көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир, зира сонракы һәр он ил әрзиндә кетдикчә даһа чох мүәссисә ачылмышдыр. Бу һал, әмтәә истеһсалынын кәндлиләр арасында нә гәдәр күчлү инкишаф етдијини, әкинчилијин сәнаједән ајрылдығыны, үмумијјәтлә тичарәтин вә сәнајенин артдығыны көстәрир. «Әкинчилијин сәнаједән ајрылдығыны» — дејирик, чүнки бу ајрылма әкинчиләрин сәнајечиләрдән ајрылмасындан әввәл башланыр: базар үчүн мәһсул һазырлајан һәр бир мүәссисә әкинчиләрлә сәнајечиләр арасында мүбадиләјә сәбәб олур. Демәли, белә бир мүәссисәнин мејдана кәлмәси о демәкдир ки, әкинчиләр даһа евдә мәһсул һазырламырлар вә бу мәһсулу базардан алырлар, базардан мәһсул алмагдан өтрү исә кәндли өз кәнд тәсәрруфаты мәһсулларыны сатмалыдыр. Беләликлә, тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин чохалмасы, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн артмасы демәкдир, ичтимаи әмәк бөлкүсү исә әмтәә тәсәрруфатынын вә капитализмин үмуми әсасыдыр*.

Халгчы әдәбијјатында белә бир рә'ј сөјләјирдиләр ки, ислаһатдан сонра сәнаједә *хырда истеһсалын* сүр'әтлә инкишаф етмәси капитализм характерли бир һадисә дејилдир. Дејирдиләр ки, хырда истеһсалын артмасы онун ири истеһсала нисбәтән даһа гүввәтли вә даһа һәјати олдуғуну сүбут едир (ч. В. В.). Бу фикир әсла дүзкүн дејилдир. Кәндлиләр арасында хырда истеһсалын артмасы јени истеһсалларын мејдана кәлмәси демәкдир, јени хаммал е'малы саһәләринин мүстәгил сәнаје саһәләри шәкли алмасы демәкдир, ичтимаи әмәк бөлкүсүндә тәрәгги, капитализм просесинин башланмасы демәкдир, ири мүәссисәләрин хырда мүәссисәләри удмасы исә, капитализмин ирәлиләмәси демәкдир вә бу ирәлиләмә онун јүксәк формаларынын гәләбәсинә доғру апарыр. Кәндлиләр арасында хырда мүәссисәләрин јајылмасы әмтәә тәсәрруфатыны кенишләндирир, капитализм үчүн зәмин һазырлајыр

* Буна көрә дә, «сәнајенин әкинчиликдән ајрылмасына» гаршы ч. Н.— онун һүчумлары романтикә мәхсус бош аһ-вајлардан ибарәт олмасајды, онда о һәр бир кустар мүәссисәсинин мејдана кәлмәсинә дә ағламалы иди.

(хырда тәсәррүфат саһибләри вә муздлу фәһләләр јаратмаг јолу илә һазырлајыр), мануфактураның вә фабрикин хырда мүәссисәләри удмасы исә, һазырланмыш бу зәминдән ири капиталын истифадә етмәси демәкдир. Бир өлкәдә бир-биринә зањирән зидд олан бу ики просесин ејни заманда бирликдә мөвчуд олмасы һагигәтдә һеч бир зиддијјәт тәшкил етмир: тамамилә тәбиидир ки, өлкәнин даһа чох инкишаф етмиш һиссәсиндә вә ја сәнајенин даһа чох инкишаф етмиш саһәсиндә капитализм хырда кустарлары механики фабрикә чәлб етмәклә тәрәгги едир, учгар јерләрдә вә ја сәнајенин керидә галмыш саһәләриндә исә капитализмин инкишаф просеси тәзәчә башланыб јени истеһсалларын вә пешәләрин мејдана кәлмәсиндә тәзаһүр едир. Капиталист мануфактурасы «милли истеһсалы јалныз чох тәдричлә әһатә едир вә һәмишә өз кениш тәмәли (Hintergrund) олан шәһәр сәнәткарлығына вә кәндләрдәки јардымчы ев пешәләринә әсасланыр. Мануфактура мүәјјән сәнаје саһәләриндә, мүәјјән нөгтәләрдә бу јардымчы пешәләрин бир формасыны мәһв едирсә, өзү онлары башга саһәләрдә башга формаларда јенидән јарадыр» («Das Kapital», I², S. 779*).

Мүәссисәләрин мејдана кәлмәси вахтына даир мә'лумат да «Очерк»дә кифајәт гәдәр тәһлил олунмамышдыр: анчаг гәзалар үзрә мә'лумат верилмишдир, груплар вә јарымгруплар үзрә исә мүәссисәләрин мејдана кәлмәси вахтына даир мә'лумат верилмәмишдир; башга груплашдырмалар да јохдур (мүәссисәләрин бөјүклүјү, онларын пешә мәһәллинин мәркәзиндә вә ја әтраф кәндләрдә јерләшмәси вә саирә үзрә груплар верилмәмишдир). Перм халгчылары сијаһы мә'луматыны һеч өзләринин гәбул етдикләри груплар вә јарымгруплар үзрә дә тәһлил етмәмиш вә охучуја бурада да, өз ифрат халгчы ријакарлығы вә... чәфәнклији илә инсаны һејрәтә кәтирән өјүдләр тәгдим етмәји лазым билмишләр. Перм статистикачылары белә бир кәшф етмишләр ки, «кустар истеһсал формасында» мүәссисәләрин хүсуси «варислик формасы», јә'ни «ичма әмәк

* — «Капитал», — I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 779[110]. *Ред.*

варислији формасы» вардыр, капиталист сәнајесиндә исә «нәсли әмлак варислији» һакимдир, «ичма әмәк варислији муздлу фәһләни үзви сурәтдә мүстәгил тәсәррүфат саһибинә чевирир» (sic!), бу да ондан ибарәт олур ки, әкәр мүәссисә саһиби өлəндə вәрәсәләри арасында аилә фәһләси олмурса, онда пешә башга бир аиләјә, «ола билсин, һәмин мүәссисәнин өзүндәки бир муздлу фәһләјә кечир; һабелә ондан ибарәт олур ки, ичма торпаг саһиблији һәм кустар сәнаје мүәссисәсинин саһибинә, һәм дә онун муздлу фәһләсинә ејни дәрәчәдә сәнаје әмәк мүстәгиллији тә'мин едир» (сәһ. 7, 68 вә башгалары).

Биз шүбһә етмирик ки, Перм халгчылары тәрәфиндән ујдурулмуш бу «кустар пешәләри варислијинин ичма әмәк принсипи» кәләчәк әдәбијјат тарихиндә ч. В. В.-нин, ч. Н.—онун вә башгаларынын «халг истеһсалы» һаггындакы ејни дәрәчәдә шит нәзәријјәси илә бир сырада мүвафиг јер тутачагдыр. Бу нәзәријјәләрин һәр икиси ејни гәбилдəндир, бунларын һәр икиси маниловчу ибарәләрлә һәгигәтә бəзәк-дүзәк верир вә ону тәһриф едир. Һәр кәс билир ки, кустарларда да мүәссисәләр, материаллар, алətләр вә саирә хүсуси мүлкијјәт олан бир *әмлакдыр* вә бириндән башгасына һеч дə мүәјјән бир ичма һүгугу əсасында дејил, *вəрəсəлик* гајдасы илə кечир; һəр кəс билир ки, ичма нәинки сәнаједə, һеч əкинчиликдə дə мүстəгиллији гəтијјəн тə'мин етмир, ичманын харичиндə олдуғу кими дахилиндə дə тəсəррүфат мүбаризəси вə истисмар вардыр. Белə бир садə факт «ичма əмəк принсипинин» хүсуси нəзəријјəси олараг ирəли сүрүлүр ки, азча капиталы олан хырда бир тəсəррүфат саһиби өзү дə ишләмəлидир вə муздлу фəһлə дөнүб саһибкар *ола биләр* (əлбəттə, əкəр о, гənаəтчил вə нəфсини сахлајан олса); «Очерк»ин 69-чу сəһифəсиндə көстəриләнләр дə буна мисалдыр... Бүтүн мешшанлыг нəзəријјəчиләри өзләринə һəмишə онунла тəсəлли вермишләр ки, хырда истеһсалда фəһлə дөнүб саһибкар *ола биләр* вə бу нəзəријјəчиләрин һеч бири өз идеалларына чатмаг үчүн һеч бир заман фəһләләри хырда тəсəррүфат саһибләринə дөндəрмəкдən ирəли кетмəмишдир. «Очерк»дə

һәтта «ичма әмәк варислији принсипини тәсдиг едән статистика мә'луматы» вермәк тәшәббүсү дә едилмишдир (45). Бу мә'лумат даббаглыг пешәсинә аиддир. 129 мүәссисәдән 90-ы (јә'ни 70%-и) 1870-чи илдән сонра јарадылмышдыр, һалбуки 1869-чу илдә («јашајыш мәнтәгәләринин сијаһысы»на көрә) 161 кустар даббагханасы вар иди, 1895-чи илдә исә 153. Демәли, пешә бир гисим аиләләрдән башгаларына кечмишдир ки, буну да «ичма әмәк варислији принсипи» һесаб едирләр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу арзуја, хырда мүәссисәләрин асанлыгла ачылыб бағланмасыны, асанлыгла әлдән-әлә кечмәсини вә саирәни хүсуси бир «принсип» һесаб етмәк арзусуна гаршы мүбаһисә етмәк дә күлүнчдүр. Анчаг ајрыча олараг даббаглыг пешәси һаггында әлавә едәк ки, 1-чиси, бу пешәдә мүәссисәләрин мејдана кәлмәси вахтына даир олан мә'лумат көстәрир ки, бу пешә башга пешәләрә нисбәтән вахт е'тибары илә хејли *јаваш* инкишаф етмишдир; 2-чиси, 1869-чу ил илә 1895-чи или мүгајисә етмәк тамамилә әсассыздыр, чүнки «кустар даббагханасы» анлајышыны һәмишә «көн-дәри заводу» анлајышы илә гарышдырырлар. 1860-чы илләрдә Перм губернијасында «көн-дәри заводларының» бөјүк чохлуғу (фабрик вә заводларын статистикасына көрә) 1000 манатлыгдан ашағы мәһсул вермишдир (бах: «Малијјә назирлијинин иллији», I бурахылыш, СПБ. 1869. Чәдвәлләр вә һејдләр), һалбуки 1890-чы илләрдә, бир тәрәфдән, 1000 манатлыгдан аз мәһсул верән мүәссисәләр фабрик вә заводларын сијаһысындан чыхарылырды; дикәр тәрәфдән исә, 1000 манатлыгдан артыг мәһсул верән бир чох мүәссисәләр, 5—10 мин манатлыг вә даһа артыг мәһсул верән заводлар «кустар даббагханалары» сырасына дахил едилмишдир («Очерк»ин 70-чи сәһифәси. Чәдвәлләрин 149, 150-чи сәһифәләри). Кустар даббагханасы илә көн-дәри заводу арасындакы фәрг әсла мүәјјән дејилкән 1869-чу илин мә'луматы илә 1895-чи илин мә'луматыны мүгајисә етмәјин нә мә'насы ола биләр? 3-чүсү, даббагханаларын сајының азалмасы һәтта доғру олсајды да, мәкәр бу һал бир чох хырда мүәссисәләрин бағландығы-

ны вә онларын әвәзиндә тәдричлә ири мүәссисәләр ачылдығыны көстәрә билмәздими? Јохса белә бир «әвәзолунма» да «ичма әмәк варислији принсипини» тәсдиг едәрди?

Һәм дә бу гәрибә әһвалатда «ичма әмәк принсипи», «ичма әмәк мүстәгиллији тә'минаты» вә и. а. һаггындакы бүтүн бу шит ибарәләр мәһз о даббаглыг пешәси хүсусунда сөјләнир ки, бу пешә илә мәшғул олан әкинчи кустарлар халис хырда буржуа типидирләр (ашағыја бах) вә бу пешә, тәнһа кустарларла вә сәнәткарларла бир сырада кустар сијаһысына дүшмүш *үч* ири мүәссисәдә (заводда) чох бөјүк мигјасда тәмәркүзләшмиш бир пешәдир. Бу тәмәркүзләшмә һаггындакы мә'лумат белә дир:

Бу пешәдә чәми 148 мүәссисә вардыр. Фәһләләрин сајы: 267 аилә фәһләси + 172 муздлу фәһлә = 439. Истеһсалын мәбләғи = 151 022 манат. Халис кәлир = 26 207 манат, о чүмләдән 3 мүәссисәдә фәһләләрин сајы: 0 нәфәр аилә фәһләси + 65 нәфәр муздлу фәһлә = 65. Истеһсалын мәбләғи = 44 275 манат. Халис кәлир = = 3391 манат (мәтнин 70-чи сәһифәси, чәдвәлләрин 149 вә 150-чи сәһифәләри).

Бу о демәкдир ки, 148 мүәссисәдән *үчү* («Очерк»ин 76-чы сәһифәсиндә тәсәлли олараг дејилдији кими, «аиччаг 2,1%-и») бүтүн «кустар даббаглыг пешәси» истеһсалының, *демәк олар, үчдә бириниң* тәмәркүзләшдирир вә истеһсалда һеч бир иштиракы олмајан өз саһибләринә мин манатларла мәдахил верир. Ашағыда биз башга пешәләрдә дә бу кими чохлу гәрибә һаллар көрәчәјик. Лакин «Очерк»ин мүәллифләри бу пешәни тәсвир едиркән бир истисна олараг јухарыдакы үч мүәссисә үзәриндә дајанмышлар. Бу мүәссисәләрдән биринин һаггында дејилир ки, онун саһиби (әкинчидир!) «Белојарск кәндиндә вә Јекатеринбург шәһәриндә өз көн-дәри дүканларыны сахлајыр вә јәгин ки, аиччаг тичарәтлә мәшғулдур» (с. 76—77). Бу, истеһсала гојулан капиталын тичарәтә гојулан капиталла нечә бирләшдијини көстәрән кичик бир мисалдыр. «Голчомаглығы» вә тичарәт ишләрини истеһсалла әлагәдар олмајан көнар бир шеј кими гәләмә верән

«Очерк» мүәллифләренин диггәтинә! Башга бир мүәссисәдә аилә 5 нәфәр кишидән ибарәтдир, лакин онлардан һеч бири ишләмир: «ата өз истеһсалында тичарәт ишләри илә мәшғулдур, һамысы савадлы олан оғуллары исә (јашлары 18-дән 53-ә гәдәрдир), јағин ки, көн-дәрини бир чәндән чыхарыб дикәр чәнә салмаг вә јујуб тәмизләмәкдәнсә, башга даһа мараглы јолларла кетмишләр» (сәһ. 77). Мүәллифләр аличәнаблыг көстәриб разылашырлар ки, бу мүәссисәләр «капиталист характеринидәдир», «лакин бу мүәссисәләрин кәләчәјинин нәсли әмлак варислији әсасында нә дәрәчә тә'мин олундуғу суалына јалныз кәләчәк өзү гәти чаваб верә биләр» (76). Нә дәрин әлламәлик! «Кәләчәк һаггындакы суала анчаг кәләчәк чаваб верә биләр». Мүгәддәс бир һәгигәт! Лакин бу, индини тәһриф етмәк үчүн кифајәт бир әсасмыдыр?

ИКИНЧИ МӘГАЛӘ

(IV. «Кустарларын» әкинчилији.—V. Ири вә хырда мүәссисәләр.—Кустарларын кәлирләри)

IV

«КУСТАРЛАРЫН» ӘКИНЧИЛИЈИ

Ири вә хырда тәсәррүфат саһиби олан кустарларын һәјәтбәһәјәт сијаһыја алынмасы нәтичәсиндә онларын әкинчилијинә даир мараглы мә'лумат топланмышдыр. «Очерк»дә јарымгруплар үзрә топланмыш бу мә'лумат беләдир:

Јарымгруплар:	1 һәјәтә дүшүр			Һәјәтләрин фаизи	
	нечә дес-јатин әкин	ат	инәк	атсыз-лар	инәк-сизләр
1. Әмтәә истеһсалчылары	7,1	2,1*	2,2*	7,4	5
2. Сәнәткарлар	6,2	1,9	2,1	9,0	6
3. Бинәкдара ишләјәнләр	4,5	1,4	1,3	16,0	13
Чәми	6,3	1,8	2,0	9,5	6

Беләликлә, кустарлар бир сәнәјечи кими нә гәдәр варлы олурларса, әкинчи кими дә бир о гәдәр таваналы олурлар. Онлар истеһсалда нә гәдәр аз рол ојнајырларса, әкинчиликдә дә бир о гәдәр ашағыда дururлар. Демәли, кустар сијаһысынын вердији мә'лумат

* «Очерк»дәки бу рәгәмләрдә, көрүнүр, чап хатасы вардыр (58-чи сәһифәјә бах), буну биз дүзәлтмишик.

әдәбиҗјатда ирәли сүрүлмүш бу фикри тәсдиг едир ки, сәнаҗедә кустарлар тәбәгәләшдикчә һәмин кәндлиләр икинчи олмаг е'тибары илә дә тәбәгәләширләр (*А. Волкин.* Халгчылығын әсасландырылмасы вә и. а. Сәһ. 211 вә сонракылар). Кустарлар үчүн муздла ишләҗән фәһләләр бинәкдарлар үчүн ишләҗән кустарлардан даһа ашағы (вә ја онлардан јүксәк олмајан) сәвиҗҗәдә дурдугларына көрә, биз һаглы олараг белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, онларын ичәрисиндә вар-јохдан чыхмыш әкинчиләр даһа чохдур. Һәҗәтбәһәҗәт апарылан сијаһы, јухарыда гејд едилдиҗи кими, муздлу фәһләләрә тохунмамышдыр. Һәр һалда, гејд олунан мә'лумат өзү дә ајдын көстәрир ки, куја «ичма торпаг саһиблиҗи һәм кустар сәнаҗе мүәссисәсинин саһиби үчүн, һәм дә онун муздлу фәһләси үчүн ејни дәрәҹәдә сәнаҗе әмәк мүстәгиллиҗи тә'мин едир» дејә «Очерк»ин јаздыглары нә гәдәр күлүнчдүр.

Тәһһаларын, хырда вә ири тәсәррүфат саһибләринин әкинчилиҗи һаггында әтрафлы мә'лумат олмамасы арашдырылан мә'лумата хүсусилә кәскин тә'сир көстәрир. Бу кәсирин јерини гисмән дә олса долдурмаг үчүн биз ајры-ајры пешәләр һаггындакы мә'луматдан истифадә етмәлиҗик; бә'зән тәсәррүфат саһибләри үчүн ишләҗән әкинчилик фәһләләринин сајы һаггында мә'лумата тәсадүф едилир*, лакин «Очерк»дә бу мә'луматын үмуми јекуну јохдур.

Мәсәлән, 131 тәсәррүфатдан ибарәт олан даббаг әкинчиләри көтүрәк. Онларын 124 муздлу әкинчилик фәһләси вардыр; һәр һәјәтин 16,9 десјатин әкини вә 4,6 аты; 4,1 инәҗи вардыр (сәһ. 71). Муздлу фәһләләр (73 нәфәр иллик фәһлә вә 51 нәфәр мүддәтли фәһлә) 2492 манат, јә'ни һәрәси 20,1 манат әмәк һаггы алыр, даббаглыг пешәсиндә исә фәһләнин орта әмәк һаггы 52 манатдыр. Демәли, бүтүн капиталист өлкәләриндә олдуғу кими, бурада да әкинчиликдә фәһләләрин вәзиҗҗәти сәнаҗедәкиндән хејли писдир. Ајдындыр ки, «кустар» даббаглар халис кәнд буржуазијасы типидир.

* Мә'лумдур ки, кәндлиләр арасында бә'зән сәнаҗе фәһләләрини дә әкинчилик ишләриндә ишләмәҗә мәчбур едирләр. Мүгаҗисә един: «Кустар сәнаҗеси вә и. а.», III, сәһ. 7.

вә «пешәнин әкинчиликлә бирләшмәси» дејә халгчыларын бу гәдәр тә'рифләдикләри бәднам шеј ондан ибарәтдир ки, варлы тичарәт-сәнаје мүәссисәләри сащибләри тичарәт вә сәнаједән *капиталы* әкинчилијә кечирир вә өз муздурларына олдугча аз әмәк һаггы верирләр*.

Јағ һазырлајан кустарлары көтүрәк. Онларын 173 нәфәри әкинчидир. Һәр тәсәррүфата 10,1 десјатин әкин, 3,5 ат вә 3,3 инәк дүшүр. Атсыз вә инәксиз һәјәт јохдур. Әкинчилик фәһләләри (иллик вә мүддәтли фәһләләр) 98 нәфәрдир, онларын әмәк һаггы 3438 манат, јә'ни һәрәсинин әмәк һаггы 35,1 манатдыр. «Јағ гајырланда чыхан тулланты пучал вә ја жмых мал-гара үчүн ән јахшы јемдир вә бунун сајәсиндә тарлалара даһа чох пејин вермәк олур. Беләликлә, пешәнин тәсәррүфата үчтәрәфли фајдасы олур: пешәнин билаваситә өзүндән көтүрүлән кәлир, мал-гарадан көтүрүлән кәлир вә тарлаларын јахшы мәһсул вермәси» (164). «Онлар (јағ гајыранлар) әкинчиликлә кениш мигјасда мәшғул олурлар, һәм дә бунларын чоху адамбашы пај торпағы илә кифајәтләнмәјиб азтаваналы тәсәррүфатлардан торпаг ичарә едирләр» (168). Гәзалар үзрә көтан вә чәтинә әкинләри һаггында топланмыш мә'лумат көстәрир ки, «губернијанын гәзаларында көтан вә чәтинә әкинләринин гәдәри илә јағгајырма пешәсинин јајылмасы арасында мүәјјән әлагә вардыр» (170).

Демәли, бурада тичарәт-сәнаје мүәссисәләри техники кәнд тәсәррүфат мүәссисәләри дејилән мүәссисәләрдир ки, бунларын инкишафы һәмишә тичарәт вә капиталист әкинчилијинин тәрәггисини көстәрир.

Тәсәррүфат сащиби олан дәјирманчылары көтүрәк. Онларын чоху, јә'ни 421 нәфәрдән 385 нәфәри әкинчидир. Һәр һәјәтә 11,0 десјатин әкин, 3,0 ат вә 3,5 инәк дүшүр. Әкинчиликдә ишләјән муздлу фәһләләр 307 нә-

* Әкинчиликдә мүддәтли фәһлә һәмишә иллик әмәк һаггынын јарыдан чохуну алыр. Тутаг ки, мүддәтли фәһләләр бурада иллик фәһләнин әмәк һаггынын анчаг јарысыны алырлар. Онда иллик фәһләнин әмәк һаггы $\left(2492 : (73 + \frac{51}{2})\right) = 25{,}5$ манат олачагдыр. Әкинчилик департаментинин мә'луматына көрә, Перм губернијасында иллик кәнд фәһләсинин әмәк һаггы, јемәји тәсәррүфат сащибиндән олмагла 10 ил (1881—1891) әрзиндә орта һесабла 50 манатдыр.

фәрдир, онларын әмәк һаггы исә 6211 манатдыр. Јаҝ-гајырма тәсәррүфаты кими, «дәјирман тәсәррүфаты да дәјирман саһибләринин әлиндә, өз тәсәррүфатларының мәһсулуну базарда ән әлверишли сатмагдан өтрү васитәдир» (178).

«Әкинчи кустар» дедикдә, буну јекҹинс вә ејни бир шеј кими анламағын нә гәдәр мә'насыз олдуғуну көстәрмәк үчүн бу мисаллар, кәрәк ки, кифајәтдир. Көстәрдијимиз әкинчиләрин һамысы — хырда буржуа әкинчилијинин нүмајәндәләридир вә белә типләри јердә галан кәндлиләрлә, о ҹүмләдән вар-јохдан чыхмыш тәсәррүфатларла бир јерә гатмаг керчәклијин ән сә-ҹијјәви чәһәтләрини пәрдәләмәк демәкдир.

«Очерк»ин тәртибчиләри јаҝгајырма сәнәтини тәсвир едиркән ахырда, кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини капитализм тәкамүлү адландыран «капиталист доктринасына» е'тираз етмәк истәјирләр. Кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини капитализм тәкамүлү адландырмаг фикринин әсасы куја белә бир «лап әсассыз иддиадан ибарәтдир ки, һәмин тәбәгәләшмә сонракы вахтлара аид бир фактдыр вә ичма торпаг саһиблијинин de jure* мөвҹуд олмасына бахмајараг, кәндлиләр ичәрисиндә капиталист режиминин de facto** сүр'әтлә артдығыны ајдын көстәрән бир әламәтдир» (176). Тәртибчиләр е'тираз едиб дејирләр ки, ичмада әмлак чәһәтдән тәбәгәләшмәләр һәр заман олмуш вә олмагдадыр, лакин ичма «бу тәбәгәләшмәләри мөһкәмләтмир, синифләр јаратмыр»; «бу кечичи тәбәгәләшмәләр заман кечдикҹә кәскинләшмәмиш, әксинә, тәдричлә арадан галхмышдыр» (177). Белә бир иддиа ирәли сүрмәк вә она сүбут олараг артелләри (ашағыда, VII §-да бунлардан бәһс олуначагдыр), аилә бөлкүләрини (sic!) вә торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсини (!) мисал кәтирмәк, ајдындыр ки, анҹаг күлүнч бир шејдир. Кәндлиләрин кетдикҹә даһа кениш вә даһа артыг тәбәгәләшмәси мүддәасыны «әсассыз» адландырмаг о демәкдир ки, «кәндли тәсәррүфатында техники тәрәгги» фактлары илә бәрабәр (ч. В. В.-нин «Кәндли тәсәррүфатында

* — һүгуги чәһәтдән. *Ред.*
** — әслиндә. *Ред.*

мүтәрәгги чәрәјанлар» әсәрини мүгајисә един) кәнд-лиләрин күтләви сурәтдә атсыз галмасы вә торпағы тәрк етмәси кими һамыја мә'лум фактлары нәзәрә алмајасан, ичарәнин артмасы илә бәрабәр пај торпаг-ларыны ичарәјә вермәјин вә киров гојмағын артдығы-ны нәзәрә алмајасан, кәнарда кәсбкарлыг едәнләрин, бу кәзәри муздлу фәһләләрин артмасы илә бәрабәр тичарәт-сәнаје мүәссисәләринин артдығыны вә и. а. вә саирәни нәзәрә алмајасан.

Кустарларын һәјәтбәһәјат сијаһысы әкинчи кустар-ларын кәлир вә газанчлары илә әкинчи олмајан кус-тарларын кәлирләри арасындакы нисбәт мәсәләси кими чох мараглы бир мәсәлә һаггында зәнкин мате-риал вермәли иди. Чәдвәлләрдә бу хүсусда һәр чүр рәгәм вардыр, лакин «Очерк»дә јекун верилмәмишдир, одур ки, китабдакы мә'лумата әсасән бу јекуну өзүмүз вурмалы олдуг. Бу јекун, 1-чиси, «Очерк»ин ајры-ајры пешәләр һаггындакы јекунлары әсасында гурулмуш-дур. Биз мүхтәлиф пешәләр һаггындакы рәгәмләри анчаг чәмләмәли олдуг. Лакин чәдвәл шәклиндә верил-ән бу јекун пешәләрин һамысыны әһатә етмир. Бә'зән јәгин етмәли олурдуг ки, бу јекунда сәһв вә ја чап хаталары вардыр, — бу да, јохлама јекунлары олма-масындан ирәли кәлән тәбии бир нәтичәдир. 2-чиси, бу јекун бә'зи пешәләрин тәсвириндән алынан рәгәм мә'-луматлары әсасында гурулмушдур. 3-чүсү, бу мәнбә-ләрин һеч бири олмадыгда билаваситә чәдвәлләрдән истифадә етмәк лазым кәлмишдир (мәсәлән, сонунчу пешә: «мә'дән истеһсалы» һаггында). Өзлүјүндә ај-дындыр ки, јекунумуздакы материалын белә мүхтәлиф характерли олмасы сәһв вә јанлышлыглар төрәтмәјә билмәзди. Лакин, зәннимизчә, бизим һесабымыздакы үмуми јекунлар чәдвәлин јекунларына ујғун кәлмәсә дә, һәр һалда бу јекундан чыхарылан нәтичәләр та-мамилә мәгсәди тә'мин едә биләр, чүнки тәсһих һәр нә чүр олса, орта кәмијјәт вә нисбәтләр (биз нәтичә чыхармаг үчүн анчаг бунлардан истифадә едирик) сон дәрәчә аз дәјишиләр. Мәсәлән, 1 фәһләнин үмуми кә-лири «Очерк»дәки чәдвәлләрин јекунларында 134,8 ма-нат, бизим јекунда исә 133,3 манатдыр. 1 аилә фәһлә-

синин халис кәлири 69,0 манат вә 68,0 манатдыр. 1 муздлу фәһләнин әмәк һаггы 48,7 манат вә 48,6 манатдыр.

Бу јекунда груп вә јарымгруплар үзрә үмуми кәлирин, халис кәлирин вә муздлу фәһләләрин әмәк һаггынын гәдәрини көстәрән нәтичәләр бунлардыр. [382-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Һәмин чәдвәлдән чыхан башлыча нәтичәләр бунлардыр:

1) Гејри-әкинчи сәнаје әһалиси пешәдә әкинчи әһалидән (өз мигдарына нисбәтән) мүгајисә едилмәз дәрәчәдә чох иштирак едир. Фәһләләрин сајына көрә гејри-әкинчиләр әкинчиләрдән икигат аздыр. Онлар үмуми истеһсал чәһәтдән исә тәгрибән јарысыны тәшкил едәрәк, 2 655 007 манатын 1 276 772 манатыны, јә'ни 48,1 %-ни верирләр. Истеһсалдан көтүрүлән кәлир чәһәтдән, јә'ни тәсәррүфат саһибләринин халис кәлири үстәкәл муздлу фәһләләрин әмәк һаггы чәһәтдән исә, гејри-әкинчиләр 1 260 335 манатын 647 666 манатыны, јә'ни 51,4 %-ни верәрәк, әкинчиләрдән һәтта артыгдырлар. Демәли, мә'лум олур ки, гејри-әкинчи сәнајечиләр сајча азлыг тәшкил етдикләри һалда, истеһсалын һәчми чәһәтчә әкинчиләрдән кери галмырлар. Әкинчилији кустар сәнајеси дејилән сәнајенин «башлыча дајағы» һесаб едән көһнә халгчы нәзәријјәсинә гијмәт вермәк үчүн бу фактын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бу фактдан, тәбии олараг, башга нәтичәләр дә чыхыр:

2) Гејри-әкинчиләрин үмуми истеһсалы (үмуми кәлири), 1 фәһләјә дүшән мигдара көрә, әкинчиләринкиндән хејли артыгдыр: 103,8 маната гаршы 192,2 манатдыр, јә'ни *аз* гала *ики дәфә* артыгдыр. Ашағыда көрәчәјик ки, гејри-әкинчиләрин иш дөврү әкинчиләрин иш дөврүндән узундур, лакин бу фәрг о гәдәр дә бөјүк дејилдир, буна көрә дә гејри-әкинчиләрин әмәк мәһсулдарлығынын даһа јүксәк олдуғуна шүбһә јохдур. 3-чү јарымгрупда, бинәкдарлар үчүн ишләјән кустарларда бу фәрг, тамамилә тәбии олараг, ән аздыр.

3) Ири вә хырда тәсәррүфат саһиби олан гејри-

Груплар	Јарымгруплар	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир манатла		Тәсәрруфатларын халис кәлири манатла		Әмәк һаггы манатла		Халис кәлирлә әмәк һаггы бирликдә	Бөрмәч тәсәрруфатларын сајы
			Атлә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 атлә фәһләсинә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр		
I	1	2 239	4 122	1 726	5 848	758 493	129,7	204 004	49,5	74 558	43,2	278 562	225
»	2	2 841	4 249	712	4 961	383 441	77,3	186 719	43,9	34 937	49,0	221 656	93
»	3	1 016	1 878	586	2 464	236 301	95,9	91 916	48,9	20 535	35,0	112 451	304
I груп үзрә јекуну		6 096	10 249	3 024	13 273	1 378 235	103,8	482 639	47,1	130 030	43,0	612 669	622
II	1	959	1 672	738	2 410	605 509	251,2	220 713	132,0	45 949	62,2	266 662	176
»	2	595	876	272	1 148	178 916	155,8	90 203	102,9	18 404	67,6	108 607	51
»	3	1 320	2 231	852	3 083	492 347	159,7	229 108	102,7	43 289	50,8	272 397	262
II груп үзрә јекуну		2 874	4 779	1 862	6 641	1 276 772	192,2	540 024	113,0	107 642	57,8	647 666	489
Чәми		8 970	15 028	4 886	19 914	2 655 007	133,3	1 022 663	68,0	237 672	48,6	1 260 335	1 111

әкинчиләрин халис кәлири әкинчиләрин халис кәлиринdән *икu dәфәdән dә чохdур:* 47,1 маната гаршы 113,0 манатдыр ($2^1/_2$ дәфәјәдәк артыгдыр). Бу фәрг бүтүн јарымгрупларда вардыр, лакин 1-чи јарымгрупда, азад сатыш үчүн ишләјән кустарларда ән јүксәкдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу фәрг һеч дә иш дөврләринин мүхтәлиф олмасы илә изаһ олуна билмәз. Шүбһәсиз, бу фәргин сәбәби одур ки, *торпаға бағлылыг сәнаје чиләрин кәлирини азалдыр;* кустарларын әкинчиликдән көтүрдүкләри кәлири базар ашағы салыр вә әкинчиләр аз газанчла кифајәтләнмәјә мәчбур олурлар. Бураја, јәгин ки, сатышда әкинчиләрин иткисинин даһа бөјүк олмасы да, материал алмаға даһа чох пул хәрчләмәси дә, тачирләрдән даһа чох асылы олмаг да әлавә олунур. Һәр һалда бу бир фактдыр ки, *торпаға бағлылыг кустарын газанчыны азалдыр.* Мүасир чөмијјәтдә «торпаг һакимијјәтинин» әсил маһијјәтини ајдынлашдыран бу фактын бөјүк әһөмијјәтиндән данышмағымыза лүзум јохдур. Хатырламаг кифајәтдир ки, әсарәтли вә примитив истеһсал үсулларынын давам етдирилмәсинә, машын тәтбигинин ләнкидилмәсинә, фәһләләрин јашајыш сәвијјәсинин ашағы салынмасына* газанчын азлығынын нә гәдәр бөјүк тә'сири вардыр.

4) Муздлу фәһләләрин әмәк һаггы да һәр јердә әкинчиләрә нисбәтән гејри-әкинчиләрдә јүксәкдир, лакин бу фәрг һеч дә тәсәррүфат саһибләринин кәлиринdә олдуғу фәрг гәдәр бөјүк дејилдир. Үмумијјәтлә, јарымгрупларын һәр үчүндә әкинчи тәсәррүфат саһибинин муздлу фәһләси 43,0 манат, гејри-әкинчинин муздлу фәһләси исә 57,8 манат, јә'ни $^1/_3$ гәдәр артыг әмәк һаггы алыр. Бу фәрг бир дөврдә көрүлән ишлә-

* Бу сонунчу (әһөмијјәтчә исә биринчи) бәнд һаггында демәлијик ки, «Очерк»дә тәәссүф ки, әкинчиләрин вә гејри-әкинчиләрин јашајыш сәвијјәсинә даир мә'лумат јохдур. Лакин башга тәдгигатчылар гејд етмишләр ки, гејри-әкинчи сәнаје чиләрин јашајыш сәвијјәсинин «ади» әкинчиләрин јашајыш сәвијјәсиндән чох-чох јүксәк олмасы Перм губерниjасы үчүн дә ади бир һалдыр. Мүгајисә един: «Русијада кустар сәнајесинә даир һесабат вә тәдгигләр», торпаг вә дөвләт әмлакы назирлијинин нәшри. III чилд, Јегуновун мәгаләси. Мүәллиф гејд едир ки, бә'зи торпагсыз кәндләрдә јашајыш сәвијјәси тамамилә «шәһәр» сәвијјәси кимидир, гејри-әкинчи кустар «инсан кими» кејнимәјә вә јашамаға чалышыр (Авропа палтары, һәтта крахмаллы көјнәк; самовар, чохлу чај, гәнд, аг чөрәк, мал әти вә и. а. ишләдилир). Мүәллиф земство статистикасы нәшрләриндәки бүдчәләрә әсасланыр.

рин мүхтәлифлијиндән хејли дәрәчәдә асылы *ола биләр (лакин јенә дә тамамилә јох)*. Бу фәргин торпаға бағлылыға нисбәти һаггында исә бир шеј дејә билмәрик, чүнки әкинчи вә гејри-әкинчи муздлу фәһләләр һаггында әлимиздә мә'лумат јохдур. Әлбәттә, иш дөврүнүн тә'сириндән башга бурада тәләбат сәвијјәсинин мүхтәлифлијинин дә тә'сири вардыр.

5) Тәсәррүфат саһибләринин кәлири илә муздлу фәһләләрин әмәк һаггы арасындакы фәрг гејри-әкинчиләрдә әкинчиләрдәкиндән чох-чох артыгдыр: јарымгруплары һәр үчүндә гејри-әкинчи тәсәррүфат саһибинин кәлири муздлу фәһләнин әмәк һаггындан, демәк олар, ики дәфә артыгдыр (57,8 маната гаршы 113 манатдыр), әкинчи тәсәррүфат саһибләринин кәлири исә, муздлу фәһләнин әмәк һаггындан азачыг —*4,1 манат* артыгдыр (47,1 вә 43,0)! Әкәр бу рәгәмләр һејрәтләндиричидирсә, онда әкинчи сәнәткарлар һаггындакы рәгәмләр (I, 2) даһа һејрәтләндиричидир; онларда тәсәррүфат саһибләринин кәлири муздлу фәһләләрин әмәк һаггындан *ашағыдыр!* Лакин ири вә хырда мүәссисәләрдә кәлирин чох мүхтәлиф олдуғуна даир ашағыда мә'лумат верәчәјимиз заман бунун сәбәби тамамилә ајдынлашачагдыр. Ири мүәссисәләр әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдир вә јохсулларын — тәнһа кустарларын кәлириндән артыг муздвермәјә имкан јарадыр вә базара табе едилмиш тәнһа кустарларын «мүстәгиллији» тамамилә һечә чыхыр. Ири вә хырда мүәссисәләрин кәлирләри арасындакы бу бөјүк фәрг һәр ики групда өзүнү көстәрир, әкинчи кустарларда исә даһа гүввәтлә тәзаһүр едир (чүнки хырда кустарлар даһа чох сыхышдырылмышдыр). Хырда тәсәррүфат саһибинин кәлири илә муздлу фәһләнин әмәк һаггы арасында олан чүз'и фәрг ајдын көстәрир ки, муздлу фәһлә сахламајан *хырда* әкинчи кустарын кәлири муздлу фәһләјә верилән әмәк һаггындан *артыг дејилдир, чох заман исә һәтта ашағыдыр.* Доғрудан да, тәсәррүфат саһибинин халис кәлири (1 аилә фәһләсинә дүшән 47,1 манат) бүтүн ири вә хырда мүәссисәләр үчүн, фабрикчиләр вә тәнһа кустарлар үчүн *орта* кәмијјәтдир. Ајдындыр ки, ири тәсәррүфат саһибләриндә

тәсәррүфат саһибинин халис кәлири илә муздлу фәһ-ләнин әмәк һаггы арасындакы фәрг 4 манат дејил, 10—100 дәфә артыгдыр; бу исә о демәкдир ки, тәк ишләјән хырда кустарын кәлири 47 манатдан чох ашағыдыр, јә'ни муздлу фәһләјә верилән әмәк һаггындан *артыг дејилдир, чох заман исә һәтта ашағыдыр.* Кустар сијаһысында мүәссисәләрин халис кәлир үзрә бөлкүсү һаггындакы мә'лумат (ашағы, V §-а бах) гә-рибә көрүнән бу нәтичәни тамамилә тәсдиг едир. Ла-кин бу мә'лумат үмумијјәтлә бүтүн мүәссисәләрә аид-дир, әкинчиләрлә гејри-әкинчиләр ајырд едилмир, буна көрә дә јухарыдакы чәдвәлдән чыхан бу нәтичә бизим үчүн хүсусилә мүһүмдүр: биз бу чәдвәлдән билдик ки, ән аз газанч көтүрәнләр мәһз әкинчиләрдир вә «тор-паға бағлылыг» газанчы олдугча азалдыр.

Әкинчиләрлә гејри-әкинчиләрин кәлирләринин мүх-тәлиф олдуғундан данышыркән артыг биз гејд етмиш-дик ки, буну иш дөврләринин мүхтәлиф олмасы илә изаһ етмәк олмаз. Инди кустар сијаһысынын бу мәсәлә һаггында вердији мә'лумата нәзәр салаг. «Кириш» һиссәсиндән бизә мә'лум олду ки, сијаһыјаалма про-грамына «истеһсалда ишләјән аилә фәһләләринин вә муздлу фәһләләрин ајлар үзрә сајы әсасында, истеһ-салын бүтүн ил мүддәтиндә нә кими бир кәркинликлә ишләдијини» (с. 14) тәдгиг етмәк дә дахил олмуш-дур. Мүәссисәләр һәјәтбәһәјәт сијаһыја алындығына көрә, јә'ни һәр бир мүәссисә тәкликдә тәдгиг едилди-јинә көрә (һәјәтбәһәјәт сијаһы бланкынын формасы, тәәссүф ки, «Очерк»ә әлавә едилмәмишдир), зәнн ет-мәк лазымдыр ки, һәр бир мүәссисәдә ајлар үзрә фәһ-ләләрин сајы вә ја мүәссисәнин бир илдә нечә ај ишлә-дији һаггында мә'лумат топланмышдыр. Бу мә'лумат «Очерк»дә бир чәдвәлә топланмыш (с. 57, 58) вә бу чәдвәлдә һәр ики групун һәр јарымгрупу үчүн, *илин һәр ајында ишләјән* фәһләләрин (аилә фәһләләри илә муздлу фәһләләрин бирликдә) сајы көстәрилмишдир.

1894/95-чи илдә кустарлар сијаһыја алынаркән он-ларын нечә ај ишләдикләрини бу чүр дүрүст мүәјјән етмәк үчүн едилән тәшәббүс олдугча ибрәтли вә мараглыдыр. Доғрудан да, белә бир мә'лумат олмадан

кәлир вә газанч һаггындакы рәгәмләр там олмазды вә статистика һесаблары анчаг тәхмини оларды. Лакин, тәәссүф ки, иш дөврү һаггындакы мә'лумат һеч дә кифајәт гәдәр тәһлил едилмәмишдир: бу үмуми чәдвәлдән башга, анчаг бә'зи пешәләрдә ајлар үзрә фәһләләрин гәдәри һаггында мә'лумат верилмишдир, бу мә'лумат бә'зән груплара бөлүнмүш, бә'зән дә бөлүнмәмишдир; јарымгруплар бөлкүсү исә һеч бир пешә һаггында јохдур. Ири мүәссисәләри ајрыча көстәрмәјин бу мәсәләдә хүсусилә бөјүк әһәмијјәти оларды, чүнки һәм a priori, һәм дә кустар сәнајесини өјрәнән башга тәдгигатчыларын вердији мә'лумата әсасән һаглы олараг зәнн едә биләрик ки, ири кустарлар илә хырда кустарларын иш дөврләри бәрабәр дејилдир. Бундан башга, көрүнүр, 57-чи сәһифәдәки чәдвәлин өзүнүн тәртибиндә сәһв вә чап хаталары јох дејилдир (мәсәлән, ајлардан: феврал, август вә нојабр; II групда 2-чи вә 3-чү сүтунлар, көрүнүр, гарышдырылмышдыр, чүнки 3-чү јарымгрупда фәһләләрин сајы икинчи јарымгрупдакындан чохдур). Һәтта бу јанлышлыглар дүзәлдилсә дә (бә'зән тәхмини оларағ дүзәлдилсә дә), һәмин чәдвәл јенә бир чох шүбһә доғурур, буна көрә дә, һәмин чәдвәлдән истифадә етмәк хаталыдыр. Доғрудан да, бу чәдвәлдә јарымгруплар үзрә олан мә'луматы нәзәрдән кечирдикдә көрүрүк ки, 3-чү јарымгрупда (I груп) ишләјән фәһләләрин maximum сајы декабр ајына дүшүр вә 2911 нәфәр тәшкил едир. Һалбуки «Очерк» 3-чү јарымгрупда чәми 2551 фәһлә көстәрир. II групун 3-чү јарымгрупунда да бунун кимидир: maximum 3221 нәфәрдир, фәһләләрин һәгиги сајы исә 3077 нәфәрдир. Јарымгрупларда исә, әксинә, ајларын биринде ишләјән фәһләләрин *maxima*-сы фәһләләрин һәгиги сајындан *аздыр*. Бу һалын сәбәби нәдир? Бу мәсәлә һаггында бүтүн мүәссисәләр үзрә мә'лумат топланмамасыдырмы? Чох ола билсин ки, сәбәби будур, лакин «Очерк»дә бу барәдә бир кәлмә дә јазылмыр. II групун 2-чи јарымгрупунда нәинки фәһләләрин maximum-у (феврал ајында) һәгигәтдә олан гәдәриндән артыгдыр (1163-ә гаршы 1882), һәтта бир ајда ишләјән фәһләләрин *орта сајы* да (јә'ни 12 ајда ишлә-

јән фәһләләрин үмуми сајынын 12-јә бөлүнмәсиндән алынан гисмәт дә) фәһләләрин һәгиги сајындан *чохдур* (1163-ә гаршы 1265)!! Суал олунур, гејдчиләр фәһләләрин һансы сајыны доғру һесаб етмишләр: иллик орта сајынымы, мүәјјән бир дөврдә (мәсәлән, гышда) олан орта сајынымы, јохса илин мүәјјән бир ајында олан һәгиги сајыны? Ајры-ајры пешәләрдә ајлар үзрә фәһләләрин сајы һаггындакы мә'луматын көздән кечирилмәси бүтүн бу анлашылмазлыгларын һәллинә көмәк етмир. Һаггында мә'лумат верилән бу 23 пешәнин чохунда илин ајларындан биринде ишләјән фәһләләрин maximum-у, фәһләләрин һәгиги сајындан *аздыр*. Пешәләрин 2-синдә бу maximum, фәһләләрин һәгиги сајындан *чохдур:* мискәрлик пешәсиндә (233-ә гаршы 239) вә дәмирчилик пешәсиндә (II груп — 1269-а гаршы 1811). Ики пешәдә (кәндир вә јағгајырма пешәләри, II груплар) maximum, фәһләләрин һәгиги сајына бәрабәрдир.

Вәзијјәт белә икән фәһләләрин ајлар үзрә бөлкүсү һаггындакы мә'луматы фәһләләрин газанч мәбләғи илә, онларын һәгиги сајы вә саирә илә мүгајисә етмәк мүмкүн олмур. Тәкчә о галыр ки, бу мә'луматы башгаларына нисбәтән көтүрмәјиб ајлар үзрә ишләјән фәһләләрин maxima-сы илә minima-сыны мүгајисә едәсән. «Очерк»дә белә дә едилир, лакин ајры-ајры ајлар мүгајисә олунур. Бизим фикримизчә, гыш илә јајы мүгајисә етмәк daha доғрудур: онда биз әкинчилијин фәһләләри пешәдән нә дәрәчә узаглашдырдығыны көрә биләрик. Биз гышда (октјабр—март) ишләјән фәһләләрин орта сајыны норма олараг көтүрмүшүк вә бу норманы јајда ишләјән фәһләләрин сајына тәтбиг едәрәк, јајдакы иш ајларынын сајыны мүәјјән етмишик. Гыш вә јајдакы ајларын чәми, илдәки иш ајларынын сајыны верирди. Буну мисалла ајдынлашдыраг. I групун 1-чи јарымгрупунда гышын алты ајы әрзиндә 18 060 фәһлә ишләјир; демәли, гышын бир ајында орта һесабла (18 060 : 6 =) 3010 фәһлә ишләјир. Јајда 12 345 фәһлә ишләјир, јә'ни јајда иш дөврү (12 345 : 3010) 4,1 ајдыр. Демәли, I групун 1-чи јарымгрупунда иш дөврү илдә 10,1 ајдыр.

Мә'луматы бу үсулла тәһлил етмәк бизә һәм ән дүзкүн, һәм дә ән мүнасиб көрүнүр. Она көрә ән дүзкүндүр ки, бу чүр тәһлил гыш вә јај ајларынын мүгајисәсинә әсасланыр, демәли, әкинчилијин фәһләләри пешәдән нә дәрәчә узаглашдырдығынын дүрүст мүәјјән олунмасына әсасланыр. Гыш ајларынын дүзкүн көтүрүлдүјүнү тәсдиг едән чәһәт одур ки, мәһз октјабрдан башлајараг мәһз мартын ахырынадәк һәр ики групда фәһләләрин сајы онларын бир ил әрзиндәки орта сајындан артыгдыр. Фәһләләрин сајы мәһз сентјабрдан октјабрын ахырынадәк ән чох артыр вә мәһз мартдан апрелин ахырынадәк ән чох азалыр. Һәм дә башга ајларын көтүрүлмәси нәтичәни олдугча аз дәјишдирмиш оларды. Көтүрүлән үсулу она көрә ән мүнасиб үсул һесаб едирик ки, һәмин үсул иш дөврүнү дүрүст рәгәмлә көстәрәрәк, груплары вә јарымгруплары бу чәһәтдән мүгајисә етмәјә имкан верир.

Һәмин үсулла әлдә едилән рәгәмләр бунлардыр:

	I груп				II груп				
	Јарымгруплар 1	2	3	Чәми	Јарымгруплар 1	2	3	Чәми	Һәр ики групда
Ај һесабы илә иш дөврү	10,1	9,6	10,5	10,0	10,0	10,4	10,9	10,5	10,2

Бу мә'луматдан белә бир нәтичә чыхыр ки, әкинчиләрлә гејри-әкинчиләрин иш дөврүндәки фәрг *олдугча аздыр:* гејри-әкинчиләрин иш дөврү чәми 5% узундур. Бу фәргин чүз'илији рәгәмләрин дүзкүнлүјүнә шүбһә ојадыр. Рәгәмләри јохламаг үчүн китабын мүхтәлиф јерләриндә олан материаллары һесаблајыб чәмләдик вә ашағыдакы нәтичәләри алдыг:

43 пешәдән 23-ү һаггында һәр ај нечә фәһлә ишләдијинә даир «Очерк»дә мә'лумат верилмишдир, һәм дә 12 (13)* пешә һаггындакы мә'лумат груплара бөлүнмүшдүр, 10 пешә һаггындакы мә'лумат исә бөлүнмәмишдир. Мә'лум олур ки, үч пешәдә (гәтран, синил вә кәрпиччилик пешәләриндә) јајда фәһләләрин сајы

* Бујнуз е'малы пешәси үзрә анчаг I груп вардыр.

гыпдакындан чохдур: бу пешәләрин һәр үчүндә алты ғыш ајында үмумијјәтлә 1953 нәфәр, 6 ај ајында исә 1918 нәфәр ишләјир. Бу пешәләрдә әкинчиләр гејри-әкинчиләрдән чох-чох артыг олуб бүтүн фәһләләрин 85,9%-ни тәшкил едирләр. Ајдындыр ки, нечә дејәрләр, ај пешәләри олан бу пешәләрә груплар үзрә башга пешәләрлә бирликдә үмуми једкун вурмаг әсла доғру олмамышдыр, чүнки бу һалда мүхтәлиф нөв шејләр бирләшдирилир вә бүтүн пешәләрдә ишләјән ај фәһләләринин сајы сүн'и сурәтдә артырылмыш олур. Бундан доған сәһви дүзәлтмәк үчүн ики васитә вардыр. Биринчи васитә бу үч пешә һаггындакы рәгәмләри «Очерк»ин I вә II груплара даир вердији једкунлардан чыхмагдыр*. Онда I групда иш дөврүнүн 9,6 ај, II групда 10,4 ај олдуғуну алырыг. Бурада ики груп арасындакы фәрг даһа чохдур, лакин һәр һалда бөјүк дејилдир: 8,3%-дир. Сәһви дүзәлтмәк үчүн икинчи васитә 12 пешә һаггындакы рәгәмләри једкунлашдырмагдыр ки, бунларын һаггында ајрыча олараг I вә II груплара ајда нә гәдәр фәһлә ишләдијинә даир «Очерк»дә мә'лумат верилмишдир. Бу чүр једкун бүтүн кустарларын 70%-ни әһатә едәр, һәм дә I груп илә II групун мүгајисәси даһа дүзкүн олар. Мә'лум олду ки, бу 12 пешәдә иш дөврү I груп үчүн анчаг 8,9 ај, II груп үчүн 10,7 ај, бирликдә һәр ики груп үчүн исә 9,7 ајдыр. Гејри-әкинчиләрин иш дөврү бурада әкинчиләринкиндән 20,2% узундур. Јајда әкинчиләр 3,1 ајлыға, гејри-әкинчиләр исә анчаг 1,3 ајлыға иши дајандырырлар. Әкәр биз II вә I груплардакы иш дөврләринин максимум нисбәтини норма көтүрсәк, онда јенә дә мә'лум олачагдыр ки, I вә II груп фәһләләринин јалныз үмуми истеһсалындакы вә ја онларын мүәссисәләринин халис кәлириндәки фәргләри дејил, һәтта әкинчиләрлә гејри-әкинчиләрин муздлу фәһләләринин әмәк һаггындакы фәргләри дә *иш дөврләринин мүхтәлифлији илә изаһ етмәк олмаз.* Демәли, торпаға бағлылыг нәтичәсиндә кустарларын газанчынын азалдығына даир јухарыда чыхарылан нәтичә тамамилә гүввәдә галыр.

* I груп үчүн 85,9% норма гәбул едиләрәк, бу үч пешәдә олан фәһләләр I вә II груплар арасында тәхмини бөлүнмүшдүр.

Буна көрә дә, әкинчиләрлә гејри-әкинчиләрин газанчындакы фәрги иш дөврләринин мүхтәлифлији илә изаһ етмәк истәјән «Очерк» тәртибчиләринин фикрини јанлыш һесаб етмәк лазымдыр. Онларын бу сәһвинә сәбәб одур ки, иш дөврләринин мүхтәлифлијини дәгиг рәгәмләрлә көстәрмәјә чалышмамышлар, буна көрә дә јанылмышлар. Мәсәлән, «Очерк»ин 106-чы сәһифәсиндә дејилир ки, әкинчи күркчүләрлә гејри-әкинчи күркчүләрин газанчындакы мүхтәлифлик «башлыча олараг, пешәјә сәрф едилән иш күнләринин гәдәри илә мүәјјән олунур». Һалбуки бу пешәдә гејри-әкинчиләрин кәлири әкинчиләрин кәлириндән 2—4 дәфә артыгдыр (1-чи јарымгрупда бир нәфәр аилә фәһләсинин кәлири 65 вә 280 манат, 2-чи јарымгрупда 27 вә 62 манатдыр), гејри-әкинчиләрин иш дөврү исә чәми 28,7% узундур (6,6 аја гаршы 8,5 ајдыр).

Торпаға бағлылыг нәтичәсиндә газанчын азалмасы факты «Очерк» тәртибчиләринин дә нәзәриндән гача билмәмишдир, лакин онлар бу факты кустар формасынын капиталист формасындан «үстүнлүјүнә» даир ади халгчы формулу илә ифадә етмишләр: «кустар, әкинчилији пешә илә бирләшдирәрәк... өз мә'мулатыны фабрик мәһсулундан учуз сата биләр» (с. 4), башга сөзлә десәк, аз газанчла кифајәтләнә биләр. Әкәр базар артыг өлкәнин бүтүн истеһсалы үзәриндә там һаким олуб торпагла әлагәни зәифләдир вә әкинчи кустарын газанчыны азалдырса, әкәр капитал бу «әлагәдән» истифадә едә билир вә өзүнү мүдафиә етмәкдә, өзүнә башга бир тәсәррүфат саһиби, башга алычы, башга мәшғәлә тапмагда аз игтидарлы олан әкинчи кустары даһа артыг тәзјиг алтына алырса, даһа бурада торпаға бағлылығын нә «үстүнлүјү» ола биләр? Фәһләнин (вә хырда сәнајечинин) бир парча торпағы олдугда әмәк һаггынын (вә үмумијјәтлә сәнаједән кәлән газанчын) азалмасы бүтүн капиталист өлкәләри үчүн үмуми бир һалдыр вә бу һал, торпагла бағлы фәһләләрин бөјүк «үстүнлүјүнү» чохдан баша дүшмүш олан бүтүн саһибкарлара јахшыча мә'лумдур. Јалныз чүрүмүш Гәрбдә һәр шеји ачыгча өз ады илә адландырырлар, биздә исә зәһмәткешләрин газанчынын

ашағы дүшмәсини, һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәсини, машын тәтбигинин ләнкидилмәсини, һәр чүр әсарәтин күчләнмәсини, — «әкинчилији пешә илә бирләшдирән» «халг истеһсалынын» «үстүнлүјү» адланды-рырлар...

1894/95-чи ил кустар сијаһысынын нәтичәсиндә иш дөврүнә даир әлдә едилмиш мә'луматы нәзәрдән кечирәркән топланмыш мә'лумат үзәриндә ишләнмәдијинә јенә тәәссүфләнмәли вә арзу етмәлијик ки, бу нөгсан һәмин мараглы мәсәләнин башга тәдгигатчыларыны чашдырмасын. Тәдгиг үсулуну — ајда нә гәдәр фәһлә ишләдијини мүәјјән етмәји — чох мүнасиб бир үсул һесаб етмәмәк олмаз. Јухарыда биз иш дөврүнә даир груп вә јарымгруплар үзрә мә'луматы көстәрдик. Груплар үзрә мә'луматы биз һәлә бир гәдәр јохлаја билдик. Јарымгруплар үзрә мә'луматы исә јохламаг әсла мүмкүн дејилдир, чүнки китабда мүхтәлиф јарымгруплар үзрә иш дөврүндәки фәргә даир һәлә әсла-һеч бир мә'лумат јохдур. Буна көрә, һәмин мә'луматы верәндә белә һашијә чыхмалыјыг ки, бу мә'луматын там дүрүстлүјүнә замин олмаг олмаз вә әкәр биз бу мә'луматдан јени нәтичәләр чыхарырыгса, бу анчаг мәсәләни гаршыја гојмаг вә тәдгигатчыларын нәзәрини она чәлб етмәк үчүндүр. Башлыча нәтичә ондан ибарәтдир ки, I вә II групларын иш дөврүндәки ән аз фәрг 1-чи јарымгрупда ашкара чыхыр (чәми 1% : 10,1 вә 10,0 ај), јә'ни *әкинчиликдән ән аз узаглашанлар* ән варлы кустарлардыр вә ән бөјүк вә *тәваналы әкинчиләрдир.* Сәнәткарларда, јә'ни әмтәә тәсәррүфатынын ән аз тохунмуш олдуғу сәнајечиләрдә вә *орта* әкинчиләрдә фәрг ән чохдур (2-чи јарымгруп: 9,5 вә 10,4 ај). Дејәсән, мә'лум олур ки, варлы әкинчиләрин әкинчиликдән аз узаглашмасы ја онларын аиләләринин даһа бөјүк олмасындан, ја пешәдә даһа чох муздлу әмәк истисмар етмәләриндән, ја да онларын муздлу әкин ишчиләри ишләтмәсиндән асылыдыр, сәнәткарларын әкинчиликдән ән чох узаглашмасы исә онларын әкинчи олмаг е'тибары илә ән аз тәбәгәләшмәси илә, патриархал мүнасибәтләрин вә билаваситә әкинчи истеһлакчылар үчүн ишләмәк гајдасының ән

чох галмасы илә әлагәдардыр ки, бу истеһлакчыларын да сифаришләри јај заманы азалыр*.

— Сијаһынын вердији мә'лумата көрә, «әкинчиликлә әлагә» кустарларын *савадлылығында* өзүнү чох ајдын көстәрир; — муздлу фәһләләрин савадлылығы, *тәәссүф ки,* тәдгиг едилмәмишдир. Мә'лум олур ки, гејри-әкинчи әһали** әкинчи әһалидән *хејли савадлыдыр,* һәм дә бу нисбәт истиснасыз олараг бүтүн јарымгруплар үзрә һәм кишиләрдә, һәм дә гадынларда мүшаһидә олунур. Сијаһынын бу мәсәлә һаггында вердији мә'лумат in extenso*** фаиз һесабы илә белә дир (сәһ. 62):

		I група (әкинчиләр)				II група (гејри-әкинчиләр)				Бәр ики група
		Јарымгруплар			Јекуну	Јарымгруплар			Јекуну	
		1	2	3		1	2	3		
«Мөвчуд шәхсләрин сајына нисбәтән савадлыларын фаизи»	киши	32	33	20	31	41	45	33	39	33
	гадын	9	6	4	7	17	22	14	17	9
«Истеһсалда шәхсән ишләјәнләр арасында савадлыларын фаизи»	киши	39	37	26	36	44	57	51	49	40
	гадын	13	17	4	10	53	21	23	30	19
Савадлылары олан аиләләрин фаизи		49	43	34	44	55	63	50	55	47

Орасы мараглыдыр ки, гејри-әкинчи әһали ичәрисиндә савадлы гадынларын сајы савадлы кишиләрин сајындан даһа сүр'әтлә артыр. II групда савадлы кишиләрин фаизи I групдакындан $1^1/_2$—2 дәфә, савадлы гадынларын фаизи исә $2^1/_2$—$5^3/_4$ дәфә артыгдыр.

1894/95-чи ил кустар сијаһысынын «пешә илә әлагәдар олан әкинчилик» һаггында вердији нәтичәләрә јекун вурараг гејд едә биләрик ки, әкинчиликлә әлагә:

1) ән керидә галмыш сәнаје формаларыны сахлајыр вә игтисади инкишафы ләнкидир;

2) кустарларын газанч вә кәлирләрини азалдыр,

* Синил пешәси истисналыр — бу халис сәнәткарлыг пешәсидир вә бурада иш јајда гышдакындан чох олур.

** Хатырлатмалыјыг ки, тәк бирчә шәһәр (о да гәза мәркәзи) јалныз истисна олараг бураја дахил олмушдур: II групдакы 4762 аилә фәһләсиндән анчаг 1412 нәфәри, јә'ни 29,6%-и шәһәрлидир.

*** — там долғун шәкилдә. *Ред.*

белә ки, *ән чох* таваналы јарымгруплардакы әкинчи тәсәррүфат саһибләринин газанчы гејри-әкинчи кустарларын јанында *ән пис* вәзијјәтдә олан *муздлу фәһлә* јарымгрупларынын газанчындан да үмумијјәтлә вә орта һесабла аз олур; биз һәлә гејри-әкинчи тәсәррүфат саһибләриндән бәһс етмирик. I групда һәмин групун тәсәррүфат саһибләри һәтта муздлу фәһләләрә нисбәтән олдугча аз кәлир көтүрүрләр; бу кәлир муздлу фәһләләрин газанчындан чүз'и дәрәчәдә артыг, бә'зән дә һәтта бу газанчдан аз олур;

3) тәләбат сәвијјәси даһа ашағы олан вә гејри-әкинчиләрдән савадча хејли кери галан әһалинин мәдәни инкишафыны ләнкидир.

Бу нәтичәләр ашағыда, халгчылығын сәнаје сијасәти програмына гијмәт верәчәјимиз заман бизә лазым олачагдыр.

4) Сәнајечиләрин тәбәгәләшмәси илә бәрабәр әкинчи кустарлар арасында да тәбәгәләшмә әмәлә кәлир. Һәм дә јүксәк (тә'минат чәһәтдән јүксәк) категоријадан олан әкинчиләр өз тәсәррүфатыны кәнд муздурлары вә күнәмуздчулар сахламаг үзәриндә гуран халис кәндли буржуазијасы типидир.

5) Әкинчиләрин иш дөврү гејри-әкинчиләрин иш дөврүндән гысадыр, лакин бу фәрг олдугча аздыр (5%—20%).

V

ИРИ ВӘ ХЫРДА МҮӘССИСӘЛӘР. — КУСТАРЛАРЫН КӘЛИРЛӘРИ

1894/95-чи ил кустар сијаһысында кустарларын *кәлирләринә* даир әлдә едилмиш мә'лумат үзәриндә әтрафлы дајанмаг лазымдыр. Кәлирләр һаггында һәјәтбәһәјат мә'лумат топламаг тәшәббүсү чох ибрәтлидир, буна көрә дә (јухарыда көстәрилән) јарымгруплар үзрә үмуми «орта» рәгәмләр илә кифајәтләнмәк әсла доғру бир үсул олмазды. Тәнһа кустарларла ири мүәссисә саһибләрини чәмләмәк вә алынан әдәди топлананларын сајына бөлмәклә әлдә едилән «орта» әдәдләрин ујдурма олдуғуну биз артыг дәфәләрлә көстәрмишик. Бунун ујдурма олдуғуну ачыг көстәрмәк вә субут етмәк үчүн, һабелә елми тәдгигләр апарыркән

вә һәјәтбәһәјәт сијаһы мә'луматыны тәһлил едиркән кустарлары е'малатханадакы фәһләләрин (һәм аилә фәһләләринин, һәм дә муздлу фәһләләрин) сајына көрә категоријалара бөлмәк вә сијаһыдакы бүтүн мә'луматы бу категоријалар үзрә көстәрмәк лүзумуну сүбут етмәк үчүн, «Очерк»дә һәмин мәсәләјә даир верилмиш мә'луматы топламаға чалышаг.

«Очерк»и тәртиб едәнләр ири мүәссисәләрдә кәлирин даһа чох олмасы кими ајдын бир факты көрмәјә билмәздиләр, она көрә дә бу фактын әһәмијјәтини азалтмаға чалышмышлар. Онлар сијаһынын ири мүәссисәләр һаггында вердији дүрүст мә'лумат әвәзинә (бу мә'луматы ајрыча көстәрмәк чәтин олмазды) јенә дә, халгчыларын севмәдикләри нәтичәләрә гаршы үмуми фикир, мүлаһизә вә дәлилләрлә кифајәтләнмишләр. Бу дәлилләрә нәзәр јетирәк.

«Бу кими (ири) мүәссисәләрдә аилә кәлиринин хырда мүәссисәләрә нисбәтән гејри-пропорсионал сурәтдә артыг олдуғуну көрүрүксә, нәзәрдән гачырмамалыјыг ки, һәмин кәлирин хејли һиссәси, башлыча олараг, 1-чиси, әсас капиталын мәһсул үзәринә кечән һиссәсинин дәјәринин тәкрар истеһсалыдыр, 2-чиси, әмәјин вә истеһсала дәхли олмајан тичарәт-транзит хәрчләри дәјәринин тәкрар истеһсалыдыр вә 3-чүсү, јемәји тәсәррүфат саһибиндән олан муздлу фәһләләрә верилмиш јемәјин дәјәринин тәкрар истеһсалыдыр. Бу фактлар (! әчәб фактлар имиш!) кустар истеһсалында муздлу әмәјин, јахуд, ејни шеј олмагла, капиталист үнсүрүнүн фајдасына даир ифрат тәсәввүрләр барәсиндә бә'зи хүлјалар олмасына һәдд гојур» (с. 15). Хүлјалар мүмкүн олмасына «һәдд гојмағын» тәдгигат үчүн чох јахшы олдуғуна, әлбәттә, һеч кәс шүбһә етмәз, лакин бунун үчүн, «хүлјалара» гаршы мәһз һәјәтбәһәјәт сијаһыјаалма нәтичәсиндә топланмыш *фактлары* көтүрмәк лазымдыр, бә'зән тамамилә «хүлјалардан» ибарәт олан шәхси мүлаһизәләри дејил, фактлары көтүрмәк лазымдыр. Доғрудан да, тичарәт-транзит хәрчләри һаггында мүәллифләрин сөјләдикләри хүлја дејилми? Ким билмир ки, мәһсулун һәр ваһидинә дүшән бу хәрчләр ири сәнајечидә хырда сәнајечијә нис-

бәтән чох-чох аздыр*, ким билмир ки, ири сәнајечи мүнасиб вахт вә јер сечә билдији (вә буна имканы олдуғу) үчүн материалы учуз алыр вә мәһсулу баһа сатыр? Кустар сијаһысы да һәмин мә'лум фактлары көстәрир: мәсәлән, 204-чү вә 263-чү сәһифәләри мүгајисә един; бурада тәәссүф етмәмәк олмаз ки, ири вә хырда сәнајечиләрин, кустарларын вә бинәкдарларын хаммал алмаг вә мәһсулу сатмаг хәрчләри һаггында «Очерк»дә *фактлар* јохдур. Сонра, әсас капиталын ашынан һиссәсинә кәлинчә, мүәллифләр јенә дә хүлја илә мүбаризә едиркән хүлјаја гапылмалы олмушлар. Нәзәриҗҗәдән мә'лумдур ки, әсас капитала бөјүк хәрч гојулмасы дәјәрин ашыныб һәр мәһсул ваһиди үзәринә кечән һиссәсини азалдыр. «Әл илә вә ја мануфактура үсулу илә истеһсал едилән әмтәәләрин гиҗмәтләринин машынла истеһсал едилән ејни әмтәәләрин гиҗмәтләри илә мүгајисәли тәһлили үмумиҗҗәтлә белә бир нәтичә верир ки, машын мәһсулунда дәјәрин әмәк аләтләриндән мәһсул үзәринә кечән һиссәси нисби чәһәтдән артыр, лакин мүтләг чәһәтдән азалыр. Ја'ни бу дәјәр һиссәсинин мүтләг кәмиҗјәти азалыр, лакин онун кәмиҗјәти мәһсулун, мәсәлән, бир фунт иплиҗин бүтүн дәјәринә нисбәтән артыр» («Das Kapital», I², S. 406**). Сијаһыда истеһсал хәрчләри дә һесабланмышдыр; һәмин хәрчләр сырасына (14-чү с., 7-чи бәнд) «аләтләрин вә аваданлығын тә'мири» дә дахилдир. Нәјә әсасән зәнн етмәк олар ки, бу бәндин гејдә алынмасындакы кәсирләрә хырда тәсәррүфат саһибләриндән чох ири тәсәррүфат саһибләриндә тәсадүф олунур? Бунун әкси даһа доғру дејилми? Муздлу фәһләләрә чәкилән хәрч мәсәләсинә кәлдикдә, «Очерк»дә бу мәсәлә барәсиндә һеч бир *факт* јохдур: биз билмирик ки, мәһз нә үчүн фәһләнин хәрчини тәсәррүфат саһиби чәкир, бу мәсәләдә сијаһынын кәсирләри чохму олмушдур, әкинчи тәсәррүфат саһибләринин муздлу фәһләләри өз тәсәррүфатларынын мәһсулу илә сахламасы һаллары чохмудур, тәсәррүфат саһибләри фәһләләрин хәрчини

* Өзлүјүндә ајдындыр ки, анчаг *бир јарымгрупа* мәнсуб олан кустарлары бир-бирилә мүгајисә етмәк олар, әмтәә истеһсалчысыны исә сәнәткарла вә ја бинәкдар үчүн ишләјәнлә мүгајисә етмәк олмаз.

** — «Капитал», I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 406[III]. *Ред.*

чох һаллардамы истеһсал хәрҹләри сырасына дахил етмишләр. Ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләрдә иш дөврләри мүддәтинин бәрабәр олмадығы һаггында да һеч бир *факт* јохдур. Биз әсла инкар етмирик ки, ири мүәссисәләрдә иш дөврү хырда мүәссисәләрдәкиндән јәгин узундур, лакин 1-ҹиси, кәлирдәки фәргләр иш дөврү фәргләриндән чох-чох бөјүкдүр; 2-ҹиси исә, гејд етмәлијик ки, Перм статистикачылары һәјәтбәһәјәт сијаһыдакы дүрүст *фактлара* (бунлар ашағыда көстәрилир) халғчы «хүљјаларыны» мүдафиә едә биләҹәк һеч бир дүрүст мә'лумата әсасланан тутарлы дәлиллә е'тираз едә билмәмишләр.

Ири вә хырда мүәссисәләр һаггындакы мә'луматы биз бу ҹүр әлдә етмишик: «Очерк»ә әлавә едилән ҹәдвәлләр көздән кечирилмиш, ири мүәссисәләр (онлары ајырмаг мүмкүн олдугда, јә'ни онлар үмуми јекунда мүәссисәләр күтләси илә бирләшдирилмәдији һалларда) гејд олунмуш вә *һәмин* груп вә јарымгрупдан олан мүәссисәләр һаггында «Очерк»ин вердији үмуми јекунларла мүгајисә едилмишдир. Мәсәлә чох мүһүм олдуғуна көрә үмид едирик ки, ашағыда чохлу ҹәдвәлләр верилмәси үчүн охуҹулар биздән килејләнмәзләр: мә'лумат ҹәдвәл шәклиндә верилдикдә даһа габарыг вә даһа јығҹам олур.

Кечә чәкмә һазырламаг пешәси:

I груп 1-чи јарымгруп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Муздлу фәһләләрин әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
					манат						
Чәми	58	99	95	194	22 769	117,3	4 338	45,6	7 410	75,0	Мәтнин 112-чи сәһифәсиндә Чәдвәлләрин 214, 215 вә 154-чү сәһифәләриндә
Ири мүәссисәләр	10	14	65	79	13 291	168,0	3 481	53,5	3 107	222,0	
Бу ири мүәссисәләр чыхылмагла галаны	48	85	30	115	9 478	82,4	857	28,5	4 303	41,2	

Белəликлə, бир аилə фəһləсинин 75 манатлыг «орта» кəлири 222 манатдан вə 41 манатдан ибарət кəлирləри чəмləмəклə əлдə едилмишдир. Мə'лум олур ки, 14 нəфər аилə фəһləси олан 10 ири мүəссисə* чыхылдыгда јердə галан мүəссисəләрин *халис кəлири* муздлу фəһləнин əмək һаггындан *ашағыдыр* (45,6 маната гаршы 41,2 манат), ири мүəссисəләрдə исə əмək һаггы даһа јүксəкдир. Ири мүəссисəләрдə əмək мəһсулдарлығы ики дəфədən чох (168,0 вə 82,4), муздлу фəһləнин əмək һаггы, демək олар, ики дəфə (53 вə 28), халис кəлир исə беш дəфə (222 вə 41) артыгдыр. Ајдындыр ки, ири мүəссисəләрдə əмək мəһсулдарлығынын** вə кəлирин јүксəк олдуғу, хырда кустарларын исə, нə гədəр «мүстəгил» олсалар да (1-чи јарымгруп: мүстəгил олараг базар үчүн ишләјирләр) вə торпаға бағлы олсалар да (I груп), муздлу фəһləләрдən аз кəлир көтүрдүкləри фактыны нə иш дөврүнүн мүхтəлифлији илə, нə дə һеч бир башга мүлаһизə илə арадан галдырмаг олмаз.

Дүлкəрлик пешəсиндə I групун 1-чи јарымгрупунда аиләләрин «халис кəлири» 1 аилə фəһləсинə «орта һесабла» 37,4 манат, һəмин јарымгрупда бир муздлу фəһləнин орта газанчы исə 56,9 манатдыр (с. 131). Ири мүəссисələри чədвəллəрдən ајырыб көстəрмək олмур, лакин чətин шүбһə етмək олар ки, 1 аилə фəһləсинə дүшən бу «орта» кəлир муздлу фəһləләри олан јүксəк кəлирли мүəссисəләрлə (бу фəһləләрин һəрəсинə 56 манат əбəс верилмир ки), муздлу фəһlədən хејли аз кəлир көтүрən «мүстəгил» хырда кустарларын хырда е'малатханаларыны чəмləмəјин нəтичəсидир.

Сонра, һəсирчилик пешəси:

---

* Лакин бунлар һəлə һеч дə ən ири мүəссисəләр дејилдир. Мүəссисələри муздлу фəһləләрин сајына көрə көтүрдүкдə (с. 113) һесабламаға көрмək олур ки, 3 мүəссисədə 163 муздлу фəһlə вардыр, ја'ни һəр мүəссисəјə орта һесабла 54 муздлу ишчи дүшүр. Бу кими «кустарлары» да тəнһа кустарларла (һəмин пешədə тəнһалар азы 460 нəфərdir) бир јерə гатыр вə үмуми «орта əдədlər» чыхарырлар!

** «Мүəссисələрin биринdə» јун дараjан машын ишlədилдији геjд едилмишдир (с. 191).

I груп I-чи јарым-груп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
Чәми	99	206	252	458	38 681	84,4	6 664	26,4	10244	49,7	Мәтнин 151-чи сәһифәси Чәдвәлләрин 95, 97 вә 136-чы сәһифәләри
Ири мүәссисәләр	11	11	95	106	18 170	171,4	2 520	26,5	3 597	327,0	
Галанлары	88	195	157	352	20 511	58,2	4 144	26,4	6 647	34,0	

Беләликлә, 99 мүәссисәдән 11-и бүтүн истеһсалын, демәк олар, јарысыны тәмәркүзләшдирир. Бу мүәссисәләрдә әмәк мәһсулдарлығы ики дәфәдән дә јүксәкдир; муздлу фәһләләрин әмәк һаггы да јүксәкдир; халис кәлир «орта» кәлирдән алты дәфәдән дә јүксәкдир вә галан мүәссисәләрин, јә'ни хырда кустарларын кәлириндән, демәк олар, он дәфә јүксәкдир. Бу хырда кустарларын кәлирләри исә, муздлу фәһләләрин газанчындан азачыг јүксәкдир (34 вә 26).

Кәндир-канат һазырламаг пешәси*.

I груп I-чи јарым-груп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
Чәми	58	179	106	285	81 672	286	6 946	65,6	16 127	99,1	Мәтнин 158-чи сәһифәси* Чәдвәлләрин 40 вә 188-чи сәһифәләри
Ири мүәссисәләр	4	5	56	61	48 912	800	4 695	83,8	5 599	1 119,0	
Галанлары	54	174	50	224	32 760	146	2 251	45,0	10 528	60,5	

* 158-чи сәһифәдәки чәдвәлдә, көрүнүр, чап хатасы вә ја сәһв вардыр, чүнки Ирбит гәзасында халис кәлир јекунда көстәрилән 9827 манат-

Белəликлə, бурада да үмуми «орта» əдəдлəр аилə фəһлəлəринин кəлиринин муздлу фəһлəлəрин кəлиринdəн јүксək олдуғуну көстərир (65,6-ја гаршы 90). Лакин 58 мүəссисədən 4-ү бүтүн истеһсалын *јарыдан чохуну* тəмəркүзləшdирир. Бу мүəссисəлəрdə (халис капиталист типли мануфактураларда)* əмək мəһсулdарлығы орта сəвијјədən, демək олар, үч dəфə јүксəkdир (800 вə 286), јердə галанларын, јə'ни хырда мүəссисəлəрин мəһсулdарлығындан исə беш dəфədən də артыгdыр (800 вə 146). Фабрикlərdə муздлу фəһлələrин əмək һаггы хырда тəсərрүфат сəһибlərиndəkиndən хејли јүксəkdир (84 вə 45). Фабрикчиlərин һəр аиләјə dүшən халис кəлири 1000 манатdан артыгdыр, һалбуки «орта» кəлир 90 манат, хырда кустарларын кəлири исə 60,5 манатdыр. Белəликлə, хырда кустарлар муздлу фəһлələrин əмək һаггындан аз кəлир көтүрүрlər (60,5 вə 65,6).

Гətранчылыг пешəси:

I груп 1-чи јарым-груп	Мүəссисələrin сајы	Фəһлələrin сајы			Үмуми кəлир		Əмək һаггы		Халис кəлир		«Очерк»ин сəһифələри
		Аилə фəһлəси	Муздлу фəһлə	Чəми	Чəми	1 фəһлəјə дүшүр	Чəми	1 муздлу фəһлəјə дүшүр	Чəми	1 аилə фəһлəсинə дүшүр	
Чəми	167	319	80	399	22 076	55,3	2 150	26,8	10 979	34,4	Мətnin 189-чу сəһифəси
Ири мүəссисələr	9	10	16	26	4 440	170,7	654	40,8	2 697	269,7	Чəдвəllərin 100, 101, 137, 140, 161 вə 220-чи сəһифələри
Галанлары	158	309	64	373	17 636	47,3	1 496	23,2	8 282	26,8	

дан чохдур. Бу чəдвəли «Очерк»ə əлавə едилмиш чəдвəlлəрin рəгəмləри үзрə dəјишdирмək лазым кəлди.

* Мүгајисə един: «Кустар сənajesi», s. 46—47, һабелə «Очерк»də истеһсалын тəсвири, сəһ. 162 вə сонракылар. Бурасы чох характеркdир ки, «бу сəһибкарлар вахтилə əсил кустар олмушлар, буна көрə də һəмишə... һəвəслə өзlərini кустар адландырмыш вə адландырырlар».

Беләликлә, үмумијјәтлә чох хырда, муздлу фәһләси чох аз (20%) олан бу пешәдә, әкинчилик групунда, мүстәгил кустарларда да һәмчинин ири (нисбәтән ири) мүәссисәләрин үстүн олмасы кими халис капиталист-чәсинә бир һал мүшаһидә олунур. Һалбуки гәтран истеһсалы типик кәндли пешәсидир, «халг» пешәсидир! Ири мүәссисәләрдә әмәк мәһсулдарлығы үч дәфәдән дә јүксәкдир, муздлу фәһләләрин әмәк һаггы бир дәфә јарым јүксәкдир, халис кәлир «орта» кәлирдән сәккиз дәфә вә галан аиләви кустарларын газанчындан он дәфә јүксәкдир; аиләви кустарлар орта муздлу фәһләдән чох газанмырлар вә *чох ири мүәссисәләрдәки муздлу фәһләдән аз газаныр*лар. Гејд едәк ки, гәтран башлыча олараг јајда истеһсал олунур, буна көрә дә иш дөврүндәки фәрг бөјүк ола билмәз*.

Чөрәкчилик пешәси:

I груп 1-чи јарым-груп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
Чәми	27	63	55	118	44 619	378,1	2 497	45,4	7 484	118,8	Мәтнин 215-чи сәһифәси
Ири мүәссисәләр	4	7	42	49	25 740	525	2 050	48,8	4 859	694	Чәдвәлләрин 68 вә 229-чу сәһифәләри
Галанлары	23	56	13	69	18 879	273	447	34,4	2 625	46,8	

Јә'ни јенә дә ашкар олур ки, бүтүн јарымгруп үчүн верилән орта рәгәмләр тамамилә ујдурмадыр. Ири мүәссисәләр (хырда капиталистләрин мүәссисәләри)

* «Очерк»дән көрүнүр ки, гәтран истеһсалында һәм гәтранын ибтидаи үсулла, јә'ни *чалада* гајырылмасы, һәм дә даһа мүкәммәл үсул олан *газан* үсулу вә һәтта *силиндр газанлары* ишләтмәк үсулу тәтбиг едилир (с. 195). Һәјәтбәһәјат сијаһы бу үсулларын һәр икисинин јајылмасына даир мә'лумат вермишдир, лакин бу мә'луматдан истифадә олунмамышдыр, чүнки ири мүәссисәләр ајрыча көстәрилмәмишдир.

бүтүн истеһсалын јарыдан чохуну тәмәркүзләшдирир, орта кәлирдән алты дәфә артыг вә хырда тәсәррүфат саһибләринин кәлириндән 14 дәфә артыг халис кәлир көтүрүр вә муздлу фәһләләрә *хырда кустарларын кәлириндән артыг әмәк һаггы* верирләр. Биз әмәк мәһсулдарлығындан данышмырыг, 3—4 ири мүәссисәдә даһа гијмәтли мәһсул — ширә истеһсал едилир.

Сахсы истеһсалы. Бу да јенә типик хырда кәндли пешәсидир, бу пешәдә муздлу фәһлә олдугча аздыр (13%), мүәссисәләр олдугча хырдадыр (һәр мүәссисәјә 2 нәфәрдән аз фәһлә дүшүр), әкинчиләр үстүнлүк тәшкил едир. Биз бурада да ејни һалы көрүрүк:

I група 1-чи јарым-груп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
Чәми	97	163	31	194	12 414	63,9	1 830	59	6 657	41	Мәтнин 291-чи сәһифәси
Ири мүәссисәләр	7	9	17	26	4 187	161,0	1 400	80,2	1 372	152	Чәдвәлләрин 168 вә 206-чы сәһифәләри
Галанлары	90	154	14	168	8 227	48,9	430	30,0	5 285	34,3	

Беләликлә, бурада дәрһал ашкар олур ки, «орта» рәгәмләрә көрә муздлу фәһләнин әмәк һаггы аилә фәһләсинин кәлириндән *јүксәкдир*. Ири мүәссисәләрин ајрыча көтүрүлмәси јухарыда күтләви мә'луматда көстәрдијимиз бу зиддијјәтин сәбәбләриндән изаһ едир. Ири мүәссисәләрдә әмәк мәһсулдарлығы да, әмәк һаггы да, тәсәррүфат саһибләринин кәлири дә мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јүксәкдир, хырда кустарлар исә муздлу фәһләләрдән аз, *ән јахшы гурулмуш е'малатханаларын муздлу фәһләләриндән исә ики дәфәдән дә аз* газанырлар.

Кәрпич истеһсалы:

I груп 1-чи јарым-груп	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир		«Очерк»ин сәһифәләри
		Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр	
Чәми	229	558	218	776	17 606	22,6	4 560	20,9	10 126	18,1	Мәтнин 299-чу сәһифәси
Ири мүәссисәләр	8	9	45	54	3 130	57,9	1 415	31,4	1 298	144	Чәдвәлләрин 46, 120, 169 вә 183-чү сәһифәләри
Галанлары	221	549	173	722	14 476	20,0	3 145	18,2	8 828	16,0	

Беләликлә, бурада да бир нәфәр аилә фәһләсинә дүшән «орта» кәлир муздлу фәһләнин әмәк һаггындан аздыр. Бурада да сәбәб јенә, әмәк мәһсулдарлығынын чох јүксәк олдуғу, муздлу фәһләләрә чох әмәк һаггы верилдији вә кәлирин чох (нисбәтән чох) јүксәк олдуғу ири мүәссисәләрин хырда мүәссисәләрлә бирләшдирилмәсидир ки, бу хырда мүәссисәләрин саһибләри ири е'малатханаларда олан муздлу фәһләләрин әмәк һаггындан тәгрибән ики дәфә аз кәлир көтүрүрләр.

Биз һәлә башга пешәләр үзрә дә мә'лумат көстәрә биләрдик*, лакин, зәнnимизчә, бу көстәриләнләр дә тамамилә кифајәтдир.

Инди арашдырдығымыз мә'луматдан чыхан нәтичәләрә јекун вураг:

1) Ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләрин бирләшдирилмәсиндән тамамилә ујдурма «орта» рәгәмләр алыныр, бунлар керчәклик һаггында һеч бир тәсәввүр јаратмыр, әсаслы фәргләрин үстүнү пәрдәләјир, тама-

* Мүгајисә един: араба гајырмаг пешәси, мәтнин 308-чи сәһифәси вә чәдвәлләрин 11-чи вә 12-чи сәһифәләри; сандыг гајырмаг пешәси, с. 335; дәрзилик пешәси с. 344 вә башгалары.

милә мүхтәлиф нөвлү вә мүхтәлиф тәркибли шејләри јекчинс бир шеј кими гәләмә верир.

2) Там бир сыра пешәләр һаггындакы мә'лумат көстәрир ки, ири (фәһләләрин үмуми сајына көрә ири) мүәссисәләр орта вә хырда мүәссисәләрдән ашағыдакы чәһәтләрлә фәргләнир:

а) ири мүәссисәләрдә әмәк мәһсулдарлығы мүгајисә едилмәз дәрәчәдә јүксәкдир;

б) муздлу фәһләләрә даһа јүксәк әмәк һаггы верилир;

в) халис кәлир мүгајисә едилмәз дәрәчәдә јүксәкдир.

3) Ајырдығымыз ири мүәссисәләрин истиснасыз олараг һамысы аилә үзвләринин әмәјиндән чох-чох артыг рол ојнајан муздлу әмәкдән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә даһа кениш (һәмин пешәдәки орта мүәссисәләрә нисбәтән кениш) мигјасда истифадә едирләр. Бунларын мәһсулдарлығы он мин маната чатыр, һәр мүәссисәнин муздлу фәһләләринин сајы исә он нәфәрә гәдәр вә даһа артыгдыр. Беләликлә, бу ири мүәссисәләр капиталист е'малатханаларыдыр. Демәли, кустар сијаһысынын вердиҗи мә'лумат сүбут едир ки, «кустар» истеһсалы дејилән истеһсалда *халис капиталист ганунлары вә мүнасибәтләри мөвчуддур;* һәмин мә'лумат сүбут едир ки, кооперасија әсасында муздлу фәһләләр ишләдән капиталист е'малатханалары тәнһа кустарлардан вә үмумијјәтлә хырда кустарлардан тамамилә үстүндүр, — һәм әмәк мәһсулдарлығы чәһәтдән, һәм дә һәтта муздлу фәһләләрә әмәк һаггы верилмәси чәһәтдән үстүндүр.

4) Бир сыра пешәләрдә *мүстәгил* хырда кустарларын газанчы, һәмин пешәдә ишләјән муздлу фәһләләрин газанчындан јүксәк дејил, чох вахт һәтта ашағыдыр. Муздлу фәһләләрдән бә'зиләринин алдыглары јемәк дә онларын газанчына әлавә едилсә, онда бу фәрг даһа да артмалыдыр.

Биз бу сонунчу нәтичәни биринчи үч нәтичәдән о мә'нада ајырырыг ки, биринчи үч нәтичә әмтәә истеһсалы ганунларына көрә үмуми вә мөчбури олан һаллары ифадә етдиҗи һалда, бу сонунчуда биз үмуми

мәчбури бир һал көрә билмирик. Буна көрә дә, биз ону белә ифадә едирик: хырда мүәссисәләрин әмәк мәһсулдарлығы даһа ашағы олдуғу вә онларын саһибләринин (хүсусилә дә әкинчиләрин) базарда мүдафиәсиз вәзијјәтдә олдуглары шәраитдә чох ола биләр ки, мүстәгил кустарын газанчы муздлу фәһләнин әмәк һаггындан ашағы олсун; әлдә олан мә'лумат да һәгигәтдә чох тез-тез бу чүр һалларын баш вердијини көстәрир.

Гејд олунан рәгәмләрин сөјләниләнләри сүбут етдијинә шүбһә јохдур, чүнки биз бир сыра пешәләр көтүрдүк, биз онлары тәсадүфи сечмәк дејил, јалныз чәдвәлләр үзрә ири мүәссисәләри ајрыча көстәрмәјин мүмкүн олдуғу бүтүн пешәләри гејд етдик, ајры-ајры мүәссисәләри дејил, бу гәбилдән олан мүәссисәләрин һамысыны көтүрүб, һәмишә мүхтәлиф гәзалардакы бир нечә ири мүәссисә илә мүгајисә етдик. Лакин тәсвир едилән һалларын даһа үмуми вә даһа дүрүст бир шәкилдә ифадә едилмәси јахшы оларды. Хошбәхтликдән «Очерк»дә бу арзуну *гисмән* өдәмәјә имкан верән мә'лумат вардыр. Бу мә'лумат — *мүәссисәләри халис кәлиринә көрә бөлмәк һаггындакы* мә'луматдыр. «Очерк»дә ајры-ајры пешәләр үзрә көстәрилмишдир ки, нечә мүәссисәнин 50 маната гәдәр, нечәсинин 100 маната гәдәр, 200 маната гәдәр вә и. а. халис кәлири вардыр. Биз дә мәһз бу мә'луматы јекунлашдырмышыг. Ашкар олду ки, 28 пешә* үзрә верилмиш бу мә'лумат 8364 мүәссисәни, јә'ни бүтүн мүәссисәләрин (8991) 93,2%-ни әһатә едир. Бу 28 пешәдә чәми 8377 мүәссисә (13 мүәссисә кәлирә көрә бөлүнмәмишдир) олмагла, бунларын 14 135 нәфәр аилә фәһләси+4625 нәфәр муздлу фәһләси, чәми 18 760 фәһләси вардыр ки, бу да бүтүн фәһләләрин 93,9%-ни тәшкил едир. Ајдындыр ки, кустарларын 93%-и һаггындакы бу мә'лумата әсасән биз там һаглы олараг бүтүн кустарлар һаггында нәтичә чыхара биләрик, чүнки кустарларын

* Кружева тохумаг, чилинкәрлик вә гармон гајырмаг пешәләри һаггында да белә мә'лумат вардыр, лакин биз бу пешәләри һесаба алмадыг, чүнки бунларда мүәссисәләрин аилә фәһләләринин сајына көрә бөлүнмәси һаггында мә'лумат јохдур.

филан једди фаизинин бу 93%-ә уjғун олмаjачағыны фәрз етмәjә һеч бир әсас јохдур. Бизим jекунлашдырманын нәтичәләрини көстәрмәздән әввәл ашағыдакыларыны гejд етмәк лазымдыр:

1) «Очерк»и тәртиб едәнләр бу груплашдырманы периркән һәр групун ejни вә jекчинс олмасына һәр заман чидди фикир вермәмишләр. Мәсәлән: «100 маната гәдәр», «100 манатдан аз», бә'зән һәтта «һәрәсинә 100 манат» дejирләр. Категоријанын башланғыч вә сон һәддини һәр заман көстәрмирләр, jә'ни бә'зән «100 маната гәдәр» категоријасындан, бә'зән «50 маната гәдәр», «10 маната гәдәр» категоријасындан вә с. башлајыб груплашдырырлар; груплашдырманы бә'зән «1000 манат вә даһа артыг» категоријасы илә гуртарырлар, бә'зән «2000—3000 манат» вә с. категоријалары көстәрирләр. Дүрүст олмајан бүтүн бу чәһәтләрин һеч бир чидди әһәмиjjәти ола билмәз. Биз «Очерк»дә көстәрилән бүтүн категоријалары jекунлашдырдыг (буnлар 15-дир: 10 маната гәдәр, 20 маната гәдәр, 50 маната гәдәр, 100 маната гәдәр, 200 маната гәдәр, 300 маната гәдәр, 400 маната гәдәр, 500 маната гәдәр, 600 маната гәдәр, 700 маната гәдәр, 800 маната гәдәр, 900 маната гәдәр, 1000 маната гәдәр, 1000 манат вә даһа артыг, 2000—3000 манат) вә дүрүст олмајан бүтүн хырда чәһәтләри вә анлашылмазлыглары бу категоријалардан биринә уjғунлашдырмагла һәлл етдик.

2) «Очерк»дә анчаг, филан вә филан категоријалы кәлири олан *мүәссисәләрин сајы* көстәрилмишдир, лакин һәр категоријадакы бүтүн мүәссисәләрә дүшән *кәлирин гәдәри* көстәрилмәмишдир. Һалбуки бизә мәһз бу мә'лумат лазымдыр. Буна көрә дә, биз бу фикрә кәлдик ки, мүәjjән категоријадакы мүәссисәләрин сајыны кәлирин орта кәмиjjәтинә, jә'ни категоријада олан maximum вә minimum-ун орта арифметик әдәлинә (мәсәлән, 100—200 манат категоријасында 150 маната вә и. а.) вурмагла, һәмин категоријадан олан мүәссисәләрдәки кәлирин кәмиjjәти кифајәт гәдәр дүрүст мүәjjән едиләр. Jалныз ики ашағы категорија (10 маната гәдәр вә 20 маната гәдәр категоријалары) үчүн орта әдәдләр әвәзинә, кәлирин максимум кәмиj-

јәтини (10 манат вә 20 манат) көтүрдүк. Јохлама көстәрди ки, белә бир үсул (үмумијјәтлә статистика һесабламаларында јол верилән бу үсул) һәгигәтә сон дәрәчә јахын олан рәгәмләр верир. Мәһз бу 28 пешәдә кустар аиләләриниң бүтүн халис кәлири «Очерк»ин вердији мә'лумата көрә 951 653 манатдыр, кәлир категоријаларына әсасән бизим алдығымыз тәхмини мә'лумата көрә исә 955 150 манатдыр, јә'ни 3497 манат= =0,36% артыгдыр. Демәли, фәрг вә ја сәһв һәр 10 маната дөрд гәпикдән аздыр.

3) Вурдуғумуз јекундан биз бир аилә фәһләсинә дүшән кәлирин дејил, аиләјә (һәр категоријада) дүшән кәлириң орта мигдарыны тапырыг. Һәр аилә фәһләсинә дүшән кәлирин гәдәрини мүәјјән етмәк үчүн јенә тәхмини һесаблама лазым кәлди. Аилә фәһләләринин (вә ајрыча олараг муздлу фәһләләрин) сајына көрә аиләләрин нечә бөлүндүјүнү билдијимиз үчүн, еһтимал етдик ки, аиләјә дүшән кәлир нә гәдәр аз олурса, аилә тәркиби (јә'ни 1 мүәссисәјә дүшән аилә фәһләләринин сајы) вә муздлу фәһләләри олан мүәссисәләрин сајы да бир о гәдәр аз олур. Әксинә, 1 аиләјә дүшән кәлир нә гәдәр чох олурса, муздлу фәһләләри олан мүәссисәләр дә бир о гәдәр чохдур, аилә тәркиби, јә'ни 1 мүәссисәјә дүшән аилә фәһләләринин сајы да бир о гәдәр чохдур. Ајдындыр ки, бу еһтимал, чыхардығымыз нәтичәләри тәкзиб етмәк истәјәнләрин нөгтеји-нәзәриндән ән әлверишли еһтималдыр. Башга сөзлә десәк: әкәр *һәр һансы бир* башга еһтимал ирәли сүрүлсәјди, бунун нәтичәсиндә бизим чыхардығымыз нәтичәләр анчаг гүввәтләнмиш оларды.

Инди кустарларын мүәссисәләрдәки кәлирә көрә бөлкүсүнә даир мә'луматын јекунуну верәк. [407-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу рәгәмләр чох дағыныгдыр, буна көрә дә онлары олдугча садә вә ајдыг рубрикалар алтында топламаг лазымдыр. Кәлирә көрә кустарларын беш категоријасыны көтүрәк: а) һәр аиләјә 50 маната гәдәр кәлири олан јохсуллар; б) һәр аиләјә 50—100 манат кәлири олан азтаваналылар; в) һәр аиләјә 100—300 манат кәлири олан ортабаблар; г) һәр аиләјә 300—500 манат

Категорияләр	Мүәссисәләрин сајы	Бир мүәссисәнин орта кәлири (тәхминән)	Бүтүн мүәссисәләрин кәлири (тәхминән)	Категорияләр	Мүәссисәләрин сајы	Бир мүәссисәнин орта кәлири (тәхминән)	Бүтүн мүәссисәләрин кәлири (тәхминән)	Категорияләр	Мүәссисәләрин сајы	Бир мүәссисәнин орта кәлири (тәхминән)	Бүтүн мүәссисәләрин кәлири (тәхминән)
10 манатадәк	127	10	1 270	300 манатадәк	602	250	150 050	800 манатадәк	22	750	16 500
20 »	139	20	2 780	400 »	208	350	72 800	900 »	20	850	17 000
50 »	2 110	35	73 850	500 »	112	450	50 400	1 000 »	17	950	16 150
100 »	3 494	75	262 050	600 »	40	550	22 000	1 000 м. вә даһа артыг	19	1 500	28 500
200 »	1 414	150	212 100	700 »	38	650	24 700	2 000—3 000 манат	2	2 500	5 000
Мүәссисәләрин чәми									8 364	—	955 150

кәлири олан таваналылар вә д) һәр аиләјә 500 манатдан артыг кәлири олан варлылар.

Мүәссисәләрин кәлири һаггындакы мә'лумата әсасән һәмин категоријалара аилә фәһләләринин вә муздлу фәһләләрин сајына көрә мүәссисәләрин тәхмини бөлкүсүнү әлавә едәк*. Онда белә бир чәдвәл алырыг: [409-чу сәһифәдәки чәдвәлә бах. *Ред.*].

Бу мә'луматдан чох мараглы нәтичәләр чыхыр, биз дә бунлары кустарларын категоријалары үзрә нәзәрдән кечирәчәјик:

а) Кустар аиләләринин дөрддә бириндән чоху (28,4%-и) *јохсуллардан* ибарәтдир вә бунлар һәр аиләјә орта һесабла 33 маната гәдәр кәлир көтүрүрләр. Тутаг ки, бу кәлирин һамысы бир нәфәр аилә ишчисинә чатыр, тутаг ки, бу категорија анчаг тәнһа кустарлардан ибарәтдир. Һәр һалда бу кустарларын газанчы кустарлар үчүн ишләјән муздлу фәһләләрин орта әмәк һаггындан (45 манат 85 гәпик) *хејли ашағыдыр*. Әкәр һәмин тәнһа кустарларын чоху ашағы (3-чү) јарымгрупа дахилдирсә, ја'ни бинәкдар үчүн ишләјирсә, бу о демәкдир ки, «тәсәррүфат саһибләри» евдә ишләјәнләрә е'малатханада ишләјән муздлу фәһләләрдән аз әмәк һаггы верирләр. Биз бу категоријадан олан кустарларын иш дөврүнү һәтта ән гыса иш дөврү фәрз етсәк дә, јенә онларын газанчынын диләнчи пајы гәдәр аз олдуғу ашкара чыхыр.

б) Бүтүн кустарларын бешдә икисиндән чоху (41,8%-и) аз таваналы кустарлардан ибарәтдир; бунларын һәр аиләјә орта һесабла 75 манат кәлири олур. Бу кустарларын даһа һамысы тәнһалардан ибарәт дејилдир (һалбуки әввәлки категорија анчаг тәнһалардан ибарәт иди): бу категоријадакы аиләләрин тәхминән јарыја гәдәринин һәрәсиндә 2 нәфәр аилә иш-

---

* 28 пешәдән олан 8377 мүәссисә аилә фәһләләринин вә муздлу фәһләләрин сајына көрә белә бөлүнүр: аилә фәһләси 0 нәфәр оланлар —95 мүәссисә; 1 нәфәр оланлар —4362 мүәссисә; 2 нәфәр оланлар —2632 мүәссисә; 3 нәфәр оланлар —870; 4 нәфәр оланлар —275; 5 нәфәр вә даһа чох оланлар —143. Муздлу фәһләси олан мүәссисәләр 2228-дир; о чүмләдән муздлу фәһләси 1 нәфәр оланлар —1359; 2 нәфәр оланлар —447; 3 нәфәр оланлар —201; 4 нәфәр оланлар —96; 5 нәфәр вә даһа чох оланлар —125. Муздлу фәһләләр чәмиси 4625 нәфәрдир, онларын әмәк һаггы исә 212 096 манатдыр (һәр адама 45,85 манат).

Кәлирин гәдәринә көрә кустарларын категорија-ларын	Сајы		Халис кәлир		Орта кәлир		Аиләләрин тәхмини бөлкүсү										
							аилә фәһләләринин сајына көрә						муздлу фәһләләрин сајына көрә				
	Аиләләр	%	Онларын халис кәлири манат һесабы илә	%	1 аиләјә дүшүр	1 аилә фәһләсинә дүшүр (тәхминән)	1 нәфәр	2 нәфәр	3 нәфәр	4 нәфәр	5 нәфәр вә даһа чох	0	1 нәфәр	2 нәфәр	3 нәфәр	4 нәфәр	5 нәфәр вә даһа чох
а) Јохсуллар	2 376	28,4	77 900	8,2	32,7	32,7	2 376	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
б) Азтаваналылар	3 494	41,8	262 050	27,4	75,0	50	1 986	1 508	—	—	—	—	—	—	—	—	—
в) Ортабаблар	2 016	24,1	362 150	37,9	179,6	72,0	—	1 124	870	22	—	—	1 359	392	—	—	—
г) Таваналылар	320	3,8	123 200	12,9	385,0	100,0	—	—	—	253	67	—	—	55	201	64	—
д) Варлылар	158	1,9	129 850	13,6	821,8	348	—	—	—	—	76	82	—	—	—	32	125
Чәми	8 364	100	955 150	100	114,2	67,5	4 362	2 632	870	275	143	82	1 359	447	201	96	125

чиси вардыр вә демәли, бир нәфәр аилә ишчисинин орта газанчы анчаг 50 маната гәдәрдир, *јә'ни кустар үчүн ишләјән муздлу фәһләнин әмәк һаггындан чох дејилдир вә ја һәтта аздыр* (муздлу фәһләләрин бир гисми 45 манат 85 гәпик әмәк һаггындан башга, саһибкардан јемәк дә алыр). *Беләликлә, бүтүн кустарларын онда једдиси өз газанчына көрә, кустарларын јанында ишләјән муздлу фәһләләрин сәвијјәсиндәдир, гисмән дә һәтта онлардан ашағыдыр.* Бу нәтичә нә гәдәр тәәччүблү олса да, ири мүәссисәләрин хырда мүәссисәләрдән үстүнлүјү һаггында јухарыда көстәрилән мә'лумата тамамилә ујғундур. Бу кустарларын кәлиринин нә гәдәр аз олдуғуну ондан билмәк олар ки, Перм губернијасында әкинчиликдә иллик ишчинин орта әмәк һаггы, јемәји дә* тәсәррүфат саһибиндән олмагла 50 манатдыр. Демәли, «мүстәгил» кустарларын онда једдисинин һәјат сәвијјәси әкинчиликдәки муздурларын һәјат сәвијјәсиндән јүксәк дејилдир!

Әлбәттә, халгчылар дејәчәкләр ки, бу, әкинчиликдә анчаг әлавә газанчдыр, лакин 1-чиси, лап чохдан мүәјјән едилмәмишдирми ки, әкинчилијин вердији кәлир ондан веркиләри, ичарә пулларыны вә тәсәррүфат хәрчләрини чыхандан сонра кәндлиләрин анчаг аз бир гисминин аиләсинин тәләбатыны өдәјә билир? Һалбуки биз кустарын газанчыны, јемәји тәсәррүфат саһибиндән олан муздурун әмәк һаггы илә мүгајисә едирик. 2-чиси, бүтүн кустарларын онда једдисинин сырасына гејри-әкинчи кустарлар да дахил олмалы иди. 3-чүсү, әкәр мә'лум олсајды да ки, әкинчиликдән көтүрүлән кәлир бу категоријалара мәнсуб әкинчи кустарларын хәрчини өдәјир, онда јенә, торпагла бағлылығын газанчы сон дәрәчә азалтдығы, шүбһәсиз, бир факт олараг галарды.

Даһа бир мүгајисә: Красноуфимск гәзасында кустар үчүн ишләјән бир муздлу фәһләнин орта әмәк һаггы 33,2 манатдыр (чәдвәлләрин 149-чу сәһифәси), јаша-

* Јемәк хәрчи илдә 45 манатдыр. Бу рәгәм, — әкинчилик департаментинин мә'луматына әсасән 10 ил (1881—1891) үчүн көтүрүлмүш орта рәгәмдир. (Бах: С. А. Короленко. «Азад муздлу әмәк» вә и. а.).

дығы јердәки заводда ишләјән бирисинин, јә'ни завод кәндлиләриндән олан мә'дән фәһләсинин орта газанчы исә, земство статистикасына көрә, 78,7 манатдыр («Перм губернијасынын статистикасы үчүн материаллар. Красноуфимск гәзасы. Завод рајону». Казан, 1894-чү ил), јә'ни ики дәфәдән дә артыгдыр. Һәмин заводлардакы мә'дән-завод әмәләләринин газанчы исә, мә'лум олдуғу кими, фабрик вә заводлардакы «азад» фәһләләрин газанчындан һәмишә ашағы олур. Буна әсасән дә билмәк олур ки, «пешәнин әкинчиликлә үзви әлагәси әсасында» рус кустарынын «мүстәгиллији» адландырылан бәднам шеј, тәләбаты олдугча азалтмаг бahасына, јашајыш сәвијјәсини диләнчи јашајышы сәвијјәсинә ендирмәк бahасына әлдә едилир!

в) 100 манатдан 300 маната гәдәр, һәрәсинин орта hесабла 180 маната гәдәр кәлири олан аиләләри биз «орта» кустарлар сырасына дахил етмишик. Бунлар бүтүн кустарларын дөрддә бирә гәдәрини (24,1%-ни) тәшкил едир. Онларын кәлири дә әсла јүксәк дејилдир: һәр мүәссисәдә $2^1/_2$ нәфәр аилә ишчиси олдуғуну фәрз етдикдә, бир нәфәр аилә фәһләсинин газанчы 72 маната гәдәр олачагдыр ки, бу да чох кичик бир мәбләғдир вә hеч бир фабрик-завод фәһләси буна һәсәд апармаз. Лакин кустарларын чохуна нисбәтән бу газанч хејли јүксәк көрүнүр! Мә'лум олур ки, бу азачыг «фираванлыг» өзү дә јалныз өзкәси hесабына әлдә едилир: бу категоријадан олан кустарларын чохунда муздлу фәһлә сахлајыр (тәсәррүфат сahибләринин 85%-ә гәдәринин муздлу фәһләси вардыр вә 2016 мүәссисәдән һәр биринә орта hесабла бир нәфәрдән артыг муздлу ишчи дүшәр). Демәли, јохсуллугда боғулан кустарлар күтләси ичәрисиндән чыха билмәк үчүн, мөвчуд әмтәә-капиталист мүнасибәтләри зәмининдә, өзкәләрин hесабына өзү үчүн «фираванлыг» әлдә етмәк, игтисади мүбаризәјә кирмәк, јығын-јығын хырда сәнаечини сыхышдырыб daha да кери салмаг, дөнүб хырда буржуа олмаг лазым кәлир. Әмтәә истehсалы хырда сәнаечинин гаршысында белә бир дилемма гојур: ја диләнчи вәзијјәтинә дүшмәли вә һәјат сәвијјәси nec plus

ultra* ашағы дүшмәлидир, ја да *(азлыг үчүн)* өзүнә өзкәләрин һесабына (сон дәрәчә зәиф) бир рифаһ әлдә етмәлидир. Фактлар буну көстәрир.

г) Таваналы кустарлар категоријасына аиләләрин анчаг 3,8%-и дахилдир вә бунларын орта кәлири 385 маната гәдәрдир, һәр аилә фәһләсинә дүшән кәлир исә 100 маната гәдәрдир (мүәссисәсиндә 4 вә 5 аилә ишчиси олан тәсәррүфат саһибләринин бураја дахил олдуғу зәнн едилир). Муздлу фәһләнин пул кәлириндән тәхминән икигат артыг олан бу кәлир муздлу әмәкдән чох истифадә едилмәсинә әсасланыр: бу категоријадан олан бүтүн мүәссисәләр һәр мүәссисәјә орта һесабла 3 нәфәрә гәдәр муздлу фәһлә сахлајырлар.

д) Һәр аиләјә орта һесабла 820 манат кәлири олан варлы кустарлар чәми 1,9%-дир. Бураја гисмән 5 нәфәр аилә фәһләси олан мүәссисәләри, гисмән дә һеч аилә фәһләси олмајан, јә'ни анчаг муздлу әмәјә әсасланан мүәссисәләри дахил етмәк лазым кәлир. Бу һесабла бир нәфәр аилә ишчисинә 350 маната гәдәр кәлир дүшүр. Бу «кустарларын» әлдә етдији јүксәк кәлир, муздлу фәһләләрин даһа чох олмасындан асылыдыр; бурада 1 мүәссисәјә орта һесабла 10 нәфәрә гәдәр муздлу фәһлә дүшүр**. Артыг бунлар хырда фабрикчиләрдир, капиталист е'малатханасы саһибләридир вә онлары тәнһа сәнајечиләрлә, кәнд сәнәткарлары илә вә һәтта фабрикчиләр үчүн (ашағыда көрәчәјимиз кими, бә'зи елә һәмин варлы кустарлар үчүн!) евдә ишләјәнләрлә бәрабәр тутуб «кустарлар» сырасына дахил етмәк анчаг ону көстәрир ки, «кустар» термини, дедијимиз кими, тамамилә гејри-мүәјјән вә ајдын олмајан бир терминдир.

Кустарларын сијаһыја алынмасы нәтичәсиндә кустарларын кәлиринә даир топланмыш мә'луматы шәрһ едиркән ахырда бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Дејә биләрләр ки, кустар пешәләриндә кәлирләрин тәмәркүзләшмәси чох да бөјүк дејилдир: кәлирин 26,5%-ини мүәссисәләрин 5,7%-и вә 64,4%-ини мүәсси-

* — сон дәрәчә. *Ред.*

** Бу 28 пешәдә муздлу фәһләси олан 2228 мүәссисәдән 46-сының һәр бириндә 10 вә даһа артыг муздлу фәһлә вардыр, чәми исә 887 муздлу фәһлә вардыр, јә'ни һәр мүәссисәјә орта һесабла 19,2 муздлу фәһлә дүшүр.

сәләрин 29,8%-и көтүрүр. Биз буна белә чаваб верәрик ки, 1-чиси, белә тәмәркүзләшмә өзү дә, «кустар» һаггында кы әсассыз үмуми мүлаһизәләрин вә кустар һаггындакы «орта» рәгәмләрин тамамилә јарарсызлығыны вә гејри-елмилијини сүбут едир. 2-чиси, нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, *бинәкдарлар* бу рәгәмләрә *дахил едилмәмишдир,* буна көрә дә кәлирләрин бөлкүсү әсла дүрүст дејилдир. Биз көрдүк ки, бинәкдарлар үчүн 2346 аилә вә 5628 фәһлә ишләјир (3-чү јарымгруп), демәли, бурада кәлирин башлыча һиссәсини бинәкдарлар көтүрүр. Онлары сәнаје чиләрдән ајырмаг тамамилә сүн'и вә әсассыз бир үсулдур. Фабрикчиләрин кәлирләрини гәдәрини көстәрмәдән ири фабрик-завод сәнајесиндәки игтисади мүнасибәтләри тәсвир етмәк дүзкүн олмадығы кими, бинәкдарларын кәлирини, ја'ни кустарларын да мәшғул олдуглары ејни истеһсалдан көтүрүлән кәлири, кустарларын һазырладығы мәһсулларын дәјәринин бир һиссәсини тәшкил едән кәлири көстәрмәдән «кустар» сәнајесинин игтисадијјатыны тәсвир етмәк дүзкүн дејилдир. Демәли, биз һаглы олараг бу нәтичәјә кәлә биләрик вә кәлмәлијик ки, кустар сәнајесиндә кәлирләрин һәгиги бөлкүсүндәки бәрабәрсизлик јухарыда көстәрилән бөлкүдәкиндән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә артыгдыр, чүнки һәмин бөлкүдә ән ири сәнаје чи категоријалары јохдур.

ҮЧҮНЧҮ МӘГАЛӘ

(VI. Бинәкдар нәдир? — VII. Кустар сәнаjесиндә «фәрәһҙли һаллар». — VIII. Халгчылыгын сәнаjе сиjасәти програмы)

VI
БИНӘКДАР НӘДИР?

Биз jухарыда бинәкдарлары ән ири сәнаjечиләр адландырмышдыг. Бу, ади халгчы нөгтеjи-нәзәриндән бош бир шеjдир. Биздә адәтән бинәкдары истеһсалдан харичдә дуран, кәнардан кәлмә, сәнаjенин өзүнә jабанчы вә «анчаг» мүбадиләдән асылы бир шәхс кими тәсвир едирләр.

Бура һәмин бахышын нәзәри jанлышлыгларындан кениш бәһс етмәjин jери деjилдир, бу бахыш мүасир сәнаjенин (о чүмләдән кустар сәнаjесинин) үмуми вә әсас көкүнү, базисини, фонуну анламамагдан, jә'ни *әмтәә тәсәррүфатыны* анламамагдан ирәли кәлир, зира әмтәә тәсәррүфатында тичарәт капиталы тәсадүфи вә кәнар бир шеj олмаjыб онун зәрури тәркиб һиссәсидир. Биз бурада кустар сиjаһысынын вердиjи фактлар вә мә'лумат үзәриндә даjанмалыjыг вә инди вәзифәмиз бинәкдарлар һаггындакы мә'луматы көздән кечириб тәһлил етмәкдән ибарәт олачагдыр. Һәмин мә'луматы көздән кечирмәк үчүн әлверишли бир шәрт бинәкдарлар үчүн ишләjән кустарлары хүсуси бир jарымгрупа (3-чү jарымгрупа) аjырмагдыр. Лакин бу мәсәләдә гүсурлар вә тәдгиг олунмамыш чәһәтләр даһа чохдур вә бу һал мәсәләнин арашдырылмасыны хejли чәтинләшдирир. Бинәкдарларын сажы һаггында, ири вә хырда бинәкдарлар һаггында, онларын таваналы кустарларла әлагәси (мәншә е'тибары илә әлагәси; бинәкдарын тичарәт әмәлиjjаты илә онун өз е'малатханасындакы истеһсалын әлагәси вә с.), бинәкдарла-

рын *тәсәррүфаты* һаггында мә'лумат јохдур. Бинәкдары кәнардан кәлмә бир шеј һесаб едән халгчылыг хурафаты кустар сәнајеси тәдгигатчыларынын чохунун бинәкдар тәсәррүфаты мәсәләсини гаршыја гојмасына мане олмушдур, һалбуки бүтүн игтисадчы үчүн биринчи вә башлыча мәсәлә олдуғу ајдындыр. Дәриндән вә әтрафлы тәдгиг етмәк лазымдыр ки, бинәкдар нечә *саһиблик едир,* онун капиталы нечә әмәлә кәлир, хаммал алмаг вә мәһсул сатмаг саһәсиндә бу капитал нечә һәрәкәт едир, капиталын бу саһәләрдәки фәалијјәтинин шәртләри (ичтимаи тәсәррүфат шәртләри) нәләрдән ибарәтдир, бинәкдарын алғы-сатғыны тәшкил етмәк хәрчләри нә дәрәчәдәдир, тичарәт капиталынын мигдарындан вә алғы-сатғынын һәчминдән асылы олараг бу хәрчләр нечә чәкилир, сәбәб нәдир ки, бә'зән хаммал бинәкдарын е'малатханаларында гисмән е'мал едилиб сонра евләрдә әлавә е'мал едилмәк үчүн фәһләләрә верилир (һәм дә бә'зән мәһсулун һазырланмасыны баша чатдыран јенә бинәкдар олур), јахуд сәбәб нәдир ки, бинәкдар хаммалы хырда сәнајечиләрә сатыр, сонра да базарда һәмин хырда сәнајечиләрдән мәһсул алыр. Хырда кустарын, бир нечә муздлу фәһләси олан е'малатханада ири сәнајечинин вә е'мал етмәк үчүн евләрә материал пајлајан бинәкдарын мәһсул истеһсалынын дәјәрини бир-бирилә мүгајисә етмәк лазымдыр. Тәдгиг ваһиди олараг һәр бир *мүәссисәни,* јә'ни һәр бир ајрыча бинәкдары көтүрмәк, онун дөвријјәләринин һәчмини, бинәкдар үчүн бир вә ја бир нечә е'малатханада вә евдә ишләјәнләрин сајыны, хаммал тәдарүкүндә, хаммалын вә мәһсулун сахланмасында вә сатышында бинәкдарын ишләтдији фәһләләрин сајыны мүәјјән етмәк лазымдыр. Хырда тәсәррүфат саһибинин, муздлу фәһлә ишләдән е'малатхана саһибинин вә бинәкдарын истеһсал техникасыны (аләт вә аваданлығын мигдар вә кејфијјәтини, *әмәк бөлкүсүнү* вә и. а.) мүгајисә етмәк лазымдыр. Анчаг бу кими бир *игтисади тәдгигат* нәтичәсиндә дүрүст елми чаваб алмаг олар ки, бинәкдар нәдир, тәсәррүфатда онун әһәмијјәти, әмтәә истеһсалы сәнајеси формаларынын тарихи инкишафында онун

əhəmijjəti nədən ibarətdir. Hər bir kustar haggында бүтүн бу məsələləri ətrafly tədgig etmish həjətbəhəjət kustar sijahysynын jekunlarynda belə bir mə'luматын olmadygyny bөjүk nөgsan hesab etməmək olmaz. Hətta hər bir binəkdarын təsərrүfatyny gejdə almag və tədgig etmək (mүxtəlif səbəbləр үzүndən) mүmkүn olmasajdy da, gejd olunan mə'luматын чох gismini həjətbəhəjət sijahynын binəkdarlar үчүн ишləjən kustarlar haggындакы rəgəmlәrindən əldə etmək оларды. Бунун əvəzində «Очерк»də биз анчаг чejnənmish halgчы ibarələri көрүрүк, орада dejilir ki, «голчомаг» «əslində istehsalын өзүнə jabanчыдыр» (səh. 7); бурада голчомаглар сырасына бир тərəfdən həm binəkdarlar, həm də гурашдырма e'malatханалары, dikər tərəfdən isə sələmчиlər dahil edilmishdir; сонра dejilir ki, «muzdlu əməjə, онун фабрикдə олдуғу кими (?), texniki təmərkүzləshmәsi dejil, kustarlarын пул чəhətdən asylylygy... голчомаглыг нөvlərindən biri hakimdir» (309—310), «əmək istismarynын mənshəji... istehsal funksijasында dejil, mүbadilə funksijasындадыр» (101); dejilir ki, kustar peшələrində чох заман «istehsalын kapitalistləshmәsinə» dejil, «mүbadilə prosesinin kapitalistləshmәsinə» (265) təsadүf edilir. Əlbəttə, «Очерк» tədgigatчыларыны биз мүстəгилликдə təgsirlәndirmək istəmirik: онлар, məsələn, «bizim məshhur» ч. В. В.-нин əsərlərində olan bollуча nəsihətləri ejni ilə kөtүrmүшләр.

Бу кими ibarələrin əsil mahijjətinə gijmət vermək үчүн heч olmazsa ону хатырламаг kifajətdir ki, bizim sənajenin bashlыча sahələrindən biriндə, məhz tohuчулуг sənajesində «binəkdar» iri машынлы istehsaly olan iri fabrikчинин bilavasitə sələfi, atasy olmushdur. Bizim бүтүн tohuчулуг istehsallarynын dүnənki күнү, evdə e'mal etmək үчүн kustarlara iplik pajlamagdan ibarət olmushdur; demәli bu, өз e'malatханасы olmadygyndan («istehsala jabanчы иди») «анчаг» iplik pajlajan və hazyr məhsulu təhvil alan «binəkdar» үчүн, «голчомаг» үчүн ишləmək иди. Bizim mərhəmətli halgчылар bu binəkdarларын mən-

шәјини, хырда е'малатхана саһибләри илә онларын варислик әлагәсини, хаммал алынмасында вә мәһсулун сатылмасында онларын тәшкилатчылыг ролуну, истеһсал васитәләрини тәмәркүзләшдирән, дағыныг хырда кустарлар күтләсини бир јерә топлајан, әмәк бөлкүсү јарадан вә јенә дә ири истеһсал, лакин бу дәфә машынлы истеһсал үнсүрләри һазырлајан бинәкдар капиталынын ролуну һеч тәдгиг етмәк тәшәббүсүндә олмамышлар. Мәрһәмәтли халгчылар инләмәк вә белә «кәдәрли», «сүн'и» вә с. вә с. бир һал һаггында килејләнмәклә кифајәтләнир, бурада истеһсалын дејил, «јалныз» мүбадилә просесинин «капиталистләшдијини» көрмәклә тәсәлли тапыр, «вәтән үчүн башга јоллар» һаггында ширин нағыллар сөјләјирдиләр, «сүн'и» вә «зәминсиз» «голчомаглар» исә бу заман јенә өз көһнә јоллары илә кедир, јенә дә капиталы тәмәркүзләшдирир, истеһсал васитәләрини вә истеһсалчылары «топлајыр», хаммал алынмасыны кенишләндирир, истеһсалын ајры-ајры әмәлијјатлара (чилләк һазырламаг, тохумаг, бојамаг, бәзәк вурмаг вә с.) бөлүнмәсини дәринләшдирир, техника чә керидә галан, әл әмәјинә вә әсарәтә әсасланан дағыныг *капиталист мануфактурасыны машынлы капиталист сәнајесинә* чевиридиләр.

«Кустар» пешәләри дејилән пешәләримизин дә чохунда инди ејни просес баш вермәкдәдир, халгчылар исә јенә дә керчәклији инкишаф һалында тәдгиг етмәкдән үз дөндәрирләр, јенә дә мөвчуд мүнасибәтләрин мәншәји вә тәкамүлү мәсәләсини өјрәнмәк әвәзинә башламышлар ки, көрәсән нә *ола биләрди (әкәр* индикиләр олмасајды); јенә дә өзләринә тәсәлли верир дејирләр ки, бунлар һәләлик «анчаг» бинәкдардырлар; јенә дә капитализмин ән пис нөвләрини, истәр техники керилик, истәр игтисади нагислик, истәрсә дә зәһмәткеш күтләләрин ичтимаи вә мәдәни вәзијјәти чәһәтчә ән пис капитализм нөвләрини идеаллашдырыр вә она бәзәк-дүзәк верирләр.

Пермдә кустарларын сијаһыја алынмасынын јекунларына мүрачиәт едәк. Бу мә'луматда олан вә јухарыда көстәрдијимиз кәсирләри, лазым кәлдикчә, ју-

харыда ситат кәтирилән «Перм губернијасында кустар сәнајеси вә с.» китабындакы материал илә тамамламаға чалышаг. Һәр шејдән әввәл, бинәкдарлар үчүн ишләјән башлыча кустарлар күтләсини (3-чү јарымгрупу) верән пешәләри ајыраг. Биз бурада өз һесабламамыздан истифадә етмәли олачағыг ки, бунун да нәтичәләри (јухарыда дедијимиз кими) «Очерк»ин рәгәмләри илә дүз кәлмир.

Пешәләр	Бинәкдар үчүн ишләјән анләләрин сајы		
	I груп	II груп	Јекуну
Чәкмәчилик	31	605	636
Кечә чәкмә һазырламаг	607	12	619
Дәмирчилик	70	412	482
Һәсирчилик	132	10	142
Мебел-харратлыг	38	49	87
Араба гајырмаг	32	28	60
Дәрзилик	4	42	46
7 пешә үзрә чәми	914	1 158	2072
3-чү јарымгруптакы кустарларын исә чәми	1 016	1 320	2336

Беләликлә, бинәкдарлар үчүн ишләјән кустарларын $^{9}/_{10}$-а гәдәри көстәрдијимиз једди пешәдә топланмышдыр. Биз дә биринчи нөвбәдә бу пешәләрә мүрачиәт едәк.

Чәкмәчилик пешәсиндән башлајаг. Бинәкдарлар үчүн ишләјән чәкмәчиләрин бөјүк әксәријәти Перм губернијасында көн-дәри истеһсалынын мәркәзи олан Кунгур гәзасындандыр. Јығын-јығын кустарлар көндәри заводчулары үчүн ишләјир: «Очерк»ин 87-чи сәһифәсиндә 8 бинәкдар көстәрилмишдир ки, бунлар үчүн 445 мүәссисә ишләјир*. Бу бинәкдарларын һамысы «чохданкы» көн-дәри заводчуларыдыр вә онларын адларыны һәм 1890-чы вә 1879-чу ил «Фабрик вә заводлар көстәричиси»ндә, һәм дә «Малијјә назирлијинин иллији» китабынын (1869-чу ил, I бурахылышы) гејдләриндә көрмәк олар. Көн-дәри заводчулары көндәрини бичир вә тикмәк үчүн бичилмиш шәкилдә «кус-

* О чүмләдән 2 бинәкдар (Пономарјов вә Фоминскі) үчүн 217 мүәссисә ишләјир. Кунгур гәзасында үмумијјәтлә 470 чәкмәчилик мүәссисәси бинәкдарлар үчүн ишләјир.

тәрлара» верирләр. Ајаггабыларын үзү заводчуларын сифарини илә бир нечә аилә тәрәфиндән ајрыча һазырланыр. Үмумијјәтлә, заводлардакы көн-дәри истеһсалы бир сыра «кустар» пешәси илә әлагәдардыр, јә'ни ишләрин бир чоху евләрдә көрүлүр. О чүмләдән: 1) көн-дәрини ашыланмасы; 2) ајаггабынын тикилмәси; 3) көн-дәри гырыгларыны гурашдырылмаг үчүн үст-үстә јапышдырылмасы; 4) чәкмә мыхы төкүлмәси; 5) чәкмә үчүн шпилка һазырланмасы; 6) чәкмә гәлибләри һазырланмасы; 7) көн-дәри заводлары үчүн күл һазырланмасы; 8) јенә һәмин заводлар үчүн «ашы» (сөјүд габығы) һазырланмасы. Көн-дәри истеһсалынын туллантыларыны кечә вә јапышган гајырмаг пешәчиләри е'мал едир («Кустар сәнајеси», III, с. 3—4 вә башгалары). Бу истеһсалда һиссәләр үзрә әмәк бөлкүсү (јә'ни бир шејин истеһсалынын мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән ичра олунан бир нечә әмәлијјата бөлүнмәси) олмагла бәрабәр, әмтәәләр үзрә әмәк бөлкүсү дә инкишаф етмишдир: һәр аилә (бә'зән һәтта кустар кәндинин бир күчәси) бир чүр ајаггабы истеһсал едир. Гәрибә бир һал олараг гејд едәк ки, «Кустар сәнајеси вә и. а.» китабында дејилир ки, «Кунгур көн-дәри истеһсалы» «фабрик сәнајеси илә кустар сәнајесинин һәр ики сәнаје үчүн фајдалы шәкилдә мөһкәм әлагәдар олмасы фикрinин типик ифадәсидир» (sic!)... фабрик кустар сәнајеси илә дүзкүн (sic!) иттифаг бағлајыр вә өз мәнафеји үчүн (әлбәттә!) онун гүввәләрини әзмәк дејил.., инкишаф етдирмәк мәгсәдини күдүр (III, с. 3). Мәсәлән, заводчу Фоминski јалныз ә'ла көн-дәри гајырдығына көрә дејил, һабелә *«әтрафдакы әһалиіә газанч верән* бөјүк истеһсал тәшкил етдијинә көрә» (ibid*, с. 4, курсив мүәллифиндир) 1887-чи ил Јекатеринбург сәркисиндә гызыл медал алмышдыр. Доғрудан да онун 1450 фәһләсиндән 1300 нәфәри евдә ишләјир; башга бир заводчунун, Сартаковун 120 фәһләсиндән 100 нәфәри евдә ишләјир вә и. а. Демәли, Перм заводчулары кустар пешәләрини јајмагда вә инкишаф етдирмәкдә халгчы зијалыларла чох мүвәффәгијјәтлә јарышырлар.

* — ibidem — јенә орада. *Ред.*

Красноуфимск гəзасында да чəкмəчилик пешəсинин тəшкили еjни илə белəдир («Кустар сəнаjеси», I, 148—149): кон-дəри заводчулары да həмчинин гисмəн өз е'малатханаларында, гисмəн дə евлəрə паjламагла кон-дəридəн чəкмə тикирлəр; ири кон-чəкмə мүəссисəлəри саhибляриндəн биринин 200 нəфəрə гəдəр даими фəhлəси вардыр.

Инди биз чəкмəчилик пешəсинин вə онунла əлагəдар олан бир чох башга «кустар» пешəляринин игтисади гурулушуну кифаjət гəдəр ajдын тəсəввүр едə биляриk. Бунлар — ири капиталист е'малатханаларынын (рəсми статистикамызын терминолоkиjасына көрə «фабрикляри») *шө'бəляриндəн* башга бир шеj дejилдир, кондəри е'малынын ири капиталист əмəлиjjатларынын *hиссəляр үзрə əмəлиjjатларындан* башга бир шеj дejилдир. Саhибкарлар материал сатын алынмасыны кениш мигjасда тəшкил етмиш, кон-дəри е'малы үчүн заводлар тикдирмиш вə бунларын е'малыны давам етдирмək үчүн там бир систем, — əмək бөлkүсүнə (техники шəрт кими) вə муздлу əмəjə (игтисади шəрт кими) əсасланан бир систем jаратмышлар: саhибкарлар бир гисим əмəлиjjаты (ajаггабы бичмəji) өз е'малатханаларында ичра едирлəр, диkəр əмəлиjjатлар онлар үчүн ишлəjən «кустарлар» тəрəфиндəн евдə ичра олунур; саhибкарлар истеhсалын həчмини, ишəмузд əмək hаггыны, hазырланан əмтəəлярин нөвлярини вə ajрыча həр нөв мə'мулатын гəдəрини тə'jин едирлəр. Онлар мəhсулун топдансатышыны да тəшкил етмишляр. Ajдындыр ki, елми терминолоkиjаjа көрə бу — бир *капиталист мануфактурасыдыр* вə həмин мануфактура артыг гисмəн ən jүксək формаjа, *фабрикə* кечир (чүнки истеhсалда мəhз машынлар вə машын системляри ишə салынмышдыр: ири кон-дəри заводларынын бухар мүhəррикляри вардыр). Бу мануфактуранын бə'зи hиссəлярини ajрыб хүсуси «кустар» истеhсалы формасы адландырмаг тамамилə мə'насыз бир шеjдир ki, бу да муздлу əмəjин hөkмранлыгы вə *бүтүн* кон-чəкмə истеhсалынын ири капитала табелиjи кими əсас бир факты пəрдəляjир. Бу пешə үчүн «кооперасиjа үсулу илə мүбадилə тəшкилинин» арзу олундуғуна даир («Очерк»ин

93-чү сәһифәси) күлүнч фикирләр јеритмәк әвәзинә, истеһсалын әслиндә нечә гурулдуғуну даһа әтрафлы тәдгиг етмәк, евләрә иш пајламағы үстүн тутмаға заводчулары мәчбур едән шәраити өјрәнмәк пис олмазды. Заводчулар евләрә иш пајламағы өзләри үчүн, шүбһәсиз, даһа фајдалы һесаб едирләр вә бунун фајдалы олдуғуну биз үмумијјәтлә кустарларын, хүсусилә дә икинчи кустарларын вә 3-чү јарымгруптан олан кустарларын газанчынын азлығыны јадымыза салсаг ајдын көрәрик. Саһибкарлар евләрә материал пајламагла әмәк һаггыны ашағы салырлар, бина үчүн, гисмән дә аләт вә нәзарәт үчүн хәрчи чыкмирләр, фабрикчиләрин гаршысына гојулан вә һеч дә һәмишә хоша кәлмәјән тәләбләрдән јахаларыны гуртарырлар (онлар фабрикчи дејил, тачирдирләр!), даһа чох тәкләнмиш, дағыныг һалда олан, өзләрини јахшы мүдафиә едә билмәјән фәһләләр тапырлар, ишләтдикләри кустарлар бу фәһләләр үзәриндә пулсуз нәзарәтчи, бир нөв (евләрә иплик пајлама системиндә тохучулуг сәнајемиздәки терминләрлә десәк) «заглод» вә ја «устачыг» олурлар, онлар *өзләри дә муздлу фәһлә тутурлар* (бинәкдарлар үчүн ишләјән 636 чәкмәчи аиләсиндә 278 муздлу фәһлә олдуғу мүәјјән едилмишдир). Биз артыг үмуми чәдвәлдә көрдүк ки, бу муздлу фәһләләр (3-чү јарымгрупда) ән аз әмәк һаггы алырлар. Бу исә тәәччүблү дејилдир, чүнки онлар икигат истисмар олунурлар: һәм билаваситә ишә көтүрән вә фәһләдән өзү үчүн «фајдачыг» чыхаранлар тәрәфиндән, һәм дә хырда тәсәррүфат саһибләринә материал пајлајан көндәри заводчулары тәрәфиндән истисмар едилирләр. Мә'лум шејдир ки, јерли шәраитә вә фәһләләрин хасијјәтинә јахшы бәләд олан бу хырда устачыглар фәһләләри сыхмаг үчүн чүрбәчүр васитәләр тапмагда, әсарәтли шәртләрлә фәһлә ишә көтүрмәкдә, truck-system[112] тәтбиг етмәкдә вә и. а. хүсусилә маһирдирләр. Белә е'малатханаларда вә «кустар дахмаларында» иш күнүнүн һәддән артыг узун олдуғу мә'лумдур вә тәәссүф етмәмәк олмаз ки, 1894/95-чи ил кустар сијаһысы фәһләләрә тәзјиги күввәтләндирән бир јығын васитәчиләрин вә ән азғын, ән һәјасыз истисмарын олдуғу

бизим орижинал sweating-system*имизи тәсвир едә биләчәк бу чох мүһүм мәсәләләр һаггында, демәк олар, һеч бир материал вермәмишдир.

Тәәссүф ки, «Очерк» кечә чәкмә гајырмаг пешәсинин (бинәкдарлар үчүн ишләјән аиләләрин мүтләг сајына көрә икинчи пешәнин) гурулушу һаггында, демәк олар, һеч бир мә'лумат вермир. Бу пешәдә биз онларча муздлу фәһлә ишләдән кустарлар олдуғуну көрдүк, лакин ајдынлашдырылмамышдыр ки, онлар евләрә иш пајлајырлармы вә ишин бир гисмини өз е'малатханаларындан кәнарда көрдүрүрләрми**. Тәдгигатчыларын гејд етдији анчаг бу факты көстәрәк ки, кечә чәкмә гајырмаг пешәси кичијена чәһәтдән чох пис вәзијјәтдәдир («Очерк», с. 119, «Кустар сәнајеси», III, 16) — дөзүлмәз дәрәчә истидир, чохлу тоз олур, нәфәс алмаг мүмкүн дејилдир. О да кустарларын јашадығы дахмаларда! Бунун тәбии нәтичәсидир ки, кустарлар 15 илдән артыг ишләјә билмир вә ахырда вәрәм хәстәлијинә тутулурлар. Ишин сәһијјә шәраитини тәдгиг етмиш И. И. Моллесон дејир: «Кечә чәкмә һазырлајанларын әсас һеј'әти 13 јашындан 30 јашына гәдәр олан фәһләләрдир. Һәм дә онларын, демәк олар, һамысының рәнки солмуш вә саралмышдыр, *санки хәстәлик нәтичәсиндә әлдән дүшмүшләр»* (III, с. 145, курсив мүәллифиндир). Тәдгигатчы белә бир әмәли нәтичәјә кәлир: «Тәсәррүфат саһибләрини даһа бөјүк е'малатхана (кечә чәкмә е'малатханасы) тикдирмәјә мәчбур етмәк лазымдыр ки, бурада һәр фәһлә үчүн габагчадан мүәјјән едилмиш даими һәчмдә һава олсун»; «е'малатханада анчаг иш көрүлмәлидир. Е'малатханада кечәләр фәһләләрин јатмасы мүтләг гадаған едилмәлидир» (ibid.). Демәли, санитар һәкимләри бу кустарлар үчүн фабрикләр тикилмәсини, евдә ишләмәјин гадаған олунмасыны тәләб едирләр. Бу тәдбирин һәјата кечирилмәсини арзу етмәмәк олмаз, бу тәдбир бир јығын васитәчиләри арадан галдырыб техники тәрәггини ирә-

* — тәр төкдүрмәк системи. *Ред.*

** Мәсәлән, Нижни Новгород губернијасынын Арзамас вә Семјонов гәзаларында кечә чәкмә пешәси бу чүр гурулмушдур. Бах: «Кустар пешәләрини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри» вә Нижни Новгород земство статистикасынын «Материаллары».

лилəдəр, иш күнүнү вə əмək шəраитини гајдаја салмаға имкан јарадар, бир сөзлə, бизим «халг» сənајесиндəки ən бөјүк биабырчылыглары арадан галдырарды.

Һəсирчилик пешəсиндəки бинəкдарлар ичəрисиндə Оса тачири Бутаковун ады вардыр; 1879-чу ил мə'луматына көрə Оса шəһəриндə онун 180 фəһлə ишлəјən бир һəсир фабрики вар иди*. Мəкəр бу фабрикчи евлəрə иш најламағы даһа фајдалы сајдығы үчүн ону «истеһсалын өзүнə јабанчы» һесаб етмəкми лазымдыр? Буну да өјрənмək мараглыдыр ки, кустарлар ичəрисиндəн говулмуш бинəкдарларла, аилə фəһлələри олмајан вə «чөкə лифи алыб һəсир вə торба тохутдурмаг үчүн ону ишəмузд гајдасы илə өз дəзкаһында ишлəјənləрə верən» («Очерк», 152) «кустарлар» арасында нə фəрг вар? бунлар, тəдгигатчылары халгчылыг мөвһуматынын нечə долашыглыға салдығына ајдын мисалдыр. Бу пешə дə кикијена чəһətдəн олдугча пис вəзиҗҗətдədир — дарысгаллыг, чирк, тоз, рүтубət, үфунət, узун иш күнү (күндə 12—15 саат) — бүтүн бунлар пешə мəркəзləрини тез-тез баш верən əсил «ачлыг јаталағы мənбəјинə»** чевирир.

Дəмирчи пешəсиндə бинəкдарлар үчүн ишин тəшкили һаггында «Очерк» јенə дə бизə һеч бир мə'лумат вермир вə биз «Кустар сənајеси вə и. а.» китабына мүрачиət етмəлијик; бу китаб Нижни Такил дəмирчи пешəсинин чох мараглы тəсвирини верир. Поднос вə башга шејлəр истеһсалы бир нечə мүəссисə арасында бөлүнмүшдүр: *пəрчим* е'малатханалары дəмири дөјүр, *галајчы* е'малатханалары ону галајлајыр, *рənксазлыг* е'малатханалары рənкләјир. Тəсəррүфат саһиби олан кустарлардан бə'зиləринин бүтүн бу мүəссисələрин һамысындан варыдыр вə демəли, онлар халис мануфактурачыдырлар. Бə'зиləри ишлərдən бирини өз е'малатханасында көрдүрүр, сонра мə'мулаты евдə галајламаг вə рənкləмək үчүн кустарлара најлајырлар. Демəли, евə иш најландыгда вə ајры-ајры һиссəлəр гајыран бир нечə е'малатхана бир саһибкарын

* 1879-чу ил «Фабрик вə заводлар көстəричиси». Бинəкдарлар үчүн ишлəјən һəсирчиләр ən чох Оса гəзасында топланмышлар.
** «Очерк», с. 157.

әлиндә олдугда, пешәләрин игтисади тәшкилинин јекчинслији бурада хүсусилә ајдын мејдана чыхыр. Евләрә иш пајлајан бинәкдар кустарлар (онлар 25 нәфәрдир) ән ири саһибкарлардандыр, онлар кениш мигјасда хаммал алынмасыны вә мәһсул сатышыны ән әлверишли шәкилдә тәшкил етмишләр: јармаркаја кедәнләр вә ја өз дүканы оланлар бу 25 кустардан (јалныз онлардан) ибарәтдир. Бунлардан башга, Јекатеринбург сәркисинин фабрик-завод шө'бәсиндә мәһсул нүмунәләрини нүмајиш етдирмиш ири «тачир фабрикчиләр» дә бинәкдардыр, китабын мүәллифи онлары «фабрик кустар (sic!) сәнајесинә» дахил едир («Кустар сәнајеси», I, с. 98—99). Беләликлә, биз үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә капиталист мануфактурасынын типик мәнзәрәсини көрәрик ки, бу да ән мүхтәлиф вә гәрибә үсуллар васитәси илә хырда мүәссисәләрлә чулғашыр. Сәнајечиләри «кустарлара» вә «фабрикчиләрә», истеһсалчылара вә «бинәкдарлара» бөлмәјин бу мүрәккәб мүнасибәтләрдән баш чыхарылмасына нә гәдәр аз көмәк етдијини ајдын көстәрмәк үчүн, һәмин китабдакы рәгәмләрдән истифадә едиб пешәнин игтисади мүнасибәтләрини чәдвәл шәклиндә көстәрәк:

Базар үчүн мүстәгил истеһсал					Бинәкдарлар үчүн көрүлән иш			
Мүәссисәләр	Фәһләләр			Истеһсалын мәбләғи, мин манат һесабы илә	Мүәссисәләр	Фәһләләр		
	Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми			Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми
А. «Фабрик-кустар сәнајеси»								
?	?	?	?	60 + 7	а) 29	51	39	90
	(«тачир фабрикчиләр»)				б) 39	53	79	132
Б. «Кустар сәнајеси»								
25	(бинәкдар кустарлар)			95 + 30	68	104	118	222
16	88	161	249	8				
				163 + 37				
				200 мин манат = бүтүн Н.-Такил пешәсинин истеһсал мәбләғи				

а) сатышда асылы олан кустарлар.
б) һәм сатышда, һәм дә истеһсалда асылы олан кустарлар.

Инди дә бизә дејәчәкләр ки, сәләмчиләр кими бинәкдарлар да «истеһсалын өзүнә јабанчыдырлар», онларын һөкмранлығы «истеһсалын капиталистләшмәси» дејил, јалныз «мүбадилә просесинин капиталистләшмәси» демәкдир!

Сандыг гајырмаг пешәси дә («Очерк», с. 334—339, «Кустар сәнајеси», I, с. 31—40) капиталист мануфактурасынын чох типик нүмунәсидир. Бу пешә белә гурулмушдур: е'малатханалары вә муздлу фәһләләри олан бир нечә ири тәсәррүфат саһиби материал алыр, мә'мулатын *бир гисмини* өз е'малатханаларында һазырлајыр, лакин материалы, башлыча олараг, ајры-ајры һиссәләр гајыран хырда е'малатханалара пајлајыр, өз е'малатханаларында исә сандыг һиссәләрини гурашдырыр вә сандығы тамамилә һазырладыгдан сонра базара көндәрир. Мануфактураның типик шәрти вә техники әсасы олан әмәк бөлкүсү һәмин истеһсалда кениш тәтбиг едилир: бүтүн сандығын гајырылмасы 10—12 әмәлијјата бөлүнүр вә бунларын һәр бири ајры-ајры һиссәләр гајыран кустарлар тәрәфиндән ичра олунур. Пешәнин тәшкили ајры-ајры һиссәләр гајыран фәһләләрин («Капитал»да Teilarbeiter адландырылан-ларын[113]) *капиталын* командасы алтында бирләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Нә үчүн капитал евә иш пајламағы е'малтханада муздлу фәһлә ишлətмәкдән үстүн тутур — бу суала Јекатеринбург гәзасында (һәмин пешәнин мәркәзләриндән бири) Невјанск заводу мүәссисәләринә даир 1894/95-чи ил кустар сијаһысынын мә'луматы ајдын чаваб верир, биз бурада *ејни заманда* һәм гурашдырычы е'малтханалар, һәм дә ајры-ајры һиссәләр гајыран кустарлар олдуғуну көрүрүк. Демәли, бунлары бир-бирилә мүгајисә етмәк тамамилә мүмкүндүр. Мүгајисә рәгәмләрини чәдвәлдә (чәдвәлләрин 173-чү сәһифәси) веририк: [426-чы сәһифәјә бах. *Ред.*].

Бу чәдвәли көздән кечирәк, лакин әввәлчәдән гејд едәк ки, әкәр тәкчә Невјанск заводу әвәзинә бүтүн 1-чи вә 3-чү јарымгруп һаггындакы мә'луматы («Очерк»ин 335-чи сәһифәси) көтүрсәјдик, јенә дә ејни нәтичәләр алынарды. Һәр ики јарымгрупун үмуми кә-

Невјанск заводунун сандыгчылары	Груплар	Јарымгруплар	Мүәссисәләрин сајы	Фәһләләрин сајы			Үмуми кәлир		Әмәк һаггы		Халис кәлир	
				Аилә фәһләси	Муздлу фәһлә	Чәми	Чәми	1 фәһләјә дүшүр	Чәми	1 муздлу фәһләјә дүшүр	Чәми	1 аилә фәһләсинә дүшүр
«Бинәкдарлар»	II	1	2	1	13	14	5 850	418	1 300	100	1 617	808,5*
«Кустарлар»	II	3	8	11	8	19	1 315	70,3	351	44	984	89,4

лиринин гәдәри, ајдындыр ки, мүгајисә едилә билмәз, чүнки ејни бир материал ајры-ајры һиссәләр гајыран мүхтәлиф фәһләләрин әлиндән вә гурашдырма е'малатханаларындан кечир. Лакин кәлири вә әмәк һаггыны көстәрән рәгәмләр характерик рәгәмләрдир. Мә'лум олур ки, гурашдырма е'малатханаларында ишләјән муздлу фәһләләрин әмәк һаггы асылы кустарларын кәлириндән јүксәкдир (100 манат вә 89 манат), һалбуки бу кустарлар өзләри дә муздлу фәһләләри истисмар едирләр. Бу муздлу фәһләләрин әмәк һаггы исә гурашдырма е'малатханалары фәһләләринин әмәк һаггындан *ики дәфәдән дә ашағыдыр.* «Кустар» сәнајеси бизим саһибкарлара бу гәдәр «үстүнлүк» верирсә, онлар бу сәнајени фабрик сәнајесиндән нечә үстүн тутмаја биләрләр! Араба гајырмаг пешәсиндә бинәкдар үчүн көрүлән ишләр дә тамамилә бу чүр тәшкил едилмишдир («Очерк», с. 308 вә сонракылар, «Кустар сәнајеси», I, с. 42 вә сонракылар), бурада да гурашдырма е'малатханалары олмагла бунларын саһибләри, һиссә гајыран кустарлар үчүн «бинәкдардырлар» (һәм дә иш пајлајан, иш верәндирләр); бурада да е'малатханада чалышан муздлу фәһләнин әмәк һаггы бинәкдардан асылы олан кустарын кәлириндән ејни дәрәчәдә јүксәкдир (онун муздлу фәһләси һәлә бир јаша галсын). Бу јүксәклик һәм әкинчиләрә (I група), һәм дә гејри-әкинчиләрә (II група) аиддир. Мебел-харрат-

* 1 мүәссисәјә.

лыг пешәсиндә бинәкдарлар Перм шәһәринин мебел мағазаларыдыр («Очерк», 133, «Кустар сәнајеси», II, 11), бунлар кустарлара сифариш верәндә онлара мебел нүмунәләрини дә верирләр, бунунла онлар, гејд едәк ки, «истеһсал техникасыны тәдричән јүксәлтмишләр».

Дәрзилик пешәсиндә Перм вә Јекатеринбургун һазыр палтар мағазалары палтар тикмәк үчүн кустарлара материал најлајырлар. Мә'лум олдуғу кими, дәрзилик вә сатыш үчүн палтар тикмәк пешәси Гәрби Авропа вә Америкадакы башга капиталист өлкәләриндә дә ејни илә бу чүр тәшкил едилмишдир. «Капиталист» Гәрбинин Русијадан, онун «халг истеһсалындан» фәрги бундадыр ки, белә гајдалары Гәрбдә Şchwitz-system* адландырыр вә истисмарын ән пис олан бу системинә гаршы мүбаризә тәдбирләри ахтарырлар; мәсәлән, алман дәрзиләри өз сәһибкарларындан фабрикләр тикдирмәји тәләб едирләр (јә'ни Русија халгчысынын фикринчә, «сүн'и олараг капитализм јајырлар»), биздә исә бу «тәр төкдүрмәк системини» гајғысызчасына «кустар сәнајеси» адландырыр вә онун капитализмә нисбәтән үстүнлүкләрини мүзакирә едирләр.

Биз инди, бинәкдарлар үчүн ишләјән кустарларын ән чохуна аид олан бүтүн пешәләри көздән кечиртдик. Бундан нә кими нәтичәләр әлдә етдик? Бинәкдарларын вә һәтта гурашдырма е'малатханаларынын да кујa сәләмчиләрдән, истеһсала јабанчы үнсүрләрдән вә с. ибарәт олмасы һаггындакы халгчы мүддәасынын тамамилә әсассыз олдуғуну јәгин етдик. Көстәрдијимиз кими, «Очерк»дә кифајәт гәдәр мә'луматын олмадығына бахмајараг, сијаһыјаалма програмында бинәкдарларын тәсәррүфатына даир суалларын олмадығына бахмајараг, биз мүәјјән едә билдик ки, пешәләрин чохунда бинәкдарлар истеһсал илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардырлар, — онлар истеһсалда һәтта бнлаваси-

* — тәр төкдүрмәк системи. *Ред.*

тә иштирак едирләр, муздлу фәһлә ишләдән е'малатханаларын саһибləри кими «иштирак едирләр». Бундан даһа мә'насыз бир фикир ола билмәз ки, куја бинәкдар үчүн ишләмәк анчаг бир суи-истифадә нәтичәсидир, бир тәсадүф нәтичәсидир, истеһсалын дејил, «мүбадилә просесинин капиталистләшмәси» нәтичәсидир. Әксинә, бинәкдар үчүн ишләмәк мәһз *истеһсалын хүсуси формасыдыр,* истеһсалда игтисади мүнасибәтләрин хүсуси тәшкилидир, — елә бир тәшкилидир ки, о, билаваситә хырда әмтәә истеһсалындан (бизим ифрат сентименtал әдәбиjjатымызда адәтән дејилдиjи кими, «хырда халг истеһсалындан») доғур вә индиjәдәк хырда әмтәә истеһсалы илә мин теллә бағлыдыр, зира мәһз ән таваналы хырда тәсәрrүфат саһибləри, ән габагчыл «кустарлар» евләрә иш паjлаjыб өз дөвриjjәләриниn кенишләндирмәклә бу системин тәмәлини гоjурлар. Бинәкдар үчүн ишләмәк, муздлу фәһлә ишләдән капиталист е'малатханасына билаваситә говушур, чох заман онун jалныз давамы вә jа шө'бәләриндән биридир, елми мә'нада дејил, лору дилдә садәчә олараг *фабрикин әлавәсидир.* Сәнаje формаларынын ардычыл инкишафынын елми тәснифатына көрә исә, бинәкдар үчүн ишләмәк чох һалларда *капиталист мануфактурасына* аиддир, зира бинәкдар үчүн ишләмәк: 1) әл ишинә вә кениш хырда мүәссисәләр базисинә әсасланыр; 2) һәмин мүәссисәләр арасында әмәк бөлкүсү jарадыр вә буну е'малатхана дахилиндә дә инкишаф етдирир; 3) кениш өлчүдә мәһсул истеһсалына, топдан хаммал сатын алынмасына вә мәһсул сатылмасына әсасланан мануфактурада һәмишә олдуғу кими, алверчини истеһсала башчы едир; 4) зәһмәткешләри тәсәрrүфат саһибинин е'малатханасында вә jа өз евләриндә ишләjән муздлу фәһлә вәзиjjәтинә салыр. Сәнаjедә капитализмин хүсуси инкишаф пилләси олан мануфактуранын елми анлаjыш әламәтләри, мә'лум олдуғу үзрә, мәһз бу әламәтләрдир (бах: «Das Kapital», I, Kapitel XII*). Капитализмин сон вә ән jүксәк формасынын, jә'ни машынлы ири сәнаjенин билаваситә сәләфи олан бу сәнаje формасы,

* — «Капитал», I чилд, XII фәсил[114]. *Ред.*

мә'лум олдуғу кими, капитализмин артыг там һөкмранлығы демәкдир. Демәли, бинәкдар үчүн ишләмәк капитализмин керидә галмыш формасыдыр вә мүасир чәмиҗҗәтдә бу керилик һәмин форма дахилиндә зәһмәткешләрин вәзиҗҗәтинин хүсусилә писләшмәсинә сәбәб олур, зәһмәткешләр бурада там бир сыра васитәчиләр тәрәфиндән истисмар едилир (sweating-system), буплар дағыныг олур вә ән ашағы әмәк һаггы илә кифаҗәтләнмәк мәчбуриҗҗәтиндә галырлар, иш јеринин сон дәрәчә патәмиз вә иш күнүнүн чох узун олдуғу бир шәраитдә, — башлычасы исә, истеһсал үзәриндә ичтимаи нәзарәти сон дәрәчә чәтинләшдирән бир шәраитдә ишләмәјә мәчбур олурлар.

Инди биз 1894/95-чи ил кустар сијаһысынын вердији мә'луматы көздән кечириб гуртардыг. Бу мә'луматын көздән кечирилмәси «кустарлыг» анлајышынын бүтүн мәзмунсуз бир шеј олдуғуна даир јухарыда сөјләдијимиз фикри тамамилә тәсдиг етди. Биз көрдүк ки, ән мүхтәлиф сәнаје формалары, һәтта һаглы олараг дејә биләрик ки, *елмә мә'лум олан сәнаје формаларынын демәк олар һамысы* «кустарлыг» анлајышына аид едилмишдир. Доғрудан да, бураја һәм истеһлакчыларын сифариши вә материалы илә ишләјән, бә'зән мәһсулла, бә'зән дә пул илә музд алан патриархал сәнәткарлар да дахил олмушлар. Сонра тамамилә башга сәнаје формасынын нүмајәндәләри — өз аиләләри илә ишләјән хырда әмтәә истеһсалчыларыда бураја дахил олмушлар. Муздлу фәһлә ишләдән капиталист е'малатханаларынын саһибләри вә һәмин мүәссисәләрин һәрәсиндә онларча олан муздлу фәһләләр бураја дахил олмушлар. Бөјүк капиталы олан, ајры-ајры һиссәләр истеһсал едилдији е'малатханаларын бүтөв бир системи үзәриндә һөкмранлыг едән мануфактурачы саһибкарлар бураја дахил олмушлар. Евдә капиталистләр үчүн ишләјән фәһләләр дә бураја дахил олмушлар. Бүтүн бу бөлмәләрдә һәм әкинчиләр, һәм дә гејри-әкинчиләр, һәм кәндлиләр, һәм дә шәһәрлиләр бир бәрабәрдә «кустар» һесаб едилмишдир. Белә бир

долашыглыг һеч дә јалныз Перм кустарлары һаггында-кы бу тәдгигин хүсусијјәти дејилдир. Әсла јох. Бу долашыглыг «кустар» сәнајесиндән данышылан вә јазылан *һәр јердә* вә *һәмишә* тәкрар олунур. Мәсәлән, «Кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрлә-ри» илә таныш олан һәр кәс билир ки, бүтүн бу кате-горијалар орада да кустарлар сырасына дахил едил-мишдир. Демәли, бизим халгчы игтисадымызын севдији үсул ондан ибарәтдир ки, бүтүн бу һәдсиз мүхтәлиф сәнаје формаларыны бир-биринә гатыб һамысыны бирликдә «кустар» сәнајеси, «халг» сәна-јеси адландырыр вә һәмин мә'насыз шеји «капи-тализмә» — «фабрик-завод сәнајесинә» — risum teneа-tis, amici!* — *гаршы гојур.* Тәшәббүсчүсүнүн чох дәрин дүшүнчә вә билик саһиби олдуғуну көстәрән бу тәрибә үсулу «әсасландыран», сәһв етмириксә, ч. В. В. олмушдур; о өз «Кустар сәнајеси очеркләри»нин илк сәһифәләриндәчә Москва, Владимир губернијаларын-дакы вә башга губернијалардакы «фабрик-завод» фәһ-ләләринин сајыны көстәрән рәсми мә'луматы көтүрүб «кустарларын» сајыны онунла мүгајисә едир, һәм дә, әлбәттә, мә'лум олур ки, мүгәддәс Русијада «халг сә-најеси» «капитализмдән» хејли күчлү инкишаф етмиш-дир, тәдгигатчылар тәрәфиндән дәфәләрлә мүәјјән едилмиш бир факт һаггында**, јә'ни бу «кустарларын» бөјүк әксәријјәтинин *елә һәмин фабрикчиләрә ишлә-мәси* факты һаггында исә бизим «нүфузлу» игтисадчы ағыллылыг едиб сусмушдур. Халгчылыг хурафатына дүрүст риајәт едән «Очерк» тәртибчиләри дә ејни үсу-лу тәкрар едирләр. Перм губернијасында «кустар» сәнајесинин иллик истеһсалынын мәбләғи чәми 5 мил-јон манат***, «фабрик-завод» сәнајесининкі исә 30

* Күлмәјинизи сахлајын, достлар! *Ред.*

** Һеч олмаза «Јуридически Вестник»[115] журналынын 1883-чү ил 11 вә 12-чи №-ләриндә ч. Харизоменовун «Кустар сәнајесинин әһәмијјәти» адлы мәгаләсинә бахын; бу мәгалә о заман әлдә олан статистика мә'луматына јекун вурур.

*** Биз һәлә бу рәгәмин чох тәрибә бир үсул илә мүәјјән едилдијини демирик. Мәсәлән, дәјирманчылыг пешәси олдуғча бөјүк бир мәблә-ғи (1,2 милјон манат) верир, чүнки бураја дәјирманчыларын үјүтдүјү бүтүн тахы-лын дәјәрини дахил етмишләр! «Очерк»дәки чәдвәлләрдә вә тәсвирдә анчаг 143 мин манатлыг үмуми кәлир көтүрүлмүшдүр (358-чи сәһифәјә вә гејдә бах). Чәкмәчилик пешәси 930 мин манат верир, бунун да хејли һиссәсини Кунгур *заводчуларынын* дөвриҗјәси тәшкил едир. Вә и. а. вә и. а.

милјон манат олса да, «фабрик-завод сәнајесиндә ишләјән фәһләләрин сајы 19 мин, кустар сәнајесиндә исә 26 мин нәфәрдир» (с. 364). Көрүрсүнүз ки, бу тәснифат адамы һејран едәчәк гәдәр садәдир:

а) фабрик-завод фәһләләри.....19 000
б) кустарлар 26 000

Чәми..... 45 000

Ајдындыр ки, белә бир тәснифат «вәтән үчүн башга јолун мүмкүн олдуғу» һаггындакы мүлаһизәләрин үзүнә гапылары тајбатај ачыр!

Лакин сәнаје формаларыны тәдгиг етмиш олан һәјәтбәһәјәт кустар сијаһысынын вердиҗи вә гаршымызда олан мә'лумат, јәгин ки, бир шеҗә лазымдыр. Сијаһынын вердиҗи мә'лумата (халғчыларын вердиҗи тәснифат бу мә'лумата анчаг бир истеһзадыр) *ујғун кәлән* вә сәнајенин мүхтәлиф формаларына ујғун кәлән бир тәснифат вермәҗә чалышаг. Сијаһынын 20 мин фәһлә һаггында вердиҗи фаиз нисбәтини мүәллифләрин башга мәнбәләрә әсасән артыг көстәрдикләри 26 мин рәгәминә дә тәтбиг едәчәјик. [432-чи сәһифәҗә бах. *Ред.*].

Биз јахшыча баша дүшүрүк ки, бу тәснифатда да сәһвләр вардыр: бурада фабрикчиләр вә заводчулар јохдур, лакин онларча муздлу фәһләси олан кустарлар вардыр; бураја тәсадүфән бә'зи мануфактурачылар дахил олмушлар, лакин булар ајрыча көстәрилмәмишдир, «бинәкдар» деҗә сырадан кәнар едилән башга мануфактурачылар исә дахил олмамышдыр; һәмин тәснифата бир шәһәрин сәнәткарлары дахил олмуш, 11 шәһәрин сәнәткарлары исә дахил олмамышдыр вә с. Лакин һәр һалда бу тәснифат кустар сијаһысынын *сәнаје формалары* һаггында вердиҗи *мә'лумата* әсасланыр вә көстәрилән сәһвләр тәснифата дејил, бу мә'лумата аид сәһвләрдир*. Һәр һалда бу

* Ола билсин, е'тираз едиб дејәрләр ки, сәнәткар кустарларын муздлу фәһләләри (кустарларын бүтүн муздлу фәһләләринин 20 фаизи) әмтәә истеһсалына дејил, сәнәтә аид едилмәлидир. Лакин бурада иш гүввәсинин өзү әмтәәдир вә онун алғы-сатғысы капитализмин мүһүм әламәтидир.

А. Әмтәә истеһсалы	Фәһләләрин сајы	
I. Капиталист үсулу илә ишләдилән фәһләләр.		
(1) «Фабрик-завод» фәһләләри (7 илин, 1885—1891-чи илләрин мә'луматына көрә 1 мүәссисәјә орта һесабла 14,6 фәһлә дүшүр)	19 000	
	42,2%	
(2) «Кустарларын» муздлу фәһләләри (бүтүн фәһләләрин 25%-и).		
(Бунлардан дөрддә бири һәрәсинин орта һесабла 14,6 фәһләси олан мүәссисәләрдәдир)	6 500	30 700
	14,4%	**68,2%**
(3) Бинәкдарлар үчүн евдә ишләјәнләр, јә'ни 3-чү јарымгруптан олан аиләви кустарлар 20%.		
(Бунларын чоху 1-чи вә 2-чи бәндләрдәки фәһләләрин ишләдикләри *ејни фабрикчиләр үчүн* ишләјир)	5 200	
	11,6%	
II. Хырда әмтәә истеһсалчылары, јә'ни 1-чи јарымгруптакы аиләви кустарлар 30%.		
(Бунлардан $^1/_3$-ә гәдәри муздлу фәһләләр сахлајыр)	7 800	
	17,4%	
Б. Сәнәт		
Кәнд (гисмән шәһәр) сәнәткарлары, јә'ни 2-чи јарымгруптакы аиләви кустарлар 25%.		
(Бунларын да аз бир гисми муздлу фәһләләр сахлајыр)	6 500	
	14,4%	
Чәми	45 000	
	100%	

тәсниfат керчәклик һаггында дүрүст тәсәввүр верир, сәнаjенин мүхтәлиф иштиракчылары арасындакы керчәк иҹтимаи-игтисади мүнасибәтләри, демәли, онларын һәм мөвгеjини, һәм дә мәнафеjини изаһ едир вә һәр бир елми-игтисади тәдгигин ән jүксәк вәзифәси дә мәһз буну изаһ етмәкдир.

VII

КУСТАР СӘНАЈЕСИНДӘКИ «ФӘРӘҺЛИ ҺАЛЛАР»

Әкәр биз «Очерк»дә гејд олунан вә кустар сәнаjесинин «парлаг тәрәфини» вә «фәрәһли һалларыны» көстәрмәли олан фактларын үстүндән кечсәjдик, бизи мәсәләjә биртәрәфли jанашмаjа, кустар сәнаjесинин анчаг гаранлыг чәһәтләрини көстәрмәкдә тәгсирләндирә биләрдиләр.

Мәсәлән, бизә дејирләр ки, кустар сәнаjесиндә муздлу әмәjин бир гәдәр хүсуси әһәмиjjәти вардыр, чүнки бурада муздлу фәһләнин тәсәррүфат саһибинә «мәишәт jахынлыгы» вардыр, о өзү дә тәсәррүфат саһиби «ола биләр». Демәли, бурада бүтүн фәһләләри хырда тәсәррүфат саһибләри етмәк кими хеjирхаһ бир нијjәт «фәрәһли һаллар» сырасына дахил едилмишдир!* Һәм дә фәһләләрин һамысыны дејил, анчаг бә'зиләрини тәсәррүфат саһиби етмәк нијjәтиндәдирләр, чүнки «өзкә әмәjини истисмар етмәк мејли, шүбһәсиз, үмумиjjәтлә бүтүн адамларда, о чүмләдән кустарда да вардыр» («Очерк», с. 6). Бу ибарә «бүтүн адамлары» хырда буржуаларла учдантутма ejниләшдирмәкдә көстәрилән садәдиллик чәһәтчә лап мисилсиздир! Бүтүн дүнjаjа хырда буржуа көзлүjү илә бахан бир адамын белә көзәл һәгигәтләр кәшф етмәси тәәччүблү дејилдир. 8 нәфәр муздлу фәһләси вә 10 мин манатлыг истеһсалы олан хырдача бир фабрик 268-чи сәһифәдә, «әмәк шәраитинә көрә (sic!) там мә'насы илә кустар мүәссисәси» е'лан едилир. 272—274-чү сәһифәләрдә де-

* «Мәишәт jахынлыгынын» әмәк һаггы системинә вә онун дүзкүн олуб олмамасына, муздлу фәһлә тутулмасы үсулларына, фәһләнин әсарәт алтына алынмасына, truck-system-ә нечә тә'сир етдиjи һаггында бизә һеч бир мә'лумат вермирләр.

јилир ки, башга хырда бир фабрикчи (7 муздлу фәһләси вә 5 шакирди, 7 мин манатлыг истеһсалы олан бир фабрикчи) кәндли ҷәмиҹјәтиндән ичарәјә көтүрдүҹү торпагда домна печи тикдирмиш вә вагранка гурмаг үчүн кустар банкындан 5000 манат борч истәјиб демишдир ки, «онун бүтүн мүәссисәси халис јерли мараг доғурур, чүнки ҷәмиҹјәтин пај торпагларында филизи јерли кәндлиләр өзләри чыхарачаглар». Банк онун хаһишини формал сәбәбләрә көрә рәдд етмишдир. Бу мүнасибәтлә дә «Очерк» һәмин мүәссисәнин кооператив мүәссисәсинә, ичтимаи мүәссисәјә чеврилмәси кими мараглы бир мәнзәрә тәсвир едир: саһибкарын бу, «шүбһәсиз ки, үрәјиндән олачагдыр, зира саһибкар јалныз истеһсалын мәнафеји үчүн дејил, өзү илә бир ҷәмиҹјәтдә олапларын да мәнафеји үчүн чалышыр». Мүәссисә «ҷәмиҹјәт үзвләринә бир чох фајдалы ишләр верәчәкдир, онлар филиз чыхарачаг, ағач гырачаг вә завода дашыјачаглар». «Евдар гадынлар ичтимаи пендир заводуна суд дашыдыглары кими, евдар кишиләр дә завода филиз, көмүр вә с. дашыјачаглар. Бурада ишин тәшкили, әлбәттә, ичтимаи пендир заводларындакындан даһа мүрәккәб олачагдыр, хүсусән она көрә ки, ишдә, ҹә'ни филизи әридиб чугун алмагда јерли усталардан вә гара фәһләләрдән истифадә едиләчәкдир». Нә шаиранә мәнзәрә! Кәндли гадынлар пендир заводуна суд дашыдыглары кими, гара фәһләләр («ҷәмиҹјәт үзвләри») дә «завода» филиз, одун вә с. «дашыјачаглар»!! Биз инкар етмәјәчәјик ки, башга банклар кими кустар банкы да әмтәә тәсәррүфатыны вә капитализми инкишаф етдирмәклә хидмәт көстәрә биләр (әкәр бу банкын бүрократик тәшкили мане олмаса), лакин ејни заманда һәмин банк борч истәјән саһибкарларын ријакарлығына вә Манилов бошбоғазлығына[116] јенә дә имкан верәрсә, бу, чох кәдәрли һал олар.

Бураја гәдәр биз көрдүк ки, чохлу мигдарда муздлу фәһлә ишләдән мүәссисәләр тәсәррүфат саһибләринин өзләри дә ишләдиҹинә көрә «кустар» мүәссисәләри е'лан едилирди. Лакин бу шәрт хырда буржуалар үчүн бир гәдәр сыхынтылы оларды, буна көрә дә «Очерк»

бу әламәти кенишләндирмәјә чалышыр: мә'лум олур ки, «анчаг муздлу әмәклә ишләјән» мүәссисә дә кустар мүәссисәси ола биләр, бу шәртлә ки, һәмин мүәссисәнин «мүвәффәгијјәти» тәсәррүфат саһибинин «шәхси иштиракы» сајәсиндә әлдә едилмиш олсун (с. 295) вә ја һәтта тәсәррүфат саһибләри «анчаг мүәссисәни идарә етмәк үчүн мүхтәлиф ишләри көрмәклә кифајәтләнмәјә мәчбур олсунлар» (с. 301). Перм халгчылары нечә дә мүвәффәгијјәтлә «тәрәгги едирләр», дејилми? «Шәхси әмәк»—«шәхси иштирак»—«мүхтәлиф ишләр». Mein Liebchen, was willst du noch mehr?* Белә мә'лум олур ки, кәрпич кәсмәк пешәсиндә муздлу әмәк кәрпич заводларында «әлавә газанч» әлдә едән муздлу фәһләләр үчүн «хүсусилә фајдалыдыр» (302); бу заводларын саһибләри исә чох вахт «муздлу фәһлә тутмаг үчүн пулдан корлуг» чәкирләр. «Очерк» бу нәтичәјә кәлир ки, «белә мүәссисәләри кустар банкы низамнамәсинин 7-чи маддәсинин 3-чү бәндиндәки гејдә әсасән хүсусилә үзүрлү һаллардан һесаб едәрәк» (с. 302) бу тәсәррүфат саһибләринә кустар банкындан кредит бурахылмасына изин вермәк лазымдыр. Бу сөзләр чох савадлы олмаса да, һәр һалда чох курултулу вә мә'налы бир әда илә сөјләнмишдир! Кәрпич кәсмәк пешәсинин тәсвиринин сонунда охујуруг: «Нәтичәдә кафи дәлилләрә әсасән дејә биләрик ки, кәрпич кәсмәк пешәсиндә кәндлиләр арасында тәсәррүфат саһибләри илә муздлу фәһләләрин мәнафеји о дәрәчәдә бирләшир ки, бу пешәдә рәсмән артелләр јохса да, һәгигәтдә бурада тәсәррүфат саһибләринин өз муздлу фәһләләри илә мөһкәм ширкәт әлагәси вардыр» (305). Бу «ширкәт әлагәләри» һаггында јухарыда верилмиш статистика мә'луматыны охучунун јадына салырыг. Халгчыларын игтисади бахышларындакы долашыглыгын бир нүмунәси оларағ бу да гәрибәдир ки, муздлу әмәји еһтијаҹ заманда һәм мүдафиә едән, һәм дә тә'рифләјән «Очерк» иддиа едир ки, голчомаг һеч дә муздлу фәһләләри олан тәсәррүфат саһибиндән ибарәт дејилдир, «тәсәррүфат саһиби олан кустарын вә онун муздлу

* Әзизим, даһа нә истәјирсән?[117] *Ред.*

лу фәһләләриниң әмәјини истисмар едән» (!) пул капиталы саһибиндән ибарәтдир; бунунла бәрабәр «Очерк» голчомаглары ән ағылсыз вә ғызғын бир сурәтдә мүдафиә етмәјә галхышараг јазыр ки, «голчомаглар нә гәдәр тутгун бојаларла тәсвир едилсәләр дә, онлар јенә дә кустар истеһсалынын мүбадилә механизминдә һәлә зәрури бир чархдыр... Кустар сәнаје-синиң мүвәффәгијјәтләри бахымындан голчомаглары, шүбһәсиз, хејирли һесаб етмәк лазымдыр, чүнки голчомаг олмадығы, һеч бир пул вәсаити олмадығы шәраитдә кустар ишсиз галмаға мәчбурдур» (с. 8)*. Нә вахта гәдәр бу һәләләр олачагдыр? Әкәр дејилсәјди ки, тичарәт вә сәләмчилик капиталы капитализмиң ишкишафында зәрури бир һалдыр, *аз инкишаф етмиш* (бизимки кими) капитализм чәмијјәтиниң механизминдә зәрури бир чархдыр,—онда доғру оларды. Белә мә'на верилдикдә «һәлә» сөзүнү белә анламаг лазымдыр: *һәлә* о замана гәдәр ки, сәнаје азадлығына вә рәгабәт азадлығына (хүсусән кәндлиләр ичәрисиндә) гаршы һәдсиз әнкәлләр биздә ән керидә галмыш ән пис капитализм формаларына көмәк едир. Анчаг горхуруг ки, һәлә сөзүнә верилән бу мә'на Перм халгчыларыныҥ, һабелә башга халгчыларын да хошуна кәлмәсин!

Халгчыларын һөкмән кустар пешәләринә испад вермәк истәдикләри әсассыз ичма принсипләринин ән јахын вә ән мүһүм ифадәчиси олан артелләрә кечәк. Там бир губерниjада кустарларын *һәјәтбәһәјат* сијаһыја алынмасынын вердиjи мә'лумата нәзәр салмаг мараглыдыр; бу сијаһыјаалма програмында артелләрин ғеjд вә тәдгиг едилмәси мәгсәди ачыгча гаршыја гоjулмушдур (сәһ. 14, бәнд 2). Демәли, биз артелләриң мүхтә-

* «Кустар сәнаjеси» китабынын I чилдиниң 39-чу вә сонракы сәһифәләриндә дә ejни фикирләри көрүрүк; бурада «Деловоj Корреспондент»[118] гәзети илә мүбаһисә едилиp; бу гәзет jазмышды ки, голчомаглар (сандыгчылыг пешәсиндәки гурашдырма е'малатханаларынын саһибләри) кустар чәркәсинә дахил едилмәмәли ндн. Буна чаваб олараг китабда дejилир: «Бүтүн кустар сәнаjемиз хүсуси капиталлар тәрәфиндән буховланмышлыр, буна көрә дә әкәр кустар бөлмәсинә jалныз өз мәһсулларыны өзләри сатан кустарлар дахил едилсәjди, онда бизим кустар бөлмәси бомбош оларды, елә бил сүпүркә чәкмисән. Чох характерик бир е'тирафдыр, дejилми? Биз кустар пешәләрини өз әлиндә сахлаjан бу «хүсуси капиталларын буховуну» jухарыда, сијаһы мә'луматларына әсасән көстәрмишик.

лиф типләри илә таныш олмагдан башга, онларын нә гәдәр кениш јајылдығыны да өјрәнә биләрик.

Јаһ гајырмаг пешәси. «Там мә'нада мәишәт артелидир»: Покровскоје вә Гаврјата кәндләриндә беш гардашын ики јаһ заводу вардыр; онлар ајрылмышлар, лакин јаһ заводларындан нөвбә илә истифадә едирләр. Бу фактлар «олдугча мараглыдыр», чүнки «кустар пешәләринин контракт ичма әмәк ирсилији шәртләрини ајдынлашдырыр». Јәгин ки, белә мәишәт «артелләри кустарлар арасында кооперасија принсипи әсасында завод типли мүәссисәләрин јајылмасы мәсәләсиндә әһәмијјәтли бир тимсалдыр» (с. 175—176). Беләликлә, кооперасија тимсалы, ичмалыг ифадәси олмаг е'тибары илә әсил мә'нада артел *ајрылмамыш варисләрин үмуми мүлкијјәтиндән* ибарәт имиш!! Белә исә, онда јәгин ки, Рома мүлки һүгугу вә condominium-дан*, варисләрин вә варис олмајанларын үмуми мүлкијјәти системиндән бәһс едән бизим X чилд «ичмалығын» вә «кооперасијанын» әсил дајағыдыр[119].

«Кәндлиләрин артел чалышганлығынын спесифик мәишәт формалары... унүјүтмә истеһсалында даһа ајдын ифадә олунмушдур». Бир чох дәјирманлар ширкәтләрин вә ја һәтта бүтөв кәндләрин биркә истифадәсиндәдир. Дәјирманлардан истифадә етмәк үсулунун ән чох јајыланы нөвбә илә истифадә етмәк үсулудур; сонра халис кәлирин дәјирман шәрикләриндән һәр бириниң чәкдији хәрчә көрә пропорсионал бөлүнмәсидир; «бу кими һалларда дәјирман шәрикләринин өзләри истеһсалда өз әмәкләри илә чох аз иштирак едирләр вә ишләр адәтән муздлу әмәклә көрүлүр» (с. 181; артел гәтранханалары һаггында да ејни сөзләр дејилмишдир — сәһ. 197). Бирликдә муздлу фәһлә тутан хырда тәсәррүфат саһибләринин үмуми мүлкијјәти — доғрудан да гәрибә спесификлик вә артелчилик имиш! Дәјирманлардан, гәтранханалардан, дәмирчиханалардан кустарларын *нөвбә илә* истифадә етмәси факты исә, әксинә, истеһсалчыларын чох дағыныглығыны көстәрир вә һәтта үмуми мүлкијјәт дә бу истеһсалчыларын кооперативләшмәјә вадар едә билмир.

* — биркә саһибликдән. *Ред.*

«Артел тәшкилаты нөвләриндән бири» — «артел дәмирчиханаларыдыр» (239). Тәсәррүфат саһиби олан дәмирчиләр јаначаға гәнаәт етмәк үчүн бир дәмирчиханаја топланыр, бир көрүкчү тутур (фәһләјә гәнаәт етмәк үчүн!) вә дәмирчихана саһибинин һәм бинасыны, һәм дә чәкичини хүсуси һагг илә ичарәјә көтүрүрләр.— Демәли, хүсуси мүлкиҷҷәт һүгугу әсасында бирисинин малы олан бир шеји пул илә башгасына ичарәјә вермәк — «артел тәшкилаты» имиш! Доғрудан да, Рома һүгугуну «артел тәшкилаты» мәчәлләси адландырмаг лазым кәлир!.. «Артел тәшкилатында... биз истеһсалда кустарлар арасында синфи тәбәгәләшмә олмадығынын јени әламәтини, — артел дәјирманларында көрдүјүмүз кими, әкинчиләр вә кустарлар арасында да тәбәгәләрин бирләшмәси әламәтини көрүрүк» (239). Бунун да үстүндән бә'зи ачыдил адамлар чәсарәт едиб кәндлиләрин тәбәгәләшмәсиндән данышырлар!

Демәли, истеһсалын өзүндәки бирләшмә һәлә бир јана галсын, хаммал алмаг вә мәһсул сатмаг үчүн индијәдәк бир дәфә дә олсун кустарлар арасында *бирләшмә* һадисәси олмамышдыр! Лакин белә бирләшмәләр дә вардыр. Перм губернијасында кустарлар һәјәтбәһәјәт сијаһыја алыныркән белә бирләшмәләрдән *там дөрдү* гејд едилмиш вә мә'лум олмушдур ки, бунлар *һамысы* кустар банкынын көмәји илә тәшкил олунмушдур: үчү араба гајырмаг пешәсиндә, бири дә әкинчилик машынлары истеһсалындадыр. Артелләрдән биринин муздлу фәһләләри (2 шакирди вә 2 муздлу «јардымчы» ишчиси) вардыр, о бири артелдә ики шәрик үчүнчү бир шәрикин дәмирчихана вә е'малатханасындан хүсуси һагг вермәклә истифадә едир. Хаммалы биркә алыр вә мәһсулу биркә сатырлар, лакин ајры-ајры е'малатханаларда ишләјирләр (дәмирчиханаһын вә е'малатханаһын, јухарыда гејд едилдији кими, кирајә тутулдуғу һалдан башга). Бүтүн бу дөрд артелдә 21 аилә ишчиси бирләшмишдир. Перм кустар банкы артыг бир нечә илдир ки, ишләјир. Тутаг ки, бу банк инди *бир илдә* 20 аилә фәһләсини дејил, 50 аилә фәһләсини (гоншунун дәмирчиханасыны кирајә көтүрмәк үчүн) «бирләшдирәчәкдир». Онда 15 000 нәфәр кустар

ајлә фәһләсинин һамысы «артел тәшкилаты» тәрәфиндән дүз 300 илдән сонра «бирләшдирилмиш» олар. Бу иши гуртардыгдан сонра артыг кустарларын муздлу фәһләләрини дә «бирләшдирмәјә» башлајачаглар... Перм халгчылары да севиниб дејирлэр: «Кустар мүһитинин мүстәгил фикринин мәһсулу олан бу гәдәр мүһүм игтисади консепсијалар әмәјин капиталдан асылы олмамасы принсипи әсасында һәмин мүһитдә истеһсалын игтисади тәрәггиси үчүн мөһкәм рәһндир, чүнки бу фактлар әмәк саһәсиндә мүстәгиллијә кустарларын јалныз кортәбии дејил, һәм дә там шүурлу бир сурәтдә сә'ј етдикләрини көстәрир» (с. 333). Инсафсыз олсун, чәнаблар! Доғрудур, халгчылығын Манилов ибарәләри ишләтмәдијини һеч тәсәввүр етмәк олмаз, лакин һәр шејин бир һәдди дә олмалыдыр! Биз көрдүк ки, артелләрдән *һеч бири* «әмәјин капиталдан асылы олмамасы принсипини» көстәрмир: бүтүн артеллэр — ири вә хырда тәсәррүфат саһибләринин артелләридир, бунларын чохунун муздлу фәһләләри вардыр. Бу артелләрдә кооперасија јохдур, һатта хаммалын биркә тәдарүк едилмәси вә мәһсулун биркә сатылмасы да күлүнч дәрәчәдә аз тәсадүф едилир вә тәсәррүфат саһибләринин чох чүз'и мигдарыны бирләшдирир. Јәгинликлә демәк олар, һеч елә бир капиталист өлкәси тапылмаз ки, орада 20 мин фәһләси олан 9 минә гәдәр хырда мүәссисәнин сијаһыја алынмасы истеһсалчыларын *бу гәдәр һејрәтамиз дәрәчәдә пәракәндә вә тәкләнмиш олдугларыны* ашкара чыхарсын; бу истеһсалчылар ичәрисиндә анчаг бир нечә он һалда *үмуми мүлкијјәтин* олмасы мүәјјән едилмишдир, хаммал алмаг вә мәһсул сатмаг үчүн 3—5 хырда тәсәррүфат саһибинин бирләшмәси исә *он* һалдан да *аз* олмушдур! Бу пәракәндәлик *там мә'насы илә фәрәһсиз бир игтисади вә мәдәни дурғунлуға сәбәб оларды,* лакин хошбәхтликдән көрүрүк ки, капитализм күндән-күнә патриархал сәнәти вә о саһәдәки мүстәгил хырда тәсәррүфат саһибләринин јерли мәһдудлуғуну көкүндән сарсыдыр, күндән-күнә јерли хырда базарлары (хырда истеһсалын архаландығы базарлары) дағыдараг онлары милли базарла вә үмумдүнја базары илә-

əvəz edir, təkcə Гаврјата kəndi kimi bir kəndin istehsalчыларыны дејил, бүтөв bir өлkənin вə hətta мүхтəлиф өлkələrin istehsalчыларыны bir-birilə иттифаг бағламаға *мəчбур едир,* бу иттифаглары məhdud iri вə хырда тəсəррүфат sahibləri чəрчивəсиндən kənara чыхарыр, həmin иттифагларын гаршысына тахта-шалбаны вə дəмири учуз алмаг вə ја мыхы вə арабаны baha сатмаг мəсələсиндən daha kəniш мəсələlər гојур.

VIII
ХАЛГЧЫЛЫҒЫН СƏНАЈЕ СИЈАСƏТИ ПРОГРАМЫ

Əməli фəрзијjə вə тəдбирлəр əслиндə нə kimи «фəрəhli» вə үмидверичи hallara тəсадүф едилмəси илə həмишə əлагədar олдуғуна көрə артыг a priori ајдындыр ki, бүтүн «фəрəhli hallары» хырда тəсəррүфатдакы муздлу əмəји тə'рифləмəkdə вə хырда тəсəррүфат sahibləринин чох аз вə биртəрəфli birləшмələринi köjlərə галдырмагда көрəн «Очерк» кустар сənəjesi үчүн нə kimи арзулар ирəли сүрмүшдүр. Ади халгчы рессептləрini тəkрар едəн бу арзулар, bir тəрəфдəн, өзүнүн зиддијjətli олмасы илə, dikər тəрəфдəн дə, ади «тəдбирлəрин» чүмləпərdazlыгла hədsiz дəрəчə шиширдилиб бөјүк мəсələləриn həlli kimи көстərилмəси чəhətdən adamы hejrətə salыр. «Очерк»ин лап əввəлиндə, kиришдə, sijahынын вердији мə'лумат hələ көстəриləндəн əввəл biz «кустар кредитинин» «пулсузлуғу арадан галдырмаг (sic!) вəзифəси» hаггында, «истehсал илə истehлак арасында мүбадиləнин кооперасија үсулу илə тəшkили» (с. 8) hаггында, «артел тəшkилатларынын јајылмасы», кустар анбарлары, техники мəсləhətхanalар, техники мəktəblər вə с. јарадылмасы hаггында (с. 9) дəбдəбəли мүlahизələrə раст kəлирик. Бу мүlahизələr китабда дəфələrlə тəkрар олунур. «Пешəнин игтисадијjатыны јенидəн елə гурмаг лазымдыр ki, кустарын пулу олсун; ачыг десək, кустары голчомагдан азад етмək лазымдыр» (119). «Зəманəмизин вəзифəси» «кредит васитəси илə кустарлары хилас» етмəkдəн ибарəтдир вə и. а. (267).

«Мүбадилә просесләрини сәмәрәләшдирмәк», «кәндли окончилик тәсәррүфаты үчүн сәмәрәли кредит, мүбадилә вә истеһсал әсаслары јаратмага» (362) чалышмаг лазымдыр, «әмәјин игтисади тәшкили» (sic!! с. 363), «халг тәсәррүфаты игтисадијјатынын сәмәрәли гурулмасы» лазымдыр вә и. а. вә с. Көрүрсүнүз ки, бунлар сијаһынын вердији мә'лумата гондарылмыш мә'лум халгчы чарәләридир. Һәм дә «Очерк»ин тәртибчиләри санки өз халгчы е'тигадларыны гәти сүбут етмәк истәјәрәк, үмумијјәтлә пул тәсәррүфатыны писләмәклә бәрабәр, охучуја өјүд вериб дејирләр ки, сәнәт, «натурал тәсәррүфаты пул тәсәррүфатына чеврилмәкдән хилас едәрәк халг тәсәррүфатына бөјүк хидмәт көстәрир». «Халг тәсәррүфатынын әсас мәнафеји тәләб едир ки, онун истеһсал етдији хаммал истеһсал едилдији јердә вә мүмкүн олдугча мүбадилә просесләринә пулун мүдахиләси олмадан е'мал олунсун» (с. 360).

Халгчы програмы бурада елә мүкәммәл вә ајдын шәрһ едилмишдир ки, бундан јахшысы һеч ола билмәз! Биз — «халгчы програмы» дедик, чүнки бизи «Очерк»ин тәртибчиләри илә башга халгчылар арасындакы фәрг дејил, әксинә, онларын мәһз үмуми чәһәтләри марагландырыр. Бизи үмумијјәтлә кустар пешәләри һаггында халгчылыгын әмәли програмы марагландырыр. Асанлыгла көрмәк олар ки, «Очерк»дә бу програмын мәһз әсас хүсусијјәтләри габарыг сурәтдә мејдана гојулмушдур: 1) пул тәсәррүфатыны писләмәк вә натурал тәсәррүфата, примитив сәнәтә рәғбәт; 2) хырда кәндли истеһсалыны давам етдирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр, мәсәлән, кредит вермәк, техниканы инкишаф етдирмәк вә и. а.; 3) ири вә хырда тәсәррүфат саһибләри арасында һәр чүр бирләшмә вә иттифаглар — хаммал, анбар, борч-әманәт, кредит, истеһлак вә истеһсал ширкәтләри дүзәлтмәк; 4) халгчылыгын бүтүн вә һәр чүр хејирхаһ арзуларында ади ибарә олан «әмәк тәшкили». Инди бу програма нәзәр салаг.

Һәр шеједән әввәл, пул тәсәррүфатынын писләнмәсинә кәлдикдә, сәнаје һаггында бу артыг тамамилә хәјали характердәдир. Сәнәт һәтта Перм губернијасында

да әмтәә истеһсалы тәрәфиндән олдугча сыхышдырылыб арха сыраја кечирилмишдир вә там ачыначаглы бир вәзијјәтдәдир; буна көрә дә һәмин «Очерк»ин өзүндәчә арзу олунур ки, «кустар асылылыгдан хилас едилсин», јә'ни «сатыш рајонунун өзүнү кенишләдиб јерли истеһлак тәләби һүдудларындан кәнара чыхармаг үчүн васитәләр ахтармаг јолу илә» (с. 33) сәнәткарын истеһлакчы сифаришчидән асылылығы арадан галдырылсын. Башга сөзлә десәк: нәзәријјәдә пул тәсәррүфаты писләнир, әмәли ишдә исә сәнәтин әмтәә тәсәррүфатына чеврилмәсинә сә'ј едилир! Бу зиддијјәт исә һеч дә тәкчә «Очерк»ин хүсусијјәти дејил, бүтүн халгчы лајиһәбазлыгларының хүсусијјәтидир: халгчылар әмтәә (пул) тәсәррүфатына нә гәдәр мүгавимәт көстәрирләрсә дә, керчәклик гапыдан говулдугда пәнчәрәдән ичәри кирир вә онларын ирәли сүрдүкләри тәдбирләр мәһз әмтәә тәсәррүфатыны инкишаф етдирир. Кредит буна мисалдыр. Халгчылар өз план вә арзуларында әмтәә тәсәррүфатынын өзүнү рәдд етмирләр. Мәсәлән, «Очерк» бир кәлмә дә јазмыр ки, тәклиф олунан ислаһатлар кәрәк әмтәә тәсәррүфаты зәмининдә гурулмасын. Әксинә, *мүбадилә* үчүн о јалныз сәмәрәли әсаслар олмасыны арзу едир, *мүбадиләнин* кооперасија үсулу илә тәшкил олунмасыны арзу едир. Әмтәә тәсәррүфаты галыр, о анчаг дәјишдирилиб *сәмәрәли* әсаслар үзәриндә гурулмалыдыр. Бу утопија әсла јени дејилдир, көһнә игтисади әдәбијјатда онун чох бөјүк ифадәчиләри олмушдур. Бу утопијанын нәзәри әсассызлығы чохдан ашкар едилмишдир, она көрә дә бу мәсәлә үзәриндә дајанмаг лазым кәлмир. Даһа јахшы олмаздымы ки, игтисадијјаты «сәмәрәләшдирмәк» лүзуму һаггында мә'насыз ибарәләр ишләтмәкдәнсә, әввәлчә, *керчәк* игтисадијјат һаггында, мүгәддәратыны бизим халгчыларын бүрократчасына бир јүнкүллүклә јухарыдан һәлл етмәк истәдикләри олдугча мүхтәлиф нөвлү вә мүхтәлиф тәркибли «кустарлар» күтләсинин керчәк ичтимаи-игтисади мүнасибәтләри һаггында өз тәсәввүрләрини «сәмәрәләшдирәјдиләр»? Керчәклик һәр аддымда бизә көстәрмирми ки, «әмәк тәшкили» вә с. кими куја «саф» идејалар

әсасында халгчыларын ичад етдикләри әмәли тәдбирләр һәгигәтдә анчаг «тәсәррүфатчы кәндлијә», хырда фабрикчијә вә ја бинәкдара, үмумијјәтлә бүтүн хырда буржуа нүмајәндәләринә анчаг көмәк вә јардым көстәрилмәси илә нәтичәләнир? Бу һеч дә тәсадүф дејил, ајры-ајры тәдбирләрин нөгсанлы, јахуд јарарсыз олмасынын нәтичәси дејилдир. Әксинә, әмтәә тәсәррүфатынын үмуми әсасында кредитдән, анбарлардан, банклардан, техники мәсләһәтләрдән вә саирәдән лабүд вә зәрури олараг һамыдан әввәл вә һамыдан чох хырда буржуалар истифадә едирләр.

Бизә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, әкәр беләдирсә, әкәр халгчылар өз әмәли тәдбирләри илә хырда буржуазијанын вә демәли, үмумијјәтлә капитализмин инкишафына шүурсуз сурәтдә вә өз ирадәләринә зидд олараг хидмәт едирләрсә, онда бәс капитализмин инкишафыны принсипчә мүтәрәгги бир просес һесаб едән адамлар нә үчүн кәрәк халгчыларын програмы әлејһинә чыхсынлар? Әмәли чәһәтдән фајдалы програмларын идеоложи ифадәси сәһв вә ја — јумшаг десәк — мүбаһисәли олдуғу үчүн онлары инсләмәк әсаслыдырмы, ахы техники төһсилин, кредитин, истеһсалчылар арасында иттифаг вә бирләшмәләрин «фајдасыны» ки һеч кәс инкар етмәз?

Бу е'тиразлар ујдурма дејилдир. Халгчылыға гаршы мүбаһисәјә чаваб олараг мүхтәлиф шәкилләрдә вә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә һәмишә бу е'тиразлар ешидилир. Биз бурада һәлә ондан данышмајачағыг ки, бу кими е'тиразлар, һәтта һаглы олса да, хырда буржуа лајиһәләринә белә дәбдәбәли ичтимаи чарәләр дону кејдирмәјин өзүнүн чәмијјәтә бөјүк зәрәр вурдуғуну әсла рәдд етмир. Нијјәтимиз мәсәләни зәманәмизин ән јахын вә мүһүм еһтијачларынын әмәли зәмини үзәринә кечирмәк вә халгчылыг програмына *гәсдән* мәһдудлашдырылан бу нөгтеји-нәзәрдән гијмәт вермәкдир.

Халгчы тәдбирләрининн бир чоху капитализмин инкишафына хидмәт едәрәк әмәли фајда версә дә, буна бахмајараг, һәмин тәдбирләр үмумијјәтлә вә бүтүнлүклә: 1) әсла ардычыл дејилдир, 2) чансыз доктрина-

чылыгдыр вә 3) инкишаф етмәкдә олан капитализм тәрәфиндән сәнајемизин гаршысына гојулан керчәк вәзифәләрә нисбәтән хырдачылыгдыр. Буну ајдынлашдыраг. Биз, 1-чиси, халгчыларын ардычыл *әмәли* иш адамы олмадыгларыны көстәрдик. Халгчылар адәтән либерал игтисади сијасәт кими сәчијјәләндирилән вә Гәрбдә буржуазија башчылары тәрәфиндән һәмишә ирәли сүрүлән јухарыдакы тәдбирләрлә бәрабәр, мөвчуд игтисади инкишафы *ләнкитмәк,* капитализмин тәрәггисинә *мане олмаг,* ири истеһсалла мүбаризәдә тагәтдән дүшән хырда истеһсала *көмәк етмәк* нијјәтиндән дә әл чәкмирләр. Халгчылар торпагдан истифадә етмәк азадлыгына, бир јердән башга јерә көчмәк азадлыгына мане олан, кәндлиләрин силк мәһдудлуғуну вә с. давам етдирән ганун вә гајдалары мүдафиә едирләр. Суал олунур, капитализмин вә ири сәнајенин инкишафыны *ләнкитмәк* үчүн ағлабатан әсаслар вармы? Сијаһыныш вердији мә'луматдан көрдүк ки, кустарларын бәднам «мүстәгиллији» онлары тичарәт капиталына табеликдән, ән биабырчы истисмардан әсла горумур, *һәгигәтдә* чох вахт бу «мүстәгил» кустарларын чох бөјүк һиссәсинин вәзијјәти кустарлара ишләјән муздлу фәһләләрин вәзијјәтиндән *даһа ачынаҹаглыдыр,* онларын әмәк һаггы һејрәт едиләчәк дәрәчәдә аздыр, онларын әмәк шәраити (санитарија вәзијјәти вә иш күнүнүн узунлуғу чәһәтдән) олдугча јарытмаздыр, истеһсал дағыныгдыр, техникача ибтидаи вәзијјәтдәдир вә инкишаф етмәмишдир. Суал олунур, «торпаға бағлылығы» мөһкәмләндирән, халгчыларын чох хошладыглары бу әлагәни гырмағы *гадаған едән* полис ганунларыны сахламаг үчүн ағлабатан әсаслар вармы?* Перм губернијасындакы 1894/95-чи ил «кустар сијаһысы»ныш мә'луматы ајдын көстәрир ки, кәндлиләрин торпаға сүн'и сурәтдә тәһким едилмәси тамамилә мә'насыз бир шејдир. Бу тәһкимлик кәндлиләрин

* «Очерк» дә ичманын фајдасы вә торпагдан «истифадә азадлығынын» зәрәри барәсиндә ағыз долусу бәһс едәрәк дејир ки, бу азадлыг куја «пролетариат» әмәлә көлмәсинә сәбәб оларды (с. 6). Истифадә азадлығының белә ликлә ичмаја гаршы гојулмасы, «ичманын» мәһз ән мүртәче вә зәрәрли чәһәтини чох јахшы көстәрир. — Мараглыдыр: һеч елә бир капиталист өлкәси тапылармы ки, **илдә** 33 вә 50 манат газанан бир «пролетар» *паупер* һесаб едилмәсин?

газанчыны анчаг азалдыр, «торпаға бағлылыг» шəраитиндə онларын газанчы гејри-əкинчиләрин газанчындан ики дəфədən дə ашағы олур; бу тəһкимлик шəрдләрə сəпəләнмиш истеһсалчыларын һəјатыны ағырлашдырыр, онларын тəкләшмəсини вə дағыныглыгыны артырыр, онлары һəр бир бинəкдар вə устачыг гаршысында даһа да ачизләшдирир. Торпаға тəһкимлик ејни заманда əкинчилијин инкишафыны ләнкидир, лакин хырда кənд буржуазијасы синфинин төрəмəсинə мане ола билмир. Халгчылар мəсəләни белə гојмагдан чəкинирләр ки, капитализмин инкишафыны ләнкитмəкми лазымдыр, јохса ләнкитмəмəк? Онлар «вəтəн үчүн башга јолларын мүмкүн олдуғу» һаггында данышмағы даһа үстүн тутурлар. Лакин бир һалда ки, ən јахын əмəли тəдбирлəрдən бəһс олунур, демəли, мəһз бунунла да һəр бир хадим *мөвчуд јол** зəмининдə кечмиш олур. Вəтəни башга јола «сүрүкләмəк» үчүн кефиниз истəдијини един! Белə бир фəалијјət (истеһза тəнгидиндən башга) һеч бир тəнгидə сəбəб олмаз. Лакин мөвчуд инкишафы сүн'и сурəтдə *ләнкидən* бир шеји мүдафиə етмəјин, мөвчуд јоллакы манеəләри арадан галдырмаг мəсəләсини «башга јол һаггындакы» ибарəләрлə пəрдələмəјин.

Халгчылығын əмəли програмына гијмət вериркən нəзəрдə тутулмасы лазым кəлən башга бир чəһət дə ашағыдакындан ибарətдир. Артыг биз көрдүк ки, халгчылар өз арзуларыны мүмкүн гədəр мүчəррəд шəкилдə ифадə етмəјə, бу арзулары мүəјјəн мəнафеји олан реал синифləрин реал еһтијачлары кими дејил, «халис» елмин, «халис» ədaləтин абстракт, мүчəррəд тələбləри кими гələмə вермəјə чалышырлар. Капиталист чəмијјətиндə һəр бир ири вə хырда тəсəррүфат саһибинин вачиб тələбаты олан кредити халгчы, əмəк тəшкили системинин нə исə бир үнсүрү кими гələмə верир; тəсəррүфат саһибləриниң иттифаг вə бирləшмələри үмумијјətлə кооперасија идеjасының, «кустар емансипасијасы» идеjасының вə саирəнин рүшеjм-

* Бу мөвчуд јолун исə капитализмин инкишафындан ибарəт олдуғуну, биздиjимизə көрə, халгчыларын өзləри дə, — нə ч. Н. — он, нə ч. В. В., нə дə ч. Јужаков вə и. а., вə и. а. инкар етмирдиләр.

ләри кими тәсвир едилир, һәгигәтдә исә һәр кәс билир ки, бүтүн бу иттифаглар бу вә ја о дүр јүксәк мәгсәдләрлә һеч бир әлагәси олмајан, анчаг бу хырда тәсәррүфат саһибләринин көлиринин гәдәри илә, онларын мөвгејинин мөһкәмләнмәси илә, онларын мәнфәәтинин артмасы илә әлагәдар олан мәгсәдләр дашыјыр. Ади буржуа вә хырда буржуа арзуларынын нә исә ичтимаи бир чарә кими гәләмә верилмәси бу арзулары анчаг *күчдән салыр,* онларын һәјат дамарыны кәсир, онларын зәрури олмаг вә һәјата кечирилә билмәк тә'минатыны пуч едир. Халгчы, һәр бир тәсәррүфат саһиби үчүн, һәр бир бинәкдар вә тачир үчүн вачиб олан мәсәләләри (кредити, иттифаглары, техники јардымы) ајры-ајры мәнафеләрдән јүксәкдә дуран үмуми мәсәләләр кими көстәрмәјә чәһд едир. Халгчы бунунла һәмин арзуларын әһәмијјәтини күввәтләндирдијини, онлары јүксәкләрә галдырдығыны күман едир, һәгигәтдә исә, белә ликлә, о, әһалинин филан вә филан групларыны *марагландыран* чанлы бир иши филистер арзусуна, кабинет әламәлијинә, «фајдалар һаггында» бүрократик «мүлаһизәјә» чевирмиш олур. Үчүнчү бир чәһәт дә бунунла билаваситә әлагәдардыр. Халгчы кредит вә артел, техники вәсаит вә с. бу кими әмәли тәдбирләрин ишкишаф етмәкдә олан капитализмин тәләбаты олдуғуну баша дүшмәдији үчүн белә ишкишафын үмуми вә әсас тәләбатыны ифадә едә билмир, бунлары тәкликдә һеч бир чидди тә'сир көстәрә билмәјән вә лабүд мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкум олан хырда, тәсадүфи вә јарымчыг тәдбирләрлә әвәз едир. Әкәр халгчы ачыг вә ардычыл һәрәкәт едиб капитализм јолу илә ичтимаи ишкишаф тәләбатынын ифадәчиси нөгтеји-нәзәриндә олсајды, онда бу ишкишафын *үмуми шәртләрини, үмуми тәләбләрини* көрә биләрди, о көрәрди ки, бу үмуми шәртләр (бизи марагландыран мәсәләдә бунларын башлычасы сәнајс азадлыгыдыр) вар икән онун бүтүн хырда лајиһә вә тәдбирләри өз-өзүнә, ја'ни әлагәдар шәхсләрин өзләринин фәалијјәти сајәсиндә һәјата кечә биләрди, һалбуки бу үмуми шәртләрә е'тинасызлыг көстәрмәк вә тәкчә халис тәфәррүат маһијјәти дашыјан әмәли тәдбирләр ирәли сүрмәк һәвәнкдә су дөјмәјә

бәнзәр бир шеjә кәтириб чыхарыр. Мисал үчүн бу сәнаје азадлығы мәсәләси үзәриндә дајанаг. Бу мәсәлә, бир тәрәфдән, сәнаје сијасәти мәсәләләри ичәрисиндә елә үмуми вә әсас бир мәсәләдир ки, ону бурада тәһлил етмәк хүсусилә јериндәдир. Дикәр тәрәфдән, Перм өлкәсинин мәишәт хүсусијјәтләри бу мәсәләнин чох мүһүм олдуғуну мараглы дәлилләрлә сүбут едир.

Мә'лум олдуғу кими, өлкәнин игтисади һәјатында башлыча чәһәт мә'дән сәнајесидир ки, бу сәнаје өлкәдә тамамилә хүсуси бир из бурахмышдыр. Өлкәнин мәскунлашдырылмасы тарихи дә, индики вәзијјәти дә Урал мә'дән сәнајесинин вәзијјәти вә мәнафеји илә әлагәдардыр. Н.-Серкински заводундан Бабушкин адлы бир мешшанын, «Кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндә* дәрч олунмуш мәктубунда дејилир: «Уралда јашамаға көчүрүлән кәндлиләр үмумијјәтлә завод саһибләри үчүн ишләмәк мәҗбуријјәтиндә галырлар». Бу сәмими сөзләр өлкәнин һәјатында завод саһибләринин чох бөјүк ролуну, онларын ејни заманда һәм мүлкәдар, һәм дә заводчу олмаг е'тибары илә әһәмијјәтини, онларын шәриксиз вә мәһдудијјәтсиз һөкмран олмаг адәтләрини, өз сәнајесини капитал вә рәгабәт үзәриндә дејил, өз саһиблик һүгугу үзәриндә гуран бир инһисарчы олмаг адәтләрини чох дүзкүн ифадә едир. Урал мә'дән сәнајесинин инһисар әсаслары ганунлар күллијјатынын VII чилдинин (мә'дән низамнамәси) мә'лум 394-чү маддәсиндә көстәрилмишдир, — Урал һаггындакы әдәбијјатда һәмин маддә барәсиндә чох кениш бәһс олунмуш вә олунмагдадыр. 1806-чы илдә верилмиш бу ганун, 1-чиси, мә'дән шәһәрләриндә һәр чүр фабрикләр ачылмасына мә'дән ишләри рәисинин ичазә вермәсини тәләб едир, 2-чиси исә завод олан јерләрдә «әсасән јапачагла ишләјиб көмүр вә одун тәләб едән һәр чүр мануфактура вә фабрикләр» ачылмасыны гадаған едир. Урал мә'дән саһибләри 1861-чи илдә хүсусилә тә'кид едирдиләр ки, белә бир ганун кәндлиләрин азад едилмәси шәртләринә дахил едилсин; мә'дән фәһлә-

* XVI бурахылыш, сәһ. 594—595. «Кустар сәнајеси» китабында ситат кәтирилмишдир, I, 140.

ләринә даир әсаснамәнин 11-чи маддәси дә ejни гадаған тәдбирини тәкрар едир*. Кустар сәнаjеси банкы идарә hej'әтинин 1895-чи ил hесабатында сөзарасы дejилир: «Лакин мә'дән идарәси мә'мурларынын во посессион заводлары сahибләринин өз сәрәнчамларындакы рajонларда jаначагла ишләjән мүәссисәләр *ачмағы* гадаған етмәләри вә метал е'малы пешәләри илә мәшғул оланларын hәр чүр васитәләрлә сыхышдырылмасы hаггында ән чох шикajәт кәлмәкдәдир» («Очерк», с. 223). Беләликлә, «көhнә хош әjjамын» сарсылмаз ән'әнәләри Уралда hәлә индиjәдәк давам етмәкдәдир вә бурада хырда кәндли сәнаjесинә олан мүнасибәт заводлары иш jеринә тәhким олунмуш фәhлә әhалиси илә тә'мин едән «әмәк тәшкилинә» тамамилә уjғундур. Бу ән'әнәләр «Перм Губернија хәбәрләри»нин[120] 1896-чы илдә чыхмыш 183-чү №-синдә дәрч едилән бир хәбәрдә чох ajдын шәрh олунмушдур, бу хәбәр «Очерк»дә гejд едилир вә hаглы олараг «мә'налы» бир хәбәр адландырылыр. Хәбәр беләдир: «Әкинчилик вә дөвләт әмлакы назирлиjи Уралдакы мә'дән сәнаjечиләринә тәклиф етмишдир ки, Уралда кустар пешәләрини инкишаф етдирмәк үчүн мә'дән заводларыныn тәдбирләр көрә билмәси мәсәләсини мүзакирә етсинләр. Мә'дән сәнаjечиләри назирлиjә билдирмишләр ки, Уралда кустар сәнаjесинин инкишафы ири сәнаjejә зәрәр вурар, чүнки hәтта инди, Уралда кустар пешәләринин зәиф инкишаф етдиjи бир заманда да Урал әhалиси заводлара лазыми гәдәр фәhлә верә билмир**; әhали евдә ишләjиб чөрәк газана билдикдә исә,

* Бах: «Кустар сәнаjеси», I, 18—19.—«Очерк», 222, 223, 224.—«Кустар сәнаjесинә даир hесабат вә тәдгигләр», дөвләт әмлакы во әкинчилик назирлиjинин нәшри, III чилддә Jегуновун мәгаләси. Назирлик Jегуновун мәгаләсини дәрч едиркән гejддә көстәрмишдир ки, мүәллифин бахышлары «мә'дән идарәсинин бахыш вә мә'луматындан хejли фәрглидир». — Мәсәлән, Красноуфимск гәзасында hәмин ганунлара әсасән 400-ә гәдәр дәмирчихана багладылмышдыр. — Мүгаjисә един: «Кустар сәнаjесини тәдгиг едән комиссиjанын әсәрләри», XVI бурахылыш, В. Д. Беловун: «Мә'дән иши илә әлагәдар олараг Уралын кустар сәнаjеси» адлы мәгаләси. Мүәллиф дejир ки, кустарлар сәрт ганунлардан горхараг өз машынларыны кизләдирләр. Кустарлардан бири металтөкмә күрәсини *арабада* гурмушдур ки, асанлыгла кизләдә билсин! (ситат кәтирилән мәгаләнин 18-чи сәhифәси).

** Охучуjа изаh етмәк үчүн гejд едәк ки, мә'дән сәнаjемиз hаггындакы статистиканын дәфәләрлә көстәрдиjинә көрә, Уралда әлдә едилән мәhсула нисбәтән фәhләләрин сajы чәнуб вә jа Полша мә'дән рajону-

заводлар үчүн тамамилә ишсиз галмаг тәһлүкәси јарана биләр» («Очерк», с. 244). «Очерк»ин тәртибчиләри һәмин хәбәри бу сөзләрлә гаршыладылар: «Әлбәттә, һәр чүр сәнаје үчүн, *ири, орта* вә *хырда* сәнаје үчүн биринчи, зәрури шәрт — сәнаје азадлыгыдыр... Сәнаје азадлыгы хатиринә *бүтүн сәнаје саһәләри* јуридик чәһәтдән бәрабәр һүгуглу олмалыдыр... Уралда метал шејләр гајыран кустар пешәләри онларын *тәбии* инкишафыны мәһдудлашдырмаг мәгсәди илә завод тәнзимат гајдаларынын јаратдыгы һәр чүр *мүстәсна* буховлардан азад едилмәлидир» (ibid. Курсив бизимдир). «Сәнаје азадлыгыны» мүдафиә етмәк үчүн сөјләнилән бу тә'сирли вә чох һаглы сөзләри охудугда, хәндәјә дүшмүш бир метафизикин әһвалаты јадымыза дүшүр; бу адам она атылан ипдән јапышыб чыхмаг әвәзинә, ипи әлиндә тутараг демишди: бу нәдир, бу ки, «ади кәндирдир»![121] Инди Перм халгчылары да сәнаје азадлыгы, капитализмин азад инкишафы, рәгабәт азадлыгы барәсиндә данышыб тәкәббүрлә сорушурлар ки, сәнаје азадлыгы нәдир, — ади буржуа тәләбидир! Онлар өз арзуларында хејли јүксәкләрдән дәм вурурлар; онлар рәгабәт азадлыгы истәмир (бу нә сәтһи, мәһдуд, буржуа арзусудур!), «әмәк тәшкили» истәјирләр... Лакин бу маниловчу хүљалар бәзәк-дүзәксиз ади керчәкликлә «үз-үзә» кәлән кими һәмин керчәкликдән дәрһал елә бир *«әмәк тәшкили»* гохусу кәлир ки, халгчы капитализмин «зәрәрини» вә «тәһлүкәсини», «вәтән үчүн башга јолларын мүмкүн олдуғуну» унудур вә јалварыб *«сәнаје азадлыгы»* истәјир.

Тәкрар едирик: биз бу арзуну чох һаглы билирик вә зәнн едирик ки, (тәкчә «Очерк»ин дејил, бу мәсәләни гәләмә алмыш мүәллифләрин, демәк олар, һамысынын шәрик олдуғу) белә нөгтеји-нәзәрдә олмаг халгчылар үчүн шәрәфдир. Амма... — Нә едәсән! Халгчылары тә'рифләркән о саат бөјүк бир «әмма» гојмамаг олмаз, әмма бу хүсусда бизим ики мүһүм гејдимиз вардыр.

Биринчиси. Әмин олмаг олар ки, халгчыларын бөјүк

дакындан олдугча артыгдыр. Торпаға тәһким олунмаг нәтичәсиндә фәһләләрин әмәк һаггының ашағы олмасы Уралда техниканы чәнуба вә ја Полшаја нисбәтән олдугча ашағы сәвијјәдә сахлајыр.

əксəриjjəти «сəнаjе азадлығыны» «капитализм азадлығы» илə ejниләшдирмəjимизин доғру олдуғуну hиддəтлə рəдд едəчəкдир. Онлар дejəчəкləр ки, инһисарларын вə тəһкимчилик hүгугу галыгларынын арадан галдырылмасы «анчаг» hүгуг бəрабəрлиjи тəләбидир, hеч дə капитализмин мənафеjи дejил, үмумиjjəтлə «бүтүн» халг тəсəррүфатынын, хүсусилə дə кəндли тəсəррүфатынын мənафеjидир. Биз билирик ки, халгчылар белə дejəчəкləр. Лакин бу доғру олмаjачагдыр. «Сəнаjе азадлығына» бу чүр идеалистчəсинə абстракт бир нəзəрлə бахылараг онун əсас вə тəбии («Очерк»дə курсивлə верилмиш сөзлə мүгаjисə един) «инсан hүгугу» hесаб едилдиjи вахтдан инди jүз илдəн чох кечир. «Сəнаjе азадлығы» тəләби вə бу тəләбин həjата кечирилмəси о вахтдан бəри бир нечə өлкəjə jajылмыш вə həр jердə бу тəләб артмагда олан капитализмлə инһисар вə тəнзимат гаjдасы галыгларынын бир-биринə үjғун кəлмəдиjини ифадə етмишдир, həр jердə габагчыл буржуазиjанын шүары олмуш, həр jердə jалныз капитализмин там гəләбəси илə нəтичəлəнмишдир. О вахтдан бəри нəзəриjjə тамамилə изаһ етмишдир ки, «сəнаjе азадлығынын» куjа «халис зəка» тəләби, мүчəррəд «hүгуг бəрабəрлиjи» тəләби олдуғу hаггында кы данышыглар тамамилə əсассыз бир хəjалдыр; нəзəриjjə көстəрмишдир ки, сəнаjе азадлығы мəсəләси — капитализм мəсəләсидир. «Сəнаjе азадлығынын» həjата кечирилмəси hеч дə jалныз «hүгуги» бир дəjишиклик дejилдир; бу, дəриn бир игтисади ислаһатдыр. «Сəнаjе азадлығы» тəләби həмишə hүгуг нормалары илə (вахты кечмиш истеһсал мүнасибəтлəрини əкс етдирəн нормаларла) *jени истеһсал мүнасибəтлəринин* бирбиринə үjғун кəлмəдиjини көстərир вə бу истеһсал мүнасибəтлəри көһнə нормалара рəғмən инкишаф етмишдир, həмин нормалардан төрəмишдир вə онларын арадан галдырылмасыны тəләб едир. Əкəр Уралдакы гаjдалар инди «сəнаjе азадлығы» шүарынын hамылыгча мejдана атылмасына сəбəб олурса, бу о демəкдир ки, завод саһибləри олан мүлкəдарларын кечмишдəн ирс алмыш олдуглары тəнзимат, инһисар вə имтиjазлар *мəвчуд тəсəррүфат мүнасибəтлəрини, мəвчуд* игтисади

гүввәләри сыхышдырыр. Бу мүнасибәтләр вә бу гүввәләр һансылардыр? Бунлар *әмтәә тәсәррүфаты мүнасибәтләридир.* Бу гүввәләр әмтәә тәсәррүфатына рәһбәрлик едән *капиталын* гүввәләридир. Һеч олмазса Перм халгчысының јухарыда гејд олунан «е'тирафы» јадыныза салын: о дејир ки, «бизим бүтүн кустар сәнајемиз хүсуси капиталлар тәрәфиндән буховланмышдыр». Әслиндә кустар сијаһысының вердији мә'лумат бу е'тираф олмадан да өзлүјүндә кифајәт гәдәр ајдындыр.

Икинчи гејд. Биз сәнаје азадлығының халгчылар тәрәфиндән мүдафиә едилмәсини алгышлајырыг. Лакин бу шәртлә ки, халгчылар буну *ардычыл сурәтдә* мүдафиә *етсинләр.* Мәкәр «сәнаје азадлығы» анчаг ондан ибарәтдирми ки, Уралда јаначагла ишләјән мүәссисәләрин ачылмасына гаршы олан гадағанлар арадан галдырылсын? Мәкәр кәндлинин ичмадан чыхмаг һүгугу, истәдији пешә илә вә ја истәдији ишлә мәшғул олмаг һүгугу олмамасы «сәнаје азадлығы» үчүн даһа чидди мәһдудијјәт дејил? Бир јердән башга јерә кечмәк азадлығының олмамасы, гапында һәр бир вәтәндаша өлкә дахилиндә истәдији шәһәр вә ја кәнд ичмасында јашамаг һүгугу верилмәмәси мәкәр сәнаје азадлығыны мәһдуд етмир? Кәндли ичмасынын силк мәһдудлуғу, тичарәт-сәнаје синфинә мәнсуб шәхсләрин бу ичмаја кирә билмәмәси мәкәр сәнаје азадлығыны мәһдуд етмир? вә и. а. вә и. а. Биз сәнаје азадлығына јол вермәјән вә бүтүн Русијаја, хүсусилә дә бүтүн кәндли күтләсинә тә'сир көстәрән ән мүһүм, ән үмуми, ән чох јајылмыш манеәләри көстәрдик. Әкәр «ири, орта вә хырда» сәнаје һүгугча бәрабәр олмалыдырса, онда торпағы өзкәнинләшдирмәкдә ири вә орта сәнајенин малик олдуғу һүгугун хырда сәнајеја дә верилмәси лазым кәлмәзми? Әкәр Урал мә'дәнләринә даир ганунлар «тәбии инкишафы ләнкидән мүстәсна буховлардырса», онда еллик зәманәт, пај торпагларының өзкәнинләшдирилә билмәзлији, көчмәләр, дәјишмәләр һаггында, пешәләр вә мәшғулијјәтләр һаггында олан хүсуси силк гапунлары вә гајдалары мәкәр «мүс-

тәсна буховлар» дејилдир? Мәкәр онлар «тәбии инкишафы мәһдудлашдырмыр»?

Иш дә елә ондадыр ки, халгчылар бу мәсәләдә дә һәр чүр Kleinbürger-лик* идеолокијасына хас олан ејни јарымчыглыг вә икиүзлүлүк көстәрмишләр. Халгчылар бир тәрәфдән инкар етмирләр ки, удел кнјазлыгы заманларында мејдана кәлмиш вә мүасир игтисади гурулуша, өлкәнин бүтүн тәсәрруфат вә мәдәни инкишафына тамамилә зидд олан «әмәк тәшкилинин» һәјатымызда бир јығын галыглары вардыр. Дикәр тәрәфдән, халгчылар бу игтисади гурулушун вә бу инкишафын хырда истеһсалчыны мәһв едә биләчәјини көрмәјә билмирләр, буна көрә дә өз «идеалларынын» дајагы олан хырда истеһсалчынын мәһв олачагындан горхараг, онлар тарихи ләнкитмәјә, инкишафы дајандырмага чалышырлар, јалварыб «гадаган етмәјә», «јол вермәмәјә» чагырырлар вә бу мискин мүртәче бошбоғазлыгы «әмәк тәшкили» һаггындакы ибарәләрлә, — јалныз ачы бир истеһза ола биләчәк ибарәләрлә пәрдәләјирләр.

Мүасир сәнаје мәсәләләриндә халгчылыгын *әмәли* програмына гаршы башлыча вә әсас е'тиразымызын нәдән ибарәт олачагы охучуја артыг инди, әлбәттә, ајдындыр. Әкәр халгчылыгын тәдбирләри Адам Смит заманындан бәри *сәнаје азадлыгы* (кениш мә'нада) адланан дәјишиклијин бир һиссәсини тәшкил едир вә ја она ујгун кәлирсә, онда бу тәдбирләр мүтәрәггидир. Лакин, 1-чиси, о заман бу тәдбирләрдә «халгчылыга» аид һеч бир шеј, хырда истеһсалы вә вәтәнин «хүсуси јолларыны» ајрыча мүдафиә едән һеч бир шеј олмур. 2-чиси, үмуми вә әсас мәсәлә олан сәнаје азадлыгы мәсәләсинин јеринә үмуми әһәмијјәти олмајан хырда лајиһәләр вә тәдбирләр гојулмасы халгчылыгын програмындакы бу мүсбәт чәһәти зәифләдир вә тәһриф едир. Халгчыларын арзулары сәнаје азадлыгына зидд чыхыб мүасир инкишафы ләнкитмәјә чалышдыгда исә, бу арзулар мүртәче вә мә'насыздыр вә бунларын һәјата кечирилмәси зәрәрдән башга һеч бир шеј верә

* — хырда буржуалыг. *Ред.*

билмәз. Мисаллар көстәрәк. Кредит. Кредит ән чох инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлү, ән чох инкишаф етмиш мүлки дөврииҗә тәдбиридир. «Сәнаје азадлыгыны» һәјата кечирилмәси һөкмән, коммерсија иши олараг кредит тә'сисатлары јарадылмасына, кәндлиләрин силк мәһдудлуғунун арадан галдырылмасына, онларын кредитдән ән чох истифадә едән синифләрлә јахынлашмасына, марагы олан шәхсләрин мүстәгил сүрәтдә кредит чәмиҗҗәтләри тәшкил етмәсинә вә с. сәбәб олур. Әксинә, әкәр ганун вә тә'сисатларын кәндлиләри дүчар етдикләри вәзиҗҗәт дүзкүн вә инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлүнә *јол вермирсә,* җә'ни бу вәзиҗҗәтдә әмлак мәс'улиҗҗәти (кредитин әсасы) әвәзинә... *ишләјиб өдәмә* үсулу даһа асан, даһа мүнасиб, даһа әлверишлидирсә вә даһа тез һәјата кечирилә билирсә, онда земствочуларын вә башга «зијалыларын» «авам кәндлиләрә» тәгдим етдикләри кредит тәдбирләринин нә әһәмиҗҗәти ола биләр! Белә бир шәраитдә кредит тәдбирләри һәмишә, кәһардан кәтирилиб әсла мүнасиб олмајан торпагда әкилмиш јабанчы бир битки олараг галачаг, јалныз Маниловсајагы хәјалпәрәст зијалыларын вә хејирхаһ мә'мурларын доғура билдији өлү бир ушаг олачагдыр ки, һәгиги *пул капиталы тачирләри* буна истеһза едирләр вә сөјләдикләримиз дәлилсиз олмасын дејә, һеч көсин... «материалист» һесаб етмәјәчәји Јегуновун рә'јини (ситат кәтирилән мәгаләдән) көстәрәчәјик. Кустар анбарлары һаггында о дејир: «Һәрәкәтсиз галан, һәм дә бүтөв бир гәза үчүн олан тәкчә бир анбар, һәтта јерли шәраит ән әлверишли олса да, һәмишә һәрәкәтдә олан вә шәхсән марагы олан тачири һеч бир заман әвәз етмәз вә әвәз едә дә билмәз». Перм кустар банкы һаггында дејилир: борч алмаг үчүн кустар ја банка, ја да онун акентинә әризә вермәли вә заминләрин адыны көстәрмәлидир. Акент көлир, кустарын әризәсини јохлајыр, истеһсал вә с. һаггында этрафлы мә'лумат топлајыр «вә бу бир јығын кағызы кустарын хәрчи илә банкын идарә һеј'этинә көндәрир». Банк борч бурахылмасына ичазә вериб (өз аксенти вә ја волост идарә һеј'әти васитәси илә) борч илтизамнамәси көндәрир. Борчлу шәхс илтизамнамәни

имзаламалы (имзасы да волост рәиси тәрәфиндән тәсдиг едилмәли) вә банка гајтармалыдыр, — анчаг бундан сонра она пул көндәрилир. Әкәр борчу артел алырса, онда ширкәт мүгавиләсинин сурәти тәләб олунур. Акептләр фикир вермәлидирләр ки, борч һансы мәгсәд үчүн алынмышса мәһз о мәгсәдә сәрф едилсин, клиентләрин ишләри позулмасын вә и. а. «Ајдындыр ки, банк кредити кустарлар үчүн әсла мүјәссәр һесаб едилә билмәз; јәгинликлә демәк олар ки, кустар бүтүн бу әзијјәтләрә дөзмәк әвәзинә, почт, нотариус вә волост идарәси хәрчләрини чәкмәк әвәзинә, борч алмаг еһтијачы һисс етдији күндән бу борчу алачағы күнә гәдәр ајларла көзләмәк вә борчу олачағы бүтүн мүддәтдә нәзарәт алтында галмаг әвәзинә, јерли тачирдән кредит алмағы даһа үстүн тутар» (ситат кәтирилән мәгаләнин 170-чи сәһифәси). Халгчылығын антикапиталист кредит һаггындакы фикри нә гәдәр мә'насыздырса, һәр јердә әсил тачир иши олан бир тәдбири «зијалыларын» вә мә'мурларын гүввәси илә һәјата кечирмәк үчүн (јарамаз васитәләрлә) едилән белә чәһдләр дә бир о гәдәр мә'насыз, кобуд вә аз фајдалыдыр. — Техники тәһсил. Кәрәк ки, бу хүсусда даһа данышмамаг да олар... Јалныз, бизим мәшһур мүтәрәгги мүәллиф ч. Јужаковун «һәмишә јад едилмәјә» лајиг олан лајиһәсини, Русијада әкинчилик кимназијалары јарадылмасы, бурада јохсул кәндлиләрин вә кәндли гадынларын ишләјәрәк, мәсәлән, ашпазлыг едәрәк вә палтар јујараг өз тәһсил һаггыны *ишләјиб өдәмәси* лајиһәсини хатырладачағыг...* Артелләр. Ким билмир ки, артелләрин јајылмасына гаршы әсас манеәләр Урал мә'дән ганунларында да әкс етмиш олан ејни «әмәк тәшкили» ән'әнәләриндән ибарәтдир? Ким билмир ки, там сәнаје азадлығы јарадылмасы һәр јердә һәр чүр иттифаг вә бирләшмәләрин мисилсиз тәрәггисинә вә инкишафына сәбәб олмушдур? Халгчынын өз әлејһдарыны үмумијјәтлә артелә, иттифага вә с. зидд бир адам кими көстәрмәјә чәһд етдијини көрдүкдә адамы лап күлмәк тутур. Елә бурада дејибләр ки, өз адыны өзкәләрә гојур! Иш

* Сонракы мәгаләјә бах. (Бу чилд, сәһ. 507—542. *Ред.*).

анчаг ондадыр ки, иттифаг идеjасы вә ону һәjата кечирмәк васитәләри ахтармаг үчүн кериjә, кечмишә, истеһсалчыларын там мәһдудлуғуну, дағынығлығыны вә тәнһалығыны доғуран патриархал сәнәткарлыға вә хырда истеһсала дejил, ирәлиjә, кәләчәjә, ири сәнаje капитализминин инкишафына тәрәф бахмаг лазымдыр.

Халгчынын, өз програмына гаршы гоjулан бу сәнаje сиjасәти програмына нечә тәкәббүрлү бир е'тинасызлыгла jанашачағыны jахшы билирик. «Сәнаje азадлығы»! Нә гәдәр көһнә, мәһдуд, Манчестерсаjағы* буржуа арзусу! Халгчы әминдир ки, бу онун үчүн überwundener Standpunkt**-дур, әминдир ки, о белә бир арзунун әсасыны тәшкил едән кечичи вә биртәрәфли мәнафедән jүксәкләрә галха билмишдир, «әмәк тәшкили» һаггында даһа дәрин, даһа саф идеjалар дәрәчәсинә jүксәлә билмишдир... Һәгигәтдә исә халгчы анчаг, мүтәрәгги буржуа идеолоkиjасындан мүртәче хырда буржуа идеолоkиjасына *енмишдир* ки, бу идеолоkиjа да мүасир игтисади инкишафы сүр'әтләндирмәк сә'jи илә ону ләнкитмәк сә'jи арасында, хырда тәсәррүфат саһибләринин мәнафеjи илә әмәjин мәнафеjи арасында ачизчәсинә тәрәддүд едир. Бу ахырынчы мәнафе һәмин мәсәләдә, ири сәнаje капиталының мәнафеjинә уjгун көлир.

---

* Бәлкә дә бә'зиләри белә дүшүнүрләр ки, «сәнаje азадлығы» фабрик гануңларыны вә башга бу кими тәдбирләри рәдд едир. «Сәнаje азадлығы» дедикдә, капитализмин инкишафы jолунда *көһнәдән галма* манеәләрин арадан галдырылмасы нәзәрдә тутулур. Фабрик гануңлары, һәмчинин Sozialpolitik (ичтиман сиjасәт. *Ред.*) дejилән мүасир сиjасәтин башга тәдбирләри исә, капитализмин дәрин инкишафыны *фәрз едир* вә өзү дә бу инкишафы *ирәлиләдир*.

** — керидә бурахылмыш нөгтеjи-нәзәр. *Ред.*

БИР ГӘЗЕТ МӘГАЛӘСИ БАРӘСИНДӘ

«Русскије Ведомости»нин[122] (30 август тарихли) 239-чу №-синдә Ч. Н. Левитскинин: «Халг һәјатына аид бә'зи мәсәләләр һаггында» мәгаләчији дәрч едилмишдир. «Кәнддә јашајыб даим халгла үнсијјәтдә олан» мүәллиф «чохдан бәри» халг һәјатынын бә'зи мәсәләләриндә «тәсадүф етмишдир» ки, бунларын мүвафиг «тәдбирләр» васитәси илә һәлли «ләнкидилмәз бир зәрурәт», «вачиб бир төләбатдыр». Мүәллиф белә бир мүһүм мәсәлә һаггында јаздығы «гыса гејдләрә» «халгын еһтијачлары илә марагланан шәхсләр арасында фикир верәнләр тапылачағына» инаныр вә тәклиф етдији мәсәләләр әтрафында фикир мүбадиләси башламасыны арзулајыр.

Ч-б Н. Левитскинин мәгаләчијиндәки «дәбдәбәли үслуб» вә боллуча дәбдәбәли сөзләр габагчадан белә дүшүнмәјә мәчбур едир ки, бурада мүасир һәјатын нә исә һәгигәтән мүһүм, тә'хирәсалынмаз вә вачиб мәсәләләриндән бәһс олунур. Әслиндә исә мүәллифин тәклифләри халгчы публисистләринин рус чамаатыны алышдырдыглары халис Манилов лајиһәбазлығынын анчаг даһа бир нүмунәси, һәм дә ән габарыг бир нүмунәсидир. Мәһз буна көрә дә биз Ч. Н. Левитскинин галдырдығы мәсәләләр һаггында өз фикримизи демәји фајдасыз һесаб етмәдик.

Ч-б Н. Левитски (бәндләр үзрә) беш «мәсәлә» көстәрир, һәм дә мүәллиф һәр бир «мәсәләјә» даир «чаваб» вермәкдән башга, һәтта тамамилә гәти бир шәкилдә мүвафиг «тәдбир» дә көстәрир. Биринчи мә-

сәлә — «уҷуз вә әлверишли» кредит вермәк, сәләмчиләрин, «голчомагларын вә һәр ҷүр мүфтәхор вә јыртычыларын» өзбашыналығыны арадан галдырмаг мәсәләсидир. Бунун тәдбири — «кәндләр үчүн ән садә кәндли кассалары типи һазырламагдыр»; мүәллиф әманәт китабчаларынын дөвләт банкы кассаларындан ајры-ајры шәхсләрә дејил, хүсуси олараг тәшкил едилмиш, бир хәзинәдар васитәси илә банка пул кечирән вә борч алан ширкәтләрә верилмәсини нәзәрдә тутур.

Беләликлә, мүәллифин чохдан бәри «халгла үнсијјәтдә олмасы» ону бу гәдәр чејнәнмиш бир мәсәлә олан кредит мәсәләси һаггында көр нә кими бир нәтичәјә кәтириб чыхармышдыр: јени кассалар типи «һазырламаг»! Көрүнүр ки, мүәллифин фикринчә биздә сајсыз-һесабсыз «типләр», «нүмунәләр», «низамнамәләр», «нүмунәви низамнамәләр», «нормал низамнамәләр» вә и. а., вә и. а. һазырланмасына кағыз вә мүрәккәб чох аз сәрф олунур. Бизим әмәли иш адамы «кәнддә јашајараг», «голчомағы» «уҷуз вә әлверишли кредитлә» әвәз етмәк арзусундан ирәли кәлән башга даһа мүһүм бир мәсәлә көрмәмишдир. Әлбәттә, биз бурада кредитин әһәмијјәтиндән данышмајачағыг: биз *дәлил олараг* мүәллифин мәгсәдини көтүрүрүк вә мүәллифин курултулу сөзләрлә тәсвир етдији васитәләри мәһз әмәли чәһәтдән тәдгиг едирик. Кредит, инкишаф етмиш әмтәә тәдавүлү тә'сисатыдыр. Суал олунур, силк ганунлары вә гадағанларынын сајсыз-һесабсыз галыглары үзүндән дүзкүн, азад, кениш вә мүкәммәл әмтәә тәдавүлүнүн *мүмкүн олмадығы* бир шәраитдә јашајан бизим кәндлиләр ичәрисиндә белә бир тә'сисат мүмкүндүрмү? Вачиб вә тә'хирәсалынмаз халг еһтијачларындан данышыркән кредит мәсәләсини јени «низамнамәләр» типи һазырланмасына кәтириб чыхартмаг вә кәндлиләр арасында дүзкүн әмтәә тәдавүлүнә мане олан, дашынар вә дашынмаз әмлакын азад сурәтдә дөвр етмәсинә, кәндлиләрин азад сурәтдә бир јердән башга јерә, бир пешәдән башга пешәјә кечмәләринә мане олан, башга синифләрә вә силкләрә мәнсуб шәхсләрин азад бир сурәтдә кәндли чәмијјәтләринә кирмә-

сиnə мане олан сајсыз-һесабсыз «низамнамәләрин» *ләғв едилмәси* зәрурәтиндән данышмамаг күлүнч дејилми? «Голчомаглара, сәләмчиләрә, мүфтәхорлара, јыртычылара» гаршы кредит кассалары «низамнамәләриnин» тәкмилләшдирилмәси васитәси илә мүбаризә етмәкдән даһа күлүнч нә ола биләр? Кәндләримиздә ән пис шәкилләрдә олан сәләмчилик мәһз бу кәндләрдәки силк мәһдудлуғу сајәсиндә, мәһз әмтәә тәдавүлүнүн инкишафына мане олан минләрлә буховларын олмасы сајәсиндә мөһкәм дајаныб галмагдадыр, — бизим ишкүзар мүәллиф исә һәмин буховлар һаггында бир кәлмә дә данышмыр вә *јени* низамнамәләр һазырланмасыны кәнд кредитинин вачиб мәсәләси е'лан едир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләри, јә'ни кәндләринин чохдан бәри тичарәт дөврижјәсинә мүтабиг бир шәраитә салындығы вә кредитин кениш инкишаф етмиш олдуғу бу өлкәләр белә бир мүвәффәгијјәтә, көрүнүр, хејирхаһ мә'мурларын дүзәлтдикләри боллучна «низамнамәләр» сајәсиндә наил олмушлар!

Икинчи мәсәлә — «кәндли аиләсинин башчысы өлдүкдә бу аиләнин көмәксиз галмасы», һабелә «кәндин ишләјән әкинчи әһалисини мүмкүн олан бүтүн тәдбир вә үсулларла горујуб сахламағын» «тамамилә зәрури» олмасы мәсәләсидир. Көрүрсүнүз ки, ч. Н. Левитскинин «мәсәләләри» кетдикчә даһа кениш вә даһа әсәмәтли бир шәкил алыр! Әкәр биринчи мәсәлә, фајдасыны анчаг чох бөјүк әмма илә тәсдиг едә биләчәјимиз ән ади буржуа тә'сисатына аид идисә, бурада гаршымыза артыг елә бөјүк әһәмијјәти олан бир мәсәлә гојурлар ки, биз онун вачиблијини «принсипчә» тамамилә е'тираф едирик вә гаршымыза белә бир мәсәлә *гојан* мүәллифә рәғбәт көстәрмәјә билмирик. Лакин халгчынын ирәли сүрдүју мәсәлә бөјүкдүрсә, тәклиф етдији «тәдбирин»... нечә дејәк ки, јумшаг олсун?.. ағылсызлығы да бөјүкдүр. Динләјин: «...тә'хирәсалынмаз бир зәрурәт тәләб едир ки, *бүтүн кәндли әһалисинин һәјатыныn* (чәмијјәтләр, ширкәтләр, артелләр вә и. а. васитәси илә) ичбари (sic!*), *мүмкүн гәдәр*

* — белә! *Ред.*

*үчүзлашдырылмыш күтлəви, гаршылыглы сығорталанмасы** тəшкил вə тəтбиг олунсун. Һəм дə: а) хүсуси сығорта чəмиjjəтлəриниң, б) земствонуң вə в) дəвлəтиң бу ишдə ролуну вə иштиракыны ajдынлашдырмаг лазымдыр».

Көр бизим кəндлиләр нə гədəр фəрасəтсиздирлəр! Дүшүнмүрлəр ки, аилə башчысы өлəндə аиләси дилəнмəjə башлajачагдыр; тахыл битмədикдə — ачындан өлəчəкдир, бə'зən тахыл битсə дə, «кəсбкарлыға» кедиб əлибош евə гajытдыгда jенə дə дилəнмəли олачагдыр! Бу ахмаг кəндлиләр дүшүнмүрлəр ки, дүнjада «һəjаты сығорта етдирмəк» иши вардыр, билмирлəр ки, бир чох jахшы чəнаблар чохдан бəри бундан истифадə едирлəр вə дикəр jахшы чəнаблар (сығорта чəмиjjəтлəриниң сəһмдарлары) бундан чохлу пул газанырлар. Ач «Сысојка»[123] дүшүнмүр ки, өзү кими ач олан «Митjај» илə бирликдə (чүз'и, ən чүз'и мигдарда үзвлүк һаггы вермəклə!) гаршылыглы һəjат сығортасы чəмиjjəти гурса, аилə башчылары өлəндə онларың аиләləри тə'мин олуначагдыр! Хошбəхтликдəн бизим елмли халгчы зиjалыларымыз бу фəрасəтсиз кəндлиләриң дəрдини чəкир вə бу зиjалыларың «кəнддə jашајыб даим халгла үнсиjjətдə олан» бир нүмајəндəси бу бөjүк, һejрəт едиләчəк гədəр бөjүк «лајиһəjə» «чохдан бəри тəсадүф етмишдир»!

Үчүнчү мəсələ. «Бу мəсələ илə əлагədар олараг, үмумимперија ərзаг вə jанғын капиталлары олдуғу кими, *кəндли аһалисинин һəjатыны сығорта етмək үчүн дə үмумимперија капиталы*** jарадылмасы һаггында мəсələ галдырмаг вə мүзакирə етмək лазымдыр». Өзлүjүндə ajдындыр ки, сығорта етмək үчүн капитал мəсələсиниң мүзакирə етмək лазымдыр. Лакин бизə елə кəлир ки, мөһтəрəм мүəллиф бурада мүһүм бир нөгсана jол вермишдир. Мəкəр лајиһəси һазырланан тə'сисатың һансы назирлиjə вə һансы департаментə мəнсуб олмасы мəсələсини дə «галдырмаг вə мүзакирə етмək лазым» дejилдирми? Бир тəрəфдəн, онунла, шүбһəсиз, дахили ишлəр назирлиjиниң тəсəррүфат де-

* Курсив мүəллифиндир.
** Курсив мүəллифиндир.

партаменти мәшғул олмалыдыр. Дикәр тәрәфдән, дахили ишләр назирлијинин земство шө'бәси дә бу ишлә әи јахындан әлагәдардыр. Үчүнчү тәрәфдән, сығорта иши илә малијјә назирлији дә мәшғул олмалыдыр. Буна көрә дә, «бүтүн кәнд әһалисинин һәјатынын дөвләт тәрәфиндән ичбари сурәтдә гаршылыглы сығорта етдирилмәси баш идарәси» ады илә, мәсәлән, *дөвләт ат заводлары баш идарәси* кими хүсуси бир идарәнин лајиһәсини һазырламаг даһа мүнасиб дејилми?

Дөрдүнчү мәсәлә. «Сонра, Русијада һәр чүр артелләр кениш јајылдығына, һабелә бунларын халг тәсәрфаты үчүн шәксиз фајдасы вә әһәмијјәти олдуғуна көрә һөкмән тәләб олунур ки, 4) *Әкинчилик артелләринә вә башга артелләрә јардым чәмијјәти* ады илә ајрыча бир хүсуси чәмијјәт тәшкил едилсин». Бу шүбһәсиздир ки, һәр чүр артелләр әһалинин онлары дүзәлдән синифләринә фајда верир. Һәмчинин шүбһәсиздир ки, мүхтәлиф синифләрин нүмајәндәләринин бирләшмәси бүтүн халг тәсәррүфаты үчүн дә чох бөјүк фајда верәр. Лакин мүәллиф әбәс јерә чошараг дејир ки, «Русијада һәр чүр артелләр кениш јајылмышдыр». Һәр кәс билир ки, Гәрби Авропаның һәр бир өлкәсинә нисбәтән Русијада «һәр чүр артелләр» *ағласығмаз дәрәчәдә аздыр, сон дәрәчә аздыр*... Буну «һәр кәс билир»... анчаг хәјала гапылан Манилов билмир. Буну, мәсәлән, ч. Н. Левитскинин мәгаләсиндән *әввәл* «Франсада синдикатлар» адлы олдугча мараглы вә мәзмунлу бир мәгалә дәрч етмиш «Русскије Ведомости» редаксијасы да билир вә ч. Н. Левитски һәмин мәгаләдән көрә биләрди ки, капиталист Франсасында (гејрикапиталист Русијасына нисбәтән) *«һәр чүр* артелләр» сон дәрәчә кениш јајылмышдыр. Мән «һәр чүр» сөзүнү хүсусилә гејд едирәм, зира һәмин мәгаләдән асанлыгла көрүнүр ки, мәсәлән, Франсада дөрд чүр синдикат олур: 1) фәһлә синдикатлары (419 172 иштиракчысы олан 2163 синдикат); 2) саһибкар синдикатлары (130 752 иштиракчысы олан 1622 синдикат); 3) кәнд тәсәррүфаты синдикатлары (398 048 үзвү олан 1188 синдикат) вә 4) гарышыг синдикатлар (31 126 үзвү олан 173 синдикат). Ч-б Левитски, бу рәгәмләри топ-

лајын! Сиз «һәр чүр артелләрдә», демәк олар, бир милјон (979 мин) нәфәрин бирләшдијини көрәрсиниз; инди ачыгча сөјләјин көрәк, «Русијада һәр чүр (sic!!!) артелләр кениш јајылмышдыр» — дејә ағзыныздан гачырдығыныз сөзә утанмырсынызмы? «Франсада синдикатлар» һаггында кы гуру рәгәмләрлә јанашы дәрч едилмиш мәгаләнизин нә гәдәр күлүнч, кәдәрләндиричи дәрәчәдә күлүнч тә'сир бағышладығыны мәкәр дујмурсунуз! Көрүнүр, капитализм бәласы нәтичәсиндә «һәр чүр артелләрин кениш јајылмасындан» мәһрум едилмиш бу јазыг франсызлар, јәгин ки, һәр чүр чәмијјәтләрин гурулмасына јардым үчүн... «ајрыча хүсуси бир чәмијјәт» гурмаг тәклифинә гәһгәһә чәкиб күләрдиләр! Лакин өзлүјүндә ајдындыр ки, бу күлүш анчаг франсызларын Русијаја хас чиддијјәти анламага гадир олмајан мә'лум јүнкүллүјүнү көстәрмиш оларды. Бу јүнкүл франсызлар нәинки габагча «артелләрә јардым чәмијјәти» дүзәлтмәдән «һәр чүр артелләр» јарадырлар, һәтта—horribile dictu!*—габагчадан мүхтәлиф чәмијјәтләрин «нүмунәви», «нормал» низамнамәләрини вә «садә типләрини» дә дүзәлтмирләр!

Бешинчи мәсәлә... «һәмин чәмијјәтин јанында (вә ја ајрыча олараг) *Русијада вә харичдә анчаг кооператив ишинин өјрәнилмәсинә һәср едилмиш... хүсуси бир органын* нәшр едилмәси үчүн...» (зәрури еһтијач вардыр). Бәли, бәли, ч. Левитски! Мә'дә позулуб јахшы јемәјә имкан вермәдикдә адамын чарәси она галыр ки, башгаларының нечә једији һаггында китаб охусун. Лакин бу дәрәчәдә хәстә бир адамы, јәгин ки, һәкимләр дә башгаларының јемәји һаггында китаб охумага гојмазлар: белә китаблар охумаг пәһризлә тутмајан бөјүк иштаһ ојада биләр... Бу һалда һәкимләр тамамилә мәнтигли һәрәкәт етмиш олардылар.

Биз ч. Н. Левитскинин кичик бир мәгаләсини кифајәт гәдәр мүфәссәл шәрһ етдик. Охучу јәгин сорушачагдыр ки, бу чүр сәтһи бир гәзет мәгаләсинин үзәриндә бу гәдәр чох дајанмага дәјәрдими, белә бир мәгаләјә бу кими узун бир тәфсир һәср етмәјә дәјәр-

* — адам горхур десин! *Ред.*

дими? Бүтүн кәндли әһалисинин һәјатының ичбари гаршылыглы сығортасы һаггында бир адамын (үмумијјәтлә десәк, ән хошнијјәтли бир адамын) мә'насыз сөзләр данышмасы нә бөјүк бир мәсәлә имиш? Биз буна бәнзәр мәсәләләр һаггында тамамилә ејни рә'јләр сөјләндијини ешитмишик. Бу рә'јләр тамамилә әсассыздыр. Бу доғрудандамы тәсадүфи бир шејдир ки, бизим «габагчыл публисистләр» бә'зән «тәһкимчиләр сосиализми» руһунда елә сон дәрәчә әчајиб «лајиһә» уйдурурлар ки, адам лап мат галыр? Тәсадүфимидир ки, һәтта «Русскоје Богатство» вә «Русскије Ведомости» кими органлар, — һеч дә ифрат халгчы органларындан олмајыб һәмишә халгчылыг ифратларына гаршы вә халгчылыгдан à la* ч. В. В. чыхарылан нәтичәләрә гаршы протест едән органлар, һәтта «етика-сосиолокија мәктәби» кими јени бир дон кејмәклә өз халгчылыг чындырларының үстүнү өртмәјә һазыр олан органлар, — һәтта бу кими органлар вахташыры олараг ән мүнтәзәм бир суротдә Русија чамаатына каһ ч. С. Јужаковун «мааријф утопијасы» кими бир шеји, әкинчилик кимназијаларында ичбари орта тәһсил верилмәси вә јохсул кәндлиләрин ишләјиб өз охумаг һаггыны гајтармасы лајиһәсини, каһ да бүтүн кәндли әһалиси һәјатынын ичбари гаршылыглы сығорта етдирилмәси һаггында ч. Н. Левитскинин мәһз һәмин лајиһәсини тәгдим едирләр**.

Буну тәсадүфи бир һал кими изаһ етмәк һәддән артыг садәлөвһлүк оларды. Һәр бир халгчыда Манилов сифәти вардыр. Керчәклијин реал шәраитинә вә керчәк игтисади тәкамүлә е'тинасызлыг көстәрмәк, рус чәмијјәтинин ајры-ајры синифләринин реал мәнафејини онларын гаршылыглы мүнасибәти бахымындан арашдырмағы истәмәмәк, вәтәнин «еһтијач» вә «талеји» һаггында *јухарыдан* фикир јеридиб јол көстәрмәјә адәт етмәк, јүксәк инкишаф етмиш капитализм шәраитиндә мүгајисә едилмәз дәрәчәдә инкишаф етмиш олан

* —ч. В. В. сајағы. *Ред.*

** Бу ики халгчы публисистикасы лајиһәбазыны мүгајисә етдикдә ч. Н. Левитскијә үстүнлүк вермәмәк олмаз, чүнки онун лајиһәси ч. С. Јужаковун лајиһәсиндән *бир гәдәр ағыллы* лајиһәдир.

иттифаглара е'тинасызлыг көстәрәрәк, рус ичмаларында вә артелләриндә орта әсрләрдән галмыш иттифагларын чүз'и галыглары илә өјүнмәк кими сифәтләрин һамысыны бу вә ја башга дәрәчәдә *һәр бир* халгчыда көрә биләрсиниз. Буна көрә, чох да ағыллы олмајан, лакин чох садәлөвһ олан бир мүәллиф јахшы агибәтә лајиг бир чәсарәтлә һәмин сифәтләри там мәнтиги бир инкишафа чатдырыб мүәјјән бир «лајиһәдә» тамамилә ајдын тәчәссүм етдирдикдә, буну мүшаһидә етмәк чох ибрәтли олур. Бу чүр лајиһәләр һәмишә ајдын бир шәкилдә мејдана чыхыр, о гәдәр ајдын олур ки, мүасир хырда буржуа халгчылыгынын ичтимаи фикримизә вә ичтимаи инкишафымыза вурдуғу зәрәри *сүбут етмәк* үчүн бу лајиһәләрин охучуја *көстәрилмәси* кифајәтдир. Бу чүр лајиһәләрдә һәмишә чохлу күлүнч шејләр олур; онлары сәтһи охудугда, чох заман сиздә һәтта онлара күлмәк арзусундан башга һеч бир тәәссүрат ојанмыр. Лакин бунлары арашдырмаг тәшәббүсүндә олун — онда дејәрсиниз: «күлүнч оларды бунлар әкәр, олмасајды бунча кәдәр!»[124].

1897-чи илин сентјабрында сүрүндә јазылмышдыр

1897-чи илин октјабрында «Новоје Слово» журналының 1-чи №-синдә чап едилмишдир Имза: К. Т—н.

Журналын мәтниндән чап олунур

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ[125]

1897-чи илин ахырларында сүркүндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1898-чи илдә Ченеврәдә ајрыча китабча шәклиндә чап едилмишдир

1902-чи илдә нәшр едилмиш китабчанын мәтниндән чап олунур ки, бу да әлјазмасынын сүрәти ва ашағыдакы мәчмуәнин мәтни илә тутушдурулмушдур: В. Илјин. «12 ил әрзиндә», 1907

ПРОЛЕТАРІИ ВСѢХЪ СТРАНЪ, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

РОССІЙСКАЯ СОЦІАЛЬДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РАБОЧАЯ ПАРТІЯ.

Н. ЛЕНИНЪ.

ЗАДАЧИ РУССКИХЪ СОЦІАЛЬДЕМОКРАТОВЪ

Изданіе 2-е.

СЪ ПРЕДИСЛОВІЯМИ

АВТОРА

И

П. Б. АКСЕЛЬРОДА.

Изданіе Загран. Лиги Русск. Революціонной Соціальдемократіи.

ЖЕНЕВА

Типографія Лиги, Route Caroline, 27.

1902 г.

В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасынын 2 чи нәшринин чилди, — 1902-чи ил

ИКИНЧИ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ[126]

Тәшвигат тәләбаты үзүндән инди икинчи нәшри бурахылан һәмин китабчанын јазылдығы вахтдан бәри дүз беш ил кечмишдир. Бу гыса мүддәт әрзиндә кәнч фәһлә һәрәкатымыз иҹәлијә доғру о гәдәр бөјүк бир аддым атмыш, рус сосиал-демократијасынын вәзијјәтиндә вә онун гүввәләриндә о гәдәр дәрин дәјишикликләр баш вермишдир ки, көһнә китабчаны садәчә јенидән чап етмәјә нечә дә еһтијач доғмасы бәлкә дә гәрибә көрүнәр. Мәкәр 1897-чи илә нисбәтән 1902-чи илдә «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» әсла дәјишилмәмишдирми? Мәкәр о заман өз партија фәалијјәтинин һәлә анчаг «илк тәчрүбәсинә» јекун вуран мүәллифин өзүнүн бу барәдә бахышлары бирчә аддым да иҹәлиләмәмишдирми?

Јәгин ки, чох охучуда бу чүр (вә ја буна бәнзәр) суаллар доғачагдыр вә бу суаллара чаваб вермәк үчүн биз «Нә етмәли?» китабчасына истинад етмәли вә орада дејиләнләрдән бә'зи шејләри тамамламалыјыг. Истинад етмәлијик ки, сосиал-демократијанын *мүасир* вәзифәләри һаггында мүәллифин бахышларынын онун тәрәфиндән шәрһ едилдијини көстәрәк; инди тәкрар нәшр едилән китабчанын јазылдығы шәраит һаггында вә рус сосиал-демократијасынын инкишафында хүсуси «дөврә» һәмин китабчадакы мүнасибәт барәсиндә орада (сәһ. 31—32, 121, 138)* дејиләнләри тамамлајаг. Көстәрилән китабчада («Нә етмәли?») мән үмумијјәт-

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 403—404, 517, 540—541. *Ред.*

лә дөрд белә дөвр көстәрмишәм, һәм дә ахырынчысы «һазыркы дөвр, гисмән дә кәләчәк дөвр сәһәсинә» аид едилмишдир, 1897—1898-чи илдән башлајараг «игтисадчылыг» чәрәјанының[127] һөкмранлығы (вә ја, һәр һалда, кениш јајылмасы) үчүнчү дөвр, 1894—1898-чи илләр икинчи дөвр вә 1884—1894-чү илләр биринчи дөвр адландырылмышдыр. Үчүнчү дөврдән фәргли олараг икинчи дөврдә биз сосиал-демократларын өз ичәрисиндә ихтилаф көрмүрүк. О заман сосиал-демократија идеја чәһәтдән вәһид иди вә мәһз о заман әмәли, тәшкилат чәһәтдән дә бирлијә наил олмаг үчүн тәшәббүс едилмишди (Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын јарадылмасы)[128]. О заман сосиал-демократларын башлыча диггәти бу вә ја башга дахили партија мәсәләләрини ајдынлашдырмаға вә һәлл етмәјә верилмәмишди (үчүнчү дөврдә исә белә иди), бир тәрәфдән, сосиал-демократијаныи әлејһдарларына гаршы идеја мүбаризәсинә, дикәр тәрәфдән дә, әмәли партија ишини инкишаф етдирмәјә верилмишди.

Сосиал-демократларын нәзәриҗҗәси илә практикасы арасында «игтисадчылыг» дөврүндә мөвчуд олан антагонизм јох иди.

Тәгдим едилән китабча сосиал-демократијаныи мәһз о заманкы вәзиҗҗәтинин вә о заманкы «вәзифәләринин» хүсусиҗҗәтләрини өзүндә әкс етдирир. Китабча әмәли иши дәринләшдирмәјә вә кенишләндирмәјә чағырараг, һәр һансы үмуми бахышларын, принсипләрин вә нәзәриҗҗәләрин ајдынлашдырылмамыш олмасында бунун үчүн һеч бир «мәнсә» көрмүр, сијаси мүбаризә илә игтисади мүбаризәни әлагәләндирмәкдә (о заман мөвчуд олмајан) бир чәтинлик көрмүрдү. Китабча сосиал-демократијаныи әлејһдарларына, народнајаволјачылара[129] вә народнојеправочулара[130] өз принсипиал изаһаты илә мүрачиәт едиб, онлары јени һәрәкатдан јан дурмаға мәчбур едән анлашылмазлыгларын вә јанлыш тәсәввүрләри арадан галдырмаға чалышыр.

Һазырда «игтисадчылыг» дөврүнүн, көрүнүр, баша чатмагда олдуғу бир заманда сосиал-демократларын мөвгеји јенә беш ил бундан әввәлки мөвгеҗә охшар олур. Әлбәттә, бу мүддәт әрзиндә һәрәкат нәһәнк өл-

чүдә артдығына көрә инди бизим гаршымызда дураң вәзифәләр мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа мүрәккәбдир, — лакин индики вахтын әсас хүсусијјәтләри даһа кениш зәминдә вә даһа бөјүк мигјасда «икинчи» дөврүн хүсусијјәтләрини јенидән чанландырыр. Игтисадчылыг арадан галхдыгча, бизим нәзәријјәмиз, програмымыз вә тактики вәзифәләримиз илә практика арасындакы ујғунсузлуг јох олур. Биз јенә дә чәсарәтлә әмәли иши дәриндәшдириб кенишләндирмәјә чағыра биләрик вә чағырмалыјыг, чүнки бу ишин нәзәри әсасларынын тәмизләнмәси артыг хејли дәрәчәдә баша чатдырылмышдыр. Биз јенә дә Русијада кизли гејри-сосиал-демократ чәрәјанларына хүсуси диггәт вермәлијик, һәм дә кечән әсрин 90-чы илләриндин биринчи јарысында гаршымызда һансы чәрәјанлар дурурдуса, јенә дә гаршымызда әслиндә һәмин чәрәјанлар, — анчаг хејли даһа инкишаф етмиш, формалашмыш, «јеткин» чәрәјанлар дурур.

Народнајаволјачылар өз көһнә гијафәләрини атмаг просесиндә «сосиалист-ингилабчылара»[131] чеврилмәк дәрәчәсинә чатыб, артыг бу адын өзү илә санки көстәриридиләр ки, онлар јары јолда дајанмышлар. Онлар көһнәдән («рус» сосиализминдән) араланмыш, јенијә (сосиал-демократијаја) исә јан алмамышлар. Мүасир бәшәриjjәтә мә'лум олан јеканә ингилаби сосиализм нәзәријjәсини, јә'ни марксизми онлар буржуа («сосиалист»!) вә оппортунист (-«ингилабчылар»!) тәнгиди әсасында архивә верирләр. Идејасызлыг вә принсипсизлик практикада онлары «ингилаби авантүризмә» апарыб чыхарыр, бу да истәр онларын зијалылар, пролетариат вә кәндлиләр кими ичтимаи тәбәгәләри вә синифләри бир сыраја гојмаг сә'јләриндә, истәр онларын һај-күјлә «мүнтәзәм» террор тәблиғ етмәсиндә, истәр диггәтәлајиг аграр минимум програмында (торпағын сосиалистләшдирилмәси, — кооперасијалар, — пај торпағына тәһким етмәк. Бах: «Искра»[132] №№ 23 вә 24*), истәр онларын либераллара мүнасибәтиндә (бах: «Револјусионнаја Россија»[133] № 9 вә «Освобож-

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 175—197. *Ред.*

дениje»[134] барәсиндә ч. Житловскинин 9 №-ли «Sozialistische Monatshefte»[135]-дә рә'ji) вә һәлә, көрүнүр, дәфәләрлә бәһс етмәли олачағымыз бир чох башга шejләрдә ифадә олунур. Русијада зијалы сәбатсызлығына гида верән, радикал әһвали-руһијjәли шәхсләрдә вахты кечмиш көһнәликлә дәбдә олан өлкүнлүjү әлагәләндирмәк арзусу доғуран, онлара өз ишләрини өз синфи мүбаризәсини апаран пролетариатла бирләшдирмәкдә мане олан ичтимаи үнсүрләр вә шәртләр һәлә о гәдәр чохдур ки, рус сосиал-демократијасы «сосиал-ингилаби» чәрәjан кими бир чәрәjанла вә ја чәрәjанларла, — капиталист тәкамүлү вә синфи зиддиjәтләрин кәскинләшмәси онлары һәр бир зәминдән мәһрум етмәjинчә, — һәлә һесаблашмалы олачагдыр.

1897-чи илдә индики сосиалист-ингилабчылардан аз гejри-мүәjjәнлиjә малик олмаjан народнојеправочулар (бах: ашағыда, сәһ. 20—22)* бунун нәтичәсиндә чох тезликлә мejдандан чыхдылар. Лакин онларын «көзүачыг» идеjасы — сијаси азадлыг тәләбини сосиализмдән тамамилә ајырмаг идеjасы — өлмәди вә өлә дә билмәзди, зира Русијада ири вә хырда буржуазијанын ән мүхтәлиф тәбәгәләри ичәрисиндә либерал-демократик чәрәjанлар чох күчлүдүр вә кет-кедә күчләнмәкдәдир. Буна көрә дә Русијада буржуа мүхалифәтинин нүмаjәндәләрини өз этрафында груплашдырмаг истәjән либерал «Освобождение» народнојеправочуларын гануни вариси, онларын мүәjjән, ардычыл, jеткин давамчысы олду. Һәм дә көһнә, ислаһатдан әввәлки Русијанын, патриархал кәндлиләрин, ejни дәрәчәдә һәм ичмаја, һәм кәнд тәсәррүфаты кооперасијаларына, һәм дә «сезилмәз» террора уја билән көһнә типли зијалыларын солғунлашмасы вә өлкүнләшмәси нә гәдәр лабүддүрсә, — капиталист Русијасынын варлы синифләринин, буржуазијанын вә хырда буржуазијанын бөjүмәси вә jетишмәси дә бир о гәдәр лабүддүр, ахы онларын көзүачыг либерализми дәрк етмәjә башлajыр ки, күтбejин, вәһшн, баһа башга кәлән вә сосиализмдән әсла мүһафизә етмәjән мүтлогиjjәтчи һөкүмәти сахла-

* Бах: бу чилд, сәһ. 497—499. *Ред.*

маг сәрфәли дејилдир, — онлар синфи мүбаризәнин вә синфи һөкмранлығын Авропа формаларыны төләб едирләр, — онлар (пролетариатын ојанмасы вә бөјүмәси дөврүндә) өз буржуа синфи мәнафеләрини үмумиҹјәтлә синфи мүбаризәнин инкары илә пәрдәләмәјә ападанкәлмә бир сә'ј көстәрирләр.

Буна көрә «земство конститусија партијасы»[136] тә'сис етмәјә чаһд көстәрән чәнаб либерал мүлкәдарлара тәшәккүр етмәк үчүн дә әсасымыз вардыр. Биринчиси, — ән аз әһәмиҹјәтлисиндән башлајаг, — биз онлара буна көрә тәшәккүр едәк ки, онлар рус сосиал-демократијасындан ч. Струвени апарыб ону гондарма марксистдән тамамилә либерала чевирмиш, үмумиҹјәтлә бернштејнчилијин вә хүсусилә рус бернштејнчилијинин әсил мә'насыны һамыдан вә һәр кәсин гаршысында чанлы бир мисал әсасында нүмајиш етдирмәјимизә көмәк көстәрмишләр. Икинчиси, «Освобожденије» рус буржуазијасының мүхтәлиф тәбәгәләрини шүурлу либерал тәбәгәләрә чевирмәјә чан атмагла кет-кедә даһа бөјүк фәһлә күтләсинин шүурлу сосиалистә чевирилмәсини сүр'әтләндирмәкдә бизә көмәк едәчәкдир. Биздә о гәдәр чохлу јајғын, либерал халгчы гондарма сосиализми олмуш вә вардыр ки, она нисбәтән јени либерал чәрәјан ачыгча ирәлијә доғру бир аддымдыр. Инди рус либерал вә демократик буржуазијасыны фәһләләрә әјани сурәтдә нүмајиш етдирмәк, бејнәлхалг сосиал-демократија илә вәһдәт тәшкил едән мүстәгил сијаси фәһлә партијасынын зәрурилијини изаһ етмәк чох асан олачаг, — зијалылары өз мөвгеләрини: либерализм, *јаһуд* сосиал-демократија дејә гәти мүәјјәнләшдирмәјә чағырмаг инди чох садә бир иш олачаг, — јарымчыг нәзәриҹјәләри вә чәрәјанлары, бөјүмәкдә вә күчләнмәкдә олан бу ики «антиподун» дәјирман дашлары чох тез әзиб үјүдәчәкдир. Үчүнчүсү, — бу да, әлбәттә, ән әһәмиҹјәтлисидир, — биз либераллара *бу шәртлә* тәшәккүр едәрик ки, онлар өзләрининн мүхалифлији сајәсиндә бә'зи буржуазија вә зијалы тәбәгәләри илә мүтләгиҹјәтин иттифагыны сарсытсынлар. Биз «бу шәртлә» дејирик, зира өзүнү мүтләгиҹјәтә бә-

јәндирмәјә чалышмагла, динч мәдәни ишн шиширдиб көјләрә галдырмагла, «гәрәзкар» ингилабчылара гаршы мүһарибә етмәклә вә и. а. либераллар мүтләгијјәти сарсытмагдан даһа чох мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәни сарсыдырлар. Биз либералларын һәр чүр јарымчыглығыны, онларын һәр васитә илә һөкумәтин гылынчына кирмәк чәһдини дөнмәдән вә барышмаз сурәтдә ифша едәрәк бунунла да чәнаб либерал буржуаларын сијаси фәалијјәтинин бу хаин чәһәтини күчдән салачағыг, бунунла да онларын сол голуну зәифләдәчәк вә онларын сағ голунун көстәрдији фәалијјәтин ән бөјүк нәтичәләр вермәсини тә'мин едәчәјик[137].

Белә ликлә, истәр народнајаволјачылар, истәрсә народнојеправочулар өзләринин әсил сә'ләрини вә өзләринин әсил тәбиәтини инкишаф етдирмәк, мүәјјәнләшдирмәк вә формалашдырмаг мә'насында ирәлијә доғру чох бөјүк аддымлар атмышлар. Кечән әсрин 90-чы илләринин биринчи јарысында ингилабчы кәнчләрин кичик дәрнәкләри арасында кедән мүбаризә инди јеткин сијаси чәрәјанларын вә әсил сијаси партијаларын гәти мүбаризәси кими јенидән чанланыр.

Буна көрә «Вәзифәләр»ин тәкрар нәшри бәлкә бу чәһәтдән дә фајдасыз олмаз ки, партијанын кәнч үзвләринә онун јахын кечмишини хатырладар, башга чәрәјанлар ичәрисиндә сосиал-демократларын анчаг инди тамамилә мүәјјәнләшмиш олан мөвгејинин мејдана чыхмасыны көстәрәр, мүасир вахтын маһијјәтчә јекчинс, лакин даһа мүрәккәб «вәзифәләрини» даһа ајдын вә даһа ашкар тәсәввүр етмәјә көмәк көстәрәр.

Инди сосиал-демократијанын гаршысына өз ичәрисиндә һәр чүр дағыныглыға вә сәндәләмәјә сон гојмаг, ингилаби марксизм бајрағы алтында даһа сых топлашмаг вә тәшкилат чәһәтдән бирләшмәк, — вар гүввәни әмәли сурәтдә ишләјән бүтүн сосиал-демократлары бирләшдирмәјә, онларын фәалијјәтини дәринләшдириб кенишләндирмәјә јөнәлтмәк, бунунла бирликдә мүмкүн гәдәр даһа кениш зијалы вә фәһлә күтләсинә јухарыда көстәрилән вә артыг чохдан бәри сосиал-демократијанын һесаблашмалы олдуғу ики чә-

рәјаның әсил мә'насыны ајдынлашдырмаға чидди диггәт јетирмәк вәзифәси хүсуси бир гүввә илә чыхыр.

Н. Ленин

Август 1902-чи ил.

1902-чи илин декабрында Ченевәдә Рус ингилабчы сосиал-демократ ҹәмиҹәти тәрәфиндән нәшр олунан китабчада чап едилмишдир

Китабчанын мәтниндән чап олунур

ҮЧҮНЧҮ НӘШРӘ МҮГӘДДИМӘ

Бу китабчанын үчүнчү нәшри Русијада ингилаби ишкишафын елә бир вахтында чыхыр ки, бу вахт һәмин китабчанын јазылдығы 1897-чи илдән вә онун икинчи нәшринин чап олундуғу 1902-чи илдән мәһиҹјәтчә фәргләнир. Һеч сөјләмәјә кәлмәз ки, китабчада фәһлә һәрәкатынын вә ингилаби һәрәкатын индики вәзиҹјәтинә, һәмчинин Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын вәзиҹјәтинә ујғун кәлән мүасир вәзифәләр конкрет сурәтдә көстәрилмәк дејил, үмумиҹјәтлә сосиал-демократијанын вәзифәләринин анчаг үмуми очерки верилир. Партијамызын мүасир вәзифәләринә мәним «Демократик ингилабда сосиал-демократијанын ики тактикасы» китабчам (Ченеврә, 1905-чи ил)* һәср едилмишдир. Һәр ики китабчанын мүгајисәсиндән охучулар сосиал-демократијанын үмуми вәзифәләри вә һазырқы вахтын хүсуси вәзифәләри барәсиндә мүәллифин бахышларының ардычыл инкишаф едиб етмәмәси һаггында тәсәввүр әлдә едә биләрләр. Белә бир мүгајисәнин фајдасыз олмадығыны бизим либерал-монархист буржуазијанын башчысы ч. Струвенин бу јахынлардакы һәрәкәтиндән дә көрмәк олар; о, «Освобожденије»дә ингилабчы сосиал-демократијаны (РСДФП-нин III гурултајынын[138] симасында) силаһлы үсјан мәсәләсини гијамчы вә мүчәррәд ингилабијанә шәкилдә гојмагда иттиһам етмишди[139]. Биз артыг «Пролетари»дә[140] (№ 9, «Ингилаб өјрәдир»**) гејд ет-

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 9-чу чилд, сәһ. 1—130. *Ред.*
** Јенә орада, сәһ. 137—147. *Ред.*

мишдик ки, «Рус сосиал-демократларының вәзифәләри»нин (1897-чи ил), «Нә етмәли?» әсәринин (1902-чи ил)* вә «Пролетари»нин (1905-чи ил) садәчә мүгаjисәси освобождениjечиләрин[141] иттиһамыны тәкзиб едир вә үсjан һаггында сосиал-демократ бахышларының инкишафы илә Русијада ингилаби һәрәкатын инкишафы арасында әлагә олдуғуну сүбут едир. Освобождениjечиләрин иттиһамы ингилаба хәjанәт етдикләрини, халғын мәнафеjинә хәjанәт етдикләрини, чар һакимиjjәти илә сазишә кирмәк сә'jләрини пәрдәләмәjә чалышан либерал монархија тәрәфдарларының оппортунист һәрәкәтиндән башга бир шеj дејилдир.

Н. Ленин

Август 1905-чи ил.

1905-чи илин пајызында Ченевәдә РСДФП МК тәрәфиндән нәшр олунан китабчада чап едилмишдир

Китабчанын мәтниндән чап олунур

---

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 355—546. *Ред.*

90-чы илләрин икинчи јарысынын хүсусијјәти Русијада ингилаб мәсәләләринин гојулушунда вә һәллиндә диггәтәлајиг бир чәнәлнма олмасындан ибарәтдир. Јени ингилаби партија олан народнојеправочулар партијасының мејдана кәлмәси, сосиал-демократларын артмагда олан нүфузу вә мүвәффәгијјәтләри, народнаја волја чылығын дахили тәкамүлү, — бунларын һамысы һәм сосиалистләрин — зијалыларын вә фәһләләрин — дәрнәкләриндә, һәм дә кизли әдәбијјатда програм мәсәләләринин гызғын мүзакирәсинә сәбәб олмушдур. Көстәрилән бу сәһәдә «Народноје право» партијасының «Вачиб мәсәлә»сини вә «Манифест»ини (1894), ««Народнаја волја чылар групунун» Сәјјар Вәрәгәси»ни, «Рус сосиал-демократлары иттифагы»ның[142] харичдә нәшр етдији «Работник»и, Русијада, башлыча олараг фәһләләр үчүн ингилаби китабчалар нәшр едилмәси фәалијјәтинин гүввәтләнмәсини, 1896-чы илдәки мәшһур Петербург тә'тилләри илә әлагәдар олараг С.-Петербургда сосиал-демократ «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның тәшвигат фәалијјәтини вә с. гејд етмәк лазымдыр.

Бизим нөгтеји-нәзәримизчә, һазырда (1897-чи илин ахыры) ән вачиб мәсәлә сосиал-демократларын *әмәли* фәалијјәти мәсәләсидир. Биз сосиал-демократизмин *әмәли* чәһәтини хүсусилә гејд едирик, зира онун нәзәри чәһәти, кәрәк ки, ән чәтин дөврдән чыхмышдыр, јә'ни бир тәрәфдән, әлејһдарларының ону инадла ан-

ламадыглары вә бу јени чәрәјаны лап ибтидасында боғмаға чәһд едилдији, дикәр тәрәфдән дә сосиал-демократизм әсасларынын гызғын мүдафиә едилдији дөвр кечмишдир. Сосиал-демократларын нәзәри бахышларынын *башлыча вә әсас чәһәтләри* инди кифајәт гәдәр ајдынлашдырылмышдыр. Сосиал-демократизмин *әмәли* чәһәти һаггында, онун сијаси *програмы,* онун фәалијјәт үсуллары, онун тактикасы һаггында исә бунү демәк олмаз. Бизә елә кәлир ки, мәһз бу сәһәдә ән чох ујғунсузлуг вә гаршылыглы анлашылмазлыг вардыр вә бу һал, нәзәриччәдә народнајаволјачылыгдан тамамилә әл чәкмиш олан, практикада исә — ја шәраитин күчүнә фәһләләр ичәрисиндә тәблиғат вә тәшвигат апармаға, һәтта даһа артыг: фәһләләр ичәрисиндә өз фәалијјәтләрини *синфи мүбаризә* зәмини үзәринә кечирмәјә башлајан; ја да *демократија* вәзифәләрини көтүрүб бүтүн програм вә бүтүн ингилаби фәалијјәт үчүн әсас етмәјә чалышан ингилабчыларын сосиал-демократизмлә тамам јахынлашмасына мане олур. Сәһв етмириксә, бу характеристика, инди Русијада сосиал-демократларла јанашы чалышан ики ингилаби група, јә'ни народнајаволјачылара вә народнојеправочулара ујғун кәлир.

Буна көрә сосиал-демократларын *әмәли* вәзифәләрини ајдынлашдырмаг вә онларын програмыны һансы әсаслара көрә мөвчуд үч програмдан ән расионал бир програм сајдығымызы, она гаршы едилән е'тиразлары исә хејли дәрәчәдә анлашылмазлыг нәтичәси һесаб етдијимизи көстәрмәк тәшәббүсү, зәннимизчә, чох вахтында едилән бир тәшәббүсдүр.

Мә'лум олдуғу кими, сосиал-демократларын әмәли фәалијјәтиндәки вәзифә пролетариатын синфи мүбаризәсинин һәр ики чәһәтинә: сосиалист чәһәтинә (синфи гурулушу дағыдыб сосиализм чәмијјәти[143] гурмаг уғрунда капиталистләр синфинә гаршы мүбаризәјә) вә демократик чәһәтинә (Русијада сијаси азадлыг әлдә етмәк вә Русијанын сијаси вә ичтимаи гурулушуну демократикләшдирмәк уғрунда мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә) рәһбәрлик етмәк вә бу мүбаризәни тәшкил етмәкдир. Биз дедик ки: *мә'лум олдуғу кими.* Доғ-

рудан да, рус сосиал-демократлары хүсуси бир ичтимаи-ингилаби чәрәјан оларат меjдана чыхдыглары лап илк замандан өз фәалиjjәтләриндәки бу вәзифәни һәмишә там мүәjjән бир сурәтдә билдирмиш, пролетариатын синфи мүбаризәсинин икили тәзаһүрүнү вә мәзмунуну һәмишә гәти гејд етмиш вә өз сосиалист вәзифәләри илә демократик вәзифәләри арасында гырылмаз бир рабитә олдуғуну, — өзләри үчүн гәбул етдикләри адда чох ајдын ифадә олунмуш бу рабитәни һәмишә тә'кидлә көстәрмишләр. Буна бахмајараг, һәлә инди дә чох вахт сиз сосиал-демократлар һаггында ән јанлыш фикирдә олан, онлары сијаси мүбаризәjә е'тинасызлыг көстәрмәкдә вә саирәдә тәгсирләндирән сосиалистләрә раст кәлирсиниз. Буна көрә дә рус сосиал-демократиjасынын әмәли фәалиjjәтиндәки һәр ики чәһәтин характеристикасы үзәриндә бир гәдәр дајанаг.

Сосиалист фәалиjjәтиндән башлајаг. СПБ-дә сосиал-демократ «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» Петербург фәһләләри арасында ишләмәjә башладыгы замандан бәри сосиал-демократ фәалиjjәтинин характери бу чәһәтдән, кәрәк ки, тамамилә ајдын олмалыдыр. Рус сосиал-демократларынын сосиалист иши елми сосиализм нәзәриjjәләрини *тәблиғ етмәкдән,* фәһләләр ичәрисиндә мүасир ичтимаи-игтисади гурулуш һаггында, онун әсаслары вә инкишафы һаггында, рус чәмиjjәтинин мүхтәлиф *синифләри,* онларын гаршылыглы мүнасибәти, бу синифләрин бир-бирилә мүбаризәси, бу мүбаризәдә фәһлә синфинин ролу, тәнәззүл вә инкишаф едән синифләрә, капитализмин кечмишинә вә кәләчәjинә фәһлә синфинин мүнасибәти һаггында, бејнәлхалг сосиал-демократиjанын вә рус фәһлә синфинин тарихи вәзифәси һаггында дүзкүн анлајыш јајмагдан ибарәтдир. Фәһләләр арасында апарылан *тәшвигат* тәблиғат илә ајрылмаз бир сурәтдә әлагәдардыр вә тәбиидир ки, Русиjанын индики сијаси шәраитиндә вә фәһлә күтләләринин индики инкишаф сәвиjjәси шәраитиндә биринчи сыраја кечир. Фәһләләр арасындакы тәшвигат бундан ибарәтдир ки, сосиал-демократлар фәһлә синфинин мүбаризәсинин бүтүн кортәбии тәзаһүрләриндә, иш күнү, әмәк һаггы,

әмәк шәраити вә саирә вә саирә үстүндә фәһләләрин капиталистләрлә олан бүтүн тоггушмаларында иштирак едирләр. Бизим вәзифәмиз — фәалијјәтимизи фәһлә һәјатынын әмәли, мәишәт мәсәләләри илә бирләшдирмәк, фәһләләрин бу мәсәләләри баша дүшмәсинә көмәк етмәк, фәһләләрин диггәтини башлыча ганунсузлуглара чәлб етмәк, онларын саһибкарлара олан өз тәләбләрини даһа дүрүст вә даһа әлверишли ифадә етмәләринә јардым көстәрмәк, фәһләләрин өз һәмрә'јлијини, үмумдүнја пролетариат ордусунун бир һиссәси олан ваһид фәһлә синфиндән ибарәт бүтүн рус фәһләләринин үмуми мәнафејини вә үмуми ишини дәрк етмәсини инкишаф етдирмәкдир. Фәһләләр арасында дәрнәкләр тәшкил етмәк, бу дәрнәкләрлә сосиал-демократларын мәркәзи групу арасында мүнтәзәм вә кизли әлагә јаратмаг, фәһлә әдәбијјаты нәшр едиб јајмаг, фәһлә һәрәкатынын бүтүн мәркәзләриндән хәбәрләр алынмасыны тәшкил етмәк, тәшвигат вәрәгәләри вә интибаһнамәләр чап едиб јајмаг, тәчрүбәли тәшвигатчылар һеј'әти һазырламаг, — рус сосиал-демократијасынын сосиалист фәалијјәти үмумијјәтлә бу ишләрдә тәзаһүр едир.

Биз ән әввәл вә ән чох шәһәр фабрик-завод фәһләләри арасында иш апарырыг. Рус сосиал-демократијасы өз гүввәләрини парчаламамалыдыр; о өз гүввәләрини топламалы, сосиал-демократ идејаларыны ән тез гаврајан, интеллектуал вә сијаси чәһәтчә ән чох инкишаф етмиш, өз сајы вә өлкәнин ири сијаси мәркәзләриндә топланмасы илә ән чох әһәмијјәти олан сәнаје пролетариаты ичәрисиндә ишләмәлидир. Буна көрә дә шәһәр фабрик-завод фәһләләри арасында мөһкәм ингилаби тәшкилат јаратмаг сосиал-демократијанын биринчи вә ән вачиб вәзифәсидир вә индики заманда бу вәзифәнин унудулмасы сон дәрәчә ағылсыз иш оларды. Лакин өз гүввәләримизи фабрик-завод фәһләләри арасында ишләмәјә сәрф етмәк зәрурәтини сөјләмәклә, гүввәләрин парчаланмасыны писләмәклә биз һеч дә демәк истәмирик ки, рус сосиал-демократијасы рус пролетариатынын вә фәһлә синфинин галан тәбәгәләринә е'тинасыз јанашмалыдыр. Гәтијјән бөлә

дејилдир. Рус фабрик фәһләси өз һәјат шәраитинә көрә чох вахт кустарларла, јә'ни фабрикдән кәнарда шәһәрләрә вә кәндләрә јајылмыш вә даһа пис шәраитдә олан бу сәнаје пролетариаты илә ән сых мүнасибәт сахламаға мәчбурдур. Рус фабрик фәһләси кәнд әһалиси илә дә билаваситә тәмас едир (чох вахт фабрик фәһләсинин аиләси кәнддә олур) вә демәли, кәнд пролетариаты илә, милјонларла пешәкар муздур вә күнәмуздчулар күтләси илә дә јахынлашмаја билмәз, һабелә бир парча торпагдан јапышараг ишләјиб өдәмә әсасында ишләмәклә вә һәр чүр тәсадүфи «кәсбкарлыгла», јә'ни јенә дә ејни муздлу ишлә мәшғул олан вар-јохдан чыхмыш кәндлиләрлә дә јахынлашмаја билмәз. Рус сосиал-демократларынын фикринчә һәлә өз гүввәләрини кустарлар вә кәнд фәһләләри ичәрисинә *јеритмәјин* вахты чатмамышдыр, лакин онлар һеч дә бу мүһити диггәтсиз бурахмаг нијјәтиндә дејилдирләр, онлар габагчыл фәһләләрә кустарларын вә кәнд фәһләләринин мәишәти мәсәләләринә даир дә мә'лумат вермәјә чалышачаглар ки, бу фәһләләр пролетариатын даһа керидә галмыш тәбәгәләри илә тәмас етдикдә синфи мүбаризә идејаларыны, сосиализм идејаларыны вә үмумијјәтлә рус демократијасынын, хүсусән рус пролетариатынын сијаси вәзифәләри идејаларыны һәмин тәбәгәләрин дә ичәрисинә јајсынлар. Шәһәр фабрик-завод фәһләләри арасында көрүләси бу гәдәр чохлу иш галыркән, кустарлар вә кәнд фәһләләри ичәрисинә тәшвигатчылар көндәрмәк сәмәрәли дејилдир, лакин ән чох һалларда сосиалист фәһлә, истәр-истәмәз, бу мүһитлә тәмас едир, одур ки, бу кими һаллардан истифадә едә билмәли вә Русијада сосиал-демократијанын үмуми вәзифәләрини баша дүшмәлидир. Буна көрә, рус сосиал-демократијасыны мәһдудлугда, тәкчә фабрик-завод фәһләләринин хатири үчүн зәһмәткеш әһали күтләсинә е'тинасызлыг етмәк мејли көстәрмәкдә тәгсирләндирәнләр чох бөјүк сәһв едирләр. Әксинә, пролетариатын габагчыл тәбәгәләри арасында тәшвигат апарылмасы бүтүн рус пролетариатыны да (һәрәкат кенишләндикчә) ојатмаг үчүн ән доғру вә јеканә јолдур. Сосиализмин вә синфи мүбаризә идејасының шә-

һәр фәһләләри арасында јајылмасы һөкмән бу идеја-ларын даһа хырда, даһа дағыныг каналлар васитәси илә дә јајачагдыр: бунун үчүн кәрәк көстәрилән идеја-лар даһа һазырлыглы мүһит ичәрисиндә дәрин көк салсын, рус фәһлә һәрәкатынын вә рус ингилабынын бу авангарды һәмин идејалары дәриндән мәнимсәсин. Бүтүн гүввәләрини фабрик-завод фәһләләри арасында ишләмәјә сәрф едән рус сосиал-демократијасы, тәчрү-бәдә сосиалист ишини пролетариатын синфи мүбари-зәси зәмини үзәриндә гурмаг гәрарына кәлән рус ин-гилабчыларына көмәк етмәјә һазырдыр вә о ејни заманда әсла кизләтмир ки, башга ингилабчылар фраксијалары илә бағланан һеч бир әмәли иттифаг нә-зәриjjәдә, програмда вә мәсләкдә сазишә вә ја күзәшт-ләрә сәбәб ола билмәз вә олмамалыдыр. Рус сосиал-демократларынын әгидәси будур ки, һазырда ингилаби һәрәкат үчүн бајраг ола биләчәк бир ингилаби нәзә-риjjә анчаг елми сосиализм вә синфи мүбаризә нәзә-риjjәсиндән ибарәт олаг биләр, буна көрә дә онлар бу нәзәриjjәни вар гүввәләри илә јајачаг, ону јанлыш шәрһләрдән горујачаг, Русијада һәлә кәнч олан фәһлә һәрәкатыны аз мүәjjәнләшмиш доктриналарла әлагә-ләндирмәк јолундакы бүтүн чәһдләрини әлејһинә чыха-чаглар. Нәзәри мүлаһизәләр сүбут едир, сосиал- демо-кратларын әмәли фәалиjjәти исә көстәрир ки, Русијада бүтүн *сосиалистләр сосиал-демократ* олмалыдырлар.

Сосиал-демократларын *демократик* вәзифәләринә вә демократик фәалиjjәтинә кечирик. Бир даһа тәкрар едирик ки, бу иш, сосиалист иши илә *гырылмаз бир сурәтдә* әлагәләндирилир. Сосиал-демократлар фәһлә-ләр арасында *тәблиғат апарыркән* сијаси мәсәләләрин үстүндән кечә *билмәзләр* вә бу мәсәләләрин үстүндән кечмәк вә ја һәтта бунлары тә'хирә салмаг үчүн едилән бүтүн чәһдләри бөjүк бир сәһв вә бүтүн дүнја сосиал-демократизминин әсас мүддәаларындан кери чәкил-мәк һесаб едәрдиләр. Рус сосиал-демократлары елми сосиализми тәблиғ етмәклә бәрабәр, фәһлә күтләләри арасында *демократија идеjаларының* тәблиғ едилмә-сини дә өзләринә вәзифә көтүрүр, мүтләгиjjәтин пә олдуғуну, онун фәалиjjәтинин бүтүн чәһәтләрини, онун

синфи мәзмунуну, ону јыхмаг лазым кәлдијини изаһ етмәјә чалышыр вә көстәрмәк истәјирләр ки, сијаси азадлыға, Русијанын сијаси вә ичтимаи гурулушунун демократикләшмәсинә наил олмадан фәһлә иши уғрунда мүвәффәгијјәтли мүбаризә апармаг мүмкүн дејилдир. Сосиал-демократлар фәһләләр арасында ән јахын *игтисади* тәләбләр зәмини үзәриндә *апардыглары тәшвигаты,* фәһлә синфинин ән јахын сијаси еһтијачлары, онун фәлакәтләри вә тәләбләри зәмини үзәриндә апарылан тәшвигатла, — һәр бир тә'тилдә, фәһләләрин капиталистләрлә һәр бир тоггушмасында өзүнү көстәрән полис зүлмүнә гаршы тәшвигатла, — һәм үмумијјәтлә рус вәтәндашларынын, һәм дә хүсусән ән мәзлум вә ән һүгугсуз синиф олан фәһләләрин һүгугунун тапдаланмасына гаршы тәшвигатла,—мүтләгијјәтин фәһләләрлә ән јахындан тәмас едән вә фәһлә синфинин сијаси көләлијини она ајдын көстәрән һәр бир көркәмли нүмајәндәсинә вә лакејинә гаршы тәшвигатла да ајрылмаз бир сурәтдә әлагәләндирирләр. Игтисади саһәдә фәһлә һәјатынын игтисади тәшвигат үчүн истифадә едилә билмәјәчәк һеч бир мәсәләси олмадығы кими, сијаси саһәдә дә һеч елә бир мәсәләси јохдур ки, сијаси тәшвигат үчүн мөвзу олмасын. Сосиал-демократларын фәалијјәтиндә бу ики тәшвигат нөвү бир-бири илә, бир медалын ики үзү кими, ајрылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Пролетариатын синфи мәнлик шүурунu ајыгшаф етдирмәк үчүн һәм игтисади тәшвигат, һәм дә сијаси тәшвигат ејни дәрәчәдә зәруридир, рус фәһләләринин синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик етмәк үчүн һәм игтисади тәшвигат, һәм дә сијаси тәшвигат ејни дәрәчәдә зәруридир, чүнки һәр чүр синфи мүбаризә сијаси мүбаризәдир. Һәм игтисади, һәм дә сијаси тәшвигат фәһләләрин шүууруну ојадачаг, онлары тәшкил едәчәк, интизамлашдырачаг, тәрбијә едиб һәмрә'ј ишләмәјә вә сосиал-демократ идеаллары уғрунда мүбаризә апармаға алышдырачагдыр, бу тәшвигат сајәсиндә фәһләләр өз гүввәләрини ән јахын мәсәләләрдә, ән јахын еһтијачлар саһәсиндә сынаја биләчәкләр, онлар өз дүшмәнләрини гисмән күзәштләрә кетмәјә мәчбур едиб өзләринин игтисади

вəзиjjətини jахшылашдырачаг, капиталистлəри мүтəшəккил фəhлəлəрин гүввəси илə hесаблашмаға мəчбур едəчəк, hөкүмəти фəhлəлəрин hүгугларыны кенишлəндирмəjə, онларын тəлəбляриnə гулаг асмаға мəчбур едəчəк, мөhкəм сосиал-демократ тəшкилатынын рəhбəрлик етдиjи вə hөкүмəтə дүшмəн əhвали-руhиjjəсиндə олан фəhлə күтлəляринин гаршысында hөкүмəти даим горхуда сахлаjа билəчəкляр.

Биз *сосиалист* вə *демократик* тəблиғат вə тəшвигатынын аjрылмаз jахынлығыны, həр ики сahəдə ингилаби фəалиjjətин тамамилə паралел олдуғуну көстəрдик. Лакин фəалиjjətин вə мүбаризəнин бу ики нөвү арасында бөjүк фəрг дə вардыр. Бу фəрг ондан ибарəтдир ки, игтисади мүбаризəдə пролетариат тамамилə тənhадыр, бурада həм задəкан торпаг сahибляри, həм дə буржуазиja онун əлejhинəдир; о ancaг олса-олса хырда буржуазиjанын пролетариата мejл көстəрəн үнсүрляриндəн jардым көрүр (о да аз hалларда). hалбуки демократик мүбаризəдə, *сиjаси* мүбаризəдə рус фəhлə синфи тənhа дejилдир; сиjаси мүхалифətдə олан бүтүн үнсүрлəр, əhали тəбəгəляри вə синифлəр нə гəдəр ки мүтлəгиjjətə дүшмəндирлəр вə она гаршы бу вə jа башга бир шəкилдə мүбаризə апарырлар, онлар рус фəhлə синфи илə jанашы дururлар. Бурада буржуазиjанын вə jа охумуш синифляриn вə jа хырда буржуазиjанын, вə jа мүтлəгиjjət тəрəфиндəн тə'гиб едилəн халгларын вə jа динлəр вə тəригəтлəрин вə и. а. вə саирəнин мүхалифətчи əhвали-руhиjjəсиндə олан үнсүрляри дə пролетариатла *jанашы* дururлар. Тəбии олараг белə бир суал ортаjа чыхыр ки, фəhлə синфи бу үнсүрлəрə нə кими мүнасибəт бəсləмəлидир? Сонра исə, суал олунур ки, мүтлəгиjjətə гаршы үмуми мүбаризə үчүн фəhлə синфи бу үнсүрлəрлə бирлəшмəмəлидирми? Ахы сосиал-демократларын hамысы гəбул едир ки, Русиjада сосиалист ингилабындан əввəл сиjаси ингилаб олмалыдыр; мүтлəгиjjətə гаршы мүбаризə үчүн, сиjаси мүхалифətдə олан бүтүн үнсүрлəрлə бирлəшиб сосиализми həлəлик тə'хирə салмаг лазым дejилми, бу, мүтлəгиjjətə гаршы мүбаризəни гүввəтлəндирмək үчүн зəрури дejилми?

Бу суалларын һәр икисини арашдыраг.

Мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апаран фәһлә синфинин сијаси мүхалифәтдә олан бүтүн башга ичтимаи синиф вә груплара нә ким мүнасибәт бәсләмәсинә кәлдикдә, бу мүнасибәт сосиал-демократизмин, мәшһур «Коммунист манифести»ндә[144] јазылан әсас принсипләриндә тамамилә дүрүст мүәјјән едилмишдир. Сосиал-демократлар иртичачы синифләрә гаршы мүтәрәгги ичтимаи синифләрә, силк тәшкил едән имтијазлы торпаг саһиблији нүмајәндәләринә вә мә'мурлара гаршы буржуазија ја, хырда буржуазијаныи иртичачы арзуларына гаршы ири буржуазија көмәк едирләр. Бу көмәк гејри-сосиал-демократ програмлары вә принсипләри илә һеч бир сазиш олмасыны нәзәрдә тутмур вә тәләб етмир, бу — *мөвчуд* дүшмәнә гаршы мүбаризәдә мүттәфигин көстәрдији көмәкдир, һәм дә сосиал-демократлар бу көмәклә үмуми дүшмәнин јыхылмасыны сүр'әтләндирмәјә чалышырлар, лакин бу мүвәггәти мүттәфигләрдән *өзләри үчүн* һеч бир шеј көзләмирләр вә онлара һеч бир күзәшт етмирләр. Сосиал-демократлар мүасир ичтимаи гурулуша гаршы олан һәр чүр ингилаби һәрәката, бәрабәр һүгуг уғрунда мүбаризә едән һәр бир мәзлум халга, тә'гиб едилән динә, алчалдылмыш силкә вә с. көмәк едирләр.

Сијаси мүхалифәтдә олан бүтүн үнсүрләрә *көмәк едилмәси* сосиал-демократларын тәблиғатында ондан ибарәт олачагдыр ки, сосиал-демократлар фәһлә ишинә мүтләгијјәтин дүшмән олдуғуну сүбут едиркән, мүтләгијјәтин бу вә ја башга ичтимаи груплара да дүшмән олдуғуну көстәрәчәкләр, *бу вә ја башга мәсәләләрдә, бу вә ја башга вәзифәләрдә* вә с. фәһлә синфинин һәмин групларла һәмрә'ј олдуғуну көстәрәчәкләр. Тәшвигатда бу көмәк оидан ибарәт олачагдыр ки, сосиал-демократлар мүтләгијјәтин полис зүлмүнүн һәр чүр тәзаһүрүндән истифадә едәчәк вә бу зүлмүн *үмумијјәтлә* бүтүн вәтәндашлара, ајрылыгда исә чох мәзлум силкләрин, халгларын, динләрин, тәригәт вә саирәнин нүмајәндәләринә едилән бир зүлм олдуғуну вә бу зүлмүн хүсусән *фәһлә синфинә* олан

тә'сирини фәһләләрә көстәрәчәкләр. Нәһајәт, әмәли ишдә бу көмәк ондан ибарәтдир ки, рус сосиал-демократлары бу вә ја башга бир ајрыча мәгсәдә наил олмаг үчүн башга чәрәјанлара мәнсуб ингилабчыларла иттифаг бағламаға һазырдырлар вә онлар буну ишдә дәфәләрлә сүбут етмишләр.

Бурада биз икинчи суала да јахынлашырыг. Сосиал-демократлар бу вә ја башга мүхалифәтчи групларын фәһләләрлә һәмрә'ј олдугларыны көстәриркән, фәһләләри даим ајрыча көтүрәчәкләр, бу һәмрә'јлијин мүвәггәти вә шәрти олдуғуну һәмишә изаһ едәчәкләр, сабаһ бу күнкү мүттәфигләринин әлејһинә чыха биләчәк пролетариатын синфи ајрылығыны һәмишә гејд едәчәкләр. Бизә дејәрләр: «белә бир көстәриш, һазырда сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә апаранларын һамысыны *зәифләдәр*». Биз чаваб верәрик ки, белә бир көстәриш, сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә апаранларын һамысыны *гүввәтләндирәр*. Анчаг мә'лум *синифләрин дәрк едилмиш* реал мәнафејинә архаланан мүбаризләр гүввәтли олурлар, мүасир чәмијјәтдә артыг инди үстүн рол ојнајан бу синфи мәнафеләрин һәр чүр пәрдәләнмәси исә мүбаризләри јалныз зәифләдәр. Бу, 1-чиси. 2-чиси дә, мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәдә фәһлә синфи өзүнү көстәрмәлидир, чүнки мүтләгијјәтин ахыра гәдәр ардычыл вә гәти дүшмәни *анчаг* фәһлә синфидир, *анчаг* фәһлә синфи илә мүтләгијјәт арасында сазишләр мүмкүн дејилдир, демократизмин гејд-шәрт гојмајан, гәтијјәтсизлик көстәрмәјән, керијә бахмајан тәрәфдары *анчаг* фәһлә синфиндән ибарәт ола биләр. Әһалинин бүтүн башга синифләри, груплары, тәбәгәләри ичәрисиндә мүтләгијјәтә гаршы дүшмәнчилик *шәртсиз* дүшмәнчилик *дејилдир,* онларын демократизми һәмишә керијә бахыр. Сәнајенин инкишафыны вә ичтимаи инкишафы мүтләгијјәтин ләнкитдијини буржуазија дәрк етмәјә билмәз, лакин буржуазија сијаси вә ичтимаи гурулушун тамам демократикләшмәсиндән горхур вә һәмишә пролетариата гаршы мүтләгијјәтлә иттифаг бағлаја биләр. Хырда буржуазија өз тәбиәти е'тибары илә икиүзлүдүр; о бир тәрәфдән пролетариата вә демократизмә мејл

көстәрдији һалда, дикәр тәрәфдән иртичачы синифләрә мејл көстәрир, тарихи ләнкитмәјә чалышыр, мүтләгијјәтин тәчрүбәләринә вә ширникдирмәләринә (III Александрын «халг сијасәти»[145] формасында олса да) алдана биләр, *хырда мүлкијјәтчи* кими өз мөвгејини мөһкәмләндирмәк *хатиринә* пролетариата гаршы һаким синифләрлә иттифаг бағлаја биләр. Охумуш адамлар, үмумијјәтлә «зијалылар» фикир вә билији тә'гиб едән мүтләгијјәтин вәһши полис зүлмүнә гаршы чыхмаја билмәзләр, лакин бу зијалыларын мадди мәнафеји онлары мүтләгијјәтлә, буржуазија илә бағлајыр, онлары ардычыл олмамаға, сазишләрә кәлмәјә, дөвләт маашы үчүн вә ја мәнфәәтләрдә, јахуд дивидендләрдә иштирак етмәк үчүн өз ингилабчылыг вә мүхалифәтчилик чошгунлуғуну сатмаға мәчбур едир. Мәзлум халглар вә тә'гиб едилән мәзһәбләр арасындакы демократик үнсүрләрә кәлинчә, һәр кәс билир вә көрүр ки, әһалинин бу категоријалары ичәрисиндәки синфи зиддијјәтләр, һәмин категоријаја мәнсуб бүтүн синифләрин мүтләгијјәтә гаршы вә демократик тә'сисатлар леһинә олан һәмрә'јлијиндән чох дәрин вә күчлүдүр. Анчаг тәкчә пролетариат ахыра гәдәр ардычыл демократ ола биләр, мүтләгијјәтин һеч бир күзәштә кетмәјән, һеч бир сазишә кәлмәјән гәти дүшмәни ола биләр — өз синфи вәзијјәтинә көрә белә олмаја да билмәз. Анчаг тәкчә пролетариат сијаси азадлыг уғрунда вә демократик тә'сисатлар уғрунда чарпышан *габагчыл мүбариз* ола биләр, чүнки 1-чиси, сијаси зүлм, нә али һакимијјәтә јолу олмајан, нә һətта мә'мурларын јанына јолу, нә дә ичтимаи фикрә тә'сири олмајан пролетариатын вәзијјәтиндә һеч бир дәјишиклик көрмәјәрәк, һамыдан чох бу синфә тә'сир көстәрир. 2-чиси исә, сијаси вә ичтимаи гурулушун демократикләшдирилмәсини анчаг пролетариат *ахыра* чатдыра биләр, чүнки белә бир демократикләшмә нәтичәсиндә бу гурулуш фәһләләрин әлинә кечмиш олар. Бах буна көрә фәһлә синфинин демократик фәалијјәтини галан синиф вә групларын демократизми илә *бирләшдирмәк* демократик һәрәкатын күчүнү *зәифләдәрди,* сијаси мүбаризәни *зәифләдәрди,*

ону аз гәтијјәтли едәрди вә аз ардычыл бир шәклә саларды, онун сазишә кәлә билмәсини даһа да артырарды. Фәһлә синфини демократик тә'сисатлар уғрунда габагчыл мүбариз олараг *ајырмаг* исә, әксинә, демократик һәрәкаты *гүввәтләндирәр,* сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәни *гүввәтләндирәр,* чүнки фәһлә синфи бүтүн башга демократик үнсүрләрә вә сијаси мүхалифәтдә олан үнсүрләрә *тәкан верәчәк,* либераллары сијаси радикаллара тәрәф сөвг едәчәк, радикаллары мүасир чәмијјәтин бүтүн сијаси вә ичтимаи гурулушу илә әлагәни гәти кәсмәјә сөвг едәчәкдир. Биз јухарыда дедик ки, Русијадакы бүтүн *сосиалистләр сосиал-демократ* олмалыдырлар. Инди исә әлавә едирик ки, Русијада бүтүн һәгиги вә ардычыл *демократлар сосиал-демократ* олмалыдырлар.

Фикримизи мисалла изаһ едәк. Идарәетмә ишиндә ихтисаслашмыш вә халга гаршы имтијазлы бир вәзијјәтә галдырылмыш хүсуси шәхсләр тәбәгәсиндән ибарәт олан мә'мурлар, бүрократлар тә'сисаты көтүрәк. Јарымвәһши характерли, мүтләгијјәт Русијасындан башламыш мәдәни, азад вә сивилизасијалы Инкилтәрәјә гәдәр һәр јердә буржуа чәмијјәтинин зәрури органы олан бу тә'сисаты көрүрүк. Русијанын керилији вә мүтләгијјәтчилијинә мүвафиг олараг, халг мә'мурлар гаршысында *тамамилә һүгугсуздур,* имтијазлы бүрократлар үзәриндә *әсла* нәзарәт јохдур. Инкилтәрәдә халг идарәетмә ишләринә күчлү нәзарәт едир, лакин бу нәзарәт орада да *әсла там нәзарәт дејилдир,* орада да бүрократлар бир чох имтијазларыны сахлајыр вә чох вахт халгын хидмәтчиси дејил, ағасыдырлар. Биз көрүрүк ки, Инкилтәрәдә дә күчлү ичтимаи груплар бүрократијанын имтијазлы вәзијјәтини мүдафиә едир, бу тә'сисатын тамам демократикләшмәсинә мане олурлар. Бунун сәбәби нәдир? Сәбәби одур ки, бунун *тамам* демократикләшмәси анчаг тәкчә пролетариат үчүн хејирлидир: буржуазијанын ән габагчыл тәбәгәләри мә'мурларын бә'зи мүстәсна имтијазларыны мүдафиә едирләр, бүтүн мә'мурларын сечкили олмасына, сензин тамамилә ләғв едилмәсинә, мә'мурларын халг гаршысында билаваситә мәс'ул олмасына вә

саирәјә зидд чыхырлар, зира бу тәбәгәләр һисс едирләр ки, пролетариат белә бир гәти демократикләшмәдән буржуазијанын *әлејһинә* истифадә едәчәкдир. Русијада да белә дир. Там һөкмран, мәс'улијјәтсиз, сатгын, вәһши, надан вә мүфтәхор рус мә'мурларына рус халгынын ән чох вә ән мүхтәлиф тәбәгәләри зиддир. Лакин пролетариатдан башга бу тәбәгәләрин *һеч бири* мә'мурларын тамам демократикләшдирилмәсинә јол вермәз, чүнки бүтүн башга тәбәгәләри (буржуазијаны, хырда буржуазијаны, үмумијјәтлә «зијалылары») мә'мурлара бағлајан телләр вардыр, чүнки бу тәбәгәләрин һамысы рус мә'мурлары илә *гоһумдур.* Мүгәддәс Русијада радикал зијалынын, сосиалист зијалынын нечә асанлыгла дөнүб император һөкумәтинин мә'муру олмасыны, дәфтәрханачылыг әталәти ичәрисиндә «хејир» вермәси илә тәсәлли тапан вә бу «хејир» вермәси илә өз сијаси лагејдлијинә, гамчы вә шаллаг һөкумәти гаршысындакы өз лакејлијинә һагг газандыран бир мә'мура чеврилмәсини ким билмир? Мүтләгијјәтин вә рус мә'мурларынын гәти дүшмәни анчаг *пролетариатдыр,* јалныз *пролетариатын* ону задәкан-буржуа чәмијјәтинин бу органлары илә бағлајан һеч бир *тели* јохдур, јалныз пролетариат бу органлара гаршы барышмаз дүшмән олмаға вә гәти мүбаризә апармаға гадирдир.

Синфи мүбаризәсинә сосиал-демократија тәрәфиндән рәһбәрлик едилән пролетариатын рус демократијасында габагчыл мүбариз олдуғуну сүбут едиркән биз бурада, сон дәрәчә јајылмыш вә сон дәрәчә гәрибә бир фикрә раст кәлирик ки, куја рус сосиал-демократијасы сијаси вәзифәләри вә сијаси мүбаризәни арха сыраја кечирир. Көрдүјүмүз кими, бу фикир һәгигәтин тамамилә әксинәдир. Сосиал-демократијанын бир чох дәфәләрлә шәрһ едилмиш вә һәлә илк рус сосиал-демократ нәшрләриндә — «Әмәк азадлығы»[146] групунун харичдә чыхан китабча вә китабларында јазылмыш принсипләрини бу гәдәр һејрәтләндиричи бир сурәтдә анламамағын сәбәби нә ола биләр? Бизә елә кәлир ки, бу тәәччүблү фактын сәбәби ашағыдакы үч чәһәтдән ибарәтдир.

Биринчиси одур ки, көһнә ингилаби нәзәриjjәләрин нүмаjәндәләри фәалиjjәт програмларыны вә планларыны өлкәдә фәалиjjәтдә олан вә араларында тарихчә мүәjjән гаршылыглы мүнасибәт jаранмыш реал синифләри нәзәрә алмаг әсасында дејил, абстракт идеjалар әсасында гурмағы адәт етдикләринә көрә, сосиал-демократизм принсипләрини үмуми jәтлә анламырлар. Рус демократиjасы үчүн әсас олан *мәнафеләр* мәһз бу чүр реалистчәсинә мүзакирә едилмәдиjинә көрә дә белә бир фикир меjдана кәлә билмишдир ки, куjа рус сосиал-демократиjасы рус ингилабчыларынын демократик вәзифәләрини көлкәдә бурахыр.

Икинчиси, буну анламырлар ки, игтисади вә сиjаси мәсәләләри, сосиалист вә демократик фәалиjjәти бир там шәклиндә, *пролетариатын* ваһид *синфи мүбаризәси* шәклиндә бирләшдирмәк демократик һәрәкаты вә сиjаси мүбаризәни зәифләтмәjиб гүввәтләндирир, һәмин мүбаризәни халг күтләләринин реал мәнафеjинә jахынлашдырыр, сиjаси мәсәләләри «зиjалыларын дарысгал кабинәләриндән» чыхарыб бajыра, фәһләләрин вә зәһмәткеш синифләрин ичәрисинә кәтирир, сиjаси зүлм һаггындакы абстракт идеjалар әвәзинә бу зүлмүн ән чох пролетариата әзаб верән реал тәзаһүрләрини көстәрир вә сосиал-демократиjа да өз тәшвигатыны бу зәмин үзәриндә апарыр. Рус радикалына чох вахт елә кәлир ки, габагчыл фәһләләри бирбаша вә билаваситә сиjаси мүбаризәjә чағырмаг әвәзиндә, фәһлә һәрәкатыны инкишаф етдирмәк, пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәк вәзифәсиндән данышан сосиал-демократ беләликлә өз демократизминдән *кери чәкилир,* сиjаси мүбаризәни арха сыраjа кечирир. Лакин бурада *кери чәкилмә* варса да, франсыз мәсәлиндә дејилән кери чәкилмәдир: «il faut reculer pour mieux sauter!» (daha jахшы тулланмаг үчүн кери чәкилмәк лазымдыр).

Үчүнчүсү, бу анлашылмазлығын меjдана кәлмәсинә сәбәб одур ки, «сиjаси мүбаризә» анлајышынын өзүнүн, бир тәрәфдән народнаjаволjачы вә народноjеправочу үчүн, дикәр тәрәфдән исә сосиал-демократ үчүн мүхтәлиф мә'насы вардыр. Сосиал-демократлар

сијаси мүбаризәни башга чүр анлајырлар, сијаси мүбаризәни онлар көһнә ингилаби нәзәриjjәләрин нүмајәндәләриндән *хејли кениш* анлајырлар. Гәрибә көрүнә биләчәк бу фикри ««Народнаjаволjачылар групунун» Сәjjар Вәрәгәси» 1895-чи ил 9 декабр тарихли 4-чү №-синдә бизә ајдын бир сурәтдә көстәрир. Мүасир народнаjаволjачылар ичәрисиндә дәрин вә сәмәрәли бир фикир фәалиjjәти олдуғуну көстәрән бу нәшри сәмими-гәлбдән тәбрик етмәклә бәрабәр биз П. Л. Лавровун «Програм мәсәләләри һаггында» мәгаләсини (сәһ. 19—22) гејд етмәjә билмәрик, чүнки бу мәгалә көһнә мәсләкли народнаjаволjачыларын сијаси мүбаризәни башга чүр анладыгларыны габарыг бир шәкилдә көстәрир*. П. Л. Лавров народнаjаволjачы програмының сосиал-демократ програмына мүнасибәтиндән данышараг jазыр: «...Бурада анчаг бир чәһәт әһәмиjjәтлидир: мүтләгиjjәт шәраитиндә, мүтләгиjjәтә гаршы бир ингилаби партиja тәшкил едилмәдән күчлү фәһлә партиjасы тәшкил етмәк мүмкүндүрмү?» (сәһ. 21, 2-чи сүтун); бир гәдәр jухарыда (1-чи сүтун): «...мүтләгиjjәтин һөкмранлығы шәраитиндә һәмин мүтләгиjjәтә гаршы бир ингилаби партиja тәшкил етмәдән рус фәһлә партиjасы тәшкил етмәк» — дејә jенә дә ejни шеj jазылмышдыр. П. Л. Лавров үчүн бу гәдәр әсаслы бир әһәмиjjәти олан бу фәргләри биз әсла баша дүшмүрүк. Бу нә демәкдир? «Мүтләгиjjәтә гаршы бир ингилаби партиja *олмадан* фәһлә партиjасы»?? Бәс фәһлә партиjасынын өзү ингилаби партиja дејилдирми? Мәкәр фәһлә партиjасы мүтләгиjjәтә гаршы дејилдир? Бу гәрибә чәһәти П. Л. Лавровун мәгаләсинин ашағыдакы jери ајдынлашдырыр: «Рус фәһлә партиjасы тәшкилатыны мүтләгиjjәт шәраитиндә, мүтләгиjjәтин бүтүн рәзаләтләри шәраитиндә jаратмаг лазым кәлир. Әкәр сосиал-демократлар мүтләгиjjәтә гаршы

* П. Л. Лавровун 4-чү №-дә чап едилмиш мәгаләси онун «Материаллар»[147] үчүн jазылан кениш мәктубундан анчаг бир «парчадыр». Ешитмишик ки, һәм П. Л. Лавровун бу мәктубунун бүтөвү, һәм дә Плехановун чавабы бу jај (1897) харичдә чыхмышдыр, лакин биз буңларын һеч биринн көрә билмәмишик. Ону да билмирик ки, ««Народнаjаволjачылар групунун» Сәjjар Вәрәгәси»нин 5-чи №-си чыхыбдыр ја jох; редаксиja вә'д етмишди ки, һәмин нөмрәдә П. Л. Лавровун мәктубу мүнасибәти илә редаксиja мәгаләси олачагдыр. Бах: № 4, сәһ. 22, 1-чи сүтун, гејд.

ejни заманда сијаси *гәсд** дүзәлтмәдән вә бу *гәсди** бүтүн лазыми шәраит әсасында тәшкил етмәдән рус фәһлә партијасыны јарада билсәләр, о заман онларын сијаси програмы, әлбәттә, рус сосиалистләринин әсил програмына чевриләр, чүнки фәһләләрин өзләрини өз гүввәләри илә азад етмәси иши һәјата кечмиш олар. Лакин бу чох шүбһәлидир, бәлкә дә мүмкүн дејилдир» (сәһ. 21, 1-чи сүтун). Әсил мәтләб бах будур! Народнаjаволјачы үчүн сијаси мүбаризә анлајышы сијаси *гәсд* анлајышы илә ejни бир шејдир! Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу сөзләрлә П. Л. Лавров народнаjаволјачыларла сосиал-демократларын сијаси мүбаризә тактикасындакы әсас фәрги һәгигәтән тамамилә ајдын көстәрә билмишдир. Бланкизм[148], гәсдчилик ән'әнәләри народнаjаволјачыларда чох күчлүдүр, о гәдәр күчлүдүр ки, онлар сијаси мүбаризәни сијаси гәсд формасындан башга шәкилдә тәсәввүр едә билмирләр. Сосиал-демократларда исә бу кими бир көрүш мәһдудлуғу јохдур; онлар гәсдә инанмырлар; онларын фикринчә гәсдләр заманы чохдан кечмишдир вә сијаси мүбаризәнин гәсддән ибарәт едилмәси бир тәрәфдән сијаси мүбаризәни сон дәрәчә мәһдудлашдырмаг, дикәр тәрәфдән исә ән әлверишсиз мүбаризә үсуллары сечмәк демәкдир. Һәр кәс баша дүшүр ки, П. Л. Лавровун, куја «Гәрбин фәалијјәти рус сосиал-демократлары үчүн шәксиз нүмунәдир» (сәһ. 21, 1-чи сүтун) демәси мүбаһисә мәгсәди илә сөјләнән сөзләрдән башга бир шеј дејилдир, һәгигәтдә исә рус сосиал-демократлары һеч заман бизим сијаси шәраитимизи унутмамышлар, Русијада ачыг фәһлә партијасы јаратмаг мүмкүн олдуғуну һеч бир заман хәјалларына кәтирмәмишләр, сосиализм уғрунда мүбаризә вәзифәсини һеч заман сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә вәзифәсиндән ајырмамышлар. Лакин онлар һәмишә белә дүшүнмүш вә јенә дә белә дүшүнүрләр ки, бу мүбаризәни гәсдчиләр дејил, фәһлә һәрәкатына архаланан ингилаби партија апармалыдыр. Онлар белә дүшүнүрләр ки, мүтләгијјәтә гаршы апарылан мүбаризә гәсдләр

* Курсив бизимдир.

дүзәлтмәкдән ибарәт олмајыб пролетариаты тәрбијә етмәкдән, онда интизам јаратмаг вә ону тәшкил етмәкдән ибарәт олмалыдыр, фәһләләр арасында сијаси тәшвигат апармагла мүтләгијјәтин һәр чүр тәзаһүрүнү, полис һөкүмәтинин бүтүн мүдафиәчиләрини бәднам етмәк вә бу һөкүмәти күзәштләрә мәчбур етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Мәкәр С.-Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын фәалијјәти мәһз бу чүр фәалијјәт дејилдир? Мәкәр бу тәшкилат фәһлә һәрәкатына архаланан, пролетариатын синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик едән, капитала гаршы вә мүтләгијјәт һөкүмәтинә гаршы мүбаризәјә рәһбәрлик едән, һеч бир гәсд дүзәлтмәдән мәһз сосиалист мүбаризә илә демократик мүбаризәни Петербург пролетариатынын ваһид синфи мүбаризәси һалында *бирләшдириб* бундан гүввәт алан бир ингилаби партијанын мәһз рүшејми дејилми? Мәкәр «Иттифаг»ын фәалијјәти, гыса бир мүддәтдән бәри давам етмәсинә бахмајараг, артыг сүбут етмәмишдирми ки, сосиал-демократијанын рәһбәрлик етдији пролетариат бөјүк бир сијаси гүввәдир, һөкүмәт бу гүввә илә һесаблашмаға мәчбур олмушдур вә она тез күзәштә кетмәјә чалышыр? 1897-чи ил 2 ијун гануну, һәм тәләсик верилмәси, һәм дә мәзмуну чәһәтдән ајдын көстәрир ки, бу ганун пролетариата мәчбури бир күзәштдир, рус халгынын дүшмәнинин әлиндән алынмыш бир мөвгедир. Бу күзәшт чох чүз'и бир күзәштдир, бу мөвге чох әһәмијјәтсиз бир мөвгедир, лакин фәһлә синфинин һәмин күзәшти гопарыб ала билмиш тәшкилаты да ахы нә кенишлији, нә мөһкәмлији, нә чохдан мөвчуд олмасы, нә дә тәчрүбә вә ја васитәләринин зәнкинлији чәһәтдән фәргләнән бир тәшкилат дејилдир: мә'лум олдуғу үзрә, «Мүбаризә иттифагы» анчаг 1895/96-чы илдә тәшкил олунмушдур вә онун фәһләләрә мүрачиәтләри анчаг һектографија вә литографија үсулу илә чап олунан вәрәгәләрдән ибарәт олмушдур. Инкар етмәк олармы ки, Русијада фәһлә һәрәкатынын, һеч олмазса, ән ири мәркәзләрини (С.-Петербург, Москва-Владимир вә чәнуб маһалларыны, Одесса, Кијев, Саратов вә и. а. кими мүһүм шәһәрләри) әһатә едән, ингилаби органы олан вә рус

фәһләләри арасында, «Мүбаризә иттифагы»нын С.-Петербург фәһләләри арасында малик олдуғу кими бир нүфуза малик олан белә бир тәшкилат мүасир Русијада ән бөјүк бир сијаси амил оларды, елә бир амил ки, һөкумәт өзүнүн бүтүн дахили вә харичи сијасәтиндә онунла һесаблашмаја билмәзди? Белә бир тәшкилат пролетариатын синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик етмәклә, фәһләләр арасында тәшкилаты вә интизамы инкишаф етдирмәклә, фәһләләрин өз игтисади еһтијачлары уғрунда мүбаризәсинә вә капиталын мөвгеләрини далбадал әлиндән алмасына көмәк етмәклә, фәһләләрә сијаси тәрбијә вермәклә вә мүтләгијјәти дөнмәдән, даим тә'гиб етмәклә, полис һөкумәтинин ағыр пәнчәсини пролетариата һисс етдирән һәр бир чар гулдуруну тә'гиб етмәклә, ејни заманда һәм шәраитимизә ујғун бир фәһлә партијасы тәшкилаты олар, һәм дә мүтләгијјәтә гаршы чеврилмиш гүдрәтли бир ингилаби партија оларды. Мүтләгијјәтә гәти зәрбә ендирмәк үчүн бу тәшкилатын һансы васитәјә әл атачағы, мәсәләнин үсјанымы вә ја күтләви сијаси тә'тилими, јахуд башга бир һәмлә үсулунуму үстүн тутачағы һаггында ирәличәдән данышмаг вә бу мәсәләни индидән һәлл етмәк исә бош бир доктринабазлыг оларды. Бу она бәнзәрди ки, кенераллар гошун јығмамышдан, гошуну сәфәрбәрлијә алмамышдан, онун дүшмән үзәринә јеритмәмишдән һәрби шура гурурлар. Пролетариат ордусу дөнмәз бир сурәтдә вә мөһкәм сосиал-демократ тәшкилатынын рәһбәрлији алтында өз игтисади вә сијаси азадлығы уғрунда мүбаризә апарачағы заман исә, әмәлијјат үсулларыны вә васитәләрини һәмин ордунун өзү кенераллара көстәрәчәкдир. Мүтләгијјәтә гәти зәрбә ендирмәк мәсәләсини о заман вә анчаг о заман һәлл етмәк мүмкүн олачагдыр, чүнки мәсәләнин һәлли мәһз фәһлә һәрәкатынын вәзијјәтиндән, онун кенишлијиндән, һәрәкатын һазырламыш олдуғу мүбаризә үсулларындан, һәрәката рәһбәрлик едән ингилаби тәшкилатын хассәләриндән, башга ичтимаи үнсүрләрин пролетариата вә мүтләгијјәтә мүнасибәтиндән, харичи вә дахили сијасәт шәраитиндән, — бир сөзлә, ирәличәдән сезилмәси һәм

мүмкүн олмајан, һәм дә фајдасыз олан мин чүр шәраитдән асылыдыр.

Буна көрә П. Л. Лавровун ашағыдакы фикри дә олдугча әсассыздыр:

«Әкәр онлар (сосиал-демократлар), һәр һалда, фәһлә гүввәләрини капитала гаршы мүбаризә үчүн груплашдырмагла бәрабәр, һабелә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апармаг үчүн ингилабчы сималары вә груплары да бирләшдирмәли олсалар, онда рус сосиал-демократлары, өзләрини нечә адландырсалар да, *әслиндә* өз әлејһдарларынын, народнајаволјачыларын програмыны гәбул етмиш олачаглар. Ичмаја, Русијада капитализмин мүгәддәратына, игтисади материализмә олан бахышлар арасындакы фәрг, әсил иш үчүн чох аз әһәмијјәти олан вә әсас чәһәтләрин һазырланмасындакы ајры-ајры вәзифәләрин һәллинә, ајры-ајры үсулларын тәтбигинә көмәк едән вә ја мане олан тәфәррүатлардыр, бундан артыг һеч бир шеј дејилдир» (сәһ. 21, 1-чи сүтун).

Рус һәјатынын вә рус чәмијјәти инкишафынын әсас мәсәләләринә, тарихи анламағын әсас мәсәләләринә олан бахышлардакы фәргин куја анчаг «тәфәррүатлара» аид ола биләчәјинә даир бу ахырынчы мүддәа барәсиндә һәтта мүбаһисә етмәк дә гәрибәдир! Артыг чохдан дејилмишдир ки, ингилаби нәзәријјә олмадан ингилаби һәрәкат да ола билмәз вә *индики заманда* белә бир һәгигәти сүбут етмәјә, чәтин ки, еһтијач олсун. Синфи мүбаризә нәзәријјәси, рус тарихинин материалист анлајышы вә Русијанын мүасир игтисади вә сијаси вәзијјәтинә материалистчәсинә гијмәт верилмәси, ингилаби мүбаризәни мүәјјән синфин мүәјјән мәнафејиндән ибарәт етмәк зәрурәтинин гәбул олунмасы вә бу синфин башга синифләрә мүнасибәтинин тәһлил едилмәси кими ән бөјүк ингилаби мәсәләләри «тәфәррүат» адландырмаг о гәдәр бөјүк бир сәһвдир вә ингилаби *нәзәријјә* ветераны тәрәфиндән о гәдәр көзләнилмәз бир шејдир ки, биз бу јери, демәк олар, садәчә lapsus һесаб етмәк истәрдик. Ситат кәтирилмиш парчанын биринчи јарысына кәлдикдә исә, онун әсассызлыгы даһа да һејрәтлидир. Рус сосиал-демок-

ратлары капитала гаршы мүбаризә үчүн (јә'ни тәкчә игтисади мүбаризә үчүн!) анчаг фәһлә гүввәләрини топлајыр, мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә үчүн ингилабчы сималары вә груплары исә бирләшдирмирләр — дејә мәтбуатда јазмаг, рус сосиал-демократларынын фәалијјәти һаггында һамыја мә'лум олан фактлары ја билмәмәк, ја да буну билмәк арзусунда олмамаг демәкдир. Јахуд, олмаја П. Л. Лавров сосиал-демократларын сыраларында әмәли ишлә мәшғул оланлары «ингилабчы сималар» вә «ингилабчы груплар» һесаб етмир?! Јахуд (еһтимал, бу даһа доғрудур) мүтләгијјәтә гаршы «мүбаризә» дедикдә о анчаг мүтләгијјәтә гаршы гәсдләри нәзәрдә тутур? (Мүгајисә един — сәһ. 21, 2-чи сүтун: «...мәсәлә... ингилаби *гәсд* тәшкил етмәк үзәриндәдир»; курсив бизимдир.) Олмаја, П. Л. Лавровун фикринчә, сијаси гәсдләр дүзәлтмәјәнләр сијаси мүбаризә дә апармырлар? Бир даһа тәкрар едирик: белә бир бахыш көһнә народнајаволјачылығын көһнә ән'әнәләринә тамамилә ујғундур, лакин бу бахыш нә сијаси мүбаризә һаггындакы мүасир тәсәввүрләрә, нә дә мүасир керчәклијә әсла ујғун дејилдир.

Бир нечә сөз дә народнојеправочулар һаггында демәлијик. П. Л. Лавров, бизим фикримизчә, тамамилә һаглы олараг дејир ки, сосиал-демократлар «народнојеправочулары даһа үрәјиачыг һесаб едирләр вә народнојеправочуларла бирләшмәдән онлара көмәк етмәјә һазырдырлар» (сәһ. 19, 2-чи сүтун); анчаг әлавә етмәк лазым иди ки: даһа үрәјиачыг *демократлар* һесаб едирләр вә *нә гәдәр ки,* народнојеправочулар ардычыл демократлар кими һәрәкәт едирләр. Тәәссүф ки, бу шәрт — керчәк индидән даһа артыг, арзу олунан бир кәләчәкдир. Народнојеправочулар демократик вәзифәләри хаљгчылыгдан азад етмәк вә үмумијјәтлә «рус сосиализминин» көһнәлмиш формалары илә әлагәләндирмәмәк арзусунда олдугларыны билдирмишдиләр, лакин онлар өзләри көһнә хурафатдан һеч дә азад олмајараг вә һеч дә ардычыл һәрәкәт етмәјәрәк, өзләринин јалныз сијаси дәјишиклик партијасы олан партијасыны «ичтимаи (??!) ингилаб» партијасы ад-

ландырдылар (онларын 1894-чү ил 19 феврал тарихли «Манифест»инә бах) вә өзләринин «манифест»индә: «халг һүгугу анлајышына халг истеһсалынын тәшкили дахилдир» дедиләр (биз јадымызда галдыгы кими ситат кәтирмәјә мәчбуруг), беләликлә дә һәмин халгчы хурафатыны хәлвәтчә ишә кечиртдиләр. Буна көрә, демәк олар, П. Л. Лавров онлары «маскарад сијасәтчиләри» адландырмагда (сәһ. 20, 2-чи сүтун) лап да һагсыз олмамышдыр. Лакин, ола биләр, народнојеправочулуға бир кечид нәзәриҗәси кими бахмаг да доғрудур; народнојеправочулуғун бир хидмәтини гејд етмәк лазымдыр ки, о, халгчы доктриналарынын мәһдудлуғундан утанмыш вә синфи полис мүтләгиҗәти шәраитиндә сијаси дәјишикликләр дејил, игтисади дәјишикликләр олмасынын мүнасиблијиндән данышмағы рәва көрән ән ијрәнч халгчы иртичачылары илә ачыг мүбаһисәјә чыхмышдыр (бах: «Вачиб мәсәлә», «Народноје право» партијасынын нәшри). Әкәр доғрудан да народнојеправочулар партијасында, өз сосиалист бајрағыны тактика сәбәбләринә көрә кизләдән, анчаг гејри-сосиалист сијасәтчиләр маскасы тахан (П. Л. Лавровун еһтимал етдији кими, сәһ. 20, 2-чи сүтун) кечмиш сосиалистләрдән башга һеч кәс јохдурса, онда, әлбәттә, бу партија һеч бир кәләчәјә малик дејилдир. Лакин әкәр бу партијада маскарад сијасәтчиләриндән башга, һабелә сосиалист олмајан әсил сијасәтчиләр, сосиалист олмајан әсил демократлар да варса, онда бу партија бизим буржуазијанын сијаси мүхалифәтдә олан үнсүрләри илә јахынлашмаға чалышмагла, бизим хырда буржуазија, хырда алверчиләр, хырда сәнәткарлар вә и. а. синфиндә сијаси мәнлик шүуру ојатмаға чалышмагла чох хејир верә биләр, зира бу синиф Гәрби Авропанын һәр јериндә демократик һәрәкатда өз ролуну ојнамышдыр, бизим Русијада исә ислаһатдан сонракы дөврдә мәдәниҗәт саһәсиндә вә башга саһәләрдә хүсусилә сүр'әтли мүвәффәгиҗәтләр газанмышдыр вә бу синиф полис һөкумәтинин зүлмүнү, онун ири заводчулара, нәһәнк малиҗә вә сәнаје инһисарчыларына һәјасызлыгла көмәк көстәрмәсини һисс етмәјә билмәз. Анчаг,

бунун үчүн народнојеправочулар кәрәк јенә дә «зијалыларла», — күтләләрин реал мәнафејини нәзәрә алмадыглары үчүн ачыз галдыгларыны «Вачиб мәсәлә»нин дә тәсдиг етдији бу «зијалыларла» кифајәтләнмәјиб мәһз әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләри илә јахынлашмаг вәзифәсини үзәрләринә көтүрсүнләр. Бунун үчүн народнојеправочулар мүхтәлиф ичтимаи үнсүрләри бирләшдирмәк вә сијаси вәзифәләр гаршысында сосиализми кәнара атмаг һаггындакы һәр чүр иддиалардан ваз кечмәли вә халгын буржуа тәбәгәләри илә јахынлашмаға мане олан сахта утанчаглыгдан әл чәкмәлидирләр, јә'ни онлар сосиалист олмајан сијасәтчиләрин програмындан данышмагла бәрабәр, бу програма ујғун һәрәкәт етмәли вә сосиализмә һеч дә еһтијачлары олмајан, лакин мүтләгијјәтин зүлмүнү вә сијаси азадлығын зәрурилијини кетдикчә даһа күчлү һисс едән ичтимаи групларда вә синифләрдә синфи мәнлик шүуруну ојадыб инкишаф етдирмәлидирләр.

Рус сосиал-демократијасы һәлә чох кәнчдир. О, нәзәри мәсәләләрин үстүн јер тутдуғу өз рүшејм һалындан һәлә јеничә чыхыр. О өз әмәли фәалијјәтини һәлә јеничә инкишаф етдирмәјә башлајыр. Башга фраксијаларын ингилабчылары сосиал-демократ нәзәријјәләрини вә програмларыны тәнгид етмәк әвәзинә, зәрурәт үзүндән, рус сосиал-демократларынын *әмәли фәалијјәтини* тәнгид етмәли олурлар. Һәм дә е'тираф етмәк лазымдыр ки, әмәли фәалијјәтин тәнгиди нәзәри тәнгиддән ән кәскин бир сурәтдә фәргләнир, о гәдәр фәргләнир ки, һәтта С.-Петербург «Мүбаризә иттифагы»ның куја сосиал-демократ тәшкилаты олмамасы кими күлүнч бир шајиә ујдурула билмишдир. Артыг белә бир шајиә ујдурула билмәсинин өзү сосиал-демократларын сијаси мүбаризәјә е'тинасыз јанашмасы һаггындакы ара сөзләриндән ибарәт иттиһамларын дүзкүн олмадығыны көстәрир. Артыг белә бир шајиә ујдурула билмәсинин өзү сүбут едир ки, сосиал-демократларын *нәзәријјәсинин* инандыра билмәдији бир

чох ингилабчылар онларын *әмәли фәалиjjәти* нәтичәсиндә инанмаға башлајырлар.

Рус сосиал-демократијасынын гаршысында һәлә олдугча бөjүк, анчаг jеничә башланан бир иш сahәси дурур. Рус фәһлә синфинин ојанмасы, онун кортәбии бир сурәтдә билиjә, бирләшмәjә, сосиализмә доғру чан атмасы, өз истисмарчылары вә зүлмкарларына гаршы мүбаризәjә галхышмасы күндән-күнә daһa ајдын вә daһa кениш бир шәкилдә мејдана чыхыр. Рус капитализминин ахыр заманлар әлдә етмәкдә олдуғу чох бөjүк мүвәффәгиjjәтләр фәһлә һәрәкатынын дурмадан енишә вә дәрининә артачағыны сүбут едир. Биз инди, көрүндүjү кими, капиталист тсиклинин елә бир дөврүндәjик ки, бу дөврдә сәнаје «чичәкләнир», тичарәт гызғын кедир, фабрикләр вар күчү илә ишләjир вә јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими сајсыз-һесабсыз мигдарда jени заводлар, jени мүәссисәләр, сәһмдар чәмиjjәтләри, дәмирjол тикинтиләри вә и. а. вә и. а. мејдана чыхыр. Сәнаjенин бу «чичәкләнмәсиндән» сонра лабүд сурәтдә ифлас (аз-чох кәскин бир ифлас) баш верәчәjини иәәличәдән сөjләмәк үчүн һеч дә пеjғәмбәр олмаг лазым дејилдир. Бу ифлас јығынјығын хырда сahибкарлары вар-јохдан чыхарачаг, јығын-јығын фәһләләри ишсизләр сырасына атачаг, беләликлә дә, артыг чохдан бәри һәр бир шүурлу, һәр бир дүшүнән фәһләнин гаршысында дуран сосиализм вә демократизм мәсәләләрини кәскин бир шәкилдә бүтүн фәһлә күтләләринин гаршысына гојачагдыр. Рус сосиал-демократлары чалышмалыдырлар ки, һәмин ифлас заманы рус пролетариаты daһa шүурлу олсун, daһa чох бирләшмиш олсун, рус фәһлә синфинин вәзифәләрини баша дүшсүн, инди чох бөjүк мәнфәәтләр көтүрән вә зорәрләри һәмишә фәһләләрин үзәринә јыхмаға чалышан капиталистләр синфини дәф етмәк игтидарында олсун, рус демократијасына башчылыг етмәк вә рус фәһләләринин, бүтүн рус халгынын әл-голуну бағлајан полис мүтләгиjjәтинә гаршы гәти мүбаризәjә галхмаг игтидарында олсун.

Беләликлә, jолдашлар, иш башына! Гиjмәтли вахтымызы итирмәjәк! Ојанмагда олан пролетариатын

тәләбләрини тә'мин етмәк, фәһлә һәрәкатыны тәшкил етмәк, ингилаби группары вә онларын гаршылыглы әлагәсини мөһкәмләтмәк, фәһләләри тәблиғат вә тәшвигат әдәбијјаты илә тәчһиз етмәк, Русијанын һәр тәрәфинә јајылмыш фәһлә дәрнәкләрини вә сосиал-демократ групларыны ваһид *сосиал-демократ фәһлә партијасы* халында бирләшдирмәк үчүн рус сосиал-демократлары чох иш көрмәлидирләр!

«МҮБАРИЗӘ ИТТИФАГЫ»НДАН ПЕТЕРБУРГ ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ ВӘ СОСИАЛИСТЛӘРИНӘ

Петербург ингилабчылары ағыр бир вәзиjjәт кечирмәкдәдирләр. Һөкумәт вар гүввәсини топламышдыр ки, бу jахынларда мejдана кәлмиш вә өзүнү бу гәдәр гүввәтлә көстәрмиш олан фәһлә һәрәкатыны әзсин. Һәбсләр сон дәрәчә чохалмышдыр, һәбсханалар ағзынадәк долмушдур. Зиjалылары, кишиләри вә гадынлары тутурлар, фәһләләри тутур вә jығын-jығын сүркүн едирләр. Гудузлашыб өз дүшмәнләри үзәринә атылан полис һөкумәтинин, демәк олар, һәр күн jениjени гурбанлара баис олмасы һаггында хәбәр кәлмәкдәдир. Һөкумәтин гәсди будур ки, рус ингилаб һәрәкатындакы jени чәрәjаны мөһкәмләнмәjә вә дирчәлмәjә гоjмасын. Прокурорлар вә жандармлар һәлә индидән ловғаланырлар ки, «Мүбаризә иттифагы»ны дағытмаға мүвәффәг олмушлар.

Бу ловғаланма — jаландыр. Бүтүн тә'гибләрә бахмаjараг, «Мүбаризә иттифагы» саламатдыр. Биз там мәмнуниjjәтлә геjд едирик ки, күтләви һәбсләр, фәһләләр арасында вә сосиалист зиjалылар арасында күдрәтли бир тәшвигат силаһы вәзифәсини көрүр, һәлак олмуш ингилабчыларын jеринә jениләри, рус пролетариатының, бүтүн рус халгының jолунда чарпышан мүбаризләр сырасында тәзә гүввә илә вурушмаға һазыр олан адамлар кәлир. Гурбансыз мүбаризә ола билмәз, чар гулдурларының вәһши тә'гибинә исә биз тәмкинлә чаваб вериб дejирик: ингилабчылар һәлак олдуларса да — jашасын ингилаб!

Тә'гибләрин гүввәтләнмәси индијәдәк «Мүбаризә иттифагы»ның ајры-ајры ишләрини анчаг мүвәггәти зәифләдә билмиш, акентләрин вә тәшвигатчыларын анчаг мүвәггәти азлығына сәбәб ола билмишдир. Инди мәһз белә бир азлыг һисс олунур вә бизи, ингилаб иши уғрунда вар гүввә илә чалышмаг арзусунда олан бүтүн шүурлу фәһләләрә вә бүтүн зијалылара чағырышла мүрачиәт еләмәјә мәчбур едир. «Мүбаризә иттифагы»на акентләр лазымдыр. Гој, ингилаби фәалијјәтин һәр һансы бир саһәсиндә, ән мәһдуд бир саһәсиндә дә олса ишләмәк арзусунда олан бүтүн дәрнәкләр вә ајры-ајры шәхсләр бу арзуларыны «Мүбаризә иттифагы» илә әлагәси оланлара билдирсинләр. (Әкәр бу кими шәхсләр тапа билмәјән бир груп оларса, — буна исә еһтимал чох аздыр, — харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы» васитәси илә мүрачиәт едә билөр.) Һәр чүр иш үчүн ишчи лазымдыр, һәм дә ингилабчылар ингилаби фәалијјәтин ајры-ајры саһәләриндә нә гәдәр чох ихтисаслашсалар, онлар өз ишләринин конспирасија үсулларыны вә кизли сахланмасыны нә гәдәр чох тәкмилләшдирсәләр, нәзәрә чарпмајан ајры-ајры хырда ишләрә нә гәдәр фәдакарлыгла киришсәләр, бүтүн иш бир о гәдәр е'тибарлы олар, жандармлар вә часуслар ингилабчылары бир о гәдәр чәтин тапа биләр. Һөкумәт әлејһиә ишләјән үнсүрләрин јалныз мөвчуд мәркәзләрини дејил, сонралар мејдана кәләчәк, еһтимал олунан мәркәзләрини дә һөкумәт өз акентләри шәбәкәси илә артыг габагчадан чулғамышдыр. Һөкумәт, ингилабчылары тә'гиб едән өз нөкәрләринин фәалијјәтини даим енинә вә дәринә инкишаф етдирир, јени үсуллар ихтира едир, јени фитнәкарлар тә'јин едир, горхутмаг, јалан ифадәләр вә сахта имзалар көстәрмәк, сахта мәктублар үјдурмаг вә с. бу кими васитәләрлә мәһбуслара тәзјиг көстәрмәјә чалышыр. Ингилаби интизамы, тәшкилаты вә конспирасија үсулларыны гүввәтләндириб инкишаф етдирмәдән һөкумәтлә мүбаризә апармаг мүмкүн дејилдир. Конспирасија исә һәр шејдән әввәл тәләб едир ки, ајры-ајры дәрнәкләр вә шәхсләр ајры-ајры иш саһәләриндә ихтисаслашсын вә бирләшдиричилик ролу

«Мүбаризә иттифагы»нын ән аз бир мигдар үзвүндән ибарәт мәркәз өзәјинә тапшырылсын. Ингилаби ишин ајры-ајры саһәләри олдугча мүхтәлифдир: ачыг ишләјән вә фәһләләр арасында елә даныша билән тәшвигатчылар лазымдыр ки, бунун үстүндә онлары мәһкәмәјә вермәк *мүмкүн олмасын,* өзләри анчаг *а* десин, *b* вә *с*-ни исә өзкәләрә дедиртдирә билсин. Әдәбијјат, вәрәгә јајан адамлар лазымдыр. Фәһлә дәрнәкләри вә груплары тәшкил едән адамлар лазымдыр. Бүтүн фабрик вә заводларда баш верән бүтүн һадисәләр һаггында мә'лумат верән мүхбирләр лазымдыр. Часуслара вә фитнәкарлара көз гојан адамлар лазымдыр. Конспирасија мәнзилләри дүзәлдән адамлар лазымдыр. Әдәбијјаты јеринә чатдырмаг, тапшырыглары башгаларына јетирмәк үчүн, һәр чүр әлагә сахламаг үчүн адамлар лазымдыр. Пул јығанлар лазымдыр. Зијалылар вә мә'мурлар арасында, фәһләләрлә, фабрик-завод мәишәти илә, мүдириҗҗәт илә (полислә, фабрик мүфәттишлији вә и. а. илә) тәмасда олан акентләр лазымдыр. Русијанын вә башга өлкәләрин мүхтәлиф шәһәрләри илә әлагә сахламаг үчүн адамлар лазымдыр. Һәр чүр әдәбијјатын мүхтәлиф механики үсулларла тәкрар нәшрини тәшкил едән адамлар лазымдыр. Әдәбијјаты вә башга шејләри сахламаг вә и. а. вә и. а. үчүн адамлар лазымдыр. Ајрыча бир шәхсин вә ја ајрыча бир групун өз үзәринә көтүрәчәји иш нә гәдәр хырда, нә гәдәр кичик олса, бир о гәдәр чох еһтимал вар ки, һәмин иши о дүшүнүлмүш бир шәкилдә гура биләчәк, бу ишин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамајачағыны даһа јахшы тә'мин едә биләчәкдир, бүтүн конспирасија мәсәләләрини дүшүнмәклә вә һәр чүр үсуллар тәтбиг етмәклә жандармларын диггәтини јајындырыб аздыра биләчәкдир, ишин мүвәффәгијјәти бир о гәдәр е'тибарлы олачаг, полис вә жандармларын ингилабчыны вә онун тәшкилатла әлагәсини изләјә билмәси бир о гәдәр чәтин олачаг, ингилаби партија өз һәлак олмуш акентләрини вә үзвләрини үмуми ишә зәрәр вурмадан башгалары илә бир о гәдәр асанлыгла әвәз едәчәкдир. Биз билирик ки, белә бир ихтисаслашма чох чәтин ишдир, она көрә чәтиндир ки,

адамдан ән бөјүк бир мәтинлик вә ән бөјүк фәдакарлыг тәләб едир, адамын нәзәрә чарпмајан вә јекнәсәг бир ишдә, јолдашларла әлагәси олмајан, ингилабчынын бүтүн һәјатыны гуру вә чидди гајдалара табе едән бир ишдә вар гүввә илә ишләмәсини тәләб едир. Лакин Русијада ингилаби праҡтиканын көркәмли сималары анчаг бу шәраитдә чалышараг, иши һәртәрәфли һазырламаг үчүн бир чох илләр сәрф едәрәк ән мөһтәшәм ишләр көрә билмишләр; биз дә тамамилә әминик ки, сосиал-демократларын фәдакарлығы кечмиш нәсилләрә мәнсуб ингилабчыларын фәдакарлығындан аз олмајачагдыр. Биз ону да билирик ки, тәклиф етдијимиз систем шәраитиндә, «Мүбаризә иттифагы» ишләмәк истәјән шәхс вә ја груп һаггында лазыми мә'лумат топлајыб онун бачарығыны ајры-ајры тапшырыгларда сынајынчаја гәдәр кечәчәк һазырлыг дөврү, өз гүввәсини ингилаби ишә сәрф етмәјә чан атан бир чох адамлар үчүн чох ағыр олачагдыр. Лакин габагчадан бу чүр сынаг кечирилмәдән мүасир Русијада ингилаби фәалијјәт мүмкүн дејилдир.

Биз өз јени јолдашларымыза белә бир фәалијјәт системи тәклиф едиркән, узун тәчрүбә нәтичәсиндә әлдә етдијимиз мүддәалары ирәли сүрүрүк вә тамамилә әминик ки, бу систем үзрә ишләдикдә ингилаби ишин мүвәффәгијјәти ән чох тә'мин едилмиш олур.



В. И. Ленин Шушенскоје кәндиндә сүркүндә олдуғу заман бу евдә јашамышдыр. Солдан ахырынчы ики пәнчәрә Ленинин јашадығы отағын пәнчәрәләридир.

ХАЛГЧЫ ЛАЈИҺӘБАЗЛЫҒЫНЫН ИНЧИЛӘРИ

С. Н. Ј У Ж А К О В. М А А Р И Ф М Ә С Ә Л Ә Л Ә Р И. ПУБЛИСИСТИКА ТӘЧРҮБӘЛӘРИ. — ОРТА МӘКТӘБ ИСЛАҺАТЫ. — АЛИ ТӘҺСИЛИН СИСТЕМ ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ. — КИМНАЗИЈА ДӘРСЛИКЛӘРИ. — ҮМҮМХАЛГ ТӘҺСИЛИ МӘСӘЛӘСИ. — ГАДЫН ВӘ МААРИФ. СПБ., 1897. VIII+283 СӘҺИФӘ. ГИЈМӘТИ 1 МАНАТ 50 ГӘПИК[19].

1897-чи илин ахырларында сүркүндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1898-чи илдә ашағыдакы мәчмуәдә чап едилмишдир: Владимир Илјин. «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр». СПБ.

Мәчмуәнин мәтниндән чап олунур

I

Бу сәрлөвһә илә ч. Јужаков 1895—1897-чи илләрдә «Русскоје Богатство»да чап олунмуш өз мәгаләләринин мәчмуәсини бурахмышдыр. Мүәллиф зәнн едир ки, онун мәгаләләри «бу мәсәләләрин», јә'ни «маариф мәсәләләринин ән башлычаларыны әһатә етмиш» вә «бирликдә, бизим зеһни мәдәниҗҗәтимизин ән вахты чатмыш, вачиб, лакин һәлә дә аз тә'мин едилмиш олан тәләбатынын бир нөв тәсвири олмушдур». (Мүгәддимә, сәһ. V.) 5-чи сәһифәдә бир даһа гејд едилир ки, мүәллиф «башлыча олараг принсип мәсәләләри үзәриндә» дајанмаг фикриндәдир. Лакин бүтүн бу ибарәләр јалныз, ч. Јужаковун фикрә, һәтта фикрә дејил, гәләмә кениш мејдан вермәк һәвәсиндә олдуғуну көстәрир. Китабын сәрлөвһәси дә һәддән артыг кенишдир: доғрудан да, — әсәрин сәрлөвһәсиндән сонра сајылан мәгаләләрин сијаһысындан да көрүндүју кими,— мүәллиф һеч дә «маариф мәсәләләриндән» дејил, јалныз мәктәб мәсәләләриндән, һәм дә јалныз орта вә али мәктәб мәсәләләриндән бәһс едир. Китабдакы бүтүн мәгаләләрин ән кәрәклиси кимназијаларымызын дәрсликләри һаггындакы мәгаләдир. Мүәллиф мөвчуд дәрсликләри — рус дили, чоғрафија вә тарих дәрсликләрини бурада әтрафлы тәһлил едир, онларын там јарарсызлығыны көстәрир. Бу мәгаләнин мүәллифә мәхсус узунчулуғу адамы јормасајды, о даһа бөјүк маратла охунарды. Биз охучунун диггәтини бу китабдакы мәгаләләрин јалныз икисинә, јә'ни орта тәһсил ислаһаты вә үмумхалг тәһсили һаггындакы мәгалә-

ләрә чәлб етмәк фикриндәјик, чүнки бу мәгаләләр доғрудан да принсипиал мәсәләләрә тохунур вә «Р. Богатство»нун севдији идејалары ајдынлашдырмаг үчүн хүсусилә сәчијјәвидир. Ахы анчаг чәпаб Гриневичләр вә Михајловскиләр өзләринә дүшмән олан доктринадан мисилсиз ахмаг нәтичәләр чыхармаг үчүн мисаллар тапмагдан өтрү Русијанын дәјәрсиз ше'р зибиллијини ешәләмәли олурлар. Мүвафиг мәгсәд үчүн бизим бу чүр әзијјәтли газыntылара ehtијачымыз јохдур: «Рус. Богатство» журналына вә онун һәгигәтән «көркәмли нүмајәндәләриндән» биринә нәзәр салынмасы кифајәтдир.

II

«Орта тәһсил ислаһатынын әсаслары» мәгаләсинин II параграфына ч. Јужаков белә бир сәрләвһә вермишдир: «Орта мәктәбин вәзифәләри. Синфи мәнафе вә синфи мәктәб» (Мүндәричата бах). Көрүрсүнүз ки, мөвзу олдугча мараглыдыр вә елә кәлир ки, јалныз мааријф саһәсинин дејил, үмумијјәтлә бүтүн ичтимаи һәјатын ән мүһүм бир мәсәләсини, мәһз халгчыларла «шакирдләр»[150] арасындакы ән әсас ихтилафлардан биринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олан бир мәсәләни бизә изаһ едә биләр. Инди көрәк «Р. Богатство» әмәкдашынын «Синфи мәнафе вә синфи мәктәб» һаггында нә кими тәсәввүрләри вардыр.

Мүәллиф лап һаглы олараг дејир ки, «мәктәб инсаны һәјата һазырламалыдыр» формулу тамамилә мәзмунсуздур, мәсәлә ондан ибарәтдир ки, һәјат үчүн нә лазымдыр вә «кимә лазымдыр» (6). «Орта тәһсил кимә лазымдыр — о демәкдир ки, орта мәктәб шакирдләринә кимин мәнафеји үчүн, кимин сәадәти вә хејри үчүн тәһсил верилир?» (7). Мәсәләнин гојулушу көзәлдир вә әкәр... әкәр бүтүн бу башланғыч сонракы изаһатда бош ибарәләрә чеврилиб галмасајды, онда биз мүәллифи үрәкдән алгышлардыг; о дејир: «Бу мәнафе дөвләтин, милләтин, бу вә ја башга бир ичтимаи синфин, тәһсил алан фәрдин өзүнүн сәадәт вә хејриндән ибарәт ола биләр». Долашыглыг башланыр:

белә нәтичә чыхармаг лазым кәлир ки, синифләрә бөлүнмүш бир чәмијјәтдә гејри-синфи дөвләт, гејри-синфи милләт, синифләр харичиндә дуран фәрдләр ола биләрмиш! Индичә көрәчәјик ки, бу һеч дә ч. Јужаковун дилиндән чыхан тәсадүфи бир шеј дејилдир, көрәчәјик ки, о мәһз белә мә'насыз бир фикирдәдир. «Әкәр мәктәб програмы тәртиб едилиркән синфи мәнафе нәзәрдә тутулурса, онда, демәли, дөвләт орта мәктәбинин үмуми бир типиндән һеч данышыг ола билмәз. Бу һалда мәктәбләр лабүддән силк мәктәби олур, һәм дә бу мәктәбләрдә јалныз тәһсил дејил, тәрбијә дә верилмәли олур, чүнки һәмин мәктәбләр силкин хүсуси мәнафе вә вәзифәләриндә мүтабиг тәһсил вермәкдән башга, силк вәрдишләри дә вермәли вә силк корпорасијасы руһу ашыламалыдырлар» (7). Бу ибарәдән чыхарылачаг биринчи нәтичә одур ки, ч. Јужаков силкләрлә синифләрин фәргини анламыр, буна көрә дә, тамамилә мүхтәлиф олан бу анлајышлары кобуд часына гарышдырыр. Бу анламазлыг онун мәгаләсинин башга јерләриндә дә ашкара чыхыр (мәсәлән, 8-чи сәһифәјә бах), бу исә хүсусән она көрә тәәччүблүдүр ки, ч. Јужаков мәлүм бу мәгаләнин өзүндә һәмин анлајышларын мүһүм бир фәргинә лап јахынлашмышдыр. Ч-б Јужаков 11-чи сәһифәдә дејир: «Јадда сахламаг лазымдыр ки, бир чох һалларда (лакин һеч дә лабүд олмајараг) сијаси, игтисади вә мә'нәви тәшкилатлар ајрыча әһали групларынын бә'зән јуридик имтијазыдыр, бә'зән дә фе'лән онларын өзүндүр. Биринчи һалда бу груплар — силкләрдир; икинчи һалда — синифләрдир». Бурада синифлә силк арасындакы фәрглөрдән *бири* доғру көстәрилмишдир, мәһз о доғру көстәрилмишдир ки, синифләрин бир-бириндән фәрги јуридик имтијазларда дејил, һәгиги шәраитдәдир вә демәли, мүасир чәмијјәтин синифләри үчүн *јуридик бәрабәрлик* тәләб олунур. Ч-б Јужаков силкләрлә синифләр арасындакы башга бир фәргә дә, дејәсән, е'тинасызлыг көстәрмир: «...Биз... о заман (јә'ни тәһкимчилик һүгугу ләғв едиләндән сонра)... милли һәјатын тәһкимчи вә силк гурулушундан, о чүмләдән гапалы силк мәктәби системиндән әл чәкдик. Инди капита-

лизм просесинин башланмасы рус милләтини силкләрдән даһа чох игтисади синифләрә бөлүр...» (8). Авропа вә Русија тарихиндә силкләри синифләрдән фәргләндирән башга бир әламәт, јә'ни силкләрин тәһкимчилик чәмијјәтинә, синифләрин исә капитализм чәмијјәтинә мәхсус олдуғу да бурада дүзкүн көстәрилмишдир*. Әкәр ч. Јужаков бу фәргләр үзәриндә азачыг да олса дүшүнсәјди вә белә асанлыгла өз өткәм гәләминин вә өз Kleinbürger** гәлбинин тә'сиринә гапылмасајды, онда нә јухарыдакы ибарәни, нә дә белә бир чәфәнкијаты јазмазды ки, мәктәбләрин синфи програмлары варлылара вә јохсуллара мәхсус програмлара бөлүнмәлидир, јазмазды ки, Авропанын гәрбиндә синфи програмлар мүвәффәгијјәт газанмыр, синфи мәктәб синфи мәһдудлуг олмасыны нәзәрдә тутур вә с. вә с. Бүтүн бунлар апајдын көстәрир ки, сәрһәдһәнин бөјүк үмидләр вермәсинә вә тәмтәраглы ибарәләрә бахмајараг ч. Јужаков синфи мәктәбин маһијјәтинин нәдән ибарәт олдуғуну әсла анламамышдыр. Һөрмәтли ч. халгчы, бу маһијјәт ондан ибарәтдир ки, тәһсил бүтүн *варлылар* үчүн ејни чүр тәшкил олунмуш вә онлара ејни дәрәчәдә мүјәссәрдир. Силк мәктәбиндән фәргли олараг синфи мәктәбин маһијјәти дә јалныз бу варлылар кәлмәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә ч. Јужаков јухарыдакы ибарәсиндә халис бир чәфәнкијат олараг сөјләмишдир ки, куја мәктәб синфи мәнафеја әсасән гурулдугда «дөвләт орта мәктәбинин үмуми бир типиндән һеч данышыг ола билмәз». Тамамилә әксинә: синфи мәктәб — әкәр ардычыллыгла гурулмуш бир синфи мәктәбдирсә, јә'ни әкәр бу мәктәб бүтүн вә һәр чүр силкилик галыгларындан азад олмушса, — онда һөкмән үмуми бир мәктәб типи олмасыны нәзәрдә тутур. Синфи чәмијјәтин (демәли, синфи тәһсилин дә) маһијјәти там јуридик *бәрабәрликдән,* бүтүн вәтәндашларын һүгугча там бәрабәр олмасындан, тәһсилин варлылар үчүн там һүгуг бәрабәрлији әсасында вә ејни дәрәчәдә мүјәссәр олмасындан ибарәтдир. Силк мәк-

* Силкләр синфи фәрг формаларындан бири олараг чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсини нәзәрдә тутур. Биз садәчә синифләрдән данышырыг вә һәмишә капитализм чәмијјәтинин силксиз синифләрини нәзәрдә тутуруг.

** — хырда буржуа. *Ред.*

тәбиғ шаҝирдин мүәјјән силкә мәнсуб олмасыны тәләб едир. Синфи мәктәб силк нә олдуғуну билмир, о јалныз вәтәндашлары таныјыр. Синфи мәктәб бүтүн вә һәр чүр шаҝирдләрдән *анчаг бир шеј* тәләб едир: шаҝирд кәрәк өз тәһсил пулуну версин. Синфи мәктәбдә програмларын варлылар үчүн вә јохсуллар үчүн мүхтәлиф олмасы һеч дә лазым дејилдир, чүнки тәһсил пулу вермәк, дәрс ләвазиматы алмаг, бүтүн тәһсил мүддәтиндә шаҝирдин хәрчини чәкмәк үчүн вәсаити олмајанлары синфи мәктәб һеч орта тәһсил алмага бурахмыр. Синфи мәктәб һеч дә синфи мәһдудлуг тәләб етмир: тәрсинә, силкләрин әксинә олараг синифләр ајры-ајры шәхсләрин һәмишә тамамилә азад сурәтдә бир синифдән башга синфә кечмәсинә имкан верир. Синфи мәктәб, охумаг үчүн вәсаити олан һеч бир кәсин үзүнә бағланмыр. Гәрби Авропада «јарымчыг тәһсил вермәк вә мүхтәлиф халг тәбәгәләри арасында синфи, чәһәтдән мә'нәви-интеллектуал ајрылыг гојмаг програмлары олан бу тәһлүкәли програмлар мүвәффәгијјәт газанмыр» (9) демәк — керчәклији тамамилә тәһриф етмәкдир, зира һәр кәс билир ки, Гәрбдә дә, Русијада да орта мәктәб әслиндә синфи мәктәбдир вә онанынын јалныз олдугча аз бир гисминин мәнафејинә хидмәт едир. Ч-б Јужаков анлајышлары ағлакәлмәз дәрәчәдә гарышдырдығына көрә, биз һәтта она белә бир әлавә изаһат вермәји дә јерсиз билмирик ки, мүасир чәмијјәтдә, һәтта һеч бир тәһсил пулу алмајан бир орта мәктәб дә әсла синфи мәктәблијиндән чыхмыр, чүнки шаҝирдин 7—8 иллик хәрчи дәрс пулундан олдугча артыгдыр вә чох аз адамын бу хәрчи чәкмәјә күчү чатыр. Әкәр ч. Јужаков мүасир орта мәктәб ислаһатчыларына әмәли мәсләһәтчи олмаг истәјирсә, әкәр мәсәләни мүасир керчәклик зәмини үзәриндә гојмаг истәјирсә (о исә мәһз белә дә едир),— онда јалныз силк мәктәбинин синфи мәктәблә әвәз олунмасындан, *јалныз* бундан данышмалы иди, ја да «синфи мәнафе вә синфи мәктәб» кими назик бир мәсәләдән һеч данышмамалы иди. Буну да демәк лазымдыр ки, ч. Јужаковун һәмин мәгаләдә мәсләһәт көрдүју тәдбир, — гәдим дилләрин јени дилләрлә әвәз

едилмәси бу принсипиал мәсәләләр илә чох да әлагәдар дејилдир. Ч-б Јужаков бу мәсләһәтлә кифајәтләнсәјди, биз она е'тираз етмәздик вә һәтта тәмкинсиз чүмләпәрдазлығыны да она бағышлардыг. Анчаг, бир һалда ки, «синфи мәнафе вә синфи мәктәб» мәсәләсини о *өзү* гаршыја гојмушдур, онда гој бүтүн өз чәфәнк ибарәләриниң мәс'улијјәтини дә дашысын.

Лакин ч. Јужаковун бу мөвзудакы ибарәләри һеч дә јалныз јухарыдакылардан ибарәт дејилдир. «Сосиолокијада субјектив методун» әсас идејаларына садиг олан ч. Јужаков синифләр мәсәләсинә тохунуркән «кениш нөгтеји-нәзәрә» (12, мүгајисә един 15) кечир, елә бир кениш нөгтеји-нәзәрә ки, бу нөгтеји-нәзәрдән синфи фәргләрә тәкәббүрлә е'тинасызлыг көстәрә билир; елә кениш бир нөгтеји-нәзәрә ки, бу нөгтеји-нәзәр она ајры-ајры синифләрдән дејнл (тфу, нә мәһдуд бир шеј!), үмумијјәтлә бүтүн милләтдән данышмаға имкан верир. Бу көзәл нөгтеји-нәзәр «кенишлији» бүтүн бөјүк вә хырда әхлагчыларын, хүсусән Kleinbürger әхлагчыларын чејнәнмиш үсулу илә әлдә едилир. Ч-б Јужаков чәмијјәтин синифләрә бу чүр бөлүнмәсини (вә һәмин бөлүнмәнин тәһсилдә әкс етмәсини) кәскин бир сурәтдә писләјир вә бу һадисәнин «тәһлүкәсиндән» (9) бөјүк бир дәбдәбә вә мисилсиз чошгунлугла данышыр; дејир ки, «һәр нөв вә һәр шәкилдә олан синфи тәһсил системи өз әсасы е'тибары илә дөвләтин, милләтин вә тәһсил алан шәхсләрин мәнафејинә зиддир»* (8); мәктәбдә синфи програмлар олмасы «һәм дөвләт, һәм дә милләт нөгтеји-нәзәриндән мәгсәдә ујғун дејил вә тәһлүкәлидир» (9); тарихдәки тимсаллар јалныз, «синфи гурулуш вә синфи мәнафе инкишафының милләтә сон дәрәчә зидд олдуғуну көстәрир ки, биз дә јухарыда бу инкишафдан данышмышдыг вә һәмин инкишафы милләтин сәадәти вә дөвләтин өзү үчүн тәһлүкәли һесаб етмишдик» (11); «идарәетмәнин синфи

* Чох һөрмәтли ч. Kleinbürger, икисиндән бири олмалыдыр: сиз ја синифләрә бөлүнмүш чәмијјәтдән данышын, ја да бөлүнмәмиш чәмијјәтдән. Биринчи һалда гејри-синфи тәһсил дә ола билмәз. Икинчи һалда нә синфи дөвләт, нә синфи милләт ола билмәз, нә дә синифләрдән биринә мәнсуб олан шәхсләр. Һәр ики һалда ибарә мә'насыздыр вә мүасир керчәклијин ән кәскин хүсусијјәтләринә горхагчасына көз јуман Kleinbürger-ин анчаг садәдил арзусундан ибарәтдир.

гурулушу һәр јердә бу вә ја башга шәкилдә ләғв едилмишдир» (11); бу «тәһлүкәли» синиф бөлкүсү «әһалинин мүхтәлиф груплары арасында антагонизм» төрәдир, «милли һәмрә'јлик вә үмумдөвләт вәтәнпәрвәрлији дујғусуну» (12) тәдричән арадан галдырыр; «бүтөв милләтин, дөвләтин вә үмумијјәтлә ајры-ајры вәтәндашларын кениш, дүзкүн вә узагкөрәнликлә баша дүшүлән мәнафеји (һеч олмазса, мүасир дөвләтдә) бир-биринә зидд олмамалыдыр» (15) вә и. а., вә и. а. Бунларын һамысы башдан-баша ујдурмадыр, анчаг Kleinbürger-ин тамамилә мә'насыз «арзулары»,—мөвчуд олан лар үчүн дә сезилмәдән характеристика шәкли алан бу арзулар васитәси илә мүасир керчәклијин әсил маһијјәтини пәрдәләјән бош ибарәләрдир. Белә ибарәләри доғуран бу чүр дүнјабахышына бир аналокија тапмаг үчүн Гәрбдә, ора буржуазијасының нәзәри горхаглығынын вә сијаси чашгынлығының тәбии вә лабүд ифадәси олан «етика» мәктәбинин нүмајәндәләринә нәзәр салмаг лазымдыр[151].

Биз исә бу бөјүк бәлагәт вә сентименталлығы, бу гәрибә көзүачыглыгы вә узагкөрәнлији белә бир хырда фактла мүгајисә етмәклә кифајәтләнәчәјик. Ч-б Јужаков силк мәктәби вә синфи мәктәб мәсәләсинә тохунмушдур. Биринчи мәсәләдә һеч олмазса оғлан кимназијалары вә прокимназијалар һаггында, һабелә реалны мәктәбләри һаггында дүрүст статистика мә'луматы тапмаг мүмкүндүр. Һәмин мә'луматы биз малијјә назирлијинин «Русијанын мәһсулдар күввәләри» мәчмуәсиндән көтүрүрүк (СПБ. 1896. XIX бөлмә. Халг маарифи. Сәһ. 31):

«Шакирдләрин силк бөлкүсү (шакирдләрин үмуми сајына көрә %-лә) ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр:

	Халг маариф назирлијинин оғлан кимназијалары вә прокимназијаларында			Реалны мәктәбләриндә		
	1880	*1881*	*1892*	*1880*	*1884*	*1892*
Нәсли вә шәхси задәканларын вә мә'мурларын ушаглары	47,6	49,2	56,2	44,0	40,7	38,0
Руһани ушаглары	5,1	5,0	3,9	2,6	1,8	0,9

	Халг маариф назирлијинин оғлан кимназијаларында вә прокимназијаларында			Реалны мәктәбләриндә		
	1880	*1884*	*1892*	*1880*	*1884*	*1892*
Шәһәр силкләриндән оланларын ушаглары	33,3	35,9	31,3	37,0	41,8	43,0
Кәнд силкләриндән оланларын ушаглары (башга милләтләрдән вә ашағы рүтбәдән оланларла бирликдә)	8,0	7,9	5,9	10,4	10,9	12,7
Әчнәби ушаглары	2,0	2,0	1,9	3,0	4,8	5,4
Башга силкләрдән оланларын ушаглары	2,0	Әввәлки илә бирликдә		3,0	Әввәлки илә бирликдә	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0»

Бу хырда чәдвәл бизә ајдын көстәрир ки, куја биз дәрһал вә гәти сурәтдә (??) «силк мәктәбиндән әл чәкмишик» дедикдә ч. Јужаков нечә еһтијатсыз данышмышдыр. Әксинә, һәтта кимназијаларда (имтијазлы задәкан мәктәбләри вә с. һәлә бир јана галсын) шакирдләрин 56%-и задәкан вә мә'мур ушагларындан ибарәт олса да, орта мәктәбләримиздә силкилик инди дә үстүнлүк тәшкил едир. Бу силкләрин јеканә чидди рәгиби реалны мәктәбләриндә әксәријјәт тәшкил едән шәһәр силкләридир. Кәнд силкләрнин иштиракы исә— хүсусилә онларын галан силкләрдән сајча чох-чох артыг олдуғу нәзәрә алынарса — тамамилә чүз'идир. Демәли, бу хырда чәдвәл ајдын көстәрир ки, мүасир орта мәктәбимизин характериндән данышмаг истәјән бир адам јахшыча баша дүшмәлидир ки, јалныз силк мәктәбиндән вә синфи мәктәбдән данышмаг олар вә әкәр «биз» силк мәктәбиндән доғрудан да әл чәкириксә, бу анчаг синфи мәктәб үчүндүр. Өзлүјүндә ајдын олдуғу кими, биз бунунла әсла демәк истәмирик ки, силк мәктәбинин синфи мәктәблә әвәз олунмасы вә синфи мәктәбин јахшылашдырылмасы мәсәләси орта мәктәбдән истифадә етмәјән вә истифадә едә билмәјән синифләр үчүн әһәмијјәтсиз вә ја марагсыз бир

мәсәләдир: әксинә, бу онлар үчүн дә марагсыз мәсәлә дејилдир, чүнки силкилик һәјатда да, мәктәбдә дә онлара даһа ағыр тә'сир көстәрир, зира силк мәктәбинин синфи мәктәблә әвәз едилмәси Русијанын үмумијјәтлә вә һәртәрәфли авропалашмасы просесинин јалныз бир һиссәсидир. Биз анчаг ону көстәрмәк истәјирик ки, ч. Јужаков мәсәләни нечә тәһриф етмишдир вә бу мәсәләдә онун куја «кениш» олан нөгтеји-нәзәри һәгигәтдә һәтта буржуа нөгтеји-нәзәриндән чох-чох ашағыдыр. Јери кәлмишкән, буржуалыг һаггында. Мәсәлән, ч. А. Мануилов әсла анлаја билмир ки, Шултсе-Кеверницин биртәрәфлилијинә чох ајдын характеристика вермиш олан П. Б. Струве нә үчүн јенә дә «онун буржуа идејаларыны тәблиғ едир» («Р. Богатство» № 11, сәһ. 93). Ч-б А. Мануиловун бунu анламамасы бүтүнлүклә вә анчаг ондан ирәли кәлир ки, о јалныз рус «шакирдләринин» дејил, бүтүн Гәрби Авропа «шакирдләринин» дә вә јалныз шакирдләрин дејил, мүәллимин дә әсас бахышларыны анламыр. Јахуд бәлкә ч. Мануилов инкар етмәк истәјиб дејәчәкдир ки, мүасир чәмијјәтин синфи тәбәгәләшмәсини ширин ибарәләрлә пәрдәләјән «кениш нөгтеји-нәзәр» һәвәскарларына гәти дүшмән олмаг «мүәллимин» әсас бахышларындан, — онун бүтүн нәзәри, әдәби вә әмәли фәалијјәтиндә дәрин из бурахмыш бахышларындан дејилдир? инкар етмәк истәјиб дејәчәкдир ки, капитализми ләнкитмәјә вә дајандырмаға һәрис олан Kleinbürger-ләрин идејаларына нисбәтән, ачыг вә ардычыл «буржуа идејаларынын» мүтәрәггилијини вә үстүнлүјүнү гәти гәбул етмәк «мүәллимин» әсас бахышларындан дејилдир? Әкәр бунлар ч. Мануилова ајдын дејилсә, онда гој һеч олмазса өз журнал јолдашы ч. Јужаковун әсәрләри үзәриндә дүшүнсүн. Гој ч. Мануилов тәсәввүр етсин ки, инди бизи марагландыран мәсәләдә ч. Јужаковла бәрабәр бир дә «буржуа идејаларынын» ачыг вә ардычыл нүмајәндәси вардыр вә о, мүасир мәктәбин мәһз синфи характерини мүдафиә едәрәк, бунун тәсәввүр едилә биләчәк ән јахшы бир шеј олдугуну сүбут едир, силк мәктәбини тамамилә арадан галдырмаға, синфи мәктәбин мүјәссәр-

лијини (јухарыда дедијимиз мә'нада) кенишләндирмәјә чалышыр. Доғру дејилми ки, белә идеjалар Ч. Јужаковун идеjаларындан чох-чох јүксәк оларды; бу һалда диггәт Kleinbürger-ин јајғын «кениш нөгтеји-нәзәринә» дејил, мүасир мәктәбин реал еһтијачларына, мәһз онун силк мәһдудлуғунун арадан галдырылмасына чәлб олунарды. Мүасир мәктәбин биртәрәфли характери ачыгча көстәрилдикдә вә мүдафиә едилдикдә керчәклик дүзкүн көстәрилмиш олар вә тәкчә бу биртәрәфлилијин өзү дикәр тәрәфин шүуруну ајдынлашдырар*. Ч-б Јужаковун «кениш» бошбоғазлығы исә, әксинә, ичтимаи шүуру анчаг позғунлашдырыр. Нәһајәт, мәсәләнин әмәли тәрәфи... һеч Ч. Јужаков өзү дә нәинки бу мәгаләдә, һәтта инди арашдырмаға башлајачағымыз «утопијасында» да синфи мәктәб чәрчивәсиндән зәррә гәдәр кәнара чыхмыр.

III

Ч-б Јужаковун «үмумхалг тәһсили мәсәләсини» (китабын сәрләвһәсинә бах) арашдыран мәгаләсинин ады белә дир: «Маариф утопијасы. Үмумхалг ичбари орта тәһсили планы». Мәгаләнин лап адындан көрүнүр ки, Ч. Јужаковун сон дәрәчә ибрәтли олан бу мәгаләси бөјүк үмидләр верир. Лакин һәгигәтдә Ч. Јужаковун «утопијасы» бундан да бөјүк үмидләр верир. Мүәллиф өз мәгаләсини белә башлајыр: «Әзиз охучулар, бундан һеч аз ола билмәз, һеч бир күзәшт вә ја сазиш ола билмәз... Дөвләт, земство вә халг тәрәфиндән һеч бир хәрч чәкилмәдән, һамы үчүн ичбари олмагла бү-

---

* Биз јахшыча һисс едирик ки, белә бир дәлили «Р. Богатство» әмәкдашларының анламасы олдугча чәтиндир. Бу да јенә онларын тәкчә «шакирдләри» дејил, һәмчинин «мүәллими» дә анламадыгларындан ирәли кәлир.

Мәсәлән, «мүәллимләрини» бири һәлә 1845-чи илдә тахыл гануплрыны ләғв етмәјин шикилис фәһләләри үчүн хејрини белә субут едирди. О јазырды ки, тахыл гануплрун лағв едилмәси фермерләри «либераллара, јә'ни шүурлу буржуалара» чевирәчәк вә бир тәрәфин шүуру белә артдыгда һөкмән дикәр тәрәфин дә шүурунун артмасына сәбәб олачагдыр (Fr. Engels. «The condition of the working class in England in 1844». New York. 1887, p. 179 (Ф. Енкелс «1844 чү илдә Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» Нју-Јорк. 1887. сәһ. 179[152]. *Ред*)). Ч-б «Р. Богатство» әмәкдашлары, нәдәндир ки, сиз «мүәллимләрин» гаршысында анчаг тә'зим едир, онларын «буржуа идеjалары тәблиғ етмәсинин» үстүнү ачмырсыныз.

түн оғланлара вә гызлара там кимназија тәһсили верилмәлидир, — мәним бөјүк мааријф утопијам бундан ибарәтдир!» (201). Көрүнүр ки, мәрһәмәтли Ч. Јужаковун зәннинчә, бу мәсәләнин башлыча чәһәти «хәрҷләрдир»; јенә һәмин сәһифәдә о бир даһа тәкрар едир ки, үмумхалг ибтидаи тәһсили үчүн хәрҷ төләб олунур, үмумхалг орта тәһсили үчүн исә, онун «планына» көрә, һеч бир хәрҷ төләб олунмур. Ч-б Јужаковун планынын һеч бир хәрҷ төләб етмәмәси һәлә аздыр: бу план бүтүн халг үчүн орта тәһсилдән даһа чох шеј вериләчәјини вә'д едир. «Р. Богатство» әмәкдашынын бизә вә'д етдикләрини һамысыны көстәрмәк үчүн ирәлиләрә кетмәк вә мүәллифин өз планыны тамам шәрһ етдикдән сонра она бахыб һәзз алыркән сөјләдији төнтәнәли сөзләри гејд етмәк лазымдыр. Ч-б Јужаковун планы ондан ибарәтдир ки, «кимназистлөр» кимназија тәһсили алмагла бәрабәр мәһсулдар әмәклә дә мәшғул олачаг вә өз хәрҷләрини өзләри тә'мин едәчәкләр: «...Торпаг саһәсинин бечәрилмәси... бүтүн кәнч нәсли доғулаңдан кимназијаны гуртарана гәдәр бол, дадлы вә тәмиз әрзагла, һабелә ишләјиб дәрс пулуну өдәјән кәнчләри (Јужаковун бу Zukunftsstaat* системи һаггында ашағыда әтрафлы бәһс олунаҷагдыр) вә бүтүн мүдирләри, мүәллимләри вә саһибкарлары әрзагла тә'мин едир. Ејни заманда онларын һамысы ајаггабы илә тә'мин олунур, палтарлары да тикилир. Буна үстәлик олараг һәмин торпагдан 20 мин маната гәдәр пул кәлири, јә'ни артыг галан сүддән вә јазлыг тахылдан 15 мин манат... вә дәриләрин, донуз гылынын, гуш түкүнүн вә башга әлавә мәһсулларын сатылмасындан 5 мин маната гәдәр пул көтүрүлүр» (216). Охучу, бирчә дүшүнүн, *бүтүн* кәнч нәслин кимназијаны гуртарана гәдәр, јә'ни 21—25 јашына гәдәр хәрчи (сәһ. 203)! Бу ки, өлкәдә олан бүтүн әһалинин *јарысының* хәрчи демәкдир**. Он милјонларла әһалијә хәрҷ чәкилир вә тәһсил верилир, — бәли, бу доғ-

* кәләчәк дөвләт. *Ред.*

** Бунјаковскијә көрә, Русија әһалисинин јаш тәркибиндә һәр 1000 нәфәрин 0—20 јашында оланы 485 нәфәр, 0—25 јашында оланы исә 576 нәфәрдир.

рудан да әсил «әмәк тәшкилидир»! Јәгин ки, ч. Јужаков халгчыларын «әмәк тәшкили» лајиһәләринин наггаллара мәхсус бош ибарәләр олдуғуну сөјләјән ачыдил адамларын әлиндән бәрк ачыгланмышдыр вә «һеч бир хәрч чәкмәдән» һәјата кечирилә билән бу **чүр «әмәк** тәшкили» үчүн там бир «план» дүзәлдиб е'лан етмәклә бу ачыдил адамлары бүсбүтүн мәһв етмәк гәрарына кәлмишдир... Лакин бу да һәлә аздыр: «...Биз ишин кедишиндә вәзифәни кенишләндирдик; биз бүтүн ушагларын хәрчини һәмин тәшкилатын өһдәсинә гојдуг; биз кимназијаны гуртарыб кедән кәнчләрә кәнд шәраитинә көрә мүкәммәл бир чеһиз вермәк гајғысына да галдыг; биз ејни вәсаит һесабына һәр бир кимназијаја, јә'ни һәр волоста бир һәким, бир бајтар, бир елмли агроном, бир елмли бағбан, бир технолог вә ән азы алты уста тә'јин етмәји мүмкүн һесаб етдик (бунлар бүтүн волостун мәдәнијјәтини јүксәлдәчәк вә онун мүвафиг тәләбләрини өдәјәчәкләр)... Бизим план һәјата кечирилдикдә бүтүн бу вәзифәләр малијјә вә игтисади чәһәтдән һәлл едилмиш олачагдыр...»*. Халгчыларын ишләтдији мәшһур «биз» ифадәсинин «сирли сима», ики арагчынлы бир јәһуди вә с. олдуғуну сөјләјән ачыдил адамлар инди нечә дә рүсвај олачаглар! Нә һәгарәтли бир ифтира! Бу «бизләрин» һәр шејә гадир олдуғуну вә «бизим» лајиһәләрин һәјата кечирилә биләчәјини сүбут етмәк үчүн бундан сонра ч. Јужаковун «планына» әсасланмаг кифајәт едәчәкдир.

Бәлкә охучуда бу сөзләр — һәјата кечирилә билмәк сөзләри һаггында шүбһә ојанар? Бәлкә охучу дејәр ки, ч. Јужаков өз әсәрини утопија адландырмыш, бунунла да, һәјата кечирилә билмәк мәсәләсини арадан галдырмышдыр? — Әкәр ч. Јужаков өзү «утопија» кәлмәси һаггында чох мүһүм гејд-шәртләр гојмаса иди, әкәр өз планынын һәјата кечирилә биләчәјини бүтүн әсәриндә дәфәләрлә гејд етмәсәјди, онда бу доғру оларды. Мәгаләнин лап әввәлиндә о дејир: «Мән чә-

* Сәһ. 237. Бу парчанын һәр ики јериндә олан мүәммалы нөгтәләри ч. Јужаков гојмушдур. Биз бурада тәк бирчә һәрф дә олса бурахмаға мәсарәт етмәздик.

сарәтлә зәнн едирәм ки, бу чүр үмумхалг орта тәһсили јалныз илк бахышда утопија кими көрүнүр» (201)... Даһа нә истәјирсиниз?.. «Мән даһа чох чәсарәтлә тәсдиг едирәм ки, бүтүн әһали үчүн белә бир тәһсил Алманија, Франса, Инкилтәрә вә Бирләшмиш Штатлар тәрәфиндән артыг һәјата кечирилмиш олан вә Русијанын бә'зи губерниjаларында да һәјата кечирилмәк үзрә олан үмумхалг ибтидаи тәһсилиндән даһа асанлыгла һәјата кечирилә биләр» (201). Ч-б Јужаков өз планының һәјата кечирилә биләчәјинә (јәгин ју-харыда, «план» ифадәсинин утопија ифадәсиндән даһа дүзкүн олдуғу һаггында дејиләнләрдән сонра) о гәдәр әминдир ки, бу планы тәртиб едиркән ән хырда «әмәли имканлары» да нәзәрдән гачырмамышдыр, мә-сәләп, оғланларла гызларын «бир јердә охумасына гаршы Авропа гит'әсиндәки әгидәјә» һөрмәт едәрәк ики кимназија, — оғлан вә гыз кимназијасы системини гәсдән сахламышдыр, һәм дә тә'кидлә гејд едир ки, онун планы «оғлан вә гыз кимназијаларынын гәрарлашмыш дәрс планларыны позмамаг имканы јарадыр, мүәллимләрә даһа чох мәшгәлә вә демәли, даһа чох мааш верир...». «Тәкчә тәчрүбә илә кифајәтләнмәјәрәк, әсил үмумхалг тәһсилинә наил олмаг истәдикдә бүтүн бунларын әһәмиjjәти аз дејилдир» (205—206). Өз утопијаларыны даһа тамаһсыдычы вә гәшәнк етмәк үчүн јарышан утопијачылар дүнјада аз олмамышдыр. лакин онларын ичәрисиндә чәтин бир нәфәр тапылсын ки, «гәрарлашмыш дәрс планларына» вә мүәллимләрин маашына бу гәдәр гајғы көстәрмиш олсун. Биз әминик ки, кәләчәк нәсил Ч. Јужакову һәлә узун заманлар әсил әмәли вә әсил ишкүзар бир «утопист» кими көстәрәчәкдир.

Ајдындыр ки, мүәллиф белә вә'дләр вердиji үчүн онун үмумхалг тәһсили планы ән диггәтлә арашдырылмаға лајигдир.

IV

Ч-б Јужаковун әсасландығы принсип ондан ибарәтдир ки, кимназија ејни заманда әкинчилик тәсәррүфа-

ты олмалы вә өз шакирдләринин јајда ишләмәси илә өз варлығыны тә'мин етмәлидир. Онун планындакы әсас фикир будур. Ч-б Јужаковун зәннинчә «бунун доғру бир фикир олдуғуна чәтин ки, шүбһә олсун» (237). Биз дә онунла разыјыг, бурада һәгигәтән доғру бир фикир вардыр, анчаг ону нә һөкмән «кимназијалара», нә дә шакирдләрин әмәји илә кимназијанын өз «хәрчләрини өдәјә» биләчәјинә аид етмәк олмаз. Бу доғру фикир ондан ибарәтдир ки, кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәји илә бирләшдирмәдән кәләчәк чәмијјәтин идсалыны тәсәввүр етмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк олмадан тәһсил вә елм, нә дә тәһсил вә елм олмадан мәһсулдар әмәк техникасын вә елми билијин мүасир вәзијјәти вә сәвијјәсинин тәләб етдији јүксәклијә галдырыла билмәз. Бу фикри һәлә көһнә бөјүк утопистләр ирәли сүрмүшләр; «шакирдләр» дә бу фикрә тамамилә шәрик олур вә әзчүмлә мәһз бу сәбәбдәндир ки, гадын вә јенијетмәләрин сәнаједә ишләмәсинә принсипчә е'тираз етмирләр, гадын вә јенијетмәләрин ишләмәсини тамамилә гадаған етмәк чәһдләрини мүртәче чәһдләр сајыр вә јалныз онлар үчүн кикијена тәләбләринә тамамилә ујғун бир шәраит јарадылмасы үзәриндә тә'кид едирләр. Буна көрә дә ч. Јужаков әбәс јерә дејир ки: «Мән анчаг фикир ирәли сүрмәк истәмишәм» (237)... Бу фикир чохдан ирәли сүрүлмүшдүр вә биз ч. Јужаковун бу фикрә бәләд олмадығыны күман едә билмәрик (нә гәдәр ки, бунун әкси сүбут едилмәмишдир). «Рус. Богатство» әмәкдашы бу фикрин там мүстәгил суротдә *һәјата кечирилмәси планыны* вермәк истәмиш вә вермишдир. Јалныз бу чәһәтдән ону орижинал һесаб етмәк лазымдыр, лакин бурада онун орижиналлығы... Һеркулес сүтунларына[153] гәдәр кедиб чатыр.

Үмуми мәһсулдар әмәји үмуми тәһсил илә бирләшдирмәк үчүн, јәгин ки, мәһсулдар әмәкдә иштирак етмәк вәзифәси *һамыја* һәвалә едилмәлидир. Кәрәк ки, бу, өзлүјүндә ајдындыр? — Лакин мә'лум олур ки, ајдын дејилдир. Бизим «халгчы» бу мәсәләни белә һәлл едир: физики әмәк вәзифәси доғрудан да үмуми

бир принсип олмалыдыр, *лакин һеч дә һамы үчүн дејил, јалныз таванасызлар үчүн олмалыдыр.*

Бәлкә охучу зәнн едәр ки, биз зарафат едирик? Валлаһ јох.

«Тәһсилин бүтүн дәјәрини пул илә өдәмәјә һазыр олан таваналы адамлар үчүн халис шәһәр кимназијалары индики типдә гала биләр» (229). 231-чи сәһифәдә үмумијјәтлә «таваналылар» ачыгча, «әкинчилик кимназијаларында» ичбари тәһсилә чәлб олунмајан «әһали категоријалары» сырасына дахил едилмишләр. Демәли, бизим халгчыја көрә, ичбари мәһсулдар әмәк инсанын үмумән вә һәртәрәфли инкишафы үчүн шәрт дејил, анчаг кимназијада охумаг үчүн верилән һагдыр. Мәһз белә дир. Ч-б Јужаков өз мәгаләсинин лап әввәлиндә әкинчилик кимназијасы үчүн гышда лазым олан фәһләләр мәсәләсини көздән кечирир. Кимназијаны гышда фәһлә илә тә'мин етмәк үчүн белә бир үсул ч. Јужакова ән «мәнтигли» көрүнүр. Ашағы синифләрин шакирдләри ишләмирләр вә демәли, һаваја јејиб-ичир, тәһсил алыр вә кимназијанын бу хәрчләри мүгабилиндә она һеч бир шеј вермирләр. «Вәзијјәт белә исә, онда курсу гуртарандан сонра ишләјиб бу хәрчләри өдәмәк онун билаваситә вәзифәси дејилми? *Тәһсил дәјәрини өдәјә билмәјән* һәр кәс үчүн әтрафлы дүшүнүлмүш вә гәти мүәјјән едилмиш бу вәзифә кимназија тәсәррүфатына лазыми гәдәр гыш фәһләси вә әлавә јај фәһләси верә биләр... Нәзәри чәһәтдән бу чох садәдир, асан анлашылыр вә тамамилә шүбһәсиздир» (205, курсив бизимдир). Өзүнүз дејин, бундан «садә» нә ола биләр? Пулун варса вер, јохдурса — ишлә! — һәр бир дүканчы тәсдиг едәр ки, бу, сон дәрәчә «асан анлашылыр». Һәм дә нә гәдәр әлверишлидир! — Анчаг... анчаг «утопијанын» буна нә дәхли вар? Һәм дә нә үчүн ч. Јужаков өз утопијасы үчүн әсас көтүрмәк истәдији бөјүк бир әсас фикри бу кими планларла ләкәләјир?

Ч-б Јужаковун бүтүн планынын әсасы таванасыз шакирдләрин ишләјиб тәһсил пулуну өдәмәсиндән ибарәтдир. Доғрудур, ч. Јужаков гышда башга үсул

илә — муздла* фәһлә тутулмасына да јол верир, лакин буну икинчи сыраја кечирир. Үч ил (лазым кәлдикдә исә һәтта дөрд ил) ишләјиб тәһсил пулуну өдәмәк исә, һәрби гуллуға кирмәјәнләрин һамысы үчүн, ја'ни оғлан шакирдләрин 2/3 һиссәси вә гызларын һамысы үчүн мәчбуридир. Ч-б Јужаков ачыгча дејир: «Үмумхалг тәһсили, һәм дә ибтидаи тәһсил дејил, һәтта орта тәһсил вәзифәләрини јеринә јетирмәк васитәси јалныз бу системдән ибарәтдир» (207—208). «Һәмишәлик кимназијада галан вә онунла говушан (!?) аз бир мигдар даими фәһлә, кимназија тәсәррүфатының бу иш гүввәсини тамамлајыр. Бизим әкинчилик кимназијамызын мүмкүн олан вә һеч дә утопик олмајан иш гүввәси бунлардан ибарәтдир» (208). Ајдындыр ки, онлар башга ишләрлә дә — тәсәррүфатда ишә нә кәлибдир? — мәшғул олачаглар: «Аилә вә палтарјујан көмәкчиләри, һабелә каркүзарлар кимназијаны гуртармыш үчиллик фәһләләр ичәрисиндән асанлыгла тә'јин едилә биләр» (209). Кимназија үчүн дәрзиләр, чәкмәчиләр, харратлар вә с. усталар да лазым олачагдыр. Әлбәттә, онлара, «үч ил ишләјиб тәһсил пулуну өдәјәнләрдән көмәкчиләр вермәк» олар (210).

Бәс бу муздурлар (вә ја әкинчилик кимназијасы шакирдләри? доғрусу, билмирәм онлара нә ад верим) өз әмәкләринин мүгабилиндә нә алачаглар? Онлар јашамаг үчүн лазым олан һәр шеј, «бол вә дадлы јемәк» алачаглар. Ч-б Јужаков, «адәтән кәнд фәһләсинә бурахылан» әрзагын нормаларыны әсас көтүрәрәк, бунларын һамысыны дүрүст һагг-һесаб едир. Доғрудур, о, «кимназијада јемәји бу үсул илә вермәк фикриндә дејилдир» (210), лакин һәр һалда бу нормалары сахлајыр, зира мә'лумдур ки, кимназистләр өз торпагларындан картоф, нохуд вә мәрчи дә көтүрәчәклә, битки јағы әлдә етмәк үчүн чәтәнә вә күнәбахан әкәчәклә, бундан башга, пәһриз олмајан күн-

* «Тәчрүбәли вә елми тәсәррүфат саһибинин рәһбәрлик етдији, бүтүн мүкәммәл аләтләрлә тәчһиз едилән вә тәһсил алмыш мәһарәтли фәһләләри олан кимназија тәсәррүфаты кәлирли тәсәррүфат олмалы вә лазыми гәдәр муздлу фәһлә көтүрүлмәсинә имкан вермәлидир: бу фәһләләрдән дә бә'зи лајиг олаилары (sic!) (белә! *Ред.*) кәлирә шәрик едилә биләрләр. Јәгин ки, буну мүәјјән дәрәчәдә, хүсусилә һәмин кимназијаны гуртаран торпагсызлар барәсиндә тәтбиг етмәк лазым кәләрди» (204).

лардә һәрәсинә күндә јарым фунт әт вә 2 стәкан сүд верилмәкдир. Охучу, сиз зәнн етмәјин ки, ч. Јужаков бу мәсәләјә анчаг сәтһи тохунмуш, бунлары анчаг мисал үчүн көстәрмишдир. Јох, о һәр шеји — бириллик вә икииллик бузовларын гәдәрини дә, хәстәләрин сахланмасыны да, тојуг-чүчәнин дәнини дә мүфәссәл һесабламышдыр. О нә мәтбәх туллантысыны, нә ичалаты, нә дә тәрәвәз төртөкүнтүсүнү унутмамышдыр (212). О һеч бир шеји нәзәрдән гачырмамышдыр. Сонра, палтар вә ајаггабыны кимназијанын өз вәсаити илә һазырламаг олар. «Лакин туман-көјнәк, јатаг дәјишәји, сүфрә вә јај палтары үчүн памбыг парчаны, гыш палтары үчүн галын парчаны вә гышда үст кејими үчүн хәз, һеч олмазса гојун дәрисини, әлбәттә, сатын алмаг лазымдыр. Бүтүн мүәллимләр, гуллугчулар вә онларын аиләләри материаллары, әлбәттә, өзләри алмалыдырлар, лакин онлара е'малатханалардан истифадә етмәк имканы вермәк дә олар. Шакирдләрин бә үчиллик фәһләләрин өзләри үчүн чәкиләчәк бу хәрчи исә, ән чоху, илдә 50 манат, јә'ни бүтүн мәктәб үчүн илдә тәгрибән 60 000 манат мүәјјән етмәк олар» (213).

Бизим халгчынын ишкүзарлығына биз доғрудан да валеһ олмаға башлајырыг. Бирчә тәсәввүр един: «биз», «чәмијјәт», белә бир мөһтәшәм әмәк тәшкилаты јарадырыг, халга үмуми орта тәһсил веририк, бүтүн бунлара исә һеч бир хәрч чәкилмир, һәм дә нә гәдәр бөјүк мә'нәви мүвәффәгијјәтләр әлдә едилир! Бүтүн өз елмсизликләринә, кобудлуг вә авамлыгларына бахмајараг, јемәкләри саһибкардан олмагла* илдә 61 манатдан аз гијмәтә ишләмәк истәмәјән «бизим» индики кәнд фәһләләри кимназијада елмли муздурларын илдә 50 маната ишләдикләрини көрдүкдә онлара нә көзәл бир ибрәт дәрси верилмиш олачагдыр! Әмин олмаг олар ки, инди һәтта Коробочка[154] өзү дә ч. Јужаковла разылашар ки, онун планынын нәзәри әсаслары сон дәрәчә «асан анлашылыр».

* Әкинчилик вә кәнд сәнајеси департаментинин мә'луматына көрә, Авропа Русијасында иллик кәнд фәһләсинин (1881—1891 чи илләрдә — 10 ил әрзиндә) орта әмәк һаггы 61 манат 29 гәпик, буна үстәлик оларағ јемәјин дә хәрчи 46 манатдыр.

V

Кимназијаларын тәсәррүфат ишләри нечә көрүлә-чәк вә бунлар нечә идарә олуначагдыр? Көрдүјүмүз кими, тәсәррүфат гарышыг олачаг: гисмән натурал тәсәррүфат, гисмән дә пул тәсәррүфаты олачагдыр. Бу мүһүм мәсәлә һаггында ч. Јужаков, әлбәттә, чох әтрафлы мә'лумат верир. 216-чы сәһифәдә о, маддәбә-маддә дүрүст һесаблајыб мүәјјән едир ки, һәр бир кимназија үчүн 160—170 мин манат, демәли, бүтүн 15—20 мин кимназија үчүн үч милјард маната гәдәр пул лазым олачагдыр. Әлбәттә, әкинчилик мәһсуллары сатылачаг вә бунлардан пул һасил олачагдыр. Бизим мүәллиф о гәдәр еһтијатлыдыр ки, ејни заманда мүа-сир капиталист әмтәә тәсәррүфатының үмуми шәра-тини нәзәрә алыр: «Шәһәр әтрафында вә ја дәмирјол стансијалары јахынлығында олан, бөјүк мәркәзләр-дән узагда олмајан кимназијалар тамамилә башга типдә олмалыдыр. Бостанчылыг, бағчылыг, сүдчүлүк тәсәррүфаты вә сәнәтләр бурада тарлачылығы тама-милә әвәз едә биләр» (228). Демәли, бурада чидди бир тичарәт олачагдыр. Лакин бу тичарәтлә кимин мәшғул олачағыны мүәллиф көстәрмир. Зәнн етмәк лазымдыр ки, кимназијаларын педагожи шуралары гисмән дә тичарәт шуралары олачагдыр.—Чох күман, шүбһә едәнләр билмәк истәрдиләр ки, бәс кимназија-лар ифлас едәндә нечә олачагдыр вә кимназијалар үмумијјәтлә тичарәт ишини апара биләчәкләрми? — Лакин бу, әлбәттә, әсассыз бир ирад оларды: инди охумамыш тачирләр тичарәт едә билирләрсә, зијалы чәмијјәтимизин нүмајәндәләри бу ишә киришдикдә онларын мүвәффәгијјәт газаначағына шүбһә етмәкми олар?

Кимназијаларын тәсәррүфаты үчүн, тәбии ки, торпаг лазым олачагдыр. Ч-б Јужаков јазыр: «Зәннимчә... әкәр бу фикрин тәчрүбәдән кечирилмәси гисмәт олса, онда тәчрүбә үчүн јарадылан илк әкинчилик кимназијаларына 6 мин десјатиндән 7 мин десјатинә-дәк торпаг верилмәли олачагдыр» (228). 109 милјон әһали үчүн—20 000 кимназија үчүн—100 милјон десја-

типәдәк торпаг лазым оларды, лакин унутмамалы ки, әкинчилик әмәји илә анчаг 80 милјон адам мәшғулдур. «Мәһз тәкчә онларын ушаглары әкинчилик кимназијаларындан кечирилмәлидир». Сонра, 8 милјона гәдәрини дә әһалинин мүхтәлиф категоријалары кими чыхмаг лазымдыр*, — онда 72 милјон галар. Бунлара анчаг 60—72 милјон десјатин торпаг лазымдыр. «Әлбәттә, бу да чохдур» (231), лакин ч. Јужаков өзүнү итирмир. Ахы дөвләтин торпағы да чохдур, анчаг ки, бу торпаг о гәдәр дә әлверишли јерләрдә дејилдир. «Мәсәлән, шимали Полесједә 127,6 милјон десјатин бу чүр торпаг вардыр вә бурада, лазым кәлдикчә, хүсуси шәхсләрин вә һәтта кәндлиләрин торпагларыны дөвләт торпағы илә дәјишдириб мәктәбләрә вермәк гајдасы гојулдугдан сонра, јәгин ки, әкинчилик кимназијаларымызы һаваји торпагла тә'мин етмәк чәтин олмазды. Һәмчинин...» чәнуб-шәргдә дә... «ишләр бу чүр јахшы вәзијјәтдәдир» (231). Аһа... демәли, «јахшысы будур»! ки, онлар Архангелск губерниjасына көндәрилсин! — Доғрудур, бу губерниja индијәдәк әсасән сүркүн јери иди вә орадакы дөвләт мешәләринин чоху һәтта «гајдаја салынмамышдыр»,— лакин бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур. Елмли мүәллимләрлә кимназистләр ораја көндәрилдикдә дәрһал бүтүн бу мешәләри доғрајар, торпағы тәмизләр вә әкинә башларлар!

Мәркәзи вилајәтдә исә өдәнч верилиб торпаг алынмасыны тәшкил етмәк олар: 80 милјон десјатиндән ки артыг дејилдир. «Тә'минатлы истигразлар» бурахылар, буларын тә'дијәси исә, әлбәттә, «һаваји торпаг верилмиш кимназијаларын өһдәсинә» (232) гојулар,

* Әкинчилик кимназијаларындан азад едилән бу хошбәхт категоријаларын там сијаһысы будур: «тавапалылар, ислаһ едиләнләр, мүсәлман гызлары, хырда јаделлиләр, мөһүматчы тәрнгәтчиләр, корлар, лал-карлар, көчәләр, дәлиләр, даими хәстәләр, јолухма хәстәлијинә тутуланлар, чаниләр» (231). Бу сијаһыны охудугда лап үрәјимиз гопду: худаја, — дедик, — көрәсән һеч олмаса өз адамларымызы азад едиләнләр чәркәсинә дахил едә биләчәјикми! — Биринчи категоријаја дахил едә биләчәјикми? — јәгин ки, буна пулумуз чатмаз! Гызлары бәлкә дә бир кәләклә мүсәлман гызлары сырасына дахил едә билдик, бәс огланлар нечә олсун? Бирчә үмид 3-чү категоријаја галыр. Ч-б. Јужаковун журнал әмәкдашы ч. Михаjловски, мә'лум олдуғу үзрә, П. Б. Струвени садәчә олараг јаделлиләр сырасына дахил етмишдир, инди бәлкә рәһм едиб бизим һамымызы да һеч олмаса «хырда јаделлиләр» сырасына дахил едәр ки, бизим дә јахын адамларымыз әкинчилик кимназијаларындан азад олсунлар!

бунунла да иш дүзәлиб гуртарар! Ч-б Јужаков инандырыр ки, «малијјә әмәлијјатынын бөјүклүјүндән» горхмаг лазым дејилдир. «Бу иш хам хәјал вә утопија дејилдир» (232). Бу, «әслиндә јахшы тә'минатлы бир ипотека» олачагдыр. Нә үчүн дә тә'минатлы олмасын! Лакин јенә дејирик ки, «утопијанын» бураја нә дәхли вар? Доғруданмы ч. Јужаков чидди олараг бизим кәндлиләри о гәдәр јазыг вә авам һесаб едир ки, онларын белә бир плана разы олачағыны дүшүнүр?? Зәһмәт чәкин, алынмыш торпағын мүгабилиндә өдәнч тә'дијәләрини дә верин, «илкин хәрчләр үчүн алынан борчу да өдәјин»*, кимназијаның бүтүн хәрчини дә чәкин, бүтүн мүәллимләрә мааш да верин вә нәһајәт, бүтүн бунларын әвәзиндә (јә'ни маашлы мүәллимләр тутмаг әвәзиндә?) үстәлик һәрәниз үчүн ил ишләјин! Бу чох јағлы олмазмы, чәнаб елмли «халгчы»? 1895-чи илдә «Р. Богатство» журналында дәрч олунмуш әсәринизи 1897-чи илдә јенидән чап етдириркән һеч бир дүшүндүнүзмү ки, бүтүн халгчыларда мүхтәлиф малијјә әмәлијјатына вә өдәнчләрә олан һәвәс сизи һарајара апарыб чыхарыр? Охучу, јадыныза салын ки, «дөвләт, земство вә халг тәрәфиндән һеч бир хәрч чәкилмәмәк шәрти илә» үмумхалг тәһсили вә'д едилмишди. Бизим даһи малијјәчи доғрудан да нә дөвләтдән, нә дә земстводан бир манат да истәмир. Бәс «халгдан» нечә? Јахуд, даһа доғрусу, *таванасыз кәндлиләрдән* нечә?** Онларын пулу илә торпаг да алыныр, кимназијалар да јарадылыр (чүнки бу ишә сәрф олунан капиталын фаизләрини вә тә'дијәсини онлар верирләр), мүәллимләрин маашыны да онлар верир, бүтүн кимназијаларын хәрчини дә онлар чәкирләр. Һәлә үстәлик бир дә ишләјиб хәрчләри өдәмәли олурлар. Нә үчүн? — Инсафсыз малијјәчи чаваб вериб дејир: онун үчүн ки, кимназистләр ашағы синифләрдә охујанда өз тәһсил вә хәрчләри үчүн пул вермәмишләр (204). Лакин, 1-чиси, ишләмәјәнләр јашына ан-

* Сәһ. 216. Һәр кимназијадан 10 000 манат.

** Чүнки таваналылар дахил едилмир. Ч-б Јужаков өзү белә зәнн едир ки, «кәнд тәсәрруфаты әһалисинин дә мүәјјән фаизи өз ушагларыны шәһәрләрдә пуллу орта мәктәбләрә гојмагы үстүн тутачагдыр» (230). Нечә дә үстүн тутмасынлар!

чаг «һазырлыг синифләри вә кимназијанын биринчи ики синфи» (206) дахил едилмишдир, бундан сонракылар исә јарымфәһләдирләр. 2-чиси исә, мә'лумдур ки, бу ушагларын хәрчини онларын бөјүк гардашлары чәкир, кичикләрин тәһсили үчүн мүәллимләрә пул верән дә јенә онлардыр. Јох, ч. Јужаков, белә бир план јалныз инди дејил, Аракчејев заманларында[155] да әсла һәјата *кечирилә билмәзди,* чүнки бу план доғрудан да *тәһкимчилик* «утопијасыдыр».

Кимназијалары идарә етмәјә кәлдикдә, ч. Јужаков бу хүсусда чох аз мә'лумат верир. Доғрудур, о, мүәллимләрин дүрүст сијаһысыны көстәрмиш вә онларын һамысына «нисбәтән чох олмајан» мааш тә'јин етмишдир (чүнки һазыр мәнзил верилир, ушагларынын хәрчи чәкилир вә «палтар хәрчләринин јарысы» верилир) — бәлкә зәнн едирсиниз ки, һәрәсинә илдә 50 манат тә'јин етмишдир? Јох, бир гәдәр артыг: «директора, гадын директора вә баш агронома — һәрәсинә 2 400 манат, мүфәттишә» вә башгаларына рүтбәләринә вә мәнсәб дәрәчәләринә көрә, ашағы гуллугчулара 200 маната гәдәр (214). Көрүрсүнүз ки, пуллу шәһәр мәктәбини әкинчилик кимназијасындан «үстүн тутмуш олан» мәдәни чәмијјәт нүмајәндәләри үчүн пис мәнсәб дејилдир! Ч-б мүәллимләрә «палтар хәрчинин јарысынын» верилмәсинә диггәт јетирин: бизим халгчынын планына көрә онлар (көрдүјүмүз кими) е'малатханалардан истифадә едәчәкләр, јә'ни өз палтарларыны «кимназистләрә» јаматдырачаг вә тикдирәчәкләр. Көрүрсүнүзмү, ч. Јужаков... ч. мүәллимләрин нечә гајғысына галыр? Лакин о, «кимназистләрин» дә гајғысына галыр, — өз һејванларыны јемләмәк, сувармаг, раһатламаг вә... чүтләшдирмәк лазым олдуғуну билән јахшы бир тәсәррүфат саһиби һејванларын гајғысына нечә галырса, ч. Јужаков да «кимназистләрин» еләчә гајғысына галыр. Бујуруп көрүн:

«...Кимназијаны гуртарыб үч ил кимназијада галан кәнчләрә әкәр евләнмәк ичазәси верилсә... кимназијада 3 ил галмаг, әскәри мүкәлләфијјәтдән хејли асан олар» (207). «Әкәр евләнмәк ичазәси верилсә»!! Демәли, изин вермәјә дә биләрләр? Анчаг, һөрмәтли ч.

тәрәггичи, ахы бунун үчүн јени гапун, *кәндлиләрин* вәтәндашлыг һүгугларыны *мәһдудлашдыран* бир гапун лазымдыр. Лакин ч. Јужаковун бу чүр «дили долашмасына» (?) тәәччүб етмәк олармы, чүнки о, бүтүн өз «утопијасында» мүәллимләрин маашы, кимназистләрин ишләјиб өз тәһсил хәрчини өдәмәси мәсәләләрини вә с. ән әтрафлы бир сурәтдә тәһлил едиркән бир дәфә дә олса јадына дүшмәмишдир ки, «кимназијаны» идарә етмәкдә вә онун тәсәрруфаты илә мәшғул олмагда «шакирдләрин» өзләринә дә бә'зи һүгуглар, — һеч олмазса «утопијада» бә'зи һүгуглар,— верилмәси күнаһ олмазды, ахы кимназијанын бүтүн хәрчини онлар өзләри чәкир вә кимназијаны 23—25 јашында гуртарырлар, бу һалда онлар јалныз «кимназист» дејил, һәмчинин *вәтәндашдырлар.* Бизим халгчы бу хырда чәһәти тамамилә јаддан чыхармышдыр! Әхлагы пис «шакирдләрин» мәсәләсини исә о диггәтлә тәдгиг етмишдир. «Пис әхлаглы олдугларына көрә ади кимназијалардан чыхарылан шакирдләр үчүн дөрдүнчү тип (кимназија) јаратмаг лазым кәләрди. Бүтүн көнч нәсли орта тәһсил алмага мәчбур едиркән, әхлагы пис оланлары бу тәһсилдән азад етмәк әлверишли олмазды. Белә едилсә иди, јухары синифләрин шакирдләри пис әхлаглы олмага һәвәсләндирилмиш вә ширникдирилмиш оларды. (Валлаһ 229-чу сәһифәдә лап белә чә јазылмышдыр!!) Пис әхлага көрә кимназијалардан чыхарылаплар үчүн хүсуси кимназијалар јарадылмасы бүтүн системин мәнтиги бир әлавәси оларды». Бу кимназијалар «ислаһ кимназијасы» (230) адландырыларды.

Маарифдән... «гуртулмаг» имканына «ширникә» биләчәк јарамазлар үчүн ислаһ кимназијалары јарадылмасыны нәзәрдә тутуб рус зөвгүндә гурулан бу «мааријф утопијасы» доғрудан да мисилсиздир, дејилми!?

VI

Сәнајеҗә рәһбәрлик үчүн дүзәлдилмиш олан бир лајиһә, олсун ки, охучуларын јадындан чыхмамышдыр;

бу лајиһә һагглы олараг меркантилизмин[156] јенидән мејдана кәтирилмәси, «вәтән сәнајесинин буржуа-бүрократик-сосиалист үсулу илә тәшкил едилмәси»[157] (сәһ. 238) лајиһәси адландырылмышдыр. Ч-б Јужаковун «планына» характеристика вермәк үчүн даһа мүрәккәб бир термин ишләтмәк лазым кәлир. Бу планы *тәһкимчи-бүрократик-буржуа-сосиалист* тәчрүбәси адландырмаг лазым кәлир. Бу, олдугча јөндәмсиз 4 мәртәбәли бир терминдир, лакин нә едәсән? Ахы план да јөндәмсиздир. Анчаг ки, бу термин ч. Јужаковун «утопијасының» бүтүн сәчијјәви хүсусијјәтләрини *дүрүст* ифадә едир. 4-чү мәртәбәдән арашдырмаға башлајаг. Индичә әсәриндән ситат кәтирдијимиз мүәллиф* һагглы олараг дејир ки, *«елми* сосиализм анлајышынын әсас әламәтләриндән бири ичтимаи истеһсалын планаујғун сурәтдә тәнзим едилмәсидир». «Утопијада» бу әламәт вардыр, зира он милјонларла фәһләнин тәсәррүфаты габагчадан үмуми бир план үзрә тәшкил олунур. Утопијанын буржуа характериндә олмасы шүбһәсиздир: 1-чиси, орта мәктәб ч. Јужаковун «планына» көрә *синфи мәктәб олараг галыр.* Һалбуки ч. Јужаков өзүнүн биринчи мәгаләсиндә синфи мәктәбә «гаршы» нә гәдәр курултулу ибарәләр јағдырмышдыр!! Таваналылар үчүн — бир мәктәб, таванасызлар үчүн — башга мәктәб; пулун вар — тәһсил һаггыны вер, јохдур — онда ишлә. Бу да аздыр: көрдүјүмүз кими, таваналылар үчүн «индики тип» сахланмышдыр. Мәсәлән, халг маариф назирлијинин индики орта мәктәбләриндә тәһсил пулу бүтүн хәрчләрин анчаг 28,7%-ни өдәјир, 40,0%-ни хәзинә верир; 21,8%-и ајры-ајры шәхсләрин, идарәләрин вә чәмијјәтләрин мүавинәтиндән ибарәт олур; 3,1%-и капитал фаизләриндән вә 6,4%-и саир мәнбәләрдән кәлир («Мәһсулдар гүввәләр», XIX бөлмә, с. 35). Демәли, ч. Јужаков орта мәктәбин синфи характерини *индикинә нисбәтән даһа да гүввәтләндирмишдир:* онун «планына» көрә таваналылар өз тәһсилләринин дәјәринин анчаг 28,7%-ни өдәјәчәкләр, таванасызлар исә өз

* «Новоје Слово». Апрел 1897-чи ил. Дахили ичмал.

тәһсилләринин *бүтүн* дәјәрини өдәјәчәк вә буна үстәлик һәлә ишләјәчәкләр дә! «Халгчы» утопијасы үчүн јахшы дејилми? 2-чиси, план кимназијанын гышда, хүсусән торпагсыз кәндлиләрдән муздлу фәһләләр көтүрмәсини нәзәрдә тутур. 3-чүсү, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик — ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн бу әсасы сахланылмышдыр. Бир һалда ки ч. Јужаков ичтимаи әмәјин планаујғун тәшкилини тәтбиг едир, бир һалда ки тәһсили мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәк һаггында «утопија» јазыр, онда бу әкслијин сахланмасы мә'насыз бир шеј олур вә көстәрир ки, бизим мүәллиф тәһлил етмәјә кириишдији мөвзуну әсла анламыр. Јалныз индики шакирдләрин «мүәллимләри» дејил, көһнә утопистләр дә, һәтта бизим бөјүк рус утопистимиз дә[158] бу мә'насыз фикрин әлејһинә јазмышлар. Ч-б Јужаковун бунунла иши јохдур! 4-чүсү, — һәм дә бу «утопијаны» буржуа утопијасы адландырмаг үчүн ән бөјүк бир әсас олан одур ки, — бу утопијада ичтимаи истеһсалын планаујғун тәшкил едилмәси тәшәббүсү илә *јанашы олараг,* әмтәә истеһсалы да сахланмышдыр. Кимназијалар мәһсулу *базар үчүн* истеһсал едирләр. Демәли, ичтимаи истеһсалы базар ганунлары тәнзим едәчәкдир вә «кимназијалар» да бу ганунлара табе олмалыдырлар! Ч-б Јужаковун бунунла иши јохдур! Бәлкә дә о дејәчәкдир ки, истеһсалы һансы базар ганунларынын исә тәнзим едәчәјини сиз һарадан көтүрмүшсүнүз? Бүтүн бунлар бош сөздүр! Истеһсалы базар ганунлары дејил, әкинчилик кимназијаларынын ч. директорлары тәрәфиндән верилән сәрәнчамлар тәнзим едәчәкдир. Voilà tout*.—Ч-б Јужаковун утопик кимназијаларынын халис бүрократ үсуллу гурулушундан артыг биз данышмышдыг. Умид етмәк олар ки, «Мааријф Утопијасы»нын рус охучуларына фајдалы бир хидмәти олачагдыр, онлара мүасир халгчыларда нә гәдәр дәрин бир «демократизм» олдуғуну көстәрәчәкдир. — Ч-б Јужаковун «планынын» тәһкимчилик хүсусијјәти таванасызларын ишләјиб тәһсил пулуну өдәмәсидир. Белә бир лајиһәни ардычыл бир буржуа

* — Вәссалам. *Ред.*

јазмыш олсајды, онун лајиһәсиндә нә 1-чи мәртәбә оларды, нә дә 2-чи мәртәбә, лајиһә дә бу кими бир халгчы утопијасындан чох-чох јүксәк вә чох-чох фајдалы оларды. Ишләјиб өдәмәк — тәһкимчилик гурулушунун тәсәррүфат маһијјәтидир. Капитализм гурулушунда таванасыз бир адам јашајыш васитәләрини сатын алмаг үчүн өз иш гүввәсини сатмалыдыр. Тәһкимчилик гурулушунда таванасыз бир адам мүлкәдарлардан алдығы јашајыш васитәләрини ишләјиб өдәмәлидир. Ишләјиб өдәмә һөкмән, ишләдилмәк мәчбуријјәти олмасыны, ишләјиб өдәјән адамын там һүгуглу олмамасыны, «Капитал» мүәллифинин «außerökonomischer Zwang»* (III, 2, 324)[159] адландырдығыны төләб едир. Буна көрә дә, бир һалда ки ишләјиб өдәмә үсулу Русијада сахланмышдыр вә сахланмагдадыр, онда кәндлинин там вәтәндашлыг һүгугуна малик олмамасы, торпаға тәһким етмәк, чисмани чәза, ишә мәчбур етмәк һүгугу да бунун лабүд бир әлавәсидир. Ишләјиб өдәмә үсулу илә там һүгуга малик олмамаг арасындакы бу әлагәни ч. Јужаков баша дүшмүр, лакин «ишкүзар» адам олмаг дүјгусу онун јадына салмышдыр ки, ишләјиб өдәмә үсулу кимназистләрә тәтбиг едилиркән, маарифдән бојун гачырмаг чәсарәтиндә оланлар үчүн ислаһ кимназијалары јаратмаг лис олмаз; һәм дә јашлы «кимназист» фәһләләр кичик шакирд вәзијјәтиндә галмалыдырлар.

Суал олунур ки, бизим утопистин үјдурмасынын биринчи үч мәртәбәси онун нәјинә лазым олмушдур? Тәкчә дөрдүнчү мәртәбәни сахласајды, һеч кәс она әсла е'тираз едә билмәзди, зира киши өзү габагчадан ачыгча демишдир ки, о, «утопија» јазыр! Лакин онун Kleinbürger тәбиәти мәһз бурада өзүнү бүрузә вермишдир. Бир тәрәфдән, «утопија» да јахшы шејдир, дикәр тәрәфдән исә, чәнаб зијалылар үчүн мүәллимлик маашлары да лис шеј дејилдир. Бир тәрәфдән, «халг һеч бир хәрч чәкмир», дикәр тәрәфдән исә, јох, гардаш, сән кәл фаизләри дә, борчу да бүтүнлүклә өдә, үстәлик олараг бир дә үччә ил ишләјиб өдә. Бир тә-

* — «Јејри-игтисади мәчбуријјәт». *Ред.*

рәфдән синфи бөлкүнүн тәһлүкәси вә зәрәри һаггында қуруултулу ибарәләр јағдырыр, дикәр тәрәфдән исә, халис синфи «утопијадан» данышыр. Һәр бир Kleinbürger-ин дүнјакөрүшүнүн маһијјәти дә мәһз даим көһнәликлә јенилик арасында бу чүр тәрәддүдләрдән, олмајасы шејә әл атмаг, јә'ни һәр чүр синифләрдән јүксәкдә дурмаг кими гәрибә иддиалардан ибарәтдир.

* * *

Охучу, сиз ч. Серкеј Шараповун: «Рус кәндиндә тәсәррүфат саһиби. Русијада тәсәррүфатын јени әсаслар үзәриндә гурулмасы һаггында бир нечә фикир» адлы әсәри илә танышсынызмы (1894-чү илдә «Север» журналынын[160] пулсуз әлавәси), СПБ. 1894-чү ил? Үмумијјәтлә «Р. Богатство» әмәкдашларына, хүсусән дә ч. Јужакова чох мәсләһәт көрәрдик ки, бу әсәрлә таныш олсунлар. Онун биринчи фәслинин сәрләвһәси белә дир: «Рус тәсәррүфатынын мә'нәви шәраити». Бурада мүәллиф «халгчылыға» чох јахын олан идеjаларын: Русијанын Гәрбдән тамамилә фәргли олмасы, Гәрбдә халис тичарәт мәгсәдинин биринчи јер тутмасы, орадакы саһибкарларын вә фәһләләрин һеч бир мә'нәвијјат мәсәләси илә мәшғул олмамасы идеjаларыны чејнәjиб тәкрар едир. Русијада исә әксинә, 1861-чи илдә кәндлиләрә торпаг верилмәси сајәсиндә «онларын јашамасы үчүн Гәрбдәкиндән тамамилә башга бир мәгсәд меjдана кәлмишдир» (8). «Торпаг алмыш олан бизим кәндли үчүн мүстәгил јашајыш мәгсәди меjдана кәлмишдир». Мүхтәсәр, ч. Николај— он тәрәфиндән даһа ајдын сөjләндиjи кими, халг истеһсалы бәjәнилмишдир. Ч-б Шарапов өз фикринин мәһијјәтини давам етдирәрәк деjир ки, биздә мүлкәдар кәндлинин јахшы јашамасыны истәjир, чүнки һәмин кәндли өз аләтләри илә мүлкәдар торпагларыны бечәрир. «Онун (мүлкәдарын) мүлаһизәсинә өз шәхси ишинин мәнфәәтиндән башга, бир дә *мә'нәви үнсүр,* даһа доғрусу *психолоҗи* үнсүр дахилдир» (12. Курсив мүәллифиндир). Одур ки, ч. Шарапов биздә капитализмин мүмкүн олмамасы һаггында чошгунлугла (ч. Ју-

жаковдан кери галмајан бир чошгунлугла) данышыр. Биздә капитализм әвәзинә «аға илә кәндлинин иттифагы» (ч. Шараповун китабынын II фәслинин сәрлөвһәси) мүмкүн вә лазымдыр. «Тәсәррүфат аға илә кәндлинин мөһкәм һәмрә'јлији үзәриндә гурулмалыдыр» (25): аға мәдәнијјәт јајмалы, кәндли исә... кәндли, әлбәттә, ишләмәлидир! Белә ликлә, ч. Серкеј Шарапов «узун вә әзаблы сәһвләрдән сонра» нәһајәт, өз маликанәсиндә «аға илә кәндлинин һәмин бирлијини» (26) јаратмышдыр. О, сәмәрәли нөвбәли әкин вә с. вә с. тәтбиг етмиш, кәндлиләрлә исә белә бир мүгавилә бағламышдыр: мүлкәдар кәндлиләрә чәмән, өрүш, әкин јери вә үстәлик бир дә филан гәдәр десјатин торпаг үчүн тохум вә с. верир. Кәндлиләр исә мүлкәдарын тәсәррүфатындакы бүтүн ишләрин көрүлмәсини (пејин дашымаг, фосфорит сәпмәк, јер шумламаг, һәр тахылдан филан гәдәр десјатин әкмәк, бичмәк, «мәним анбарыма» дашымаг, дөјмәк ишләринин вә с. вә с. ишләрин көрүлмәсини), сонра да әлавә олараг әввәлчә 600 манат, сонра 800, 850, 1100 вә нәһајәт, 1200 манат (јә'ни һәр ил даһа чох) пул вермәји өһдәләринә алырлар. Бу пулларын верилмәси мүддәтләри... Задәкан банкына фаизләр верилмәси вахтына ујғунлашдырылмышдыр (36-чы вә сонракылар). Мүәллиф, өзлүјүндә ајдындыр ки, «кәнд ичмасынын мөһкәм тәрәфдарыдыр» (37). Биз «өзлүјүндә ајдындыр» дејирик, чүнки кәндлиләрин пај торпағына тәһким олунмасы вә кәндли ичмасынын силк мәһдудлуғу һаггында ганунлар олмасајды, бу типдә тәсәррүфатлар мүмкүн олмазды. Ч-б Шарапов кәндлиләрин өз тә'дијәләрини өдәмәсини онунла тә'мин етмишдир ки, «өзү иштирак етмәдән һазыр мәһсулу сатмаға изин вермир вә бунун нәтичәсиндә бүтүн мәһсулу кәтириб онун анбарына јығмалы олурлар» (36). Јохсуллардан тә'дијәләрин алынмасы чох чәтин ола биләчәјиндән ч. Шарапов иши елә гурмушдур ки, бу тә'дијәләри варлы кәндлиләрдән алыр: бу варлы кәндлиләр өзләри үчүн бир груп таванасыз кәндли сечир, бу артелә башчылыг едир (38) вә пуллары данышыгсыз кәтириб мүлкәдара верирләр, чүнки мәһсул сатылдыгда онлар

бу пулу јохсулдан һәмишә ала биләрләр (39). «Мәним ишими көрмәк бир чох јохсуллар, хүсусән аиләси хырда оланлар үчүн олдугча ағырдыр. Онлар сон дәрәчә кәркин ишләмәли олурлар, лакин ишдән бојун гачыра билмәзләр, кәндлиләр ишләмәкдән бојун гачыран бир тәсәррүфат башчысынын мал-гарасыны сүрүјә бурахмазлар. Мән дә бурахмарам, буна мәни кәндлиләр вадар едирләр, одур ки, јохсул истәр-истәмәз ишләмәли олур. Бу, әлбәттә, бир нөв зоракылыгдыр, лакин билирсинизми бу нә нәтичә верир? Бир вә ја ики иллик ичарәдән сонра јохсул кәндли дөвләтә олан борчунун галыгларыны да верир, шејләрини дә кировдан чыхарыр, бир гәдәр пул јығыр, дахмасыны тәзәләјир... вә бир дә көрүрсән! јохсуллугун дашыны атмышдыр» (39). Бундан сонра ч. Шарапов «өјүнәрәк дејир» ки, «онун» кәндлиләри (о дәфәләрлә: «мәним кәндлиләрим» дејир) тәрәгги едир, о өзү мәдәнијјәт јајыр, һәм јолча, һәм фосфорит вә с. тәтбиг едир, һалбуки «кәндлиләр өзлүјүндә һеч бир шеј едә билмәзләр» (35). «Бурада бүтүн ишләр мәним көстәриш вә сәрәнчамымла көрүлмәлидир. Мән сәпин күнләрини, пејин дашымаг вә бичин күнләрини тә'јин едирәм. Бүтүн јај мүддәтиндә биздә, демәк олар, тәһкимчилик һүгугу бәрпа едилир, лакин јумруг ишләтмәк вә төвләјә салыб дөјмәк, әлбәттә, олмур» (сәһ. 29).

Көрдүјүнүз кими, үрәјиачыг саһибкар ч. Шарапов елмли публисист ч. Јужаковдан бир гәдәр ачыг данышыр. Лакин ч. Шараповун мүлкүндәки тәсәррүфатын типи илә ч. Јужаковун утопијасындакы тәсәррүфатын типи арасында бөјүкмү фәрг вардыр? Бунларын һәр икисиндә әсил мәсәлә ишләјиб өдәмәкдән ибарәтдир; һәр икисиндә: ја «ичмада» ағалыг едән варлыларын тәзјиги васитәси илә, ја да ислаһ кимназијаларына вермәк һәдәси васитәси илә *зоракылыг* көстәрилдијини көрүрүк. Охучу е'тираз едиб дејә биләр ки, ч. Шарапов өз мәнфәәти үчүн, ч. Јужаковун утопијасындакы мә'мурлар исә һамынын сәадәти үчүн чалышыр. — Бағышларсыныз. Ч-б Шарапов ачыгча дејир ки, әхлаг мүлаһизәләри наминә саһибкарлыг едир, кәлирин јарысыны кәндлиләрә верир вә и. а. — бизим дә она

ч. Јужаковдан аз инанмаға нә һаггымыз вар, нә дә әсасымыз, чүнки ч. Јужаков да өз утопик мүәллимләрини һеч дә утопик олмајан «кәлирли вәзифәләрлә» тә'мин етмишдир. Әкәр бир мүлкәдар ч. Јужаковун мәсләһәтинә әмәл едәрәк өз торпағыны экинчилик кимназијасына вериб «кимназистләрдән» Задәкан банкына тә'дијә вермәк үчүн фаизләр аларса — (ч. Јужаковун өзү дедији кими, «јахшы тә'минатлы бир һипотека»), — онда фәрг, демәк олар ки, тамамилә арадан галхмыш олачагдыр. Әлбәттә, «маариф мәсәләләриндәки» бөјүк фәрг галыр, лакин аллаһ хатиринә бирчә дејин көрәк, ч. Серкеј Шарапов өзү дә 60 маната охумамыш муздур тутмагданса 50 маната охумуш муздур тутмағы даһа мүнасиб көрмәзми?

Әкәр ч. Мануилов инди дә анламырса ки, нә үчүн рус шакирдләри (һәм дә нәинки тәкчә рус шакирдләри) чәнаб Шараповларын тәсәррүфатларыны вә чәнаб Јужаковларын «утопијаларыны» доғуран көһнәлик галыгларына *гаршы* ардычыл буржуалары вә ардычыл буржуа идејаларыны әмәк мәнафеји наминә мүдафиә етмәји лазым билирләр, — онда, е'тираф едирик, бизим үчүн онунла һәтта данышмаг да чәтиндир, зира, көрүнүр, биз башга-башга дилләрдә данышырыг. Көрүнүр, ч. Мануилов мәшһур ч. Михајловскинин мәшһур ресепти әсасында мүлаһизә јеридир: Гоголун әсәриндә, бир адахлынын бурнуну кәсиб о бири адахлынын чәнәсинә јапышдырмаг истәјән кәлин[161] кими, орадан да, бурадан да јахшы шејләри көтүрмәк лазымдыр. Бизә исә белә кәлир ки, бу чүр мүлаһизә Kleinbürger-ин һәјатымызда там тәшәккүл тапмыш вә көзүмүзүн гаршысында кедән тарихи инкишаф просесиндә тамамилә мүәјјән јер, тутмуш мүәјјән синифләрдән јүксәјә галхмаг кими күлүнч иддиасындан башга бир шеј дејилдир. Бу чүр мүлаһизәдән тәбии вә лабүд сурәтдә доған «утопијалар» артыг күлүнч дејил, зәрәрлидир, сон дәрәчә ифрат бүрократик үјдурмалара сәбәб олдугда исә хүсусилә зәрәрлидир. Бу һал Русијада, тамамилә мә'лум сәбәбләрә көрә, хүсусилә тез-тез мүшаһидә олунур, лакин бир тәк Русијада мүшаһидә олунмагла галмыр. Буна көрә дә Антонио

Лабриола: «Essais sur la conception matérialiste de l'histoire» (Paris, Giard et Brière, 1897)* адлы өз көзәл китабында Пруссијаны нәзәрдә тутараг дејир ки, јарым әср бундан әввәл «мүәллимләрин» мүбаризә апардыглары зәрәрли утопија формаларына инди бириси дә: «бүрократик вә фискал утопија, күтбејинләр утопијасы» (l'utopie bureaucratique et fiscale, l'utopie des crétins. Page 105, note**) да әлавә олунмушдур.

VII

Нәтичә олараг бир даһа маариф мәсәләләри үзәринә гајыдаг, — лакин ч. Јужаковун ејни сәрләвһәли китабыны нәзәрдә тутмуруг. Биз артыг гејд етмишдик ки, бу сәрләвһә һәддән артыг кенишдир, зира маариф мәсәләләри һеч дә бир тәк мәктәб мәсәләләри илә гуртармыр, маариф һеч дә тәкчә мәктәбдән ибарәт дејилдир. Әкәр ч. Јужаков «маариф мәсәләләрини» догрудан да принсипчә гаршыја гојуб мүхтәлиф синифләр арасындакы мүнасибәтләри арашдырсајды, онда зәһмәткеш күтләләрин маарифләндирилмәси мәсәләсиндә Русијанын капитализм јолу илә инкишафынын ролу мәсәләсиндән јан кечә билмәзди. Бу мәсәләдән «Рус. Богатство»нун башга бир әмәкдашы, ч. Михајловски, журналын 1897-чи ил 11-чи №-синдә бәһс етмишдир. Ч-б Novus-ун: Маркс горхмајыб, һәм дә тамамилә һаглы олараг горхмајыб «авам кәнд һәјатындан»[162] јазмыш вә «бу авамлыгын пуч едилмәсиндә» капитализмин вә буржуазијанын хидмәти олдугуну көстәрмишдир — демәси мүнасибәти илә ч. Михајловски белә јазыр:

«Мән билмирәм ки, бу габа (?) сөзләр Марксын һансы әсәриндә јазылмышдыр...» Марксын ән мүһүм әсәрләриндән бири (мәһз «Манифест» әсәри) илә таныш олмамагы көстәрән сәчијјәви бир е'тираф! Амма сонрасы даһа сәчијјәвидир: «...лакин чохдан мә'лумдур ки, әкәр Македонијалы Искәндәр бөјүк бир гәһ-

* — «Тарихин материалист анлајышы очерклəри» (Парис, Жиар вə Бријер нəшријјаты, 1897). *Ред.*

** — Сəһ. 105, гејд. *Ред.*

рәман олмушса да, һәр һалда, јенә дә стуллары сындырмағын мә'насы јохдур. Маркс үмумијјәтлә ишләтдији ифадәләрин ағына-бозуна бахмазды, одур ки, бу чәһәтдән ону тәглид етмәк, әлбәттә, ән азы, ағылсызлыгдыр. Лакин мән јенә дә әминәм ки, (гулаг асын!) Марксын бу ифадәси анчаг кәлиши көзәл дејилмиш бир шејдир. Әкәр кәнд һәјатынын мүрәккәб мәсәләләри үзәриндә ч. Златовратски илә бирликдә башыны јоран нәсил әбәс јерә бир чох бәлалара дүчар олмушса, «авам кәнд һәјатына» ифрәт бәсләмәк руһунда тәрбијә алачаг нәсил дә бәлаја — һәрчәнд башга чүр бәлаја — дүчар олачагдыр...» (сәһ. 139).

Марксын игтисади доктринасына шәрик олдуғуну дәфәләрлә е'лан едән ч. Михајловскинин бу доктринаны әсла анламамасы она тамамилә хас олан бир чәһәтдир, буна көрә дә о «инамла» дејә билир ки, куја Марксын Novus тәрәфиндән ситат кәтирилән сөзләри анчаг чошгунлуг нәтичәсидир, анчаг ишләдилән ифадәнин ағына-бозуна бахмамаг нәтичәсидир, анчаг кәлиши көзәл дејилмиш бир шејдир! Јох, ч. Михајловски, сиз бәрк јанылырсыныз. Марксын бу сөзләри кәлиши көзәл дејилмиш бир шеј дејил, онун бүтүн дүнјакөрүшүнүн, һәм нәзәри, һәм дә әмәли дүнјакөрүшүнүн ән әсас вә ән мүһүм чәһәтләриндән бириниң ифадәсидир. Бу сөзләр ачыгча көстәрир ки, әһалинин әкинчиликдән сәнајеја, кәндләрдән шәһәрләрә чәлб едән просес, капиталист инкишафынын ән сәчијјәви әламәтләриндән бири олуб һәм Гәрбдә, һәм дә Русијада мүшаһидә олунан бу просес *мүтәрәгги* бир просес һесаб едилир. Марксын бүтүн «шакирдләр» тәрәфиндән гәбул едилмиш олан бу бахышының нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну, бу бахышын гоча Сисмондидән башламыш ч. Н. — она гәдәр бүтүн вә һәр чүр романтик нәзәријјәләрә нә гәдәр дәриндән зидд олдуғуну «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» мәгаләдә демишәм. Јенә орада (сәһ. 39[163]) көстәрилмишдир ки, бу бахыш Маркс тәрәфиндән «Капитал»да (I. Band, 2-te Aufl., S. 527—528*), һәмчинин

* — I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 527—528[164]. *Ред.*

Енкелс тәрәфиндән «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»[165] әсәриндә тамамилә ајдын ифадә олунмушдур. Марксын «Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» (Hamb. 1885. Cf. S. 98*)** әсәрини дә бураја әлавә етмәк олар. Һәмин мүәллифләрин һәр икиси бу мәсәләјә даир өз бахышларыны о гәдәр әтрафлы шәрһ етмишләр вә буплары ән мүхтәлиф мүнасибәтләрлә о гәдәр тез-тез тәкрар етмишләр ки, гејд олунан ситатдакы «авамлыг» сөзүнү садәчә «габалыг» вә «кәлиши көзәл дејилмиш бир шеј» адландырмаг фикри анчаг онларын нәзәриҗҗәси илә әсла таныш олмајан бир адамын ағлына кәлә биләр. Нәһајәт, ч. Михајловски белә бир факты да јадына сала биләрди ки, бу мүәллифләрин ардычылларынын һамысы там бир сыра әмәли мәсәләләрдә һәмишә бу нәзәриҗҗә рүһунда фикир јеритмишләр, мәсәлән, бир јердән башга јерә кетмәјин тамамилә азад олмасыны мүдафиә етмишләр, фәһләјә бир парча торпаг вә ја өз мүлкиҗҗәти олан бир дахма вә с. вермәк лајиһәләриниин әлејһинә чыхмышлар.

Сонра, ч. Михајловски һәмин ифадәдә Novus-у вә онун һәмфикирләрини тәгсирләндирәрәк дејир ки, куја онлар мүасир нәсли «авам кәнд һәјатына нифрәт бәсләмәк» рүһунда тәрбијә едирләр. *Бу доғру дејилдир.* Әкәр «шакирдләр», елтијачы вә чәһаләт ичиндә боғулан кәнд әһалисинә «нифрәт» бәсләсәјдиләр, онда, әлбәттә, мәзәммәтә лајиг олардылар, лакин ч. Михајловски онларын һеч биринин тәрәфиндән белә бир мүнасибәт олдуғуну сүбут едә билмәз. Шакирдләр «авам кәнд һәјатындан» данышыркән ејни заманда капитализмин инкишафы нәтичәсиндә бу вәзијјәтдән

---

* — «Луи Бонапартын он сәккиз брумери» (Һамбург. 1885. Мүгајисә един: сәһ. 98)[166]. *Ред.*

** — Ч-б Novus, әлбәттә, Марксын әсәрләри илә ч. Михајловскинин бу гәдәр аз таныш олдуғуну күман етмәмишдир, јохса Марксын бу чүмләсини бүтүнлүклә ситат кәтирәрди: Die Bourgeoisie hat das Land der Herrschaft der Stadt unterworfen. Sie hat enorme Städte geschaffen, sie hat die Zahl der städtischen Bevölkerung gegentiber der ländlichen in hohem Grade vermehrt und so einen bedeutenden Teil der Bevölkerung dem Idiotismus des Landlebens entrissen. (Буржуазија кәнди шәһәрин һөкмранлығына табе етмишдир. О, чох бөјүк шәһәрләр јаратмыш, кәнд әһалисинә нисбәтән шәһәр әһалисинин сајыны сон дәрәчә артырмыш вә бөлөкләлә, әһалинин хејли һиссәсини авам кәнд һәјатындан ајырмышдыр. *Ред*).

чыхмаг үчүн нә кими јол ачылдығыны да көстәрирләр. Јухарыда, игтисади романтизм һаггындакы мәгаләдә дејиләнләри тәкрар едәк: «Әкәр шәһәрин үстүн олмасы зәруридирсә, онда бу үстүнлүјүн биртәрәфли характерини әһалинин анчаг шәһәрләрә чәлб олунмасы зәифләдә биләр (тарих сүбут етдији кими, доғрудан да зәифләдир). Әкәр шәһәр лабүд олараг өзүнә имтијазлы вәзијјәт јарадырса, онда анчаг кәнд әһалисинин шәһәрләрә ахышыб кәлмәси, әкинчи әһалинин гејри-әкинчи әһалијә гарышмасы вә онунла бирләшмәси кәнд әһалисини ачизликдән гуртара биләр. Буна көрә дә, романтикләрин мүртәче шикајәтләринә вә килејләринә чаваб олараг ән јени нәзәрији көстәрир ки, әкинчи әһали илә гејри-әкинчи әһалинин һәјат шәраитинин бир-биринә мәһз белә јахынлашмасы шәһәрлә кәнд арасындакы әкслији арадан галдырмаг үчүн шәраит јарадыр»*.

Бу һеч дә «авам кәнд һәјатына» нифрәт бәсләмәк дејил, ондан гуртармаг үчүн јол тапмаг арзусудур. Белә бахышлар анчаг, *мөвчуд* јолда вә онун кәләчәк инкишафында чарә ахтармаг әвәзинә «вәтән үчүн јоллар ахтармағы» тәклиф едән нәзәријјәләрә «нифрәт бәсләндијини» көстәрир.

Әһалинин әкинчиликдән сәнајеје чәлб олунмасы просесинин әһәмијјәти мәсәләсиндә халгчыларла «шакирдләр» арасындакы фәрг јалныз принсипиал нәзәри ихтилафда, Русија тарихи вә керчәклији фактларына верилән гијмәтин мүхтәлифлијиндә дејил, һәмчинин бу просеслә әлагәдар олан *әмәли мәсәләләрин* һәллиндәдир. Тәбиидир ки, «шакирдләр» кәндлиләрин бир јердән башга јерә кетмәсинә, кәндләрдән шәһәрләрә кечмәсинә јол вермәјән бүтүн көһнә манеәләрин ләғв едилмәси үзәриндә тә'кид едирләр, халгчылар исә ја бу мансәләри ачыгча мүдафиә едирләр, ја да бу манеәләр мәсәләсиндән ещтијатла јан кечирләр (бу да ишдә јенә белә бир мүдафиә демәкдир). Ч-б Мануилов ону тәәччүбләндирән бир чәһәти — «шакирдләрин» буржуазија нүмајәндәләри илә һәмрә'јлик көс-

* Бах: бу чилд, сәһ. 241. *Ред.*

тәрмәсини бу мисалда да өзү үчүн ајдынлашдыра биләрди. Ардычыл буржуа бир јердән башга јерә кетмәјә јол вермәјән бу манеәләрин арадан галдырылмасына һәмишә тәрәфдар чыхачагдыр, фәһләнин исә ән зәрури мәнафеји бу манеәләрин арадан галдырылмасыны тәләб едир. Демәли, бунларын арасында һәмрә'јлик тамамилә тәбии вә лабүддүр. Аграријәр үчүн (ири вә хырда аграријәр үчүн, тәсәррүфатчы кәндлиләр дә дахил олмагла) исә, әксинә, әһалинин сәнајеҹә бу чәлб олунмасы просеси фајдалы дејилдир, буна көрә дә онлар бу просеси ләнкитмәјә сә'јлә чалышырлар вә ч. халгчыларын нәзәриҗҗәләри дә бу ишдә онлара көмәк едир.

Јекун вуруруг: капитализмин әһалини әкинчиликдән узаглашдырмасы кими чох бөјүк бир мәсәләдә ч. Михајловски Марксын нәзәриҗҗәләрини әсла анламадығыны көстәрмиш, рус «шакирдләри» илә халгчыларын һәм нәзәри, һәм дә әмәли мәсәләләрдә олан мүвафиг ихтилафының үзәриндән исә тамамилә мә'насыз ибарәләрлә кечмишдир.

БИЗ ЊАНСЫ ИРСДӘН ИМТИНА ЕДИРИК?

1897-чи илин ахырларында сүркүндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1898-чи илдә ашагыдакы мәчмуәдә чап едилмишдир: Владимир Илјин. «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр». СПБ.

Мәчмуәнин мәтниндән чап олунур

Ч-б Михајловски «Русскоје Богатство»нун 1897-чи ил 10-чу №-синдә ч. Минскинин «диалектик материалистләр» һаггындакы рә'јини нәгл едәрәк јазыр: «она (ч. Минскијә) кәрәк мә'лум олсун ки, бу адамлар кечмишлә һеч бир варислик әлагәси сахламаг истәмирләр вә ирсдән гәти имтина едирләр» (сәһ. 179), јә'ни ч. В. Розановун 1891-чи илдә «Московскије Ведомости»дә (сәһ. 178) тәнтәнәли сурәтдә имтина етдији «60—70-чи илләр ирсиндән» гәти имтина едирләр.

«Рус шакирдләри» һаггында ч. Михајловскинин бу рә'јиндә бир јығын ујдурма вардыр. Доғрудур, ч. Михајловски — «рус шакирдләринин ирсдән имтина етмәләри» һаггындакы бу ујдурманын јеканә вә мүстәгил мүәллифи дејилдир, — либерал халгчы мәтбуатын аз гала бүтүн нүмајәндәләри «шакирдләрә» гаршы мүбаризә апарараг, бу ујдурманы артыг чохдан бәри тәкрар едирләр. Јадымыздадырса, ч. Михајловскинин «шакирдләрлә» апардығы шиддәтли мүбаризәнин әввәлләриндә һәлә бу ујдурманы ишләтмәк онун ағлына кәлмәмишди, буну ондан әввәл башгалары ујдурмушдулар. О сопралар бу ујдурмаја да әл атмағы лазым билди. «Шакирдләр» өз бахышларыны рус әдәбијјатында даһа кениш ишкишаф етдирдикчә, бир сыра һәм нәзәри, һәм дә әмәли мәсәлә һаггында өз фикирләрини даһа мүфәссәл вә даһа әтрафлы билдирдикчә, јени чәрәјанын әсас мүддәаларына гаршы, рус капитализмини мүтәрәгги һесаб едилмәсинә, хырда истеһсалчынын халгчылар тәрәфиндән идеаллашдырылмасы-

ның мә'насыз олдуғуна, ичтимаи фикир чәрәјанларының вә јуридик-сијаси тә'сисатларын изаһыны рус чәмијјәтиндәки мүхтәлиф синифләрин мадди мәнафеҗиндә ахтармаг зәрурәтинә гаршы маһијјәтчә е'тираз лара дүшмән мәтбуатында даһа аз тәсадүф едилирди. Бу әсас мүддәалар һаггында сусурдулар, бунлардан данышмамағы даһа мүнасиб билирдиләр вә билмәкдәдирләр, лакин јени чәрәјаны нүфуздан салмаг үчүн даһа чох ујдурмалар ичад едирдиләр. Бу кими ујдурмалардан, «пис ујдурмалардан» бири дә «рус шакирдләринин ирсдән имтина етмәси», рус чәмијјәтинин ән јахшы, габагчыл һиссәсинин ән јахшы ән'әнәләри илә әлагәни кәсмәси, демократик телләри гырмасы вә и. а. вә башга бу кими, даһа нә билим нәләр һаггындакы ара сөзләридир. Бу чүр ара сөзләри чох кениш јајылдығындан биз бунлары әтрафлы сурәтдә көздән кечирмәјә вә тәкзиб етмәјә мәчбур олуруг. Шәрһимиз дәлилсиз көрүнмәсин дејә, «ирсә» характеристика вермәк үчүн көтүрүлмүш ики «кәнд публисистинин» тарихи-әдәби мүгајисәсиндән башлајачағыг. Гејд едирик ки, биз јалныз игтисади вә публисистик мәсәләләрлә кифајәтләнәрәк, бүтүн «ирсдән» анчаг бу мәсәләләри нәзәрдән кечириб фәлсәфи, әдәби, естетик вә с. мәсәләләри кәнара гојачағыг.

I

«ИРС» НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНДӘН БИРИ

Отуз ил бундан әввәл, 1867-чи илдә, «Отечественные Записки»[167] журналында Скалдинин: «Учгарларда вә пајтахтда» сәрләвһәли публисистик очеркләри чап олунмаға башланмышды. Бу очеркләр үч ил, 1867—1869-чу илләр әрзиндә чап олунмушдур. Мүәллиф 1870-чи илдә бу мәгаләләри топлајыб ејни сәрләвһә илә ајрыча китаб шәклиндә нәшр етмишдир*. Инди, демәк олар, тамамилә унудулмуш олан бу китабла таныш олмаг бизи марагландыран мәсәлә бахымын-

* *Скалдин.* «Учгарларда вә пајтахтда», СПБ. 1870. (451 сәһифә). «Отечественные Записки»нин һәмин илләрдә чыхан нөмрәләрини тапа билмәдик, она көрә дә јалныз бу китабдан истифадә етдик[168].

дан, јә'ни «ирс» нүмајәндәләриниң халғчылара вә «рус шакирдләринә» мүнасибәти мәсәләси бахымындан сон дәрәчә ибрәтлидир. Китабын сәрләвһәси дүрүст дејилдир. Буну мүәллиф өзү дә баша дүшмүш вә китабының мүгәддимәсиндә изаһ етмишдир ки, онун мөвзусу «пајтахтын» «кәндә» мүнасибәтиндән, јә'ни кәнд һаггында публисист очерклəриндән ибарәтдир вә мүәллиф пајтахтдан ајрыча бәһс етмәк фикриндә дејилдир. Даһа доғрусу, бәлкә дә бу фикирдә оларды, лакин буну мүнасиб көрмүр: ὡς δύναμαι — οὐ βούλομαι, ὡς δὲ βούλομαι—οὐ δύναμαι (о чүр ки, мән едә биләрдим, хошума кәлмир, о чүр ки, хошума кәләрди, едә билмирәм) — дејә Скалдин нә үчүн мүнасиб көрмәдијини изаһ етмәкдән өтрү бир јунан јазычысының сөзләрини ситат кәтирир.

Скалдинин бахышларындан гысача бәһс едәк.

Кәндли ислаһатындан[169] башлајаг, — бу елә бир башланғыч нөгтәсидир ки, игтисади вә публисистик мәсәләләр һаггында өз үмуми бахышларыны шәрһ етмәк истәјән һәр кәс һәлә јенә дә лабүд олараг бу нөгтәдән башламалы олур. Скалдинин китабында кәндли ислаһатына олдугча чох јер верилмишдир. Скалдин кәндлиләрин ислаһатдан *сонракы* јохсул вәзијјәтини, онларын мәишәтинин писләшдијини, игтисади, јуридик вә мәишәт асылылығының јени формаларыны бир чох фактлар әсасында, кәндин бүтүн һәјатыны әтрафлы арашдырмаг әсасында мүнтәзәм сурәтдә көстәрмиш олан, бир сөзлә, о вахтдан бәри бир чох тәдгиг вә тәсвирләрдә олдугча мүфәссәл вә әтрафлы көстәрилиб сүбут едилмиш шејләрин һамысыны көстәрән аз гала биринчи мүәллифдир. Бүтүн бу һәгигәтләр инди јени бир шеј дејилдир. О заман исә бунлар нәинки јени идк, һәтта либерал чәмијјәтиндә инамсызлыг ојадырды, бу чәмијјәт горхурду ки, бәлкә «ислаһатын нөгсанлары» дејилән шеји көстәрмәк пәрдәси далында, бу ислаһатын писләнмәси вә өртүлү бир тәһкимчилик кизләнмишдир. Скалдинин бахышлары бир дә она көрә хүсусилә мараглыдыр ки, мүәллиф ислаһатын мүасири олмушдур (вә бәлкә һәтта ислаһатда иштирак да етмишдир. Скалдин һаггында

бизим әлимиздә һеч бир тарихи-әдәби мә'лумат вә тәрчүмеји-һал мә'луматы јохдур). Демәли, онун бахышлары китаб материалынын кабинетдә тәдгиг едилмәсинә әсасланмаг дејил, һәм о заманкы «пајтахтын», һәм дә о заманкы «кәндин» билаваситә мүшаһидә едилмәсинә әсасланыр.

Скалдинин кәндли ислаһатына олан бахышларында халгчыларын бу мәсәләјә даир шит јалан-палanларына адәт етмиш мүасир охучунун диггәтини чәлб едән чәһәт, һәр шејдән әввәл, мүәллифин мәсәләјә сон дәрәчә *ағыллы* јанашмасыдыр. Скалдин әсла хәјала гапылмадан, ислаһаты әсла идеаллашдырмадан она инки тәрәф арасында, мүлкәдарларла кәндлиләр арасында бир сөвдәләшмә кими бахыр ки, онлар индиҗәдәк мүәјјән шәртләр әсасында торпагдан бирҝә истифадә етмишләр, инди исә ајрылмышлар вә бу ајрылма нәтичәсиндә һәр ики тәрәфин јуридик мөвгеји дә дәјишилмишдир. Бу ајрылманын үсулуну вә тәрәфләрдән һәр биринә дүшән пајын гәдәрини мүәјјән едән амил тәрәфләрин мәнафејиндән ибарәт иди. Һәр ики тәрәф бу мәнафе үчүн чалышырды, ислаһатын өзүндә вә ону һәјата кечириркән мүхтәлиф мәсәләләрин әмәли чәһәтдән һазырланмасында тәрәфләрдән биринин билаваситә иштирак едә билмәси исә тәрәфләрдән биринин үстүнлүјүнү мүәјјән етди. Ислаһаты Скалдин мәһз белә баша дүшүр. Ислаһатын башлыча мәсәләси олан пај торпағы вә тә'диҗләр мәсәләсиндән Скалдин хүсусилә кениш бәһс едәрәк, өз очеркләриндә дәфәләрлә бунларын үзәринә гајыдыр. (Скалдинин китабы 11 очеркдән ибарәт олуб һәр биринин ајрыча мәзмуну вардыр, формача бунлар кәнддән јазылан ајры-ајры мәктублара бәнзәјир. Биринчи очерк 1866-чы илдә, ахырынчысы исә 1869-чу илдә јазылмышдыр.) Скалдинин китабында, «азторпаглы» кәндли дејилән кәндлиләр һаггында мүасир охучу үчүн, әлбәттә, јени бир шеј јохдур, лакин онун дәлилләри 60-чы илләрин ахырлары үчүн һәм јени, һәм дә гијмәтли иди. Биз бунлары, әлбәттә, тәкрар етмәјәчәјик вә Скалдинин јалныз бу һадисәјә вердији гијмәтин хүсусијјәтини геид едәчәјик ки, Скалдини халгчылардан фәргләнди-

рән јахшы чәһәт дә бу хүсусијјәтдән ибарәтдир. Скалдин «азторпаглылыгдан» дејил, «кәндли пај торпагларынын хејли чох кәсилмәсиндән» данышыр (213-чү, һабелә 214-чү сәһифәләр вә бир чох башгалары; III очеркин сәрләвһәсини мүгајисә един), ганунда мүәјјән едилән ән јүксәк пај торпагларының һәгигәтдә олан пај торпагларындан ашағы олмасы (сәһ. 257) һаггында данышыр вә ислаһатын бу чәһәти һаггында кәндлиләрин сон дәрәчә сәчијјәви вә типик рә'јләрини дә гејд едир*. Скалдинин китабында бу фактын изаһы вә сүбуту сон дәрәчә әтрафлы вә күчлү верилмишдир, үмумијјәтлә чох мүлајим, ағыллы вә өз үмуми бахышларына көрә шүбһәсиз буржуа мүәллифи олан бир мүәллиф үчүн һәтта кәскин бир шәкилдә верилмишдир. Бу һадисәдән Скалдин кими бир мүәллиф дә белә чидд-чәһдлә бәһс едирсә, демәли, бу һадисә нәзәри чох чәлб етмишдир. Скалдин тә'дијәләрин ағырлығындан да чох чидд-чәһдлә вә әтрафлы бәһс едәрәк, өз мүддәаларыны бир чох фактларла сүбут едир. III очеркин (1867) јарымсәрләвһәсиндә охујуруг: «Онларын (кәндлиләрин) јохсуллуғунун башлыча сәбәби веркиләрин һәддән артыг олмасыдыр»; Скалдин кәндлиләр тәрәфиндән верилән веркиләрин торпагдан көтүрдүкләри кәлирдән артыг олдуғуну көстәрир, Русијада јухары вә ашағы синифләрдән нә гәдәр верки алындығы һаггында «Верки комиссијасынын әсәрләри»ндәки мә'луматы гејд едир, һәм дә мә'лум олур ки, ашағы синифләрин үзәринә бүтүн веркиләрин 76%-и, јухары синифләрин үзәринә исә 17%-и дүшүр, һалбуки Гәрби Авропанын һәр јериндә бу нисбәт ашағы синифләр үчүн хејли әлверишлидир. VII очеркин (1868) јарымсәрләвһәсиндә охујуруг: «Кәндлиләрин јохсуллуғунун башлыча сәбәбләриндән бири һәдсиз пул мүкәлләфијјәтләридир»; мүәллиф көстәрир ки,

* Кечмишдә төјчү верән савадлы вә дүнја көрмүш бир кәндли мәнә дејирди: «О (курсив мүәллифиндир) бизим торпағымыздан о гәдәр кәсиб көтүрмүшдүр ки, даһа бизим үчүн јашамаг мүмкүн дејилдир; өз тарлаларыны нә бизи һәр тәрәфдән елә әһатә етмишдир ки, мал-гарамызы отармаға да јер тапмырыг; инди кәл пај торпағы үчүн ајрыча, бу кәсилән торпаг үчүн дә ајрыча пул вер, өзү дә нә гәдәр төләб етсә верәк верәсән». «Јашајышын нәји јахшылашмышдыр! Јенә дә әввәлки төјчү алыныр, торпағымызы исә кәсмишләр».

јени һәјат шәраити кәндлидән дәрһал пул, пул вә јенә пул тәләб етди, дејир ки, «Әсаснамә»дә мүлкәдарлара тәһкимчилик һүгугу үчүн дә әвәз верилмәси бир гајда кими гәбул едилмишди (252), төјчүнүн мигдары «мүлкәдарларын, онларын тәсәррүфат мүдирләрининн вә кәндхудаларын мә'луматына, јә'ни һеч бир әсасы олмајан вә тамамилә е'тибарсыз мә'лумата» (255) көрә мүәјјән едилирди, буна көрә дә комиссијаларын һесабладыглары төјчүнүн орта мигдары һәгигәтдә олан төјчүнүн орта мигдарындан артыг олмушдур. «Верки-ләрин ағырлығына үстәлик бир дә кәндлиләрин әсрләр боју истифадә етдикләри торпаглары әлләриндән кетмишдир» (258). «Өдәнч верилиб алынаҹаг торпаглар төјчүнүн капиталлашдырылмасы үсулу илә дејил, торпағын азадлыг верилдији дөврдәки керчәк дәјәри илә гијмәт едилсә иди, онда өдәнч верилиб торпаг алынмасы чох асанлыгла башa кәләрди вә һәтта нә һөкумәтин јардым етмәси лазым кәләрди, нә дә кредит кағызларының бурахылмасы» (264). «Өдәнч верилиб торпаг алынмасы 19 феврал Әсаснамәсинә көрә кәндлиләрин ишини јүнкүлләшдирмәли вә онларын мәишәтинин јахшылашдырылмасы ишини башa чатдырмалы икән һәгигәтдә чох вахт кәндлиләри даһа артыг сыхыр» (269). Өзлүјүндә аз мараглы вә гисмән көһнәлмиш олан бүтүн бу парчалары гејд етмәкдән мәгсәдимиз ону көстәрмәкдир ки, ичмаја дүшмән олан вә бир чох мәсәләләрдә һәгиги бир манчестерли кими фикир јеридән бир мүәллиф кәндлиләрин мәнафејини нечә бир чиддијјәтлә мүдафиә едир. Бурасы чох ибрәтлидир ки, халгчыларын мүртәче олмајан, фајдалы фикирләринин, демәк олар, һамысы бу манчестерлинин фикирләринә тамамилә ујғун кәлир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Скалдин ислаһата белә бахыркән, о эсла ислаһаты халгчыларын кечмишдә вә инди ширин-ширин идеаллашдырмасыны: ислаһат халг истеһсалыны гәбул едир, бу ислаһат Гәрби Авропа кәндли ислаһатларындан јүксәкдир вә Русијадан бир нөв tabula rasa* јаратмышдыр вә с. демәсини бәјәнә билмәзди. Скал-

* — тәмиз јер. *Ред.*

дин нәинки буна бәнзәр бир шеј демәмишдир вә дејә дә билмәзди, һәтта ачыгча демишдир ки, биздә кәндли ислаһаты кәндлиләр үчүн Гәрбдәкинә нисбәтән даһа аз әлверишли бир шәраитдә һәјата кечирилмиш вә даһа аз фајда вермишдир. Скалдин јазмышдыр: «Мәсәлә о заман ачыг гојулмуш олар ки, биз өзүмүздән сорушаг: сәбәб нәдир ки, кәндлиләрин азад едилмәсинин јахшы нәтичәләри биздә дә, мәсәлән, бу әсрин биринчи рүбүндә Пруссијада вә Саксонијада олдуғу кими, Пруссијада да өдәнч ганун тәрәфиндән чохдан бәри кәндлиләрин мүлкијјәти һесаб едилмиш олан пај торпаглары үчүн дејил, кәндлиләрин мүлкәдарлар гаршысындакы ичбари мүкәлләфијјәтләри үчүн верилирди» (272).

Ислаһатын Скалдин тәрәфиндән гијмәт верилән игтисади чәһәтиндән јуридик чәһәтинә кечәк. Скалдин еллик зәманәтә, паспорт системинә, кәндлиләр ичәрисиндә «ичманын» (вә мешшан чәмијјәтинин) өз үзвләри үзәриндәки патриархал һөкмранлығына гәти дүшмәндир. III очеркдә (1867) о, еллик зәманәтин, чан веркисинин вә паспорт системинин ләғв едилмәси, бәрабәр әмлак веркиси гојулмасы үзәриндә, паспортларын пулсуз вә өмүрлүк вәсигәләрлә әвәз едилмәси үзәриндә тә'кид едир. «Башга һеч бир сивилизасијалы өлкәдә вәтән дахилиндә паспорт веркиси јохдур» (109). Мә'лумдур ки, бу верки јалныз 1897-чи илдә ләғв едилмишдир. IV очеркин сәрләвһәсиндә охујуруг: «паспортлар көндәриркән вә мөвчуд олмајан веркиверәнләрдән верки алынаркән кәнд чәмијјәтләринин вә шәһәр думаларынын өзбашыналығы...». «Еллик зәманәт кефчил вә тәнбәл адамлар үчүн чалышган вә евдар тәсәррүфатчыларын чәкмәли олдуглары ағыр бир чәфадыр» (126). Кәндлиләрин артыг о заманларда нәзәрә чарпан тәбәгәләшмәсини Скалдин јүксәләнләрин вә тәнәззүл едәнләрин шәхси кејфијјәтләри илә изаһ етмәк истәјир. — Мүәллиф С.-Петербургда јашајан кәндлиләрин чәтинликлә паспорт алдыгларыны вә паспортун вахтыны нечә чәтинликлә узатдыгларыны әтрафлы тәсвир едир вә «аллаһа шүкүр ки, бүтүн тор-

пагсыз кәндли күтләси кәлиб. шәһәрләрә јазылмамыш, дашынмаз мүлкијјәти олмајан шәһәр әһалисинин сајыны артырмамышдыр...» (130) — дејә биләчәк адамларын е'тиразыны рәдд едир. «Бәһши бир үсул олан еллик зәманәт...» (131)... «Суал олунур, белә бир һала салынмыш адамлары азад вәтәндаш адландырмаг олармы? Бунлар да елә һәмин — glebae adscripti*-ләр дејилми?» (132). Тәсири кәндли ислаһатында көрүрләр. «Лакин ганунлар кәндлиләри мүлкәдарлара тәһкимликдән азад едиркән онлары чәмијјәтә вә јазылдыглары јерә тәһкимликдән азад етмәк үчүн һеч бир чарә көстәрмәмишсә бүтүн кәндли ислаһатымы мүгәссирдир... Кәндли истәдији јерә кедә билмирсә вә истәдији пешәдән јапыша билмирсә вәтәндашлыг азадлыгындан бир әламәт галырмы?» (132). Скалдин сон дәрәчә догру вә дүрүст олараг бизим кәндлиләри «отураг пролетар» (231)** адландырыр. VIII очеркин (1868-чи ил) сәрләвһәсиндә охујуруг: «кәндлиләрин өз чәмијјәтләринә вә пај торпагларына тәһким едилмәси онларын мәишәтинин јахшылашмасына мане олур... Кәнар пешәләрин инкишафына мане олур». «Кәндлиләрин авамлыгы вә кетдикчә артан веркиләрин тәзјиги алтында олмалары илә бәрабәр, кәндлиләрин өз чәмијјәтләринә вә пај торпагларына тәһким едилмәси дә кәндли әмәјинин вә демәли, кәндли рифаһынын инкишафыны ләнкидән сәбәбләрдән биридир. Ишләк әлләри бир јерә тәһким етмәк вә торпаг ичмасыны гырылмаз бир буховла буховламаг, — бунларын артыг өзү әмәјин, шәхси тәсәррүфат чалышганлыгыныи вә хырда торпаг мүлкијјәтинин инкишафы үчүн сон дәрәчә әлверишсиз бир шәртдир» (284). «Пај торпагларына вә чәмијјәтләрә багланмыш, өз әмәкләрини даһа

* — Гәдим Рома империјасы дөврүнүн кәндиләридир; бу кәндиләр торпаг саһибләринә тәһким едилмишдиләр вә бу торпаглар нә гәдәр зәрәр чыхарса да, кәндиләр бунлары бурахыб кедә билмәздиләр. *Ред.*

** Скалдин бу тә'рифин јалныз биринчи һиссәсинин дејил, икинчи һиссәсинин дә (пролетар) догру олдугуну чох этрафлы көстәрмишдир. Скалдин кәндлиләрин асылы вә диләнчи вәзијјәтинин тәсвиринә, муздурларын ағыр вәзијјәтинин тәсвиринә, «1868-чи ил ачлыгының тәсвиринә» (V очеркин сәрләвһәси), кәндлинин һәр чүр әсарәт алтына алынмасы вә алчалдылмасының тәсвиринә өз очеркләриндә чох јер вермишдир. 90-чы илләрдә олдугу кими, 60-чы илләрдә дә, ачлыгын үстүндән сүкутла кечән вә онун инкар едән адамлар вар иди. Скалдин шиддәтлә онларын әлејһинә чыхыр. Бу мәсәлә һаггында мүфәссәл игтибаслар вермәк, әлбәттә, артыг оларды.

мәһсулдар вә өзләри үчүн даһа фајдалы бир јердә сәрф етмәк имканындан мәһрум едилмиш кәндлиләр тәһкимчилик һүгугунун пәнчәсиндән гуртулуркән нечә гармагарышыг, сүрүјәбәнзәр вә гејри-мәһсулдар мәишәт формасында олмушларса, санки о мәишәт формасында да доғуб галмышлар» (285). Демәли, мүәллиф кәндли мәишәтинин бу мәсәләләринә халис буржуа нөгтеји-нәзәри илә бахыр, лакин буна бахмајараг (даһа доғрусу, мәһз буна көрә) олдугча дүзкүн көстәрир ки, кәндлиләрин тәһким олунмасы бүтүн ичтимаи инкишаф үчүн вә кәндлиләрин өзләри үчүн зәрәрлидир. Бу зәрәр (өзүмүздән әлавә едәк ки), кәндлиләрин ән ашағы групларына, кәнд пролетариатына даһа чох тә'сир едир. Скалдин чох сәрраст дејир: «кәндлиләрин торпагсыз галмамасына ганун чох јахшы гајғы көстәрир; лакин унутмаг лазым дејилдир ки, бу мәсәләдә кәндлиләр өзләри һәр бир ганунверичидән олдугча артыг гајғы чәкирләр» (286). «Кәндлиләрин өз пај торпагларына вә чәмијјәтләринә тәһким едилмәсиндән башга, онларын һәтта мүвәггәти олараг кәсбкарлыға кетмәси дә еллик зәманәт вә паспорт системи үзүндән бир чох манеә вә хәрчләрә сәбәб олур» (298). «Кәндлиләрин торпагдан әл чәкмәсини асанлашдыран тәдбирләр... көрүлсә иди, зәннимчә, кәндлиләрдән бир чохунун индики чәтин вәзијјәтдән чыхмасы үчүн јол ачылмыш оларды» (294). Бурада Скалдинин арзусу, халгчы лајиһәләринә тамамилә зиддир, зира халгчыларын бүтүн лајиһәләри бунун лап әксидир: ичманы мөһкәмләндирмәкдән, пај торпагларынын өзкәнилләшдирилә билмәзлијиндән вә саирәдән ибарәтдир. О вахтдан бәри бир чох фактлар Скалдинин тамамилә һаглы олдуғуну сүбут етмишдир: кәндлиләрин торпаға тәһким олунмасының вә кәндли ичмасындакы силк гапалылығынын сахланмасы кәнд пролетариатының вәзијјәтини ағырлаг писләшдирир, елкәнин игтисади инкишафыны ләнкидир вә «отураг пролетары» ән пис әсарәт вә асылылыг нөвләриндән, әмәк һаггының вә јашајыш сәвијјәсинин ән ашағы дүшмәсиндән әсла горуја билмир.

Јухарыда верилән игтибаслардан охучу көрә билди

ки, Скалдин ичманын дүшмәнидир. О, шәхси мүлкиј-јәт, тәсәррүфат чалышганлығы вә с. бахымындан ич-манын вә торпағы јенидән бөлүшдүрмәјин әлејһинә чыхыр (сәһ. 142 вә сопракылар). Скалдин ичманы мү-дафиә едәнләрә е'тираз едәрәк дејир ки, «әсрләр боју давам едән адәт һүгугунун» вахты кечмишдир: «Бүтүн өлкәләрдә кәнд әһалиси сивилизасијалы мүһитлә ја-хынлашдыгча бу әһалинин адәт һүгугу өз илкин саф-лығыны итирмиш, хараблашмыш вә тәһриф олунмуш-дур. Биздә дә ејни һал мүшаһидә олунур: ичманын һакимијјәти јаваш-јаваш дөнүб мүфтәхорларын вә кәнд мирзәләринин һакимијјәти олур вә кәндлинин шәхсијјәтини горумаг әвәзинә, кәндли үчүн ағыр бир бојундуруға чеврилир» (143) — бу фикир, о вахтдан кечән 30 ил әрзиндә сајсыз-һесабсыз фактларла сүбут олунан чох доғру фикирдир. Скалдинин фикринчә «патриархал аилә, ичма торпаг саһиблији, адәт һү-гугу» тарих тәрәфиндән гәти писләнмишдир. «Кечмиш әсрләрин бу мө'тәбәр абидәләрини бизим үчүн һәми-шәлик сахламаг истәјәнләр бунунла сүбут едирләр ки, онлар керчәклијә дәриң нәзәр салмагдан вә тарихин лабүд кедишини баша дүшмәкдән даһа чох, идеја алудәси олмаға габилдирләр» (162); Скалдин һәги-гәтдә доғру олан бу фикрә гызғын манчестерли һәч-вләрини дә әлавә едир. О, башга бир јердә дејир: «Тор-пагдан ичма гајдасы илә истифадә едилмәси, һәр бир кәндлини бүтүн чәмијјәтдән гул кими асылы едир» (222). Беләликлә, Скалдин ичмаја халис буржуа нөг-теји-нәзәриндән гәти дүшмәнчилик бәсләмәклә бәра-бәр, кәндлиләрин мәнафејини дә тәмкинлә мүдафиә едир. Скалдин ичмаја дүшмән олмасыны һеч дә ич-маны зорла мәһв етмәк вә зорла башга бир торпаг саһиблији системи јаратмаг кими күлүнч лајиһәләрлә әлагәләндирмир, — кәндли һәјатына зоракы мүдахилә тәрәфдары олан, ичмаја зидд чыхса да буну әсла кәндлиләрин мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән етмәјән мү-асир ичма дүшмәнләринин адәтән ујдурдуглары лаји-һәләрлә әлагәләндирмир. Әксинә, Скалдин өзүнү «торпагдан ичма гајдасы илә истифадә етмәјин зорла арадан галдырылмасы» (144) тәрәфдарлары сырасы-

на дахил етмәјә гаршы гызғын е'тираз едир. О дејир: «19 феврал Әсаснамәси торпагдан ичма гајдасы илә истифадә етмәк үсулундан аиләликлә истифадә етмәк үсулуна... кечмәји... кәндлиләрин өз ихтијарына бурахмагда чох ағыллы иш көрмүшдүр. Доғрудан да, һәмин үсула нә вахт кечмәк мәсәләсини кәндлиләрин өзләриндән башга һеч кәс әмәлли-башлы һәлл едә билмәз». Демәли, Скалдин ичмаја анчаг о мә'нада дүшмәндир ки, ичма игтисади инкишафа, кәндлиләрин чәмијјәтдән чыхмасына, торпагдан әл чәкмәсинә мане олур, јә'ни инди «рус шакирдләри» ичмаја нә мә'нада дүшмәндирләрсә, Скалдин дә о мә'нада дүшмәндир; бу дүшмәнчилик мүлкәдарларын шәхси гәнимәтчилик мәнафејини мүдафиә етмәк, тәһкимчилик һүгугунун галыгларыны вә маһијјәтини мүдафиә етмәк, кәндлиләрин һәјатына гарышмағы мүдафиә етмәк илә әсла әлагәдар дејилдир. Бу фәрги нәзәрдә тутмаг чох әһәмијјәтлидир, чүнки ичма дүшмәнләринин анчаг «Московскије Ведомости» вә с. даирәләриндә олдуғуну дүшүнмәјә адәт етмиш мүасир халгчылар чох һәвәслә өзләрини елә көстәриридиләр ки, куја онлар ичмаја *башга* бир дүшмәнчилик ола биләчәјини анламырлар.

Кәндлиләрин јохсуллуғунун сәбәбләри һаггында Скалдинин үмуми нөгтеји-нәзәри ондан ибарәтдир ки, бу сәбәбләрин һамысы тәһкимчилик һүгугунун галыгларындадыр. Скалдин 1868-чи ил ачлығыны тәсвир едәрәк көстәрир ки, тәһкимчиләр бу ачлығы көрүб кам алыр, онун сәбәбини кәндлиләрин позулмасында, мүлкәдар гәјјумлуғунун ләғв едилмәсиндә вә санрәдә көрүрдүләр. Скалдин бу бахышлара гызғын е'тираз едир. О дејир: «Кәндлиләрин јохсуллуғу тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси нәтичәси дејилдир, *тәһкимчилик һүгугундан ирс галмышдыр* (212); бунлар — бизим кәндлиләрин чохуну пролетариата јахын бир сәвијјәдә сахлајан үмуми сәбәбләрдир»; сонра Скалдин ислаһат һаггында јухарыда гејд олунан рә'јләри тәкрар едир. Анлә бөлкүләри үзәринә һүчүм етмәк мә'насыз шеједир: «Бөлкүләр кәндлиләрин м. ди мәнафејинә мүвәггәти зәрәр вурурса да, онларын шәхси

азадлығыны вә кәндли аиләсинин мә'нәви ләјагәтини, јә'ни вәтәндашлығын һәр бир мүвәффәгијјәти үчүн мүтләг зәрури олан јүксәк бәшәри не'мәтләри хилас едир» (217), сонра Скалдин бөлкүләр үзәринә һүчумларын әсил сәбәбләрини доғру көстәрир: «мүлкәдарлардан бир чоху бөлкүләрин зәрәрини һәддән артыг шиширдир вә кәндли јохсуллуғунун бу вә ја башга сәбәбләринин бүтүн нәтичәләрини, — е'тираф олунмасы мүлкәдарлар үчүн әсла әлверишли олмајан бу нәтичәләри һәмин бөлкүләрдә, һәмчинин сәрхошлугда көрүрләр» (218). Кечмишдә кәндлиләрин јохсуллуғундан јазылмадығы һалда инди чох јазылыр, бу исә кәндлиләрин вәзијјәтинин писләшдијини көстәрир — дејәнләрә Скалдин белә чаваб верир: «Кәндлиләрин индики вәзијјәтини кечмиш вәзијјәти илә мүгајисә етмәклә, мүлкәдарлар һакимијјәтиндән азад олмағын нәтичәләри һаггында фикир јеридә билмәк үчүн, һәлә тәһкимчилик һүгугунун һөкм сүрдүју заманларда кәндлиләрин пај торпагларыны индики кими кәсмәк вә азадлыгдан сонра мејдана кәлән бүтүн мүкәлләфијјәтләри дә кәндлиләрин үзәринә гојмаг лазым кәләрди, — онда көрүнәрди ки, тәһкимли кәндлиләр белә бир вәзијјәтә нечә дөзә билирләр» (219). Скалдинин бахышларынын сон дәрәчә сәчијјәви вә мүһүм хүсусијјәти будур ки, онун фикринчә кәндлиләрин вәзијјәтинин писләшмәсинин *бүтүн* сәбәбләри ишләјиб өдәмә үсулуну, төјчүләри, торпагларын кәсилмәсини, кәндлиләрин шәхси һүгугсузлуғуну вә отураглығыны ирс гојуб кетмиш олан тәһкимчилик һүгугунун галыгларындан ибарәтдир. Кәндлиләрин јохсуллуғуну төрәдән сәбәбләрин јени ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр гурулушунун өзүндән, ислаһатдан сонракы тәсәррүфат гурулушунун өзүндән ибарәт ола биләчәјини Скалдин һәлки көрмүр, буну һәтта һеч фикринә дә кәтирмир вә мөһкәм инаныр ки, тәһкимчилик һүгугунун бүтүн бу галыглары тамамилә ләғв едилдикдә үмуми сәадәт башланачагдыр. Онун нөгтеји-нәзәри мәһз мәнфи нөгтеји-нәзәрдир: кәндлиләрин азад инкишафы јолунда дуран әнкәлләри арадан галдырын, тәһкимчилик һүгугундан ирс галан буховлары арадан галдырын, онда

бу көзәл дүнјада һәр шеј јахшылашмаға башлар. Скалдин дејир: «Дөвләт һакимијјәти тәрәфиндән бурада (јә'ни кәндлиләр барәсиндә) јалныз бир јол ола биләр ки, о да бизим кәндлини индики күтләшмә вә јохсуллуг вәзијјәтинә салан вә онун дирчәлиб ајаг үстә галхмасына имкан вермәјән *сәбәбләри* тәдричлә вә дајанмадан *арадан галдырмагдыр»* (224, курсив мәнимдир). Әкс тәгдирдә «кәнд пролетариаты әмәлә кәләр» дејә «ичманы» (јә'ни кәндлиләрин чәмијјәтләрә вә пај торпагларына тәһким олунмасыны) мүдафиә едәнләрә Скалдинин вердији чаваб бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир. Скалдин дејир: «Биздә, ишләк әлләр олмамасы үзүндән нә гәдәр чох торпағын бош галдығыны хатырласаг, бу е'тираз өзлүјүндә арадан галхар. Әкәр биздә ганун иш гүввәсинин тәбии бөлкүсүнә манечилик көстәрмәсә, о заман Русијада, анчаг диләнчилији өзүнә пешә едәнләр вә ја ислаһ олунмаз дәрәчәдә позулан вә сәрхошлуг едән адамлар һәгиги пролетар ола биләрләр» (144) — бу, XVIII әср игтисадчыларының вә «маарифчиләринин» типик нөгтеји-нәзәридир; онлар инанырдылар ки, тәһкимчилик һүгугу вә онун бүтүн галыглары арадан галдырылдыгда јер үзүндә үмуми рифаһ сәлтәнәти јарапачагдыр. — Халгчы, јәгин ки, Скалдинә тәкәббүрлә бахыб дејәрди ки, о садәчә буржуадыр. — Бәли, әлбәттә, Скалдин буржуадыр, лакин о, мүтәрәгги буржуа идеолокијасынын нүмајәндәсидир, халгчынын идеолокијасы исә хырда буржуа идеолокијасыдыр вә бир сыра мәсәләләрдә мүртәче идеолокијадыр. Кәндлиләрин, бүтүн ичтимаи инкишаф тәләбләринә ујғун кәлмиш вә ујғун кәлмәкдә олан әмәли вә реал мәнафејини исә һәмин «буржуа», халгчыдан даһа јахшы мүдафиә едә билирди!*

Скалдинин бахышларына вердијимиз характеристи-

* Вә әксинә: халгчыларда раст кәлдијимиз бүтүн мүтәрәгги әмәли тәдбирләр өз мәзмуну чәһәтдән *тамамилә буржуа* тәдбирләридир, јә'ни һеч бир башга инкишаф үчүн дејил, мәһз капиталист инкишафы үчүн хејирлидир. Јалныз хырда буржуалар белә бир нәзәријјә үјдура билмишдир ки, куја кәндли торпаг саһиблијинин кенишләндирилмәси, верки-ләрин азалдылмасы, көчүрмәләр, кредит, техниканын јүксәлдилмәси, сатышын гајдаја салынмасы вә с. бу кими тәдбирләр һансы бир «халг истеһсалына» исә хидмәт едир.

каны гуртармаг үчүн әлавә едәк ки, о — силкилијин дүшмәнидир, бүтүн силкләр үчүн мәһкәмәнин бир олмасыны мүдафиә едир, силксиз волоста «нәзәриҗҗәдә» рәғбәт бәсләҗир, халг тәһсилинин, хүсусән үмуми тәһсилин гызғын тәрәфдарыдыр, өзүнүидарәҗә вә земство идарәләринә тәрәфдардыр, торпаг сатын алмаға кәндлиләрин тәләби чох бөјүк олдуғуна көрә кениш торпаг кредити, хүсусән хырда кредит верилмәсинә тәрәфдардыр. «Манчестерлилик» бурада да өзүнү көстәрир: мәсәлән, Скалдин дејир ки, земство вә шәһәр банклары «патриархал вә ја ибтидаи банк формасыдыр» вә бу банкларын әвәзиндә «һәр чәһәтдән үстүн олан» хүсуси банклар олмалыдыр (80). Торпаг о заман гијмәтли «ола биләр ки, әјаләтләримиздә сәнаје вә тичарәт фәалиҗҗәти чанландырылмыш олсун» (71) вә с.

Јекун вураг. Скалдини өз бахышларынын характеринә көрә маарифчи буржуа адландырмаг олар. Онун бахышлары XVIII әср игтисадчыларынын бахышларына чох бәнзәјир (әлбәттә, бу бахышлар рус шәраитинә ујғунлашдырылмышдыр) вә Скалдин 60-чы илләр «ирсинин» үмуми «маарифчилик» характерини чох ајдын ифадә етмишдир. Гәрби Авропа маарифчиләри кими вә 60-чы илләрин әдәбиҗҗат нүмајәндәләринин чоху кими, Скалдин дә тәһкимчилик һүгугуна вә *онун* игтисади, ичтимаи вә һүгуги саһәләрдә доғурдуғу *бүтүн* нәтичәләрә гызғын дүшмәндир. Бу — «маарифчинин» биринчи сәчиҗҗәви хүсусиҗҗәтидир. Рус маарифчиләринин һамысы үчүн үмуми олан икинчи сәчиҗҗәви хүсусиҗҗәт, — маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы, Авропа һәјат формаларыны вә үмумиҗҗәтлә Русијанын һәр чәһәтдән авропалашмасыны гызғын мүдафиә етмәкдән ибарәтдир. Нәһајәт, «маарифчинин» үчүнчү сәчиҗҗәви хүсусиҗҗәти — халг күтләләринин, башлыча олараг кәндлиләрин (маарифчиләр дөврүндә кәндлиләр һәлә һеч дә тамам азад едилмәмишдиләр, ја да јеничә азад едилмәҗә башламышдылар) мәнафејини мүдафиә етмәкдир, тәһкимчилик һүгугунун вә онун бүтүн галыгларынын арадан галдырылмасы нәтичәсиндә үмуми рифаһ вә она сәмимиҗҗәтлә көмәк етмәк арзусу җараначағына үрәкдән инанмаг-

дыр. Биздә «60-чы илләрин ирси» адландырылан ирсин маһијјәти бу үч хүсусијјәтдән ибарәтдир вә бурасыны да гејд етмәк әһәмијјәтлидир ки, *бу ирсдә халгчылыға аид һеч бир шеј јохдур.* Русијада, өз бахышлары е'тибары илә бу хүсусијјәтләрә малик олан бир чох мүәллиф вардыр вә онлар һеч бир заман халгчылыгла әлагәдар олмамышлар. Бир мүәллифин дүнјакөрүшүндә бу хүсусијјәтләр олдугда, онун халгчылыға мүнасибәтиндән асылы олмајараг, һәмишә һамы ону «60-чы илләрин әл'әнәләрини сахламыш» бир мүәллиф һесаб едир. Мәсәлән, бу јахынларда јубилеји кечирилмиш ч. М. Стасјулевич халгчылыға дүшмән олдуғу үчүн вә ја халгчыларын ирәли сүрдүјү мәсәләләрә е'тинасызлыгла јанашдығы үчүн, әлбәттә, һеч кәс демәз ки, о «ирсдән әл чәкмишдир». Биз она көрә мәһз Скалдини мисал кәтирдик ки,* о, «ирсин» *шүбһәсиз* нүмајәндәсидир вә ејни заманда халгчылар тәрәфиндән мүдафиә олунан кечмиш тә'сисатларын да шүбһәсиз дүшмәнидир.

Биз јухарыда дедик ки, Скалдин буржуадыр. Бу характеристикаја јухарыда кифајәт гәдәр сүбут көстәрилмишдир, лакин гејд етмәк лазымдыр ки, биздә чох заман бу сөзү сон дәрәчә јанлыш, мәһдуд вә тарихә зидд мә'нада баша дүшәрәк, ону *(тарихи дөврләрә фәрг гојмадан)* азлығын мәнафејини мәнфәәтпәрәстликлә мүдафиә етмәклә әлагәләндирирләр. Унутмаг олмаз ки, XVIII әср маарифчиләри јаздыглары заман (бунлары исә һамы буржуазијанын башчылары һесаб едир), 40-чы илләрдән 60-чы илләрәдәк

---

* Ола билсин, бизә е'тираз едиб дејәрләр ки, Скалдин ичмаја дүшмән олмасы вә өз тону чәһәтдән 60-чы илләр үчүн типик дејилдир. Лакин бурада мәсәлә тәкчә ичмада дејилдир. Мәсәлә, бүтүн маарифчиләр үчүн үмуми олан бахышлардадыр ки, Скалдин дә бу бахышлара шәрикдир. Онун тонуна көлинчә о өзүнүн сакит дәрракәси, мүлајимлији, төмкинлији вә и. а. чәһәтдән, ола билсин, дөгрудан да типик дејилдир. Әбәс дејил ки, Енкелс Скалдинн *liberalkonservativ* (мүлајим мүһафизәкар. *Ред.*)[170] адландырмышдыр. Лакин тону даһа типик олан бир ирс нүмајәндәсини көтүрмәк, 1-чиси, мүхтәлиф сәбәбләрә көрә мүнасиб олмазды, 2-чиси исә, мүасир халгчылыгла мүгајисәдә аиласылмазлыг дөгура биләрди[171]. Вәзифәмизин өз характеринә көрә, *тондан* (мәсәлин әксинә олараг) *мүсиги јарамыр,* Скалдинин типик олмајан тону исә онун «мусигисини», јә'ни онун бахышларынын мәзмунуну даһа ајдын көстәрир. Биз исә марагландыран јалныз бу мәзмундур. Биз ирс нүмајәндәләри илә мүасир дөврүн халгчыларыны анчаг бахышларынын мәзмунуна көрә (һеч дә мүәллифләрин тонуна көрә дејил) мүгајисә етмәк фикриндәјик.

олан бизим маарифчиләр јаздыглары заман *бүтүн* ичтимаи мәсәләләр тәһкимчилик һүгугуна вә онун галыгларына гаршы мүбаризәдән ибарәт иди. Јени ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр вә онларын зиддијјәтләри о заман һәлә рүшејм һалында иди. Буна көрә дә о заман буржуазијанын идеологларында һеч бир мәнфәәтпәрәстлик тәзаһүр етмирди; әксинә, Гәрбдә дә, Русијада да онлар үмуми фираванлыға үрәкдән инаныр вә ону сәмимијјәтлә арзу едирдиләр, тәһкимчиликдән доған гурулушун зиддијјәтләрини һәгигәтән көрмүрдүләр (гисмән дә һәлә көрә билмәздиләр). Скалдинин өз китабынын бир јериндә Адам Смитдән ситат кәтирмәси сәбәбсиз дејилдир: биз көрдүк ки, онун бахышлары да, дәлилләринин характери дә бир чох чәһәтдән, габагчыл буржуазијанын бөјүк идеологу олан Адам Смитин тезисләринин тәкрарыдыр.

Әкәр биз Скалдинин әмәли арзуларыны бир тәрәфдән мүасир халгчыларын бахышлары илә, дикәр тәрәфдән дә «рус шакирдләринин» һәмин әмәли арзулара олан мүнасибәти илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, «шакирдләр» һәмишә Скалдинин арзуларыны мүдафиә етмәјә тәрәфдар олачаглар, чүнки бу арзулар мүтәрәгги ичтимаи синифләрин мәнафејини, мөвчуд јол илә, ја'ни капитализм јолу илә кедән бүтүн ичтимаи инкишафын әсас мәнафејини ифадә едир. Скалдинин бу әмәли арзуларында вә ја мәсәләләрин Скалдин тәрәфиндән гојулушунда халгчыларын етдикләри дәјишикликләрә кәлинчә, бунлар *нөгсандыр* вә «шакирд» тәрәфиндән рәдд едилир. Шакирдләр «ирсә» «һүчүм етмәк» дејил (бу — бош бир үјдурмадыр), халгчыларын ирсә етдикләри романтик вә хырда буржуа әлавәләринә «һүчүм едирләр». Биз дә инди бу әлавәләр мәсәләсинә кечирик.

II

ХАЛГЧЫЛЫҒЫН «ИРСӘ» ӘЛАВӘСИ

Скалдиндән Енкелгардта кечәк. Онун «Кәнддән» мәктубları да кәнд һәјатына даир публисист очерклəриндән ибарәтдир, белә ки, онун китабынын мәзму-

ну да, һәтта формасы да Скалдинин китабына чох бәнзәјир. Енкелгардт Скалдиндән даһа исте'дадлыдыр; онун кәнддән мәктублары даһа чанлы вә даһа образлы јазылмышдыр. «Учгарларда вә пајтахтда» әсәринин мө'тәбәр мүәллифиндә олан узун мүһакимәләр Енкелгардтын әсәриндә јохдур, лакин онун әсәриндә тутарлы характеристикалар вә башга образлар даһа чохдур. Тәәччүблү дејил ки, Енкелгардтын китабы охучу күтләсинин бу гәдәр бөјүк рәғбәтини газанмыш вә бу јахынларда тәкрар нәшр олунмушдур; Скалдинин китабы исә, демәк олар, тамамилә унудулмушдур, һалбуки Енкелгардтын мәктублары Скалдинин китабы чапдан чыхандан чәми ики ил сонра «Отечеств. Записки»дә чап олунмаға башламышды. Буна көрә дә Енкелгардтын китабынын мәзмуну илә охучуну таныш етмәјә һеч бир лүзум јохдур, биз дә онун бахышларынын ики чәһәтинә: 1-чиси, үмумијјәтлә «ирсә», хүсусилә дә Енкелгардта вә Скалдинә бирликдә хас олан бахышлара; 2-чиси дә, спесифик халгчы бахышлары олан бахышлара јалныз гысача характеристика вермәклә кифајәтләнәчәјик. Енкелгардт *арғыг халгчыдыр,* лакин бүтүн маарифчиләрдә олан хүсусијјәтләр, мүасир халгчылығын тулладығы вә ја дәјишдирдији чәһәтләр онун бахышларында о гәдәр чохдур ки, билмирсән ону кимләрдән һесаб едәсән: халгчылыг чаларығ олмајан үмумијјәтлә «ирс» нүмајәндәләриндәнми, јохса халгчылардан.

Енкелгардты «ирс» нүмајәндәләри илә јахынлашдыран чәһәт, һәр шејдән әввәл, онун бахышларынын чох ағыллы олмасыдыр, онун керчәклијә садә вә ачыг характеристика вермәсидир, үмумијјәтлә «дајаглары», хүсусилә дә кәндлиләрин бүтүн мәнфи чәһәтләрини амансызлыгла ашкара чыхармасыдыр ки, бу «дајаглары» ријакарлыгла идеаллашдырыб јахшы бир шеј кими гәләмә вермәк халгчылығын зәрури төркиб һиссәсидир. Буна көрә дә Енкелгардтын чох зәиф вә чәсарәтсиз ифадә олунан халгчылығы, онун чох мәһарәтлә тәсвир етдији кәнд *керчәклији* мәнзәрәсинә ачыгча вә олдугча зиддир, һәм дә әкәр бир игтисадчы вә ја публисист Енкелгардтын вердији *мә'луматы* вә

мүшаһидәләрини кәнд һаггында фикир јеритмәк үчүн әсас көтүрсә иди*, онда белә бир материалдан халгчы нәтичәләри чыхармаг мүмкүн олмазды. Кәндлини вә онун ичмасыны идеаллашдырмаг халгчылығын зәрури тәркиб һиссәләриндән биридир вә ч. В. В.-дән башламыш ч. Михајловскијә гәдәр бүтүн чалармардан олан халгчылар «ичманы» бу чүр идеаллашдырмаға вә она бәзәк-дүзәк вермәјә боллуча сә'ј көстәрмишләр. Енкелгардтда бу чүр бәзәк-дүзәк вермәјин һеч изи дә јохдур. Бизим кәндлинин ичмачылығы һаггындакы дәбдә олан ибарәләрин әксинә олараг, бу «ичмачылығы» шәһәрләрин фәрдијјәтчилијинә, капиталист тәсәррүфатындакы рәгабәтә вә и. а. гаршы гојмаг кими дәбдә олан бир үсулун әксинә олараг Енкелгардт хырда әкинчинин бөјүк *фәрдијјәтчилијини* там бир амансызлыгла ашкара чыхарыр. О әтрафлы сурәтдә көстәрир ки, бизим «кәндлиләр мүлкијјәт мәсәләләриндә ән ифрат мүлкијјәтчидирләр» (сәһ. 62. 1885-чи ил нәшриндән ситат), «елликлә ишләмәкдән» онларын зәһләси кедир, халис шәхси вә егоист мүлаһизәләрә көрә буну көрмәјә көзләри јохдур: елликлә ишләдикдә һәр кәс «артыг ишләјәчәјиндән горхур» (сәһ. 206). Мүәллиф нағыл етдикдә ки, өзләри гоһум вә тәсәррүфатлары үмуми олуб бир евдә јашајан гадынлардан һәр бири наһар столунун өзүнә аид һиссәсини јујур вә ја нөвбә илә инәкләри сағараг *өз* ушағы үчүн сүд јығыр (бири дикәринин сүдү кизләтмәсиндән горхур) вә һәр бири өз ушағы үчүн ајрыча сыјыг биширир (сәһ. 323), — буплары дедикдә, артыг ишләмәк горхусу бөјүк бир комедија (бәлкә дә һәтта фачиәли комедија) шәкли алыр. Енкелгардт бу хүсусијјәтләри о гәдәр әтрафлы ајдынлашдырыр вә о гәдәр мисал илә сүбут едир ки, бу фактларын тәсадүфилијиндән әсла данышыг ола билмәз. Икисиндән биридир: ја Енкел-

* Сөзарасы дејәк ки, бу, сон дәрәчә мараглы вә ибрәтли олмагдан әлавә, тәдгигатчы нгтисадчы үчүн лап гануни бир үсул оларды. Әкәр алимләр анкет материалына — ән чох һаллардә гәрәзли, мәсәләјә јахшы бәләд олмајан, мүкәммәл бахышы олмајан, өз бахышларыны дүшүнмәмиш бир чох сабиһкарларын чаваб вә рә'јләринә инанырларса, — онда һәр шеји чох јахшы мүшаһидә етмәји бачаран, шүбһәсиз сәмими олан вә бәһс етдији мәсәләни көзәл өјрәнмиш олан бир адамын там 11 ил әрзиндә топладығы мә'лумата нә үчүн дә инанмајасан.

гардт тамамилә јарарсыз вә е'тибарсыз бир мүшаһидәчидир, ја да бизим кәндлинин ичмачылығы вә ичма сифәтләри һаггында кәзләр бош уjдурмадыр вә бу уjдурма, *торпаг саһиблиjи* формасындан тәчрид едилмиш чәһәтләри *тәсәррүфата* аид едир (һәм дә бу торпаг саһиблиjи формасынын бүтүн фискал-инзибати чәһәтләри дә тәчрид едилмишдир). Енкелгардт көстәрир ки, кәндлинин өз тәсәррүфат фәалиjjәтиндә мејли голчомаглыгадыр: «һәр бир кәндлидә мүәjjән дәрәчәдә голчомаглыг вардыр» (сәһ. 491), «кәндли мүһитиндә голчомаг идеаллары һөкм сүрүр»... «Мән дәфәлөрлә көстәрмишәм ки, кәндлиләрдә фәрдиjjәтчилик, егоизм, истисмар мејли олдугча ишкишаф етмишдир»... «һәр кәс дурна балығы олмағы өзүнә фәхр билир во дабан балығыны удмаға чалышыр». Кәндлиләрин һеч дә «ичма» гурулушуна дејил, һеч дә «халг истеһсалына» дејил, бүтүн капиталист чәмиjjәтләри үчүн сәчиjjәви олан ән ади хырда буржуа гурулушуна мејл етмәсини Енкелгардт чох көзәл көстәрмишдир. Енкелгардт тавапалы кәндлинин тичарәтә әл атмаг (363), тахыл вериб ишчи ишләтмәк, jохсул кәндлинин иш гүввосини сатын алмаг сә'jләрини (сәһ. 457, 492 вә с.), jә'ни игтисади дилдә десәк, тәсәррүфатчы кәндлиләрин дөнүб кәнд буржуазиjасы олмасыны тәсвир етмиш вә тамамилә сүбута jетирмишдир. Енкелгардт дејир: «Әкәр кәндлиләр артел тәсәррүфатына кечмәсәләр вә һәр һәjәт тәкликдә тәсәррүфатчылыг етсә, онда торпаг бол олдугда да экинчи кәндлиләр арасында һәм торпагсыз кәндлиләр, һәм дә муздурлар олачагдыр. Даһа артыг: кәндлиләрин тавапалыг фәрги, зәннимчә, индикиндән даһа чох олачагдыр. Ичма торпаг саһиблиjинә бахмаjараг, «варлыларла» jапашы, һәгигәтдә торпагсыз галмыш чохлу муздур да олачагдыр. Нә капиталым, нә дә торпағы бечәрмәк үчүн аләтләрим олмадығы һалда, мәним торпаг һүгугуна малик олмағымын мәнә вә ушагларыма нә фајдасы вар? Бу она бәнзәр ки, бир кора торпаг вериб дејәсән: jе бу торпағы!» (сәһ. 370). «Артел тәсәррүфаты» бир нөв кәдәрли истеһза кими бурада jалныз jахшы вә мә'сум бир арзудан ибарәт олараг галыр во бу арзу нәинки кәндлиләр һаггындакы

мә'луматдан ирәли кәлмир, һәтта бу мә'лумат ону ачыгча тәкзиб вә рәдд едир.

Енкелгардты һеч бир халгчылыг чалары олмајан ирс нүмајәндәләри илә јахынлашдыран башга бир хүсусијјәт онун буна инанмасыдыр ки, кәндлиләрин јохсул вәзијјәтинин башлыча вә әсас сәбәби тәһкимчилик һүгугунун галыгларыдыр вә бу һүгуга хас олан тәнзиматдыр. Бу галыглары вә бу тәнзиматы арадан галдырын — онда ишләр јолуна дүшәр. Енкелгардтын тәнзимата гәти мәнфи јанашмасы, тәнзимат васитәси илә кәндлијә јухарыдан јахшылыг етмәк јолундакы һәр чүр тәшәббүсә ачы истеһза етмәси халгчыларын «рәһбәр синифләрдән ағыл вә вичдан, билик вә вәтәнпәрвәрлик» (*«Р. Б — во»нун* 1896-чы ил 12-чи №-синин 106-чы сәһифәсиндә ч. Јужаковун сөзләридир) уммаларына, онларын «истеһсалын тәшкили» вә с. һагтындакы лајиһәбазлыгына тамамилә зиддир. Кәндлинин «хејрини» нәзәрдә тутараг дәјирманда араг сатылмасына јол вермәјән гајдаја Енкелгардтын нечә истеһза етдијини, бир нечә земствонун — јенә дә кәндлијә хејир вермәк мүлаһизәси илә — 1880-чы илдә човдары августун 15-дән тез әкмәмәк һаггындакы мәчбури гәрарындан, «тәсәррүфат саһиби олан милјонларла әкинчинин» (424) тәсәррүфат ишинә кабинет «алимләринин» кобудчасына мүдахилә етдијини көстәрән бу гәрардан Енкелгардтын нечә һиддәтлә данышдыгыны хатырладаг. Енкелгардт ијнәјарпаг мешәдә папирос чәкмәјин, јазда балыг тутмагын, «мај» үчүн гајын ағачы кәсмәјин, гуш јуваларыны дағытмагын вә с. гадаған едилмәси кими ганун вә сәрәнчамлары көстәрәндән сонра истеһза илә дејир: «...зијалы адамларын даим башлыча дәрди кәндлинин гајгысына галмагдан ибарәт олмуш вә олмагдадыр. Өзү үчүн јашајан кимдир? Һамы кәндли үчүн јашајыр!.. Кәндли авамдыр, өз ишләрини тәкбашына саһманлаја билмир. Онун гајгысына галан олмаса, бүтүн мешәләри јандырар, бүтүн гушлары гырар, бүтүн балыглары тутар, торпагы корлар, өзү дә өлүб кедәр» (398). Охучу, өзүнүз дејин, бу мүәллиф, һеч олмазса, пај торпагларының өзкәнинләшдирилмәсинә ичазә верилмәмәси

һаггындакы гануилара — халгчыларын хошладыглары гануилара рәгбәт бәсләјә биләрдими? О, «Рус. Богатство»нун дајагларындан биринин јухарыдакы ибарәсинә бәнзәр бир шеј сөјләјә биләрдими? Јенә дә һәмин журналын башга бир дајағының, «әкинчи әмәјинин тәшкилинә мүнтәзәм сурәтдә бөјүк вә чидди хәрчләр гојмаг үчүн» «јер тапмырлар»* дејә бизим губерниј земстволарыны данлајан (90-чы илләрдә!) ч. Н. Карышевин нөгтеји-нәзәринә шәрик ола биләрдими?

Енкелгардты Скалдинлә јахынлашдыран бир чәһәти дә көстәрәк: бу чәһәт бир чох халис буржуа арзу вә тәдбирләринә Енкелгардтын шүурсуз мүнасибәтидир. Енкелгардт хырда буржуалара бәзәк-дүзәк вермәјә вә ја һәмин адын бу вә ја башга саһибкарлара верилмәси әлејһинә (à la** ч. В. В.) чүрбәчүр бәһанәләр ујдурмаға чалышмырды, — әсла јох. Енкелгардт әмәли бир тәсәррүфат саһиби олдуғу үчүн садәчә оларағ һәр чүр тәрәггијә, тәсәррүфаты тәкмилләшдирмәјә ујур вә әсла көрмүрдү ки, бу тәкмилләшдирмәләрин ичтимаи формасы биздә капитализмин мүмкүн олмадығына даир онун өз нәзәриҗҗәләринин көзәлчә рәдд едир. Мәсәлән, онун фәһләләрә (кәтан дидмәк, тахыл дөјмәк вә с. үчүн) *ишәмүзд һагг вермәк* сајәсиндә өз тәсәррүфатында әлдә етдији мүвәффәгиҗҗәтләрә нечә ујдуғуну хатырладаг. Енкелгардт, дејәсән, фикринә дә кәтирмир ки, вахтамузд әмәк һаггыны дәнәмузд әмәк һаггы илә әвәз етмәк инкишаф едән капиталист тәсәррүфатының ән чох јајылмыш үсулларындан биридир вә бу тәсәррүфат һәмин үсулла әмәјин даһа чох интенсивләшмәсинә вә үстәлик дәјәр нормасының артмасына наил олур. Башга бир мисал. Енкелгардт «Земледелческаја Газета»ныи[172] «тарлаларын парча-парча ичарәјә верилмәсини арадан галдырмаг, муздурлу тәсәррүфат тәшкил етмәк, мүкәммәл машын вә аләтләр, чинс мал-гара, чохтарлалы әкин тәтбиг етмәк, чәмәнләри вә өрүшләри јахшылашдырмаг вә сајрә вә саи-

* «Русскоје Богатство», 1896-чы ил, № 5, мај. Иттисади тәдбирләрә губерниј земстволарының хәрчләри һаггында ч. Карышевин мәгаләси. Сәһ. 20.

** — ч. В. В. кими. *Ред.*

рə» програмына истеһза едир. О дејир: «Ахы бүтүн бунлар ки, анчаг үмуми сөзләрдир!» (128). Буна бахмајараг Енкелгардт мəһз бу програмы өз тəсərрүфат тəчрүбəсиндə һəјата кечирмиш вə өз тəсərрүфатыны мəһз муздур сахламаг системи илə тəшкил едиб техники тəрəггијə наил олмушдур. Јахуд даһа бир мисал: тəсərрүфатчы кəндлинин əсил мејлləрини Енкелгардтын нечə ајдын вə доғру бир сурəтдə ашкара чыхардығыны көрдүк, лакин буна бахмајараг Енкелгардт иддиа едирди ки, «фабрикләр вə заводлар дејил, араг чəкəн, јағ һазырлајан *хырда* (курсив Енкелгардтындыр) кənd мүəссисəләри лазымдыр» вə с. (сəһ. 336), јə'ни кənd буржуазијасынын техникаја əсасланан кənd тəсərрүфаты истеһсалына кечмəси «лазымдыр» ки, бу да һəр јердə вə һəмишə əкинчилик капитализминин ən мүһүм əламətləриндən бири олмушдур. Бурада, Енкелгардтын нəзəриччəчи дејил, əмəли ишлə мəшғул олан бир тəсərрүфат саһиби олдуғу өзүнү көстəрмишдир. Тəрəггинин капитализмсиз мүмкүн олдуғуну сөјләмək бир башга, тəсərрүфатла шəхсəн мəшғул олмаг исə бир башгадыр. Енкелгардт өз тəсərрүфатыны сəмəрəли гурмаг мəгсəдини гаршысына гојараг, ətраф шəраит үзүндən буна халис капиталист үсуллары илə наил олмаға вə «муздурлуг» һаггындакы бүтүн өз нəзəри вə мүчəррəд шүбһəләрини бир кənара атмаға *мəчбур* олмушдур. Скалдин нəзəриччəдə халис бир манчестерли кими фикир јеритмиш вə өз фикринин нə бу характерини, нə дə бу фикрин Русијанын капиталист тəкамүлү еһтијачларына үјғун кəлиб кəлмəдијини əсла көрмəмишдир. Енкелгардт нəзəриччəдə капитализмə гаршы протест етсə дə вə вətən үчүн хүсуси јолларын мүмкүн олдуғуна инанмаг истəсə дə, əмəли ишдə типик бир манчестерли кими һəрəкət етмəли олмушдур.

Енкелгардт исə вətən үчүн хүсуси јолларын мүмкүн олдуғуна инанырды вə ону халгчы адландырмаға бизи вадар едən дə будур. Енкелгардт Русијанын игтисади инкишафынын *керчəк* мејлини ајдын көрүр вə бу инкишафын зиддиччətləриндə гаршы *бəһанəләр көстəрмəјə* башлајыр. О, Русијада əкинчилик капитализми-

нин мүмкүн олмадығыны сүбут етмәјә, «биздә кичик олмадығыны» (сәһ. 556) сүбут етмәјә чалышыр, һалбуки өзү бизим фәһләләрин баһа тамам олдуғу һагғындакы јалан-паланлары һәр чәһәтдән рәдд етмиш вә өзү көстәрмишдир ки, нахырчы Пјотр өз аиләси илә бирликдә онун үчүн нә гәдәр чүз'и музд алыб ишләјир, јемәк-ичмәјиндән башга она «дуз, битки јағы вә палтар алмаг үчүн» (сәһ. 10) илдә 6 манат пул галыр. «Бунунла белә она да һәсәд апаранлар вардыр вә ону ишдән чыхарсам дәрһал онун јерини тутмаг истәјән 50 адам тапылар» (сәһ. 11). Енкелгардт өз тәсәррүфатынын мүвәффәгијјәтләрини, фәһләләрин котаны бачарыгла ишләтдикләрини көстәрәрәк, тәнтәнә илә дејир: «һәм дә бу әкинчиләр кимләрдир? Авам, ишә чаһ јандырмајан рус кәндлиләри» (сәһ. 225).

Енкелгардт өз шәхси тәсәррүфатчылығы илә вә кәндлиләрин фәрдијјәтчилијини ачыб көстәрмәси илә «ичмачылыг» һагғындакы һәр чүр хүлјалары јалана чыхардығы һалда, кәндлиләрин артел тәсәррүфатына кечмәсинин мүмкүн олдуғуна нәинки «инанырды», һәтта «әмин олдуғуну» да билдирирди ки, бу белә дә олачагдыр, биз руслар мәһз бу бөјүк иши јеринә јетирәчәјик, јени тәсәррүфатчылыг үсуллары тәтбиг едәчәјик. «Бизим тәсәррүфатын хүсусијјәти, орижиналлығы да мәһз бундан ибарәтдир» (сәһ. 349). Реалист Енкелгардт дөнүб романтик Енкелгардт олур, өз тәсәррүфатының үсулларында, һабелә мүшаһидә етдији кәндли тәсәррүфатларынын үсулларында әсла «орижиналлыг» олмамасыны әвәзиндә кәләчәкдә «орижиналлыг» олачағы *«е'тигадыны»* ирәли сүрүр! Бу е'тигад исә Енкелгардтда — чох надир һалларда олса да — тәсадүф едилән ифрат халгчы хүсусијјәтләринә, шовинизм дәрәчәсинә чатан мәһдуд милләтчилијә («Авропаны да әзорик», «Авропада да кәндли бизә төрәфдар олар» (сәһ. 387) — дејә Енкелгардт мүһарибә мүнасибәти илә бир мүлкәдары инандырмаг истәјирди) вә һәтта ишләјиб өдәмә үсулунун идеаллашдырылмасына олдуғча јахындыр! Бәли, ишләјиб өдәмәк шәрти илә борч пул вә ја тахыл алан вә ән пис шәхси асылылыг

шəраитиндə аз гала hавајы ишлəмəјə мəчбур олан* кəндлинин мəзлум вə ачынаҹаглы вəзијјətинə өз китабының бир чох көзəл сəhифəлəринин həср етмиш олан Енкелгардт, — мəlз бу Енкелгардт иши о јерə чатдырмышдыр ки, дејир: «əкəр докторун (кəнддə həким олмасының фајда вə лүзумундан бəlс олунурду. *В. И.*) өз тəсəррүфаты олсајды јахшы оларды, онда кəндли мүаличəнин əвəзини ишлəјиб өдəјə биләрди» (сəh. 41). Изаһат артыгдыр.

— Үмумијјətлə, Енкелгардтын дүнјакөрүшүнүн јухарыда характеристика верилмиш мүсбəт чəhəтлəрини (јə'ни hеч бир халгчылыг чалары олмајан «ирс» нүмајəндəлəри илə бирликдə она хас олан чəhəтлəрини) мənфи (јə'ни халгчы) чəhəтləри илə мүгајисə етдикдə е'тираф етмəлијик ки, «Кəнддəн» əсəри мүəллифинин мүсбəт чəhəтləри шүбhəсиз үстүн олдуғу hалда, мənфи чəhəтləри китабын əсас руһуна ујғун кəлмəјən бир нөв кənар вə тəсадүфи бир əлавədир.

III

ХАЛГЧЫЛЫГЛА ƏЛАГƏ «ИРСƏ» ФАЈДА ВЕРМИШМИ?

Охучу, јəгин ки, — халгчылыг дедикдə сиз нəји нəзəрдə тутурсунуз? — дејə суал едəчəкдир. «Ирс» дедикдə бу анлајышын нə кими бир мəзмунда башa дүшүлдүјүнə јухарыда тə'риф верилмишди, «халгчылыг» анлајышына исə hеч бир тə'риф верилмəмишдир.

— Халгчылыг дедикдə биз ашағыдакы үч хүсусијјəти олан бир бахышлар системини нəзəрдə тутуруг: 1) *Капитализм Русијада дүшкүнлүк, тənəззүл hесаб едилир.* Бу сəбəбдəн дə гədим дајагларын капитализм тəрəфиндəн «дағыдылмасыны ləнкитмək», «дајандырмаг», буна «сон гојмаг» сə'јləри вə арзулары көстəрилир вə башга бу кими мүртəче фəрјадлар гопарылыр. 2) *Үмумијјətлə Русијанын игтисади гурулушу, хүсу-*

* Белə бир мənзəрəни јадыныза салын: кəндлинин өз тахыллы төкүлдүју hалда кəндхуда (јə'ни мүлкədарын тəсəррүфат мүдири) ону ишə чағырыр вə анчаг волост диванханасында онун «шалварыны чыхарыб дөјəчəкləринə» ишарə едилдикдə кəндли ишə кетмəјə мəчбур олур.

силә дә кәндлиси, онун ичмасы, артели вә с. орижинал һесаб едилир. Мүасир елмин мүхтәлиф ичтимаи синифләр вә онларын мүнагишәләри һаггында јаратдығы анлајышлары Русијанын игтисади мүнасибәтләринә тәтбиг етмәји лазым көрмүрләр. Ичма кәндлиләри капитализмә нисбәтән јүксәк, јахшы бир шеј һесаб едилир; «дајагларын» идеаллашдырылмасы мејдана кәлир. Һәр чүр әмтәә тәсәррүфатына вә капиталист тәсәррүфатына хас олан зиддијјәтләрин кәндлиләр арасында олдуғу инкар едилир вә пәрдәләнир, бу зиддијјәтләрин, капиталист сәнајесиндәки вә капиталист әкинчилијиндәки өз јүксәк инкишаф формасы илә әлагәси инкар едилир. 3) *«Зијалылар» вә өлкәдәки јурибик-сијаси тә'сисатлар илә мүәјјән ичтимаи синифләрин мадди мәнафеји арасындакы әлагәјә е'тинасызлыг көстәрилир.* Бу әлагәнин инкар едилмәси, бу ичтимаи амилләрин материалистчәсинә изаһ едилмәмәси һәмин амилләрә «тарихи башга јол илә сүрүкләмәк» (ч. В. В.), «јолдан дөндәрмәк» (ч. Н. — он, ч. Јужаков вә и. а.) вә и. а. игтидарында олан бир гүввә кими бахмаға мәчбур едир.

«Халгчылыг» дедикдә биз мәһз бунлары нәзәрдә тутуруг. Демәли, охучу көрүр ки, биз бу термини бахышлар системинин ајры-ајры нүмајәндәләри әлејһинә дејил, бүтөв бахышлар системинин әлејһинә чыхан бүтүн «рус шакирдләринин» ишләтдикләри кими кениш мә'нада ишләдирик. Бу ајры-ајры нүмајәндәләр арасында, әлбәттә, фәргләр, бә'зән бөјүк фәргләр вардыр. Бу фәргләрә һеч кәс е'тинасызлыг көстәрмир. Лакин дүнјакөрүшүнүн бу көстәрилән хүсусијјәтләри халгчылыгын, мисал үчүн лап дејәк ки, ...ч. Јузовдан башламыш ч. Михајловскијә гәдәр ән мүхтәлиф нүмајәндәләринин һамысында вардыр. Ч-б Јузовларын, Сазоновларын, В. В.-ләрин вә башгаларының бахышларында бу көстәрилән мәнфи хүсусијјәтләрлә бәрабәр, мәсәлән, нә ч. Михајловскидә, нә дә индики «Рус. Богатство»нун башга әмәкдашларында олмајан дикәр мәнфи хүсусијјәтләр дә вардыр. Дар мә'нада халгчыларын үмуми јәтлә халгчылардан бу фәрглярини инкар етмәк, әлбәттә, дүзкүн олмазды, лакин јухарыда

көстәрилән башлыча мәсәләләрдә бүтүн вә һәр чүр халгчыларын *әсас* ичтимаи-игтисади бахышларының уjғунлуғуна е'тинасызлыг көстәрмәк хүсусилә дүзкүн олмазды. «Рус шакирдләри» исә бу әсас бахышлардан анчаг пис тәрәфә доғру «кәдәрләндиричи сапынтылары» дежил, мәһз бу бахышларын өзүнү рәдд етдикләри үчүн, «халгчылыг» анлажышыны сөзүн кениш мә'насында ишләтмәjә, әлбәттә, тамамилә һаглары вардыр. Нәинки һаглары вардыр, һәтта башга чүр едә дә билмәзләр.

Халгчылығын jухарыда көстәрилән әсас бахышларына нәзәр салдыгда биз һәр шеjдән әввәл геjд етмәлиjик ки, «ирсин» *бу бахышлара һеч бир дәхли jохдур.* «Ирсин» бир сыра һәгиги нүмаjәндәләри вә мүһафизәчиләри вардыр ки, онлар халгчылыгла әсла әлагәдар дежилдирләр, капитализм мәсәләсини әсла ирәли сүрмүрләр, Русиjанын, кәндли ичмасының вә с. орижиналлығына әсла инанмырлар, зиjалылары вә jуридик-сиjаси тә'сисатлары һеч дә «jолдан дөндәрә» билән бир амил һесаб етмирләр. Биз jухарыда «Вестник Jевропы»нын[173] нашир-редакторуну мисал көстәрмишдик: ону һәр нәдә тәгсирләндирмәк олса да, ирс ән'әнәләрини позмагда тәгсирләндирмәк олмаз. Әксинә, елә адамлар вар ки, өз бахышлары чәһәтдән халгчылыгын көстәрилән әсас принсипләринә уjғун кәлирләр вә ejни заманда ачыг вә ajдын бир сурәтдә «ирсдән әл чәкирләр», лап, мисал үчүн, ч. Михajловскинин дә көстәрдиjи һәмин ч. J. Абрамову вә ja ч. Jузову геjд едә биләрик. «Рус шакирдләринин» мүбаризә етдиjи халгчылыг һәлә ирс (һүгуг дили илә десәк) «ачылдығы» заман, jә'ни 60-чы илләрдә һеч көкүндән jох иди. Халгчылығын рүшеjмләри, көкләри, әлбәттә, jалныз 60-чы илләрдә дежил, 40-чы илләрдә дә вә һәтта бундан әввәл дә вар иди*, — лакин халгчылығын тарихи инди бизи һеч дә мәшғул етмир. Тәкрар едирик, бизим үчүн әһәмиjjәтли чәһәт jалныз ону мүәjjән етмәкдән ибарәтдир ки, jухарыда көстәрдиjимиз мә'нада 60-чы илләр «ирсинин» халгчылыгла һеч бир әлагәси jохдур,

* Инди Туган-Барановскинин: «Рус фабрики» (СПБ. 1898-чи ил) китабыны мүгаjисә един.

jə'ни бахышларын маһијjәтинә көрә онларын арасында jахынлыг jохдур, онлар мүхтәлиф мәсәләләр ирәли сүрүрләр. Бир, халгчы олмајыб «ирси» мүһафизә едәнләр вар, бир дә «ирсдән әл чәкмиш» халгчылар. Әлбәттә, «ирси» мүһафизә едән вә ја ону мүһафизә етмәк иддиасында олан халгчылар да вардыр. Мәһз буна көрә дә биз ирсин халгчылыгла әлагәсиндән бәһс едирик. Инди көрәк бу әлагә нә вермишдир.

Биринчиси, халгчылыг, ирс мүһафизәчиләринин (өз заманларында) гисмән һәлә ирәли сүрә билмәдикләри, гисмән дә өз көрүш даирәләринин мәһдудлуғу үзүндән кечмишдә вә инди дә ирәли сүрмәдикләри мәсәләләри һәлл етмәји ичтимаи фикрин гаршысына *гојмагла* ирс әлејһинә *ирәлијә доғру* бөјүк бир *аддым* атмышдыр. Бу мәсәләләрин *ирәли сүрүлмәси* халгчылығын бөјүк бир *тарихи* хидмәтидир, һәм дә тамамилә ајдын вә тәбиидир ки, халгчылыг бу мәсәләләрин (һәр нә шәкилдә олса) һәллини верәрәк, *бунунла* рус ичтимаи фикринин мүтәрәгги чәрәјанлары арасында габагчыл јер тутмушдур.

Лакин халгчылыг бу мәсәләләри тамамилә јарамаз бир шәкилдә, Гәрби Авропанын артыг чохдан рәдд едиб тулладығы керидә галмыш нәзәријjәләр әсасында, капитализмин романтик вә хырда буржуа тәнгиди әсасында, Русија тарихинин вә керчәклијинин ән бөјүк фактларыны нәзәрә алмадан һәлл етмишдир. Нә гәдәр ки Русијада капитализм вә она хас олан зиддијjәтләр һәлә чох зәиф инкишаф етмишди, капитализмин бу примитив тәнгиди дә давам едә билирди. Русијада капитализмин мүасир инкишафына, Русијанын игтисади тарихи вә керчәклији һаггында кы билијимизин мүасир дәрәчәсинә, сосиоложи нәзәријjәнин мүасир тәләбләринә исә халгчылыг, шүбһәсиз ки, ујғун кәлмир. Капитализм мәсәләсини илк дәфә ирәли сүрмәк чәһәтдән бир заман мүтәрәгги һал олан халгчылыг инди ичтимаи фикри аздыран, дурғунлуға вә һәр чүр керилијә јардым едән *мүртәче* вә *зәрәрли* бир нәзәријjәдир. Халгчылығын капитализми тәнгидинин мүртәче характери инди халгчылыгда һәтта елә хүсусијjәтләр доғурмушдур ки, бунлар халгчылығы ирсин

сәдагәтлә мүһафизә едилмәси илә кифајәтләнән дүшүнүшүндән дә *кери* гојур*. Бунун доғру олдуғуну биз инди, халгчылыг дүшүнүшүнүн јухарыда гејд едилән үч әсас хүсусијјәтиндән һәр бирини тәһлил етмәклә көстәрмәјә чалышаг.

БириНчи хүсусијјәт — капитализмин Русијада дүшкүнлүк, тәнәззүл һесаб едилмәсидир. Русијада капитализм мәсәләси ирәли сүрүлдүкдә дәрһал, бизим игтисади инкишафымызын капиталистчәсинә бир инкишаф олдуғу чох тезликлә ашкара чыхды вә халгчылар бу инкишафы тәнәззүл, сәһв е'лан етдиләр, куја милләтин бүтүн тарихи һәјатының көстәрдији јолдан, куја әсрләр боју давам едән дајаглар әсасында тәгдис едилмиш јолдан дөнмәк вә с. вә и. а. е'лан етдиләр. Маарифчиләрин һәмин ичтимаи инкишафа олан гызғын инамы әвәзинә, бу инкишафа инамсызлыг мејдана кәлди, тарихи никбинлик вә руһ јүксәклији әвәзинә бәдбинлик вә руһ дүшкүнлүјү мејдана кәлди, буиларын да әсасы ондан ибарәт иди ки, ишләр нә гәдәр индики кими кетсә, јени инкишафын ирәли сүрдүјү вәзифәләри јеринә јетирмәк бир о гәдәр пис вә чәтин олачагдыр; бу инкишафы «ләнкитмәк» вә «дајандырмаг» чағырышлары мејдана кәлир, белә бир нәзәријјә мејдана кәлир ки, керилик Русија үчүн хошбәхтликдир вә и. а. Халгчы дүшүнүшүнүн бүтүн бу хүсусијјәтләриниН «ирсләә» нәинки һеч бир әлагәси јохдур, һәтта она ачыгча зиддир. Рус капитализминин «јолдан дөнмәк», дүшкүнлүк вә с. һесаб едилмәси Русијаның бүтүн игтисади тәкамүлүнү тәһриф етмәјә, көзүмүзүн гаршысында баш верән «әвәзедилмәни» тәһриф етмәјә доғру апарыр. Халгчы гәдим дајагларын капитализм тәрәфиндән дағыдылмасыны ләнкитмәк вә дајандырмаг арзусуна ујараг, тарихи чәһәтдән чох јерсиз һәрәкәт едир, унудур ки, бу капитализмдән *әввәл,* зәһмәткешин вәзијјәтини ағырлашдыран бир јығын әсарәт вә шәхси асылылыг формалары илә бир-

* Мән һәлә јухарыда, игтисади романтизм һаггындакы мәгаләдә гејд етмишдим ки, әлејһдарларымыз гәрибә бир узагкөрмәзлик көстәрәрәк. *иртичачы, хырда бурҗуа* терминләрини мүбаһисә ифадәләри кими башга дүшүрләр. Һалбуки бу ифадәләрин тамамилә мүәјјән тарихи-фәлсәфи мә'насы вардыр. (Бах: бу чилд, сәһ. 227. *Ред.*).

ләшмиш ejни истисмардан башга һеч бир шеј јохдур, ичтимаи истеһсалда вә демәли, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә әталәт вә дурғунлугдан башга һеч бир шеј јохдур. Халгчы капитализмә гаршы өз романтик, хырда буржуа бахымындан мүбаризә апарараг һәр чүр тарихи реализми кәнара туллајыр, һәмишә капитализм *керчәклијини* капитализмдән әввәлки гајдалар һаггында *үјдурмаларла* мүгајисә едир. Мөвчуд ичтимаи инкишафын мүтәрәггилијинә гызғын инанан, тамамилә вә бүтүнлүклә кечмишин галыгларына амансыз дүшмән олан, бу галыглар тамамилә арадан галдырылдыгда ишләрин чох јахшы кедәчәјинә е'тигад бәсләјән 60-чы илләр «ирси», халгчылыгын көстәрилән бахышлары илә нәинки әлагәдар дејил, һәтта һәмин бахышлара ачыгча зиддир.

Халгчылыгын икинчи хүсусиҗјәти — Русијанын оријиналлыгына инанмаг, кәндлини, ичманы вә с. идеаллашдырмагдыр. Русијанын оријиналлыгы һаггындакы нәзәриҗјә, халгчылары Гәрби Авропанын көһнәлмиш нәзәриҗјәләриндән јапышмаға мәчбур етмиш, Гәрби Авропа мәдәниҗјәтинин бир чох наилиҗјәтләринә бөјүк е'тинасызлыг көстәрмәјә вадар етмишдир: халгчылар өзләринә тәсәлли веридиләр ки, сивилизасијалы бәшәриҗјәтин бу вә ја башга хүсусиҗјәтләри биздә јохдурса да, дүнјаја јени тәсәррүфатчылыг үсуллары вә с. көстәрмәк «бизим өһдәмизә дүшмүшдүр». Габагчыл Гәрби Авропа фикринин капитализмә вә онун бүтүн тәзаһүрләринә вердиҗи тәһлили мүгәддәс Русија үчүн нәинки гәбул етмирдиләр, һәтта әксинә, һәр васитә илә чалышырдылар ки, Авропа капитализми һаггында чыхарылмыш нәтичәләри рус капитализми һаггында чыхармамаға имкан верән бәһанәләр ујдурсунлар. Халгчылар бу тәһлилин мүәллифләри гаршысында тә'зим едиридиләр вә... вә архајынча јенә дә романтик олараг галырдылар, һалбуки һәмин мүәллифләр бүтүн өмүрләри боју бу романтикләр әлејһинә мүбаризә апармышлар. Русијанын оријиналлыгы һаггында үмуми җјәтлә бүтүн халгчыларда олан бу нәзәриҗјә јенә дә «ирслә» нәинки әсла әлагәдар дејилдир, һәтта она ачыгча зиддир. «60-чы илләр», әксинә, Русијаны ав-

ропалашдырмаға чалышырды, Русијанын үмумавропа мәдәнијјәтинә гошулачағына инанырды, һәмин мәдәнијјәтин тә'сисатларыны әсла орижинал олмајан бизим зәмин үзәринә дә кечирмәјә чалышырды. Русијанын орижиналлығына даир һәр чүр нәзәријјә 60-чы илләрин рухуна вә ән'әнәсинә әсла ујғун дејилдир. Хүсусилә дә халгчыларын кәнди идеаллашдырмасы, она бәзәк-дүзәк вермәси бу ән'әнәјә ујғун дејилдир. Нечә олурса олсун бизим кәнддә, капитализмдән әввәлки мүнасибәтләр дөврүндә һеч бир башга өлкәнин һеч бир башга кәндинин гурулушуна әсла бәнзәмәјән бир хүсусијјәт көрмәк истәјән бу сахта идеаллашдырма дүшүнчәли вә реалист ирсин ән'әнәләринә тамамилә зиддир. Капитализм даһа да инкишаф едиб дәринләшдикчә, һәр чүр әмтәә-капиталист чәмијјәтинә хас олан зиддијјәтләр кәнддә даһа күчлү тәзаһүр етдикчә, кәндлинин «ичмачылығы», «артелчилији» вә с. һаггында халгчыларын ширин нағыллары илә, кәндлиләрин фе'лән кәнд буржуазијасына вә кәнд пролетариатына ајрылмасы арасындакы әкслик дә бир о гәдәр кәскин бир сурәтдә мејдана чыхырды; һадисәләрә кәндли көзү илә бахмагда олан халгчылар бир о гәдәр чох сүр'әтлә сентименталромантикләрдән дөнүб хырда буржуазија идеологу олурдулар, чүнки мүасир чәмијјәтдә хырда истеһсалчы дөнүб әмтәә истеһсалчысы олур. Кәндин сахта идеаллашдырылмасы вә «ичмачылыға» бәсләнән романтик арзулар үзүндән халгчылар кәндлиләрин мөвчуд игтисади инкишафдан доған керчәк еһтијачларына һәдсиз бир јүнкүллүклә јанашырдылар. Нәзәријјәдә дајагларын күчүндән истәнилдији гәдәр данышмаг оларды, лакин тәчрүбәдә һәр бир халгчы јахшыча һисс едирди ки, көһнәлијин галыгларыны, ислаһатдан әввәлки гурулушун бизим кәндлиләри һәлә индијәдәк башдан-ајаға буховлајан галыгларыны арадан галдырмаг һеч бир башга инкишаф үчүн дејил, мәһз капиталистчәсинә инкишаф үчүн јол ачар. Һәр бир халгчынын кәндә олан нөгтеји-нәзәри әслиндә бундан ибарәтдир ки, капиталист тәрәггисиндәнсә дүрүнлүг јахшыдыр; һәрчәнд буну, әлбәттә, һәр халгчы ч. В. В. етдији кими

белә бир ачыглыгла гәти вә ајдын сөјләмәјә чәсарәт етмәз. «Пај торпагларына вә чәмијјәтләрә бағланмыш, өз әмәкләрини даһа мәһсулдар вә өзләри үчүн даһа фајдалы бир јердә сәрф етмәк имканындан мәһрум едилмиш кәндлиләр тәһкимчилик һүгугунун пәнчәсиндән гуртулуркән нечә гармагарышыг, сүрүјә бәнзәр вә гејри-мәһсулдар мәишәт формасында олмушларса, санки о мәишәт формасында да доғуб галмышлар». «Ирс» нүмајәндәләриндән бири өз сәчијјәви «маарифчи» нөгтеји-нәзәриндән бу фикирдә иди[174]. Һәр бир халгчы исә әслиндә бу фикирдәдир ки, «кәнддә капитализм үчүн јол ачмагданса, гој кәндлиләр өз әталәтли, патриархал мәишәт формаларында галсынлар». Доғрудан да, јәгин һеч елә бир халгчы тапылмаз ки, еллик зәманәти олан, торпағын сатылмасыны вә пај торпағындан әл чәкилмәсини гадаған едән кәндли ичмасынын силк гапалылығынын мүасир игтисади *керчәклијә,* мүасир әмтәә-капиталист мүнасибәтләринә вә бу мүнасибәтләрин инкишафына тамамилә зидд олдуғуну инкар етмәк чәсарәтиндә олсун. Бу зиддијјәти инкар етмәк мүмкүн дејилдир, лакин әсил иш ондадыр ки, халгчылар мәсәләни белә гојмагдан, кәндлиләрин һүгуги вәзијјәтини игтисади керчәкликлә, мөвчуд игтисади инкишафла бу чүр мүгајисә етмәкдән оддан горхан кими горхурлар. Халгчы, һәјатда олмајан вә өзүнүн романтикчәсинә үјдурдуғу капитализмсиз инкишафа инадла е'тигад етмәк истәјир, буна көрә дә... буна көрә дә капитализм јолу илә кедән мөвчуд инкишафы о ләнкитмәјә һазырдыр. Кәндли ичмасынын силк гапалылығы, еллик зәманәт, кәндлиләрин торпағы сатмаг вә пај торпағындан әл чәкмәк һүгугу мәсәләләринә халгчы сон дәрәчә еһтијатла вә «дајагларын» (әталәт вә дурғунлуг дајагларының) мүгәддәраты үчүн горха-горха јанашмагдан башга, һәтта о дәрәчә алчалыр ки, кәндлиләрин торпаг сатмасынын полис гадағаныны да алгышлајыр. Белә халгчыја Енкелгардтын сөзләри илә белә демәк олар: «Кәндли авамдыр, өз ишләрини тәкбашына саһманлаја билмир. Онун гајғысына галан олмаса, бүтүн мешәләри јандырар, бүтүн гушлары гырар, бүтүн балыглары тутар,

торпағы корлар, өзү дә өлүб кедәр». Даһа бурада халгчы ачыгча «ирсдән әл чәкәрәк» иртичачы олур. Һәм дә ону нәзәрдә тутун ки, кәндли ичмасындакы силк гапалылығының белә дағыдылмасы, игтисади инкишаф давам етдикчә кәнд пролетариаты үчүн даһа чох зәрури олур, кәнд буржуазијасы үчүн бунун төрәтдији нараһатлыг исә һеч дә о гәдәр бөјүк дејилдир. «Тәсәррүфатчы кәндли» кәнардан асанлыгла торпаг ичарә едә биләр, башга бир кәнддә мүәссисә ача биләр, тичарәт ишләри үчүн истәдији бир мүддәтә һара десән кедә биләр. Башлыча олараг өз иш гүввәсини сатмагла јашајан «кәндлини» пај торпағына вә чәмијјәтә тәһким етмәк исә онун тәсәррүфат фәалијјәтини олдугча сыхышдырмаг демәкдир, онун даһа әлверишли саһибкар тапмасына имкан вермәмәк демәкдир, онун өз иш гүввәсини мәһз јерли алычылара сатмаға мәчбур олмасы демәкдир ки, бу алычылар да онун иш гүввәсини һәмишә учуз алыр, һәр чүр әсарәт үсуллары ахтарыб тапырлар. — Романтизм хәјалларына әсир олан, игтисади инкишафа бахмајараг дајаглары горујуб сахламаг мәгсәдини гаршысына гојан халгчы өзү дә һисс етмәдән бу енишлә јуварланмыш вә «кәндлинин торпаға бағлылығының» сахланылмасыны вә мөһкәмләндирилмәсини үрәкдән арзу едән аграринин јанына кәлиб чыхмышдыр. Кәндли ичмасындакы бу силк гапалылығының, һеч олмазса, муздлу фәһлә тутмаг үчүн нечә хүсуси үсуллар јаратдығыны хатырламаг јерсиз олмаз: завод вә маликанә саһибләри ән әлверишли шәртләрлә муздлу фәһлә тутмаг үчүн өз приказчикларини кәндләрә, хүсусән верки борчу олан кәндләрә көндәрирләр. Хошбәхтликдән, әкинчилик капитализминин инкишафы пролетарын «отураглығыны» арадан галдырараг (кәнарда әкинчилик пешәләри дејилән пешәләрин тә'сири бундан ибарәтдир) бу әсарәти кетдикчә сыхышдырыб сәрбәст муздлу фәһләликлә әвәз едир.

Мүасир халгчы нәзәријјәләринин зәрәри һаггында-кы мүддәамызын, демәк олар, бундан аз ајдын олмајан дикәр бир субуту да белә бир фактдан ибарәтдир ки, *ишләјиб өдәмә үсулунун идеаллашдырылмасы*

халгчылар арасында ади бир һалдыр. Јухарыда мисал олараг көстәрдијимиз кими, өз халгчылыг күнаһына батмыш Енкелгардт ифрат дәрәчәјә чатыб јазыр ки, ишләјиб өдәмә үсулуну кәнддә инкишаф етдирмәк «јахшы оларды»! Биз әкинчилик кимназијалары һаггында ч. Јужаковун мәшһур лајиһәсиндә дә («Русскоје Богатство», 1895, № 5)* бунун ејнини көрүрдүк. Енкелгардтын журнал әмәкдашы ч. В. В. дә чидди игтисади мәгаләләриндә ејни идеаллашдырмаја гапылараг иддиа едирди ки, кәндли, куја капитализм тәтбиг етмәк истәјән мүлкәдара галиб кәлмишдир; лакин бәла бурасында иди ки, кәндли мүлкәдарын торпағыны бечәрмәји өһдәсинә алыр вә бунун әвәзиндә мүлкәдардан торпаг «ичарәјә көтүрүрдү», јә'ни тәһкимчилик һүгугу заманының ејни тәсәррүфат үсулуну тамам бәрпа едирди. Бунлар халгчыларын бизим әкинчилик мәсәләләринә мүртәче мүнасибәт бәсләдијини көстәрән ән кәскин мисаллардыр. Сиз бу идејаны бундан бир гәдәр аз кәскин шәкилдә һәр бир халгчыда көрәрсиниз. Һәр бир халгчы бизим әкинчиликдә капитализмин зәрәрли вә тәһлүкәли олмасы һаггында данышыб дејир ки, куја капитализм мүстәгил кәндлини муздурла әвәз едир. Капитализм *керчәклији* («муздур») «мүстәгил» кәндли һаггындакы *үјдурмаја* гаршы гојулур: бу үјдурманы әсасландырмаг үчүн, капитализмдән әввәлки дөвр кәндлисинин әлиндә истеһсал васитәләри олдуғу көстәрилир, лакин тәвазөкарчасына сүкут едиләрәк көстәрилмир ки, бу истеһсал васитәләри үчүн онларын дәјәриндән икигат артыг вермәк лазымдыр; көстәрилмир ки, һәмин истеһсал васитәләри ишләјиб өдәмә үчүн лазымдыр вә бу «мүстәгил» кәндлинин һәјат сәвијјәси о гәдәр ашағыдыр ки, һәр бир капиталист өлкәсиндә ону пауперләр сырасына дахил едәрдиләр; көстәрилмир ки, бу «мүстәгил» кәндлинин диләнчи көкүндә фәрәһсиз јашамасына вә зеһни эталәтинә бир дә, капитализмдән әввәлки тәсәррүфат формалары шәраитиндә лабүд олан шәхси асылылыг әлавә олунур.

* Бах, бу чилд, сәһ. 67—75 вә 507—512. *Ред.*

Халгчылығын үчүнчү сәчијјәви хүсусијјәти — «зијалылар» вә өлкәдәки јуридик-сијаси тә'сисатлар илә мүәјјән ичтимаи синифләрин мадди мәнафеји арасындакы әлагәјә е'тинасызлыг көстәрилмәси — әввәлки хүсусијјәтләрлә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр: рус капитализминин «јанлышлығы» вә «јолдан дөнмәк» мүмкүн олмасы нәзәријјәсини дә анчаг, сосиолокија мәсәләләриндә белә бир реализмин олмамасы доғура биләрди. Халгчылығын бу бахышы да јенә 60-чы илләрин «ирси» вә ән'әнәләри илә әсла әлагәдар дејилдир, һәтта, әксинә, *бу ән'әнәләрә ачыгчасына зиддир.* Бу бахыша көрә тәбии олараг халгчылар Русија һәјатында ислаһатдан әввәлки тәнзиматын бир чох галыгларына елә бир мүнасибәт бәсләјирләр ки, «ирс» нүмајәндәләри бу мүнасибәтә әсла шәрик ола билмәздиләр. Бу мүнасибәтә характеристика вермәк үчүн Ч. В. Ивановун «Пис ујдурма» адлы мәгаләсиндәки (*«Новоје Слово»,* сентјабр 1897-чи ил) көзәл гејдләриндән истифадә едәчәјик. Мүәллиф Ч. Боборыкинин «Башга сајаг» адлы мәшһур романындан бәһс едир вә халгчыларла «шакирдләрин» мүбаһисәсини Ч. Боборыкинин анламадығыны көстәрир. Ч-б Боборыкин өз романынын гәһрәманы олан бир халгчынын дили илә «шакирдләри» төһмәтләндириб дејир ки, онлар «дөзүлмәз бир тәнзимат истибдады казармасы» јаратмаг арзусундадырлар. Ч-б В. Иванов бу мүнасибәтлә дејир:

«Онлар (халгчылар) өз әлејһдарларынын «арзу» етдији дөзүлмәз «тәнзимат» истибдадындан нәинки данышмамышлар, һәтта *халгчы олуб галдыгча буңдан даныша да билмәзләр вә данышмазлар. Бу саһәдә* онларын «игтисади материалистләрлә» мүбаһисәсинин маһијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, көһнә тәнзиматын биздә галмыш галыглары, халгчыларын фикринчә, тәнзиматын кәләчәк инкишафы үчүн бир әсас ола биләр. Бу көһнә тәнзиматын дөзүлмәзлијини онларын нәзәриндән гачыран чәһәтләр бир тәрәфдән белә бир тәсәввүрдән ибарәтдир ки, куја «кәндли гәлбинин (ваһид вә бөлүнмәз бу гәлбин)» өзү тәнзимата доғру «тәкамүл едир», дикәр тәрәфдән исә ондан ибарәтдир ки, «зијалыларын», «чәмијјәтин» вә ја үмумијјәтлә

«рәһбәр синифләрин» инди мөвчуд олан вә ја кәләчәкдә башланачаг мә'нәви көзәллијинә е'тигад едилир. Онлар игтисади материалистләри «тәнзимат» тәрәфдары олмагда дејил, әксинә, тәнзиматын олмамасына әсасланан Гәрби Авропа гајдаларына тәрәфдар олмагда тәгсирләндирирләр. Игтисади материалистләр доғрудан да тәсдиг едирләр ки, натурал тәсәррүфат әсасында әмәлә кәлмиш көһнә тәнзиматын галыглары, пул тәсәррүфатына кечмиш олан бир өлкәдә күндән-күнә «дөзүлмәз» олур, чүнки пул тәсәррүфаты өлкәдә мүхтәлиф әһали тәбәгәләриниң һәм керчәк вәзијјәтиндә, һәм дә әгли вә мә'нәви сималарында һәдсиз дәјишикликләр төрәдир. Буна көрә дә онлар инанырлар ки, өлкәнин игтисади һәјатында јени фајдалы «тәнзиматын» әмәлә кәлмәси үчүн лазым олан шәраит, натурал тәсәррүфата вә тәһкимчилик һүгугуна ујғунлашдырылмыш тәнзиматын галыгларындан мејдана кәлә билмәјиб јалныз, габагчыл Гәрби Авропа вә Америка өлкәләриндәки кими, әсла һеч бир көһнә тәнзимат олмадығы тәгдирдә әмәлә кәлә биләр. Халгчыларла әлејһдарлары арасындакы мүбаһисәдә «тәнзимат» мәсәләси бу вәзијјәтдәдир» (сәһ. 11—12, I. с.*). «Көһнә тәнзимат галыгларына» халгчыларын бу мүнасибәти «ирс» ән'әнәләриндән халгчылығын демәк олар ән кәскин бир шәкилдә узаглашмасыдыр. Биз көрдүк ки, бу ирсин нүмајәндәләри көһнә тәнзиматын бүтүн вә һәр чүр галыгларыны гәти вә кәскин сурәтдә писләјирдиләр. Демәли, бу чәһәтдән «шакирдләр» 60-чы илләрин «ән'әнәләринә» вә «ирсинә» халгчылардан олдугча јахындырлар.

Халгчыларда сосиолокија реализминин олмамасы, онларын јухарыда көстәрилән сон дәрәчә мүһүм сәһвиндән башга, онларда бир дә ичтимаи ишләрдә вә ичтимаи мәсәләләрдә хүсуси бир тәфәккүр вә мүһакимә тәрзи доғурур ки, буну сырф зијалы тәкәббүрү вә ја, бәлкә дә, бүрократик тәфәккүр адландырмаг олар. Халгчы һәмишә ону дүшүнүр ки, «биз» вәтән үчүн һансы јолу сечмәлијик, «биз» вәтәни филан јола

* —loco citato— ситат көтирилән јердә. *Ред.*

јөнәлтсәк, онда нә кими фәлакәтләр үз верәр, «биз» гоча Авропаныш кетдији јолун тәһлүкәләриндән јан кечсәк, Авропадан да, гәдим ичма гурулушумуздан да «јахшы чәһәтләри көтүрсәк», өзүмүз үчүн нә кими чарәләр тә'мин етмиш оларыг вә и. а. вә с. Бу сәбәбдән дә халгчы, тарихи өз мәнафеләринә ујғун шәкилдә јарадан ајры-ајры ичтимаи синифләрин мүстәгил мејилләринә әсла инанмыр вә она е'тинасызлыг көстәрир. Бу сәбәбдән дә халгчы (әтрафындакы шәраити унудараг) «әкинчилик әмәјини» филан чүр «тәшкил етмәкдән» башламыш, бизим «чәмијјәтин» сә'ләри илә «истеһсалы елликләшдирмәјә» гәдәр һәр чүр ичтимаи лајиһәбазлыға чох јүнкүллүклә өл атыр. «Mit der Gründlichkeit der geschichtlichen Action wird der Umfang der Masse zunehmen, deren Action sie ist»*— бу сөзләрдә** бизим халгчыларын әсла анламаг истәмәдикләри вә аплаја билмәдикләри тарих-фәлсәфә нәзәријјәсинин ән дәрин вә ән мүһүм мүддәаларындан бири ифадә олунмушдур. Инсанларын тарихи јарадычылығы кенишләниб дәринләшдикчә, шүурлу тарихи хадим олан әһали күтләсинин мигдары да артмалыдыр. Халгчы исә һәмишә үмумијјәтлә әһалидән вә хүсусән зәһмәткеш әһалидән бәһс едиркән ону бу вә ја башга чох вә ја аз дүшүнчәли тәдбирләр үчүн објект һесаб етмиш, бу вә ја башга јола јөнәлдилмәли олан бир материал санмышдыр вә һеч бир заман әһалинин мүхтәлиф синифләрини мөвчуд јолун мүстәгил тарихи хадимләри һесаб етмәмиш, мөвчуд јолда бу тарих јарадычыларының мүстәгил вә шүурлу фәалијјәтини инкишаф етдирә билән (вә ја, әксинә, зәифләдә билән) шәраит мәсәләсини һеч бир заман ирәли сүрмәмишдир.

Беләликлә, халгчылар Русијада капитализм мәсәләсини *ирәли сүрмәклә* маарифчиләрин «ирсинә» гаршы ирәлијә доғру бөјүк бир аддым атмыш олсалар да, онларын нөгтеји-нәзәрләринин хырда буржуа нөгтеји-нәзәри олмасы вә капитализми сентименtal тән-

* *Marx*, «Die heilige Familie» (*Маркс*, «Мүгәддәс аилә». *Ред*), 120[178]. Белтовдан, сәһ. 235.

** «Тарихи фәалијјәтин әсаслы олмасы илә бәрабәр, бу фәалијјәти көстәрән күтләнин һәчми дә артачагдыр». *Ред.*

гид етмәләри үзүндән бу мәсәләнин *һәллини* елә јарытмаз бир шәкилдә вермишләр ки, халгчылыг ичтимаи һәјатын бир сыра чох мүһүм мәсәләләриндә «маарифчиләрә» нисбәтән *керидә* галмышдыр. Маарифчиләримизин ирс вә ән'әнәләринә халгчыларын гошулмасы, нәтичә е'тибары илә *нөгсан* олмушдур: халгчылыг Русијанын ислаһатдан сонракы игтисади инкишафынын рус ичтимаи фикри гаршысына гојдуғу јени мәсәләләри һәлл етмәмишдир, бу мәсәләләрдә сентименталвә мүртәче шикајәтләнмәләрлә кифајәтләнмишдир, һәлә маарифчиләр тәрәфиндән ирәли сүрүлән көһнә мәсәләләри исә халгчылыг өз романтикасы илә ағырлашдырмыш вә бунларын там һәллини ләнкитмишдир.

IV

«МААРИФЧИЛӘР», ХАЛГЧЫЛАР ВӘ «ШАКИРДЛӘР»

Биз инди мүгајисәләримизә јекун вура биләрик. Сәрләвһәдә көстәрилән ичтимаи фикир чәрәјанларындан һәр бириниң дикәринә олан мүнасибәтинә гысача характеристика вермәјә чалышаг.

Маарифчи мөвчуд ичтимаи инкишафа инаныр, чүнки она хас олан зиддијјәтләри көрмүр. Халгчы мөвчуд ичтимаи инкишафдан горхур, чүнки артыг бу зиддијјәтләри көрмүшдүр. «Шакирд» мөвчуд ичтимаи инкишафа инаныр, чүнки о, јахшы кәләчәјин рәһнини јалныз бу зиддијјәтләрин тамамилә инкишаф етмәсиндә көрүр. Буна көрә дә биринчи вә ахырынчы чәрәјан мөвчуд јол илә инкишафа көмәк етмәјә, ону сүр'әтләндирмәјә, асанлашдырмаға, ону ләнкидән вә она мане олан бүтүн әнкәлләри арадан галдырмаға чалышыр. Халгчылыг исә, әксинә, бу инкишафы ләнкитмәјә вә дајандырмаға чалышыр, капитализмин инкишафы јолунда дуран бә'зи манеәләри мәһв елә мәкдән горхур. Биринчи вә ахырынчы чәрәјанын хүсусијјәтини тарихи никбинлик адландырмаг олар: ишләр индики шәкилдә нә гәдәр габаға кетсә вә нә гәдәр сүр'әтлә кетсә, бир о гәдәр јахшыдыр. Халгчылыг исә, әксинә, тәбии олараг, тарихи бәдбинлијә доғру апарыр: ишләр индики шәкилдә нә гәдәр габаға кетсә,

бир о гәдәр писдир. «Маарифчиләр» ислаһатдан сонракы инкишафын характери мәсәләләрини әсла ирәли сүрмәјәрәк, јалныз ислаһатдан әввәлки гурулушун галыгларына гаршы мүбаризә етмәклә кифајәтләнирдиләр, Русијанын Авропа гајдасы илә инкишаф етмәси јолларыны тәмизләмәкдән ибарәт олан рәддедичи бир вәзифә илә кифајәтләнирдиләр. Халгчылыг Русијада капитализм мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр, лакин ону капитализмин мүртәче олмасы мә'насында һәлл етмиш, буна көрә дә маарифчиләрин ирсини бүтүнлүклә гәбул едә билмәмишдир: халгчылар «сивилизасија бирлији» нөгтеји-нәзәриндән Русијаны үмумијјәтлә авропалашдырмаға чалышан адамлара гаршы һәмишә мүбаризә апармышлар, һәм дә јалныз бу адамларын идеаллары илә кифајәтләнә билмәдикләрinә көрә мүбаризә апармаг дејил (белә бир мүбаризә әдаләтли мүбаризә оларды), һазыркы сивилизасијаныn, јә'ни капиталист сивилизасијасынын инкишафында бу гәдәр чох ирәлиләмәк истәмәдикләрinә көрә мүбаризә апармышлар. «Шакирдләр» Русијада капитализм мәсәләсини, онун мүтәрәгги олмасы мә'насында һәлл едирләр, буна көрә дә маарифчиләрин ирсини нәинки гәбул едә биләрләр, һәтта буну тамамилә гәбул етмәли вә капитализм зиддијјәтләринин тәсәррүфатсыз истеһсалчылар бахымындан тәһлилини бу ирсә әлавә етмәлидирләр. Маарифчиләр әһалинин һеч бир синфини өзләринин хүсуси диггәт вермәли олдуглары ајрыча бир мөвзу кими көтүрмүрдүләр, јалныз үмумијјәтлә халгдан дејил, һәтта үмумијјәтлә милләтдән дә данышырдылар. Халгчылар әмәјин мәнафејини тәмсил етмәк истәјирдиләр, лакин мүасир тәсәррүфат системиндә мүәјјән груплары көстәрмирдиләр; ишдә һәмишә онлар капитализм тәрәфиндән әмтәә истеһсалчысына чеврилән хырда истеһсалчынын нөгтеји-нәзәриндә дурурдулар. «Шакирдләр» нәинки ме'јар олараг әмәјин мәнафејини көтүрүрләр, һабелә бу заман капиталист тәсәррүфатынын лап мүәјјән игтисади групларыны, мәһз тәсәррүфатсыз истеһсалчылары көстәрирләр. Биринчи вә ахырынчы чәрәјанлар өз арзуларыныn мәзмуну чәһәтдән, капитализмин јаратдығы вә инки-

шаф етдирдији синифләрин мәнафејинә уjғундурлар; халғчылыг өз мәзмуну чәһәтдән хырда истеһсалчылар синфинин мәнафејинә, мүасир чәмиjjәтин башга синифләри ичәрисиндә аралыг мөвге тутан хырда буржуазијанын мәнафејинә уjғундур. Буна көрә дә халғчылығын «ирсә» мүнасибәтиндәки зиддиjjәт әсла тәсадүфи олмаjыб халғчылыг бахышларынын өз мәзмунунун зәрури нәтичәсидир: биз көрдүк ки, маариф-чиләрин бахышларынын әсас хүсусиjjәтләриндән бири Русијаны авропалашдырмаға гызғын сә'j етмәкдир, халғчылар исә халғчы олараг галдыгча бу сә'jә әсла там шәрик ола билмирләр.

Демәли, әлдә етдиjимиз сон нәтичә jухарыда аjры-аjры мәсәләләрлә әлагәдар олараг дәфәләрлә көстәр-диjимиз нәтичәдән ибарәтдир, мәһз ондан ибарәтдир ки, *шакирдләр ирсин халғчылардан даһа ардычыл, даһа сәдагәтли мүһафизәчиләридир.* Онлар ирсдән нәинки әл чәкмирләр, һәтта әксинә, ән чох вә ән мүһүм мәсәләләрдә маарифчиләрин авропачылыг идеалларындан әл чәкмәjә халғчылары мәчбур едән романтик вә хырда буржуа горхуларыны рәдд етмәји өзләринин ән башлыча вәзифәләриндән бири һесаб едирләр. Лакин өзлүjүндә ајдындыр ки, «шакирдләр» ирси, көһнә кағызлар сахлаjан архив ишчиләри кими сахламырлар. Ирси сахламаг һеч дә ирслә кифајәтләнмәк демәк дејилдир, буна көрә дә «шакирдләр» авропачылығын үмуми идеалларыны мүдафиә етмәклә бәрабәр буна, бизим капиталистчәсинә инкишафымызда олан зиддиjjәтләрин тәһлилини вә бу инкишафа, jухарыда көстәрилән спесифик нөгтеји-нәзәрдән гиjмәт верилмәсини дә әлавә едирләр.

V

Ч-б МИХАЈЛОВСКИ «ШАКИРДЛӘРИН» ИРСДӘН ИМТИНА ЕТМӘСИ ҺАГГЫНДА

Нәтичә олараг, jенә Ч. Михајловскиjә гаjыдаг вә онун бизи марагландыран мәсәлә һаггындакы иддиаларыны көздән кечирәк. Ч-б Михајловски тәкчә оңу демир ки, бу адамлар (шакирдләр) «кечмишлә һеч

бир варислик әлагәси сахламаг истәмирләр вә ирсдән гәти имтина едирләр» (I. с., 179), о бир дә дејир ки, «онлар» (ч. Абрамова, ч. Волынскијә, ч. Розанова гәдәр ән мүхтәлиф чәрәјанлара мәнсуб башга шәхсләрлә бәрабәр) «ирсә бөјүк бир гәзәблә һүчум едирләр» (180). — Ч-б Михајловски һансы ирсдән данышыр? — 60—70-чи илләрин ирсиндән, «Московскије Ведомости»нин тәнтәнәли сүрәтдә имтина етдији вә имтина етмәкдә олдуғу ирсдән (178).

Артыг биз көстәрдик ки, әкәр мүасир адамлара галан «ирсдән» данышылса, *ики ирси* нәзәрдә тутмаг лазымдыр: бир ирс — үмумијјәтлә маарифчиләрин, ислаһатдан әввәлки һәр шејә гәти дүшмән олан адамларын, Авропа идеалларына вә кениш әһали күтләләринин мәнафејинә тәрәфдар олан адамларын ирсидир. О бири ирс — халгчылыг ирсидир. Артыг биз көстәрдик ки, бу ики мүхтәлиф шеји бир-бирилә гарышдырмаг кобуд бир сәһв оларды, зира һәр кәс билир ки, «60-чы илләрин ән'әнәләриниң» сахлајан вә ејни замanda халгчылыгла һеч бир әлагәси олмајан адамлар олмуш вә вардыр. Ч-б Михајловскинин дедикләринин һамысы тамамилә вә анчаг бу ики лап мүхтәлиф ирсин бир-бирилә гарышдырылмасына әсасланыр. Лакин ч. Михајловски бу мүхтәлифлији билмәмиш дејилдир, буна көрә онун һәрәкәти тамамилә нәинки мә'насыз, һәтта ифтирачы һәрәкәт характери алыр. «Моск. Ведомости» халгчылыг үзәринә хүсуси һүчум етмишми? — Әсла јох: о, үмумијјәтлә маарифчиләр үзәринә халгчылыгдан аз дејил, бәлкә дә чох һүчум етмишдир вә халгчылыға тамамилә јабанчы олан «Вестник Јевропы» она халгчы «Русскоје Богатство»сундан аз дүшмән дејилдир. «Моск. Ведомости» ирсдән ән бөјүк бир гәтијјәтлә имтина едән халгчыларла, мәсәлән, Јузовла бир чох мәсәләләрдә, әлбәттә, разылашмазды, лакин чәтин ки онун үзәринә гәзәблә һүчум етмәјә галхышарды, һәр һалда ирси сахламаг истәјән халгчылардан ону фәргләндирән чәһәтләрә көрә ону тә'риф едәрди. — Ч-б Абрамов вә ја ч. Волынски халгчылыг үзәринә һүчум етмишми? — Әсла јох. Онларын биринчиси өзү халгчыдыр; онларын һәр

икиси үмумијјәтлә маарифчиләр үзәриндә һүчум етмишләр. — «Рус шакирдләри» рус маарифчиләри үзәринә һүчум етмишләрми? Ислаһатдан әввәлки мәшәтә вә опуп галыгларына һөкмән дүшмән олмағы бизә вәсијјәт етмиш ирсдән бир дәфә дә олса имтина етмишләрми? — Нәинки һүчум етмәмишләр, һәтта әксинә, капитализм гаршысында хырда буржуазија горхаглығы көстәрмәк үзүндән бу галыгларын бә'зиләрини сахламаға чалышан халгчылары ифша етмишләр. — Онлар, үмумијјәтлә Авропа идеалларыны бизә вәсијјәт етмиш олан ирс үзәринә бир дәфә дә олса һүчум етмишләрми? — нәинки һүчум етмәмишләр, һәтта әксинә, халгчылары ифша едиб демишләр ки, халгчылар үмумавропа идеаллары әвәзинә бир чох лап мүһүм мәсәләләрдә чүрбәчүр орижинал ахмаглыглар уйдурурлар. — Онлар, зәһмәткеш әһали күтләсинин мәнафеји гајғысына галмағы бизә вәсијјәт етмиш олан ирс үзәринә бир дәфә дә олса һүчум етмишләрми? — Нәинки һүчум етмәмишләр, һәтта әксинә, халгчылары ифша едиб демишләр ки, онларын бу мәнафејә гајғысы ардычыл гајғы дејилдир (чүнки онлар кәнд буржуазијасы илә кәнд пролетариатыны тамамилә гарышдырырлар); онлар мөвчуд олана диггәт вермәк әвәзинә, нәләр ола биләчәјини арзу етдикләри үчүн онларын бу гајғысынын верәчәји фајда зәифләјир; онларын гајғысы олдугча мәһдуддур, зира онлар бу шәхсләрин өзләринин өз гајғыларына гала билмәсини асанлашдыран вә ја чәтинләшдирән шәраитә (тәсәррүфат шәраитинә вә башгаларына) һеч бир заман лајигинчә гијмәт верә билмәмишләр.

Ч-б Михајловски бу ифшаларын доғру олдуғу илә разылашмаја биләр вә бир халгчы олараг, әлбәттә, разылашмајачагдыр, — лакин һәгигәтдә *јалныз халгчылыг үзәринә* «гәзәблә» һүчум едән, һәм дә ислаһатдан сонракы тарихин ирәли сүрдүју јени мәсәләләри *бу ирс руһунда вә бу ирсә зидд олмајараг* һәлл едә билмәдији үчүн она һүчум едән адамларын «60—70-чи илләр ирси» үзәринә «гәзәблә» һүчум етдикләриндән данышмаг, иши ачыгча тәһриф етмәк демәкдир.

Ч-б Михајловски чох мәзәли бир шәкилдә һиддәт-

ләнәрәк дејир ки, «шакирдләр» һәвәслә «бизи» (јә'ни «Русск. Богатство» публисистләрини) «халгчыларла» вә «Р. Б — во»ја дәхли олмајан башга шәхсләрлә гарышдырырлар (сәһ. 180). Халгчылығын бүтүн әсас бахышларыны сахламагла бәрабәр ејни заманда өзүнү «халгчылардан» ајырмаг үчүн белә бир гәрибә чәһд едилмәси анчаг күлүшә сәбәб ола биләр. Һәр кәс билир ки, «халгчы» вә «халгчылыг» сөзләрини бүтүн «рус шакирдләри» кениш мә'нада ишләдирләр. Халгчылар арасында мүхтәлиф чаларларын аз олмадығыны һеч кәс унутмамыш вә инкар етмәмишдир: мәсәлән, нә П. Струве, нә дә Н. Белтов өз китабларында ч. Михајловскини нәинки ч. В. В. илә, һәтта ч. Јужаковла да «гарышдырмамышлар», јә'ни онларын бахышларынын мүхтәлифлијини пәрдәләмәмишләр, биринин бахышларыны дикәринин бахышы кими гәләмә вермәмишләр. П. Б. Струве ч. Јужаковун бахышларынын ч. Михајловскинин бахышларындан фәргли олдуғуну һәтта ачыгча көстәрмишдир. Мүхтәлиф бахышлары бир-бирилә гарышдырмаг башгадыр, бир чох мәсәләләрдә фикирләринин мүхтәлиф олмасына бахмајараг, әлејһинә «шакирдләрин» чыхыш етдикләри әсас вә башлыча мәсәләләрдә һәмрә'ј олан мүәллифләри үмумиләшдириб бир категоријада бирләшдирмәк исә башга. «Шакирд» үчүн әһәмијјәтли чәһәт һеч дә, мәсәлән, ч. Јузов кими бирисини башга халгчылардан фәргләндирән бахышларын јарамазлығыны көстәрмәк дејилдир: «шакирд» үчүн әһәмијјәтли чәһәт *һәм ч. Јузов үчүн, һәм ч. Михајловски үчүн, һәм дә үмумијјәтлә бүтүн халгчылар үчүн үмуми олан* бахышлары, јә'ни Русијанын капиталист тәкамүлүнә онларын мүнасибәтини, игтисади вә публисистик мәсәләләри онларын хырда истеһсалчы бахымындан мүзакирә етмәсини, онларын ичтимаи (вә ја тарихи) материализми анламамасыны тәкзиб етмәкдир. *Бу хүсусијјәтләр* бөјүк тарихи рол ојнамыш олан бүтөв бир ичтимаи фикир чәрәјаны үчүн үмуми хүсусијјәтләрдир. Бу кениш чәрәјанда ән мүхтәлиф чаларлар вардыр, сағ вә сол ганадлар вардыр, милләтчилик вә антисемитизм вә саирә дәрәчәсинә алчалан адамлар вардыр вә бунда

мүгәссир олмајан адамлар да вардыр; «ирсин» бир чох көстәришләринә е'тинасыз јанашан адамлар вардыр, бу көстәришләри мүһафизә етмәјә мүмкүн гәдәр (јә'ни халгчы үчүн мүмкүн гәдәр) чалышан адамлар да вардыр. «Рус шаҝирдләриндән» һеч бири чаларлар арасындакы бу фәргләри инкар етмәмишдир вә ч. Михајловски онлардан һеч бирини, бир чалардан олан халгчыја мәхсус бахышлары башга чаларлардан олан халгчыја испад вермәкдә тәгсирләндирә билмәзди. Лакин бир һалда ки, биз бүтүн бу мүхтәлиф чаларлар үчүн *үмуми* олан әсас бахышлар әлејһинә чыхырыг, онда нә сәбәбә үмуми чәрәјанын хүсуси фәргләриндән данышмалыјыг? Бу ки, тамамилә мә'насыз бир тәләбдир! Һеч дә бүтүн мәсәләләрдә һәмрә'ј олмајан мүәллифләрин, рус капитализминә, кәндли «ичмасына», «чәмиҹәт» дејилән шејин бөјүк гүдрәтинә олан бахышларынын бир-биринә ујғунлуғу, һәлә «шаҝирдләр» мејдана кәләндән чох әввәл әдәбиҹјатымыз тәрәфиндән дәфәләрлә гејд олунмушдур, һәм дә јалныз гејд олунмаг дејил, Русијанын хошбәхт бир хүсусиҹјәти кими тә'рифләнмишдир. Кениш мә'нада «халгчылыг» термини дә јенә «шаҝирдләр» мејдана кәләндән чох әввәл әдәбиҹјатымызда ишләдилмишдир. Ч-б Михајловски (мәһдуд мә'нада) «халгчы» ч. В. В. илә нәшри бир чох илләр бир журналда әмәкдашлыг етмишдир, һәтта јухарыда көстәрилән әсас бахыш хүсусиҹјәтләриндә ч. В. В. илә шәрик олмушдур. Ч-б Михајловски 80-чы вә 90-чы илләрдә ч. В. В.-нин чыхартдығы ајры-ајры нәтичәләрә е'тираз етдији вә онун мүчәррәд социолоҝија саһәсинә мүрачиәтләринин доғрулуғуну рәдд етдији һалда, һәм 80-чы, һәм дә 90-чы илләрдә белә бир һашијә чыхырды ки, онун тәнгиди һеч дә ч. В. В.-нин игтисади әсәрләринә гаршы дејилдир, рус капитализминә олан әсас бахышларда һәмин әсәрләрлә һәмрә'јдир. Буна көрә дә (кениш мә'нада) халгчылыг бахышларыны инкишаф етдирмәк, мөһкәмләтмәк вә ајмаг үчүн бу гәдәр чох иш көрмүш олан «Русское Богатство» дајаглары өзләринин (мәһдуд мә'нада) «халгчы» олмадыгларыны вә тамамилә хүсуси бир «етика-сосиал мәктәбинә» мәнсуб олдугла-

рыны демәклә «рус шакирдләринин» тәнгидиндән јахаларыны гуртармаг фикринә дүшүрләрсә, әлбәттә, белә кәләкләр бу гәдәр гочаг вә ејни заманда бу гәдәр дипломатик олан адамлара гаршы анчаг һаглы бир истеһза ојада биләр.

Ч-б Михајловски өз мәгаләсинин 182-чи сәһифәсиндә «шакирдләрә» гаршы белә мисилсиз бир дәлил дә ирәли сүрүр. Ч-б Каменски халгчылар үзәринә ачы дилләә һүчум едир[176]; дејир ки, бу, онун «ачыгланды-ғыны көстәрир, онун исә ачыглашмаға һаггы јохдур (sic!!*). Биз, «субјектив гочалар», һәмчинин «субјектив кәнчләр» өзүмүзә зидд кетмәјәрәк, белә бир зәифлијә јол веририк. «Өз гәти објективлији илә һаглы олараг фәхр едән» («шакирдләрдән» биринин сөзләридир) нәзәриччәнин нүмајәндәләриниң вәзијјәти исә башгадыр».

Бу нечә шејдир?! Әкәр адамлар ичтимаи һадисәләрә олан бахышлар үчүн *керчәклији* вә керчәк инкишафын гәти објектив тәһлилинин әсас көтүрүлмәсини тәләб едирләрсә, демәли, онларын ачыглашмаға көрәк һаггы, олмасын?! Бу ки халис чәфәнкијатдыр, бош лаггыртыдыр! Ч-б Михајловски, Сиз ешитмәмишсинизми ки, «Капитал» һаггындакы мәшһур трактат һаглы олараг, ичтимаи һадисәләрин тәдгигиндә гәти објективлијин ән көзәл нүмунәләриндән бири сајылыр? Бир сыра алим вә игтисадчылар бу трактатын башлыча вә әсас нөгсанынын онун мәһз гәти објективлијиндә көрүрләр. Ејни заманда, керидә галмыш бахышларын нүмајәндәләринә гаршы, мүәллифин әгидәсинчә ичтимаи инкишафы ләнкидән ичтимаи синифләрин нүмајәндәләринә гаршы бу гәдәр «үрәк долусу», бу гәдәр чошгун вә еһтирасла мүбаһисә едән бир трактата аз тәсадүф едәрсиниз. Бу мүәллиф гәти бир објективликлә көстәрмишдир ки, мәсәлән, Прудонун бахышлары франсыз petit bourgeois**-инин бахыш вә әһвали-руһијјәләринин тәбии, мә'лум, лабүд ин'икасыдыр; буну көстәрмәклә бәрабәр о ејни заманда һәмин хырда буржуа идеологунун үзәринә чох бөјүк бир еһ-

* — белә!! *Ред.*
** — хырда буржуасынын. *Ред.*

тирасла, гызғын бир гәзәблә «һүчүум етмишдир». Олмаја, ч. Михајловски зәнн едир ки, Маркс бурада «өзүнә зидд кедир»? Әкәр мә'лум бир нәзәријјә, керчәклији вә бу керчәклик зәмининдә мүхтәлиф синифләр арасында әмәлә кәлән мүнасибәтләри гәти објективликлә тәһлил етмәји һәр бир ичтимаи хадимдән тәләб едирсә, онда бурадан нечә белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, ичтимаи хадим бу вә ја башга синфә кәрәк рәғбәт бәсләмәсин, буна «һаггы јохдур»? Бурада кәрәк демәјин өзү дә күлүнчдүр, чүнки һеч бир чанлы адам бу вә ја башга синфин (бир һалда ки бу синифләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини анламышдыр) *тәрәфини сахламаја билмәз,* һәмин синфин мүвәффәгијјәтинә севинмәјә билмәз, онун мүвәффәгијјәтсизликләриндән кәдәрләнмәјә билмәз, бу синфин дүшмәнләринә гаршы, керидә галмыш бахышлар јајмагла онун инкишафына мане олаплара гаршы һиддәтләнмәјә билмәз вә и. а. вә и. а. Ч-б Михајловскинин бош чыхышы анчаг ону көстәрир ки, о, детерминизмин фатализмдән фәрги кими сон дәрәчә бәсит бир мәсәләни индијәдәк баша дүшмәмишдир.

Ч-б Михајловски јазыр ки, ««Капитал кәлир»! — бу шүбһәсиздир, лакин (sic!!) мәсәлә бурасындадыр ки, ону нечә гаршыламалы» (сәһ. 189).

Ч-б Михајловски Америка ачыр, елә бир «мәсәлә» көстәрир ки, «рус шакирдләри» бунун үзәриндә јәгин һеч дүшүнмәмишләр! «Рус шакирдләринин» халгчыларла ихтилафы, кәрәк ки, һеч дә бу мәсәлә үзәриндә дејилди! Русијада инкишаф етмәкдә олан капитализми анчаг ики чүр «гаршыламаг» олар: ону ја тәрәгги һесаб етмәк олар, ја да тәнәззүл; ја — әсил јол илә ирәлијә доғру атылан бир аддым һесаб етмәк олар, ја да һәгиги јолдан дөнмәк; она ја капитализм тәрәфиндән дағыдылан хырда истеһсалчылар синфинин нөгтеји-нәзәриндән гијмәт вермәк олар, ја да капитализмин јаратдығы тәсәррүфатсыз истеһсалчылар синфинин нөгтеји-нәзәриндән. Башга чүр ола билмәз*.

* Әлбәттә, биз әмәјин мәнафејини рәһбәр тутмағы әсла лазым билмәјән вә ја «капитализм» терминининн ифадә етдији үмумиләшдирмәнин өзүнү анлашылмаз вә әммалы бир шеј һесаб едән гаршылама һаггында да-

Белəликлə, əкəр ч. Михајловски капитализмə «шакирдлəрин» тə'кидлə тəлəб етдикləри мүнасибəтин доғрулуғуну рəдд едирсə, демəли, о өз кечмиш мəгалələриндə дəфələрлə тамамилə ајдын ифадə етмиш олдуғу халғчы мүнасибəтини гəбул едир. Ч-б Михајловски əввəлки кими халғчы олараг галмагла, бу мəсəлəдə өз көhнə бахышларына əсла бир шеј əлавə етмəмишдир вə етмир, бунлары əсла дəјишдирмəмишдир вə дəјишдирмир. — Əсла! О, халғчы дејилдир, аллаh еləмəсин! О — «етика-сосиолокија мəктəбинин» нүмајəндəсидир...

Ч-б Михајловски сөзүнə давам едəрəк дејир: «Гој капитализмин сонракы инкишафының јарадачағы (?) кələчəк (??) не'мəтləрдəн данышмасынлар».

Ч-б Михајловски халғчы дејилдир. О јалныз халғчыларын сəhвləрини вə јанлыш мүhакимə јеритмək үсулларыны бүтүнлүклə тəкрар едир. Халғчылара дəфələрлə дејилмишдир ки, «кələчəк» мəсəлəсинин бу чүр гојулушу дүзкүн дејилдир, дејилмишдир ки, мəсəлə капитализмдəн əввəлки мүнасибəтləрин «кələчəк» дəјишикликləри үзəриндə дејил, артыг мејданда олан керчək, мүтəрəгги дəјишикликləри үзəриндəдир, — Русијада капитализмин инкишафынын јаратмагда олдуғу (нəинки јарадачағы) дəјишикликлəр үзəриндəдир. Ч-б Михајловски мəсəлəни «кələчəк» сahəсинə кечирмəклə əслиндə мəhз «шакирдлəрин» јанлыш hесаб етдикləри мүддəаларыны сүбут олунмуш hесаб едир. О сүбут олунмуш hесаб едир ки, керчək həјатда, көзүмүзүн гаршысында баш верən hадисəлəрдə капитализмин инкишафы көhнə ичтимаи-игтисади мүнасибəтлəрдə əсла мүтəрəгги дəјишиклик *јаратмыр*. Халғчыларын бахышы да мəhз бундан ибарəтдир, «рус шакирдləри» дə мəhз həмин бахыша гаршы мүбahисə едəрəк бунун əксини сүбут едирлəр. «Рус шакирдləри» тəрəфиндən бурахылмыш hеч елə бир китабча јохдур орада дејилмəсин вə көстəрилмəсин

нышмырыг. Бураја аид олан ичтимаи фикир чəрəјанлары рус həјатында нə гəдəр мүhүм олса да, халғчыларла онларын əлејhдарлары арасындакы мүбahисəјə бу чəрəјанларын гатијјən дəхли јохдур вə онлары бураја гатмаг лазым кəлмир.

ки, әкинчиликдә ишләјиб өдәмә үсулунун муздлу әмәклә әвәз олунмасы, «кустар» сәнајеси дејиләи шејин фабрик сәнајеси илә әвәз олунмасы һеч дә јалныз «кәләчәк» һадисә дејил, көзүмүзүн гаршысында (һәм дә чох бөјүк бир сүр'әтлә) баш верән керчәк һадисәдир; бу әвәзолунма һәр чәһәтдән мүтәрәгги бир һадисәдир, әсрләрдән бәри әталәтли, һәрәкәтсиз вә дурғун һалда галан пәракәндә, хырда әл истеһсалыны дағыдыр; бу әвәзолунма ичтимаи әмәјин мәһсулдарлығыны артырыр, бунунла да зәһмәткешин һәјат сәвијјәсинин јүксәлмәси үчүн имкан јарадыр; јенә һәмин әвәзолунма бу имканы зәрурәтә чевирән шәраит јарадыр, мәһз бу шәраит «учгарларда» тәрк едилмиш «отураг пролетары», һәм чисмани, һәм дә мә'нәви чәһәтдән отураг пролетары һәрәкәт едән пролетара чевирир, сон дәрәчә инкишаф етмиш әсарәтдән вә һәр чүр шәхси асылылыгдан ибарәт олан Асија әмәк формаларыны Авропа әмәк формаларына чевирир; «машынлардан мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәк үчүн Авропасајағы дүшүнчә вә һиссијјат бухардан, көмүрдән вә техникадан аз зәрури (зәрури сөзүнә фикир верин. *В. И.*) дејилдир»* вә и. а. Тәкрар едирик, бүтүн бунлар һәр бир «шакирд» тәрәфиндән дејилир вә сүбут олунур, лакин көрүнүр, бүтүн бунларын ч. Михајловскијә вә онун «јолдашларына» һеч бир дәхли јохдур: бунларын һамысы анчаг, «Русскоје Богатство» илә «әлагәси олмајан» «халгчылара» гаршы јазылыр. Ахы «Русскоје Богатство» — «етика-сосиолокија мәктәбидир», онун маһијјәти исә көһнә зирзибилләри јени бајраг алтында јеритмәкдән ибарәтдир.

Јухарыда дедијимиз кими, мәгаләмизин мәгсәди — «рус шакирдләринин» куја «ирсдән» имтина етмәләри һаггында, рус чәмијјәтинин ән јахшы һиссәсинин ән јахшы ән'әнәләри илә әлагәни кәсмәләри вә с. һаггында либерал халгчы мәтбуатында чох кениш јајылмыш олан ујдурмалары тәкзиб етмәкдән ибарәтдир. Буну да гејд етмәк марагсыз олмаз ки, ч. Михајловски бу чејнәнмиш ибарәләри тәкрар едәрәк, әслиндә «Р. Бо-

* «Schmollers Jahrbuch»-да[177], 1896-чы ил, Москва-Владимир лямбыг парча сәнајеси һаггындакы мәгаләдә Шултсе-Кевернитсин сөзләридир.

гатство» илә «әлагәси олмајан» «халгчы» ч. В. В.-нин даһа әввәлләрдә вә даһа гәтијјәтлә дедикләрини сөјләмишдир. Охучу, үч ил бундан әввәл, 1894-чү илин ахырында П. Б. Струвенин китабына чаваб олараг бу мүәллифин «Неделја»да[178] дәрч етдирдији мәгаләләрлә танышсынызмы? Е'тираф етмәлијәм ки, бунларла таныш олмамышсынызса, зәннимчә, һеч бир шеј итирмәмишсиниз. Бу мәгаләләрин әсас фикри ондан ибарәтдир ки, куја «рус шакирдләри» рус ичтимаи фикринин бүтүн мүтәрәгги чәрәјанлары арасындан кечиб кәлән демократик тәлләри гырырлар. Ч-б Михајловски инди «шакирдләри» «Московскије Ведомости»нин гәзәбләнә һүчүм етдији «ирсдән» әл чәкмәкдә тәгсирләндирдикдә, бир гәдәр башга ифадәләрлә ејни фикри тәкрар етмирми? Доғрудан да, көрдүјүмүз кими, бу үјдурманы ичад едәнләр өз ејбләрини өзкәләрә иснад верәрәк иддиа едирләр ки, куја «шакирдләрин» *халгчылыгла* әлагәни гәти кәсмәси рус чәмијјәтинин ән јахшы һиссәсинин ән јахшы ән'әнәләри илә әлагәни кәсмәји көстәрир. Әксинә дејилми, чәнаблар? Бу әлагәнин кәсилмәси һәмин ән јахшы ән'әнәләрин *халгчылыгдан тәмизләнмәсини көстәрмирми?*

ҺАЗЫРЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫ

«РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНЫН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘНИН ГАРАЛАМАСЫ[179]

Үч момент, («Вәзифәләр»ин 2-чи нәшринә мүгәддимә олараг дәрч едилмәли олан кичик мәгаләни белә адландырмаг оларды.)

Әввәлчә (нечә дејәрләр Vorwort*) сон заманлар «вәзифәләрин» дәјишилмәси һаггында бир нечә сөз (артыг јазылмыш оланы мүгајисә ет). «Партија вәзифәләринин артмасы».

Биринчи момент (мүвафиг «Вәзифәләр»). Һәрәкатын чүз'и инкишафы: рүшејм һалы. Сосиал-демократијанын кәнч олмасы.

Онун легал марксизм илә бирләшмәси. Сосиал-демократија дахилиндә «бирлик». Сосиал-демократлар даирәсинин мәһдудлуғу (кениш јајылмамыш олан сосиал-демократизм).

Башлыча диггәт сосиал-демократларын «харичи» мүнасибәтләринә: јә'ни башга ингилабчы груплара олан мүнасибәтинә верилмишди (легал әдәбијјатда халгчылара, — гејри-легал әдәбијјатда народнајаволјачылара вә народнојеправочулара гаршы мүбаризә). Анчаг тә'тилләр

«Игтисадчылыг» чәрәјан кими мөвчуд дејилдир, лакин игтисади тәшвигата үјмаг кими мөвчуддур.

Һәрәкатын нәһәнк өлчүдә артмасы. Һәрәкат Русијанын дахили сијасәтини биринчи сыраја гојур.

Кениш тәләбә һәрәкаты + ‖ (хүсусилә гәти) *кәндли* һәрәкаты. ‖ (—Нүмајишләр террор.)

* — мүгәддимә. *Ред.*

Сосиал-демократијанын даһа чох артмасы. Легал марксизм вә игтисадчылыг илә тәфригә — (һәр ики тәфригәнин фәрги).

Биринин дөнмәз, дикәринин мүвәггәти характери.

Башлыча диггәт сосиал-демократијанын *дахили* мүнасибәтләринә верилир: «тәнгидчиләрә» гаршы мүһарибә вә «игтисадчылардан» «ајрылмаг».

Бу момент, *көрүнүр, баша чатмагдадыр.* (Легал марксизмдән ајрылмаг, һәмчинин игтисадчылыгдан да).

Мәзмунун «Нә етмәли?»* илә ејнилији.

2-чи дөврүн сәчәдиј.

Гаршыдакы бирләшмә мүнасибәти илә јазылмышды.

Индикиндән даһа чох арзу олунур.

Бөһранын иәличәдән хәбәр верилмәси.

III *Үчүнчү момент*

Һәрәкатын јени аддымы: кәндлиләр ајаға галхырлар. Үсјан мәсәләси кетдикчә даһа чох јахынлашыр, «absehbare Zukunft»** мәсәләси олур.

Легал марксистләр, тәнгидчиләр (Millerand*** вә Белчика) вә игтисадчылыг мәсәләси һаггында мүһүм шејләрин һамысы артыг дејилмишдир.

Мәзмунда китабчанын 2-чи дөврә аид олдуғуну билдирән хүсусијјәтләр.

«синфи мүбаризә сијаси мүбаризәдир».

«игтисади мүбаризәнин сијаси мүбаризә илә гырылмаз әлагәси»****.

---

* Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 359—553. *Ред.*

** — јахын кәләчәк. *Ред.*

*** — Милјеран. *Ред.*

**** Бах: бу чилд, сәһ. 503—504. *Ред.*

«Нә етмәли?» әсәриндән сонракы һадисәләр — ; кәндли үсјанлары; с.-р. *партијасының* әмәлә кәлмәси; *бурҗуа демократларының* чыхышлары (?)	
Көһнә (1897) народнаја-волҗачыларын вә народно-јеправочуларын 2 «дәјишмиш нөвү» — с.-р.-ләр вә либерал демократлар. Јени моментә верилән бу характеристика дүзкүндүрсә, нәтичә белә олмалыдыр: с.-д. дахилиндә даһа сых бирләшмә, харичи мүнасибәтләрә даһа чох диггәт верилмәси.	Әсас фикир белә олмалыдыр: О заман (1897) — башлыча вәзифә сосиал-демократијанын харичи мүнасибәтләрини мүәјјән етмәк иди. 3-чү дөврдә (1898—1902) башлыча вәзифә сосиал-демократијанын дахили мүнасибәтләрини мүәјјән етмәк иди. Инди јенә дә *харичи* мүнасибәтләри низама салмаг вәзифәси биринчи сыраја кечир (сосиалист-ингилабчылар).
Тә'тилләр — Нүмајишләр (+террор)	— Кәндли «үсјанлары».
Легал — Тәфригә вә она марксизмлә бирләшмә гаршы мүбаризә	— *pur sang** тәнгиди либерализмдән (вә ја «тәнгиди» либерализмин көмәји илә?) төрәјән.
Сосиал-демократијанын бирлији —Игтисадчылыгла тәфригә	— Игтисадчылығын сүгуту (??)

1902-чи илин августундан кеч олмајараг јазылмышдыр

Илк дәфә, әлјазмасындан чап олунур

* — халис. *Ред.*

«РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНЫН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘНИН ТАМАМЛАНМАМЫШ ВАРИАНТЫ

2-чи нәшрә мүгәддимә

Охучуја тәгдим едилән китабчаныш јазылдығы вахтдан бәри демәк олар беш ил кечмишдир. Бу мүддәт әрзиндә бизим ингилаби һәрәкатымыз, хүсусилә с.-д. фәһлә һәрәкатымыз нәһәнк өлчүдә, аз гала ағласығмаз бир сүр'әтлә бөјүмүш, јајылмыш вә мөһкәмләнмиш, рус с.-д.-тијасынын дахили вә харичи вәзијјәти чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмиш, бу илләр шәхсән мүәллифә дә партија тәчрүбәси (һәм нәзәри, һәм дә әмәли тәчрүбә) мә'насында чох шеј вермишдир. Буна көрә вәзифәләр һаггында кичик бир китабчанын биринчи нәшринә нисбәтән һеч бир дәјишиклик едилмәјән икинчи нәшринин чыхмасы гәрибә көрүнә биләр. Мәкәр о замандан бәри нә партија һәјатынын вердиџи објектив «мә'лумат» нөгтеји-нәзәриндән, нә дә субјектив олараг мүәллифин нөгтеји-нәзәриндән «вәзифәләр» зәррә гәдәр дә ирәлиләмәмишдир?

Тәбии сурәтдә меjдана чыхан бу суалын чавабы мәним «Нә етмәли?» китабчамда (Stuttgart, Verlag Dietz, 1902*) верилмиш вә орада партијанын индики «вәзифәләри» барәсиндә мүәллифин индики бахышлары шәрһ едилмишдир**. Бу ахырынчы китабча, бир тәрәфдән, тәгдим едилән китабчада әлавә вә дәјишикликләрин нәјә көрә кәрәксиз (бәлкә һәтта гејри-мүмкүн) олдуғуну изаһ едир. Дикәр тәрәфдән, һәмин китабча көһнә (бир чох чәһәтдән дә, әлбәттә, көһнәл-

* — Штутгарт, Дитс нәшријјаты, 1902. *Ред.*
** Бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 359—553. *Ред.*

миш) китабчанын тәкрар нәшринә, — әмәли-тәшвигат мәгсәдләриндән әлавә, — нәјә көрә еһтијаҹ јарандығыны да изаһ едир. Мәһз «Нә етмәли?» китабчасында мән рус с.-д.-тијасынын тарихинә ретроспектив бир нәзәр салыб онун инкишафында үч дөвр олдуғуну мүәјјән етмәјә тәшәббүс көстәрмишәм. Һәмин бахыша көрә, һазыркы заманда биз 3-ҹү дөврүн ахырларында вә 4-ҹү дөврүн әввәлләриндәјик, һәм дә 3-ҹү дөвр, һәрәкатын дәрининә кифајәт гәдәр бөјүмәдији һалда, енинә гејри-ади дәрәҹәдә сүр'әтлә артмасы үзүндән јаранан дағыныглыг вә сәндәләмә дөврүдүр. Белә бир гијмәтин дүзкүнлүјү, көрүнүр, ондан асылыдыр ки, икинҹи дөврдә аз-чох сабит олуб сонракы дөврдә «сарсыјан» бир шеј мөвҹуд олмушдурму*.

1902-чи илин августундан кеч олмајараг јазылмышдыр

Илк дәфә, әлјазмасындан чап олунур

---

* Бурада әлјазмасы кәсилир. Әлјазмасында ахырынчы чүмлә позулмушдур. *Ред.*

В. И. ЛЕНИНИН
ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧЧИЛӘР

В. И. ЛЕНИНИН
һӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ

В. И. ЛЕНИНИН 1895—1897-ЧИ ИЛЛӘРӘ АИД ОЛУБ ИНДИЈӘДӘК ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

1894—1895-чи илләр

СУАЛЛАР СИЈАһЫСЫ

Фәһләләрин әмәк вә јашајыш шәраитини өјрәнмәк үчүн суаллар сијаһысы 1894—1895-чи илләрин гышында Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләри арасында, һәмчинин башга дәрнәкләрин тәблиғатчылары арасында јајылырды. Суаллар сијаһысының Ленинә мәхсус олдуғуну М. А. Силвин көстәрир (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 141). Һазырланмыш суалларын јазылдығы вә дәрнәк динләјичиләринин өз мүһазирәчиси В. И. Лениндән алдыглары вәрәгәләр һаггында И. В. Бабушкинин дә 1894—1895-чи илләрин гышына аид хатирәләриндә бәһс олунур (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. I һиссә, 1957, сәһ. 126—127).

Ола биләр, В. Н. Катин-Јартсев дә мәһз бу суаллар сијаһысыны нәзәрдә тутараг јазырды ки, өз тәблиғат ишиндә В. И. Ленинин әлјазмасы һалында олан «Әмәк һаггы барәсиндә» гејдләриндән истифадә едирди (бах: «Былоје», 1924, № 25, сәһ. 111).

1895-чи ил

«РАБОЧЕЈЕ ДЕЛО» ГӘЗЕТИНИН МҮНДӘРИЧИАТЫ

Ленинин әлјазмасы барәсиндә, — «Рабочеје Дело» гәзетинин биринчи нөмрәсинин мәзмуну верилән вә гәзетин гејри-мүәјјән мүддәтләрдә, материал јығылдыгча чыхачагы е'лан едилән бу әлјазмасы барәсиндә «Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-чи илләрдә С.-Петербургда мејдана көлән чинајәткар дәрнәкләри һаггындакы ишә даир мә'рузә»дә (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәчмуәси. «Исторически Архив» журналынын редаксијасы. I бурахылыш. [М.], 1921, сәһ. 125) вә В. И. Ленинин диндирилмәси һаггында 1896-чы ил 30 март (11 апрел) тарихли протоколда (бах: Ленин Институтунун әсәрләри, I. М., 1927, сәһ. 129—130) мә'лумат верилир.

«РАБОЧЕЈЕ ДЕЛО» ГӘЗЕТИ ҮЧҮН МӘГАЛӘЛӘР

РУС ФӘҺЛӘЛӘРИНӘ
(БАШ МӘГАЛӘ)

«Нә етмәли?» әсәриндә В. И. Ленинин јаздығы кими, мәгалә «Русијада фәһлә синфинин тарихи вәзифәләрини тәсвир едир вә сијаси азадлыг әлдә едилмәсини бу вәзифәләрин башлыҹасы һесаб едирди» (Әсәрләри, 4-ҹү нәшри, 5-ҹи ҹилд, сәһ. 391).

«Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-ҹи илләрдә С.-Петербургда мејдана кәлән чинајәткар дәрнәкләри һаггында нишә даир мә'рузә»дә мә'лумат верилдији кими, һәмин мәгалә бу сөзләрлә битирди: «Белә ликлә, нисана лајиг һәјат шәраити уғрунда фабрикчијә гаршы мүбаризә апармалы, һөкумәтин өзбашыналығына вә һөкмранлығына гаршы мүбаризә апармалы; фәһләләр, бирләшин вә бөјүк иш уғрунда әлбир, мәтанәтлә мүбаризә апарын». Мәгаләнин Ленинә мәхсус олдуғуну Л. Мартов (Ј. О. Седербаум) вә М. А. Силвин көстәрирләр (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәчмуәси. «Исторически Архив» журналының редаксијасы. I бурахылыш. [М], 1921, сәһ. 125, 247—248; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр, 1-ҹи һиссә, 1957, сәһ. 142—143).

ФРИДРИХ ЕНКЕЛС

«Фридрих Енкелс» некролог мәгаләси барәсиндә «Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-ҹи илләрдә С.-Петербургда мејдана кәлән чинајәткар дәрнәкләри һаггындакы нишә даир мә'рузә»дә мә'лумат верилир. Бу мәгаләнин В. И. Ленинә мәхсус олдуғуну Л. Мартов (Ј. О. Седербаум) вә М. А. Силвин көстәрирләр (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәчмуәси. «Исторически Архив» журналының редаксијасы. I бурахылыш. [М.], 1921, сәһ. 125, 247—248; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-ҹи һиссә, 1957, сәһ. 142). Ола биләр, бу, 1896-ҹы илдә «Работник»ин 1—2-ҹи №-синдә чап едилән мәгаләнин мүхтәсәр шәрһи олмушдур (бах: бу ҹилд, сәһ. 1—15).

1895-ҹи ИЛ ЈАРОСЛАВЛ ТӘ'ТИЛИ

Бу мәгаләнин В. И. Ленинә мәхсус олмасы һаггында «Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-ҹи илләрдә С.-Петербургда мејдана кәлән чинајәткар дәрнәкләри һаггындакы нишә даир мә'рузә»дә вә М. А. Силвинин хатирәләриндә мә'лумат верилир (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәчмуәси. «Исторически Архив» журналының редаксијасы. I бурахылыш. [М.], 1921, сәһ. 127; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-ҹи һиссә, 1957, сәһ. 142—143). В. И. Ленинин диндирилмәси һаггында 1895-ҹи ил 21 декабр (1896-ҹы ил 2 јанвар) тарихли протоколда да бу мәгаләнин адын чәкилир (бах: Ленин Институтунун әсәрләри. I М., 1927, сәһ. 128).

ИВАНОВО-ВОЗНЕСЕНСКДӘ ТОХУЧУЛАРЫН ТӘ'ТИЛИ ВӘ ПЕТЕРБУРГ МЕХАНИКИ АЈАГГАБЫ ИСТЕһСАЛЫ ШИРКӘТИНИН ФАБРИКИНДӘКИ Е'МАЛАТХАНАЛАРДАН БИРИНДӘ ФӘһЛӘЛӘРИН ТӘ'ТИЛИ

Бу мәгаләләрин Ленинә мәхсус олмасы һаггында «Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-чи илләрдә С.-Петербургда мејдана көлән чинајәткар дәрнәкләри һаггындакы ишә даир мә'рузә»дә мә'лумат верилир (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәчмуәси. «Исторически Архив» журналынын редаксијасы. I бурахылыш. [М.], 1921, сәһ. 126, 127). 1896-чы ил мартын 30-да (апрелин 11-дә) диндириләркән В. И. Ленин тәсдиг етмишди ки, һәмин әлјазмалары онун хәтти илә јазылмышдыр (бах: Ленин Институтунун әсәрләри. I. М., 1927, сәһ. 129—130).

1896-чы ил

МАЈ ВӘРӘГӘСИ

Мај вәрәгәсинин үч варнантындан бириниң В. И. Ленинә мәхсус олдуғуну М. А. Силвин көстәрир (бах: «Каторга и Ссылка» журналы, 1934, № I, сәһ. 110, 113). Вәрәгәни 1896-чы илдә В. И. Ленин һәбсханадан көндәрмишди вә Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын үзвләри мүзакирә етмишдиләр. Мүзакирә заманы вәрәгәни Н. К. Крупскаја охумушду. Чап едилмәмишди.

«ТӘ'ТИЛЛӘР һАГГЫНДА» КИТАБЧА

Китабча 1896-чы илин әввәлләриндә В. И. Ленин тәрәфиндән һәбсханадан көндәрилмишди. Конспирасија мәгсәди илә сүдлә јазылмыш олан бу мәгалә Н. К. Крупскаја тәрәфиндән ајдынлашдырылмыш вә үзү көчүрүлмүшдү. 1896-чы ил мајын әввәлләриндә китабча «Народнајаволјачылар групу»нун кизли Лахта мәтбәәсинә верилмиш вә јығылмаға һазырланмышды. Лакин 1896-чы ил ијунун 24-дә (ијулун 6-да) чар һөкумәти мәтбәәнин дағытдығына көрә, ону чап етмәк мүмкүн олмамышды.

Китабча һаггында Н. К. Крупскаја, А. И. Ульјанова-Јелизарова, П. Ф. Куделли вә башгаларынын хатирәләриндә мә'лумат верилир (бах: «Творчество» журналы, 1920, № 7—10, сәһ. 6; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 45; П. Куделли. Народнајаволјачылар јол ајрычында. Л., 1925, сәһ. 27).

XIX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ СИЈАСИ ИГТИСАД ОЧЕРКЛӘРИ

В. И. Ленинин 1896-чы ил декабрын 2-дә (14-дә) Петербург даирә мәһкәмәси прокурорунун адына јаздығы вә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә сахланылан әризәдә бу әљазмасынын ады чәкилир.

1897-чи ил

МАРКСИЗМИ ӨЈРӘНМӘК ҮЧҮН МӘШғӘЛӘЛӘРИН ПРОГРАМЫ

Програм һаггында В. И. Ленинин 1897-чи ил нојулун 3-дә (15-дә) М. И. Улјановаја јаздығы мәктубдан көтүрүлән вә Москва жандарм идарәсинин ишләриндә сахланылан парчада мә'лумат верилир, орада дејилир ки, «мәктубда марксизми өјрәнмәк үчүн мәшғәләләрин програмы верилмишдир, мәнбәләр исә сосиал-демократијанын «Vorwärts» вә «Neue Zeit» кими органлары көстәрилир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 509).

1895—1897-чи илләр

ГОһУМЛАРЛА ЈАЗЫШМА

Гоһумларына јазылыб бизә кәлиб чатмајан бир чох мәктублар һаггында В. И. Ленинин гоһумлары илә јазышмасында вә А. И. Улјанова-Јелизарова илә Н. К. Крупскајанын хатирәләриндә мә'лумат вардыр (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 13, 15, 17, 28, 33, 35, 39, 47, 57, 59, 62, 66, 75, 509; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 39—43, 90—91).

П. Б. АКСЕЛРОД, Г. М. КРЖИЖАНОВСКИ, И. Х. ЛАЛАЈАНС, П. П. МАСЛОВ, Л. МАРТОВ, А. П. СКЉАРЕНКО, П. Б. СТРУВЕ ВӘ БАШГА ШӘХСЛӘРЛӘ ЈАЗЫШМА

Бу јазышма барәсиндә В. И. Ленин тәрәфиндән гоһумларына јазылыб саламат галмыш олан мәктубларда, А. И. Улјанова-Јелизарованын, Н. К. Крупскајанын, П. Б. Акселродун, Г. М. Кржижановскинин, Л. Мартовун (Ј. О. Седербаумун) вә башгаларынын хатирәләриндә мә'лумат верилир (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 62, 65, 71, 75; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 39—43, 90—91, 125, 171—172; 173—174, 247; К. В. Плеханов илә П. Б. Акселродун јазышмасы. I чилд, М., 1925, сәһ. 275; Ј. Мартов. Сосиал-демократын гејдләри, М., 1924, сәһ. 325, 328—330, 331—332).

РЕДАКТӘСИНДӘ В. И. ЛЕНИНИН ИШТИРАК ЕТДИЈИ ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

1895-чи ил

«Рабочеје Дело» гәзетинин 1-чи №-си үчүн мәгаләләр (бах: Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр. М., 1957, сәһ. 19).

Гејри-вахташыры «Работник» мәчмуәси үчүн мәктублар (бах: В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 1—2, 4; Көһнә болшевик. Мәчмуә. 2 (5). Март—апрел. М., 1933, сәһ. 134; «Каторга и Ссылка» журналы, 1934, № 1, сәһ. 101—102).

В. И. ЛЕНИН ТӘРӘФИНДӘН ТӘРҖҮМӘ ЕДИЛӘН ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

1895-чи ил

Вјапада чыхан «Neue Revue» гәзетинин 1895-чи ил 14 август тарихли 33-чү №-синдән «Фридрих Енкелс» мәгаләсинин тәрҹүмәси.

В. И. Ленинин диндирилмәси һаггында 1896-чы ил 30 март (11 апрел) тарихли протоколда (бах: Ленин Институтунун әсәрләри. I, М., 1927, сәһ. 129—130) вә «Өзләрини «сосиал-демократ» адландыран шәхсләрин 1894 вә 1895-чи илләрдә С.-Петербургда мејдана кәлән чинајәткар дәрнәкләри һаггындакы ишә даир мә'рузә»дә (бах: Материаллар вә мәгаләләр мәҹмуәси. «Исторически Архив» журналынын редаксијасы. I бурахылыш. [М.], 1921, сәһ. 128) мә'лумат верилир. Әлјазмасы тапылмамышдыр.

1896—1897-чи илләр

К. Бүхерин «Халг тәсәррүфатынын мәншәји (1890-чы ил октјабрын 13-дә Карлсруедә Али техники мәктәбдә кириш мүһазирәси олараг охуиан мә'рузә)» адлы китабынын алманчадан тәрҹүмәси. Әлјазмасы Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә сахланылыр.

В. И. ЛЕНИНӘ МӘХСУС ОЛДУҒУ ҺҮМАН ЕДИЛӘН ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

1895-чи ил сентјабрын 15-дә «Vorwärts» гәзетиндә дәрч едилән «Чәнаб Дурновонун Победоностсевә кизли мәктубу» мәгаләси.

1895-чи илдә В. И. Ленинин «Vorwärts» гәзетиндә әмәкдашлыг едә билмәси һаггында еһтималлар совет мәтбуатында дәфәләрлә иәәли сүрүлмүшдүр (бах: «Воинствујушии Материалист» журналы, 1925, 4-чү китаб, сәһ. 208, 213; «Летописи Марксизма», 1926, № 1, сәһ. 87—89).

«Чәнаб Дурновонун Победоностсевә кизли мәктубу» өз мәзмунуна көрә бу чилддә чап едилән (бах: сәһ. 81—86). «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр» мәгаләсинә јахындыр. Һәр ики мәгаләдә ејни ситатлар верилир. Бундан әлавә «Vorwärts»дәки мәгаләдә рус сосиал-демократларынын фәалијјәтини легаллашдырмаг мәсәләсинә тохунулур, бу мәсәлә В. И. Ленин тәрәфиндән «Вачиб мәсәлә» мәгаләсиндә (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 217—222) даһа әтрафлы сурәтдә ашкара чыхарылыр.

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун сәрәнчамында мәгаләнин В. И. Ленинә мәхсус олдуғуну тәсдиг едән даһа әсаслы башга бир дәлил јохдур, чүнки «Vorwärts» гәзетинин архиви әлдә дејилдир.

ГЕЈДЛӘР

[1] *«Фридрих Енкелс»* некролог мәгаләси Ленин тәрәфиндән 1895-чи илин пајызында јазылмыш, «Работник»ин ән тези 1896-чы илин мартында чыхан 1—2-чи №-синдә чап едилмишдир.

«Работник» — гејри-вахташыры мәчмуә. 1896—1899-чу илләрдә харичдә «Әмәк азадлығы» групунун редактәси илә «Рус сосиал-демократлары иттифагы» тәрәфиндән нәшр едилирди. «Работник»ин нәшр едилмәсинин тәшәббүсчүсү Ленин олмушду. О, 1895-чи илдә харичдә оларкән К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод илә мәчмуәнин «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилмәси вә редактә олунмасы барәсиндә данышыб разылыға кәлмишдн. Русијаја гајытдыгдан сонра Ленин бу нәшрә мадди јардым тәшкил етмәк, мәчмуәни Русијадан мәгалә вә мәктубларла тә'мин етмәк үчүн бөјүк иш апармышды. 1895-чи илин декабрында һәбсә алынана гәдәр Ленин «Фридрих Енкелс» некролог мәгаләсини вә бир нечә мәктубу һазырлајыб «Работник» редаксијасына көндәрмишди, бунларын да бир һиссәси (А. А. Ванејевин, М. А. Силвинин, С. П. Шестернинин мәктублары) мәчмуәнин 1—2-чи №-синдә вә 5—6-чы №-синдә чап едилмишди.

«Работник»ин үмумијјәтлә үч китабдан ибарәт 6 нөмрәси вә «Листок «Работника»»нын 10 нөмрәси чыхмышдыр. —*1.*

[2] «Фридрих Енкелс» мәгаләсинә епиграф олараг верилән мисралары В. И. Ленин Н. А. Некрасовун «Доброљубовун хатирәси» ше'риндән көтүрмүшдүр (бах: Н. А. Некрасов. Әсәрләринин вә мәктубларынын там күллијјаты, II чилд, 1948, сәһ. 200). —*5.*

[3] Ф. Енкелс. «Алманијада кәпдлн мүһарибәси» әсәринә мүгәддимә (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 643). —*8.*

[4] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517. —*9.*

[5] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 3—230. —*10.*

[6] Ленин Парисдә К. Марксын вә А. Рүкенин редактәси илә алман дилиндә нәшр едилән *«Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Алман-Франсыз Салнамәси») журналыны нәзәрдә тутур. Онун 1844-чү илин февралында анчаг биринчи гоша бурахылышы чыхмышды. Бурада К. Марксын «Јәһуди мәсәләсинә даир», «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә даир. Кириш» әсәрләри, һәмчинин Ф. Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр» вә «Инкилтәрәнин вәзијјәти. *Томас Карлејл. «Кечмиш вә инди»»* әсәрләри (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 382—413, 414—429, 544—571, 572—597) чап едилмишди, бу әсәрләр Марксын вә Енкелсин гәти сүрәтдә материализм вә коммунизм мөвгеләринә кечдикләрини көстәрирди.

Журналын нәшриниң дајандырылмасына башлыча сәбәб Марксын буржуа радикалы Руке илә принсипиал ихтилафлары олмушду. —*11.*

[7] Ф. Енкелсин «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир гејдләр» әсәри нәзәрдә тутулур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 544—571). —*11.*

[8] *«Коммунистләр иттифагы»* — ингилабчы пролетариатын илк бејнәлхалг тәшкилаты иди. «Иттифаг» јарадылмаздан әввәл Маркс вә Енкелс бүтүн өлкәләрин сосиалистләрини вә фәһләләрини идеја вә тәшкилат чәһәтдән сых бирләшдирмәк үчүн бөјүк иш апармышдылар. 1847-чи илин әввәлләриндә Маркс вә Енкелс «Әдаләтлиләр иттифагы» адлы кизли алман чәмијјәтинә гошулмушдулар. 1847-чи ил ијунун әввәлләриндә Лондонда «Әдаләтлиләр иттифагы»ның конгреси олмуш вә бурада чәмијјәтин ады дәјишдирилмиш вә о, «Коммунистләр иттифагы» адландырылмышды; әввәлләр ишләдилән «Бүтүн инсанлар гардашдырлар!» кими јајғын шүар «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары кими мүбариз бејнәлмиләлчи шүарла әвәз едилмишди.

«Коммунистләр иттифагы» өз гаршысына буржуазијаны девирмәк, синифләрин антагонизминә әсасланан көһнә буржуа чәмијјәтини мәһв етмәк, синифләрин вә хүсуси мүлкијјәтин олмадыгы јени чәмијјәт јаратмаг мәгсәдини гојурду. Маркс вә Енкелс «Иттифаг»ын 1847-чи илин нојабр—декабр ајларында Лондонда кечирилән икинчи конгресинин ишиндә иштирак етмиш вә онун тапшырыгы илә «Иттифаг»ын програмы олан вә 1848-чи илин февралында чап едилән «Коммунист Партијасынын манифести»ни јазмышдылар. «Коммунистләр иттифагы» пролетар ингилабчыларынын мәктәби, пролетар партијасынын рүшејми, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин (I Интернасионалын) сәләфи кими бөјүк тарихи рол ојнамышды; о, 1852-чи илин нојабрына гәдәр јашамышдыр.

«Иттифаг»ын тарихи Ф. Енкелсин «Коммунистлөр иттифагынын тарихинә даир» мәгаләсиндә верилмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 339—358). —*11.*

9 *«Јени Рејн Гәзети»* («Neue Rheinische Zeitung») 1848-чи ил нјунун 1-дән 1849-чу ил мајын 19-на гәдәр Көлндә нәшр едилмишдир. Гәзетин рәһбәрләри К. Маркс вә Ф. Енкелс идиләр; онун баш редактору Маркс иди. Ленинин ифадәси илә десәк, гәзет «инглабчы пролетариатын һәлә индијәдәк мисли көрүнмәмиш ән јахшы органы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 74) иди, о, халг күтләләринин тәрбијәчиси ролуну ојнајыр, онлары әксинглаба гаршы мүбаризәјә галдырыр, бүтүн Алманијаја тә'сир көстәрирди. «Јени Рејн Гәзети»нин гәти вә барышмаз мөвгеји, онун мүбариз бејнәлмиләлчилији артыг илк ајлардан е'тибарән феодал-монархист вә либерал-буржуа мәтбуатының гәзетә нифрәт етмәсинә, һәмчинин һөкумәтин ону тә'гиб етмәсинә сәбәб олду. Пруссија һөкумәти тәрәфиндән Марксын сүркүн едилмәси вә башга редакторлара гаршы чәза тәдбирләри гәзетин нәшрини дајандырмага сәбәб олду. «Јени Рејн Гәзети» һаггында Ф. Енкелсин бу мәгаләсинә бах: «Маркс вә «Јени Рејн Гәзети» (1848—1849)» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 329—338). —*11.*

10 Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг. Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдыгы чевриліш» китабындан бәһс олунур. —*12.*

11 Ф. Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру ирикишафы» адлы әсәри 1892-чи илдә русча белә бир ад алтында чыхмышды вә онун әсасыны Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг» китабының үч фәсли тәшкил етмишди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 112—152). —*12.*

12 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 167—328. —*12.*

13 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 359—404. —*12.*

14 В. И. Ленин Ф. Енкелсин «Сосиал-Демократ»ын илк ики китабында «Рус чарлығының әчнәби сијасәти» ады илә чап едилән «Рус чаризминин харичи сијасәти» мәгаләсини нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 3—40).

«Сосиал-Демократ»—әдәби-сијаси ичмалдыр; 1890—1892-чи илләрдә харичдә (Лондон—Ченеврә) «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилмиш, Русијада марксизм идејаларының

јајылмасында бөјүк рол ојнамышдыр; чәми дөрд китабы чыхмышдыр. «Сосиал-Демократ»да башлыча оларағ К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич иштирак едирдиләр. — *12.*

[15] Ленин Ф. Енкелсин «Мәнзил мәсәләсинә даир» мәгаләсини нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 536—625). —*13.*

[16] Ф. Енкелсин «Русијада ичтимаи мүнасибәтләр һаггында» мәгаләси вә бу мәгаләјә сөзарды нәзәрдә тутуљур, бунлар «Фридрих Енкелс Русија һаггында» китабына дахил иди. Ченеврә, 1894 (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XV чилд, 1933, сәһ. 251—264; XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 388—401). — *13.*

[17] Ф. Енкелсин көстәришинә ујғун оларағ Ленин К. Марксын 1862—1863-чү илләрдә јаздығы «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» әсәрини *«Капитал»ын дөрдүнчү чилди* адландырыр. «Капитал»ыш икинчи чилдинә мүгәддимәдә Енкелс јазырды: «Бу әлјазмасынын («Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри»нин. *Ред.)* тәнгиди һиссәсини «Капитал»ын IV китабы шәклиндә нәшр етмәји мән өз өһдәмә көтүрүрәм, һәм дә II вә III китабларда тамамилә ајдынлашдырылмыш олан бир чох парчалар бурадан чыхарылачагдыр». (К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 2—3). Лакин Енкелс «Капитал»ын IV чилдини чапа һазырламаға мачал тапмады. «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» илк дәфә алман дилиндә К. Каутскинин тәртиб етдији шәкилдә, 1905, 1910-чу илләрдә чап едилди. Бу нәшрдә мәтнин елми нәшри гаршысына гојулан әсас тәләбләр позулмуш вә марксизмин бир сыра мүддәалары тәһриф едилмишдир.

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» әсәринин јени нәшрини («Капитал»ын IV чилди) 1862—1863-чү илләрин әлјазмасы әсасында үч һиссәдә бурахыр (бах: К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәриҗҗәләри» («Капитал»ын IV чилди), I һиссә, 1955; II һиссә, 1957). —*13.*

[18] Ф. Енкелсин И.-Ф. Беккерә 1884-чү ил 15 октјабр тарихли мәктубу нәзәрдә тутулур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVII чилд, 1935, сәһ. 415). —*13.*

[19] *«Фәһләләрин бејнәлхалг чәмиҗјәти»* — Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији (I Интернасионал) — 1864-чү илдә Лондонда инкилис вә франсыз фәһләләринин чағырдыглары бејнәлхалг фәһлә јығынчағында пролетариатын К. Маркс тәрәфиндән тә'сис едилән илк бејнәлхалг тәшкилатыдыр. I Интернасионалын јарадылмасы фәһлә синфинин ингилаби партијасы уғрунда К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир чох илләр боју апардыглары инадлы мүбаризәнин нәтичәси иди. В. И. Ленинин гејд етдији

кими, I Интернасионал «фәһләләрин капитал үзәринә ингилаби тәзјигини һазырламаг үчүн фәһләләрин бејнәлхалг тәшкилатының тәмәлини гојду», «сосиализм уғрунда пролетар мүбаризәсинин, бејнәлхалг мүбаризәнин тәмәлини гојду» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 29-чу чилд, сәһ. 309, 310).

I Интернасионалын мәркәзи рәһбәр органы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш шурасы иди вә Қ. Маркс даим онун үзвү олмушдур. Маркс о заман фәһлә һәрәкатында һөкм сүрән хырда буржуа тө'сирләрини вә тәригәтчилик мејлләрини (Ишкилтәрәдәки тред-јунионизми, роман өлкәләриндәки прудонизми вә анархизми) арадан галдырараг, Баш шуранын ән шүурлу үзвләрини (Ф. Лесснер, Е. Дүпон, К. Јунг вә башгаларыны) өз әтрафында бирләшдирди. I Интернасионал мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин игтисади вә сијаси мүбаризәсинә рәһбәрлик едир, онларын бејнәлхалг һәмрә'јлијини мөһкәмләдирди. Марксизми јајмаг ишиндә, сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәкдә I Интернасионалын чох бөјүк ролу олмушдур.

Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра фәһлә синфинин гаршысына I Интернасионалын ирәли сүрдүјү принсипләр әсасында күтләви мнлли партијалар јаратмаг вәзифәси чыхды. 1873-чү илдә Қ. Маркс јазырды: «Авропада ишләрин вәзијјәтини нәзәрә аларағ, Интернасионалын формал тәшкилини мүвәггәти олараг арха сыраја кечирмәји... гәти фајдалы һесаб едирәм» (Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 304). 1876-чы илдә Филаделфија конфрансында I Интернасионал рәсми сурәтдә бурахылды. —*13*.

[20] Бах: Қ. Маркс. «Бирлијин мүвәггәти низамнамәси», «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми низамнамәси»; Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести»нин 1890-чы ил алманча нәшринә мүгәддимә (Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XIII чилд, I һиссә, 1936, сәһ. 13; Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 6 вә 369). —*15*.

[21] *«Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы»* китабчасы Ленин тәрәфиндән 1895-чи илин пајызында јазылмышдыр. Китабча о заман Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» илә әлагәләри гајдаја салан вә онун нәшрләрини чап едән «Народнаја волја чылар групу»на мәхсус олуб Лахта мәтбәәси дејилән кизли Петербург мәтбәәсиндә декабрда үч мин нүсхә мигдарында чап едилмишди. Китабчанын әсли галмамышдыр, истифадә едилән бүтүн орижиналлар јандырылдығы кими, бу китабчанын да орижинады мәтбәәдә јығылдыгдан сонра јандырылмышды.

Китабчанын үз габығында конспирасија мәгсәди илә ујдурма мә'лумат чап едилмишди: А. Ј. Василјевин китаб мағазасының пәшри. Херсон. Қ. Н. Субботинин мәтбәәси, Јекатерин. күчәси, Калишинин еви. Москва вә С.-Петербургун

бүтүн китаб мағазаларында сатылыр. Титул сәһифәсиндә белә јазылмышды: Сензура тәрәфиндән ичазә верилмишдир. Херсон, 14 нојабр 1895-чи ил. 1897-чи илдә китабча «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы» тәрәфиндән Ченеврәдә тәкрар нәшр едилмишди.

Китабча кениш јајылмышды. Полис департаментинин мә'луматына көрә, бу китабча 1895—1905-чи илләр әрзиндә Петербургда, Кијевдә, Јарославлда, Иваново-Вознесенскдә, Казаида, Сормовода, Нижни Новгородда, Орехово-Зујевода, Саратовда, Краснојарскда, Пермдә вә Русијанын башга шәһәрләриндә ахтарышлар вә һәбсләр заманы тапылырды. —*17.*

[22] 1885-чи ил јанвариын 9-да (21-дә) Николскоје (Морозов) мануфактурасында тә'тилин тәшкилатчылары В. С. Волков вә П. А. Моисејенко тәрәфиндән тәртиб едилмиш *«Фәһләләрин үмуми разылыгы илә верилән тәләб»* нәзәрдә тутулур, бурада фабрикдә јенидән ишә башламаг үчүн ирәли сүрүлән шәртләр көстәрилирди. —*25.*

[23] *«Новоје Время»* — күндәлик гәзет; 1868-чи илдән 1917-чи илә гәдәк Петербургда чыхмышды; мүхтәлиф наширләрә мәхсус олмуш вә өз сијаси мәсләкини дәфәләрлә дәјишдирмишди. Әввәлләр мө'тәдил-либерал гәзет иди, 1876-чы илдән е'тибарән, гәзет А. С. Суворин тәрәфиндән нәшр едилмәјә башландыгдан сонра иртичачы задәкан вә мә'мур-бүрократ даирәләринин органына чеврилди. 1905-чи илдән е'тибарән гаракүрүһчуларын органы иди. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра гәзет буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин әксингилаби сијасәтинә тамамилә тәрәфдар олмуш вә болшевикләри гызғын тә'гиб етмишдир. 1917-чи ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Петроград Совети јанында Һәрби-ингилаб комитәси тәрәфиндән бағланмышдыр. В. И. Ленин «Новоје Время»ны сатгын гәзетләр нүмунәси адландырырды. —*26.*

[24] *«Московскије Ведомости»* — әввәлләр (1756-чы илдән) кичик вәрәгә шәклиндә Москва университети тәрәфиндән нәшр едилән чох гәдим рус гәзети. 1863-чү илдән е'тибарән гәзет М. Н. Катковун әлиндә мүлкәдар вә руһаниләриң ән иртичачы тәбәгәләриниң бахышларыны јеридән монархист-милләтчи орган олмушду. 1905-чи илдән гаракүрүһчуларын башлыча органларындан бири иди. 1917-чи ил Октјабр ингилабына гәдәр чыхмышдыр. —*26.*

[25] *«Фабрик мүфәттишлији мә'мурларына тапшырыг»* — фабрик мүфәттишләринин вәзифәләри сарәланан тә'лимат. Малијјә назири С. Ј. Витте тәрәфиндән тәсдиг едилән бу тапшырыг 1894-чү илин ијунунда чап едилмишди. —*42.*

[26] *Рјазан губернијасынын Егорјевск вәзасында Хлудов мануфактурасында* (Хлудов гардашларынын әјирчилик фабрики)

тә'тил 1893-чү ил мајын 25-дәи ијунун 7-нә гәдәр (ијунун 6—19-да) давам етмишдир. Тә'тилә сәбәб фабрик мүдиријјәтинин кобуд өзбашыналығы, әмәк һаггының ашағы олмасы, бөјүк чәримәләр, бајрамгабағы күнләрдә кечә ишләри көрүлмәси олмушду. Сәбри түкәнән фәһләләр фабрик дүкәныны вә контору дағытмыш, фабрик корпусларында шүшәләри сындырмыш, машынлары зәдәләмишдиләр. Мүдиријјәт ајры-ајры тәләбләри јеринә јетирмәји вә'д етдикдән сонра ијунун 8-дә (20-дә) фабрикдә иш јенидән башланды. Лакин октјабрда тә'тил тәкрар олунду, чүнки фәһлә тәләбләринин чох һиссәси јеринә јетирилмәмишди. Бу тә'тил 5 мин нәфәри әһатә етмишди. — *61.*

27 *«Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары»* мәгаләси В. И. Ленин тәрәфиндән 1895-чи илин пајызында С. Н. Лужаковун «Маарифчилик утопијасы. Үмумхалг ичбари орта тәһсил планы» адланан вә 1895-чи илдә «Русское Богатство» журналынын мај нөмрәсиндә чап едилән мәгаләсинә чаваб олараг јазылмышды.

Ленин әкинчилик кимназијаларында ичбари орта тәһсил тәтбиг едилмәсини вә тәһсил мүгабилиндә јохсул шакирдләрин тәһсилин әвәзини ишләјиб өдәмәсини тәклиф едән Лужаковун планыны кәскин тәнгид етмиш вә онун мүртәче характерини көстәрмишди. Сонралар о, Сибир сүркүнүндә олдуғу заман, 1897-чи илин ахырларында «Халгчы лајиһәбазлығын иччиләри» мәгаләсиндә јенидән бу мөвзуја гајыдыр (бах: бу чилд, сәһ. 507—542).

«Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары» мәгаләси 1895-чи ил нојабрын 25-дә (декабрын 7-дә) «Самарски Вестник»дә *К. Т—ин* имзасы илә дәрч едилмишди.

«Самарски Вестник» — гәзет; 1883-чү илдән 1904-чү илә гәдәр Самарада (индики Кујбышевдә) чыхмышдыр. 1896-чы илин ахырларындан 1897-чи илин март ајына гәдәр гәзет «легал марксистләрин» (П. П. Маслов, Р. Гвоздјов (Р. Е. Симмерман), А. А. Санин, В. В. Португалов вә башгаларынын) әлиндә олмушдур. XIX әсрин 90-чы илләриндә бу гәзетдә рус ингилабчы марксистләринин ајры-ајры мәгаләләри чап едилмишди. —*67.*

28 *«Русское Богатство»* — ајлыг журнал; 1876-чы илдән 1918-чи илин орталарына гәдәр Петербургда чыхмышдыр. 90-чы илләрин әввәлләриндән е'тибарән журнал либерал халгчыларын органы олмуш, С. Н. Кривенко вә Н. К. Михајловски тәрәфиндән редактә едилмишдир. Журнал чар һөкүмәти илә барышмағы тәблиғ едир, марксизмә вә рус марксистләринә гаршы гызғын мүбаризә апарырды. Журналын әдәбијјат шө'бәсиндә В. В. Вересајев, В. М. Гаршин, А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. И. Куприн, Д. Н. Мамин-Сибирјак, Г. И. Ус-

пешки вә башгалары кими мүтәрәгги јазычыларын әсәрләри чап едилирди.

1906-чы илдән е'тибарән јарымкадет енесләр («халг сосиалистләри») партијасынын органы олмушдур. —*67.*

[29] *«Торнтон фабрики фәһләләринә вә фәһлә гадынларына»* вәрәгәси Ленин тәрәфиндән фәһләләрин ағыр вәзијјәти вә фабрик мүдириjjәтинин јени тә'гибләри нәтичәсиндә 1895-чи ил нојабрын 6-да (18-дә) фабрикдә 500-ә гәдәр тохучунун тә'тили илә әлагәдар олараг һәмин ил нојабрын 7-дән (19-дан) сонра јазылмышдыр. Тә'тилә Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» рәһбәрлик едирди. Тә'тил башланмаздан әввәл «Мүбаризә иттифагы» тохучуларын тәләбләри шәрһ едилән бир вәрәгә бурахмышды, буну Г. М. Кржижановски јазмышды. Бу вәрәгә индијәдәк тапылмамышдыр.

Ленинин јаздыгы вәрәгә бир нечә күндән сонра бурахылмышды вә фабрикдә тә'тил баша чатдыгдан сонра јајылырды. Бурада фәһләләрин һәјатындан көтүрүлән фактлары Ленин өзү диггәтлә топламышды.

Вәрәгә мимеографда чап едилмишди, 1896-чы илин јазында исә харичдә «Работник» мәчмуәсинин 1—2 №-синдә тәкрар чап олунмушду. —*76.*

[30] *Ноллес* — јун кылкәсидир, әјирмәк үчүн јуна нисбәтән аз јарарлы олан гыса лифдир; јунун машынларда даранмасы нәтичәсиндә алыныр.

Кноп — маһудун гырхылмасындан алынан вә әјирмәк үчүн јарамајан гыса лифдир. —*77.*

[31] *Шмитс* — узунлуг өлчүсүдүр, беш аршына (3,5 метрә јахын) бәрабәрдир; тохучулар үчүн иш гнјмәти тәртиб едиләркән истифадә олунурду. —*77.*

[32] *«Бибер»* вә *«Урал»* — маһуд нөвләринин адларыдыр: драп бибер, драп урал. —*79.*

[33] *«Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?»* — «Народнаjаволjачылар групу» илә разылыг әсасында Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» тәрәфиндән һазырланан «Рабочеје Дело» гәзети үчүн Ленинин нәзәрдә тутулан мәгаләләриндән бириндир. «Рабочеје Дело»нун биринчи нөмрәси Ленин тәрәфиндән тәртиб вә редактә едилмишди. Бүтүн әсас мәгаләләр дә онун тәрәфиндән јазылмышды: «Рус фәһләләринә» адлы баш мәгалә, «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?», «Фридрих Енкелс», «1895-чи ил Јарославл тә'тили». Бундан әлавә, гәзетдә Петербург «Мүбаризә иттифагы»нын башга үзвләринин — Г. М. Кржижановскинин, А. А. Ванеjевин, П. К. Запорожетсин, Л. Мартовун (Ј. О. Седербаумун), М. А. Силвинин дә мәгаләләри вар иди. «Рабочеје Дело»нун биринчи

нөмрәсинин мәзмуну барәсиндә Ленин «Нә етмәли?» әсәриндә белә мә'лумат верирди: «Чап үчүн тамамилә һазыр олан бу нөмрәни 1895-чи ил декабрын 8-дән 9-на кечән кечә басгын едән жандармлар, груп үзвләриндән бири олан Анат. Алекс. Ванејевдәи тутуб алмышдылар, беләликлә дә бириичи дөвр «Раб. Дело»сунун ношри мүјәссәр өлмады. Бу гәзетин (бәлкә дә 30 илдән сонра бир «Русскаја Старина» тәрәфиндән полис департаментинин архивләриндән чыхарылачаг олан) баш мәгаләси Русијада фәһлә синфинин тарихи вәзифәләрини тәсвир едир вә сијаси азадлыг әлдә едилмәсини бу вәзифәләрин башлычасы һесаб едирди. Сонра, Савад комитәләринин полис тәрәфиндән дағыдылмасына һәср едилмиш «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?» мәгаләси вә јалныз Петербургдан дејил, Русијанын башга јерләриндән дә бир сыра хәбәрләр дәрч едилмишди (мәсәлән, Јарославл губернијасында фәһләләрин күллүјә тутулмасы һаггында)» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 386). Бу мәгаләләрин әлјазмалары индијәдәк тапылмамышдыр. 1924-чү илин јаиварында «Мүбаризә иттифагы» һаггында полис департаментинин ишиндә јалныз «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?» мәгаләсинин сурәти тапылмышды.—*81.*

34 *«Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы»* Ленин тәрәфиндән Петербургда һәбсханада: «Програмын лајиһәси» — 1895-чи ил декабрын 9-дан (21-дән) сонра, «Програмын изаһы» 1896-чы илин ијун—ијул ајларында јазылмышдыр. Н. К. Крупскајанын вә А. И. Улјанова-Јелизаровanын хатирәләринә көрә, мәтн бир китабыш сәтирләри арасында сүдлә јазылмышды. Владимир Иличин бу әсил мәтни, көрүнүр, әввәлчә ашкар едилир, сонра исә үзү көчүрүлүрдү.

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтуиун архивиндә «Програмын лајиһәси»нин үч әлјазма сурәти сахланыр. Ленинин 1900—1904-чү илләр дөврүнә аид шәхси архивиндән тапылан бириичи әлјазма сурәти Д. И. вә М. И. Ульјановлар тәрәфиндән «Научноје Обозреније» журналынын 1900-чү ил 5-чи №-синдә С. Чугуновун «Тәкамүл нәзәријјәси бахымыидан инсанын бојуи габырғасы» мәгаләсиндә хәтләрин арасында рәнксиз мүрәккәблә јазылмышды. Бу әлјазмасынын сәрләвһәси јохдур. Онун сәһифәләри Ленинин хәтти илә карандашла нөмрәләнмиш вә зәрфин ичәрисинә гојулмушдур, үзәриндә исә Ленинин хәтти илә јазылмышдыр: «Програмын көһнә (1895) лајиһәси».

Јенә дә Ленинин 1900—1904-чү илләр дөврүнә аид шәхси архивиндән тапылмыш икинчи сурәт макииада назик папирос кағызында чап едилмиш вә белә бир сәрләвһәси вардыр: «Сосиал-демократ партијасы програмынын көһнә (1895) лајиһәси».

РСДФП-нин Женеврә архивиндән тапылан үчүнчү сурәт 39 вәрәг һектограф мәтиндән ибарәтдир. Илк ики сурәтдән фәргли олараг бурада нәинки «Програмын лајиһәси», һәмчинин

«Програмын изаһы» да верилмишдир вә буилар бирликдә бир там әсәр тәшкил едир. — *87*.

[35] *«Научное Обозрение»* — журналдыр; 1894-чү илдән 1903-чү илә гәдәр Петербургда әввәлчә һәр һәфтә, сонра исә һәр ај чыхмышдыр. Журналын мүәјјән мәсләки олмамышдыр, лакин Ленинин дедији кими, «дәб олдуғуна көрә», өз сәһифәләриии марксистләрин сәрәнчамына вермишдир. «Научное Обозрение»дә К. Марксын вә Ф. Енкелсин бә'зи мәктуб вә мәгаләләри вә В. И. Ленинин үч мәгаләси: «Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд», «Бир даһа реаллашдырма нәзәријјәси мәсәләсинә даир», «Гејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләләри чап едилмишди (бах: Әсәрләри. 4-чү нәшри. 4-чү чилд, сәһ. 48—58, 68—88; 3-чү чилд, сәһ. 597—623). —*87*.

[36] *Өдәнч тә'дијәләри* 1861-чи ил февралын 19-да тәсдиг едилмиш «Тәһкимчилик асылылығындан чыхан кәндлиләр тәрәфиндән верилән өдәнч һаггында әсаснамә» илә мүәјјән едилирди. Чар һөкумәти кәндлиләри онлара ајрылан ај торпаглары үчүн мүлкәдарлара бу торпагларын һәгиги дәјәриндән бир нечә гат артыг өдәнч вермәјә мәчбур етмишди. Өдәнч сөвдәси бағланаркән һөкумәт мүлкәдарлара өдәнч мәбләғини вермишди, бу исә кәндлиләрин борчу һесаб едилирди вә онлар буну 49 ил әрзиндә өдәмәли идиләр. Бу борчун һәр ил кәндлиләр тәрәфиндән верилән мүвафиг һиссәләри өдәнч тә'дијәләри адланырды. Кәндлиләр үчүн ағыр вә күччатмаз олан өдәнч тә'дијәләри онларын күтләви сурәтдә вар-јохдан чыхыб диләнчиләшмәсинә сәбәб олурду. Тәкчә кечмиш мүлкәдар кәндлиләри чар һөкумәтиня 2 милјард маната гәдәр вермишдиләр, һалбуки кәндлиләрин ихтијарына кечән торпағын базар гијмәти 544 милјон манатдан артыг дејилди. Кәндлиләр асылылыгдан өдәнчлә бирдән-бирә дејил, 1883-чү илә гәдәр чыхдыгларына көрә, өдәнч тә'дијәләринин верилмәси вахты јалныз 1932-чи илдә баша чатмалы иди. Лакин 1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабы дөврүндә кәндли һәрәкаты чар һөкумәтини 1907-чи илин јанварындан е'тибарән өдәнч тә'дијәләрини ләғв етмәјә мәчбур етди. —*92*.

[37] *Еллик зәманәт* — һәр бир кәнд ичмасынын бүтүн пул тә'дијәләрини вахтында вә тамамилә вермәси үчүн, дөвләтин вә мүлкәдарларын хејринә һәр чүр мүлкәлләфијјәтләрип (төјчү, өдәнч тә'дијәләри, әскәр јығмаг вә с.) вахтында јеринә јетирилмәси үчүн бу ичма кәндлиләрнин мәчбури коллектив мәс'улијјәтидир. Кәндлиләрин әсарәт алтында сахланмасынын Русијада тәһкимчилик һүгугу ләғв едилдикдән сонра да давам едән бу формасы јалныз 1906-чы илдә ләғв едилмишдир. — *93*.

[38] Малијјә назири С. Ј. Виттенин фабрик мүфәттишләрнпә тә'мимнамәсиндән бәһс олунур; бу тә'мимнамә 1895-чи ил јај

вә пајыз тә'тилләрinә чаваб иди. Онун характеристикасы үчүн бах: бу чилд, сәh. 121.—*113.*

39 *«Чар һөкүмәтинә»* вәрәгәси Ленин тәрәфиндән 1896-чы ил нојабрын 25-дән (декабрын 7-дән) әввәл һәбсханада јазылмыш, Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» тәрәфиндән мимеографда чап едилмишди.

Вәрәгә С. Ј. Витенин фабрик мүфәттишләринә тә'мимнамәсинә вә 1896-чы илин јанында Петербургда кечирилән тә'тилләр һаггында 1896-чы ил ијулун 19-да (31-дә) «Правительственны Вестник»ин 158-чи №-синдә чап едилмиш мә'лумата чаваб иди. —*120.*

40 1896-чы илин мај—ијун ајларында баш верән тә'тилләри Ленин мәшһур Петербург сәнаје мүһарибәси адландырырды. Бунларын башланмасына сәбәб II Николајын башына тач гојулмасы мүнасибәти илә иш күнү олмајан күнләр үчүн фәһләләрә там әмәк һаггы вермәкдән фабрикчиләрин имтина етмәси олмушду. Тә'тил Русија әјиричилик мануфактурасында (Калинкин мануфактурасында) башланмышды вә тезликлә Петербургун бүтүн әсас әјиричилик вә тохучулуг мүәссисәләрини әһатә етмишди. Илк дәфә олараг Петербург пролетариаты истисмарчылара гаршы кениш чәбһә һалында мүбаризәјә чыхмышды. 30 мингдән чох фәһлә тә'тил едирди. Тә'тил Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның рәһбәрлији алтында кечирди, бу «Иттифаг» фәһләләри өз һүгугларыны әлбир вә мәтанәтлә мүдафиә етмәјә чағыран вәрәгәләр вә шитабнамәләр бурахырды. «Мүбаризә иттифагы» тә'тилчиләрин әсас тәләбләрини чап едиб јајмышды; һәмин тәләбләр бунлар иди: иш күнүнүн $10^1/_2$ саата ендирилмәси, иш гиймәтләрининн јүксәлдилмәси, әмәк һаггының вахтында верилмәси вә и. а. Петербург тә'тилләри Москвада вә Русијанын башга шәһәрләриндә фәһлә һәрәкатының инкишафына көмәк едирди, һөкүмәтин фабрик гануплары на јеридән бахылмасыны сүр'әтләндирмәјә, фабрик вә заводларда иш күнүнү $11^1/_2$ саата ендирмәк һаггында 1897-чи ил ијунун 2-дә (14-дә) ганун вермәјә мәчбур етди. Сонралар В. И. Ленинин јаздығы кими, бу тә'тилләр «бүтүн ингилабымызда ән үдрәтли амил олан фәһлә һәрәкатының сонра даим јүксәлмәси дөврүнүн башланғычы иди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәh. 84). —*122.*

41 *«Правительственны Вестник»* — күндәлик гәзетдир, чар һөкүмәтинин рәсми органы иди. 1869-чу илдән 1917-чи илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. —*122.*

42 *«Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»* Ленин тәрәфиндән 1895-чи илин пајызында тәшкил едилмишди. Бурада Петербургун ијирмијә гәдәр марксист фәһлә дәрнәји бирләшмишди. «Мүбаризә иттифагы»ның бүтүн иши

мәркәзиҗҗәт вә чидди интизам принсипләри әсасында гурулмушду. «Мүбаризә иттифагы»на Мәркәзи груп башчылыг едирди, бураја В. И. Ленин, А. А. Ванеҗев, П. К. Заморжета, Г. М. Кржижановски, Н. К. Крупскаја, Л. Мартов (Ј. О. Седербаум), М. А. Силвин, В. В. Старков вә башгалары дахил идиләр. Билаваситә бүтүн ишә исә башда Ленин олмагла бу групун беш үзвү рәһбәрлик едирди. Тәшкилат рајон групларына бөлүнүрдү. Габагчыл шүурлу фәһләләр (И. В. Бабушкин, В. А. Шелгунов вә башгалары) бу групларла фабрик вә заводлар арасында әлагә јарадырдылар. Заводларда мә'лумат топлајан вә әдәбиҗјат јајан тәшкилатчылар вар иди, ири мүәссисәләрдә исә фәһлә дәрнәкләри јарадылмышды.

«Мүбаризә иттифагы» Русијада илк дәфә олараг сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјә, маркизмин дәрнәкләрдә габагчыл фәһләләрин мәһдуд бир даирәси ичәрисиндә тәблиғиндән кениш пролетариат күтләләри ичәрисиндә сијаси тәшвигата кечмәјә башламышды. О, фәһлә һәрәкатына рәһбәрлик едир, фәһләләрин игтисади тәләбләр уғрунда мүбаризәсини чаризмә гаршы сијаси мүбаризә илә әлагәләндирирди. 1895-чи илин нојабрында о, Торнтон маһуд фабрикиндә тә'тил тәшкил етди. 1896-чы илин јајында «Иттифаг»ын рәһбәрлији алтында Петербург тохучуларынын 30 мин нәфәрдән чох адамы иштирак етдији мәшһур тә'тили олду. «Мүбаризә иттифагы» фәһләләр үчүн вәрәгәләр вә китабчалар бурахыр, «Рабочеје Дело» гәзетини чыхармага һазырлашырды. «Мүбаризә иттифагы» нәшрләринин редактору В. И. Ленин иди. «Мүбаризә иттифагы»ның тә'сири Петербургдан чох-чох узаглара јајылмышды. Онун тәшәббүсү илә Москвада, Кијевдә, Јекатеринославда вә Русијанын башга шәһәр вә вилајәтләриндә дә фәһлә дәрнәкләри бу чүр иттифаглар һалында бирләшмишдиләр.

1895-чи илин декабрында чар һөкумәти «Мүбаризә иттифагы»на чидди зәрбә вурду: ајын 8-дән 9-на (20-дән 21-нә) кечән кечә Ленин башда олмагла «Мүбаризә иттифагы» хадимләринин хејли һиссәси һәбсә алынды. «Рабочеје Дело» гәзетинин јығылмага һазырланмыш нөмрәси дә әлә кечирилди. В. И. Ленинин вә «Иттифаг»а дахил олан башга үзвләрин һәбс еднлмәсинә чаваб олараг сијаси тәләбләр верилән бир вәрәгә бурахылды вә бурада «Мүбаризә иттифагы»ның мөвчуд олмасы илк дәфә билдирилди.

В. И. Ленин һәбсханада оларкән јенә әввәлки кими «Иттифаг»а рәһбәрлик едир, она өз мәсләһәтләри илә көмәк көстәрир, шифрлә јазылмыш мәктублары вә вәрәгәләри азадлыгда галанлара көндәрирди, «Тә'тилләр һаггында» китабча (индијәдәк тапылмамышдыр), «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы»ны јазмышды.

Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның әһәмиҗјәти онда иди ки, бу «Иттифаг», Ленинин дедији кими, фәһлә һәрәкатына архаланан, проле-

тарнатын синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик едән инғилабчы партијанын илк чидди рүшеjми иди. —*126.*

43 *«Гочалар» адындан Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләринә мә'лумат»* 1896-чы илдә Ленин тәрәфиндән һәбсханада, «Мүбаризә иттифаг»ынын азадлыгда галан үзвләринә, фитнәкар Н. Михајлов әлеjһинә бир хәбәрдарлыг кими јазылмышды. Бу «Мә'лумат» Н. И. Тезјаковун «Херсон губерниjасында кәнд тәсәррүфаты фәһләләри вә онларын үзәриндә сәһиjjә нәзарәтинин тәшкили» (1896) китабынын 240-чы сәһифәсиндә сәтирләрин арасында јазылмышды; Ленин бу китабла өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» әсәри үчүн таныш олурду.

Көрүнүр, конспирасија мәгсәди илә әлјазмасы бә'зән пис көрүнән ади карандашла чох нарын бир хәтлә вә бөjүк ихтисарларла јазылмыш, буна көрә гисмән охумаг мүмкүн олмамышдыр. — *127.*

44 *«Корпорасија»* адлы тәләбә тәшкилаты Петербург университетиндә 1891-чи илин ахырларында тәләбәләрин мүстәгил тәһсил дәрнәкләриндән тәшкил едилмишди. О, инғилаби әһвали-руһиjjәли кәнчләри бирләшдирирди, лакин мүәjjән сијаси програмы јох иди вә бир нечә ајдан сонра дағылмышды. Онун тәшкилатчыларындан бири кими чыхыш едән Н. Михајлов хәфиjjә идарәси илә әлагәдар иди вә чуғуллуг едиб онун үзвләрини полисә билдирмишди. —*127.*

45 *Воронинин фабрикиндә* (тәчрир И. А. Воронинин Резвоостровскаја тохучулуг мануфактурасы) *тә'тил* 1894-чү ил јанвары ахырларында олмушду. Буна сәбәб иш гиjмәтләринин ашағы салынмасы иди, буна көрә дә тохучуларын әмәк һаггы ашағы дүшмүшдү. Тә'тил үч күн давам етмиш вә фәһләләрин тәләбәси илә нәтичәләнмишди: иш гиjмәтләри артырылмышды. «Фитвачылар» ичәрисиндән бир нечә фәһлә һәбсә алыныб Петербургдан сүркүн едилмишди. —*127.*

46 *«Игтисади романтизмин характеристикасына даир»* әсәри «легал марксистләрин» «Новоје Слово» адлы журналынын дөрд нөмрәсиндә (7—10) *К. Т—н* имзасы илә (апрел—ијул 1897-чи ил) чап едилмиш, сонра исә бу мәчмуәjә дахил едилмишди: Владимир Илјин. «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр»; һәмин мәчмуә 1898-чи илин октјабрында нәшр едилмишдир (мәчмуәнин чилдиндә вә титул сәһифәсиндә 1899-чу ил көстәрилмишдир). 1908-чи илин әввәлләриндә бу әсәр бә'зи дүзәлишләр вә ихтисарларла бу мәчмуәдә чап едилмишди: Вл. Илјин. «Аграр мәсәләси». Бу нәшрдә II фәслин «Әкинчи әһали һесабына сәнаје әһалисинин артмасы мәсәләси» адланан үчүнчү бөлмәси вә II фәслин «Романтизмин мүртәче характери» адлы бешинчи бөлмәсинин ахыры атылмыш, I фәслә «Постскриптум» јазылмышды.

1897 вә 1898-чи илләрдәки легал нәшрләр һазырланаркән Ленин сензура мүлаһизәләриндән көрә «Марксын нәзәријјәси» вә «марксизм нәзәријјәси» әвәзиндә «ән јени нәзәријјә», «Маркс» әвәзиндә «мәшһур алман игтисадчысы», «марксист» әвәзиндә «реалист», «Капитал» әвәзиндә «трактат» вә с. јазмаға мәчбур олмушду. 1908-чи ил нәшриндә һәмин ифадәләрин хејли һиссәсини Ленин ја мәтндә дүзәлтмиш, ја да сәһифәләрин ахырында верилән гејдләрдә бу барәдә јазмышдыр. Әсәрләринин икинчи—үчүнчү нәшрләриндә бу дүзәлишләр сәһифәләрин ахырындакы гејдләрдә верилмишдир. Дөрдүнчү вә бешинчи нәшрләрдә буллар мәтнә кечирилмишдир.— *129.*

47 *Үстәлик дәјәр* — изафи дәјәр демәкдир (Маркс Mehrwert јазырды). В. И. Ленин 90-чы илләрдәки әсәрләриндә «изафи дәјәр» терминини илә јанашы «үстәлик дәјәр» терминини ишләдирди. Сонралар о, анчаг «изафи дәјәр» термининдән истифадә етмишдир. —*141.*

48 Мак-Куллохун «Mr. Owen's Plans for Relieving the National Distress» («Милли фәлакәти јүнкүлләшдирмәк һаггында мистер Оуенин планлары») адлы мүбаһисә характерли мәгаләсиндән бәһс олунур. Бу мәгалә 1819-чу илдә «Edinburgh Review»нүн XXXII чилдиндә аноним дәрч едилмиш, Сисмонди буна чаваб вермишди.

«The Edinburgh Review or Critical Journal» («Единбург Ичмалы вә ја Тәнгид Журналы») — елми, әдәби-сијаси журналдыр; 1802-чи илдән 1929-чу илә гәдәр чыхмышдыр. —*151.*

49 *«Каһ Понтиј, каһ Пилата мүрачиәт етдирмәк»* ифадәси јени еранын 26—36-чы илләриндә Иудејанын өз ријакарлығы вә гәддарлығы илә мәшһур олан Рома прокуратору (чанишини) Понти Пилатын (Pontius Pilatus) ады илә әлагәдардыр; бу адларын һәр икиси ејни шәхсә аид олдуғуна көрә, һәмин ифадә ағыр сүрүндүрмәчилијә мәлкум етмәк демәкдир. —*154.*

50 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 374, III чилд, 1960, сәһ. 861. —*154.*

51 Бах К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 351—529.—*154.*

52 1897 вә 1898-чи илләрдәки нәшрләрдә Ленин бу јердә М. И. Туган-Барановскинин «Сәнаје бөһранлары» китабына истинад едир, II һиссә. 1908-чи ил нәшриндә Ленин бунун әвәзиндә, 1899-чу илдә чапдан чыхмыш олан «Русијада капитализмин инкишафы» адлы өз китабыны көстәрир. —*154.*

53 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 317.—*157.*

54 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 259.—*159.*

[55] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404—418.—*168.*

[56] Бах: К. Маркс «Капитал», I чилд, 1956, сәһ. 317.—*173.*

[57] *Катедер-сосиалистләр* — XIX әсрин 70—80-чы илләриндә бурҗуа сијаси игтисадынын чәрәјанларындан бириниң нүмајәндәләридир; онлар университет кафедраларындан (алманча Katheder) сосиализм пәрдәси алтында, буржуа-либерал реформизминн тәблиғ едирдиләр. Катедер-сосиализмин мејдана кәлмәси марксизмин јајылмасы вә фәһлә һәрәкатының артмасы гаршысында истисмарчы синифләрин горхуја дүшмәси илә, зәһмәткешләри табеликдә сахламаг үчүн буржуа идеологларынын јени васитәләр тапмаг сә'ји илә бағлы иди.

Катедер-сосиализмин нүмајәндәләри (А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Брентано, В. Зомбарт вә башгалары) иддиа едирдиләр ки, буржуа дөвләти синифләрдән үстәкдә дуран бир дөвләтдир, бу дөвләт бир-бириндә дүшмән синифләри барышдыра биләр вә капиталистләрин мәнафејинә тохунмадан мүмкүн гәдәр зәһмәткешләрин дә тәләбләрини нәзәрә алмагла тәдричән «сосиализм» тәтбиг едә биләр. Онлар мүзд.лу әмәк үчүн гојулан полис гајдаларыны гануниләшдирмәји, орта әсрләрә мәхсус сехләри дирчәлтмәји тәклиф едирдиләр. Маркс вә Енкелс катедер-сосиализмин мүртәче маһијјәтини ифша едирдиләр. Ленин катедер-сосиалистләри «полис-буржуа университет елминин» тахтабитиләри адландырыб көстәрирди ки, онлар Марксын нигилаби нәзәријјәсинә нифрәт бәсләјирләр. Русијада катедер-сосиалистләрин бахышларыны «легал марксистләр» тәблиғ едирдиләр. —*179.*

[58] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 320. —*185.*

[59] Бах: К. Маркс, «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 645. —*185.*

[60] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 645. —*186.*

[61] *Протексионизм* — мүәјјән өлкәнин капиталист сәнајесинин вә ја кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етдирилмәсинә вә бунларын харичи рәгабәтдән горунмасына јөнәлдилән игтисади тәдбирләр системидир. Бунларын ичәрисиндә әң мүһүм тәдбирләр харичи малларын идхалыны азалтмаг мәгсәди илә бунлара јүксәк көмрүк гојулмасындан, идхалын мигдарча мәһдудлашдырылмасындан, валјута гадағанындан, ихрач көмрүкләрини ашағы салмаг васитәси илә өз өлкәсинин малларынын ихрачына һәвәс доғурмагдан, ајры-ајры капиталистләрә пул јардымы верилмәсиндән вә и. а. ибарәтдир.

Протексионизм Инкилтәрәдә ибтидан јығым дөврүндә мејдана кәлмиш вә сәнаје капитализми дөврүндә, хүсусилә империализм заманы кениш јајылмышды. Империализм шәраи-

тиндә протексионизм сијасәтиндән мәгсәд капиталист ишһисарларының дахили базарда маллары јүксәк гијмәтлә сатмасыны тә'мин етмәк, халг күтләләриниң ғарәт едилмәси һесабына ишһисарларын үстәлик мәнфәәт көтүрмәсидир. —*199.*

[62] *Фритредерлик* — буржуа игтисади сијасәтинин бир истигамәтидир. Бу истигамәт тичарәт азадлығы олмасыны вә хүсуси тәсәрруфат фәалијјәтинә дөвләтин ғарышмамасыны тәләб едир. О, XVIII әсрин ахырларында Инкилтәрәдә мејдана чыхмышдыр. XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Инкилтәрәдә фритредерлијин дајағы Манчестер шәһәринин сәнајечиләри идиләр, буна көрә фритредерләри һәмчинин «манчестерлиләр» адландырырдылар. «Манчестер мәктәбинә» Кобден вә Брајт башчылыг едирдиләр. Франсанын, Алманијанын, Русијанын вә башга дөвләтләриң сијасәтиндә дә фритредерлик мејлләри өзүнү көстәрирди. Фритредерлик А. Смитин вә Д. Рикардонун әсәрләриндә нәзәри чәһәтдән әсасландырылмышдыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тичарәт азадлығы шүарындан буржуазијанын ичтимаи бошбоғазлыг мәгсәди илә истифадә етмәси чәһдини ифша едирдиләр. —*205.*

[63] «Коммунист Партијасынын манифести»ндә Сисмондинин хырда буржуа сосиализминә верилән гијмәтдән бәһс олунур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», 1972, сәһ. 52), Н. Ф. Даниељсон 1894-чү илдә «Русское Богатство» журналынын 6-чы №-синдә «Бизим тәсәрруфат инкишафымызын шәраити һаггында бир нечә сөз» адлы мәгаләсиндә һәмин гијмәти мисал кәтирмишди. —*207.*

[64] *«Zur Kritik»* — К. Марксын «Zur Kritik der politischen Ökonomie» («Сијаси игтисадын тәнгидинә дair») китабынын адынын әввәлидир. Ленин бу китабын П. П. Румјантсев тәрәфиндән һазырланыб 1896-чы илдә нәшр едилән русча тәрчүмәсиндән парчалар вермиш (бах: К. Маркс. «Сијаси игтисадын тәнгидинә дair», 1955, сәһ. 50—51, 44).—*208.*

[65] Бах: К. Маркс. «Гота програмынын тәнгиди» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Икичилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 16).

1897 вә 1898-чи илләрдәки нәшрләрдә Ленин сензура мүлаһизәләринә көрә бу јердә билаваситә Марксын дејил, Струвенин адыны чәкир. 1908-чи ил нәшриндә Ленин билаваситә Марксын «Гота програмынын тәнгиди» әсәринә истинад едир. Бу дүзәлиш Әсәрләрин 4-чү вә ондан сонракы нәшрләриниң мәтниндә дахил едилмишдир. —*212.*

[66] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 903, 907, 908—909. —*213.*

[67] Марксистләрә гаршы халғчыларын мүбаһисә характерли ашағыдакы әсәрләриндән бәһс олунур: Н. Ф. Даниељсонун «За-

манын әламәти олараг пул һөкмранлыгының мәдһи» мәгаләси, бу мәгалә 1895-чи илдә «Русскоје Богатство» журналының 1—2-чи №-ләриндә Николај—он тәхәллүсү илә дәрч едилмишдир, В. П. Воронтсовун «Алман сосиал-демократизми вә рус буржуазми» мәгаләси, бу мәгалә 1894-чү илдә «Недеља» гәзетинин 47—49-чу №-ләриндә В. В. тәхәллүсү илә чап едилмишдир. —*213.*

[68] К. Маркс. «Фәлсәфә јохсуллуғу» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 87). —*214.*

[69] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 865—866. —*214.*

[70] Бах: К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» («Капитал»ын IV чилди), II һиссә, 1968, сәһ. 119; ашағыда ситат кәтирилән парчалар үчүн бах: сәһ. 123 вә 124. —*216.*

[71] Ленин XIX әсрин ахырларындакы «габагчыл» публисист дејәркән истеһза илә либерал халгчы С. Н. Јужакову нәзәрдә тутур; онун 1885-чи илдә «Русскаја Мысл» журналының 3—4-чү №-ләриндә дәрч едилән «XIX әсрин ахырларында һекемлуг мәсәләләри» адлы мәгаләсиндән бир парчаны П. Б. Струве ситат кәтирмишди. —*221.*

[72] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 164.

Сензура мүлаһизәләринә көрә бурада Ленин «сосиалистләр» (алманча әслиндә «Sozialisten») сөзүнү «мүәллифләр» сөзү илә әвәз етмишди. —*223.*

[73] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 100—101. —*226.*

[74] Бах: К. Маркс. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», 1955, сәһ. 88—89. —*229.*

[75] Русијада *ичма* (торпаг ичмасы) — торпагдан кәндлиләрин бирликдә истифадә етмәси формасыдыр; бунун сәчијјәви әламәти мәчбури нөвбәли әкиндән, мешәләрин вә отлагларын бөлүнмәмәсиндән ибарәт иди. Рус торпаг ичмасынын ән мүһүм әламәтләри еллик зәманәт, торпағын мүнтәзәм сурәтдә јенидән бөлүшдүрүлмәси вә торпагдан имтина һүгугунун олмамасы, торпаг алгы-сатгысының гадаған едилмәси иди.

Русијада ичма артыг ән гәдим заманлардан мә'лумдур. Тарихи инкишаф кедишиндә ичма тәдричлә Русијада феодализмин дајагларындан бири олурду. Мүлкәдарлар вә чар һөкүмәти ичмадан тәһкимчилик зүлмүнү күчләндирмәк үчүн, халгдан өдәнч тә'дијәләри вә веркиләр гопармаг үчүн истифадә едирдиләр. В. И. Ленин көстәрирди ки, ичма «көпәлијин пролетарлашмагдан горумајараг, ишдә санки хырда иттифаг-

лара вә «өз варлығының мә'насыны» тамамилә итирмиш дәрәчәләрә бағлы олан кәндлиләри бир-бириндән ајыран орта әср сәдди ролуну ојнајыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 15-чи чилд, сәһ. 67).

Ичма проблеми гызғын мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә кениш иғтисади әдәбијјат доғурмушду. Халғчылар ичмаја хүсусилә чох диггәт јетирмишдиләр вә онда Русијанын сосиализмә доғру ингишафынын хүсуси ролунун рәһнини көрүрдүләр. Халғчылар фактлары гәрәзлә сечиб сахталашдырмағла, «орта рәгәмләр» дејилән рәгәмләрдән истифадә етмәклә сүбут етмәјә чалышырдылар ки, Русијада ичма кәндлиләри хүсуси бир «сабитлијә» маликдирләр вә ичма куја кәндлиләри онларын мәишәтинә капиталист мүнасибәтләринин дахил олмасындан горујур, кәндлиләри вар-јохдан чыхмагдан вә синфи чәһәтчә тәбәгәләшмәкдән «хилас едир». Артыг XIX әсрин 80-чы илләриндә К. В. Плеханов «ичма сосиализми» һаггында халғчы хәјалларынын әсассыз олдуғуну көстәрмишди, 90-чы илләрдә исә В. И. Ленин халғчыларын нәзәријјәләрини ахырадәк дармадағын етди. Чох бөјүк факт вә статистика материалы әсасында Ленин рус кәндиндә капиталист мүнасибәтләринин нечә ингишаф етдијини вә патриархал кәнд ичмасына дахил олан капиталын бу ичма дахилиндә кәндлиләри антагонист синифләрә: голчомаглара вә јохсуллара нечә парчаладығыны көстәрди.

1906-чы илдә мүлкәдарларын вә голчомагларын хејринә чар һөкумәтинин вердији гануна әсасән кәндлиләрин ичмадан чыхмасына вә пај торпағының сатылмасына ичазә верилирди. Кәнддә ичма гурулушунун рәсми сурәтдә ләғв едилмәсинин башланғычыны гојан вә кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини күчләндирән бу ганун верилдикдән сонракы доггуз ил әрзиндә ичмалардан ики милјондан чох тәсәррүфат саһиби чыхмышды. —*230.*

[76] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 148.

1897 вә 1898-чи илләрдәки нәшрләрдә Ленин сензура шәраитинә көрә К. Марксын адыны чәкмир вә Марксын «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндән бу ситаты Н. Белтовун (К. В. Плехановун) «Тарихә монист бахышын ингишафы мәсәләсинә даир» әсәриндән верир. 1908-чи ил нәшриндә Ленин ачыгча Маркса вә онун китабына истинад едиб ситаты бу мәчмуәдән верир: К. Маркс. «Тарихи әсәрләр мәчмуәси». Спб., 1906.—*233.*

[77] *«Русскаја Мысл»* — либерал халғчы мәсләкли ајлыг журналдыр; 1880-чы илдән Москвада чыхмышдыр. 90-чы илләрдә марксистләрин либерал халғчыларла мүбаһисәси заманы журналын редаксијасы халғчылыг мөвгеләриндә галараг бә'зән журналын сәһифәләриндә марксистләрин мәгаләләринә јер верирди. Журналын бәдии әдәбијјат шө'бәсиндә А. М. Гор-

кы, В. Г. Короленко, Д. Н. Мамин-Сибирјак, Г. И. Успенски, А. П. Чехов вә башгалары кими тәрәггипәрвәр јазычыларын әсәрләри чап еднлирди.

1905-чи ил ингилабындан сонра журнал кадет партијасынын сағ ганадынын органы олду вә П. Б. Струвенин редакторлуғу илә чыхмаға башлады. 1918-чи илин орталарында бағланмышдыр. —*233.*

78 *«Новоје Слово»* — ајлыг елми-әдәби вә сијаси журналдыр; 1894-чү илдән Петербургда либерал халгчылар тәрәфиндән, 1897-чи илин әввәлиндән исә «легал марксистләр» (П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски вә башгалары) тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Ленин Сибир сүркүнүндә олдуғу дөврдә «Новоје Слово» журналында ики мәгалә: «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» вә «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» мәгаләләрини чап етдирмишди. Журналда К. В. Плехановун, В. И. Засуличин, Л. Мартовун, А. М. Горкинин вә башгаларынын да әсәрләри чап едилирди. 1897-чи илин декабрында журнал чар һөкүмәти тәрәфиндән бағланмышдыр. —*234.*

79 Ленин бу сөзләри А. Н. Островскинин «Јад мәчлиси баш ағрыдар» адлы пјесиндән мисал кәтирир (бах: А. Н. Островски. Әсәрләринин там күллиҹјаты, IX чилд, 1950, сәһ. 31). —*236.*

80 К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», 1972, сәһ. 53. —*239.*

81 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 657—658. —*240.*

82 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 504. —*240.*

83 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 483—484. —*240.*

84 Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг», 1967, сәһ. 294—302. —*240.*

85 *«Sozialpolitisches Centralblatt»* («Мәркәзи Ичтимаи-Сијаси Вәрәгә») — алман сосиал-демократијасынын сағ ганадынын органыдыр. 1892-чи илдән чыхмаға башламышды. —*241.*

86 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 256. —*249.*

87 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 502.

1897 вә 1898-чи илләрдәки нәшрләрдә Ленин «ичтимаи ингилаб» («der sozialen Revolution») сөзләрини сензура мүлаһизәләринә көрә «ичтимаи дәјишиклик» сөзләри илә әвәз етмишди. 1908-чи ил нәшриндә Ленин бу сөзләри «ичтимаи

чеврилиш» дејә тәрчүмә етмишди. Бу дүзәлиш дөрдүнчү нәшрин вә бу нәшрин мәтнинә дахил едилмишдир. —*257.*

[88] К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасының манифести», 1972, сәһ. 52—53. —*261.*

[89] *Тахыл гануилары* Инкилтәрәдә 1815-чи илдә гојулмушду. Бу гануилара башга өлкәләрдән кәтирилән тахыла јүксәк көмрүк гојулурду, бә'зән исә харичдән тахыл кәтирилмәси тамамилә гадаған едилирди. Тахыл гануилары ири торпаг саһибләринә дахили базарда тахылын гијмәтини галдырмаг, чох бөјүк рента көтүрмәк имканы верирди. Бу гануилар торпаг аристократијасының сијаси мөвгеләриии дә мөһкәмләндирирди. Тахыл гануилары илә әлагәдар олараг, ири торпаг саһибләри илә бурҗуазија арасында узун мүддәт кәркин мүбаризә кетмиш вә бу мүбаризә 1846-чы илдә һәмин гануиларын ләғв едилмәси илә нәтичәләнмишди. —*266.*

[90] *«Бир тәрәфдән е'тираф етмәмәк олмаз, дикәр тәрәфдән разылашмаг лазымдыр»* — М. Ј. Салтыков-Шедринин «Петербургда әјаләт адамының күндәлији» вә «Дәфн мәрасими» әсәрләриндән кәтирилән кинајәли ифадәдир (бах: М. Ј. Салтыков-Шедрин. Әсәрләринин там күллијјаты, X чилд, 1936, сәһ. 477; XIII чилд, 1936, сәһ. 410). —*272.*

[91] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404—418. —*272.*

[92] *Anti-Corn-Law-League* (Тахыл гануиларына гаршы лига) 1838-чи илдә Манчестердә тохучу фабрикчиләри Кобден вә Брајт тәрәфиидән јарадылмышды, Манчестерин сәнајечиләри Инкилтәрәдә фритредерлијин дајағы идиләр.

Лига тахыл гануиларының ләғв едилмәси угрунда мүбаризә апарырды. О, тичарәт азадлығының зәрурилијини мүдафиә едир, белә бошбогаз иддиалар ирәли сүрүрдү ки, бу, фәһлә синфинин јашајыш сәвијјәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олар, һалбуки әслиндә тахыл гијмәтләриниң аиағы салынмасы фәһләләрин әмәк һаггының ашағы дүшмәсинә вә капиталистләрин мәнфәәтләринин артмасына көмәк едирди. Сәнаје бурҗуазијасы илә торпаг аристократијасы арасындакы мүбаризә 1846-чы илдә тахыл гануиларының ләғв едилмәси һаггында гануи гәбул едилмәси илә нәтичәләнди. Тахыл гануиларының ләғв едилмәси угрунда һәрәката К. Маркс «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»дә гијмәт вермишдир. (Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404—418). —*273.*

[93] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404, 409. —*273.*

[94] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 404. —*274.*

[95] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 488. —*274.*

[96] В. И. Ленин тәрәфиндән ады чәкилән мәгаләләр—К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Крике әлејһинә тә'мимнамә» әсәри вә «Алман идеолокијасы»нын II чилдиндән IV фәсилдир, бунлар 1846-чы илин ијул ајында вә 1847-чи илин август — сентјабр ајларында «Das Westphälische Dampfboot» журналында чап едилмиш вә 1895—1896-чы илләрдә «Die Neue Zeit» журналынын 27 вә 28-чи №-ләриндә парчалар шәклиндә тәкрар чап олунмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 6—9; 3-чү чилд, сәһ. 520—521, 523).

«Das Westphälische Dampfboot» («Вестфалија Пароходу») — ајлыг журналдыр, алман хырда буржуа сосиализминин вә ја «һәгиги» сосиализмин чәрәфләриндән бириниң органыдыр; 1845-чи илин јанварындан 1848-чи илин мартына гәдәр Билефелддә вә Падеборнда (Алманија) О. Лүнингин редакторлуғу илә нәшр едилмишдир. —*274.*

[97] *«Die Neue Zeit»* («Јени Зәманә») — алман сосиал-демократијасынын нәзәри журналыдыр; 1883-чү илдән 1923-чү илә гәдәр Штутгартда чыхмышдыр. 1917-чи илин октјабрына гәдәр редактору К. Каутски, сонра исә Һ. Кунов олмушдур. 1885—1895-чи илләрдә «Die Neue Zeit»дә К. Марксын вә Ф. Енкелсин бә'зи мәгаләләри чап едилмишди. Енкелс чох заман журналын редаксијасына көстәришләр верир вә ону марксизмдән узаглашмаг үстүндә кәскин тәнгид едирди. Журналда Ф. Меринтин, П. Лафаргын, К. В. Плехановун вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын башга хадимләринин мәгаләләри чап едилирди. 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән журнал мүитәзәм сурәтдә тәфтишчиләрин мәгаләләрини чап етмәјә башлады. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—1918) журнал сентрист, каутскичи мөвге тутур, әслиндә сосиал-шовинистләрә тәрәфдар чыхырды. —*274.*

[98] Бах: К. Маркс. «Капитал»ын I чилдинин биринчи нәшринә мүгәддимә («Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 9). —*274.*

[99] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 678, 679. —*276.*

[100] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 747. —*276.*

[101] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 411. —*278.*

[102] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 417. —*280.*

[103] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 488—489. —*280.*

[104] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 418.

Сензура мүлаһизәләринә көрә бурада Ленин Марксын «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»инин ситат кәтирдији һиссәсиндә ајры-ајры сөзләри дәјишдирмишдир (вә ја чыхармышдыр). Мәсәлән, «ичтимаи ингилабы сүр'әтләндирир» сөзләрини «бу «сарсынтыны» сүр'әтләндирир» дејә тәрчүмә етмишдир; «јалныз бу ингилаби мә'нада» ифадәси «јалныз бу мә'нада» дејә тәрчүмә едилмишдир. —*280.*

[105] *«Јени фабрик гануну»* китабчасы Ленин тәрәфиндән 1897-чи илин јајында Сибир сүркүнүндә, китабчаја әлавә исә һәмин илин пајызында јазылмышдыр. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасынын биринчи нәшринә П. Б. Акселродун мүгәддимәсиндә әсасән фикир јеридиләрсә, китабчанын әлјазмасы јалныз 1898-чи илин пајызында харичә кәтирилмишди. 1899-чу илдә Женевәдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нын мәтбәәсиндә чап едилмишдир. —*281.*

[106] Ленин апрелин 16-дан (28-дән) е'тибарән, јә'ни бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләриниң бејнәлхалг һәмрә'јлији күнү олан 19 апрел (1 мај) әрәфәсиндә $11^1/_2$ саатлыг иш күнү тәтбиг едилмәси һаггында 1897-чи ил јанварын әввәлләриндә Петербургун бүтүн әјиричи вә тохучу фабрикләриндә асылан е'ланлары нәзәрдә тутур. —*286.*

[107] *«Малијјә, Сәнаје вә Тичарәт Хәбәрләри»* — чар Русијасы малијјә назирлијинин һәфтәлик журналыдыр; 1883-чү илин нојабрындан 1917-чи илә гәдәр Петербургда (1885-чи илин јанварына гәдәр «Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов») ады илә чыхмышдыр. Журналда һөкумәт сәрәнчамлары, игтисади мәгаләләр вә ичмаллар чап еднлирди. — *290.*

[108] Ленин И. А. Крыловун «Шир ова кедир» (1808) тәмсилини нәзәрдә тутур. —*335.*

[109] *«Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри»* мәгаләси Ленин тәрәфиндән 1897-чи илдә Сибир сүркүнүндә август — сентјабр ајларында, сентјабрын 7-дән (19-дан) кеч олмајараг јазылмышдыр. Ленин бу мәгаләнин материалларындан «Русијада капитализмин инкишафы» китабында истифадә етмишдир.

Илк дәфә мәгалә 1898-чи илдә «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсиндә чап едилмиш, 1908-чи илдә «Аграр мәсәләси» мәчмуәсиндә тәкрар чап олунмушдур. —*341.*

[110] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 745—746.—*371.*

[111] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 392. —*395.*

[112] *Truck-system* — фәһләләрин әмәк һаггыны фабрикчиләрә мәхсус фабрик дүканларындан мал вә мәһсулла вермәк системи. Фәһләләри истисмар етмәк үчүн әлавә васитә олан бу систем Русијада кустар пешәләри рајонларында хүсусилә јајылмышды. —*421.*

[113] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 341—342. —*425.*

[114] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 340—372. —*428.*

[115] *«Јуридически Вестник»* — буржуа-либерал мәсләкли ајлыг журналдыр; 1867-чи илдән 1892-чи илә гәдәр Москвада чыхмышдыр.—*430.*

[116] *«Манилов бошбоғазлығы»* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» (1842) поемасындакы гәһрәманлардан бири олан «хошгәбиәт» вә сентиментал мүлкәдар, әталәт басмыш наггал вә фәрсиз үјдурмачы Маниловун сурәти илә бағлы олан ифадәдир, онун ады сәмәрәсиз наггаллыг, гуру хәјалпәрәстлик, һојата сүст вә лаүбали мүнасибәт синоними олмушдур. —*434.*

[117] В. И. Ленин һ. Һејненин «Du hast Diamanten und Perlen...» («Сәнин алмазын вә инчин вардыр...») ше'риндәки сөзләри мисал кәтирир (бах: Һ. Һејне. Ончилдлик әсәрләри күллијјаты, 1-чи чилд, 1956, сәһ. 112). —*435.*

[118] *«Деловој Корреспондент»* — тичарәт-сәнаје гәзети, 1886-чы илдән 1898-чи илә гәдәр Јекатеринбургда (индики Свердловск) чыхмышдыр. Гәзетдә мә'лумат, е'ланлар, игтисади мәгаләләр вә ичмаллар чап едилирди. —*436.*

[119] «Русија империјасы ганунлары мәчәлләси» нәзәрдә тутулур, 10-чу чилд, I һиссә. —*437.*

[120] *«Пермскије Губернскије Ведомости»* — рәсми орган, һәфтәлик, сонра исә күндәлик гәзет; 1838-чи илдән 1917-чи илә гәдәр Пермдә чыхмышдыр. —*448.*

[121] И. И. Хемницерин «Метафизик» тәмсилиндән бәһс олунур, бурада метафизик сурәти бош нәзәриччәбазлыг тәчәссүмүдүр.—*449.*

[122] *«Русскије Ведомости»* — гәзет; 1863-чү илдән Москвада чыхмышдыр, мө'тәдил либерал зијалыларын бахышларыны ифадә едирди. 80—90-чы илләрдә гәзетдә демократик чәбһәнин јазычылары (В. Г. Короленко, М. Ј. Салтыков-Шедрин, Г. И. Ус-

пепски вә башгалары) иштирак едирдиләр, либерал халгчыларын әсәрләри чап едилирди. 1905-чи илдән гәзет буржуа кадет партијасының саг ганадынын органы олмушдур. Ленин көстәрирди ки, «Русскије Ведомости» «саг кадетизми халгчылыг гатышығы илә» өзүнә мәхсус бир шәкилдә бирләшдирирди (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 128). 1918-чи илдә «Русскије Ведомости» башга әксиингилабчы гәзетләрлә бирликдә багланмышдыр. —*456.*

123 *«Сысојка»* — Ф. М. Решетниковун «Подлипнајалылар» (1864) повестиндә башлыча гәһрәманлардан бири, еһтијач вә һәдсиз әмәјин тәзјиги алтында әзилмиш иадан вә һүгугсуз јохсул кәндлинин типик сурәти. —*459.*

124 В. И. Ленин М. Ј. Лермоитовун «А. О. Смирноваја» ше'риндәки сөзләри мисал кәтирир (бах: М. Ј. Лермонтов. Алтычилдлик әсәрләри, 2-чи чилд, 1954, сәһ. 163). —*463.*

125 *«Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри»* китабчасы Ленин тәрәфиндән 1897-чи илин ахырларында Сибир сүркүнүндә јазылмыш вә илк дәфә 1898-чи илдә Ченеврәдә «Әмәк азадлыгы» групу тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Бу китабча Русијанын габагчыл фәһләләри арасында кениш јајылмышды. Полис департаментинин вердији мә'лумата көрә, 1898—1905-чи илләр әрзиндә Петербургда, Москвада, Смоленскдә, Казанда, Орјолда, Кијевдә, Вилнода, Феодосијада, Иркутскда, Архангелскдә, Сормовода, Ковнода вә башга шәһәрләрдә ахтарышлар вә һәбсләр заманы бу китабчапы тапмышлар.

Китабчанын әлјазмасы тапылмамышдыр. Бу әлјазмасынын јалныз намә'лум бир хәтлә үзү көчүрүлмүш сурәти вардыр. 1902-чи илдә Ченеврәдә бу китабчанын икинчи нәшри вә 1905-чи илдә үчүнчү нәшри В. И. Ленинин мүгәддимәләри илә чыхмышдыр. Китабча 1907-чи илин нојабрында чап едилән ашағыдакы мәчмуәјә дә дахил едилмишдир: Вл. Илјин. «12 ил әрзиндә» (мәчмуәнин чилдиндә вә титул сәһифәсиндә 1908-чи ил көстәрилмишдир). Әлјазмасынын сурәтиндә вә китабчанын биринчи нәшриндә она әлавә шәклиндә олан ««Мүбаризә иттифагы»ндан Петербург фәһләләринә вә сосиалистләринә» интибаһнамәси 1902, 1905 вә 1907-чи илләрдәки нәшрләриндә јохдур. Әсәрләрин бүтүн әввәлки нәшрләриндә чап едилән бу интибаһнамә индики нәшрә дә дахил еднлмншдир. Әлјазмасынын сурәтиндә онун үзүнү көчүрән шәхс тәрәфиндән бә'зи јазы хәталары бурахылмышдыр. Китабчанын биринчи нәшри «Әмәк азадлыгы» групу тәрәфиндән харичдә чап едилөркән бурада да дүрүст олмајан јерләр олмушдур. Буплар сонракы нәшрләрдә Ленин тәрәфиндән дүзәлдилмишдир. — *465.*

126 *«Икинчи нәшрә мүгәддимә»* 1902-чи илин августунда јазылмыш вә һәмин илин декабрында Рус ингилабчы сосиал-

демократијасының харичи чәмијјәти тәрәфиндән нәшр едилән «Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» китабчасында чап олунмушдур.

Рус ингилабчы сосиал-демократијасының харичи чәмијјәти 1901-чи илин октјабрында В. И. Ленинин тәшәббүсү илә јарадылмышды. Чәмијјәтә «Искра» — «Заря» тәшкилатының харичи шө'бәси вә «Сосиал-Демократ» тәшкилаты дахил олмушду («Сосиал-Демократ» тәшкилаты «Әмәк азадлығы» групуну да әһатә едирди). Чәмијјәтин вәзифәси ингилабчы сосиал-демократијанын идејаларыны јајмаг вә мүбариз сосиал-демократ тәшкилаты јарадылмасына көмәк етмәк иди. Әслиндә Чәмијјәт «Искра» тәшкилатының харичи нүмајәндәси иди. О, харичдәки рус сосиал-демократлары ичәрисиндән «Искра»ја тәрәфдарлар топлајыр, гәзетә маддн јардым көстәрир, гәзетин Русијаја кәтирилмәсини тәшкил едир вә күтләви марксист әдәбијјаты нәшр едирди. Чәмијјәт бир нечә «Бүллетен» вә китабча нәшр етмишди. РСДФП II гурултајы Чәмијјәти низамнамәјә көрә комитә һүгугларына малик олан јеканә харичи партија тәшкилаты тәсдиг етмиш вә она РСДФП МК-нын рәһбәрлији вә нәзарәти алтында ишләмәји тапшырмышды.

II гурултајдан сонра «Харичи чәмијјәт»дә меншевикләр өзләринә јува салдылар вә Ленинә гаршы, болшевикләрә гаршы мүбаризә апардылар. 1903-чү илин октјабрында Чәмијјәтин икинчи гурултајында онлар болшевикләрә бәһтан атдылар, бундан сонра Ленин вә онун тәрәфдарлары гурултајын ичласындан чыхыб кетдиләр. Меншевикләр Чәмијјәтин јени низамнамәсини тәсдиг етдиләр; бу да РСДФП II гурултајында гәбул едилмиш партија низамнамәсинин әлејһинә јенәлдилмишди. Бу замандан е'тибарән Чәмијјәт меншевизмин дајағы олду; 1905-чи илә гәдәр мөвчуд олмушдур. —*469.*

127 *«Игтисадчылыг» чәрәјаны* вә ја *«игтисадчылыг»* — XIX әсрин ахырларында — XX әсрин әввәлләриндә рус сосиал-демократијасында оппортунист чәрәјан, бејнәлхалг оппортунизмин Русијадакы нөвү. «Игтисадчыларын» мәтбуат органлары Русијада «Рабочаја Мысл» гәзети (1897—1902) вә харичдә «Рабочеје Дело» журналы (1899—1902) иди.

1899-чу илдә «Credo» — игтисадчыларын Ј. Д. Кускова тәрәфиндән тәртиб едилән манифести мејдана чыхды. Ленин сүркүндә оларкән «Credo»ну аларағ, «Русија сосиал-демократларының протести»ни јазды вә бурада «игтисадчыларын» програмыны кәскин тәнгид етди. Протест сијаси сүркүндә олан 17 марксистин Минусинск маһалының Јермаков кәндиндә чағырылан мүшавирәсиндә мүзакирә едилиб јекдилликлә гәбул олунду. «Игтисадчылар» фәһлә синфинин вәзифәләрини әмәк нагғының јүксәлдилмәси, әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасы вә и. а. үгрунда игтисади мүбаризә илә мәһдудлашдырарат иддиа едирдиләр ки, сијаси мүбарнзә либерал бүржуа-

зијанын ишидир. Онлар фәһлә синфинин партијасының рәһбәр ролуну инкар едир вә һесаб едирдиләр ки, партија кортәбии һәрәкат просесини ачыг сејр етмәли, һадисәләрин гејдчиси олмалыдыр. Фәһлә һәрәкатының кортәбиилији гаршысында баш әјән «игтисадчылар» ингилаби нәзәриҗҗәнин, шүурлулуғун әһәмиҗҗәтини алчалдараг иддиа едирдиләр ки, сосиалист идеолокијасы кортәбии һәрәкатдан мејдана кәлә биләр; онлар фәһлә һәрәкатына сосиалист шүуру кәтирмәјин зәрурилијини инкар едирдиләр вә бунунла да буржуазија идеолокијасы үчүн јол ачырдылар. Игтисадчылар ајры-ајры дәрнәкләрин пәракәндәлијини вә кустарчылығыны мүдафиә едир, сосиал-демократ һәрәкатында гарышыглыг вә сәндәләмәләрә тәрәфдар чыхырдылар, фәһлә синфинин мәркәзләшдирилмиш партијасыны јаратмаг зәрурәтинин әлејһинә идиләр. «Игтисадчылыг» фәһлә синфини ингилаби сиифи јолдан узаглашдырыб ону буржуазијанын сијаси әлавәсинә чевирмәк тәһлүкәси доғурурду.

Игтисадчылыға гаршы мүбаризәдә Ленин «Искра»сы бөјүк рол ојнады. В. И. Ленин 1902-чи илин мартында чыхан «Нә етмәли?» китабында «игтисадчылығын» идеја чәһәтдән тамамилә дармадағын едилмәсини баша чатдырды. —*470.*

128 1898-чи ил мартын 1—3-дә (13—15-дә) Минскдә кечирилән *РСДФП I гурултајы* нәзәрдә тутулур. Гурултајда 6 тәшкилатдан 9 нүмајәндә вар иди, бунлар Петербург, Москва, Јекатеринослав вә Кијев «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифаглары»ның, Кијевдәки «Рабочаја Газета» групунун вә Бундун нүмајәндәләри иди. Гурултај партијанын Мәркәзи Комитәсини сечди, «Рабочаја Газета»ны партијанын рәсми органы олараг тәсдиг етди, «Манифест» бурахды вә «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»ны партијанын харичи нүмајәндәси е'лан етди (бах: «Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары», I һиссә, 1954, сәһ. 13—17).

РСДФП I гурултајынын әһәмиҗҗәти бунда иди ки, о өз гәрарларында вә «Манифест»дә Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы јарадылдығыны е'лан етди вә бунунла да бөјүк ингилаби тәблиғат ролу ојнады. Лакин гурултај програм гәбул етмәди, партијанын низамнамәсини һазырламады, гурултајда сечилән МК һәбсә алынды, «Рабочаја Газета» мәтбәәси зәбт едилди, буна көрә дә гурултај ајры-ајры марксист дәрнәкләрини вә тәшкилатларыны бирләшдириб бир-бири илә әлагәләндирә билмәди. Бәһид мәркәздән рәһбәрлик вә јерли тәшкилатларын ишиндә бәһид хәтт јох иди. —*470.*

129 1891-чи илин пајызында Петербургда мејдана кәлән *«Народнаја волја чылар групу»*нун үзвләри нәзәрдә тутулур. Әввәлләр бураја М. С. Олмински (Александров), Н. Л. Мешшерјаков, Ј. М. Александрова, А. А. Федулов, А. А. Јеркин вә башгалары дахил идиләр. Груп народнаја волјачы програмыны әсас

тутурду. О өз мәтбәәсиндә бир сыра кизли китабча вә интибаһнамә, «Рабочи Сборник»и, «Летучи Листок»ун ики нөмрәсини бурахмышды. 1894-чү илин апрелиндә бу груп полис тәрәфиндән дағыдылмыш, лакин тезликлә өз фәалиҗҗәтини јенидән давам етдирмишди. Бу дөврдә һәмин груп народнаја-волҗачылыгдан сосиал-демократизмә кечирди. «Летучи Листок»ун 1895-чи илин декабрында чапдан чыхан ахырынчы 4-чү №-синдә артыг ачыг-ашкар сосиал-демократ тә'сириндә изләри вар иди. Груп Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» илә әлагә јаратмышды, өз мәтбәәсиндә «Иттифаг»ын бә'зи нәшрләрини, мәсәлән, Ленинин «Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы» китабчасыны (бах: бу чилд, сәһ. 17—66) чап етмишди, «Рабочеје Дело» гәзетини бирликдә бурахмаг һаггында «Иттифаг» илә данышыглар апарырды. Јенә һәмин мәтбәәдә Ленинин 1896-чы илин мајында һәбсханадан көндәрилән «Тә'тилләр һаггында» китабчасыны нәшр етмәк нәзәрдә тутулурду (онун әлјазмасы индијәдәк тапылмамышдыр). Лакин 1896-чы илин ијун ајында мәтбәәнин дағыдылмасы вә груп үзвләриннн һәбсә алынмасы нәтичәсиндә китабчаны чап етмәк мүмкүн олмады, бундан сонра груп өз фәалиҗҗәтини дајандырды. Сонралар онун ајры-ајры үзвләри (Н. Ф. Куделли, Н. Л. Мешшерјаков, М. С. Олмински вә башгалары) РСДФП-нин фәал хадимләри олдулар, әксәриҗҗәти исә есерләр партијасына гошулду. —*470.*

130 *Народнојеправочулар* — «Народноје право» партијасынын үзвләридир, рус демократик зијалыларынын бу кизли тәшкилаты 1893-чү илин јајында кечмиш народнајаволҗачылардан О. В. Аптекманын, А. И. Богдановичин, А. В. Кедеоновскинин, М. А. Натансонун, Н. С. Тјутчевин вә башгаларынын иштиракы илә јарадылмышдыр. Народнојеправочулар сијаси ислаһат уғрунда мүбаризә үчүн бүтүн мүхалифәтчи гүввәләри бирләшдирмәји өз гаршыларына вәзифә гојмушдулар. Тәшкилат ики програм сәнәди бурахмышды: «Манифест» вә «Вачиб мәсәлә». 1894-чү илин јазында бу груп чар һөкүмәти тәрәфиндән дармадағын едилди. Народнојеправочуларын сијаси партија олмасы барәсиндә Ленинин верднји гијмәт үчүн В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәринә бах (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 358—361) вә бу чилд, сәһ. 497—499. Народнојеправочуларын чоху сонралар есерләр партијасына дахил олмушдур. —*470.*

131 *«Сосиалист-ингилабчылар»* (есерләр) — 1901-чи илин ахырларында — 1902-чи илин әввәлләриндә мүхтәлиф халгчы груплары вә дәрнәкләринин бирләшмәси нәтичәсиндә Русијада мејдана кәлән хырда буржуа партијасы. «Революционная Россија» гәзети (1900—1905) вә «Вестник Русской Революции» журналы (1901—1905) бу партијанын рәсми органлары

олду. Сосиалист-инкилабчыларын I гурултаенда (1905-чи илин декабры—1906-чы илин январы) гәбул едилән партија програмында сосиалист-инкилабчыларын ифадә едилмиш бахышлары халгчылыг идеjаларын илә Гәрби Авропа тәфтишчилиjи идеjаларынын гарышыгындан ибарәт иди. Ленинин ифадәси илә десәк, есерләр халгчылыг либасынын jыртыгларыны «дәбдә олдуғу кими, марксизми оппортунистчәсинә «тәнгид» васитәси илә jамамаға» чалышырдылар (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 9-чу чилд, сәh. 309). Есерләр пролетарла хырда мүлкиjjәтчи арасында синфи фәргләри көрмүрдүләр вә кәндлиләр инәрисиндә синфи зиддиjjәтләри пәрдәләjәрәк инкилабда пролетариатын рәhбәр ролуну, пролетариат диктатурасы идеjасыны рәдд едирдиләр. Онларын jеритдикләри фәрди террор тактикасы инкилаби hәрәката бөjүк зәрәр вурурду.

Аграр програмында есерләр торпағын бүтүн чәмиjjәтин мүлкиjjәтинә кечмәсини, онун кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмәсини, мүхтәлиф нөв ичтимаи бирләшмәләрин вә кооперасиjаларын инкишаф етдирилмәсини тәләб едирдиләр. Ленин көстәрди ки, онларын торпағы «сосиалистләшдирмәк» hаггында програмы сосиализм илә әсла әлагәдар дејилдир, jалныз торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиjjәтин мәhв едилмәси «нә капитал hакимиjjәтини, нә дә күтләләрин jохсуллуғуну мәhв етмәjәчәкдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 10-чу чилд, сәh. 28—29).

1905—1907-чи илләрдәки бирinчи рус инкилабы заманы есерләр өзләринин хырда буржуа маhиjjәтини ашкара чыхарараг, либерал буржуазиjа барәсиндә сазишчи сиjасәт jеридирдиләр. Республика уғрунда мүбаризәдән имтина едән вә кадетләрлә блок дүзәлдән саг ганад вә фәрди террору әсас мүбаризә васитәси hесаб едән «Максималист сосиалист-инкилабчылар иттифагы» jаратмыш сол ганад есерләр партиjасындан аjрылды. Бирinчи дүнjа мүhарибәси илләриндә (1914—1918) есерләр сосиал-шовинизм мөвгеләринә кечдиләр. 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик инкилабынын гәләбәсиндән сонра есерләр партиjасында үч груп мејдана чыхды: сағлар (Ј. Брешко-Брешковскаја вә Керенски башчылыг едирдиләр), сентристләр (В. Чернов башчылыг едирди) вә соллар (М. Спиридонова башчылыг едирди). Сағларын вә сентристләрин лидерләри буржуа Мүвәггәти hөкүмәтинин тәркибинә дахил олмушдулар. Спиридонованын групу соллар ганады дүзәлтмишди вә бу ганад 1917-чи ил нојабрын ахырларында мүстәгил бир «сол» есерләр партиjасы hалына алмышды. Бөjүк Октjабр сосиалист инкилабынын гәләбәсиндән сонра есерләр әксинкилаби, позучу иш апарыр, ағгвардиjачы кенераллара вә мүдахиләчиләрә jардым көстәрир, әксинкилаби гәсдләрдә иштирак едир, совет хадимләринә гаршы террорчулуг әмәлиjjатлары тәшкил едирдиләр. «Сол» есерләр кәндли күтләләри инәрисиндә өз тә'сирләрини сахламаға чалышараг формал сурәтдә Совет hакимиjjәтини гәбул етдиләр, лакин кәнддә синфи мүбаризә инкишаф етдикчә, Совет hакимиjjәтинә гаршы мүбаризә jолуна кечдиләр вә дармадағын

едилдиләр. Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи мүдахилә гуртардыгдан сонра есерләр өлкә дахилиндә вә ағгвардијачы мүһачирләр чәбһәсиндә Совет дөвләтинә гаршы дүшмән ишләрини давам етдириридиләр. —*471.*

132 *«Искра»* — 1900-чү илдә Ленин тәрәфиндән јарадылан биринчи кизли үмумрус марксист гәзети. Ингилабчы марксистләрин бу мүбариз органының јарадылмасы о заман рус сосиал-демократлары гаршысына чыхан вәсиләләр силсиләсиндә вә вәзифәләр силсиләсиндә әсас вәсилә вә әсас вәзифә иди. Полис тә'гибләри үзүндән Русијада ингилаби гәзет бурахмаг мүмкүн олмадығына көрә, Ленин һәлә Сибир сүркүнүндә оларкән харичдә белә бир гәзет нәшринин планыны бүтүн тәфәррүатына гәдәр дүшүнмүшдү.

Сүркүн мүддәти гуртардыгда (1900-чү илин јанвары) о дәрһал һәмин планы һәјата кечирмәјә башлады. 1900-чү илин февралында Петербургда Ленин кизли сурәтдә харичдән кәлмиш В. И. Засулич илә үмумрус марксист гәзетинин нәшриндә «Әмәк азадлығы» групунун иштиракы барәсиндә данышыглар апарырды. 1900-чү илин апрелиндә В. И. Ленинин, Л. Мартовун (Ј. О. Седербаумун), А. Н. Потресовун, С. И. Радченконун вә «легал марксистләрин» (П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановскинин) иштиракы илә «Псков мүшавирәси» дејилән мүшавирә кечирилмишди вә бурада үмумрус гәзетинин («Искра») вә елми-сијаси журналын («Заријa») програмы вә вәзифәләри һаггында редаксија бәјанатынын Ленин тәрәфиндән верилән лајиһәси динләнилмиш вә мүзакирә едилмишди. Ленин Русијанын бир сыра шәһәрләринә: Петербурга, Ригаја, Пскова, Самараја, Нижни Новгорода, Уфаја кедиб сосиал-демократ групларыны вә ајры-ајры сосиал-демократлар илә әлагә јаратмыш вә кәләчәк «Искра»ја јардым көстәрмәк һаггында онларла разылыға кәлмишди. 1900-чү илин августунда Ленин Исвечрәјә кәләркән, гәзет вә журналын програмы вә вәзифәләри, нәшрдә тутула биләчәк әмәкдашлар, редаксијанын һеј'әти вә јери барәсиндә В. И. Ленинин вә А. Н. Потресовун «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри илә мүшавирәси олмушду. «Искра»нын мејдана кәлмәси тарихи барәсиндә В. И. Ленинин «Нечә олмушду ки, «Искра» аз гала сөнсүн?» мәгаләсинә бах (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 335—352).

Ленин «Искра»сынын биринчи нөмрәси 1900-чү илин декабрында Лејпсигдә чыхды, сонракы нөмрәләр Мүнхендә чыхмышдыр; 1902-чи илин апрелиндән е'тибарән «Искра»нын нәшри Лондонда вә 1903-чү илин јазындан е'тибарән Женевәдә тәшкил едилир. «Искра»нын редаксијасына В. И. Ленин, К. В. Плеханов, Л. Мартов, П. Б. Акселрод, А. Н. Потресов вә В. И. Засулич дахил иди. Редаксијанын катиби әввәлчә И. Г. Смидович-Леман, сонралар 1901-чи илин јазындан е'тибарән исә Н. К. Крупскаја олмуш вә о, ејни замanda «Искра»нын рус сосиал-демократ тәшкилатлары илә јазышмасы илә

мәшғул олмушду. Ленин әслиндә «Искра»нын баш редактору вә рәһбәри иди. О, «Искра»да партија гуручулуғунун вә Русија пролетариатынын синфи мүбаризәсинин бүтүн әсас мәсәләләри барәсиндә мәгаләләрлә чыхыш едир, бејнәлхалг һәјатын ән мүһүм һадисәләри барәсиндә јазырды.

Ленинин планына әсасән «Искра» партија гүввәләрини бирләшдирән, партија кадрларыны топлајыб тәрбијә едән мәркәз олду. Русијанын бир сыра шәһәрләриндә (Петербург, Москва, Самара вә башгаларында) Ленин «Искра»сы мәсләкли РСДФП груплары вә комитәләри јарадылды. «Искра» тәшкилатлары В. И. Ленинин шакирдләри вә силаһдашларындан Н. Е. Бауманын, И. В. Бабушкинин, С. И. Гусевин, М. И. Калининин, Г. М. Кржижановскинин вә башгаларынын билаваситә рәһбәрлији алтында мејдана чыхыр вә ишләјирди. Гәзет марксист партија үрүндә мүбаризәдә, «игтисадчыларын» дармадағын едилмәсиндә, дағыныг сосиал-демократ дәрнәкләринин бирләшдирилмәсиндә һәлледичи рол ојнады.

Ленинин тәшәббүсү вә онуи билаваситә иштиракы илә «Искра» редаксијасы партија програмынын лајиһәсини тәртиб етди («Искра»нын 21-чи №-синдә дәрч едилмишдир) вә 1903-чү илин ијул—август ајларында кечирилән РСДФП II гурултајыны һазырлады. Гурултај чағырылдығы вахта гәдәр Русијанын јерли сосиал-демократ тәшкилатларынын чоху «Искра»ја гошулмуш, онун тактикасыны, програмыны вә тәшкилат планыны бәјәнмиш, ону өз рәһбәр органы һесаб етмишди. Гурултај өз хүсуси гәрарында партија үрүндә мүбаризәдә «Искра»ныи мүстәсна ролуну гејд етмиш вә ону РСДФП Мәркәзи Органы е'лан етмишди. II гурултајда Ленин, Плеханов вә Мартовдан ибарәт редаксија тәсдиг едилди. Партија гурултајынын гәрарынын әксинә олараг Мартов редаксијаја дахил олмагдан имтина етди вә «Искра»ныи 46—51-чи №-ләри Ленинин вә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. Сонралар Плеханов меншевизм мөвгеләринә кечди вә гурултај тәрәфиндән рәдд едилән бүтүн көһнә меншевик редакторларын «Искра» редаксијасы һеј'әтинә дахил едилмәсини тәләб етди. Ленин бунунла разылаша билмәди вә 1903-чү ил октјабрын 19-да (нојабрын 1-дә) «Искра» редаксијасындан чыхды; бундан да мәгсәд партија МК-сында мөһкәмләнib бу мөвгедән оппортунист меншевикләрә гаршы мүбаризә апармаг иди. 52-чи № тәкчә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. 1903-чү ил нојабрын 13-дә (26-да) Плеханов гурултајын ирадәсини позараг тәкбашына «Искра»нын кечмиш меншевик редакторларыны редаксијанын тәркибинә чәлб етди. 52-чи №-дән е'тибарән меншевикләр «Искра»ны өзләринин органына чевирдиләр.

Көһнә, ленинчи, болшевик «Искра»сы әвәзиндә јени, оппортунист, меншевик «Искра»сы чыхмага башлады. —*471.*

133 *«Революционная Россия»* — есерләрин кизли гәзетидир; 1900-чү илин ахырларындан е'тибарән Русијада «Социалист-

ингилабчылар иттифагы» тәрәфиндән нәшр едилмиш, 1902-чи илин јанварындан 1905-чи илин декабрына гәдәр харичдә (Ченеврә) есерләр партијасынын рәсми органы кими чыхмышдыр. —*471.*

134 *«Освобожденије»* — ики һәфтәдә бир дәфә чыхан журналдыр; либерал монархист-буржуазијанын кизли органы иди; 1902-чи илин ијунундан 1905-чи илин октјабрына гәдәр харичдә (Штутгарт — Парис) П. Б. Струвенин редакторлуғу илә чыхмышдыр. Либерал зијалыларын вә земствочуларын ән нүфузлу журналы олан «Освобожденије» өз фәалијјәти илә 1905-чи илин октјабрында конститусијачы демократ партијасынын (кадетләр партијасынын) јарапмасы үчүн зәмин һазырлады. — *472.*

135 *«Sozialistische Monatshefte»* («Сосиалист Ајлығы») — журнал, алман оппортунистләринин башлыча органы вә бејнәлхалг оппортунизмин органларындан бири. 1897-чи илдән 1933-чү илә гәдәр Берлиндә чыхмышдыр. Бириичи дүнја мүһарибәси заманы (1914—1918) сосиал-шовинист мөвгеји тутурду. —*472.*

136 Либерал зијалыларын, земствочуларын вә мүлкәдарларын елә бир партија јаратмаг чәһдләриндән бәһс олунур ки, бунун да програм тәләби Русијада чаризми конститусијалы монархија формасында сахламагдан ибарәт иди. Бу мәгсәдлә 1902-чи ил әрзиндә Москвада, Петербургда вә башга шәһәрләрдә земство хадимләринин вә либерал зијалыларын гурултајлары вә хүсуси мүшавирәләри кечирилир, бурада кәләчәк партијанын платформасы мүзакирә едилирди. Лакин партија јарадылмады. 1905-чи илин октјабрында земствочу конститусионалистләр бу заман формалашмыш олан конститусијачы-демократ партијасына (кадетләр партијасына) дахил олдулар. —*473.*

137 Русчасында ишләдилмиш *шүјтса* вә *деснитса* сөзләри сол әл вә сағ әл демәкдир (көһнәлмиш ифадәдир). — *474.*

138 *РСДФП III гурултајы* 1905-чи ил апрелин 12—27-дә (апрелин 25-и — мајын 10-да) Лондонда олмушдур. Гурултајда һәлледичи сәслә 24 вә мәшвәрәтчи сәслә 14 нүмајәндә иштирак едирди. Гурултај болшевикләр тәрәфиндән һазырланыб чағырылмышды. Бу, бириичи болшевик гурултајы иди.

РСДФП III гурултајынын Ленин тәрәфиндән һазырланыб гурултајда гәбул едилән күидәлији белә иди: I. *Тәшкилат комитәсинин мә'рузәси.* II. *Тактика мәсәләләри:* 1) силаһлы үсјан; 2) чеврилиш әрәфәсиндә вә чеврилиш заманы һөкумәтин сијасәтинә мүнасибәт (бу бәнд ики мәсәләјә һәср едилмишди: а) чеврилиш әрәфәсиндә һөкумәтин сијасәтинә мүнасибәт; б) мүвәггәти ингилаби һөкумәт һаггында); 3) кәндли һәрәкатына мүнасибәт. III. *Тәшкилат мәсәләләри:* 4) партија

тәшкилатларында фәһләләрлә зиjалыларын мүнасибәтләри; 5) партиjа низамнамәси. IV. *Башга партиjалара вә чәрәjанлара мүнасибәт:* 6) РСДФП-нин аjрылмыш һиссәсинә мүнасибәт; 7) милли сосиал-демократ тәшкилатларына мүнасибәт; 8) либераллара мүнасибәт; 9) сосиалист-инкилабчыларла әмәли сәjишләр. V. *Партиjа һәjатынын дахили мәсәләләри:* 10) тәблиғат вә тәшвигат. VI. *Нүмаjәндәләрин һесабатлары:* 11) МК-нын һесабаты; 12) jерли комитәләрин нүмаjәндәләринин һесабатлары. VII *Сечкиләр:* 13) сечкиләр; 14) гурултаjын гәтнамә вә протоколларынын е'лан едилмәси вә вәзифәли шәхсләрин вәзифәjә башламасы гаjдасы.

Гурултаjын бүтүн иши В. И. Ленинин рәһбәрлиjи алтында кедирди. Гурултаjын гәбул етдиjи әсас гәтнамәләрин лаjиһәләри онун тәрәфиндән jазылмышды; о, силаһлы үсjан, мүвәггәти инкилаби һөкумәтдә сосиал-демократиjанын иштиракы, кәндли һәрәкатына мүнасибәт, партиjанын низамнамәси мәсәләси вә бир сыра башга мәсәләләр барәсиндә мә'рузәләр етмишди. Гурултаjын протоколларында Ленинин jүздән чох чыхышы вә тәклифи jазылмышдыр.

Гурултај буржуа-демократик инкилабының там гәләбәси вә онун бөjүjүб сосиалист инкилабына кечмәси үчүн болшевикләрин jеритмәли олдуглары тактика хәттини мүәjjән етди. Гурултаjын гәрарларында инкилабып башчысы олмаг е'тибары илә пролетариатын вәзифәләри көстәрилди вә буржуа-демократик инкилабында партиjанын стратежи програмы верилди: пролетариат бүтүн кәндлиләрлә иттифагда либерал буржуазиjаны тәчрид едәрәк инкилабын гәләбәси уғрунда мүбаризә апармалыдыр.

Гурултај партиjанын низамнамәсинин дәjишдирди: а) низамнамәнин 1 §-ны Ленинин ифадә етдиjи шәкилдә гәбул етди; б) МК-нын һүгугларыны вә онун jерли комитәләрлә мүнасибәтләриин дүрүст мүәjjән етди; в) партиjанын мәркәзи органларынын тәшкилат гурулушуну дәjишдирди: үч мәркәз (МК, МО вә Партиjа шурасы) әвәзиндә гурултај jекаnә там һүгуглу партиjа мәркәзи олан Мәркәзи Комитә jаратды.

III гурултаjын иши вә әһәмиjjәти һаггында бах: Ленинин «Үчүнчү гурултај» мәгаләси вә «Демократик инкилабда сосиал-демократиjанын ики тактикасы» китабы (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 463—470; 9-чу чилд, сәһ. 1—130), һабелә «Сов.ИКП гурултаjлары, конфрансları вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары», I һиссә, 1954, сәһ. 74—100.— *476.*

139 1905-чи ил иjунун 21-дә (8-дә) П. Струвенин «Освобожденије» журналынын 72-чи №-синдә Н—ч имзасы илә дәрч едилән «Рус сосиал-демократиjасында тәфригә» мәгаләси нәзәрдә тутулур. — *476.*

140 *«Пролетари»* — һәфтәлик кизли болшевик гәзети. Партиjанын III гурултаjынын гәрары илә jарадылан РСДФП Мәр-

кәзи Органы. Партијаныи Мәркәзи Комитәсинин 1905-чи ил 27 апрел (10 мај) тарихли Пленумунун гәрары илә В. И. Ленин МО-нуи мәс'ул редактору тә'јин едилмишди.

«Пролетари» 1905-чи ил мајын 14-дән (27-дән) нојабрын 12-дәк (25-дәк) Ченеврәдә нәшр едилмишдир. 26 нөмрәси чыхмышдыр. Редаксијанын ишиндә В. В. Воровски, А. В. Луначарски, М. С. Олмински (Александров) даим иштирак едирдиләр. Н. К. Крупскаја, В. М. Величкина, В. А. Карпински редаксијада фәал иш апарырдылар. А. И. Ульјанова-Јелизарова, С. И. Гусев, В. Д. Бонч-Брујевич јерләрдән Ченеврәјә даими сурәтдә мәктублар көндәрилмәсини тәшкил едә билмишдиләр. Јерли тәшкилатларла вә «Пролетари» охучулары илә јазышманы Н. К. Крупскаја вә Л. А. Фотијева апарырдылар.

«Пролетари» көһнә, ленинчи «Искра»нын хәттини давам етдирирди вә болшевик «Вперјод» гәзети илә там варислији сахламышды. 1905—1907-чи илләрдәки бириичи рус ингилабы дөврүндә о, партијанын ингилаби тактикасыны изаһ етмәк үчүн бөјүк иш апарырды, бу тактиканы һәјата кечирмәк үчүн болшевикләрин тәшкилат вә идеја чәһәтдән сых бирләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышды.

Ленин гәзетә 90-на гәдәр мәгалә вә мәктуб јазмышды. Ленинин «Пролетари» гәзетиндәки мәгаләләри болшевик мәтбуатынын јерли органларында тәкрар чап едилир, ајрыча вәрәгәләр һалында нәшр олунурду. 1905-чи илин нојабрында Ленин Русијаја кетдикдән аз сонра «Пролетари» гәзетинин нәшри дајандырылды. «Пролетари»нин ахырынчы ики нөмрәси (25-чи вә 26-чы нөмрәләри) В. В. Воровскинин редакторлуғу илә чыхды. — *476*.

[141] *«Освобожденијечиләр»* — «Освобожденије» журналы әтрафында топлашан либерал зијалылар, земствочулар вә мүлкәдарлардыр. 1904-чү илин јајында «освобожденијечиләр» «Сојуз освобожденија» адлы либерал-монархист иттифаг һалында бирләшмишдиләр вә бу да 1905-чи илин октјабрына гәдәр јашамышды. Онлар ингилаба вә халгын мәнафејинә хәјанәти сахта демократизм илә пәрдәләјирдиләр. Земствочу конститусионалистләрлә бирликдә «освобожденијечиләр» Русијада башлыча буржуа партијасыныи — 1905-чи илин октјабрында јаранмыш олан кадетләр партијасынын өзәјини тәшкил етдиләр. —*477*.

[142] *«Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»* 1894-чү илдә «Әмәк азадлығы» групунун тәшәббүсү илә Ченеврәдә јарадылмышды. Онун өз мәтбәәси вар иди вә бурада ингилаби әдәбијјат чап едирди. Әввәлләр «Әмәк азадлығы групу» «Иттифаг»а рәһбәрлик едир вә онун нәшрләрини редактә едирди. «Иттифаг» гејри-вахташыры «Работник» мәчмуәсини, «Листки «Работника»»ны бурахырды, В. И. Ленинин «Чәримәләр һаггында ганунун изаһы» әсәрини (1897),

К. В. Плехановун «Рус сосиал-демократијасына гаршы јени јүрүш» әсәрини (1897) вә башгаларыны нәшр етмишди. 1898-чи илин мартында РСДФП I гурултајы «Иттифаг»ы партијанын харичи нүмајәндәси һесаб етди. Сонралар «Иттифаг»да оппортунист үнсүрләр — «игтисадчылар», јахуд «кәнчи» адлананлар үстүнлүк газандылар. 1898-чи илин нојабрында «Иттифаг»ын Сүрихдә кечирилән биринчи гурултајында «Әмәк азадлығы групу» «Иттифаг»ын нәшрләрини редактә етмәкдән имтина етди, јалныз «Работник»ин 5—6-чы №-сини вә В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» вә «Јени фабрик гануну» китабчаларынын бурахылмасыны өз ихтијарында сахлады. Бу замандан е'тибарән «Иттифаг» игтисадчыларын «Рабочеје Дело» журналыны нәшр етмәјә башлады. 1900-чү илин апрелиндә Ченеврәдә «Иттифаг»ын икинчи гурултајында «Әмәк азадлығы» групу «Иттифаг» илә әлагәни тамамилә кәсиб орадан чыхды. «Әмәк азадлығы» групу вә онун һәмфикирләри гурултајдан чыхыб кетдиләр вә мүстәгил «Сосиал-Демократ» тәшкилатыны јаратдылар. 1903-чү илдә РСДФП II гурултајы «Иттифаг»ы бурахмаг һаггында гәрар гәбул етди (бах: Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, 1954, сәһ. 61). —*478*.

143 «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасынын әлјазмасында бу јериндә «чәмијјәт» дејил, «пр-ва» («производства» — истеһсал) јазылмышды. Китабчанын биринчи нәшриндә (1898-чи ил) бу сөз јанлыш ачылыб «правительства» («һөкумәт») чап едилмишди. Ленин тәрәфиндән бурахылан икинчи нәшрдә (1902-чи ил) бу ашкар сәһв дүзәлдилмишди: «һөкумәт» сөзү «чәмијјәт» сөзү илә әвәз едилмишди. Ленинин бу дүзәлиши илә китабча 1905-чи илдә вә 1907-чи илдәки «12 ил әрзиндә» мәчмуәсиндә чап едилмишдир. —*479*.

144 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 458—459. — *486*.

145 Дахили ишләр назири Н. П. Игнатјевин (1881—1882-чи илләр) јеритдији сијасәтдән бәһс олунур, о, В. И. Ленинин ифадәси илә десәк, либераллары «әлә салмаға» вә III Александр һөкумәтинин ачыг иртичаја кечдијини демократизм ојунбазлығы илә пәрдәләмәјә чалышырды. Бу мәгсәдлә «сәриштәли адамларын» (задәкан башчыларынын, земство идарәләри сәдрләринин вә с.) мүшавирәләри чағырылыб, өдәнчи тә'дијәләрини ашағы ендирмәк, әһалинин көчүрүлмәсини гајдаја салмаг, јерли идарәни ислаһ етмәк мәсәләләри мүзакирә олунурду, һәтта «земство мәчлиси» ады илә сәссизчә үч мин нәфәрлик јығынчаг чағырмаг нәзәрдә тутулмушду. Бүтүн бу чәһдләр Игнатјевин исте'фасы илә нәтичәләнди, бундан сонра «азғын, сон дәрәчә мә'насыз вә вәһши бир иртича» дөврү башланды (В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 308—309). —*488*.

[146] *«Әмәк азадлығы»* групу — 1883-чү илдә К. В. Плеханов тәрәфиндән Ченеврәдә (Исвечрә) јарадылан илк рус марксист групудур. Бу група Плехановдан башга П. Б. Акселрод, Л. Г. Дејч, В. И. Засулич, В. Н. Игнатов дахил иди.

«Әмәк азадлығы» групу Русијада марксизми јајмаг үчүн бөјүк иш көрмүшдү. О, марксизм баниләриниң әсәрләрини — Марксын вә Енкелсин «Коммунист Партијасының манифести»ни, Марксын «Муздлу әмәк вә капитал» әсәрини, Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә дөғру инкишафы» әсәрини вә башгаларыны рус дилинә тәрчүмә етмиш, харичдә нәшр етмиш вә Русијада јајмышды. Плеханов вә онун групу халгчылыға чидди зәрбә ендирди. Рус сосиал-демократларының 1883 вә 1885-чи илләрдә Плеханов тәрәфиндән јазылан вә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилән ики програм лајиһәси Русијада сосиал-демократ партијасыны һазырламаг вә јаратмаг үчүн мүһүм аддым иди. Плехановун «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә дair» (1895) әсәрләри марксизм бахышларының јајылмасында бөјүк рол ојнады. Лакин «Әмәк азадлығы» групунун чидди сәһвләри дә вар иди: халгчы бахышларының галыглары давам едирди, кәндлиләрин ингилабчылығы лазымынча гиjмәтләндирилмирди, либерал бурҗуазијаның ролу шиширдилирди. Бу сәһвләр Плехановун вә група дахил олан башга үзвләрин сонракы меншевик бахышларының рүшеjми олду. «Әмәк азадлығы» групу әмәли сурәтдә фәһлә һәрәкаты илә әлагәдар олмасада, онун фәалиjjәти рус фәһлә синфинин ингилаби мәнлик шүурунун гәрарлашмасында бөјүк рол ојнады. В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әмәк азадлығы» групу «јалныз нәзәри чәһәтдән сосиал демократиjанын әсасыны гоjмуш вә фәһлә һәрәкатына дөғру биринчи аддымы атмышды» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәh. 282). «Әмәк азадлығы» групу бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты илә әлагә јаратмыш вә II Интернационалын 1889-чу илдәки биринчи конгресиндән (Парис) башлајараг, онун бүтүн конгресләриндә Русија сосиал-демократијасыны тәмсил етмишди.

1903-чү илин августунда РСДФП икинчи гурултајында «Әмәк азадлығы» групу өз фәалиjjәтини дајандырдығыны билдирди. —*490.*

[147] Ленин 1893—1896-чы илләрдә Ченеврәдә «Көһнә народнаја-волјачылар групу» (П. Л. Лавров, Н. С. Русанов вә башгалары) тәрәфиндән нәшр едилән *«Рус ичтимаи-ингилаби һәрәкаты тарихи үчүн материаллар»* адлы мәгалә мәчмуәләрини нәзәрдә тутур. «Материаллар»ын нәзәрдә тутулан он jедди китабындан јалныз беш китаб һалында чәми дөрд бурахылышы чыхмышдыр. —*492.*

[148] *Бланкизм* — франсыз сосиалист һәрәкатында көркәмли инги-лабчы, франсыз утопик коммунизминин көркәмли нүмајәндә-

си Луи-Окүст Бланки (1805—1881) тәрәфиндән башчылыг едилән чәрәјан.

Бланкистләр синфи мүбаризәни инкар едир, «бәшәриҗјәтин мүздлу көләликдән пролетариатын синфи мүбаризәси јолу илә дејил, чүз'и зијалы азлығынын суи-гәсди јолу илә хилас едиләчәјини» көзләјирдиләр (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 10-чу чилд, сәһ. 401). Онлар инғилабчы партијанын фәалијјәтини кизли гәсдчиләр дәстәсинин фәалијјәти илә әвәз едәрәк, үсјанын гәләбәси үчүн зәрури олан конкрет шәраити нәзәрә алмыр вә күтләләрлә әлагәјә лагејдлик көстәрирдиләр. —*493.*

149 *«Халчы лајиһәбазлығынын инчиләри»* мәгаләсини Ленин 1897-чи илин ахырларында Сибир сүркүнүндә оларкән «Новоје Слово» журналы үчүн јазмышды, бу журналын 1897-чи илин декабрында һөкумәт тәрәфиндән бағландығыны Ленин һәлә билмирди.

1898-чи илдә бу мәгаләни Ленин «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсинә дахил етмишдир. —*507.*

150 *«Шакирдләр»* — Марксын вә Енкелсин ардычылларыдыр. Бу термин XIX әсрин 90-чы илләриндә марксистләрин легал ады кими ишләнирди. — *510.*

151 XIX әсрин 70-чи илләриндә Алманијада сијаси игтисадда меј-дана кәлиб игтисади һәјатда етик (әхлаги) принсипләрә бөјүк әһәмијјәт верән тарихи-етик мәктәб нәзәрдә тутулур. Онун нүмајәндәләри Г. Шмоллер, Л. Брентано вә башга катедер-сосиалистләр иди. — *515.*

152 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 489. — *518.*

153 *Һеркулес сүтунларына чатмаг* ифадәси сон һәддә чатмаг, һәдсиз мүбаризәјә јол вермәк демәкдир. Гәдим јунан мифолокијасына көрә, Һеркулес сүтунларыны Һеркулес (Һеракл) учалтмышды вә гәдим јунанларын тәсәввүрләринә көрә, бунлар дүнјанын гуртарачағы иди вә бундан о јана јол јох иди. — *522.*

154 *Коробочка* — Н. В. Гоголун «Өлү чанлар» поемасындан (1842) персонаждыр, симич, хырдачы вә күт, Гоголун ифадәси илә десәк, «коразеһин» хырда мүлкәдардыр. Коробочка ады хырдачы хәсислији вә күтбејинлији билдирмәк үчүн үмумиләшдирилмиш ад олмушду. —*525.*

155 I Павелин вә I Александрын вахтында һәр шејә һөкмү чатан фаворит А. А. Аракчејевин фәалијјәт дөврү нәзәрдә тутулур, бүтөв бир һәдсиз полис истибдады вә кобуд һәрбчилик өз-башыналығы дөврү онун ады илә бағлы олмушдур («арак-

чежевчилик»). Аракчејев режиминин сәчијјәви чәһәти мәзлум күтләләрин ингилаби һәрәкатына вә һәр чүр азадфикирлилијә гаршы амансыз тәдбирләр иди.

Ордунун хәрчләрини азалтмаг мәгсәди илә һәрби мәскәнләр салмасы Аракчејеви хүсусилә мәшһурлашдырмышдыр; бу јерләрин әһалиси һәрби мүкәлләфијјәтләри јеринә јетирмәкдән башга, әкинчиликлә дә мәшғул олмалы вә өзүнү доландырмалы иди. Һәрби мәскәнләрдә мисилсиз гәддарлыг, көтәк иитизамы һөкм сүрүрдү, һәјатда һәр аддым хырдачылыгла мәһдудлашдырылмышды. —*529.*

156 *Меркантилизм* — игтисади бахышлар системи вә XV—XVIII әсрләрдә бир сыра Авропа дөвләтләринин игтисади сијасәти системидир, бу систем капитал јығымына вә тичарәтин инкишафына көмәк едирди. Меркантилизм тәрәфдарлары милләтин сәрвәтини пулла еjниләшдирәрәк һесаб едирдиләр ки, ичтимаи сәрвәт јалныз нәчиб металлар формасында олан пулдан ибарәтдир. Меркантилизм системини әсас тутан дөвләтләр харичи тичарәтин елә тәнзим едилмәсинә чалышырдылар ки, бу, әмтәә ихрачындан әмтәә идхалындан артыг олмасыны тә'мин етсин. Бу мәгсәдлә өлкә дахилиндәки сәнајеjә һимајәчилик етмәк сијасәти јеридилирди, бу да көмрүк гојулмасы, мануфактуралара мүавинәт верилмәси вә и. а. јолу илә харичи әмтәәләр идхалыны тәнзим етмәкдән ибарәт иди. Меркантилизм игтисади сијасәти зәһмәткешләрин истисмар едилмәсинин күчләнмәсинә көмәк едирди. —*531.*

157 П. Б. имзасы илә дәрч едилән «Дахили һәјатын чари мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә П. Б. Струве малијjә назирлији елми комитәсинин үзвү Гурјевин лајиһәсини бөлә сәчијjәләндирмишди (бах: «Новоје Слово», 1897, № 7, апрел, сәһ. 238). —*531.*

158 Бөјүк рус утописти — Н. Г. Чернышевскидир. —*532.*

159 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 814. —*533.*

160 *«Север»* — һәфтәлик әдәби-бәдии журналдыр; 1888-чи илдән 1914-чү илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. —*534.*

161 *Гоголун әсәриндәки кәлин* — Гоголун «Евләнмәк» адлы комедијасында (1833) бир персонаж олан Агафја Тихоновнадыр. — *537.*

162 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», 1972, сәһ. 31. Ашағыда Ленин бу парчаны даһа әтрафлы ситат кәтирир (бах: бу чилдин 538-чи сәһифәсиндә икинчи гејд). —*538.*

163 Бурада Ленин «Новоје Слово» журналынын 1897-чи илин ијунунда чыхан 9-чу №-синдә 39-чу сәһифәни нәзәрдә тутур.

онун «Игтисади романтизмин характеристикасына дair» мәгаләсиндә көстәрилән парча орададыр (бах: бу чилд, сәһ. 240—241). —*539.*

164 Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 503—504. —*539.*

165 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 483—484. —*540.*

166 Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 207—208. —*540.*

167 *«Отечественные Записки»* — әдәби-сијаси журналдыр; 1820-чи илдә Петербургда нәшрә башламышдыр; 1839-чу илдән өз дөврүнүн ән јахшы, мүтәрәгги журналы олур. Журналын ишиндә В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Т. Н. Грановски, Н. П. Огарјов вә башгалары иштирак едирдиләр. 1846-чы илдә Белински редаксијадан чыхыб кетдикдән сонра «Отечественные Записки»нин әһәмијјәти ашағы дүшмәјә башлады. 1868-чи илдә журнал Н. А. Некрасовун вә М. Ј. Салтыков-Шедринин әлинә кечдикдә «Отечественные Записки»нин јенидән чичәкләнмәси дөврү башланды; бу заман журнал өз әтрафында ингилабчы демократ зијалылары бирләшдирирди. Некрасовун вәфатындан (1877) сонра журналда халгчыларын тә'сири үстүн јер тутду.

Журнал арасы кәсилмәдән сензура тә'гибләринә мә'руз галырды вә 1884-чү илин апрелиндә чар һөкумәти тәрәфиндән бағланды. —*546.*

168 Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә Скалдинин «Учгарларда вә пајтахтда» китабынын К. Маркс тәрәфиндән чыхарылмыш конспекти (бах: Марксын вә Енкелсин Архиви, XI чилд, 1948, сәһ. 119—138) вә һәмин китабын 1870-чи илдә нәшр олунуб онун гејдләр етдији вә сөзләрин алтындан хәтт чәкдији нүсхәси вардыр. Марксын конспекти Ленинин «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» әсәри илә мүгајисә едилдикдә, көрүнүр ки, Марксын вә Ленинин фактик материала вә китаб мүәллифинин чыхардыгы нәтичәләрә мүнасибәти ејни олмушдур. —*546.*

169 Русијада тәһкимчилик һүгугуну ләғв едән *«кәндли ислаһаты»* 1861-чи илдә чар һөкумәти тәрәфиндән тәһкимчи мүлкәдарларын хејринә кечирилмишди. Ислаһатын зәрурилији өлкәнин игтисади инкишафынын бүтүн кедишиндән вә тәһкимчи истисмарына гаршы күтләви кәндли һәрәкатының јүксәлмәсиндән ирәли кәлирди. «Кәндли ислаһаты» буржуа ислаһаты иди. Русијаны капитализм јолуна чәлб едән игтисади инкишафын күчү ислаһатын капиталист мәзмунлу олмасына кәтириб чыхармышды вә «кәндли торпаглары нә гәдәр *аз* кәсилирдисә, бу торпаглар мүлкәдар торпагларындан нә гәдәр *мүкәммәл*

ајрылырдыса, тәһкимчиләрә верилән бачын... мәбләғи нә гәдәр *аз* олурдуса... бу мәзмун о гәдәр гүввәтлә заһирә чыхырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 108). «Кәндли ислаһаты» Русијаны буржуа монархијасына чевирмәк јолунда бир аддым иди. 1861-чи ил февралын 19-да II Александр Манифести вә тәһкимли асылылығындан чыхмыш кәндлиләр һаггында «Әсаснамәләри» нмзалады. Үмумијјәтлә 22,5 милјон мүлкәдар кәндлиси «азад едилмишди». Лакин мүлкәдар торпаг саһибләри сахланмышды. Кәндли торпаглары мүлкәдарын мүлкијјәти е'лан едилирди. Кәндли анчаг ганунла мүәјјән едилән норма үзрә (о да мүлкәдарын разылығы илә) өдәнч верib пај торпағы ала биләрди. Бу өдәнч пулуну кәндлиләр чар һөкумәтинә верирдиләр, чар һөкумәти исә мүәјјән едилән мәбләғи мүлкәдарлара вермишди. Тәхмини һесабламаларa көрә, ислаһатдан сонра задәканларын әлиндә 71,5 милјон десјатин, кәндлиләрин әлиндә 33,7 милјон десјатин торпаг вар иди. Ислаһат сајәсиндә мүлкәдарлар кәндли торпағының $^1/_5$ вә һәтта $^2/_5$ һиссәсини кәсиб өзләринә көтүрдүләр

Көһнә, бијар тәсәррүфат системи ислаһат нәтичәсиндә анчаг сарсымышды, лакин мәһв едилмәмишди. Кәндли пај торпагларының ән јахшы һиссәләри («кәсилиб көтүрүлән торпаглар», мешәләр, чәмәнләр, суватлар, өрүшләр вә башгалары) мүлкәдарларын әлиндә галырды, бунсуз исә кәндлиләр мүстәгил тәсәррүфат гура билмирдиләр. Торпағын сатын алынмасы һаггында сөвдә бағланана гәдәр кәндлиләр «мүвәггәти мүкәлләфијјәтли» һесаб едилирдиләр вә мүлкәдарын хејринә төјчү вә бијар шәклиндә мүкәлләфијјәт дашыјырдылар.

Н. Г. Чернышевски башда олмагла рус ингилабчы демократлары «кәндли ислаһатыны» опун тәһкимчи характеринә көрә тәнгид едирдиләр. 1861-чи ил «кәндли ислаһатыны» В. И. Ленин әкинчиликдә доғулмагда олан капитализмин хејринә кәндлиләр үзәриндә илк күтләви зоракылыг, капитализм үчүн мүлкәдар үсулу илә «торпагларын тәмизләнмәси» адландырмышды.

1861-чи ил ислаһаты һаггында бах: Ф. Енкелсин «Алманијада сосиализм» мәгаләси (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 252—254) вә Ленинин «Тәһкимчилик һүгугу сүгутунун әлли иллији», «Зубилеј мүнасибәти илә», ««Кәндли ислаһаты» вә пролетар-кәндли ингилабы» әсәрләри (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 72—76, 96—115. —*547.*

[170] Скалдинә мө'тәдил мүһафизәкар характеристикасыны Енкелс «Soziales aus Rußland» («Русијада ичтимаи мүнасибәтләр һаггында») мәгаләсиндә вермишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XV чилд, 1933, сәһ. 261). —*559.*

[171] Ленин XX әсрин 60-чы илләринин идеја «ирсиндән» данышаркән сензура мүлаһизәләринә көрә Скалдинә истинад етмәјә

мәчбур олмушду. Әслиндә исә Ленин Н. Г. Чернышевскинин көстәрилән «ирсин» башлыча нүмајәндәси һесаб едирди. 1899-чу ил јанвары 26-да Ленин Сибир сүркүнүндән А. Н. Потресова көндәрдији мәктубунда јазыр: «...ахы Скалдиндән ирс гәбул етмәји мәһз мән һеч бир јердә тәклиф етмирәм. Ирси башга адамлардан гәбул етмәк лазым кәлдији шүбһәсиздир. Мәнә елә кәлир ки, 237-чи сәһифәдәки (бу чилдин 559-чу сәһифәси. *Ред.*) гејд мәни (әлејһдарларын ола биләчәк һүчумларындан) мүдафиә едәчәкдир; мән орада мәһз Чернышевскинин нәзәрдә тутмушам вә мүгајисә үчүн онун көтүрүлмәсинин нәјә көрә јахшы олмадығыны әсасландырмышам» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 12).—*559.*

[572] *«Земледелческаја Газета»* — дөвләт әмлакы назирлијинин (1894-чү илдән—дөвләт әмлакы вә торпаг назирлијинин) органыдыр; 1834-чү илдән 1917-чи илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. — *565.*

[573] *«Вестник Јевропы»* — либерал-бурҗуа мәсләкли ајлыг тарихи-сијаси вә әдәби журналдыр; 1866-чы илдән 1918-чи илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. Журналда нигилабчы марксистләр әлејһинә мәгаләләр чап едилирди. 1908-чи илә гәдәр журналын редактор-нашири М. М. Стасјулевич иди.—*570.*

[574] Ленин Скалдинин нәзәрдә тутур, онун китабындакы сөзләри ситат кәтирир (бах: Скалдин. Учгарларда вә пајтахтда. СПБ., 1870, сәһ. 285).—*575.*

[575] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 90.—*580.*

[576] К. В. Плеханову 1897-чи илдә «Новоје Слово» журналынын 12-чи (сентјабр) №-синдә Н. Каменски имзасы илә чап едилән «Тарихин материалист анлајышы һаггында» мәгаләси нәзәрдә тутулур (бах: К. В. Плеханов. Бешчилдлик сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, II чилд, сәһ. 236—266).—*588.*

[577] *«Schmollers Jahrbuch»* («Шмоллер Салнамәси») там ады белədир: «Jahrbuch fiir Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich» («Алманија Империјасында Ганунвericилик, Идарәетмә вә Халг Тәсәрруфаты Салнамәси») — сијаси игтисад журналыдыр; 1877-чи илдән алман буржуа игтисадчылары, катедер-сосиализмин нүмајәндәләри Ф. Голтсендорф вә Л. Брентано тәрәфиндән, 1881-чи илдән е'тибарән исә Г. Шмоллер тәрәфиндән нәшр едилмишдир.—*591.*

[578] *«Неделја»* — либерал-халгчы сијаси вә әдәби гәзети; 1866-чы илдән 1901-чи илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. Гәзет мүт-

ләгиҗҗәтә гаршы мүбаризәнин әлеҕинә чыхыр, «кичик ишләр» нәзәриҗҗәси дејиләи нәзәриҗҗәни тәблиғ едирди, җә'ни зијалылары ингилаби мүбаризәдән имтина едиб «мәдәниҗҗәтчиликлә» мәшғул олмаға чағырырды. —*592.*

179 *«Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасынын икинчи нәшринә мүгәддимәнин гараламасы»* Ленин тәрәфиндән 1902-чи илин августундан кеч олмајараг јазылмышдыр; бунун әсас мүддәалары В. И. Ленин тәрәфиндән мүгәддимәдә инкишаф етдирилмишдир (бах: бу чилд, сәһ. 469—475).—*595.*

В. И. ЛЕНИНИН СИТАТ КӘТИРДИЈИ ВӘ АДЫНЫ ЧӘКДИЈИ ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ВӘ МӘНБӘЛӘРИН КӨСТӘРИЧИСИ

[*Бабушкин, П. Д. Письмо в комиссию по исследованию кустарной промышленности в России от 19 февраля 1887 г.*]. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XVI. Спб., 1887, стр. 594—595. —*447—448.*

Белов, В. Д. Кустарная промышленность в связи с уральским горнозаводским делом. — Бу китабда: Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. XVI. Спб., 1887, стр. 1—35. — *448.*

Бельтов, Н. — бах: [Плеханов, Г. В.]

**Благовещенский, Н. А. Сводный статистический сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям.* Т. I. Крестьянское хозяйство. М., 1893. XVI, 266 стр.—*230.*

Боборыкин, П. Д. По-другому. Роман в двух частях. — «Вестник Европы», Спб., 1897, № 1, стр. 119—187; № 2, стр. 567—639; № 3, стр. 5—74. — *578—579.*

[*Богданович, А. И.*] *Насущный вопрос.* [Смоленск], изд. партии «Народного права», 1894. 41 стр. (Вып. 1). — *478, 498.*

Буняковский, В. Я. Опыт о законах смертности в России и о распределении православного народонаселения по возрастам. Прил. к VIII т. Записок Академии наук № 6. Спб., [1865]. VIII, 196 стр. — *519.*

В. В. — бах: [Воронцов, В. П.]

---

* Јанында улдуз гојулмуш китабларда В. И. Ленинин гејдләри вардыр. Бу китаблар Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә сахланылыр.

«Вестник Европы». Спб. — *570. 584.*

— 1897, № 1, стр. 119—187; № 2, стр. 567—639; № 3, стр. 5—74. — *578—579.*

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли». Спб., 1897, № 26, стр. 850—853. — *290, 295—297, 299—300, 301, 320—321, 325, 332—333.*

Витте, С. Ю. [*Циркуляр министра финансов чинам фабричной инспекции*].—«Летучий Листок «Группы народовольцев»», [Спб.], 1895, № 4, 9 декабря, стр. I—II, бу бөлмәләрдә: «Приложения»; «Русские Ведомости», М., 1896, № 112, 24 апреля, стр. 1; «Русское Слово», М., 1896, № 107, 22 апреля, стр. 3. — *113, 115, 120, 121, 123, 285.*

Волгин, А. — бах: [Плеханов, Г. В.]

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Наши направления.* Спб., 1893. VI, 215 стр. — *250, 569.*

— *Немецкий социал-демократизм и русский буржуазизм.* (П. Струве. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России). — «Неделя», Спб., 1894, № 47, 20 ноября, стр. 1504—1508; № 48, 27 ноября, стр. 1543—1547; № 49, 4 декабря, стр. 1587—1593. — *213, 592.*

— *Очерки кустарной промышленности в России.* Спб., 1886. III, 233 стр. — *430—431.*

— *Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве.* Спб., 1892. VI, 261 стр. — *379—380.*

Гоголь, Н. В. Женитьба. — *537.*

— *Мертвые души.* — *372, 433—434, 439, 449, 456, 460, 462, 525.*

[*Даниельсон, Н. Ф.*] *Николай — он. Апология власти денег, как признак времени.* — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 1, стр. 155—185; № 2, стр. 1—34. — *213.*

— *Нечто об условиях нашего хозяйственного развития.* — «Русское Богатство», Спб., 1894, № 4, стр. 1—34; № 6, стр. 86—130. — *207, 260, 261.*

— *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., 1893. XVI, 353, XVI стр. — *160, 163—164, 167, 173—174, 187, 194—199, 206—207, 220, 222, 224, 227—228, 230, 239, 244, 245, 246, 249, 250, 258, 259.*

«Деловой Корреспондент». Екатеринбург, 1887, № 148, 22 сентября, стр. 1—2. — *436.*

Дурново, И. Н. Циркуляр Дурново Победоносцеву. Совершенно доверительно. — *83—86.*

Егунов, А. Н. Кустарные промыслы в Пермской губернии, в связи с добывающей промышленностью. (Извлечение из отчета 1892 г. А. Н. Егунова). — Бу китабда: Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895, стр. 128—173. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — *383, 448, 453—454.*

**Ежегодник министерства финансов.* Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. Спб., 1869. VIII, 618 стр. — *373, 418.*

Заезжий. Наша выставка. Кустарный отдел. — «Деловой Корреспондент», Екатеринбург, 1887, № 148, 22 сентября, стр. 1—2. — *436.*

[*Закон*] *о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих* [3 июня 1886 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате». Спб., 1886, № 68, 15 июля, ст. 639, стр. 1390—1405. — *22, 23, 28, 29, 34—36, 46—47, 50—51, 52—53, 60, 64—65, 65—66, 115, 287—288, 306—307, 314—315.*

[*Засулич, В. И.*] *Иванов, В. Плохая выдумка.* (По поводу романа г. Боборыкина «По-другому»). — «Новое Слово», Спб., 1897, № 12, сентябрь, стр. 1—19. — *578—579.*

«Здоровье». Спб., 1879, № 122, стр. 382—384; № 123, стр. 403 — 405. — *422—423.*

«Земледельческая Газета». Спб., 1873, № 9, 3 марта, стр. 129 — 133. — *566.*

Зибер, Н. И. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Опыт критико-экономического исследования. Спб., 1885. VII, 598 стр. — *168, 186, 193, 194, 195.*

Иванов, В. — см. [Засулич, В. И.]

Ингрем, Д. История политической экономии. Пер. с англ. под ред. И. И. Янжула. М., Солдатенков, 1891. XI, 322, IV стр. — *211—212.*

Инструкция чинам фабричной инспекции по применению... мнения Государственного совета о продолжительности и распределе-

нии рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Правительственный Вестник», Спб., 1897, № 242, 5(17) ноября, стр. 1—2; № 243, 6(18) ноября, стр. 1—2. — *324—325, 329, 330, 331—332, 333—334, 336—337.*

«Искра». [Лондон], 1902, № 23, 1 августа, стр. 2—4; № 24, 1 сентября, стр. 2—4. — *471.*

Каменский, Н. — *бах:* [Плеханов, Г. В.]

Карышев, Н. А. Народнохозяйственные наброски. XXXIII. Затраты губернских земств на «экономические мероприятия». — XXXIV.—К вопросу о задолженности частного землевладения. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 5, стр. 1—26. — *564—565.*

[*Катков, М. Н.*] *Москва, 28 мая.* [Передовая]. — «Московские Ведомости», 1886, № 146, 29 мая, стр. 2. — *26—28, 45—46.*

Короленко, С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях. Спб., 1892. XX, 844 стр. (Деп. земледелия и сельской пром-сти. С.-х. и стат. сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V). — *242—243, 410.*

Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М., 1861, 310 стр. — *195.*

**Красноперов, Е. И. Кустарная промышленность Пермской губернии на Сибирско-Уральской научно-промышленной выставке в г. Екатеринбурге в 1887 г.* Вып. I—III. Пермь, изд. Пермск. губ. земства, 1888—1889. (Работы статистического бюро, учрежд. при Пермск. губ. зем. управе). — *348, 361, 377, 399, 417—418, 419, 422, 424, 425, 426, 436, 447, 448.*

Крылов, И. А. Лев на ловле. — *335.*

Лавров, П. Л. О программных вопросах. — «Летучий Листок «Группы народовольцев»», [Спб.], 1895, № 4, 9 декабря, стр. 19—22. — *492—493, 496—498.*

Левитский, Н. В. О некоторых вопросах, касающихся народной жизни.—«Русские Ведомости», М., 1897, № 239, 30 августа, стр. 3. — *456—463.*

[*Ленин, В. И.*] *Две тактики социал-демократии в демократической революции.* Изд. ЦК РСДРП, Женева, тип. партии, 1905.

VIII, 108 стр. (РСДРП). Башлыгдан әввәл мүәллиф белә көстәрилмишдир: Н. Ленин. — *476.*

[*Ленин, В. И.*] *Ленин, Н. Задачи русских социал-демократов.* С предисл. П. Аксельрода. Женева, изд. РСДРП, 1898, 32 стр. — *469, 474—475, 476—477, 596, 598.*

— *Ленин, Н. Задачи русских социал-демократов.* Изд. 2-е. С предисл. автора и П. Б. Аксельрода. Женева, изд. Загр. лиги русск. рев. соц.-дем., 1902. XI, 24 стр. — *469, 470, 472, 476, 595, 598.*

— *Ленин, Н. Задачи русских социал-демократов.* 3-е изд. Женева, изд. ЦК РСДРП, 1905. [1], 37 стр. — *476.*

— *Т—н, К. К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты. — «Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, стр. 25—50; № 8, май, стр. 25—60; № 9, июнь, стр. 26—53; № 10, июль, стр. 18—32. — *539.*

— *К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты.—Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, В. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 1—112. — *540—541, 571—572.*

— *Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах.* [Спб., тип. «Группы народовольцев»], 1895. 56 стр. На тит. л. вых. дан.: Херсон, тип. Субботина. — *287.*

— *Перлы народнического прожектерства.* — Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, В. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 201—225. — *453—454.*

— *Ильин, В. Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. XIII, 480 стр.; 2 л. диагр., VIII л. табл. — *154, 175, 199.*

— *Революционный авантюризм.*—«Искра», [Лондон], 1902, № 23, 1 августа, стр. 2—4; № 24, 1 сентября, стр. 2—4. — *471.*

— *Революция учит.* — «Пролетарий», Женева, 1905, № 9, 26 (13) июля, стр. 1. — *476—477.*

— *Ленин, Н. Что делать?* Наболевшие вопросы нашего движения. Stuttgart, Dietz, 1902. VII, 144 стр. — *469—470, 476—477, 596, 598—599.*

— *Ильин, В. Экономические этюды и статьи.* Спб., тип. Лейферта, 1899, 290 стр. — *454, 540—541, 571—572.*

Лермонтов, М. Ю. А. О. Смирновой. — *463.*

«Летучий Листок «Группы народовольцев»». [Спб.], 1892—1895, № 1—4. — *478.*

— № 4, 1895, 9 декабря, стр. 19—22, стр. I—II. — *113, 115—116, 120, 121, 122—123, 285—286, 492—493, 496—498.*

Мальтус, Т.-Р. Опыт о законе народонаселения или изложение прошедшего и настоящего действия этого закона на благоденствие человеческого рода, с приложением нескольких исследований о надежде на отстранение или смягчение причиняемого им зла. Пер. П. А. Бибиков. Т. 2. Спб., 1868. 468. стр. — *191.*

Манифест социально-революционной партии «Народного права». [Листовка]. 19 февраля 1894 года. [Смоленск], 1894. 1 л.— *478, 498.*

Мануилов, А. А. Капиталистическая идиллия. [Рецензия на кн.:] Герхарт фон Шульце-Геверниц. Крупное производство, его значение для экономического и социального прогресса.—Этюд из области хлопчатобумажной промышленности. Под ред. и с предисл. П. Б. Струве. В прил. лекция Филипповича: «Экономический прогресс и успехи культуры», 1897. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 11, стр. 78—93. — *517, 537.*

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии. Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — *207, 209, 239, 260—262, 486, 538, 539—540.*

**Маркс, К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта,*—бу китабда: Маркс, К. Собрание исторических работ. Полный пер. с нем. под ред. и с примеч. В. Базарова и И. Степанова. [Спб.], Скирмунт, [1906], стр. 137—268. — *232—233.*

— *Временный устав Товарищества.* 21—27 октября 1864 г. — *14—15.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — *12, 147, 195, 588.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — *185, 186, 240, 257, 276.*

*— *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. 2. Кн. II. Процесс обращения капитала. Спб., [тип. министерства путей сообщения (Бенке)], 1885. XXI, 403 стр. — *173.*

— *Критика Готской программы.* Замечания к программе германской рабочей партии 5 мая 1875 г. — *211—212.*

— *Критика некоторых положений политической экономии.* Пер. с нем. П. П. Румянцева под ред. А. А. Мануилова. М., Бонч-Бруевич, 1896. XII, 160 стр. — *208—209, 228—229, 232.*

Маркс, К. Общий устав Международного Товарищества Рабочих. Около 24 октября 1871 г. — *14—15.*

— *Предисловие к первому изданию* [первого тома «Капитала»]. 25 июля 1867 г. — *274.*

*— *Собрание исторических работ.* I. Борьба классов во Франции 1848—1850 г. II. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. III. Революция и контрреволюция в Германии. Прил.: I. Ф. Энгельс. Введение к «Борьбе классов во Франции». II. К. Каутский. Предисловие к «Революции и контрреволюции». Полный пер. с нем. под ред. и с примеч. В. Базарова и И. Степанова. [Спб.], Скирмунт, [1906]. 456 стр. — *232—233.*

— *Теории прибавочной стоимости* (IV том «Капитала»). Январь 1862 г. — июль 1863 г. — *13.*

Материалы для истории русского социально-революционного движения. Вып. I, X [1—2], XI, XVI. С прил. «С родины и на родину», №№ 1, 3—7. Женева, изд. «Группы старых народовольцев», 1893—1896. — *492.*

Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губернии. Вып. V. Ч. I (Заводский район). Казань, изд. Красноуфимского уезд. земства, 1894. 420 стр. — *410—411.*

Материалы к оценке земель Нижегородской губернии. Экономическая часть. *Вып. XI. Семеновский уезд. Н. Новгород, изд. Нижегородского губ. земства. 1893. X, 675 стр. (Статистическое отделение Нижегородской губ. зем. управы). — *422.*

Мейер, Р. Доход. — Бу китабда: Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, стр. 283—328. — *212.*

Микулин, А. А. Очерки из истории применения закона 3-го июня 1886 года о найме рабочих на фабриках и заводах Владимирской губернии. (Изд. неофиц.) Владимир, 1893. 103 стр. — *39, 53, 54, 55, 56.*

Минский, Н. М. При свете совести. Мысли и мечты о цели жизни. Изд. 2-е. Спб., 1897. XVI, 228 стр. — *545.*

Михайловский, Н. К. Литература и жизнь.—«Русское Богатство», Спб., 1894, № 10, стр. 45—77. — *527.*

— *Литература и жизнь.* О совести г. Минского, страхе смерти и жажде бессмертия. — О наших умственных течениях за пол-

века. — О новых словах и «Новом Слове». — О речи проф. Светлова.—О г. Волынском и скандалистах вообще.—«Русское Богатство», Спб., 1897, № 10, стр. 161—195. — *545, 546, 570, 583—592.*

— *Литература и жизнь.* О народничестве, диалектическом материализме, субъективизме и проч. — О страшной силе г. Novus'a, о моей робости и о некоторых недоразумениях.— Н. Н. Златовратский.—«Русское Богатство», Спб., 1897, № 11, стр. 115—139. — *538—540, 542.*

Михайловский, Я. Т. Заработная плата и продолжительность рабочего времени на фабриках и заводах. — Бу китабда: Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893, стр. 273 — 303 (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго), отдел XXIII. — *40, 50.*

Моллесон, И. И. Очерк шерстобитного и валяльного (или пимокатного) промыслов в гигиеническом отношении. — «Здоровье», Спб., 1879, № 122, стр. 382—384; № 123, стр. 403—405. — *422.*

Москва, 18 января. — «Московские Ведомости», 1885, № 19, 19 января, стр. 3. — *26—27.*

«Московские Ведомости». — 307, 555, 584—585.

— 1885, № 19, 19 января, стр. 3. — *26—27.*

— 1886, № 146, 29 мая, стр. 2. — *27—28, 45—46.*

— 1891, № 185, 7 июля, стр. 3—5; № 192, 14 июля, стр. 3—5.— *545, 583—584, 592.*

Н. —он, Николай — он — бах: [Даниельсон, Н. Ф.]

Н — ч. Раскол в русской социал-демократии. — «Освобождение», Париж, 1905, № 72, 21 (8) июня, стр. 356—357. — *476.*

Наказ чинам фабричной инспекции. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1894, № 104, 27 июня, ст. 704, стр. 2189—2212. — *42, 44, 45—46.*

Насущный вопрос — бах: [Богданович, А. И.].

«Неделя». Спб., 1894, № 47, 20 ноября, стр. 1504—1508; № 48, 27 ноября, стр. 1543—1547; № 49, 4 декабря, стр. 1587—1593.— *213, 592.*

Некрасов, Н. А. Памяти Добролюбова. — *5.*

«Новое Время». Спб., 1886, № 3686, 5 (17) июня, стр. 3. — *26.*

Новое выступление русских либералов. — «Революционная Россия», [Женева], 1902, № 9, июль, стр. 3—5. — *471—472.*

«Новое Слово». Спб. — *234.*

— 1897, № 7, апрель, стр. 25—50, стр. 229—243. — *531—532, 539.*

— 1897, № 8, май, стр. 25—60; № 9, июнь, стр. 26—53; № 10, июль, стр. 18—32. — *539.*

— 1897, № 12, сентябрь, стр. 1—19, стр. 70—98. — *578—579, 587—588.*

— 1897, № 1, октябрь, стр. 55—84. — *538, 539, 540.*

О введении в действие правил о надзоре за благоустройством и порядком на частных горных заводах и промыслах и о найме рабочих на сии заводы и промыслы [9 марта 1892 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1892, № 114, 15 октября, ст. 1099, стр. 2756. — *60.*

О надзоре за благоустройством и порядком на частных горных заводах и промыслах и о найме рабочих на эти заводы и промыслы [9 марта 1892 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1892, № 40, 24 апреля, ст. 410, стр. 757—763. — *60.*

О преобразовании фабричной инспекции и должностей губернских механиков и о распространении действия правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [14 марта 1894 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1894, № 45, 31 марта, ст. 358, стр. 971—980. — *60.*

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности [2 июня 1897 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *286—323, 324, 325, 328—329, 330, 331, 332—333, 334, 336, 494.*

О распространении на губернии Царства Польского закона о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры и о надзоре за заведениями фабричной промышленности [11 июня 1891 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правитель-

ства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1891, № 75, 23 июля, ст. 799, стр. 1911—1913. — *60, 61.*

О распространении на Егорьевский уезд Рязанской губернии изъясненных в уставе о промышленности постановлений о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих [30 июля 1893 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1893, № 130, 31 августа, ст. 1064, стр. 2983. — *61.*

О распространении на некоторые губернии правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих, а также об издании нового штата фабричной инспекции [2 июня 1897 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 63, 17 июня, ст. 792, стр. 2190—2194. — *314—315.*

Орехово-Зуево. (Корреспонденция «Нового Времени»). — «Новое Время», Спб., 1886, № 3686, 5 (17) июня, стр. 3, бу бөлмәдә: «Внутренние известия». — *26.*

Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведениям за 1879 г.] Спб., 1881. IX, 753 стр. — *418, 423.*

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. [По сведениям за 1890 г., дополненным сведениями за 1893 и 1894 гг.]. Изд. 3-е, испр. и знач. доп. Спб., 1894. XVIII, 827 стр. — *363, 418.*

«Освобождение». Штутгарт — Париж. — *471, 472, 473.*

— Париж, 1905, № 72, 21 (8) июня, стр. 356—357. — *476.*

Островский, А. Н. В чужом пиру похмелье. — 236.

«Отечественные Записки». Спб, 1867, № 9, кн. 2, стр. 319—381; № 10. кн. 2, стр. 620—680; 1868, № 11, стр. 255—287; № 12, стр. 503—620; 1869, № 11, стр. 141—186; № 12, стр. 427—468. — *546.*

— 1872, № 5, стр. 30—50; № 6, стр. 161—182. — *561.*

Отчет о капиталах и оборотах и о деятельности кустарно-промышленного банка Пермского губернского земства за 1895 год. Сост. правлением банка. Пермь, 1896. 144 стр. — *448.*

Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. III. Спб., 1895. 228 стр. (М-во земл. и гос. имуществ. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики). — *383, 448, 453—454.*

**Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии.* Пермь, 1896. IV, 365 стр.; 232 л. табл.; 8 стр.; XVI л. диагр.; 1 л. карт. (Обзор Пермского края). — *343—455.*

П. Б. — бах: Струве, П. Б.

Периодические издания. «Русское Богатство», март. «Русский Вестник», апрель. «Вестник Европы», апрель. «Русское Обозрение», март. [Рецензия]. — «Русская Мысль», М., 1896, № 5, стр. 225—237, библиографический отдел. — *233—236.*

«Пермские Губернские Ведомости». 1896, № 183, 27 августа, стр. 3. — *448.*

Песков, П. А. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Владимирского округа. Спб., 1886. 73 стр.; 68 л. табл. (III Владимирский фабричный округ). — *39.*

[*Плеханов, Г. В.*] *Бельтов, Н. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю.* Ответ гг. Михайловскому, Карееву и комп. Спб., 1895. 288 стр. — *216, 579—580, 586.*

— *Новый поход против русской социал-демократии.* Женева, изд. «Союза русских социал-демократов», 1897. 55 стр. — *491—492.*

— *Каменский, Н. О материалистическом понимании истории.* (Essais sur la conception matérialiste de l'histoire par Antonio Labriola, professeur à l'université de Rome, avec une préface de G. Sorel. Paris. 1897). — «Новое Слово», Спб., 1897, № 12, сентябрь, стр. 70—98. — *588—589.*

— *Волгин, А. Обоснование народничества в трудах г-на Воронцова (В. В.).* Критический этюд. Спб., 1896. VI, 283 стр. — *197, 241, 250, 376—377.*

Положение о горнозаводском населении казенных горных заводов ведомства министерства финансов. Спб., 1861. 14 стр. — *447.*

[*Положения 19 февраля 1861 года о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости*]. — *549—550.*

Правила о продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Пра-

вительственный Вестник», Спб., 1897, № 221, 9 (21) октября, стр. 1. — *324, 325—328, 329—330, 331—332, 333—335, 336.*

Правила о хранении и расходовании штрафного при фабриках капитала. [4 декабря 1890 г.]. — «Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате», Спб., 1891, № 2, 4 января, ст. 24, стр. 23—24. — *47—48, 50—51, 57—58, 59, 61—62, 65, 66.*

[*Правительственное сообщение о летних забастовках на петербургских мануфактурах*]. — «Правительственный Вестник», Спб., 1896, № 158, 19 (31) июля, стр. 1—2. — *120, 122—126.*

«*Правительственный Вестник*». Спб., 1896, № 158, 19 (31) июля, стр. 1—2. — *120, 122—126.*

— 1897, № 221, 9 (21) октября, стр. 1. — *324, 325—328, 329—330, 331—332, 333—335, 336.*

— 1897, № 242, 5 (17) ноября, стр. 1—2; № 243, 6 (18) ноября, стр. 1—2. — *324—325, 328, 329—330, 331—332, 333—334, 336.*

Продолжительность и распределение рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб., 1897, № 26, стр. 850—853. — *290, 295—297, 299—300, 301, 320—321, 324—325, 332—333.*

Производительные силы России. Краткая характеристика различных отраслей труда — соответственно классификации выставки. Сост. под общ. ред. В. И. Ковалевского. Спб., [1896]. XI, 1249 стр. (М-во финансов. Комисс. по заведованию устройством Всеросс. пром. и худож. выставки 1896 г. в Н.-Новгороде). — *515—516, 531—532.*

«*Пролетарий*». Женева, 1905, № 1—9, 27 (14) мая—26 (13) июля. — *476—477.*

— № 9, 26 (13) июля, стр. 1. — *476—477.*

Промыслы Московской губернии. Вып. I—V*. М., изд. Моск. губ. земства, 1879—1883. (В изд.: Сборник статистических сведений по Московской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Т. VI, вып. I—II; т. VII, вып. I—III). — *195, 347.*

Промышленность. Статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Пер. с нем. М., Водовозовы, 1896, VIII, 328 стр. — *212.*

**Пругавин, В. С. Промыслы Владимирской губернии.* Вып. I, IV. М., Баранов, 1882. — *346.*

[*Прудон, П.-Ж.*] *Критический разбор теории Мальтуса, сделанный Прудоном в сочинении «О справедливости».* — Бу китабда: Мальтус, Т.-Р. Опыт о законе народонаселения... Пер. П. А. Бибиков. Т. 2. Спб., 1868, стр. 424—442, бу бөлмәдә: «Приложения». — *190—191.*

«Работник». Женева, 1896, №№ 1 и 2. — *6—7, 478.*

«Революционная Россия». [Женева], 1902, № 9, июль, стр. 3—5. — *471.*

Решетников, Ф. М. Подлиповцы. — *459.*

Рикардо, Д. Сочинения. Пер. Н. Зибера. С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882. XXVI, 659 стр. — *181.*

Родбертус-Ягецов, И.-К. Социальные письма к фон Кирхману. — *176—177, 211.*

Розанов, В. В. В чем главный недостаток «наследства 60—70 годов»? — «Московские Ведомости», 1891, № 192, 14 июля, стр. 3—5. — *545, 584, 592.*

— *Почему мы отказываемся от наследства?* — «Московские Ведомости», 1891, № 185, 7 июля, стр. 3—5. — *545, 584, 591—592.*

«Русская Мысль». М., 1885, № 3, стр. 123—150; № 4, стр. 36—54. — *221.*

— 1896, № 5, стр. 225—237. — *233—236.*

«Русские Ведомости». М. — *462.*

— 1886, № 144, 29 мая, стр. 3. — *26, 31—32, 34—35, 39—40, 65—66, 257.*

— 1896, № 112, 24 апреля, стр. 1. — *113, 115—116, 120, 121, 123—124, 285.*

— 1897, № 239, 30 августа, стр. 2—3. — *456—463.*

«Русское Богатство». Спб. — *67, 233, 462, 509—510, 518, 522, 527, 534, 569, 584, 586, 587, 591—592.*

— 1894, № 4, стр. 1—34; № 6, стр. 86—130. — *207, 260, 261.*

— 1894, № 10, стр. 45—77. — *527.*

— 1895, № 1, стр. 155—185; № 2, стр. 1—34. — *213.*

— 1895, № 5, стр. 52—77, стр. 171—197. — *67—75, 462, 509, 528, 577.*

— 1896, № 5, стр. 1—26. — *565.*

— 1896, № 6, стр. 19—42. — *509.*

— 1896, № 7, стр. 24—53, стр. 138—168. — *133—134, 174—175, 176, 178. 182—183, 191, 192—193, 209, 233, 243, 247, 253—254, 261, 509.*

— 1896, № 8, стр. 38—58. — *133—134, 141, 178—179, 199, 201, 209, 210, 214, 234, 256—257, 260, 261, 262—263.*

— 1896, № 12, стр. 93—114. — *564, 565.*

— 1897, № 2, стр. 162—169. — *509.*

— 1897, № 3, стр. 196. — *133.*

— 1897, № 4, стр. 130—158; № 6, стр. 127—153; № 7, стр. 130—157. — *509.*

— 1897, № 10, стр. 161—195. — *545, 546, 570, 583—592.*

— 1897, № 11, стр. 78—93, стр. 115—139. — *517—518, 537, 538—540, 542.*

«Русское Слово». М., 1896, № 107, 22 апреля, стр. 3.— *113, 115—116, 120, 121, 123—124, 285.*

Салтыков-Щедрин, М. Е. Дневник провинциала в Петербурге. — *272.*

— *Похороны.* — *272.*

С.-Петербург, 3 марта 1873 г. [Передовая]. — «Земледельческая Газета», Спб., 1873, № 9, 3 марта, стр. 129—133. — *565.*

**Сборник статистических сведений по Московской губернии.* Отдел хозяйственной статистики. Т. VII. Вып. III. М., изд. Моск. губ. земства, 1883. 204 стр. — *195.*

Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1889 годы. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур, 1889—1891. (Материалы для торгово-пром. статистики). — *366.*

Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1890—1891 год. Спб., 1893—1894. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур. Материалы для торгово-пром. статистики). — *366.*

Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 7. Уставы монетный, горный и о соли, Спб., 1857, 814, II стр. — *447—448, 451, 454—455.*

Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. I. Спб., 1887. 488 стр. — *437.*

Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. II. Спб., 1887, 825 стр. — *29—37, 37—45, 46—47, 48, 51—52, 54, 55, 56—57, 59—62, 64, 65—66, 79—80.*

Синдикаты во Франции. — «Русские Ведомости», М., 1897, № 239, 30 августа, стр. 2—3. — *460—462.*

Скалдин. В захолустье и в столице. — «Отечественные Записки», Спб., 1867, № 9, кн. 2, стр. 319—381; № 10, кн. 2, стр. 620—680; 1868, № 11, стр. 255—287; № 12, стр. 503—620; 1869, № 11, стр. 141—186; № 12, стр. 427—468. — *546.*

Скалдин. В захолустье и в столице. Спб., 1870. 451 стр. — *546, 560—561, 574.*

Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. С примеч. Бентама, Бланки, Буханана, Гарнье, Мак-Куллоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Пер. П. А. Бибиков. Т. 1—2. Спб., 1866. — *141, 179.*

«Собрание узаконений и распоряжений правительства, изд. при правительствующем Сенате». Спб., 1886, № 68, 15 июля, стр. 1390—1405. — *22, 23, 28, 29, 35—36, 46—47, 50, 53, 60, 64, 65—66, 115, 288—289, 306—307, 314—315.*

— 1891, № 2, 4 января, стр. 23—24. — *48, 49—50, 57—58, 59, 61—62, 64, 65—66.*

— 1891, № 75, 23 июля, стр. 1911—1913. — *60, 61.*

— 1892, № 40, 24 апреля, стр. 757—763. — *60.*

— 1892, № 114, 15 октября, стр. 2756. — *60.*

— 1893, № 130, 31 августа, стр. 2983. — *61.*

— 1894, № 45, 31 марта, стр. 971—980. — *60.*

— 1894, № 104, 27 июня, стр. 2189—2212. — *42, 44, 45.*

— 1897, № 62, 13 июня, стр. 2135—2139. — *281—323, 324, 325, 327—328, 329, 330, 331—332, 334, 336, 494.*

— 1897, № 63, 17 июня, стр. 2190—2194. — *314.*

«Социал-Демократ». Лондон, 1890, кн. 1, февраль, стр. 176—185; Женева, 1890, кн. 2, август, стр. 42—61. — *12—13.*

Струве, П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. I. Спб., 1894. X, 291 стр. — *211—212, 221, 241—242, 586, 592.*

— *Novus. На разные темы.* — «Новое Слово», Спб., 1897, № 1, октябрь, стр. 55—84. — *538, 539, 540.*

— *П. Б. Текущие вопросы внутренней жизни.* — «Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, стр. 229—243. — *531—532.*

Требование по общему согласию рабочих.—«Русские Ведомости», М., 1886, № 144, 29 мая, стр. 3, в ст.: О беспорядках рабочих на фабрике товарищества Никольской мануфактуры.—*25, 31, 35, 40, 65, 287.*

Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. I—XXIII. Спб., 1863—1877. — *549.*

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. I—XVI. Спб., 1879—1887. — *347, 422, 430, 447—448.*

Туган-Барановский, М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Спб., 1894. IV, 513 стр. — *172, 175.*

— *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1898. XI, 496 стр. — *570.*

Указатель фабрик и заводов Европейской России — бах: Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским — бах: Орлов, П. А.

Устав горный. — Бу китабда: Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. 7. Спб., 1857, стр. 1—495. — *447, 451, 454—455.*

Устав о промышленности.—Бу китабда: Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. II Спб., 1887, стр. 1—125. — *29—37, 38—45, 46, 47—48, 51—53, 54, 55, 56—57, 59—62, 64, 65—66, 79—80.*

Фабрично-заводская промышленность и торговля России. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур м-ва финансов, 1893. 747 стр. (Всемирная Колумбова выставка 1893 г. в Чикаго). — *40, 50.*

Харизоменов, С. А. Значение кустарной промышленности. — «Юридический Вестник», М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — *430.*

*—*Промыслы Владимирской губернии.* Вып. II—III, V, М., Баранов, 1882, 1884. — *346.*

Хемницер, И. И. Метафизик. — 449.

Шарапов, С. Русский сельский хозяин. Несколько мыслей об устройстве хозяйства в России на новых началах. С прил. 15 неизд. писем А. Н. Энгельгардта к А. Н. Куломзину. Бесплатное прил. к журн. «Север» за 1894 г. Спб., Ремезова, 1894. III, 168 стр. — *534—537.*

Энгельгардт, А. Н. Из деревни. — «Отечественные Записки». Спб., 1872, № 5, стр. 30—50; № 6, стр. 161—182. — *561.*

— *Из деревни.* 11 писем (1872—1882 гг.). Спб., Суворин, 1882. 493 стр. — *561.*

— *Из деревни.* 11 писем. 1872—1882. Спб., 1885. 563 стр. — *560—568, 575, 576.*

Энгельс, Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. 1876—1878 гг. — *12—13, 240—241.*

— *Внешняя политика русского царизма.* — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, Февраль, стр. 176—185; Женева, кн. 2, август, стр. 42—61. Загл.: Иностранная политика русского царства. — *12—13.*

— *И.-Ф. Беккеру.* 15 октября 1884 г. — *13.*

— *К жилищному вопросу.* Вторая половина мая 1872 г. —январь 1873 г. — *12—13.*

— *Людвиг Фейербах.* Пер. с нем. Г. Плеханова. С двумя прил. и с объяснительными примеч. переводчика. Женева, тип. «Социал-Демократа», 1892. IV, 105 стр. (Б-ка современного социализма. Серия II. — Вып. I). —*12—13.*

— *Предисловие к «Крестьянской войне в Германии».* 1 июля 1874 г. — *8.*

— *Предисловие к немецкому изданию 1890 года* [«Манифеста Коммунистической партии»]. 1 мая 1890 г. — *14—15.*

— *Происхождение семьи, частной собственности и государства.* (Пер. с 4-го нем. изд.) Изд. 3-е, испр. Спб., тип. Трей, 1895. XVI, 172 стр. — *12—13.*

— *Развитие научного социализма.* Пер. с нем. В. Засулич. 2-е изд. С двумя прил.: 1. Фридрих Энгельс (биографический очерк). 2. Теория насилия (против Дюринга). Женева, тип. «Социал-Демократа», 1892. XV, 84 стр. (Б-ка современного социализма. Серия I. — Вып. II). — *12.*

— *Фридрих Энгельс о России.* 1) Ответ П. Н. Ткачеву (1875 г.). 2) Послесловие к нему (1894 г.). Пер. с нем. В. Засулич. Женева, тип. «Социал-Демократа», 1894. VII, 38 стр. (Б-ка современного социализма. Серия II. — Вып. III). — *12—13.*

[*Эфруси, Б. О.* Некролог]. — «Русское Богатство», Спб., 1897, № 3, стр. 196, в ст.: Анненский, Н. Хроника внутренней жизни. Пересмотр положения о крестьянах. — А. Н. Майков. — Б. О. Эфруси. — *133.*

— *Социально-экономические воззрения Симонда де Сисмонди.* «Русское Богатство», Спб., 1896, № 7, стр. 138—168; № 8, стр. 38—58.—*133—134, 141—142, 174—175, 175—176, 178—179, 182—183, 191, 192—193, 199—200, 201, 209, 210, 214, 233, 243—244, 247, 253—254, 259—260, 262—263.*

Южаков, С. Н. Вопросы гегемонии в конце XIX века. — «Русская Мысль», М., 1885, № 3, стр. 123—150; № 4, стр. 36—54.— *221.*

— *Вопросы просвещения.* Публицистические опыты. Реформа средней школы. — Системы и задачи высшего образования.— Гимназические учебники. — Вопрос всенародного обучения.— Женщина и просвещение. Спб., 1897. VIII, 284 стр. — *454, 507, 509—534, 536—537, 538.*

— *Дневник журналиста.* — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 12, стр. 93—114. — *564, 565.*

— *Дневник журналиста.* По поводу недавних толков о среднем учебном деле.—О задачах и системах высшего образования.— Университетский вопрос в русской печати. — Переходные экзамены. Гимназические учебники. — О гимназических учебниках. История. Итоги. — «Русское Богатство», Спб., 1896, № 6, стр. 19—42; № 7, стр. 241—53; 1897, № 2, стр. 162—169; № 4, стр. 130—158; № 6, стр. 127—153; № 7, стр. 130—157. — *509.*

— *Из современной хроники.* Женщина и просвещение. — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 5, стр. 171—197. — *509.*

— *Просветительная утопия.* План всенародного обязательного среднего образования. — «Русское Богатство», Спб., 1895, № 5, стр. 52—77. — *67—75, 462, 509—510, 528, 577.*

«*Юридический Вестник*». М., 1883, № 11, стр. 414—441; № 12, стр. 543—597. — *430.*

[*Adler, W.*] *Das Leben von Friedrich Engels.* — «Arbeiter-Zeitung», Wien, 1895, № 214, 7. August, S. 2—6. — *13.*

Atkinson, W. Principles of Political economy; or, the laws of the formation of national wealth: developed by means of the Cristian Law of Government; being the substance of a case delivered to the Hand-loom weavers commission. London, Whittaker, 1840. XVI, 247 p. — *225.*

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S.— *176—177.*

Boisguillebert. Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs, ou l'on découvre la fausse idée qui règne dans le monde à l'égard de ces trois articles. — In: Économistes-financiers du XVIII siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris, 1843, p. 394—424. — *224—225.*

«*Deutsch-Französische Jahrbücher*». Paris, 1844, I, u. 2. Lfg., S. 86—114. — *11.*

«*The Edinburgh Review or Critical Journal*». Edinburgh — London, 1819, v. XXXII, N LXIV, p. 453—477. — *151.*

Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, [1887]. VI, 200, XI p. — *185, 240, 248—249, 274, 280, 518, 540.*

— *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, Wigand, 1845. 358 S. —*9, 11, 185, 240, 248—249, 274, 280.*

— *Soziales aus Rußland.* Leipzig, Verl. der Genossenschafts-buchdruckerei, 1875. 16 S. — *559.*

— *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie.* — «Deutsch-Französische Jahrbücher», Paris, 1844, I. u. 2. Lig., S. 86—114 — *11.*

Engels, F. u. Marx, K. — *бах:* Marx, K. u. Engels, F.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 3. Jena, Fischer, 1892. — *212.*

— Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. — *134, 274.*

Heine, H. Du hast Diamanten und Perlen, hast alles, was Menschenbegehr... — *435.*

«*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*». Leipzig, 1896, 3. Hft., S. 51—100; 4. Hft., S. 73—136. — *591—592.*

Labriola, A. Essais sur la conception matérialiste de l'histoire. Avec une préf. de G. Sorel. Paris, Giard et Brière, 1897. 349 p. (B—que Socialiste Internationale. III). — *538.*

Lippert, J. Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de. — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 676—680. — *134, 274.*

[*MacCulloch, D.-R. Mr. Owen's Plans for Relieving the National Distress.* Review of R. Owen's works]. — «Edinburgh Review», Edinburgh — London, 1819, v. XXXII, N LXIV, p. 453—477.— *150—151.*

Marx, K. u. Engels, F. [*Die deutsche Ideologie.* Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. IV. Kap. II. Bd.].—«Das Westphälische Dampfboot», Padeborn, 1847, [August], S. 439—463, [September], S. 505—525. [Titel:] Karl Grün: Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien (Darmstadt, 1847), oder Die Geschichtschreibung des wahren Sozialismus. — *274.*

— [*Die deutsche Ideologie.* Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten, Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten. Fragmente IV. Kap. II. Bd.]. — «Die Neue Zeit», XIV. Jg., 1895—1896, Bd. II, N 28, S. 49—52. In Art.: P. Struve. Zwei bisher unbekannte Aufsätze von Karl Marx aus den vierziger Jahren. — *274.*

— *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik.* Gegen Bruno Bauer und C°. Frankfurt a. M., Literarische Anstalt (I. Rütten), 1845. VIII, 336 S. — *10, 579—580.*

— *Manifest der Kommunistischen Partei.* London, «Bildungs— Gesellschaft für Arbeiter», 1848. 30 S. — *11.*

Marx, K. u. Engels, F. Der Volkstribun, redigiert von Herrmann Kriege in New-York. — «Das Westphälische Dampfboot», Bielefeld, 1846, [Juli], S. 295—308. — *274.*

— [*Der Volkstribun, redigiert von Herrmann Kriege in New-York*]. — «Die Neue Zeit», XIV. Jg., 1895—1896, Bd. II, N 27, S. 7—11. In Art.; P. Struve. Zwei bisher unbekannte Aufsätze von Karl Marx aus den vierziger Jahren. — *274.*

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3. Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S. — *540—541.*

— *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association démocratique de Bruxelles, dans la séance publique du 9 Janvier 1848.* — *274.*

— *Das Elend der Philosophie.* Antwort auf Proudhons «Philosophie des Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky. Mit Vorw. und Noten von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885. XXXVII, 209 S.—*213—214, 223, 224—227.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S. — *371, 395, 425, 428, 539.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S. — *13, 147, 153, 154, 157 173—174, 212.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. XXVIII, 448 S.—*13, 159.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIV bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S. — *13, 153, 212—213, 214—215, 239—240, 276, 533.*

— *Rede über die Frage des Freihandels, gehalten am 9. Januar 1848 in der demokratischen Gesellschaft zu Brüssel.* — In: Marx, K. Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons «Philosophie das Elends». Deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky, Mit Vorw, und Noten von F. Engels. Stuttgart, Dietz, 1885, S. 188—209. — *168, 272—273, 274—280.*

— *Theorien über den Mehrwert.* Aus dem nachgelassenen Manuskript «Zur Kritik der politischen Ökonomie». Hrsg. von K. Kautsky. Bd. II. T. 1. David Ricardo. Stuttgart, Dietz, 1905. XII, 344 S. — *216—217.*

— *Zur Kritik der politischen Ökonomie.* August 1858 — Januar 1859. — *208.*

Meyer, R. Einkommen. — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 3. Jena, Fischer, 1892, S. 45—67. — *212.*

«Neue Rheinische Zeitung». Köln. — *11.*

«Die Neue Zeit». XIV. Jg., 1895—1896, Bd. II. N 27, S. 7—11; N 28, S. 49—52. — *274.*

Novus — *bax*: Струве, П. Б.

Pereire, I. Leçons sur l'industrie et les finances, prononcées à la salle de l'athénée. Suivies d'un projet de banque. Paris, 1832. [2], 105 p. (Religion Saint-Simonienne). — *228—229.*

Schilowsky, Ch. Revuen. — «Sozialistische Monatshefte», Berlin, 1902, 2. Bd., N 9, S. 754—755. — *472.*

«Schmollers Jahrbuch» — *bax*: «Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich».

Schulze-Gävernitz, G. Die Moskau-Wladimirsche Baumwollindustrie.—«Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich», Leipzig, 1896, 3. Hft., S. 51—100; 4. Hft., S. 73—136. — *590—592.*

Sismondi, J.-C.-L. Simonde de. Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population, 2 v. Paris, Delaunay, 1819. — *134.*

— *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population.* 2-e éd. 2 v. Paris, Delaunay, 1827. — *134—222, 237—260, 267—272, 274, 279—280.*

«Sozialistische Monatshefte». Berlin, 1902, 2. Bd., N 9, S. 754—755. — *472.*

«Sozialpolitisches Centralblatt». Berlin, 1893, Bd. 3, N 1, 2. Oktober, S. 1—3. — *241—242.*

Struve, P. Zur Beurteilung der kapitalistischen Entwicklung Rußlands. — «Sozialpolitisches Centralblatt», Berlin, 1893, Bd. 3, N 1, 2. Oktober, S. 1—3. — *241—242.*

«Das Westphälische Dampfboot». Bielefeld, 1846, [Juli], S. 295 — 308; Padeborn, 1847, [August], S. 439—463; [September], S. 505—525. — *274.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Абрамов, Ј. В. (1858—1906) — халгчы публисист, «Отечественные Записки», «Дело», «Устои» журналларының, «Неделја» гәзетинин вә с. әмәкдашы, халг һәјатындан көтүрүлән һекајәләрин вә ичтимаи-игтисади мәсәләләр, тәригәтчилик вә халг маарифи барәсиндә бир чох мәгаләләрин мүәллифи. «Кичик ишләр» вә «сакит мәдәни иш» нәзәриҗҗәсини тәблиғ едирди. —*570, 584.*

Адлер (Adler), *Виктор* (1852—1918) — Австрија сосиал-демократијасынын тәшкилатчыларындан вә лидерләриндән бири; сијаси фәалиҗҗәтә буржуа радикалы кими башламыш, 80-чы илләрин орталарындан е'тибарән фәһлә һәрәкатында иштирак етмишдир. 1886-чы илдә Адлер «Gleichheit» («Бәрабәрлик») гәзетини тә'сис етмиш, 1889-чу илдән Австрија сосиал-демократијасынын мәркәзи органы «Arbeiter-Zeitung»ун («Фәһлә Гәзети»нин) редактору олмушдур. 80—90-чы илләрдә Ф. Енкелс илә әлагә сахламыш, лакин Енкелсин вәфатындан аз сонра реформизмә јуварланмыш вә II Интернасионалын конгресләриндә оппортунизмин башчыларындан бири кими чыхыш етмишдир. 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси заманы Адлер сентрист мөвгеји тутмуш, «сиҗфи сүлһ» тәблиғ етмиш вә фәһлә синфинин ингилаби чыхышларына гаршы мүбаризә апармышдыр. 1918-чи илдә, Австријада буржуа республикасы гурулдугдан сонра гыса мүддәт харичи ишләр назири олмушдур. —*13.*

Александр III (Романов) (1845—1894) — рус императору (1881—1894). —*488.*

Аткинсон (Atkinson), *Уилјам* — XIX әсрин 30—50-чи илләриндә инкилис игтисадчысы, протексионист, классик буржуа сијаси игтисад мәктәбинин әлејһдары. Аткинсонун әсас әсәри «Сијаси игтисадын әсаслары»дыр (1840). —*225.*

Б

Бабушкин, П. Д. — Перм губерниjасы Красноуфимск гәзасынын Нижни Серки волостунун сакини. —*447.*

Базаров (Руднев), В. А.* (1874—1939) — игтисадчы әдиб вә философ, К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләринин тәрчүмәчиси; 1896-чы илдән сосиал-демократ һәрәкатында иштирак етмишдир. 1905—1907-чи илләрдә Базаров бир сыра болшевик нәшрләриндә иштирак етмиш, иртича дөврүндә болшевизмдән узаглашмыш, махизм фәлсәфәсинин башлыча тәрәфдарларындан бири олмушду. 1917-чи илдә бejнәлмиләлчи меншевик иди, «Новаjа Жизн» меншевик гәзетинин редакторларындан бири иди; Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын әлejһинә чыхмышды. 1921-чи илдән Базаров ССРИ Дөвләт План Комиссиjасында ишләмишдир. 1931-чи илдә о, әксингилабчы меншевик тәшкилатынын иши үзрә мәһкум едилмишдир. —*233.*

Бауер (Bauer), *Бруно* (1809—1882) — алман идеалист философу, көркәмли кәнч һегелчиләрдән бири, буржуа радикалы, илкин христианлыг тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал, Бисмаркын тәрәфдары олмушдур. Бауерин идеалист бахышлары К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Мүгәддәс аилә, jахуд тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауерин вә компаниjасынын әлejһинә» (1844) вә «Алман идеолокиjасы» (1845—1846) әсәрләриндә тәнгид едилмишдир. —*10.*

Бауер (Bauer), *Едгар* (1820—1886) — алман публисисти, кәнч һегелчи; идеалист философ Бруно Бауерин гардашы. Е. Бауерин идеалист бахышлары К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Мүгәддәс аилә, jахуд тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауерин вә компаниjасынын әлejһинә» (1844) әсәриндә тәнгид едилмишдир. —*10.*

Беккер (Becker), *Иоһann-Филипп* (1809—1886) — алман вә бejнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, К. Марксын вә Ф. Енкелсин досту вә силаһдашы, кәнчлиjиндә шотка гajыран фәһлә олмушдур. Беккер 1848—1849-чу илләрдәки ингилабын фәал иштиракчысы иди, Баден-Пфалтс үсjаны заманы халг гошунуна команданлыг етмишди. Ингилаб мәғлуб олдугдан сонра, о вахта гәдәр, Енкелсин сөзләри илә десәк, «ади республикачы демократ кими» чыхыш едән Беккер Марксын вә Енкелсин пролетар сосиализминә гошулмуш, I Интернасионалын тәшкилиндә (1864) иштирак етмиш, Интернасионалын Исвечрәдәки алман бөлмәләринин органы олан «Vorbote» («Мүждәчи») журналынын редактору олмушдур. Беккер бир сыра һалларда, хүсусилә анархистләрә гаршы мүбаризәнин илк дөврүндә нәзәри чәһәтдән jеткин олмаса да вә сәһвләмәләрә jол версә дә Интернасионалда Марксын хәттини мүдафиә едирди. —*13.*

* Мәтәризәдә курсивлә һәгиги фамилиjалар көстәрилир.

Белов, В. Д. — игтисадчы, 1885-чи илдән Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән Комиссијанын үзвү, Комиссијанын «Әсәрләри»нин XVI бурахылышында (1887) дәрч едилән «Урал мә'дән-завод иши илә әлагәдар олараг кустар сәнајеси» мә'рузәсинин вә игтисадијјат мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — *448.*

Белтов, Н. — бах: Плеханов, К. В.

Бернштејн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — алман сосиал-демократы, тәфтишчилијин баниси, II Интернасионалын лидерләриндән бири. 1881-чи илдән 1890-чы илә гәдәр алман сосиал-демократијасынын кизли органы олан «Der Sozial-Demokrat»ын («Сосиал-Демократ»ын) редактору олмушдур. Енкелсин вәфатындан сонра Бернштејн «Сосиализмин проблемләри» әсәриндә (1896—1898) вә «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабында (1899) ингилаби марксизмин фәлсәфи, игтисади вә сијаси әсасларыны «јенидән нәзәрдән кечирмәк» бәһанәси илә булары тәфтиш етмишдир. Марксизмин синфи мүбаризә нәзәриҹәсини, капитализмин мәһв олмасыны лабүдлүјү, сосиалист ингилабы вә пролетариат диктатурасы тә'лимини инкар едирди. В. И. Ленин Бернштејни нәзәрдә тутараг дејирди: «Оппортунист, пролетариатын ингилабы һаггында дүшүнмәји дә јадырғамышдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 25-чи чилд, сәһ. 455). Пролетариатын сон мәгсәдиндән — сосиализмдән имтина едән Бернштејн капитализмдә фәһләләрин игтисади вәзиҹјәтини «јахшылашдырмаға» јөнәлдилән ислаһатлар уғрунда мүбаризәни фәһлә һәрәкатынын јеканә вәзифәси һесаб едирди, «һәрәкат — һәр шеј, сон мәгсәд — һечдир» кими оппортунист бир формул ирәли сүрмүшдү.

Бернштејнин вә онун ардычылларынын нәзәри бахышлары, һәмчинин онларын әмәли оппортунист фәалиҹјәти фәһлә синфинин мәнафејинә ачыгча хәјанәт етмәјә кәтириб чыхартды, бу да II Интернасионалын ифласы илә нәтичәләнди. Бернштејн Совет Иттифагынын әлејһдары иди. —*176.*

Бибиков, П. А. (1832—1875) — тәрчүмәчи вә публисист, А. Смитин, Т.-Р. Малтусун, А. Бланкинин вә башгаларынын әсәрләриндән етдиҹи тәрчүмәләрдән ибарәт 13 чилд нәшр етмишди; Фурје, Чернышевски вә башгалары һаггында «Тәнгиди етүдләр» китабының (1865) мүәллифи. —*142, 191.*

Благовешенски, Н. А. (1859-чу илдә анадан олмушдур) — Курск земство статистикачысы, «Земство һәјәтбәһәјәт сијаһылары үзрә тәсәррүфат мә'луматының үмуми статистика мәчмуәси. I чилд. Кәндли тәсәррүфаты» (1893) китабының вә башга статистика әсәрләринин тәртибчиси. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Курск губернија статистика бүросунда ишләмишдир. —*230.*

Боборыкин, П. Д. (1836—1921) — XIX әсрин ахырларында — XX әсрин әввәлләриндә јашамыш рус јазычысы, 1863—1865-чи илләрдә «Библиотека для чтения» журналынын нашири, сонра «Вестник Европы» журналында әмәкдаш, рус буржуазијасы вә зијалыларынын һәјатындан көтүрүлән фелјетон-ичмал руһунда чохлу роман, повест, һекајә, очерк вә пјесин мүәллифи. Онун халгчыларла марксистләр арасындакы мүбаризәни тәһриф едилмиш шәкилдә көстәрән «Башга чүр» романы (1897) габагчыл ичтимаијјәтин һаглы е'тиразларына сәбәб олмушду. —*578—579.*

Боуринг (Bowring), *Чон* (1792—1872) — инкилис буржуа сијаси хадими, лингвист вә әдәбијјатчы, «Тахыл гануплары на гаршы лига»нын рәһбәрләриндән бири; 50-чи илләрдә Узаг Шәргдә Инкилтәрәнин мүстәмләкәчи сијасәтини һәјата кечирән ири мүстәмләкәчи мә'мур (консул, сонра да Һонконгун валиси). —*273.*

Брајт (Bright), *Чон* (1811—1889) — инкилис буржуа хадими; маиуфактурачы-фабрикчи, фритредер һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири вә «Тахыл гаиунларына гаршы лига»нын баниси. Брајт аристократија үзәринә бошбоғазлыгла һүчум едиб өзүнү халг күтләләри мәнафејинин мүдафиәчиси кими көстәрмәклә бәрабәр, буржуазија илә аристократија арасында иттифага көмәк едир, иш күнүнүн ганунверичилик јолу илә гысалдылмасы вә фәһләләрин башга тәләбləри әлејһинә чыхырды. 60-чы илләрин ахырларындан е'тибарән либераллар партијасынын лидерләриндән бири олмуш, либерал һөкумәтләриндә бир сыра назир вәзифәләрини тутмушду. —*273.*

Буакилбер (Boisguillebert), *Пјер* (1646—1714) — франсыз игтисадчысы, физиократларын сәләфи, Франсада классик буржуа сијаси игтисадынын әсасыны гоjан «Франсанын мүфәссәл тәсвири» әсәринин (1695) вә башга игтисади әсәрләрин мүәллифи. Буакилбер пулун әмтәә мүбадиләси илә гырылмаз вә тәбии әлагәсини баша дүшмүрдү, пулун анчаг тәдавүл васитәси кими хидмәтчи бир рол ојнадығыны билдирир вә иддиа едирди ки, милләтин бүтүн сәрвәти кәнд тәсәррүфаты мәһсулларындан ибарәтдир; меркантилизмин әлејһдары иди. К. Маркс кәндлиләрә гаршы феодал зүлму, онларын истисмар едилмәси әлејһинә Буакилберин сөјләдији фикирләри јүксәк гијмәтләндирирди. —*208, 224—225.*

Бунјаковски, В. Ј. (1804—1889) — көркәмли рус ријазијјатчысы, ријазијјат саһәсиндә 100-дән чох елми әсәрин мүәллифидир, бунларын да ичәрисиндә ән әһәмијјәтлиси «Ријази еһтимал нәзәријјәсинин әсаслары» әсәридир (1846). Һәмчинин әһали статистикасына даир бир сыра әсәрләрин («Русијада өлүм гануплары һаггында вә православ әһалинин јаша көрә бөлкүсү һаггында тәчрүбә» (1865), «1883, 1884 вә 1885-чи илләрдә рус ордусу континкентләринин еһтимал едилән сајы барәсиндә» (1875) вә башгаларының) мүәллифидир. 1858-чи илдән Бунјаковски статистика вә сығорта мәсәләләри саһәсиндә һөкумәтин баш експерти, 1864-чү

илдән 1889-чу илә гәдәр Елмләр Академијасының витсе-президенти олмуш, бир сыра рус елми чәмијјәтләри вә университетләриниң фәхри үзвү сечилмишдир. —*519.*

Бутаков, З. Ф. — тачир, Перм губернијасының Оса шәһәриндә һәсир фабрикинин саһиби. —*423.*

В

В. В. — *бах:* Воронтсов, В. П.

В. И. — *бах:* Ленин, В. И.

Вагнер (Wagner), *Адолф* (1835—1917) — алман буржуа игтисадчысы вә иртичачы сијаси хадими. «Кафедер-сосиализмин» нүмајәндәси олан Вагнер буржуа-либерал реформизмини тәблиғ едир вә һесаб едирди ки, фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмары дөвләт ганунвериҹилији васитәси илә арадан галдырыла биләр. Бисмарк илә фәал әмәкдашлыг едирди, христиан-сосиалист партијасының башчыларындан бири иди. Һитлерчиләр «сосиалист» бошбоғазлығында вә «тоталитар» дөвләти мәдһ етмәкдә Вагнерин иртичачы игтисади бахышларындан истифадә етмишдиләр.

Вагнерин әсас әсәрләри: «Халг тәсәррүфаты һаггында үмуми вә ја нәзәри тә'лим» (1879), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1892—1894). —*263.*

Верховски, В. П. (1837-чи илдә анадан олмушдур) — адмирал; 1890—1895-чи илләрдә Петербург лиманының командири, «Новоје Адмиралтејство» кәмигајырма заводунун мүдири, 1896-чы илдән баш кәмигајырма вә тәһнизат идарәсинин рәиси, сонралар Дәниз назирлијиндән тичарәт дәнизчилији шурасының үзвү олмушдур. —*30, 61.*

Витте, С. Ј. (1849—1915)—XIX әсрин ахырларында—XX әсрин әввәлләриндә рус дөвләт хадими олуб чар Русијасының «һәрби феодал империализминин» мәнафејини ифадә едирди, мүтләгијјәтин гаты тәрәфдары иди, либерал буржуазијаја чүз'и күзәштләр вә вә'дләр вермәк, халга гаршы амансыз чәза тәдбирләри көрмәк јолу илә монархијаны сахламаға чалышырды; 1905—1907-чи илләрдәки ингилабын јатырылмасыны тәшкил едәнләрдән бири иди. Јоллар назири (1892-чи илин феврал—августу), малијјә назири (1892—1903), Назирләр Шурасының сәдри (1905-чи илин ахыры — 1906-чы илин апрели) оларкән Витте малијјә, көмрүк сијасәтн, дәмирјол чәкилиши, фабрик ганунвериҹилији вә с. саһәсиндә ири буржуазијанын хејринә јеритдији тәдбирләри илә Русијада капитализмин инкишафына вә Русијанын империалист дөвләтләриндән асылылығының күчләнмәсинә көмәк етмишдир.

В. И. Ленин ону «дәллал назир» адландырмышдыр. —*42, 45, 113, 115, 121, 123, 285—286, 332.*

Волкин, А. — бах: Плеханов, К. В.

Волынски, А. (Флексер, А. Л.) (1863—1926) — иртичачы сәнәтшүнас вә тәнгидчи, сәнәт сәнәт үчүндүр нәзәриjjәсинин тәблиғчиси; «Северны Вестник» журналынын рәһбәрләриндән бири иди. «Рус тәнгидчиләри» китабында (1896) топланмыш өз мәгаләләриндә Волински ингилаби-демократик публисистиканы һөрмәтдән салмаға чалышмышдыр.

Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабындан сонра Волински Ипчәсәнәт евинин шурасында, «Дүнjа әдәбиjjаты» нәшриjjатынын коллекиjасында ишләмиш, Үмумрусиjа jазычылар иттифагынын Ленинград шө'бәси идарә һеj'әтинин сәдри (1920—1924), Хореография техникумунун мүдири олмушдур. —*584.*

Воронин, И. А. (1842-чи илдә анадан олмушдур) — Петербургда Резвоостровскаjа чит мануфактурасының (индики Резвоостровскаjа тохучулуг фабрики) саһиби, «И. А. Воронин, Лүтш вә Чешер» мануфактуралары сәһмдар чәмиjjәти идарә һеj'әтинин сәдри (1895—1918), Сүмүкjандырма заводлары чәмиjjәтинин идарә һеj'әтинин директору (1891—1913), Рус тичарәти вә сәнаjесинә jардым чәмиjjәти комитәсинин үзвү. —*127.*

Воронцов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — рус игтисадчысы вә публисисти, 80—90-чы иллардәки либерал халгчылығын идеологларындан бири, «Русиjада капитализмин мүгәддәраты» (1882), «Русиjада кустар сәнаjеси очеркләри» (1886), «Кәндли тәсәррүфатында мүтәрәгги чәрәjанлар» (1892), «Бизим истигамәтләр» (1893), «Нәзәри игтисад очеркләри» (1895) китабларының вә башгаларының мүәллифи, бу әсәрләрдә о, Русиjада капитализмин инкишафы үчүн шәраит олмадығыны иддиа едирди, хырда әмтәә истеһсалчысыны мүдафиә едир, кәндли ичмасыны идеаллашдырырды. Воронцов чар һөкүмәти илә барышыг тәблиғ едир вә гәти сурәтдә марксизмин әлеjһинә чыхырды. К. В. Плеханов «Ч-б Воронцовун (В. В.-нин) әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы» китабында (1896) Воронцовун бахышларыныи тәнгидини вермишдир. В. И. Ленин 90-чы иллардәки чыхышларында вә әсәрләриндә Воронцовун иртичачы бахышларыны ахырадәк ифша етмишдир. —*135, 149, 156, 159, 172, 185, 213, 234, 250, 263, 268, 353, 360, 370, 372, 379—380, 416, 430, 445, 462, 562, 565, 569, 574, 577, 586, 587, 592.*

Г

Грег (Greg), *Уилjам-Ратбон* (1809—1881) — ири инкилис фабрикчиси, фритредер публисист; 1842-чи илдә «Кәнд тәсәррүфаты вә тахыл гануилары» әсәринә көрә «Тахыл гануилары»на гаршы

лига»нын лауреаты олмушду вә бу әсәриндә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинин ири фермерләр үчүн әлверишли олдуғуну сүбут едирди. —*275—276.*

Гриневич, П. Ф. — *бах:* Јакубович, П. Ф.

Д

Данијелсон, Н. Ф. (Н. — он, Николај — он) (1844—1918) — рус игтисадчы јазычысы, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчылығын идеологларындан бири; өз сијаси фәалијјәтиндә халгчыларын чаризмә гаршы ингилаби чыхышлардан онунла барышмаға доғру тәкамүлүнү әкс етдирмишдир. 60—70-чи илләрдә Данијелсон ингилабчы разночин кәнчләрин дәрнәкләри илә әлагәдар иди. 1870-чи илин әввәлләриндә һәбсә алынмышды. Данијелсон К. Марксын «Капитал»ынын К. А. Лопатин тәрәфиндән рус дилинә башланмыш олан илк тәрчүмәсини баша чатдырмышды. О, «Капитал»ын тәрчүмәси үзәриндә ишләјәркән К. Маркс вә Ф. Енкелс илә јазышыр вә һәмин јазышмада Русијанын игтисади инкишафы проблемләринә дә тохунурду. Лакин Данијелсон марксизмин маһијјәтини баша дүшмәди вә сонралар онун әлејһинә чыхды. 1893-чү илдә «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәррүфатымызын очеркләри» китабыны нәшр етдирмишди, бу китаб В. П. Воронтсовун әсәрләри илә бирликдә либерал халгчылығын бахышларынын игтисади чәһәтдән башлыча әсасыны тәшкил едирди. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә Данијелсону кәскин тәнгид етмиш вә онун иртичачы бахышларынын маһијјәтини тамамилә ифша етмишди. —*135, 149, 155, 159, 163—164, 167, 172—173, 185, 187, 194—199, 206—207, 213, 218—219, 220, 222, 224, 226, 227—230, 239, 241—242, 244, 246, 249, 250, 259—260, 261, 263, 353, 370, 372, 445, 534, 539, 569.*

Дианов, М. И. — Владимир губернијасынын Покровски гәзасындакы Николское гәсәбәсиндә (инди Москва вилајәти Орехово-Зујево шәһәринин әразисинә дахил едилмишдир) Савва Морозовун оғлу вә К⁰-сы ширкәтинин Николское мануфактурасынын инзибатчы директору олмушдур. —*27.*

Дурново, И. Н. (1830—1903) — иртичачы рус дөвләт хадими, чар бүрократијасынын нүмајәндәси. Дахили ишләр назири (1889—1895), сонра Назирләр комитәсинин сәдри (1895—1903) олмушдур; III Александрын задәкан сијасәтини јеридирди, земство рәисләри тә'сисатыны, земство идарәләри һаггында јени әсаснамә тәтбиг етмишди, бу да кәндлиләри сечкили нүмајәндәликдән мәһрум етмишди, Русијанын азлыгда галан милләтләринин тә'гиб олунмасыны, сензура тәзјигини күчләндирмишди вә с. —*83, 84.*

Дүринг (Dühring), *Јевкени* (1833—1921) — алман философу вә игтисадчысы иди. Дүрингин фәлсәфи бахышлары позитивизмин,

метафизик материализмин вә идеализмин еклектик гарышығындан ибарәт иди. Онун мүртәче-утопик «сосиалитар» тәсәррүфат системи Пруссијанын јарымтәһкимли тәсәррүфат формаларыны идеаллашдырырды. Фәлсәфә, сијаси игтисад вә сосиализм мәсәләләриндә Дүрингин зәрәрли вә долашыг бахышлары Алманијанын бә'зи сосиал-демократлары ичәрисиндә рәғбәтлә гаршыланырды, бу исә һәлә мәһкәмләнмәмиш партија үчүн чох тәһлүкәли иди. Енкелс буну нәзәрә алыб Дүрингин әлејһинә чыхды вә онун бахышларыны «Анти-Дүринг. Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чеврилиш» китабында (1877—1878) тәнгид етди. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» китабында (1909) вә бир сыра башга әсәрләриндә Дүрингин еклектик бахышларыны дәфәләрлә тәнгид етмишдир.

Дүрингин әсас әсәрләри: «Фәлсәфә курсу» (1875), «Милли игтисадијјатын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» (1871), «Милли вә ичтимаи игтисад курсу» (1873). —*12, 240.*

Е

Енкелгардт, А. Н. (1832—1893) — публисист, халгчы, өз ичтимаи-агрономлуг фәалијјәти илә вә Смоленск губерниjасында өзүнүн Батишшево маликанәсиндә сәмәрәли тәсәррүфат тәшкил етмәк тәчрүбәси илә мәшһур иди. В. И. Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабында (үчүнчү фәсил, § VI) Енкелгардт тәсәррүфатының характеристикасыны верәрәк онун тимсалында халгчы нәзәријјәләрinin тамамилә утопик олдуғуну көстәрир. Енкелгардт «Отечественные Записки» журналында чап едилән «Кәнддән» мәктубларын (1882-чи илдә ајрыча нәшр едилмишдир) вә кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра башга әсәрләрин мүәллифидир. Илк рус «Химически Журнал»ының редактору (1859—1860) олмушдур. —*560—568, 575, 577.*

Енкелс (Engels). *Фридрих* (1796—1860) — Ф. Енкелсин атасы, тохучулуг фабрикинин саһиби. —*9, 10.*

Енкелс (Engels), *Фридрих* (1820—1895) — елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашы (тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат, онун фәалијјәти вә әсәрләринин гыса характеристикасы үчүн В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләсинә бах). —*5—15, 85, 173, 173, 175—176, 179, 185, 240, 248—249, 266, 267, 273—274, 280, 518, 532, 538, 539—540, 559, 573.*

Ефруси, Б. О. (1865—1897) — халгчы мәсләкли игтисадчыәдиб, «Русское Богатство» журналынын вә либерал мәсләкли «Мир Божи» журналынын әмәкдашы. Онун башлыча әсәрләри: «Симонд де Сисмондинин ичтимаи-игтисади бахышлары» (1896), «Јени сијаси игтисад курсу» (проф. Кеоркијевскинин китабының тәһлили) (1896), «Капиталдан кәлир һаггында мүхтәлиф тә'лимләр» (1897). Ефруси Сисмондинин «Сијаси игтисадын јени әсас-

ları» (1897) китабынын ән мүһүм фәсилләрини рус дилинә тәрчүмә етмишдир. —*133, 134, 141, 174—175, 176, 178—179, 182—183, 187, 191, 192—193, 199, 201, 209, 210, 211, 214, 233, 243, 247, 253—256, 261, 264.*

Ж

Житловски, Х. И. (1865-чи илдә анадан олмушдур) — публисист, кәнчлијиндә народнајаволјачы; 80-чы илләрин ахырларында Исвечрәјә мүһачирәт етмиш, Берндә «Рус сосиалист-инкилабчылары иттифагы»ныи тәшкилатчыларындан бири олмушдур (1894). Сонралар Житловски сосиалист-инкилабчылар партијасы илә сых әлагәсини давам етдирәрәк, јәһуди хырда буржуа милләтчи һәрәкатынын идеологларындан бири олмуш, Јәһуди сосиалист фәһлә партијасынын (ЈСФП) тәшкилиндә иштирак етмиш, онун лидерләриндән вә нәзәријјәчиләриндән бири олмушдур. Марксизмин тәнгидчиси кими чыхыш едирди. 1905-чи ил 17 октјабр манифестиндән сонра Житловски Русијаја гајытмыш, лакин сонра јенидән мүһачирәт етмишдир.—*472.*

З

Засулич, В. И. (Иванов, В.) (1849—1919) — Русијада халгчы һәрәкатынын, сонра да сосиал-демократ һәрәкатынын көркәмли иштиракчысы. Засуличин инкилаби фәалијјәти 1869-чу илдә башланмышды. Бу гадын «Земља и волја» вә «Чорны передел» халгчы тәшкилатларынын үзвү иди. 1880-чы илдә харичә мүһачирәт едән Засулич 80-чы илләрин әввәлләриндә халгчылыгла әлагәни кәсмиш вә марксизм мөвгеләринә кечмишди. 1883—1884-чү илләрдә илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлыгы» групунун јарадылмасында иштирак етмишди. 80—90-чы илләрдә Засулич К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәрини, Ф. Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә доғру инкишафы» әсәрини рус дилинә тәрчүмә етмиш, «Бејнәлхалг фәһлә һәмијјәтинин тарихи очерки»ни вә Ж.-Ж. Руссо һаггында әсәр јазмышды; «Әмәк азадлыгы» групунун нәшрләриндә, «Новоје Слово» вә «Научноје Обозрениje» журналларында әмәкдашлыг етмиш, бурада бир сыра әдәби-тәнгиди мәгаләләр дәрч етдирмишди. 1900-чү илдә Засулич Ленинин «Искра» гәзети вә «Зарја» журналы редаксијасына дахил олмушду.

1903-чү илдә партијадакы парчаланмадан сонра Засулич меншевизмин лидерләриндән бири олмуш, меншевик «Искра» гәзетинин редаксијасына дахил олмушду. 1905-чи илдә Русијаја гајытмыш, иртича дөврүндә тәсвијәчиләрә гошулмуш, 1914—1918-чи илләрдә биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурмушду. Бөјүк Октјабр сосиалист инкилабына Засулич мәнфи мүнасибәт көстәрмишдир. —*13, 578.*

Зибер, Н. И. (1844—1888) — рус игтисадчысы, публисисти, Киjев университетиндә сијаси игтисад вә статистика кафедрасынын профессору; 80-чы илләрдә бир сыра радикал вә либерал журналларда әмәкдашлыг етмишдир. 1881-чи илдә елми мәшғәләләр мәгсәди илә Лондонда оларкән К. Маркс вә Ф. Енкелс илә шәхсән таныш олмушду. Зибер Русијада К. Марксын игтисади әсәрләринин илк популjарлашдырычыларындан вә тәблиғчиләриндән бири иди; о нәинки «Капитал»ын идеjаларыны шәрh етмәjә чалышыр, hәмчинин Марксын игтисади тә'лимини онун «тәнгидчиләринә» гаршы мүбаризәдә мүдафиә едирди.

Лакин Зибер марксизми биртәрәфли баша дүшүрдү, Марксын тә'лиминин инкилаби-тәнгиди тәрәфи она jад олараг галмышды. 1871-чи илдә о, «Сонракы әлавәләр вә изаhларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун дәjәр вә капитал нәзәриjjәси» адлы диссертасија jазмышды. К. Маркс «Капитал»ын биринчи чилдинин 2-чи нәшринә сөзардында бу диссертасија барәсиндә мүсбәт рә'j сөjләмишди. Зиберин бу әсәри дәjишдирилмиш вә тамамланмыш шәкилдә 1885-чи илдә «Давид Рикардонун вә Карл Марксын ичтимаи-игтисади тәдгигләри» ады илә нәшр едилмишди. Онун «Марксын игтисади нәзәриjjәси» (1876—1878-чи илләрдә «Знание» вә «Слово» журналларында чап едилмишдир), «Ибтидаи игтисади мәдәниjjәт очеркләри» (1883) әсәрләри вә башга jазылары да кениш jајылмышды. —*168, 181, 186, 193, 194, 195.*

И

Иванов, В. — бах: Засулич, В. И.

Илjин, Вл., Илjин, Владимир — бах: Ленин В. И.

Ингрем (Ingram), *Џон-Келс* (1823—1907) — инкилис игтисадчысы вә филологу, Дублин университетинин профессору, Британија елмләр ассосиасијасы игтисад шө'бәсинин президеити, «Сијаси игтисад тарихи»нин (1888) вә Британија енсиклопедијасында игтисади мәсәләләрә даир бир сыра мәгаләләрин мүәллифи. Өз нәзәри бахышларына көрә Ингрем сијаси игтисадда тарих мәктәбинә jахын иди. —*211—212.*

J

Јаковлев, Ј. А. — газ вә ағ нефт мүhәррикләри hазырлајан Петербург механики заводунун саhиби — *56.*

Јакубович, П. Ф. (Гриневич, П. Ф.) (1860—1911) — мәшhур шаир вә jазычы, народнаjаволjачы, «Кәнч Народнаја волја партијасы» групунун рәhбәри; 1887-чи илдә е'дам чәзасына мәhкум олунмуш, сонра е'дам каторга илә әвәз едилмишди. Сонралар Јакубович «Русскоје Богатство» журналы редаксијасынын үзвү

олмуш вә орада 90-чы илләрин орталарында Гриневич, П. Ф. тәхәллүсү илә бир сыра публисист вә әдәби тәнгид мәгаләләри илә чыхыш етмишдир. —*510.*

Јегунов, А. Н. (1824—1897) — статистикачы вә игтисадчы; дахили ишләр назирлијинин тәсәррүфат департаментиндә вә торпаг вә дөвләт әмлакы назирлијиндә хидмәт етмиш, Азад игтисади чәмијјәтдә сијаси игтисад вә кәнд тәсәррүфаты статистикасы шө'бәси сәдринин мүавини олмушдур (1888). 1892-чи илдә Јегупов дөвләт әмлакы назирлији тәрәфиндән кустар пешәләринин тәдгиги үчүн Перм губернијасына е'зам едилмишди. —*383, 448, 453—454.*

Јужаков, С. Н. (1849—1910) — либерал халгчылығын идеологларындан бири, сосиолог вә публисист. «Отечественные Записки», «Вестник Јевропы» журналларында вә с. әмәкдашлыг етмишдир. «Русское Богатство» журналынын рәһбәрләриндән бири иди. Марксизмә гаршы гызғын мүбаризә апармышдыр. ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» адлы әсәриндә В. И. Ленин (бах: Әсәрләри 5-чи нәшри, I чилд, сәһ. 129—361), хүсусилә икинчи (тапылмамыш) бурахылышында, һәмчинин «Кимназија тәсәррүфатлары вә ислаһ кимназијалары», «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» мәгаләләриндә Јужаковун сијаси игтисада даир бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*67—75, 221, 353, 445, 454, 462, 507, 509—534, 535, 536—537, 538, 564, 569, 577; 586.*

Јузов (Каблитс, И. И.) (1848—1893) — халгчы публисист иди. 70-чи илләрдә Јузов «халг ичәрисинә кетмәк»дә иштирак етмиш, 80—90-чы илләрдә либерал халгчылығын идеологу олмуш, либерал халгчы «Неделја» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. Јузовун башлыча әсәрләри: «Халгчылығын әсаслары» (1882), «Зијалылар вә халг Русијанын ичтимаи һәјатында» (1885). —*569, 570, 584—585, 586.*

К

К. Т. — бах: Ленин, В. И.

Каменски, Н. — бах: Плеханов, К. В.

Карышев, Н. А. (1855—1905) — игтисадчы вә статистикачы, земство хадими; «Русскије Ведомости» гәзетиндә, «Земство», «Русское Богатство» журналларында вә башгаларында әмәкдашлыг етмишдир. 1891-чи илдән Јурјев (Тарту) университетинин, сонра да Москва кәнд тәсәррүфаты институтунун профессору олмушдур. Бир чох игтисади китабларын, статистика китабларынын, һәмчинин Русија кәндли тәсәррүфаты игтисадијјаты мәсәләләринә даир журнал мәгаләләринин мүәллифидир, бу әсәрләрдә либерал халгчыларын бахышларыны мүдафиә етмишдир. Карышев ичма тор-

паг саһиблијини, пешә артелләрини вә башга кооперативләри мүдафиә едирди. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә вә чыхышларында Карышевин иртичачы бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*565.*

Короленко, С. А.—игтисадчы-статистикасы, дөвләт әмлакы назирлијиндә хидмәт етмиш, сонра дөвләт нәзарәтчиси јанында хүсуси тапшырыглар мә'муру олмушдур. 1889-чу илдән 1892-чи илә гәдәр дөвләт әмлакы назирлијинин тапшырығы илә «Кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје чәһәтдән Авропа Русијасының статистик-игтисади ичмалы илә әлагәдар олараг саһиб тәсәррүфатларында азад муздлу әмәк вә фәһләләрин көчмәси» китабы үзәриндә (1892) ишләмиш, бу китаб торпаг вә кәнд сәнајеси департаменти тәрәфиндән нәшр едилмишдир. —*242—243, 410.*

Корсак, А. К. (1832—1874) — рус игтисадчысы вә публисисти, «Гәрби Авропада вә Русијада үмумијјәтлә сәнаје формалары һаггында вә ев истеһсалының (кустар вә ев сәнајесинин) әһәмијјәти һаггында» китабының (1861) мүәллифи, В. И. Ленин бу китабын елми әһәмијјәти олдуғуну көстәрмишдир. Корсак фабрик илә мануфактураны ири истеһсал формалары кими нәзәрдән кечирәрәк, бунларын арасында олан фәрги мүәјјән етмишдир. —*195.*

Красноперов, Ј. И. (1897-чи илдә вәфат етмишдир) — Перм земство статистикачысы, «1887-чи илдә Јекатеринбург шәһәриндәки Сибир—Урал елм-сәнаје сәркисиндә Перм губернијасының кустар сәнајеси» китабының (1888—1889) вә Перм губернијасы статистикасына даир башга әсәрләрин мүәллифи. —*348, 424.*

Кривенко, С. Н. (1847—1906) — публисист, либерал халгчылығын нүмајәндәси, «Мәдәни фәрдләр барәсиндә» (1893), «Јолдан мәктублар» (1894), «Халг сәнајесинин еһтијачлары мәсәләсинә даир» (1894) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи; «Отечественные Записки» журналының әмәкдашы, либерал халгчы «Русское Богатство» журналының, сонралар исә либерал буржуа «Сын Отечества» гәзетинин редакторларындан бири. Кривенко өз әсәрләриндә чаризм илә барышыг тәблиғ едир, синифләрин антагонизмини вә зәһмәткешләрин истисмар олундугуну пәрдәләјир, Русијанын капиталист инкишаф јолуну ишкар едирди. Кривенконун бахышлары В. И. Ленин тәрәфиндән, сонралар «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» әсәриндә (1895) исә К. В. Плеханов тәрәфиндән кәскин тәнгид едилмишдир. —*234.*

Л

Лабриола (Labriola), *Антонио* (1843—1904) — италјан әдәбијјатчысы вә философу; 80-чы илләрин ахырларында буржуа идеолокијасындан узаглашыб марксист олмушду. 1895-чи илдә Лабриола ««Коммунист партијасының манифести»нин хатирәси»

китабыны нәшр етдирмишди. Бу китаб вә 1896-чы илдә чапдан чыхан «Тарихи материализм һаггында» китабы «Тарихин материалист анлајышы очерклəри»нин илк ики һиссəсини тәшкил етмишди. «Очерклəр»и К. В. Плеханов «Тарихин материалист анлајышы һаггында» мəгалəсиндə тəһлил етмишдир (бах: К. В. Плеханов. Бешчилдлик сечилмиш фəлсəфи əсəрləри, II чилд, 1956, сəһ. 236—266).

Лабриола өз əсəрləриндə тарихин материалист анлајышынын əсасларыны шəрһ етмиш, Һартманын, Нитсшенин, Кроченин мүртəче фəлсəфəсини кəскин тəнгид етмишди, марксизмин буржуа тəнгидчиləри вə тəфтишчиләр əлејһинə чыхырды. —*537—538.*

Лавров, П. Л. (1823—1900) — халгчылыгын көркəмли идеологу, сосиолокијада субјектив мəктəбин нүмајəндəси; рус халгчы зијалыларына бөјүк тə'сир көстəрмиш олан «Тарихи мəктублар» китабынын (1868—1869) вə ичтимаи фикир, ингилаби һəрəкат тарихинə вə мəдəнијјət тарихинə даир бир сыра китабларын («1873—78-чи илләрдəки тəблигатчы халгчылар», «Интернасионалын тарихинə даир очерклəр» вə башгаларынын) мүəллифи. Лавров мүртəче халгчы нəзəријјəси олан «гəһрəманлар» вə «гара чамаат» нəзəријјəсинин, чəмијјəтин ишкишафында објектив ганунаујғунлугларыны инкар едəн вə бəшəријјəтин тəрəггисинə «тəнгиди дүшүнən шəхсијјəтлəрин» фəалијјəти нəтичəси кими бахан нəзəријјənин баниси иди.

Лавров «Земља и волја» чəмијјəтинин, сонралар исə «Народная волја» партијасынын үзвү иди. 1870-чи илдəн мүһачирəтдə олуб «Вперјод» журналыны (Сүрих — Лондон, 1873—1876) нəшр етмиш, «Вестник Народної Воли»нин редактору олмуш (1883—1886), «Рус ичтимаи-ингилаби һəрəкаты тарихи үчүн материаллар» адлы народнајаволјачы мəчмуəлəрин (1893—1896) редактə олунмасында иштирак етмиш, I Интернасионалын үзвү олмуш, Маркс вə Енкелс илə шəхсəн таныш олуб онларла јазышмышдыр. — *492—493, 496—498.*

Левитски, Н. В. (1859-чу илдə анадан олмушдур) — либерал халгчы, игтисадчы, «Русские Ведомости» гəзетиндə əмəкдашлыг етмиш, земство идарəсинин катиби олмуш, вəкилликлə мəшгул олмушдур. 90-чы илләрдə Левитски Херсон губернијасында бир сыра əкинчилик артелларыны тəшкил етмишди вə халгчылар бунларын барəсиндə бөјүк һај-күј гопарыб бунлары капитализмин гаршысыны алмаг васитəлəриндəн бири һесаб едирдилəр. Əслиндə бу артелләр анчаг кəндлиləриң тəбəгələшмəсинə көмək едирди вə тезликлə дағылыб кетмишди. —*456—463.*

Ленин, В. И. (Улјанов, В. И., В. И., Вл. Илјин, Владимир Илјин, К. Т., К. Т—ин, К. Т—н, Н. Ленин) (1870—1924) — тəрчүмеји-һалына даир мə'лумат. —*75, 129, 175, 199, 262, 341, 463, 465, 469—470, 475, 476, 477, 507, 539, 543, 568, 572, 591.*

Липперт (Lippert), *Јулиус* (1839—1909) — Австријанын буржуа тарихчиси вə етнографы, популјарлашдырычы, «Авропанын мə-

дәни халгларынын: келтләрин, славјанларын, керманларын, јунанларын вә ромалыларын дини онларын мәншәји бахымындан» (1881), «Христианлыг, халг е'тигадлары вә халг адәтләри» (1882), «Мәдәнијјәт тарихи» (1886—1887) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи. —*134, 274.*

М

Мак-Куллох (MacCulloch), *Џон-Рамси* (1789—1864) — инкилис буржуа игтисадчысы; Рикардо тә'лимини тәһриф едиб бајағылашдырырды, капитализст истисмарыны мүдафиә едирди. «Scotsman» («Шотландијалы») вә «Edinburgh Review» («Единбург Ичмалы») журналларында әмәкдашлыг етмишдир.

Мак-Куллохун әсас әсәри «Сијаси игтисадын әсаслары» әсәридир (1825). —*150—151.*

Малтус (Malthus), *Томас-Роберт* (1766—1834) — ирти чачы инкилис буржуа игтисадчысы, әһали һаггында инсана нифрәтлә долу нәзәријјәнин баниләриндән бири. «Әһали гануну һаггында тәчрүбә» әсәриндә (1798) Малтус сүбут етмәјә чалышырды ки, зәһмәткешләрин јохсуллуғу сәбәбини капитализмин игтисади шәраитиндә дејил, тәбиәтдә, јер үзәриндәки јашајыш васитәләринин мүтләг мә'нада чатышмамасында ахтармаг лазымдыр. Малтусун «нәзәријјәсинә» — схеминә көрә, јашајыш васитәләри истеһсалы күјә анчаг әдәди силсилә, әһали исә һәндәси силсилә шәклиндә артыр. Бу бәһанә илә Малтус әһалинин сајыны азалдан васитәләр олараг мүһарибәләрә вә епидемијалара һагг газандырыр, зәһмәткешләри никаһ бағламагдан чәкинмәјә чағырырды. Маркс јазырды: «Елми мәсәләләрдә чыхардығы нәтичәләри Малтус үмумијјәтлә һаким синифләрдән вә хүсусән һәмин һаким синифләрин иртичачы үнсүрләриндән *«еһтијат»* едә-едә ујдурмушдур; бу исә о демәкдир ки, Малтус елми һәмин синифләрин мәнафеји хатириня *сахталашдырыр»* (К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәријјәләри», II һиссә, 1968, сәһ. 126). Русијада Струве, Булгаков вә башгалары Малтусун нөгтеји-нәзәринә тәрәфдар идиләр. Мүасир империалист буржуазија Малтус нәзәријјәләрини дирчәлдәрәк, бунлардан зәһмәткешләрә гаршы мүбаризә аләти кими вә империалист сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн истифадә едир. —*182, 184, 189, 190, 216—217.*

Мануилов, А. А. (1861—1929) — рус буржуа игтисадчысы, кадет партијасынын көркәмли хадими, «Русскије Ведомости» гәзетинин редакторларындан бири. 1905—1911-чи илләрдә Москва университетинин ректору, 1907—1911-чи илләрдә Дөвләт шурасынын үзвү, 1917-чи илдә буржуа Мүвәггәти һөкүмәтинин халг маариф назири олмушдур. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүһачирәтдән гајыдан Мануилов совет али мәктәбләриндә дәрс демишдир. Мануиловун башлыча әсәрләри: «Ирландијада торпаг ичарәси» (1895), «Классик мәктәб игтисадчыларының тә'лимиә-

көрә дәјәр анлајышы» (1901), «Сијаси игтисад. Мүһазирәләр курсу». I бурахылыш (1914) вә башгалары. —*517, 537, 541.*

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — елми коммунизмин банисн, даһи мүтәфәккир, ингилаби елмин корифеји, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими (бах: В. И. Ленинин «Карл Маркс (Тәрҹүмеји-һалы һаггында гыса мә'лумат вә марксизмин шәрһи)» мәгаләси — Әсәрләри, 4-ҹү нәшри, 21-ҹи ҹилд, сәһ. 31—82). —*5—15, 85, 147, 149, 150, 153—154, 157, 173, 177, 179, 182, 185, 193, 195, 199, 207, 208—209, 210, 212, 214, 216—218, 223, 226—227, 228—229, 232—233, 257, 260—263, 266, 267, 272—280, 517—518, 532; 533, 538, 539—540, 542, 573, 580, 589.*

Мејер (Meyer), *Роберт* (1855—1914) — Австрија игтисадчысы, Вјана университетинин профессору. Мејерин әсас әсәри — «Кәлирин маһијјәти» (1887). —*212.*

Микулин, А. А. — мүһәндис-механик, Владимир маһалынын фабрик мүфәттиши, сонра исә Херсон губернијасынын бөјүк фабрик мүфәттиши, «1886-ҹы ил 3 ијун тарихли ганунун тәтбиг едилмәси тарихиндән очеркләр» (1893), «Одесса градоначалниклији, Херсон губернијасы вә Николајев һәрби губернаторлуғу фабрик-завод вә пешә сәнајеси...» (1897) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи. —*39, 53, 54, 55.*

Милл (Mill), *Џон-Стуарт* (1806—1873) — инкилис буржуа философу, мәнтиғчи вә игтисадчы, позитивизмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. 1865—1868-ҹи илләрдә Инкилтәрә парламентинин ашағы палатасынын үзвү олмушдур. Миллин башлыҹа фәлсәфә әсәрләри: «Силлокист вә индуктив мәнтиг системи» (1843) вә «Сер Вилјам Һамилтон фәлсәфәсинин ичмалы» (1865). Әсас игтисади әсәри — «Сијаси игтисадын әсаслары» (1848). Милл буржуа сијаси игтисадынын елә нүмајәндәләриндән иди ки, бунлар Марксын вердији тә'рифә көрә, «капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға ҹалышырдылар» («Капитал», I ҹилд, 1969, сәһ. 17). Д. Рикардоја нисбәтән Милл кериҹә доғру бир аддым атмышды, о, әмәк дәјәр нәзәриҹәсиндән кери чәкилмиш вә ону истеһсал хәрҹләри нәзәриҹәси кими вулгар бир нәзәриҹә илә әвәз етмишди. Капиталистләрин мәнфәәтини Милл имтиначылыг нәзәриҹәси кими елмә зидд бир нәзәриҹә илә изаһ етмәјә ҹалышыб көстәрирди ки, куја капиталистләр истеһлак саһәсиндә имтиначылыға әл атырлар. Әһали проблеминдә Милл Малтус нәзәриҹәсинин тәрәфдары иди. Миллин игтисади бахышларынын тәнгидини Н. Г. Чернышевски онун «Сијаси игтисадын әсаслары» китабынын (1860—1861) тәрҹүмәсинә өз гејдләриндә вә «Сијаси игтисаддаи (Миллә көрә) очеркләр» әсәриндә (1861) вермишдир. — *147.*

Милјеран (Millerand), *Александр-Етјенн* (1859—1943) — франсыз сијаси хадими, сосиалист-реформист. 1899-ҹу илдә Франсанын

мүртәче буржуа һөкүмәтинә дахил олуб орада Парис Коммунасынын чәллады кенерал Галифе илә әмәкдашлыг етмишдир. В. И. Ленин милјеранчылыгы ифша едәрәк көстәрмишди ки, милјеранчылыг пролетариатын мәнафејинә хәјанәт, тәфтишчилијин әмәли ифадәсидир, ејни заманда В. И. Ленин милјеранчылыгын ичтимаи көкләрини ашкара чыхармышды.

1904-чү илдә сосиалист партијасындан харич едилдикдән сонра Милјеран кечмиш сосиалистләрлә (Бриан, Вивиани илә) бирликдә «мүстәгил сосиалистләр» партијасы јаратмышды. 1909—1910, 1912—1913, 1914—1915-чи илләрдә мүхтәлиф назир вәзифәләри тутмушду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Милјеран антисовет мүдахиләсинин тәшкилатчыларындан бири олмушду. 1920—1924-чү илләрдә Франса республикасынын президенти иди. 1924-чү илин ијунунда, онупла әмәкдашлыгдан имтина едән сол буржуа партијалары сечкиләрдә галиб кәлдикдән сонра Милјеран исте'фаја чыхмаға мәчбур олмушду. 1925 вә 1927-чи илләрдә сенатор сечилмишдир. —*596.*

Мински, Н. (Виленкин, Н. М.) (1885—1937) — рус шаири, илк әсәрләриндә 80-чы илләрдәки зијалыларын рүһ дүшкүнлүјүнү әкс етдирмишди; сонралар декадент олмуш, инчәсәнәтдә буржуа фәрдијјәтчилијини тәблиғ етмишдир. Мински өз иртичачы, динимистик бахышларыны «Вичдан ишыгында. Һәјатын мәгсәди барәсиндә дүшүнчәләр вә хәјаллар» (1890) вә «Кәләчәјин дини. (Фәлсәфи данышыглар)» (1905) публисистик китабларында билдирмишди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүһаҹир олмушдур. —*545.*

Михајлов, Н. Н. (1870—1905) — диш һәкими; фитнәкар, онун хәбәрчилији илә 1895-чи илин декабрында В. И. Ленин вә Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның үзвү олан «гочалар» групу һәбсә алынмышды; 1902-чи илдән е'тибарән полис департаментинин мә'муру иди; 1905-чи илдә Крымда есерләр тәрәфиидән өлдүрүлмүшдүр. —*127—128.*

Михајловски Ј. Т. (1834-чү илдә анадан олмушдур) — малијјә назирлијинин тичарәт вә мануфактура департаментинин баш фабрик мүфәттиши (1883—1894), халг маарифи вә фабрик ганунверичилији мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. — *40, 50.*

Михајловски, Н. К. (1842—1904) — либерал халгчылыгын көркәмли нәзәриҹәчиси, публисист, әдәби тәнгидчи, позитивист философ, сосиолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәләриндән бири. Михајловскинин әдәби фәалијјәти 1860-чы илдә башланмышдыр, 70-чи илләрдә о, халгчыларын нәшрләрини тәртиб вә редактә етмишдир. Михајловски «Отечественные Записки» журналынын рәһбәрләриндән бири иди, «Русские Ведомости» гәзетиндә, «Северны Вестник», «Русская Мысл» журналларында әмәкдашлыг етмиш, 1892-чи илдән «Русское Богатство» журналынын редак-

тору олмуш вә бу журналын сәһифәләриндә марксистләрә гаршы гызғын мүбаризә апармышдыр.

В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә (1894) вә башга әсәрләриндә Михајловскинин бахышларынын тәнгиди верилмишдир.—*242, 510, 527, 537, 538—540, 542, 545, 562, 569, 570, 583—592.*

Моллесон, Н. И. (1842—1920) — рус санитар һәкими, земство тәбабәтинин көркәмли хадимләриндән бири. Мүхтәлиф губернијаларын (Саратов, Перм, Калуга, Тамбов вә с. губернијаларын) земстволарында ишләмишдир. Сәһијјәнин тәшкили, демографија, мәктәб кинкијенасы, земство тәбабәтинин тарихи мәсәләләри вә с. мәсәләләрлә мәшгул олмушдур.—*422.*

Морз (Morse), *Артур* — инкилис фритредери. 1842-чи илдә «Кәнд тәсәррүфаты вә тахыл ганунлары» әсәри үчүн «Тахыл ганунларына гаршы лига»нын мүкафатыны алмышды вә һәмин әсәрдә сүбут едирди ки, тахыл ганунларынын ләғв едилмәси нәтичәсиндә тахылын гијмәтләри јүксәләчәк, бу да фермер вә фәһлә үчүн әлверишли олачагдыр.—*275.*

Морозов, Т. С. (1889-чу илдә вәфат етмишдир) — Москва сәнајечиси, Владимир губернијасында Покровски гәзасынын Николскоје гәсәбәсиндә (һазырда Москва вилајәти Орехово-Зујево шәһәринин әразисинә дахилдир) Савва Морозовун оғлу вә К°-сы ширкәтинин Николскоје мануфактурасынын сәһиби вә онун идарә һеј'әтинин директору олмушдур.—*24, 26, 27, 31, 34, 39, 40, 46.*

Мүирон (Muiron), *Жүст* (1787—1881) — франсыз утопик сосиалистидир, Фурјенин шакирди вә ардычылыдыр.—*221, 255—258.*

Н

Н. — он, Николај — он — бах: Даниелсон, Н. Ф.

О

Оуен (Owen), *Роберт* (1771 — 1858) — бөјүк инкилис утопик сосиалисти; капитализм гурулушунун әсасларыны кәскин тәнгид етмиш, лакин капитализмин зиддијјәтләринин әсил көкләрини ашкара чыхара билмәмишди; һесаб едирди ки, ичтимаи бәрабәрсизлијин әсас сәбәби капиталист истеһсал үсулунун өзүндә дејил, маарифин кифајәт гәдәр јајылмамыш олмасындадыр вә билик ләри јајмагла, ичтимаи ислаһатларла арадан галдырыла биләр, һәм дә о өзү бу ислаһатларын кениш програмыны ирәли сүрүрдү. Оуен иш күнүнә ганунверичилик јолу илә һәдд гојулмасы уғрунда, әмәјин мүһафизәси уғрунда, ушагларын ичтимаи тәрбијәси уғрунда мүбаризә апарырды.

Оуен кәләчәјин «расионал» чәмијјәтини өзү өзүнү идарә едән кичик (ән чоху үч мин үзвү олан) коммуналарыш азад федерасијасы шәклиндә тәсәввүр едирди. Лакин Оуенин өз идеjаларыны тәчрүбәдә һәјата кечирмәк чәһдләри уғурсуз олду. 30—40-чы илләрдә Оуен һәмкарлар вә кооператив һәрәкатында фәал иштирак едирди, фәһләләрин маарифләндирилмәси үчүн олдугча чох иш көрмүшдү. Енкелс XIX әсрдә инкилис фәһлә һәрәкаты үчүн Оуенин фәалијјәтинин әһәмијјәтини гијмәтләндирәрәк јазырды: «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин мәнафеjинә олан бүтүн ичтимаи һәрәкатлар вә бунларын бүтүн һәгиги наилијјәтләри Оуенин ады илә әлагәдардыр» («Анти-Дүринг», 1967, сәһ. 267).

Оуенин әсас әсәрләри: «Инсан характеринин тәшәккүлү һаггында» (1813), «Ичтимаи мүсибәтләри јүнкүлләшдирмәк планы һаггында Ленарк графлығына мә'рузә» (1820), «Јени мә'нәви аләм һаггында китаб» (1836—1844). —*221, 255—257.*

П

Перејра (Péreire), *Исаак* (1806—1880) — III Наполеон дөврүндә ири малијјәчи, елмикар фитнәләри илә мәшғул олан Парис «Société générale du Crédit mobilier» сәһмдар банкына башчылыг етмишдир. Кредит мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир, көчүлүјүндә Сен-Симонун ардычылы олмушдур.—*228—229.*

Песков, П. А. — һәким, XIX әсрин 80—90-чы илләриндә Владимир фабрик даирәсинин фабрик мүфәттиши. —*39.*

Плеханов, К. В. (Белтов, Н., Волкин, А., Каменски, Н.) (1856—1918) — Русијада марксизмин илк тәблиғатчысы, материалист дүнjабахышы уғрунда барышмаз мүбариз, рус вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими. 1875-чи илдә һәлә тәләбә икән Плеханов халғчыларла, Петербург фәһләләри илә әлагә јаратмыш вә ингилаби фәалијјәтә гошулмушду. 1877-чи илдә халғчы «Земља и волја» тәшкилатына дахил олмуш, 1879-чу илдә бу тәшкилатын парчаланмасындан сонра исә халғчыларын јени јарадылан «Чорный передел» тәшкилатына башчылыг етмишдир. 1880-чи илдә харичә мүһаҹирәт едән Плеханов халғчылыгла әлагәни кәсмиш вә 1883-чү илдә Ченеврәдә илк рус марксист тәшкилатыны — «Әмәк азадлығы» групуну јаратмышды. Плеханов фәлсәфәjә, сосиал-сијаси тә'лимләр тарихинә даир, инчәсәнәт вә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә даир чохлу әсәр јазмышдыр вә бу әсәрләр елми сосиализм хәзинәсинә гијмәтли һәдијјә кими дахил олмушдур; В. И. Ленин јазырды: «О, 1883-чү илдән 1903-чү иләдәк, 20 ил әрзиндә чохлу көзәл әсәрләр, хүсусилә оппортунистләрә, махистләрә, халғчылара гаршы әсәрләр вермишдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 371). Плехановун фәлсәфи әсәрләрини В. И. Ленин бејнәлхалг марксист әдәбијјатында ән јахшы әсәрләр адландырырды. Лакин Плехановун чидди сәһвләри вар иди: о, кәндлиләрин ингилаби ролуну лазымынча гијмәтләндир-

мир, либерал буржуазијаны фәһлә синфинин мүттәфиги һесаб едирди; сөздә пролетариатын һегемонлуғу идејасыны гәбул етсә дә, ишдә бу идејанын маһијјәти әлејһинә чыхырды.

РСДФП II гурултајындан сонра Плеханов оппортунистләрлә барышдырычылыг мөвгеләринә кечди, сонра исә меншевикләрә гошулду. 1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабы дөврүндә башлыча тактика мәсәләләриндә Плехановун болшевикләрлә чох бөјүк ихтилафлары вар иди. Сопралар о дәфәләрлә меншевикләрдән узаглашмыш, меншевизм илә болшевизм арасында тәрәддүд етмишди; 1908—1912-чи илләрдә меншевикләр партијаны кизли тәшкилатларыны ләғв етмәк јолуна кечдикдә, Плеханов тәсвијәчилијин әлејһинә чыхды вә «партијалы меншевикләр» групуна башчылыг етди. 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурду. 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Плеханов Русијаја гајытмыш, Мүвәггәти һөкүмәтә јардым мөвгеји тутмушду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт көстәрмишди.

Плехановун әң мүһүм нәзәри әсәрләри: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын ипкишафы мәсәләсинә даир» (1895), «Материализмин тарихинә даир очеркләр» (1896), «Ч-б Воронтсовун (В. В.-нин) әсәрләриндә халгчылығын әсасландырылмасы» (1896), «Тарихин материалист анлајышы һаггында» (1897), «Тарихдә шәхсијјәтин ролу мәсәләсинә даир» (1898) вә башгалары. —*12, 197, 216, 241, 250, 376—377, 492, 580, 586, 588—589.*

Победоностсев, К. П. (1827—1907) — чар Русијасынын иртичачы дөвләт хадими, синодун баш прокурору, III Александрын чарлығы дөврүндә һөкүмәтин фе'ли башчысы вә азғын тәһкимчи иртичасынын баш илһамчысы олмуш, II Николај заманы да бөјүк рол ојнамагда давам етмишдир. Бүтүн өмрү боју ингилаби һәрәката гаршы инадлы мүбаризә апармышдыр. 60-чы илләрин буржуа ислаһатларынын гәти әлејһдары, гејри-мәһдуд мүтләгијјәт тәрәфдары, елм вә маарифин дүшмәни олмушдур. 1905-чи илин октјабрында буржуа-демократик ингилабынын јүксәлиши заманы исте'фа вермәјә мәчбур олмуш вә сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр. —*83, 86.*

Пономарјов, А. М. — Перм губернијасынын Кунгур шәһәриндә көн-дәри заводунун саһиби, бинәкдар. —*418.*

Пругавин, В. С. (1858—1896) — рус игтисадчысы, земство статистикачысы, либерал халгчы; «Владимир губернијасынын пешәләри». I, IV бурахылышлар (1882), «Владимир губернијасынын Јурјев гәзасында кәнд ичмасы, кустар пешәләри вә әкинчилик тәсәрруфаты» (1884) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи; «Јуридически Вестник», «Русскаја Мысл» журналларында вә «Русскије Ведомости» гәзетиндә әмәкдашлыг етмишдир. —*346.*

Прудон (Proudhon), *Пјер-Жозеф* (1809—1865) — франсыз публисисти, игтисадчы вә сосиолог, хырда буржуазијанын идеологу, анархизмин баниләриндән бири. 1840-чы илдә «Мүлкијјәт нәдир?» китабыны чап етдирмишдир. Прудон хырда хүсуси мүлкијјәти әбәдиләшдирмәк хәјалында иди вә хырда буржуа мөвгејиндән ири капиталист мүлкијјәтини тәнгид едир, «мүфтә кредит» васитәси илә фәһләләрә өзләри үчүн истеһсал васитәләри әлдә едиб сәнәткар олмагда көмәк едәчәк хүсуси «халг банкы» тәшкил олунмасыны тәклиф едирди. Хүсуси «мүбадилә банклары» јарадылмасы һаггында Прудонун утопијасы да мүртәче характер дашыјырды, куја бу банклар васитәси илә зәһмәткешләр өз әмәк мәһсулларынын «әдаләтли» сатышыны тә'мин едәчәк вә ејни заманда истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә капиталист мүлкијјәтинә тохунмајачаглар. 1846-чы илдә «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд Јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны бурахмыш вә бурада өз хырда буржуа фәлсәфи-игтисади бахышларыны шәрһ етмишдир. Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә Прудонун китабынын мәһведичи тәнгидини вериб онун елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәрмишдир. 1848-чи ил ингилабы дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинә сечилән Прудон фәһлә синфинин ингилаби чыхышларыны писләјирди. О, 1851-чи ил декабрын 2-дә кечирилән Бонапарт чеврилишини бәјәнмишди, бу чеврилишдән сонра исә Франсада Икинчи империја режими јарапмышды. —*147, 150, 190, 226, 227, 588.*

Пугачов, Ј. И. (1742-чи илә јахын аиадан олмуш —1775-чи илдә е'дам едилмишдир) — Дон казакы, Русијада кәндлиләрин вә казакларын чох бөјүк антифеодал үсјанынын башчысы, 1773—1775-чи илләрдә бу үсјан Приуралјени, Прикамјенн, чәнуб-гәрбн Сибири, Ашағы вә Орта Волгабојуну әһатә етмишди.

Бу илләрдә, өлдүрүлмүш император III Пјотр ады илә өлкәдә чохлу адам мејдана чыхыб өзүнү император дејә гәләмә верирди. Өзүнү император дејә гәләмә вермәк феодал зүлмүнә гаршы мүбаризәдә кәндлиләрин «чарпәрәст» хәјалларынын тәзаһүр формасы иди. Халгы үсјана галдырмаг мәгсәди илә Пугачов куја хилас едилмиш III Пјотр адыны гәбул етмишди. Ападанкәлмә зәкасы, чәсарәти, бөјүк әзмкарлығы, көркәмли тәшкилатчылыг бачарығы илә бирликдә һәјат тәчрүбәси, мәзлум күтләләрин психолокијасыны вә әһвал-руһијјәсини билмәси, һәмчинин јүрүшләрдә әлдә едилән һәрби билији, хүсусилә артиллерија ишини билмәси сајәсиндә Пугачов кәндли үсјанынын рәһбәри олмушду. Пугачов өз манифестләриндә кәндлиләри вә казаклары үсјана чағырараг, зәһмәткешләрә торпаг вә азадлыг вә'д едир, задәканлара, мүлкәдарлара вә һөкумәт даирәләринә диван тутмағы әмр едирди. 1774-чү ил августун ахырларында Пугачовун ордусу дармадағын едилди. Пугачов Заволжје дүзәнләринә гачды, каиплөр тәрәфиндән тутулуб чар һакимијјәт даирәләринә верилди вә 1775-чи илин јанварында Москвада е'дам едилди. Пугачовун сурәти халг маһныларында вә нағылларында јашамагдадыр. —*85.*

Р

Разин, С. Т. (1671-чи илдә вәфат етмишдир) — Дон казакы, В. И. Ленинин адландырдығы кими, гијамчы кәндлиләрин нүмајәндәләриндән бири, XVII әсрин 60-чы илләринин ахырларында рус дөвләтиндә ән бөјүк кәндли мүһарибәсинин рәһбәри. 1667—1671-чи илләрдә чох бөјүк саһәни (Воронежи, Тамбову, Арзамасы, Нижни Новгороду, Костроманы, Симбирски, Волга вә Дон һөвзәләрини) әһатә едән бүтүн кәндли мүһарибәси әрзиндә Разин данм халг күтләләри иҷәрисиндә бөјүк мәһәббәт вә нүфуз саһиби олмуш вә онлар Разини азадлыг уғрунда мүбаризәдә өзләринә рәһбәр һесаб етмишләр.

Феодализм дөврүндә кәндли һәрәкатларының бүтүн рәһбәрләри кими, Разинин дә ајдын сијаси програмы јох иди, Разин кәндлиләрин чарпәрәст хәјалларына, онларын «рәһмдил чара» е'тигадына шәрик иди. Симбирск јахынлығында үсјанчыларын әсас гүввәләринин мәғлубијјәтиндән сонра Разин Дона кетмиш, 1671-чи илин апрелиндә хаинләр тәрәфиндән тутулуб чар һөкумәтинә верилмиш вә 1671-чи илин ијунунда Москвада е'дам едилмишдир (шаггаланмышдыр). —*85.*

Рикардо (Ricardo), *Давид* (1772—1823) — көркәмли инкилис игтисадчысы, «Сијаси игтисадын вә верки рүсумунун әсаслары» (1817), «Әкинчилијә һимајәдарлыг һаггында» (1822) әсәрләрининн вә башга әсәрләрин мүәллифи, бу әсәрләрдә классик буржуа сијаси игтисады баша чатдырылмышдыр. Феодализмин галыгларына гаршы мүбаризәдә буржуазијанын мәнафејини мүдафиә едән Рикардо азад рәгабәт принсипинә тәрәфдар иди, капиталист истеһсалынын инкишафына онкәл төрәдән бүтүн мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Игтисад елми үчүн Рикардонун тарихи әһәмијјәти, һәр шејдән әввәл, онун әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән ибарәтдир, о һәмин нәзәријјәни бүтүн сијаси игтисадын әсасы етмәјә чалышырды. Рикардо А. Смитин дәјәр нәзәријјәсини инкишаф етдирәрәк сүбут етмишди ки, дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән әмәклә мүәјјән олунур вә истәр фәһләнин әмәк һаггы, истәрсә әмәклә әлдә едилмәјән кәнирләр — мәнфәәт вә рента бу мәнбәдән мејдана кәлир. О, фәһләнин әмәк һаггы илә капиталистин мәнфәәти арасында әкслијә ашкара чыхармышды, јә'ни тәдавүл дairәсиндә пролетариатын мәнафеји илә буржуазијанын мәнафејинин тоггушдуғуну көрмүшдү. Лакин Рикардонун синфи мәһдудлуғу она капитализмин әсил елми төһлилини вермәкдә, капиталист истисмарынын сиррини ашкара чыхармагда мане олмушду. Рикардо әмтәә истеһсалыны вә капитализми ичтиман истеһсалын әбәди вә тәбии формасы һесаб едирди. О, дәјәрин ичтиман тәбиәтини ашкара чыхармамыш, дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы фәрги көрә билмәмиш, пулун мәншә вә маһијјәтини анлаја билмәмишди.

Рикардонун нәзәри бахышларынын тәнгидини К. Маркс «Капитал»да, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә вә башга әсәрләриндә

вермишдир. —*147, 151, 157, 162, 180, 181, 208—209, 214, 215, 216—217.*

Родбертус-Јакетсов (Rodbertus-Jagetzow), *Иоһанн-Карл* (1805—1875) — алман вулгар игтисадчысы, Пруссијада ири торпаг саһиби, «дөвләт сосиализми» нәзәријјәчиләриндән бири. Родбертус һесаб едирди ки, әмәклә капитал арасындакы зиддијјәтләр Пруссија јункер дөвләти тәрәфиндән кечирилән бир сыра ислаһатлар васитәси илә дөвләт гурулушу чәрчивәси дахилиндә һәлл едилә биләр; Енкелсин јаздығы кими, «имтијазлы синфи азы јахын 500 ил әрзиндә сахламаг» үмидиндә иди (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, I һиссә, 1937, сәһ. 186). Родбертус изафи дәјәрин мәншәјинин елми изаһыны верә билмәмишди; игтисади бөһранларын сәбәбини капитализмин әсас зиддијјәтиндә дејил, зәһмәткеш күтләләрин кифајәт гәдәр истеһлак етмәмәсиндә көрүрдү.

Родбертусун әсас әсәрләри: «Бизим дөвләт-тәсәррүфат гурулушумузун дәрк едилмәсинә даир» (1842), «Фон Кирхмана ичтимаи мәктублар» (1850—1851, 1884). —*147, 152, 171, 176, 178, 179, 180, 211.*

Розанов, В. В. (1856—1919) — иртичачы философ, публисист вә тәнгидчи; идеализм вә мистика тәблиғ едирди; 90-чы илләрдә «Московскије Ведомости», «Новоје Времја» гәзетләринин вә «Русски Вестник» журналынын әмәкдашы олмуш, бурада мүтәгијјәти вә православлығы мүдафиә етмишдир. —*545, 584.*

Рүке (Ruge), *Арнолд* (1802—1880) — алман публисисти, кәнч һегелчи; буржуа радикалы. 1844-чү илдә Парисдә Маркс илә бирликдә «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Алман-Франсыз Салнамәси») журналыны нәшр етмишдир. Аз сонра Маркс Рукедән узаглашмышдыр. 1848-чи илдә Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты олмушду, сол ганада мәнсуб иди; 50-чи илләрдә Инкилтәрәдә алман хырда буржуа мүһачирләринин лидерләриндән бири олмушду; 1866-чы илдән сонра насионал-либерал, Бисмаркын тәрәфдары олмуш, мәтбуатда Пруссијанын башчылығы илә Алманијанын јенидән бирләшдирилмәси ләһинә чыхыш етмишдир.—*11.*

С

Сазонов, Г. П. (1857-чи илдә анадан олмушдур) — иртичачы халгчылығын шүмајәндәси, Ленинин ифадәси илә десәк, «полис халгчыларындан» бири; «Дөвләт игтисад програмы илә әлагәдар олараг, кәндли торпагларынын өзкәнинкиләшдирилә билмәмәси» (1889), «Ичма јашамалы, ја јох?» (1894) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи. 1899-чу илдән 1902-чи илә дәк Сазонов Москва сәнајечиләринин вәсаити илә нәшр едилән мө'тәдил либерал мәсләкли «Россија» гәзетини редактә етмишдир. 1905-чи ил ок-

тјабрын 17-дән сонра гаракүрүһчу «Рус халгы иттифагы»ның үзвү олмуш, Г. Распутин илә әлагәдар олмушдур. —*569.*

Сартаков, Л. И. — Перм губернијасының Кунгур шәһәриндә кон-дәри заводунун саһиби, бинәкдар. —*419.*

Сен-Симон (Saint-Simon), *Һанри-Клод* (1760—1825) — бөјүк франсыз утопик сосиалисти; капитализм гурулушуну тәнгид етмиш вә ону ассосиасија әсаслары үзәриндә гурулан чәмијјәтлә әвәз етмәк програмыны ирәли сүрмүшдү. Сен-Симон һесаб едирди ки, јенн чәмијјәтдә һамы ишләмәлидир вә инсанларын ролу онларын әмәк мүвәффәгијјәтләринә үјғун олмалыдыр; сәнаје илә елмин әмәкдашлыгы һаггында, мәркәзләшдирилмиш вә планлы истеһсал һаггында идеја ирәли сүрмүшдүр. Лакин Енкелсин јаздығы кими, Сен-Симонун «бахышларындакы пролетар мәсләки илә бәрабәр, буржуа мәсләки дә һәлә мүәјјән дәрәчәдә өз әһәмијјәтини сахламышды» («Анти-Дүринг», 1967, сәһ. 14). О, хүсуси мүлкијјәти вә капитал үчүн фаизи тохунулмаз сахлајырды, сијаси мүбаризәјә вә ингилаба мәнфи мүнасибәт көстәрир, пролетариатын тарихи вәзифәсини баша дүшмүрдү, күман едирди ки, һөкүмәт ислаһатлары вә чәмијјәтин јени дин руһунда мә'нәви тәрбијәси синфи зиддијјәтләрин мәһв едилмәсинә кәтириб чыхарачагдыр, һәм дә тәблиғат апарыб варлыларда халга мәһәббәт ојатмаға бел бағлајырды.

Сен-Симонун әсас әсәрләри: «Ченеврә сакининин мүасирләрә мәктублары» (1802), «XIX әср елми әсәрләринә мүгәддимә» (1807—1808), «Сәнајечиләрин катехизиси» (1823—1924), «Јени христианлыг» (1825). —*228.*

Сисмонди (Sismondi), *Жан-Шарл-Леонар Симонд де* (1773—1842) — Исвечрә игтисадчысы вә тарихчиси. Сисмонди өз фәалијјәтинин башланғычында буржуа классик сијаси игтисад мәктәбинә гошулмуш, сонра хырда буржуа сосиализминин нүмајәндәси, хырда истеһсалчыларын бахышларыны ифадә едән игтисади романтизмин баниси кими чыхыш етмишдир. Капитализмин зиддијјәтләрини ајдын сурәтдә көстәрән Сисмонди бунларын әсасыны ашкара чыхара билмәмишди. О, ири капиталист истеһсалынын мүтәрәгги мејлләрини баша дүшмүрдү, көһнә гајдаларда вә ән'әнәләрдә, сәнајенин сех тәшкилиндә вә патриархал кәнд тәсәррүфатында — дәјишилмиш игтисади шәраитә әсла үјғун кәлмәјән бу шејләрдә нүмунәләр ахтармаға чалышырды.

Ленин өзүнүн «Игтисади романтизмин характеристикасына дair» әсәриндә Сисмонди тә'лиминин кениш тәнгидини вермишдир. Сисмондинин әсас игтисади әсәрләри: «Сијаси игтисадын јени әсаслары вә ја сәрвәтин әһалијә нисбәти һаггында» (1819) вә «Сијаси игтисада дair етүдләр» (1837—1838). —*129, 133—280, 539.*

Скалдин (Јеленев, Ф. П.) (1828—1902) — рус јазычысы-публисисти, 60-чы илләрдә буржуа либерализминин нүмајәндәси олуб,

«Отечественные Записки» журналында әмәкдашлыг етмишдир. Сонралар Скалдин ифрат иртичачылара гошулмуш, Баш сензура комитәсинин, Баш мәтбуат ишләри идарәсинин вә дахили ишләр назири Шурасынын үзвү олмуш, Финландијада чаризмин руслашдырма сијасәтини мүдафиә етмишдир.—*546—561, 565, 566, 575.*

Сквортсов-Степанов, И. И. (1870—1928) — рус инглабы һәрәкатынын гочаман иштиракчыларындан бири, көркәмли партија вә совет дөвләт хадими, марксист әдиб, бир чох игтисади, тарихи әсәрләрин, дин әлејһинә әсәрләрин мүәллифи, «Капитал»ын үч чилдинин, К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир сыра башга әсәрләринин тәрчүмәчиси вә редактору.

1892-чи илдән инглабы һәрәкатда иштирак етмиш, 1896-чы илдән РСДФП сыраларында олмуш, 1904-чү илин ахырларындан болшевик олмушдур. Биринчи рус буржуа-демократик инглабы дөврүндә Москва партија комитәсинин болшевик әдәби-мүһазирәчиләр групунда фәал иш апармышдыр; 1906-чы илдә РСДФП IV (Бирләшдиричи) гурултајынын нүмајәндәси олмуш вә бурада Ленин мөвгеләриндә дурмушдур. 1907 вә 1911-чи илләрдә Сквортсов-Степанов болшевикләрдән Дөвләт думасына депутатлыға намизәд ирәли сүрүлмүшдүр. Столыпин иртичасы дөврүндә аграр мәсәләси барәсиндә дүзкүн олмајан бахышлары мүдафиә етмиш вә фраксијачы «Вперјод» групуна бағлыдырлыгы мүнасибәт көстәрмиш, лакин Ленинин тә'сири алтында өз сәһвләрини арадан галдырмышдыр. Инглаби фәалијјәти үстүндә дәфәләрлә һәбсә алынмыш вә сүркүн едилмишдир. И. И. Сквортсов-Степанов Бөјүк Октјабр сосиалист инглабының фәал иштиракчысы, Москвада Һәрби-инглаб комитәсинин үзвү, Совет республикасынын илк халг малијјә комиссары олмушдур; дәфәләрлә ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү сечилмиш, РК(б)П Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасынын үзвү (X—XIII гурултајлар), ҮИК(б)П МК үзвү (XIV гурултајдан е'тибарән), бир сыра совет вә партија органларынын редактору, ҮИК(б)П МК јанында Ленин Институтунун директору, Коммунист Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур.—*233.*

Смит (Smith), *Адам* (1723—1790) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын көркәмли нүмајәндәси. «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат» адлы әсәриндә (1776) илк дәфә олараг һәр һансы истеһсал саһәсиндә сәрф едилән һәр бир әмәји дәјәрин мәнбәји е'лан етмишдир. Бу мүддәаны әсас тутуб белә чох мүһүм бир нәтичәјә кәлмишди ки, фәһләнин әмәк һаггы онун мәһсулунун бир һиссәсидир вә онун јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур, капиталистләрин вә торпаг саһибләринин дә кәлирләринин мәнбәји фәһләләрин әмәјидир. Смит илк дәфә көстәрмишди ки, капитализм чәмијјәти үч синифдән: фәһләләрдән, капиталистләрдән вә торпаг саһибләриндән ибарәтдир. Лакин буржуа дүнјакөрүшү үзүндән мәһдуд олан Смит бу чәмијјәтдә синфи мүбаризәнин мөвчуд олдуғуну инкар едирди. Маркс сијаси игтисадын инкишафында

Смитин хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр, онун бахышларынын буржуа мәһдудлуғуну, зиддијјәтли вә јанлыш олдуғуну да көстәрмишдир. Әмтәәнин дәјәрини онда олан иш вахты илә дүзкүн мүәјјән етмәји Смит әмәјин өзүнүн дәјәри илә гарышдырырды. Капитализмдә дәјәрин јалныз кәлирләрдән — әмәк һаггындан, мәнфәәт вә рентадан әмәлә кәлдијини иддиа едәрәк, әмтәә истеһсалы заманы истеһлак едилмиш сабит капиталын дәјәрини јанлыш олараг бир кәнара атырды. Смитин сәһв мүддәаларындан вулгар буржуа игтисадчылары капитализмин идеоложи мүдафиәси мәгсәди илә истифадә етмишдиләр. В. И. Ленин Смити габагчыл буржуазијанын бөјүк идеологу кими гијмәтләндирмәклә бәрабәр, бир сыра әсәрләриндә онун тә'лимининн ајры-ајры мүддәаларыны тәнгид едир. —*141, 143, 147, 148, 149—150, 162, 165—166, 167, 170—171, 173, 179, 210, 212, 246, 452, 560—561.*

Стасјулевич, М. М. (1826—1911) — публисист, тарихчи профессор вә ичтимаи хадим, мө'тәдил буржуа либерализминин көркәмли нүмајәндәси олуб инкилиссајағы конститусијалы монархија арзуламышдыр. 1866-чы илдән 1908-чи илә гәдәр «Вестник Јевропы» журналыны, 1881—1882-чи илләрдә «Порјадок» гәзетини нәшр вә редактә етмишдир. —*559, 570.*

Степанов — бах: Сквортсов-Степанов, И. И.

Струве, П. Б. (П. Б., Novus), (1870—1944) — рус буржуа игтисадчысы вә публисисти, 90-чы илләрдә «легал марксизмин» чох көркәмли нүмајәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) вә «Жизн» (1900) журналларынын әмәкдашы вә редактору. В. И. Ленин Струвени «хаинлијин бөјүк устасы» адландырмышды (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 509). Струве артыг «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди гејдләр» адлы илк әсәриндә (1894) халгчылығы тәнгид едәрәк, К. Марксын игтисади вә фәлсәфи тә'лиминә «әлавәләрлә» вә «тәнгидлә» чыхыш едирди, вулгар буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри илә һәмрә'ј олур, малтусчулуг тәблиғ едирди. 900-чү илләрин әввәлләриндә Струве марксизм вә сосиал-демократија илә әлагәни гәти кәсмиш, либералларын чәбһәсинә кечмишди. Буржуа-либерал «Азадлыг иттифагы»нын нәзәријјәчиләриндән вә тәшкилатчыларындан бири (1904—1905) вә оиун гејри-легал органы «Освобожденије»нин редактору (1902—1905) олмушду. 1905-чи илдә кадетләр партијасы јарандығы замандан е'тибарән онун МК үзвү олмушдур. 1905—1907-чи илләрдәки ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра Струве либералларын сағ ганадынын лидери иди; 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси башландыгда Русија империализминин тәчавүзкар идеологларындан бири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист инғилабындан сонра Струве Совет һакимијјәтинин гәддар дүшмәни, әксингилабчы Вранкел һөкүмәтинин үзвү, аг мүһаҹир олмушдур. —*207, 212, 221, 241—242, 473, 476, 517, 527, 531, 538, 539, 540, 586, 592.*

Т

Талалајев, В. Т. (1871-чи илдә анадан олмушдур) — 90-чы илләрдә Петербург университетинин тәләбәси икән ингилаби фәалиjjәтә башламыш, 1894-чү илин әввәлләриндә кәнчләр ичәрисиндә ингилаби идеjалар тәблиғи үстүндә һәбсә алынмыш вә полисин нәзарәти алтында сахланмаг үчүн 2 иллиjә Новгорода сүркүн едилмишдир; орада кизли мәтбәә jарадылмасында иштирак етмиш вә бу мәтбәәдә кизли нәшрләр чап олунмуш, «Трибун» гәзетинин бурахылмасы нәзәрдә тутулмушду (бу гәзет чыхмамышдыр). Талалајев Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның үзвләри илә әлагә сахлајырды. 1897-чи илин августунда о jенидән һәбсә алынмыш вә 1898-чи илдә 5 иллиjә Шәрги Сибирә сүркүн едилмишдир. —*127.*

Т—ин, К., Т—н, К.—бах: Ленин В. И.

Томпсон (Thompson), *Уилјам* (1785-ә jахын —1833) — Ирландиjа игтисадчысы, утопик сосиалист, Р .Оуенин ардычылы, Ф. Енкелсин jаздығы кими, «иjирминчи илләрдә Рикардонун дәjәр вә изафи дәjәр нәзәриjjәсини пролетариатын мәнафеjинә олараг капиталист истеһсалына гаршы дөндәрән, буржуазиjаны онун өз силаһы илә әзән» (К. Маркс. «Капитал» II чилд, 1956, сәһ. 13) игтисадчылар групунун нүмаjәндәси олмушдур. Капитализмин тәнгидчиси вә чәмиjjәти дәjишдириб кооператив коммуналар федерасиjасы шәклинә салмаг тәрәфдары кими чыхыш едирди. Томпсонун әсас әсәрләри: «Бәшәр сәадәтинә ән чох көмәк едән сәрвәт бөлкүсү принсипләринин тәдгиги» (1824), «Әвәзи өдәнилмиш әмәк» (1827), «Ичмаларын сүр'әтли вә игтисади тәшкили үчүн әмәли мәсләһәтләр» (1830). —*221, 255—257.*

Торнтонлар —1841-чи илдә Петербургда jарадылмыш маһуд фабрикинин (һазырда Е. Телман адына зәриф вә техники маһуд комбинаты) саһибләри. —*76, 77, 79.*

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — рус буржуа игтисадчысы, 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмаjәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) журналларынын вә с. әмәкдашы олмушдур; Марксы тәнгид едирди. Биринчи рус буржуа-демократик ингилабы дөврүндә кадетләр партиjасынын үзвү; 1917—1918-чи илләрдә Украjнада буржуа әксингилабынын көркәмли хадими, Украjна Мәркәзи радасынын малиjjә назири олмушдур. Туган-Барановскинин 90-чы илләрдәки әсас әсәрләри: «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары, бунларын сәбәбләри вә халг һәjатына тә'сири» (1894), «Рус фабрики кечмишдә вә индиjә. I чилд (1898) вә с. —*172, 175, 207, 570.*

Ф

Фоминский, В. Ј. — Перм вилајәтинин Кунгур шәһәриндә көндәри заводунун саһиби, бинәкдар. —*418, 419.*

Фурје (Fourier), *Шарл* (1772—1837) — бөјүк франсыз утопик сосиалисти. Фурје буржуа гурулушуну кәскин вә дәриндән тәнгид етмиш вә инсан арзуларынын дәрк едилмәси әсасында гурулан кәләчәк «аһәнкдар» инсан чәмиjjәтинин мәнзәрәсини тәсвир етмишди. Фурје зоракы ингилабын әлеjһдары иди вә күман едирди ки, кәләчәк сосиализм чәмиjjәтинә көнүллү вә чазибәдар әмәjин инсан тәләбатына чевриләчәjи нүмунәви фаланстерләрин (әмәк ассосиасиjаларынын) динч тәблиги нәтичәсиндә кечмәк мүмкүн олачагдыр. Лакин Енкелсин геjд етдиjи кими, Фурје ардычыл деjилди: о, хүсуси мүлкиjjәти лағв етмирди вә онун фаланстерләриндә варлылар вә jохсуллар, капиталистләр вә фәһләләр вар иди.

Фурjенин әсас әсәрләри: «Дөрд һәрәкәт вә ән үмуми тале нәзәриjjәси» (1808), «Jени тәсәррүфат аләми вә сосиjетар аләм...» (1829) вә с. —*221, 255—257.*

Х

Харизоменов, С. А. (1854—1917) — көркәмли рус земство статистикачысы вә игтисадчысы. XIX әсрин 70-чи илләриндә халгчы «Землја и волја» тәшкилатынын үзвү олмуш, онун парчаланмасындан сонра «Чорны передел»ә гошулмушдур; 1880-чы илдә ингилаби һәрәкатдан узаглашмыш вә статистика илә мәшғул олмаға башламышдыр. Харизоменов Владимир губерниjасынын кустар пешәләрини тәдгиг етмиш, Таврида губерниjасынын һәjәтбәһәjәт тәдгигаты саһәсиндә чалышмыш, Саратов, Тула вә Твер губерниjаларында земство статистика тәдгигатларына рәһбәрлик етмиш, «Русскаја Мысл» вә «Jуридически Вестник» журналларында игтисадиjjат мәсәләләринә даир бир сыра мәгаләләр jазмышдыр.

В. И. Ленин 90-чы илләрдәки әсәрләриндә Харизоменовун вердиjи мә'луматдан тез-тез истифадә етмишдир. —*346, 429—430.*

Һ

Һекел (Hegel), *Георг-Вилһелм-Фридрих* (1770—1831) — көркәмли алман философу — објектив идеалист. Һекелин фәлсәфәси XVIII әсрин ахырларында — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализминин баша чатдырылмасы вә зирвәси олду. Һекелин тарихи хидмәти диалектик материализмин нәзәри мәнбәләриндән бири олмуш идеалист диалектиканы дәриндән вә һәртәрәфли ишләjиб һазырламасындан ибарәтдир. Һекелин фикринчә, бүтүн тәбии, тарихи мә'нәви аләм арасы кәсилмәjән бир һәрәкәт, дәjишилмә, башгалашма вә инкишаф һалындадыр; лакин о, објектив аләми, керчәклиjи мүтләг руһун, мүтләг идеjанын төрәтдиjи бир шеj һесаб едирди. В. И. Ленин мүтләг идеjаны идеалист Һекелин

тсоложи уjдурмасы адландырмышды. Һекел фәлсәфәсиндә диалектик метод илә әслиндә ишкишафын дајандырылмасыны тәләб едән мүһафизәкар, метафизик систем арасында дәриң зиддијjәт вардыр. Һекел өз ичтимаи-сијаси бахышларына көрә иртичачы иди. К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин Һекелин диалектик методуну тәнгиди сурәтдә јенидән ишләjәрәк, објектив аләмин вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми ишкишаф ганунларыны әкс етдирән материалист диалектика jаратдылар.

Һекелин башлыча әсәрләри: «Руһун феноменолокиjасы» (1806), «Мәнтиг елми» (1812—1816), «Фәлсәфи елмләрин енсиклопедиjасы» (1817), «Һүгуг фәлсәфәси» (1821). Вәфатындан сонра бурахылан нәшрләр: «Естетикаjа даир мүһазирәләр, jахуд инчәсәнәт фәлсәфәси» (1836—1838) вә «Фәлсәфә тарихинә даир мүһазирәләр» (1833—1836). —*7—8.*

Һоп (Hope), *Кеорг* (1811—1876) — ишкилис фермери; 1842-чи илдә «Кәнд тәсәррүфаты вә тахыл ганунлары» әсәринә көрә «Тахыл ганунларына гаршы лига»ныи лауреаты олмушду вә һәмин әсәриндә сүбут едирди ки, тахылын гиjмәтләри ашағы салынмагла тахыл ганунлары ләғв едилсә нә фермер, нә дә кәнд фәһләси зәрәр чәкмәз, jалныз торпаг мүлкиjjәтчиси зәрәр чәкәр, чүнки дүнjада һеч бир өлкә Инкилтәрә гәдәр jүксәк кеjфиjjәтли вә учуз тахыл истehсал едә билмәз. —*275.*

Ч

Чернышевски, Н. Г. (1828—1889) — бөjүк рус ингилабчы демократы, алим, jазычы, әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократиjасынын көркәмли сәләфләриндән бири. Чернышевски Русиjада 60-чы илләрдәки ингилаби демократик һәрәкатын идеjа илһамчысы вә рәһбәри олмушдур. О, утопик сосиалист олдуғуна көрә, кәндли ичмасы васитәси илә сосиализмә кечмәjи мүмкүн һесаб едирди, лакин ejни заманда, ингилабчы демократ олдуғуна көрә, «өз дөврүнүн бүтүн сијаси һадисәләринә ингилаби рүһда тә'сир көстәрмәjи бачарырды, кәндли ингилабы идеjасыны, бүтүн көһнә һакимиjjәти jыхмаг угрунда күтләләрин мүбаризәси идеjасыны — сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк, — jајырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 109—110). Чернышевски 1861-чи ил «кәндли» ислаһатынын тәһкимчи характерини гәзәблә ифша едир, кәндлиләри үсjана чағырырды. 1862-чи илдә о, чар һөкүмәти тәрәфиндән һәбсә алынып Петропавловск галасына салынмыш вә ики илә гәдәр орада галмыш, сонра исә jедди иллиjә каторга чәзасына вә өмүрлүк Сибирдә jашамага мәһкум едилмишди. Чернышевски jалныз өмрүнүн ахырларында сүркүндән азад олмушду. О, өмрүнүн лап ахырына гәдәр ичтимаи бәрабәрсизлиjә гаршы, сијаси вә игтисади зүлмүн бүтүн тәзаһүрләринә гаршы гызгын мүбариз олараг галмышдыр.

Рус материалист фәлсәфәсинин ишкишаф етдирмәк сahәсиндә Чернышевскинин хидмәтләри чох бөjүкдүр. Онун фәлсәфи бахыш-

лары Марксдан әввәлки бүтүн материалист фәлсәфәнин зирвәси иди. Чернышевскинин материализми ингилаби, тә'сирли характер дашыјырды. Чернышевски мүхтәлиф идеалист нәзәриҹјәләри кәскин тәнгид едир вә Һекел диалектикасыны материалист руһда ишләјиб дәјишмәјә чалышырды. Сијаси игтисад, естетика, бәдии тәнгид, тарих саһәсиндә Чернышевски керчәклијин өјрәнилмәсинә диалектик мүнасибәт нүмунәләри көстәрмишди. Чернышевскинин әсәрләрини өјрәнән К. Маркс бунлары чох јүксәк гијмәтләндирир вә Чернышевскини бөјүк рус алими адландырырды. Ленин Чернышевски һаггында јазырды ки, о, «50-чи илләрдән 88-чи илә гәдәр мүкәммәл фәлсәфи материализм сәвиҹјәсиндә гала... билмиш јеканә һәгигәтән бөјүк рус јазычысыдыр. Лакин Чернышевски рус һәјатынын керилији үзүндән Марксын вә Енкелсин диалектик материализми дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир, даһа доғрусу, јүксәлә билмәзди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 385).

Чернышевскинин гәләминдән фәлсәфә, сијаси игтисад, тарих, етика вә естетика саһәсиндә там бир сыра парлаг әсәрләр чыхмышдыр. Онун әдәби тәнгид саһәсиндәки әсәрләри рус әдәбиҹјаты вә инчәсәнәтинин инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Чернышевскинин «Нә етмәли?» романындан (1863) Русијада вә харичдә ингилабчыларын бир чох нәсли тәрбијә алмышдыр. — *532, 559.*

Ш

Шарапов, С. Ф. (1855—1911) — иртичачы публисист, тәһкимчи садәканларын мәнафејинин ифадәчиси вә мүдафиәчиси, «Русское Дело» (1886—1891, 1905—1907, 1909—1910), «Русски Труд» (1897—1899) гәзетләринин вә бир сыра вахташыры мәчмуәләрин нашири. —*534—537.*

Шорин, А. И. — Владимир губернијасынын Покровски гәзасындакы Николскоје гәсәбәсиндә (һазырда Орехово-Зујево шәһәри әразисинә дахилдир). Савва Морозовун оғлу вә К°-сы ширкәтинин Николскоје мануфактурасынын јени тохучулуг е'малатханасынын баш устасы олмушдур. —*24—25, 39.*

Шултсе-Кеверниц (Schulze-Gävernitz), *Керһарт* (1864—1943) — алман буржуа игтисадчысы, Фрејбург университетинин сијаси игтисад профессору, катедер-сосиалист, «алман империализминин бөјүк пәрәстишкары» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 321). 1892—1893-чү илләрдә Шултсе-Кеверниц Русијада тохучулуг сәнајесини вә торпаг мүнасибәтләрини өјрәнмәклә мәшғул олмуш вә Москва университетиндә дәрс демишдир. Шултсе-Кеверниц өз әсәрләрндә бүтүн синифләрин: капиталистләрин, фәһләләрин вә кәндлиләрин вәзиҹјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә капитализм чәмиҹјәтиндә ичтимаи сүлһ, «ичтимаи аһәнкдарлыг» јарадылмасының мүмкүн олдуғуну әсасландырмаға чалышырды.

90-чы илләрдә Шултсе-Кевернитсин әсас әсәрләри: «Ири истеһсал, онун игтисади вә ичтимаи тәрәгги үчүн әһәмијјәти» (1892), «Русијанын ичтимаи тәсәррүфаты вә игтисади сијасәти очеркләри» (1899).

Русијада Шултсе-Кевернитсин идеjаларыны П. Б. Струве тәблиғ етмишдир. —*517, 591.*

Novus — бах: Струве, П. Б.

В. И. ЛЕНИНИН
ҺӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ
(1895—1897-чи илләр)

1895

Гыш. — Ленин Петербургда фәһлә дәрнәкләриндә мәшғәләләр апарыр.

Ленин фәһләләрин әмәк вә јашајыш шәраитини өјрәнмәк үчүн суаллар сијаһысы һазырлајыр, бундан истифадә едәрәк тәблиғатчылар тәшвигат иши үчүн лазым кәлән материал топлајырлар.

Февral, 18 вә ја 19 (март, 2 вә ја 3). — Ленин Русијанын мүхтәлиф шәһәрләринин сосиал-демократ группары үзвләринин Петербург мүшавирәсиндә иштирак едир. Мүшавирәдә Г. М. Кржижановски, Ј. М. Љаховски, Ј. И. Спонти, Т. М. Копелзон (Гришин) иштирак етмишләр, марксизмин мәһдуд дәрнәкләрдә тәблиғиндән күтләви сијаси тәшвигата кечмәк вә фәһләләр үчүн күтләви әдәбијјат нәшр етмәк мәсәләләри мүзакирә едилмишдир.

Март, 15 (27). — Ленин харичә кетмәк үчүн паспорт алыр.

Апрел, 2 (14). — Ленин харичә кетмәси илә әлагәдар олараг Петербург сосиал-демократ групунун мүшавирәсини кечирир. Мүшавирәдә Н. К. Крупскаја, М. А. Силвин вә башгалары иштирак етмишләр.

Апрелин 25-дән (мајын 7-дән) әввәл. — Ленин базар күнү мәктәбинин бир груп мүәллими илә мүшавирә кечирир (Н. К. Крупскаја, Л. М. Книпович вә башгалары), бурада Г. М. Кржижановски дә иштирак едир.

Ленин В. В. Старков, С. И. Радченко, П. Б. Струве, А. Н. Потресов, Р. Е. Классон илә бирликдә «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына даир материаллар» адлы марксист мәчмуәнин нәшринә һазырлыгда иштирак едир. Ленинин (*К. Тулин* тәхәллүсү илә) «Халг-

чылығын иғтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди» әсәри «Тәсәррүфат инкишафымызын характеристикасына дair материаллар» мәчмуәсиндә чап едилмишдир. Мәчмуәнин чар сензурасы ләнкитмиш вә онун демәк олар бүтүн тиражы јандырылмышды.

Апрел, 25 (мај, 7). Ленин «Әмәк азадлығы» групу илә әлагә јаратмаг вә Гәрби Авропа фәһлә һәрәкаты илә таныш олмаг үчүн харичә кедир. Ленин харичә кетмәздән әввәл И. Х. Лалајанс илә бирликдә Москвада олмушдур.

Мајдан тез олмајараг, сентјабрын 7-дән (19-дан) кеч олмајараг. Ленин харичдә оларкән К. Марксын вә Ф. Енкелсин «Мүгәддәс аилә, јахуд тәнгиди тәнгидин тәнгиди. Бруно Бауерә вә компанијасына гаршы» китабынын конспектини чыхарыр.

Мај, 2 (14). Ленин Залтсбургдан (Австрија) анасы Марија Александровна Улјановаја мәктуб јазыр, алман данышыг дилини өјрәнмәклә әлагәдар олан чәтинликләрдән хәбәр верир.

Мај, 8 (20). Ленин Исвечрәдән јаздығы мәктубунда јол тәәссуратыны анасы Марија Александровна Улјановаја билдирир, Ченеврәдә јашајан А. А. Шухт аиләси илә көрүшдүјүнү хәбәр верир.

Мај. Исвечрәдә Ленин «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри илә таныш олур (Ченеврәдә К. В. Плехановун, Сүрихдә П. Б. Акселродун јанына кедир, бир һәфтә әрзиндә Сүрих јахынлығындакы Афолтерн кәндиндә П. Б. Акселрод илә бир јердә јашајыр), онларла данми әлагә јарадылмасы вә харичдә «Работник» мәчмуәсинин нәшри барәсиндә разылыға кәлир.

Мајын ахыры — ијун. Ленин Парисдә јашајыр. Франсыз вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, К. Марксын күрәкәни П. Лафарг илә таныш олур.

Мај, 27 (ијун, 8). Ленин анасы Марија Александровна Улјановаја мәктубунда Париси тәсвир едир, ев ишләри барәсиндә мә'лумат верилмәсини истәјир.

Ијун. Ленин Парисдә К. Лефрансенин «1871-чи илдә Парис коммунарлары һәрәкаты очерки» кита-

	бының биринчи һиссәсинин конспектини чыхарыр.
Ијулун биринчи јарысы.	Ленин Исвечрә санаторијаларындан биринда мүалиҹә олунур.
Ијулун икинчи јарысы — сентјабрын әввәли.	Ленин Берлиндә оларкән күтләви китабханада ишләјир, харичи марксист әдәбијјаты илә таныш олур, фәһлә јығынчагларына кедир.
Ијул, 22 (август, 3).	Ленин Берлинин фәһлә гәсәбәсиндә (Niederbarnim маһалы) кечирилән сосиал-демократ јығынчағында алман сосиал-демократијасынын аграр програмы һаггында Штадтһакенин мә'рузәсини динләјир.
Ијул, 27 (август, 8).	Ленин Берлиндә «Deutsches Theater»ә («Алман театры»на) кедир, Һ. Һауптманын «Die Weber» («Тохучулар») драмына тамаша едир.
Сентјабр, 7 (19).	Ленин харичдән гајыдыр. О өзү илә икигат дибли олан чамаданда кизли марксист әдәбијјаты кәтирир. Онун үзәриндә полис нәзарәти күчләндирилир.
Сентјабрын 7-си илә 29-у (сентјабрын 19-у илә октјабрын 11-и) арасында.	Ленин Вилноја, Москваја вә Орехово-Зујевоја кедир, јерли сосиал-демократ групларынын үзвләри илә әлагә јарадыр, «Работник» мәчмуәсинин харичдә нәшр едилмәсинә јардым көстәрилмәси барәсиндә онларла разылыға кәлир.
Сентјабр, 29 (октјабр, 11).	Ленин Петербурга гајыдыр.
Сентјабр, 30 (октјабр, 12).	Ленин Нева проспектиндә фәһләләрин јашадыглары 139 №-ли евә кедир.
Пајыз.	Ленин Петербургда «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»ны јарадыр. Ленинин рәһбәрлији алтында сосиал-демократ иши кениш, планаујғун характер алыр, фабрик вә завод фәһләләри ичәрисиндә гызғын тәшвигат апарылыр, кизли вәрәгәләр нәшр едилир. Ленин «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләринин јығынчағында тәшкилат мәсәләләри барәсиндә чыхыш едир.

Октјабр, 1 (13). Ленин Васили адасының 7-чи хәттиндә фәһләләрин јашадыглары 8/86 №-ли евә кедир.

Нојабрын әввәлләри. Ленин Сүрихә П. Б. Акселрода мәктуб јазыб Вилно, Москва, Орехово-Зујево сосиал-демократ групларында ишләрин вәзијјәти һаггында мә'лумат верир, кизли јазышма үчүн үнванлар билдирир, үсуллар көстәрир, әдәбијјат, рәнк көндәрмәји хаһиш едир. «Работник» мәчмуәсинин нәшринә һазырлыгын кедиши илә марагланыр. Мәктубла бирликдә Ленин «Работник» мәчмуәси үчүн Русијада фәһлә һәрәкаты һаггында бир сыра јазылар көндәрир.

Нојабр, 7 (19). Торнтон фабрикиндә тә'тил заманы В. В. Старков илә бирликдә Ленин фәһлә Н. Ј. Меркуловун јанына кедир вә она һәбсә алынмыш фәһләләрин аиләләринә чатдырмаг үчүн 40 манат верир.

Нојабр, 7-дән (19-дан) сонра. Петербург «Мүбаризә иттифагы» Ленин тәрәфиндән јазылмыш «Торнтон фабрикинин фәһләләринә вә фәһлә гадынларына» вәрәгәсини бурахыр.

Нојабр, 12 (24). В. В. Старков илә бирликдә Ленин икинчи дәфә фәһлә Н. Ј. Меркуловун јанына кедир вә она Торнтон фабрикиндә јајмаг үчүн чағырышлар верир.

Нојабрын ортасы. Ленин Сүрихә П. Б. Акселрода мәктуб јазыб, Алманија сосиал-демократ партијасының Бреславл гурултајы һаггында һесабаты алдығыны, «Работник» мәчмуәси үчүн јазылар көндәрдијини, «Народнаја вољачылар групу»нун мәтбәәси илә әлагәси олдуғуну, јахын кәләчәкдә «Рабочеје Дело» гәзетинин нәшр едиләчәјини билдирир.

Нојабр, 25 (декабр, 7). Ленинин «Кимназија тәсәрруфатлары вә ислаһ кимназијалары» мәгаләси «Самарски Вестник» гәзетиндә дәрч едилир.

Нојабрын ахыры. Ленин «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләринин мүшавирәсинә рәһбәрлик едир, бурада кәләчәк иш вә тәшкилатын илк кизли органы олан «Рабочеје Дело» гәзетинин һазырланмасы мәсәләләри мүзакирә едилир.

Пајыз — гыш.	Ленин Петербург марксист групу үзвләри илә вә габагчыл фәһләләрлә И. В. Бабушкинин, Н. Ј. Меркуловун, В. А. Шелгуновун вә башгаларынын мәнзилләриндә көрүшүр.
Нојабр—декабр, 8-дән (20-дән) кеч олмајараг.	Ленин Петербург «Мүбаризә иттифагы»нын органы олан кизли «Рабочеје Дело» гәзетинин биринчи нөмрәсинин нәшрини һазырлајыр; «Рус фәһләләринә» баш мәгаләсини, «Бизим назирләр нә дүшүнүрләр?», «1895-чи ил Јарославл тә'тили» вә с. мәгаләләрини јазыр; нөмрәнин бүтүн материалларыны редактә едир.
Декабр, 3 (15).	Ленинин «Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы» китабчасы чап олунмага башлајыр.
Декабр, 6 (18).	Ленин ән'әнәви тәләбә балында Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын үзвләри илә көрүшүр.
Декабр, 6 вә 8 (18 вә 20).	Ленин башда олмагла «Мүбаризә иттифагы»нын рәһбәр групунун ичласында «Рабочеје Дело» гәзетинин чапа һазырланмыш биринчи нөмрәси мүзакирә едилир.
Декабр, 8-дән 9-на (20-дән 21-нә) кечән кечә.	Ленин вә онун Петербург «Мүбаризә иттифагы»нда олан силаһдашлары (А. А. Ванејев, П. К. Запорожетс, Г. М. Кржижановски, В. В. Старков вә башгалары) һәбсә алыныр. А. А. Ванејев полис тәрәфиндән ахтарылыб һәбсә алынаркән «Рабочеје Дело» гәзетинин биринчи нөмрәсинин чапа һазыр материалларыны полис әлә кечирмишдир. Һәбсә алындыгдан сонра Ленин ибтидаи һәбс евинә көндәрилмиш вә 14 ајдан чох орада галмышдыр.
Декабр, 21 (2 јанвар 1896-чы ил).	Һәбсханада Ленинин биринчи дәфә диндирилмәси.
Декабрын 21-дән (1896-чы ил јанварын 2-дән) тез олмајараг.	Ленин һәбсханадан Н. К. Крупскајаја шифрли мәктуб јазыр, диндирилмә заманы верднји ифадәләри билдирир, харичдән кәтирилән охшар бир чамадан алмагы гоһумларындан хаһиш едир. Мәктуб галмамышдыр.
Илин ахыры.	Ленин өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны һазырламага башлајыр.

Ленин сосиал-демократ партијасының «Програм лајиһәси»ни јазыр.

1895-чи илин ахыры — 1896-чы ил. Ленин һәбсханада мәһбус јолдашлары илә јазышыр, Петербург «Мүбаризә иттифагы»ның азадлыгда галан үзвләри илә әлагә јарадыр, «Иттифаг»а өз мәсләһәтләри вә көстәришләри илә көмәк едир, јаздығы китабчалары вә вәрәгләри көндәрир.

1896

Јанвар, 2 (14). Ленин ибтидаи һәбс евиндән А. К. Чеботарјованың адына мәктубунда азадлыгда галан јолдашларына «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишләмәк нијјәтиндә олдугуну билдирир. Лазым көлән китабларын сијаһысыны көндәрир вә бурада «Мүбаризә иттифагы» үзрә јолдашларының талејини шәрти диллә сорушур. Мәктубун икинчи јарысы галмамышдыр.

Јанвар, 14 (26). Ленин бачысы Анна Илјинична Улјанова-Јелизарова јa мәктубуида онуи көндәрдији китаблар үчүн тәшәккүр едир, лазым көлән китабларын сијаһысыны көндәрдијини билдирир, алман дилиндән тәрчүмә үчүн лазым олан луғәтләрин көндәрилмәсини хаһиш едир.

Јанвар, 16 (28). Ленин бачысы Анна Илјинична Улјанова-Јелизароваја мәктуб јазыр, бир сыра китаблар көндәрилмәсини, о чүмләдән К. Марксын «Капитал»ының II чилдини, К. В. Плехановун «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә дair» китабыны (1895) көндәрмәји хаһиш едир, М. И. Туган-Барановскинин «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары, бунларын сәбәбләри вә халг һәјатына тә'сири» китабы (1894) үзәриндә ишләдијини билдирир, Н. В. Шелгуновун әсәрләрини тәкрар охујур.

Март, 30 (апрел, 11). Һәбсханада Ленинин икинчи дәфә диндирилмәси.

Мартдан тез олмајараг. Ленинин 1895-чи илин пајызында јаздығы «Фридрих Енкелс» мәгаләси «Работник» мәчмуәсинин 1—2-чи №-синдә дәрч едилир.

Апрелин 19-дан (мајын 1-дән) әввәл. Ленин Бир мај вәрәгәси јазыр. Вәрәгә галмамышдыр.

Мај, 7 (19). Һәбсханада Ленинин үчүнчү дәфә диндирилмәси.

Мајын 10-дан (22-дән) әввәл. Ленин фәһләләр үчүн «Тә'тилләр һаггында» күтләви китабча јазыр, народнајаволјачыларын Лахта мәтбәәси һәбс едиләркән бу китабча мәһв олмушдур.

Мај, 27 (ијун, 8). Һәбсханада Ленинин дөрдүнчү дәфә диндирилмәси.

Ијун—ијул. Ленин сосиал-демократ партнјасы «Програмынын изаһы»ны јазыр.

Нојабрын 25-дән (декабрын 7-дән) әввәл. Петербург «Мүбаризә иттифагы» Ленинин һәбсханада јаздығы «Чар һөкүмәтиннә» вәрәгәсини бурахыр.

Декабр, 2 (14). Ленин Петербург даирә мәһкәмәсинин прокуроруна әризә јазыб бачысы Анна Илјинична Улјанова-Јелизароваја мәктуб вә ики әлјазмасы: «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты», «XIX әсрин әввәлләриндә сијаси игтисад очеркләри» әлјазмаларыны вермәк үчүн ичазә истәјир.

1896-чы ил. Ленин ««Гочалар» адындан Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы» үзвләринә мә'лумат» јазыб бурада азадлыгда галан «Иттифаг» үзвләрини фитнәкар Н. Михајлов һаггында хәбәрдар едир.

1897

Јанвар, 29 (феврал, 10). Ленинн үч иллија полисин ачыг нәзарәтн алтында Шәрги Сибирә сүркүн етмәк һаггында чар һөкүмәтинин һөкмү тәсдиг едилмишдир.

Феврал, 12 (24). Ленин сүркүнә јатабла дејил, јол шәһадәтнамәси үзрә өз һесабына кетмәк үчүн ичазә алыр.

Феврал, 13 (25). Ленинә Шәрги Сибирә сүркүн едилмәси һаггындакы һөкм е'лан едилир, гол чәкдирилир.

Феврал, 14 (26). Ленин һәбсханадан бурахылыр вә февралын 17-дә (мартын 1-дә) ахшама гәдәр Петербургда галмаг үчүн ичазә алыр.

Февралын 14-ү илә 17-си (февралын 26-сы илә мартын 1-и) арасында. Ленин Петербург «Мүбаризә иттифагы» үзвләринин Петербургда мүшавирәләрини кечирир вә бурада «Иттифаг»ын В. И. Ленин илә бирликдә һәбсә алынмыш үзвү олан «гочалар» (А. А. Ванеjев, Г. М. Кржижановски, П. К. Запорожетс вә башгалары) илә азадлыгда галан «кәнчләр» көрүшүрләр. «Кәнчләрин» оппортунизмә тәрәф тәмаjүлү илә әлагәдар олараг «гочаларла» «кәнчләр» арасында гызгын мүбаһисә олур. Ленин «кәнчләрин» башланмагда олан «игтисадчылыгыны» кәскин тәнгид едир.

Ленин Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы угрунда мүбаризә иттифагы»нын үзвләри олуб сүркүнә jола дүшән А. А. Ванеjев, П. К. Запорожетс, Г. М. Кржижановски, А. Л. Малченко, Л. Мартов (Ј. О. Седербаум), В. В. Старков илә бирликдә шәкил чәкдирир.

Феврал, 17 (март, 1). Ленин Москвадан кечиб кетмәклә Петербургдан Сибир сүркүнүнә jола дүшүр.

Феврал, 18—22 (март, 2—6). Ленин Москвада анасынын jанына дүшүр, бурада полисин ичазә вердиjиндән ики күн артыг галыр.

Февралын 18-и илә 22-си (мартын 2-си илә 6-сы) арасында. Москвада Ленин Румjантсев музеjи китабханасынын (инди В. И. Ленин адына ССРИ Дөвләт китабханасы) гираәт салонуна кедир.

Феврал, 22 (март, 6). Ленин Москва хәфиjjә шө'бәсинә әризә jазыб Сибирә көндәрилән мәһбуслар Петербургдан кәлән гәдәр анасынын jанында галмасы үчүн ичазә истәjир, бундан мәгсәд һәмин мәһбусларa гошулмаг иди.

Ленин jол вәрәгәси алыр вә Москвадан ахшам саат 11-дә jола дүшмәк һаггында jазылы илтизам верир.

Ленин Москвадан Сибир сүркүнүнә jола дүшүр.

Март, 2 (14). Ленин сүркүнә кедәркән jолдан («Об» стансиjасындан) анасы Марија Александровна Уљановаја мәктуб jазыр; jол тәәссүратындан бәһс

	едир, өз әһвалыны, јолда һәким В. М. Крутовски илә көрүшдүјүнү хәбәр верир.
Март, 4 (16).	Ленин Краснојарска кәлир.
Март, 4—апрел, 30 (март, 16—мај, 12).	Ленин Краснојарскда сијаси сүркүнлүләрдән В. А. Букшнис, П. А. Красиков вә башгалары илә көрүшүр.
Март, 6 (18).	Ленин Краснојарскдаи Иркутск кенерал-губернаторуна әризә јазыб ондан сәһһәтинин зәифлији үзүндән сүркүн јерини Јенисеј губерниjасынын Краснојарск вә ја Минусинск маһалы әразисиндә тә'јин етмәји хаһиш едир.
Март, 7 (19).	Ленин В. М. Крутовскидән Краснојарск тачири, китаб һәвәскары Г. В. Јудинин адына онун китабханасында мәшғул олмаг үчүн зәманәт мәктубу алыр.
Март, 9—апрел, 30 (март, 21 мај, 12).	Ленин Краснојарскда оларкән Јудинин шәхси китабханасындакы китаблардан истифадә едәрәк, Русијанын игтисади инкишафы мәсәләләри үзәриндә чалышыр.
Март, 15 (27).	Ленин, «Мүбаризә иттифагы»нын иши үзрә мәһкум едилиб Иркутск губернијасына сүркүнә кедән Ј. М. Љаховскинн өтүрүр.
Март, 15—16 (27—28).	Ленин анасы Марија Александровна Ульјанова-ја мәктубунда дөвләт һесабына сүркүнә кедән јолдашлары барәсиндә нараһатлығыны билдирир, шәһәр китабханасында вә Јудинин китабханасында чалышдығыны хәбәр верир, тез-тез јазмасыны хаһиш едир.
Март, 26 (апрел, 7).	Ленин анасы Марија Александровна Ульјанова-ја мәктуб јазыр, бачысы Анна Илјинична Ульјанова-Јелизаровадан «Малијјә назирлијинин салнамәси»ни (I бурахылыш, 1869), «Русија империjасынын статистика китабчасы»ны (II серија, 6-чы бурахылыш, 1872) вә Д. А. Тимирјазев тәрәфиндән тәртиб едилән «Фабрик вә заводларын адбаад сијаһысы әлавә едилмәклә Авропа Русијасы фабрик-завод сәнајесиндә башлыча саһәләрин статистика атласы»ны (3-чү бурахылыш, 1873) тапмагы хаһиш едир; мәктуб көндәрилмәси үчүн үнван верир.

Апрел, 4 (16). Ленин сүркүнә кәләнләрлә бирликдә кәлиб чыхмыш олан «Мүбаризә иттифагы» јолдашларыны (А. А. Ванејеви, Г. М. Кржижановскини, Л. Мартову (Ј. О. Седербауму), В. В. Старкову) Краснојарск вагзалында гаршылајыр.

Апрелин 5-дән (17-дән) әввәл. Ленин Краснојарскдан Петербурга өз јолдашларына телеграм көндәрир ки, онлар А. А. Ванејев үчүн Јенисеј губерниjасынын Минусинск маһалы әразисиндә сүркүн јери тә'jин едилмәсинә чалышсынлар. Телеграм галмамышдыр.

Апрел, 5 (17). Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја мәктубунда она, Г. М. Кржижановскијә вә В. В. Старкова сүркүн јеринин Минусинск маһалында тә'jин едилмәси илә әлагәдар олараг разы галдыгыны билдирир. «Новоје Слово» журналыны охудуғуну јазыр.

Апрелин 5-и илә 17-си (17-си илә 29-у) арасында. Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја мәктубларында хәбәр верир ки, онун үчүн сүркүн јери Шушенскоје кәнди тә'jин едилмишдир. Мәктублар галмамышдыр.

Апрел, 17 (29). Ленин бачысы Анна Илјинична Ульјанова-Јелизароваја мәктуб јазыр, хаһиш едир ки, «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» мәгаләсинин гонорарына «Владимир губернијасы пешәләри» (3—5-чи бурахылышлар, 1882—1884), «Авропа Русијасынын фабрик вә заводлар көстәричиси» (1894) вә башга китаблары алсын, гәзетләр јаздырсын; харичә кетмәси барәсиндә габагчадан хәбәр версин, чүнки онун тапшырыглары олачагдыр; тәрчүмә илә мәшғул олмаг нијјәтиндә олдуғуну билдирир.

Апрел, 24 (мај, 6). Ленин ҝол чәкиб Шушенскоје кәндинә гәдәр јол шәһадәтнамәси алыр.

Апрел, 29 (мај, 11). Ленин Јенисеј губернаторуна әризә јазыб она гапун үзрә мүәјјән едилән јемәк, палтар вә мәнзил пулу тә'jин олунмасыны хаһиш едир.

Апрел, 30 (мај, 12). Ленин Минусинскдән кечиб, она сүркүн јери тә'jин едилән Шушенскоје кәндинә кетмәк үчүн Краснојарскдан јола дүшүр.

Апрел—ијул. Ленинин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» әсәри «Новоје Слово» журналынын 7—10-чу №-ләриндә дәрч едилир.

Мај, 6 (18). Ленин Г. М. Кржижановски вә В. В. Старков илә бирликдә Минусинск шәһәринә кәлир.

Мај, 7 (19). Ленин она мүавинәт тә'јин едилмәси барәсиндә Минусинск исправникинә әризә јазыр.

Мај, 8 (20). Ленин Минусинск шәһәриндән јола дүшүб елә һәмин күн Јенисеј губерниjасы Минусинск маһалының Шушенскоје кәндинә кәлир.

Мај, 18 (30). Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја вә бачысы Марија Илјинична Ульјановаја мәктубунда Шушенскоје кәндини тәсвир едир, јолун ағырлығы вә нараһатлыг үзүндән онун јанына кәлмәләриндә е'тираз едир, «Новоје Слово» журналы редаксијасы илә Самара марксистләрн арасындакы мүбаһисә илә марагланыр. Марија Илјиничнаја китаблардан көтүрүб көндәрдији игтибаслары алдығыны билдирир, китаб каталогларыны көндәрилмәсини хаһиш едир.

Мај, 25 (ијун, 6). Ленин бачысы Анна Илјинична Ульјанова-Јелизароваја мәктуб јазыр, бир сыра журналлар јаздырмасыны хаһиш едир, она һансы китабларын хүсусилә лазым кәлдијини вә бунларын һарадан әлдә етмәк мүмкүн олдуғуну көстәрир.

Ијун, 8 (20). Ленин Исвечрәјә бачысы Анна Илјинична Ульјанова-Јелизароваја мәктубунда харичи каталоглар вә гәзетләр көндәрмәсини хаһиш едир, сијаси игтисад вә фәлсәфә классикләринин учуз нәшр едилән орижинал әсәрләрини әлдә етмәк арзусунда олдуғуну билдирир.

Ијун, 15 (27). Ленин М. Т. Јелизарова мәктубунда гәзетләрин алдығыны хәбәр верир вә әдәби иш үчүн пајтахт китабханаларындан китаблар әлдә етмәјин зәрури олдуғуну көстәрир.

Ијул, 3 (15). Ленин бачысы Марија Илјинична Ульјановаја мәктуб јазыб бурада марксизми өјрәнмәк үчүн мәшғәләләрин програмыны верир, мәнбәләр ичәрисиндә алман сосиал-демократијасынын органлары «Vorwärts» («Ирәли») вә «Neue Zeit» («Јени Зәманә») көстәрилир. Мәктуб галмамышдыр.

Ијул, 19 (31). Ленин анасы Марија Александровна Улјановаја вә бачысы Марија Илјинична Улјановаја мәктубунда «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишин кедиши барәсиндә мә'лумат верир.

Август, 16 (28). Ленин Сүрихә П. Б. Аксельрода мәктуб јазыр, «Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы» китабчасына онун вә К. В. Плехановун рә'јләрини алдығыны хәбәр верир, фәһләләр үчүн јазмаг арзусунда олдуғуну билдирир.

Август, 17 (29). Ленин анасы Марија Александровна Улјановаја мәктубунда мәгалә јаздығыны хәбәр верир («Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри» нәзәрдә тутулур); онун адына көндәрилән китабларын һәлә кәлиб чатмадығындан һејфсиләнир.

Ја. Ленин «Јени фабрик гануну» китабчасыны јазыр. Китабча 1899-чу илдә харичдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

Август — сентјабрын 7-дән (19-дан) кеч олмајараг. Ленин «Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри» мәгаләсини јазыр. Ленин өз мәгаләсиндә статистика китабларындакы материаллардан истифадә едир. «Перм губернијасында кустар сәнајесинин вәзијјәти очерки» (1896), Красноперов, Ј. И. «1887-чи илдә Јекатеринбург шәһәриндә Сибир-Урал елм-сәнаје сәркисиндә Перм губернијасынын кустар сәнајеси». I—III бурахылышлар (1888—1889) вә башга китаблар үзәриндә Ленин гејдләр едир вә сөзләрин алтындан хәтләр чәкир.

Сентјабр, 7 (19). Ленин М. Т. Јелизаров васитәси илә П. Б. Струвеја мәктуб вә өз мәгаләсини («Перм губернијасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри» нәзәрдә тутулур) көндәрир.

Сентјабр, 27—28 (октјабр, 9—10). Ленин Минусинскә кедир; народнајаволјачыларла, народнојеправочуларла вә башга сијаси сүркүнләрлә көрүшүр.

Сентјабр, 29— октјабр, 4 (октјабр, 11—16). Минусинскдән Ленин Тесинскоје кәндинә сүрküн сосиал-демократларын јанына кәлиб орада беш күн галыр.

Сентјабр. Ленин «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» мәгаләсини јазыр.

Октјабр, 12 (24). Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја мәктубунда «Вопросы Философии и Психолокии» журналыны алдығыны, Минусинскә вә Тесинскоједә кетдијини, А. П. Склјаренко вә И. Х. Лалајанс илә јазышдығыны хәбәр верир. Пјотр китабханасынын каталогуну көндәрмәләрини хаһиш едир.

Октјабр, 19 (31). Ленин анасы Марија Александровна вә бачысы Марија Илјинична Ульјановалара мәктубунда библиографик әдәбијјат көндәрмәләрини хаһиш едир, көндәрдији мәгалә («Пермь губерниjасында 1894/95-чи ил кустар сијаһысы вә «кустар» сәнәjесинин үмуми мәсәләләри») һаггында редаксијанын чавабыны тезликлә алмаг үмидиндә олдуғуну билдирир, Л. Мартовун (Ј. О. Седербаумун), А. А. Ванејевин адыны чәкир.

Нојабр. Ленин ичазәсиз Шушенскоје кәндиндән Минусинскә кедир.

Нојабрдан тез олмајараг. Ленин «Јени фабрик гануну» китабчасына «Әлавә» јазыр.

Декабр, 10 (22). Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја вә бачылары Марија Илјинична Ульјановаја вә Анна Илјинична Ульјанова-Јелизароваја мәктубунда А. Лабриоланын «Тарихин материалист анлајышы очеркләри» китабына (1897) мүсбәт гијмәт верир, «Вјатка губерниjасы пешәләриниn тәсвиринә даир материаллар»ын икинчи бурахылышыны (1890), «1885-чи ил чинајәт вә ислаһ чәзалары һаггында гајдалар»ы (1895), «Барышыг һакимләри тәрәфиндән верилән чәзалар һаггында Низамнамә»ни (1897) алдығыны хәбәр верир, А. М. Калмыковаын китаб анбарындан китаблар јаздырдығыны билдирир.

Ленин П. Б. Струвеја мәктуб јазыб «Новоје Слово» журналында А. Лабриоланын «Тарихи материалист анлајышы очеркләри» кита-

бынын икинчи һиссәсинин тәрчүмәсинин дәрч етдирмәји тәклиф едир. Бу тәклиф барәсиндә о һәмин күн Н. К. Крупскајаја мәктубунда хәбәр верир. Мәктублар галмамышдыр.

Декабр, 21 (2 јанвар 1898-чи ил). Ленин анасы Марија Александровна Ульјанова-ја вә бачылары Марија Илјинична Ульјановаја вә Анна Илјинична Ульјанова-Јелизароваја көндәрдикләри китаблар үчүн тәшәккүр едир, Петербург һүгуг китабханасындан китаблар алмаг үчүн лазым кәлән зәманәтләри әлдә едәчәјини билдирир; «Новоје Слово» журналы үчүн мәгалә һазырладығыны јазыр, К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу»ну (1896), «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнгидинә дair» әсәрини (1895) вә Ф. Енкелсин франсыз дилиндә «Бејнәлмиләл сосиалист китабханасы»ның нәшр етдији «Тарихдә зоракылығын ролу» әсәрини (1897) көндәрмәләрини хаһиш едир.

Декабр, 24—2 јанвар 1898-чи ил (јанвар, 5—14). Он күн әрзиндә Г. М. Кржижановски Шушенскоједә Ленинин јанында јашајыр.

Декабр, 27 (8 јанвар 1898-чи ил). Ленин анасы Марија Александровна Ульјановаја мәктубунда «Новоје Слово» журналына мәгалә көндәрдијини хәбәр верир.

Илин ахыры. Ленин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасыны јазыр. Китабча 1898-чи илдә харичдә «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилмишдир.
Ленин «Халгчы лајиһәбазлығынын инчиләри» вә «Биз һансы мәсдән нмтина едирик?» мәгаләләрини јазыр; бу мәгаләләр 1898-чи илдә «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсиндә дәрч едилмишдир.

1897-чи ил. Ленин сүркүндә оларкән Русијада фәһлә һәрәкаты мәркәзләри илә вә харичдәки «Әмәк азадлығы» групу илә әлагәсини давам етдирир, һәмчинин башга сүркүн јерләриндә олан сосиал-демократларла јазышыр, «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны һазырламаг ишини давам етдирир.

Ленин Шушенскоје кәндинин вә әтраф јерләрин кәндлиләринә һүгуги мәсләһәтләри илә көмәк едир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә IX

1895-чи ил

ФРИДРИХ ЕНКЕЛС ..... 1—15

ФАБРИК ВӘ ЗАВОДЛАРДА ФӘһЛӘЛӘРДӘН АЛЫНАН ЧӘРИМӘЛӘР һАГГЫНДА ГАНУНУН ИЗАһЫ ..... 17—66

I. Чәримә нәдир? 21
II. Кечмишдә чәримәләр нечә гојулурду вә чәримәләр һаггында јени ганунлар верилмәсинә сәбәб нә иди? 23
III. Фабрикчи һансы сәбәбләрә көрә чәримә едә биләр? 29
IV. Чәримә пуллары нә гәдәр ола биләр? 37
V. Чәримәләр нә гајда илә гојулур? 41
VI. Гануна көрә чәримә пуллары нәјә сәрф едилмәлидир? 46
VII. Чәримәләр һаггында ганунлар фәһләләрин һамысынамы аиддир? 59
VIII. Нәтичә 63

КИМНАЗИЈА ТӘСӘРРҮФАТЛАРЫ ВӘ ИСЛаһ КИМНАЗИЈАЛАРЫ *(«Русскоје Богатство»)* ..... 67—75

*ТОРНТОН ФАБРИКИ ФӘһЛӘЛӘРИНӘ ВӘ ФӘһЛӘ ГАДЫНЛАРЫНА ..... 76—80

БИЗИМ НАЗИРЛӘР НӘ ДҮШҮНҮРЛӘР? ..... 81—86

* Јанында улдуз ишарәси гојулан сәрләвһәләр Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән верилмишдир.

*СОСИАЛ-ДЕМОКРАТ ПАРТИЈАСЫ ПРОГРАМЫНЫН ЛАЈИҺӘСИ ВӘ ИЗАҺЫ ..... 87—119

Програм лајиһәси 89
Програмын изаһы 93

1896-чы ил

ЧАР ҺӨКҮМӘТИНӘ ..... 120—126

*«ГОЧАЛАР» АДЫНДАН ПЕТЕРБУРГ «ФӘҺЛӘ СИНФИНИН АЗАДЛЫҒЫ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘ ИТТИФАГЫ» ҮЗВЛӘРИНӘ МӘ'ЛУМАТ ..... 127—128

1897-чи ил

ИГТИСАДИ РОМАНТИЗМИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫНА ДАИР. *Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри* ..... 129—280

I фәсил. Романтизмин игтисади нәзәријјәләри 134

I. Хырда истеһсалчыларын вар-јохдан чыхмасы нәтичәсиндә дахили базар кичилирми? 135
II. Сисмондинин милли кәлирә вә капитала бахышлары 141
III. Капитализм чәмијјәтиндә иллик истеһсалын ики һиссәси һаггындакы јанлыш нәзәријјәдән Сисмондинин чыхардығы нәтичәләр 147
IV. Ад. Смитин вә Сисмондинин милли кәлир нәзәријјәләринин сәһви нәдәдир? 152
V. Капитализм чәмијјәтиндә јығым 157
VI. Харичи базар үстәлик дәјәрин реаллашдырылмасында «чәтинликдән чыхыш јолудур» 164
VII. Бөһран 170
VIII. Капиталист рентасы вә капиталист әһали артыглығы 180
IX. Капитализм чәмијјәтиндә машынлар 191
X. Протексионизм 199
XI. Сијаси игтисад тарихиндә Сисмондинин үмуми әһәмијјәти 207
Постскриптум 216

II фәсил. Капитализмин романтикләрдә тәнгидинин характери 217

I. Капитализмин сентиментал тәнгиди 218
II. Романтизмин хырда буржуа характери 230
III. Сәнаје әһалисинин әкинчи әһали һесабына артмасы мәсәләси 237
IV. Романтизмин әмәли арзулары 243
V. Романтизмин мүртәче характери 250
VI. Инкилтәрәдә тахыл көмрүју мәсәләсинә романтизмин вә елми нәзәриҗәнин верднҗи гиҗмәт 266

ЈЕНИ ФАБРИК ГАНУНУ ..... 281—337

I. Јени фабрик ганунунун верилмәсинә сәбәб нәдир? 285
II. Нәҗи иш вахты һесаб етмәк лазымдыр? 288
III. Јени ганун иш вахтыны нә гәдәр гысалдыр? 291
IV. Ганун нәҗи фәһләләр үчүн «кечә вахты» һесаб едир? 294
V. Малиҗҗә назирлиҗи нә илә сүбут едир ки, иш вахтындан артыг ишләмәҗә һәдд гоҗулмасы фәһләҗә гаршы «һагсызлыг» оларды? 297
VI. Јени ганун назирләрә нә кими ихтиҗарлар верир? 302
VII. Бизим «христиан» һөкумәтимиз фәһләләр үчүн бајрам күнләрини нечә азалдыр 308
VIII. Јени ганунун јеринә јетирилмәси нә илә тә'мин олунмушдур? 314
IX. Јени ганун фәһләләрин вәзиҗҗәтини јахшылашдырачагмы? 317
X. Јени ганунун нә кими әһәмиҗҗәти вардыр? 321

Әлавә 324

I 324
II 325
III 327
IV 328
V 331
VI 332
VII 336

ПЕРМ ГУБЕРНИЈАСЫНДА 1894/95-чи ИЛ ҚУСТАР СИЈАҺЫСЫ ВӘ «ҚУСТАР» СӘНАЈЕСИНИН ҮМУМИ МӘСӘЛӘЛӘРИ ..... 341—455

Биринчи мәгалә 343
I. Үмуми мә'лумат 344
II. «Кустар» вә муздлу әмәк 357
III. «Ичма әмәк варнслији» 369

Икинчи мәгалә 376

IV. «Кустарларын» экинчилији 376
V. Ири вә хырда мүәссисәләр. — Кустарларын кәлирләри 393

Үчүнчү мәгалә 414

VI. Бинәкдар нәдир? 414
VII. Кустар сәнајесиндәки «фәрәһли һаллар» 433
VIII. Халгчылыгын сәнаје сијасәти програмы 440

БИР ГӘЗЕТ МӘГАЛӘСИ БАРӘСИНДӘ ..... 456—463

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ ..... 465—505

Икинчи нәшрә мүгәддимә 469
Үчүнчү нәшрә мүгәддимә 476
«Мүбаризә иттифагы»ндан Петербург фәһләләринә вә сосиалистләринә 502

ХАЛГЧЫ ЛАЈИҺӘБАЗЛЫГЫНЫН ИНЧИЛӘРИ. *С. Н. Јужаков. Маариф мәсәләләри. Публисистика тәчрүбәләри. — Орта мәктәб ислаһаты. — Али тәһсилин систем вә вәзифәләри. — Кимназија дәрсликләри. — Үмумхалг тәһсили мәсәләси. — Гадын вә маариф. СПБ., 1897. VIII+283 сәһифә. Гијмәти 1 манат 50 гәпик* ..... 507—542

I 509
II 510
III 518
IV 521
V 526
VI 530
VII 538

БИЗ ҺАНСЫ ИРСДӘН ИМТИНА ЕДИРИК? ..... 543—592

I. «Ирс» нүмајәндәләриндән бири 546
II. Халгчылыгын «ирсә» әлавәси 560

III. Халгчылыгла әлагә «ирсә» фајда вермишми? 568
IV. «Маарифчиләр», халгчылар вә «шакирдләр»... 581
V. Ч-б Михајловски «шакирдләрин» ирсдән имтина етмәси һаггында 583

ҺАЗЫРЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫ

*«РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНЫН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘНИН ГАРАЛАМАСЫ ..... 595—597

*«РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ВӘЗИФӘЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНЫН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘНИН ТАМАМЛАНМАМЫШ ВАРИАНТЫ ..... 598—599

В. И. Ленинин 1895—1897-чи илләрә аид олуб индијәдәк тапылмамыш әсәрләринин сијаһысы ..... 603—606

Редактәсиндә В. И. Ленинин иштирак етдији әсәрләрин сијаһысы 607

В. И. Ленин тәрәфиндән тәрчүмә едилән әсәрләрин сијаһысы 608

В. И. Ленинә мәхсус олдуғу күман едилән әсәрләрин сијаһысы 609

Гејдләр ..... 610—650

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин көстәричиси ..... 651—672

Адлар көстәричиси ..... 673—702

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти тарихләри ..... 703—716

ШӘКИЛЛӘР

В. И. Ленинин портрети. — 1897-чи ил ..... XVI—1

В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» некролог мәгаләсинин илк дәфә чап едилдији «Работник» мәчмуәсинин титул сәһифәси. — 1896-чы ил 3

В. И. Ленинин «Фабрик вә заводларда фәһләләрдән алынан чәримәләр һаггында ганунун изаһы» китабчасынын титул вәрәги. — 1895-чи ил 19

В. И. Ленинин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» вә «Бир гәзет мәгаләси барәсиндә» мәгаләләринин илк дәфә чап едилдији «Новоје Слово» журналынын чилди. — 1897-чи ил 131

В. И. Ленинин «Јени фабрик гануну» китабчасынын чилди. — 1899-чу ил 283

В. И. Ленинин «Игтисади етудләр вә мәгаләләр» адлы мәгаләләр мәчмуәсинин чилди 339

В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасынын 2-чи нәшринин чилди. — 1902-чи ил 467

В. И. Ленинин Шушенскоје кәндиндә сүркүндә икән јашадығы ев ..... 506—507

Чилдин русчасыны *Ј. Н. Стеллиферовскаја*
чапа һазырламышдыр

Һазырлајычынын көмәкчиси *Л. А. Кашнитскаја*

В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти тарихләрини
Л. Ф. Николскаја һазырламышдыр

Редактору *М. Ј. Панкратова*

Јығылмаға верилмиш 4/IX-1973-чү ил. Чапа имзаланмыш 5/III-1974-чү ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 23,125+2 јап. шәк. ¹/₈ ч. в. Шәрти чап вәрәги 39,06. Учот нәшр. вәрәги 40,6. Сифариш № 620. Тиражы 15 000. Гиjмәти 65 гәп.

Азәрбаjчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшриjjат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбаjчан Дөвләт Нәшриjjаты, Бакы, Һүсү Һачыjев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Баjрамов күчәси, № 3.